A MAGYARSÁG-TUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

SZERKESZTETTE: KÓSA LÁSZLÓ

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

SZERKESZTETTE

KÓSA LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1991

508446

A képeket válogatta: Szvoboda Gabriella, Kósa László

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5769 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1991

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1991 · Kósa László

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Printed in Hungary

M TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtára 5710 /1991

TARTALOMJEGYZÉK

I.

HUNGAROLÓGIA—MAGYARSÁGTUDOMÁNY—ORSZÁGISMERET

(KÓSA LÁSZLÓ)

Bevezetés 11
Mi a hungarológia? 16
A fogalom meghatározásának első kísérletei 16
Az egyetemi Magyarságtudományi Intézet és a kutatási integráció 30
A hungarológiai törekvések legújabb szakasza 36
Magyarok a világban 43
Földrajzi elhelyezkedés 44
A magyarság száma 57
Bibliográfia 73

II.

A MAGYAR NYELV

(KISS JENŐ)

A magyar nyelv eredete, nyelvrokonaink 77
A magyar nyelv rokonsága 77
A magyar nyelv finnugor (uráli) eredetének bizonyítékairól 80
Az „őshaza" 84
A magyar nyelv történetének korszakai 86
Az ősmagyar kor (i. e. 1000 körül—i. sz. 896) 87
Az ómagyar kor (896—1526) 98
A középmagyar kor (1526—1772) 117
Az újmagyar kor (1772—) 125
A magyar nyelv mai változatai 146
A mai magyar nyelv jellegzetes ismérvei 156
Bibliográfia 160

III.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

(GERGELY ANDRÁS)

A magyar őstörténet 165
A korai feudalizmus — az Árpádok királysága (1000—1301) 173
Az érett feudalizmus — a vegyesházi királyok kora (1301—1526) 192
A három részre szakadt ország (1526—1686) 210
A kései feudalizmus kora (1686—1790) 237
A feudalizmus válsága és a reformok kora (1790—1848) 256
A nemesség kísérletei az ország sorsának kézbevételére 256
A napóleoni háborúk időszaka 260
A reformmozgalom kialakulása 261
A nemzetiségi kérdés 268
A forradalom és a szabadságharc (1848—1849) 271
A törvényes forradalom 271
A szabadságharc 275
Az abszolutizmus kora (1849—1867) 278
A Bach-rendszer 278
Az abszolutizmus válsága 281
A kiegyezés létrejötte 282
A dualizmus kora (1867—1918) 286
A polgári állam kiépítése 286
A dualizmus nyugalmi időszaka 289
A rendszer válsága 294
Az első világháború és a Monarchia felbomlása 299
A forradalmak évei (1918—1919) 303
Az őszirózsás polgári forradalom 303
A Magyar Tanácsköztársaság 306
Az ellenforradalom kora (1919—1944) 310
Az ellenforradalom és a fehérterror 310
A konszolidáció évei 313
A jobbratolódás évei 315
A második világháború 318
A régi rend összeomlása 320
A szovjet típusú szocializmus korszaka (1945—1989) 323
Az impériumváltás 323

Az átmenet évei (1945—1948) 326
Az ötvenes évek 331
Az 1956-os forradalom 334
A konszolidáció időszaka (1957—1967) 337
A modernizálódás folyamata (1968—1978) 341
A Kádár-korszak lezárulása (1978—1988) 343
A rendszerváltás (1988—1989) 347
Bibliográfia 350

IV.

IRODALOM ÉS MŰVÉSZETEK A KEZDETEKTŐL A XVIII. SZÁZAD ELEJÉIG

(KŐSZEGHY PÉTER)

Őskölteszet, a honfoglalás kora (IX—X. század) 357
Középkor 361
Árpád-kor (X—XIII. század) 361
Késő középkor 389
Anjou-kor (XIV. század) 389
Zsigmond és Hunyadi kora (XIV—XV. század) 399
A középkor és a reneszánsz határán 408
Mátyás és Jagelló kora (XV—XVI. század) 408
Reneszánsz és barokk, reformáció és ellenreformáció (XVI—XVII. század) 440
Bibliográfia 536

V.

IRODALOM ÉS MŰVÉSZETEK A XVIII. SZÁZAD ELEJÉTŐL NAPJAINKIG

(SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY)

A barokktól a felvilágosodásig (1711—1790) 541
A felvilágosodástól a romantikáig (1790—1849) 569
A romantikától a pozitivizmuson át az avantgarde-ig (1849—1919) 609

Az önkényuralom kora (1849—1867) 609
A dualizmus virágkora (1867—1890) 624
A dualizmus válságától a forradalmakig (1890—1919) 642
„Három Magyarország" kultúrája (1919—1944) 670
Rövid kitekintés a közelmúltra (1945—) 705
Bibliográfia 723

VI.

NÉPRAJZ ÉS FOLKLÓR

(KÓSA LÁSZLÓ—SZEMERKÉNYI ÁGNES)

A magyar népi kultúra történeti rétegei (Kósa László) 729
A paraszttársadalom 733
Folklór (Szemerkényi Ágnes) 745
A mese 745
A monda 750
A ballada 753
A líra 757
Népszokások 763
Hitvilág 767
Életmód (Kósa László) 771
Gazdálkodás 771
Település 776
Építkezés és lakáskultúra 780
Viselet 784
A magyar népi kultúra európai helyzete 791
Bibliográfia 795

Képek jegyzéke 798
Térképek jegyzéke 810

I.

HUNGAROLÓGIA— MAGYARSÁGTUDOMÁNY— ORSZÁGISMERET

KÓSA LÁSZLÓ

BEVEZETÉS

A hungarológia, más szóval magyarságtudomány nem önálló tudományszak, hanem a tudományközi kapcsolatok egyik fontos, összetett megjelenési formája. A beletartozó tudományágak koronként és esetenként kisebb-nagyobb mértékben változtak, szinte minden elképzelés megfogalmazásakor cserélődtek. Ez a lehetőség ma is fönnáll, és egy újabb tartalmi értelmezést nyújtva e könyv szerzői is élnek vele, amikor a magyarságtudományi alapismereteket összegezik.

A különféle elképzeléseket a tudománytörténeti bevezetés tekinti át. A magyar nép földrajzi elhelyezkedése és a magyarság számának összegezése a nélkülözhetetlen térbeli tájékozódás alapja. A nyelv mint a kultúra, a hagyományok életben tartásának és átadásának legfőbb eszköze a bevezetést követő első rész tárgya. A Magyarország történetét feldolgozó írás elsősorban a magyarságnak, földrészünk egyik legrégibb önálló államiságú népének politikai történetével foglalkozik, kitekintve a társadalom- és gazdaságtörténetre is. A két művelődéstörténeti tanulmány igencsak rendhagyónak számít az eddigi hungarológiai törekvések sorában. Nem áganként, hanem lehetőleg eszmei és stílusegységekben mutatja be a magyar kultúra múltját. Tengelyében a legutóbbi időkig hangsúlyos művészeti ág, az irodalom áll. A néprajzi rész az előzőektől eltérően nem kronologikus rendben, hanem a magyar néprajztudomány általános gyakorlatára támaszkodva, tematikus egységekkel ismerteti meg az olvasót. Az egyes írásokat lezáró könyvészet a legfontosabb szakirodalmat tartalmazza. Nem feltétlenül azokat a műveket, amelyeket a szerzők forrá-

sul használtak, inkább az alapvető monográfiákat, kézikönyveket, lexikonokat, bibliográfiákat, közülük is elsősorban az újabb kiadványokat.

Nem kétséges, hogy a hungarológiának vannak és lehetnek más értelmezései, mint ami kiadványunkból kiviláglik — s itt nem csak a tudománytörténeti részben szemlézettekre gondolunk. A magyar nemzeti tudatot születése óta a magyar államnemzet és a magyar nyelvi-kulturális nemzet földrajzi határainak eltéréséből adódó feszültség jellemzi. Mindkettőhöz kapcsolódnak hungarológiai elképzelések, a jelenlegi etnikai helyzetben és politikai határok között azonban a két típusba sorolhatók között lehetetlen közös nevezőt találni. Az államnemzet fölfogás szerint a hungarológia illetékességi körébe tartozik a mai Magyarország gazdasági élete, társadalomrajza, tudományos élete, állami berendezkedése, művelődési hálózata is. Könyvünk tárgya részint szűkebb, részint tágabb ennél, ugyanis a történelmi körülményeknek és a jelenlegi állapotoknak megfelelően nem az államnemzetet, hanem a nyelvi-kulturális összetartozást vesszük a hungarológia alapjául. Fölfogásunk szerint a magyarságismeret nem azonos a mai Magyarországnak és lakói múltjának ismeretével, mert a Magyarországon kívül élő magyar nemzetiségi csoportokat és szórványokat is magában foglalja, a mai magyarországi nemzetségeket viszont nem. A világ különböző országaiban lakó magyarokat a nyelv, az etnikai összetartozás tudata, a kulturális és történelmi hagyomány és nem a gazdasági vagy állami élet köti össze. A múlt által erőteljesen meghatározott nyelvi-műveltségi körök állnak könyvünk középpontjában, ezért nem kap nagyobb hangsúlyt a közelmúlt történelme és a jelen bemutatása, melynek áttekintésére egyébként sincs még meg mindig a kellő történeti távlat. Hungarológiai keretünk határai nem élesek. A XIX. század előtt, a modern magyar nemzeti tudat kialakulásáig jobbára nem érvényesíthető az etnikai-nyelvi elv. Sőt azt kell mondanunk, nem is minden esetben szükséges annak érvényt szerezni, hiszen a korábbi korszakok — különösen a középkor — Magyarországán a hivatásos kultúra azt nem is ismerte.

Könyvünk nem törekszik a nemzeti jelleg, az etnikus jellemzők feltétlen kiemelésére, noha bizonyára sokan vannak, akik hungarológián elsősorban ezt értik. Célja inkább az, hogy az Európa földrajzi közepén lakó magyarság sokoldalú történeti és kulturális beágyazottságát, önálló kultúrát teremtő képességét legalább nagy vonalakban bemutassa, amely, bár a tudományos alapkutatások még számos vonatkozásban hiányosak, sokkal reálisabb helyzetértékeléshez vezet, mint az etnikus jegyek, a nemzeti jellemzők elmosódó határú körének fölsorakoztatása.

A hungarológiai kutatásnak és oktatásnak jelenleg a feltételek, az igények és egyúttal a földrajzi tájak szerint három fő típusa különíthető el.

1. Magyarország, ahol e könyv tematikája — az egyes részeket tekintve különböző súllyal — az általános műveltség szerves része. A szakterületek oktatása és kutatása egyetemeken, főiskolákon és tudományos intézetek kiterjedt hálózatában folyik.

2. A Magyarországgal szomszédos országokban a hungarológiát elsősorban — de nem kizárólagosan — nemzetiségi-anyanyelvi tárgykörként tartják számon, többnyire így kutatják és oktatják. Közösségi tudatformáló szerepe jelentős, köre azonban jórészt leszűkül az irodalomra és a nyelvre.

3. A Magyarországtól földrajzilag távolabb eső európai országokban (például Lengyelország, Németország, Franciaország) és az amerikai földrészen a hungarológiai tárgyaknak nincs nemzeti és anyanyelvi jellegük. Az oktatás és a kutatás irányultsága igen különböző, a helyi feltételek, tradíciók és személyi adottságok nagymértékben befolyásolják.

Terjedelmi korlátok miatt összegezésünk szükségszerűen rövid, tömörségre törekvő, szándékunk szerint azonban úgy készült, hogy az előzőekben ismertetett földrajzi övezetekhez kapcsolódva — bár megoszlásukhoz nem pontosan tapadva — három olvasói csoport forgathassa haszonnal a könyvet.

1. Azok a nem magyar származásúak, akik a magyar nyelvet elsajátítva, a magyar kultúrával és múlttal alapvonalakban

1

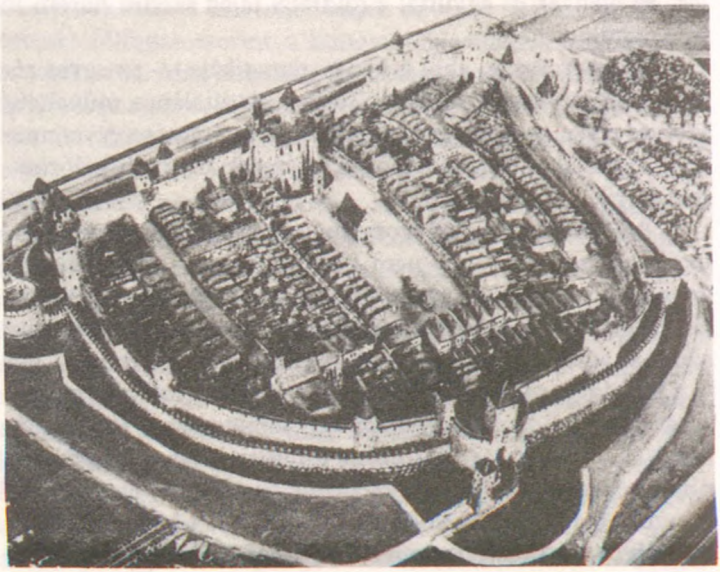

2

1. Buda déli része és a várpalota, 1493

2. Bártfa városa a XV. században

szeretnének megismerkedni (elsősorban főiskolások és egyetemi hallgatók).

2. Olyan magyar származásúak, akik nem magyar nyelvi környezetben vagy anyanyelvi iskola nélkül nőttek, nőnek föl.

A magyar nyelv és műveltség iránt az utóbbi néhány évtizedben világszerte megélénkült érdeklődés következtében mindkét csoport létszáma folyamatosan gyarapszik.

3. Végül azoknak is ajánlható ez a könyv, akik az iskolában elsajátították már az itt összefoglalt ismeretek javát, de tudásuk valamilyen okból elhalványodott, és szeretnék azt föleleveníteni.

MI A HUNGAROLÓGIA?

A FOGALOM MEGHATÁROZÁSÁNAK ELSŐ KÍSÉRLETEI

A hungarológia kifejezés az 1920-as évek derekán vált közkeletűvé. A következő két évtizedben a rokon értelmű *magyarságtudománnyal* együtt a tudományszervezési és tudománypolitikai, valamint a publicisztikai írásokban gyakran, sőt divatszerűen használták, mégsem alakult ki közmegegyezést bíró tartalma. Az ugyanis, amit jelölni kívántak vele, minden esetben nyilvánvalóan többszörösen összetett fogalom volt. Az eltérések két kérdésből adódtak: mi tartozzék bele, illetőleg szükséges-e ezek puszta fölsorolásán túl gondolatilag is megalapozni a választást.

Bartucz Lajos, aki kezdettől a hungarológiai törekvések egyik tevékeny szorgalmazója és támogatója volt, eredetét egy évszázaddal korábbra tette, és a romantikus nemzetjellemtanban vélte megtalálni. Írásait nyilvánvalóan ismerte, 1935-ben a *Magyarságtudomány* című folyóirat rövid szerkesztői bevezetőjében Ortutay Gyula mégis így írt: „tudománytörténeti fejlődésünk eredményeképpen első pillanatra tán e folyóirat munkatársai sem látják hiánytalanul magyarságtudományunk lényegét, tán ők is, mint az olvasó, szétosztanák gyorsan a részlettudományok közé feladatunkat." A néhány esztendős szünet után, 1942-ben újrainduló *Magyarságtudomány* első mondata pedig Eckhardt Sándor szerkesztő tollából így hangzott: „Nem jó szó, és mégis szükséges."

Ha belelapozunk a két idézett folyóirat számaiba, azonnal láthatjuk, hogy az óvatos szavak mindkétszer többé-kevésbé eltérő elképzelések elé iródtak. Magát a *hungarológia* szót jelenlegi ismereteink szerint Gragger Róbert (1887—1926)

kezdte több tudományág összefoglaló neveként használni. Valószínű, hogy a szóalkotásban fontos szerepe volt az analógiáknak: germanisztika, romanisztika, turkológia, skandinavisztika, balkanológia, finnugrisztika stb. Egy lényeges különbség mégis elválasztotta ezektől a születő hungarológiát, ritkábban használt nevén hungarisztikát: az, hogy a fölsorolt példák ekkor már nemzetközileg ismert és művelt tudományszakok voltak. Már csupán azért is, mert eleve több országban beszélt nyelveket vagy egy-egy nyelvcsaládot foglaltak magukba. Ellenben a hungarológia halvány körvonalai egyelőre kizárólag nemzeti keretet sejtettek, amelyek más szükségleteket rajzoltak ki a kulturális és nyelvi elszigetelődés ellenében. Gragger — rövid életét tekintve— jelentékeny munkásságából a teoretikus alapok hiánya ellenére mégis kivehető, mit értett hungarológián. Eredetileg magyar—német összehasonlító irodalomtörténettel foglalkozott, fő hivatásának a magyar kultúra német nyelvű ismertetését tekintette. 1916-ban kinevezték a berlini egyetem magyar tanárának. Kitűnő szervező volt: hamarosan létrehozta a magyar tanszéket, majd a Berlini Magyar Tudományos Intézetet (1917), megindította az *Ungarische Jahrbücher* című folyóiratot és az *Ungarische Bibliothek* könyvsorozatot (1921), végül megalapította a berlini Collegium Hungaricumot, mely további hasonló intézmények megteremtéséhez adott mintát (1924).

Ezek az intézmények — beleértve a folyóiratot és a könyvsorozatot is — nemcsak a magyar nyelv és irodalom fórumai voltak, hanem a történetírásé, a művészettörténeté, a néprajzé és más rokon területeké egyaránt. Ahogyan maga Gragger is az irodalomtörténeti dolgozatok mellett publikálta becses nyelvemlékünket, a frissen fölfedezett *Ómagyar Mária-siralmat,* költői antológiát, népballada- és népmesekötetet adott ki, s írt művészeti tárgyú cikkeket is. A magyar tanszék elsőrendű feladatának a nyelv tanítását tartotta, amit nyilvánvalóan nem lehetett elválasztani a kultúra megismertetésétől. Mindenesetre nem találjuk nyomát annak, hogy Graggernél többről lett volna szó, mint a különböző szakok közös keretbe

foglalt, de inkább párhuzamos, semmint akár laza kapcsolatban álló műveléséről.

Gragger Róbert gondolatát elsősorban az említett Bartucz Lajos (1885—1966), a magyarországi embertan jeles tudósa, a budapesti egyetem későbbi professzora vitte tovább. Mivel azonban nem ismeretes Gragger nyomtatásban kiadott vagy kéziratban megfogalmazott hungarológiai rendszere, nem tudjuk, személyes kapcsolat közbeiktatódásával érintkeztek-e elképzeléseik. Graggerra nemcsak Bartucz, mások is úgy hivatkoztak, mint aki élőszóban többször előadta eszméit. (Szekfű Gyula a *Három nemzedék* bővített kiadásának (1934) utolsó lapjain említi, hogy Gragger „hungarológiai lexikont" is tervezett.) Bartucz 1930-ban a *Magyar Szemlé*ben megjelentett tanulmányában *(A modern nemzeti tudományról)* abból, a címben is kiemelt tételből indult ki, hogy léteznek „nemzeti tudományok": „Nyilvánvaló ezek után az is, hogy a »nemzeti« jelző elsősorban azokat a tudományokat illeti meg, amelyek a tudós nemzeti egyéniségéből, eredetiségéből fakadó s nemzeti nyelv és logika útján a módszerekbe, tudományos szerződésbe belevitt nemzeti jellegen kívül tárgyukban és célkitűzésükben is nemzetiek. Ilyenek pedig mindenekelőtt a magyar embertan, néprajz, régészet, nyelvészet, történelem, társadalomtudomány, a magyar ember, föld, kultúra, természet és azok viszonyainak mindennemű tanulmányozása." Két dologtól óvott: 1. a csapongó képzelettől, az egyéni megítélések sokféleségétől, mert maga is tisztában volt azzal, hogy „nagy mértékben gátolja itt az eligazodását az objektív kutatások hiánya és a vizsgálati módszerek tökéletlensége is"; 2. a tudományok nemzeti jellegének erőltetésétől, hiszen nem mindegyik terület alkalmas annak kifejezésére. Egyébként — mint írja — a modern tudományos élet differenciálódása és specializálódása miatt a kis nemzeteknek egyre kevesebb esélye marad, hogy minden tudományos területtel eredményesen foglalkozzanak. Ugyanakkor — folytatja — vitathatatlan, hogy saját műveltségük, egyáltalán sajátságaik vizsgálatát ők végezhetik el legsikeresebben. A széttagolódás miatt lenne arra szükség, hogy „a nemzeti vonatkozású kutatások a közös

3

4

3. Töröktől elpusztított falu Esztergom látképén, 1595

4. Kassa látképe a XVII. század elejéről

cél érdekében egymással szorosabb kapcsolatba lépjenek", „szövetséget" vagy „társaságot" hozzanak létre, s ez a „nemzetre vonatkozó ismereteket rendszerbe foglaló külön tudomány" volna a Gragger által megálmodott hungarológia.

A tartalmi fölsorolásból akár egy kulturális antropológia körvonalai is kibontakoznának, ha lett volna az elképzelésnek etnológiai és általános elméleti háttere. Ám amellett, hogy a maga által is bizonytalannak érzett jelleg tartalmára nézvést nem tájékoztat bővebben Bartucz, nincs nyoma az említett „rendszerbe foglalás" miként jének sem. További írásaiban tudománytörténeti előzményekért a múlt század első feléhez fordult. Sőt, visszanyúlt a XVIII. század differenciálatlanabb tudományfelfogásához, a polihisztori beállítottságú állam- és országismereti irodalomhoz, egészen Bél Mátyás munkásságáig kutatva az elődöket. Bartucz tájékozódásában — alapszakképzettségének megfelelően — kitüntetett szerepe volt az orvosi-fiziológiai munkáknak, melyek a korra jellemző polihisztori beállítottsága miatt nemcsak az emberek testi jellegzetességeit, hanem lelki és viselkedésbeli tulajdonságait, ezeken túl pedig társadalmi szokásait, környezetét, műveltségét is leírták. Mindezek az ismeretek számos más csatornából származó ismerettel együtt valóban beletorkollottak a romantikus nemzetkarakterológiába. Bartucz Kállay Ferencnek, Csaplovics Jánosnak és Edvi Illés Pálnak tulajdonított fontos szerepet a hungarológiai program meghirdetésében és módszerének kidolgozásában.

Noha a múlt századi nemzetkarakterológiai érdeklődés az említett törekvéseknél szélesebb körű volt, Bartucz Lajos jól kitapintotta az eszmei őst, helyesen mutatott rá a nemzeti eszme és a hungarocentrizmus mozgatóerejére. Nem sikerült azonban évszázadnyi távlatot áthidalva szoros kapcsolatba hoznia a hungarológiának nevezett reformkori törekvéseket és a két háború közti hungarológiai elképzeléseket. A folytonosságot kereső Bartucz-tanulmányok ellenben jól szemléltetik a folytonosság történeti akadályait: 1. a XIX. század derekától meggyorsult a tudományok ágazatra tagolódása; 2. háttérbe szorult az összegező jellemtan, legalábbis nem szervezte

központi jelentőséggel a társadalomtudományokat. Bartucz nem is tudja követni a régmúltban fellelt egységes néptudomány fonalát. Az 1850-es éveket követően szükségszerűen rákényszerül, hogy külön elemezze szűkebb szakterülete, a fizikai antropológia történetét. Igaz, hogy az általa nemzeti tudományoknak nevezett ágazatok időközben mind egy képzeletbeli hungarológia ismeretanyagát gyarapították, de amidőn a szellemtörténet hatására újra felbukkan az általános nemzetjellemzés igénye, már más a helyzet, mint egy évszázaddal korábban volt. Az 1920-as években már nem lehet számolni a felvilágosodás egységes világlátásának hatásával, viszont tucatnyi önálló szaktudomány sokszor egymásról tudomást sem véve tagolja a tudományos életet. Bartucz még az intézményileg közel álló néprajz és embertan között is csak formai kapcsolatot tudott teremteni, mert a mélyebb összefüggések föltárásához az előbb hiányolt etnológiai alapvetésre lett volna szükség.

Bartucz Lajos első hungarológiai tanulmányának írásakor a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda már hirdette *Magyar Enciklopédia* című sorozatát, sőt a sorozat első tagjának, Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történet*ének induló kötetei már elhagyták a nyomdát (1929—). *A magyarság néprajzá*nak négy kötete 1933—1937-ben, az ugyancsak négykötetes *Magyar föld — magyar faj* 1936—1938-ban látott napvilágot. A még tervezett művészettörténeti összefoglalás nem készült el. Ez a nagyszabású vállalkozás áramoltatta szét igazán a közvéleményben a hungarológia kifejezést, amiről az is vall, hogy megjelenése idején mint hungarológiai sorozatot emlegették. Fontos megjegyezni, hogy a sorozat köteteit egymással nemhogy eszmei, hanem tematikai szempontból sem egyeztették, azaz lényegében a Graggernél fölsejlő mintát követve, a magyar etnikummal és műveltségével foglalkozó tudományos összegezéseket párhuzamosan jelentették meg.

Ekkoriban, de sok vonatkozásban másként jelentkezett a hungarológia igénye Németh Lászlónál. A „Tanú-évek" lázas mindent tudni akarásának jellegzetes kivetülése Németh hungarológiája, vagy ahogyan egyre rendszeresebben nevezi,

magyarságtudománya. A *Válasz* első számában még csupán egy rövid cikket tett közzé *(Egy hungarológiai társaság terve,* 1934), majd a következő évben az Ortutay által szerkesztett *Magyarságtudomány* bevezető tanulmányaként jelentette meg részletesebben kifejtett gondolatait: *A magyarságtudomány feladatai* címmel.

Az ötlet már a két írásnál is korábban, a *Tanú* első számában (1932) fölsejlett. Jellemző sajátosan szelektív tájékozódására, hogy — mint ő maga írja — utólag mások figyelmeztették Gragger és Bartucz megelőző törekvéseire. Az előzmények azonban különösképpen nem zavarták, és nem is befolyásolták, ámbár bizonyos tartalmi érintkezések miatt alig hihető, hogy Bartucz *Magyar Szemle*beli cikkét ne olvasta volna. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a magyarságtudomány feladatait a szaktudósoktól eltérően és egyéni módon látta. Sőt, a metaforikus megközelítés kedvéért teológiai fogalmakat kölcsönözve, éppenséggel — szerinte — az élettől elszakadt és ezért erkölcsileg kiüresedett szaktudósokat, valamint az erkölcsiségükkel a tudás igazi letéteményeseivé vált „dilettánsokat" vagy laikusokat — akik közé magát is sorolta, — állította szembe mint a „látható" és a „láthatatlan egyház" tagjait.

„Az ember leglényegesebb ügye: a magatartás" — mondja az erkölcs fonalát követő Németh László. A magatartástól függ az ember viszonya környezetéhez, s végeredményben sorsának alakulása. Mivel a hivatalos tudomány és „szolgáló papjai" kitagadták szentélyükből a „világi" híveket (eredeti egyházi értelemben a nem papi személyeket), az utóbbiak kénytelenek a maguk számára valamifajta új „magatartás- és sorstudomány"-t csinálni, hogy az áhított, szent tudást megszerezhessék. S ez több, mint a szaktudományok összessége: „A magyarságtudomány tulajdonképpen ott kezdődik, ahol az egyes szakok szólásjoga, elszigeteltségük miatt véget ér. Ezen az elszigeteltségen úgy segíteni, hogy az egyes szakokat mint egy algebrai összeg tagjait rakjuk egymás mellé, nem ér semmit. A közös tényezőt kell belőlük kiemelni, s épp ez a közös tényező a magyarságtudomány." Világos tehát, hogy az

Egyetemi Nyomda sorozatát nem fogadja el hungarológiának, csupán annak segédtudományait képviselő köteteknek tartja. Ám nemcsak a szakokra tagolódást kifogásolja bennük, hanem az összehasonlítás és a jövőformálás szándékának hiányát is.

A magyarságtudomány — Németh László szerint — azért összehasonlító tudomány, mert hasznosítója nem pusztán ember, hanem európai, ezen belül közép-európai ember és végül: „A legbelső kör a magyarság. Körülötte Európa és a kisnépek öve; benne a magyar hagyomány, alatta a magyar tájak. Mi ennek a történelmi és földrajzi, helyesebben történelmi-földrajzi helynek a géniusza? Milyen a nép, amely e helyen áll? Hogyan forgott a többi nép közt, mi a megkülönböztető természeti jegye, mi a magyar lényeg, a magyar hivatás, s milyen magatartást követel azoktól, akik hordozzák?"

A kérdéseket mint a magyarság öt feladatkörét a tanulmány vége részletezi. A „lényeg" és a „jelleg" keresésének fontossága többször visszatér, az írás itt érintkezik legjobban a szellemtörténeti célokkal, egyidejűleg Bartucz Lajos gondolatfölvetésével is. Mint a „magyar lényeg" megközelítésének első kísérletét üdvözli Prohászka Lajos *Vándor és bújdosóját*, és javára írja az összehasonlítás módszerét. Ellenben Kerényi Károllyal — aki a görögséget ajánlja alapvető viszonyítási pontul, jóllehet a görög kultúrának az európai műveltséget meghatározó szerepét ő is elismeri — mégsem ért egyet, mert a magyarságot a Duna-medence „sorsközösségébe" látja beágyazottnak. A tanulmány legvégén nyomatékkal megismételt tétel, amely nem csupán közép-európai beágyazottsággal, hanem az európai kultúra szerves részeként jellemzi a magyar műveltséget, talán az egész gondolatsor legemelkedettebb része.

A fenti idézetnek még egy fontos részlete érdemel figyelmet, amely egyébként egyenesen következik abból, hogy Németh László magyarságtudománya elsősorban erkölcsi diszciplína és nem konkrét tudomány. A hivatás kereséséről, másutt a profécia értékeléséről van szó, melyek — szerinte — a jövőt alakító tettek fontos eredői. Ez a tétel élesen megvilá-

gítja azt az ellentmondást, hogy miközben életidegenséggel vádolja a hivatásos tudományt, ő maga egy gyakorlattól elvonatkoztatott elméletet ajánl pótlásul. Mi több: ezen elméletet egyéni fogalomátértelmezéssel tudománynak nevezi, holott a megjelölt szerepkört egészen máshová, a társadalompolitika és a társadalomnevelés címszavai alá kellene sorolni. A tág és egyénien felvetett szempontok miatt a magyarság általános jellemzésének, a jellegnek és a „lényegnek" a keresése Németh László írásaiban a következő nyolc-tíz esztendőben nemegyszer szubjektív ítéletekhez és vélekedésekhez vezetett, épp olyanokhoz, amelyektől már Bartucz is óvott. A magyarságtudomány mint kérdés nem bukkant föl többet nála, noha a tudománypolitika változatlanul előtérben tartotta. Szélesebb értelemben mégis számos olyan Németh László-írás van, amely a magyarság helyzetértékelését és tájékozódását kívánta szolgálni, de hatásában és utóéletében egymással olykor szinte teljesen ellentétes lett. Elég csupán a kelet-középeurópai irodalmakról vagy a Duna-völgyi népek „sorsközösségéről" szóló tanulmányokra és a *Kisebbségben* című írásra gondolni. Ezek elemzésétől most nemcsak azért kell eltekintenünk, mert hatalmas kérdéskört ölelnek föl, hanem kivált azért, mert nem vonhatók a mai hungarológia előzményei közé.

Visszatérve a *Magyarságtudomány* című folyóirathoz, annak következő számában a fiatal Erdei Ferenc *Magyar gazdaságtudomány* című tanulmánya szállt vitába Némethtel. A teljességre törő szemlélet iránti nagy tisztelettel mondta el fenntartásait. A szaktárgyak gyarlóságának tudatában sem ismerte el azonban, hogy a Németh által fölvázolt „abszolút tudomány" helyettesíteni tudná a diszciplináris tudást. A racionálisan gondolkodó Erdeinek nem az volt ellenére, hogy valamiféle általános tudományszak keljen életre, hanem a szellemtörténeti megközelítés. Az általa ajánlott, ugyancsak nemzeti keretbe állított „magyar gazdaságtudománynak" hasonló orientáló-összegező szerepet szánt, mint Németh László a magyarságtudománynak, bár ő nem nevezte sorstudománynak, és a magyar etnikum legnagyobb gondjait nem az

5

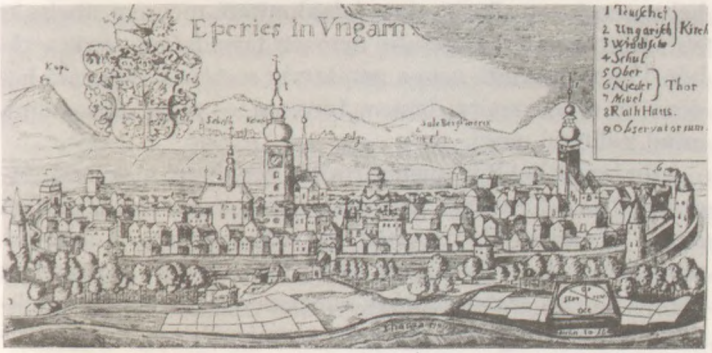

6

5. A kőszegi Jurisich tér részlete, XVII. század

6. A fallal körülvett Eperjes a XVII. század derekán

erkölcsi kérdésekben, hanem a társadalmi bajokban látta, amelyeket tudományos megalapozottsággal és rendszerességgel kívánt föltárni és orvosolni. Korszerű társadalomtudományt sürgetett, nem etnikai vizsgálatot, ám az is igaz, hogy ezzel a fordulattal az alapgondolat egyik lényeges összetevőjét cserélte ki, így kérdéses, hogy Erdei tanulmánya beletartozike igazán a magyarságtudományi kísérletek sorába.

Átmenetileg föladva áttekintésünk időrendjét, előre kell lépnünk több mint egy évtizedet Bibó Istvánnak a háború alatt írt, de csak később kiadott tanulmányához (*A magyarságtudomány problémája* — Budapest, 1948), mely világosan elválasztotta a hungarológiát mint szaktudományt a társadalompolitika kérdéskörétől. Bibó egy percre sem vonta kétségbe a szaktudományok fontosságát, de attól határozottan óvott, hogy egy általuk kikövetkeztetett nemzeti jellegre politikai terveket, netán döntéseket alapozzanak. Különösen arra figyelmeztetett, hogy zsákutca lenne a hagyományos paraszti műveltségben látni a nemzeti kultúra megújulásának forrását, hiszen lezárt, új alkotásra képtelen műveltségről van szó. Bár számolt azzal, hogy a parasztság a következő évtizedekben jelentékeny szerepet visz majd az ország életében, s ezért helyzetének nagy fontosságot tulajdonított, mégsem emelte ki — s állította a fő helyre — a nemzeti társadalom szerkezetéből. Vagyis szerinte nem a parasztság sorsának változása hat döntően a nemzetére, hanem fordítva — mind társadalmi, mind politikai téren.

Mindazonáltal Bibó nem zárta ki a népkutató magyarságtudomány és a társadalompolitika közötti kapcsolatot, csupán annak lehetséges, de közvetett voltát hangoztatta. A magyarságtudományi problémakör Bibó-féle három fokozatában nyoma sincs a szaktudomány-ellenességnek, s nem is igyekszik a konkrét kutatásokat a sorstudomány bizonytalan fogalmával helyettesíteni: a kultúra történetével és a nyelvvel foglalkozó ágazatok „eredményei jelentősek *lehetnek*, de nem szükségképpen jelentősek a magyar kultúra regenerálódása számára"; az általános történetkutatás és a társadalomvizsgálat viszont már a politikának is nyújthat tanulságos, irányadó

felismeréseket; végül a művelődés- és társadalompolitika feladata, hogy az előbbiekből mit ültet át és hogyan a gyakorlati életbe.

Talán nem túlzunk, ha Bibó István elképzelését úgy fogjuk föl, mint amely a hungarológiában valamifajta „alkalmazott" tudományt lát. Ez azonban éppúgy folytatás nélkül maradt, mint Németh László és Erdei Ferenc kezdeményezése. Akkortájt nem alakult hungarológiai társaság, ennélfogva a *Válasz* sem lehetett annak közlönye, amint azt Németh László ajánlotta. Ellenben erősödtek, terebélyesedtek a szaktudományi törekvések.

Filológiailag is nehéz követni Németh László tanulmányainak hatását. Mert például igaz, hogy Bartucz Lajos *Ethnographia*beli cikkében (1936) a magyarsággal kapcsolatban önés helyzetismeretről beszél — akár Németh László —, ám ezek a kifejezések a korabeli szóhasználat közkedvelt terminusai voltak. Bár hivatkozás nem erősíti meg, az már valóban valamiféle hatást sejtet, hogy fölbukkan Bartucznál a „lényeg", illetve hogy „a magyar lényegismeret", a magyar nemzetismeret és az „ún. magyarságtudomány" közé egyenlőségjelet tesz. Németh Lászlótól eltérően viszont erősen hangsúlyozza a nemzeti kereteket, lényegen vagy jellegen pedig minden különösebb vagy részletesebb indokolás nélkül a testi tulajdonságok — bár szintén nem matematikai összegét, hanem sajátos — többletét érti: „A nemzettest és a nemzeti lélek jóval több ugyan, mint egyszerűen csak a nemzetet alkotó egyének testi és lelki sajátosságainak összege, mert hiszen a nép, nemzet egy magasabb, szervezettebb, éspedig igen bonyolult szervezetű, élő egység...". Bartucz itt világos jelét adja természettudósi mivoltának. Nemcsak arra gondolunk, hogy fölbukkan nála a természettudományos fejlődéstannak a társadalomra alkalmazott és régen elavult tétele, hanem sokkal inkább saját szakmájának erőteljes kiemelésére. A testi megjelenés vizsgálata (rasszista következtetések nélkül!) szinte fóléje magasodik a különben fontosnak tartott államismeretnek, történetírásnak, nyelvtudománynak, néprajznak és az élő-élettelen természeti környezet tanulmányo-

zásának. Az orvos Németh László — jóllehet többször élt a szóban forgó írásokban élettani hasonlatokkal — az embertannak kevés jelentőséget tulajdonított.

Az Egyetemi Nyomda hungarológiai sorozatának valóban nem volt központi elve — bár nem is hiányzott teljesen belőle — az összehasonlítás, pedig félhivatalosan meghatározott célja, a „ kultúrfölény" bizonyítása elvileg aligha lett volna elképzelhető mélyreható vizsgálatok nélkül. Igaz, ha e kutatást következetesen elvégzik, kiderült volna az előfeltevés helytelensége: vagyis a műveltségbeli különbségekről más kép alakul ki a történelemfejlődés mérlegén. A központi elképzelés és a megvalósulás közötti ellentmondás különösen szembetűnő a nagyon gazdag tartalmú, határozottan hungarocentrikus leíró műben, *A magyarság néprajzá*ban. Nem hallgatható el, hogy nemcsak a hézagosan feltárt magyar anyagot okolhatjuk a hiányok miatt, hanem a szomszédos népek népi kultúrájának hasonló kutatottsági szintjét is. A *Magyar föld — magyar faj* köteteiben jobban érvényesül az összehasonlítás módszere, mert a Kárpát-medence ökológiai tényezőit a legkedvezőbben hasznosító magyarság szerepe és Bartucz fő tétele, a magyar etnikum kevert antropológiai jellege másképp nem lett volna kifejezhető.

Egyébként nyilvánvaló, hogy nem Németh László számonkérő szavának és javaslatainak köszönhetően szán szerepet az összehasonlításnak Bartucz, majd pedig a kérdéskörhöz kapcsolódó Eckhardt Sándor. Bartucz a magyar sajátosságok tanulmányozásának mindössze két fokát, a leírást és az összehasonlítást különbözteti meg, s ez jóval egyszerűbb szerkezet Németh Lászlónak az „emberség négy fokát" egyeztető hungarocentrizmusánál (ember—európai ember—közép-európai ember—magyar ember). Eckhardt Sándor, akit bízvást nevezhetünk a gyakorlatias hungarológia képviselőjének, már meg sem kísérelte, hogy teoretikusan megalapozza, csupán fölsorolta az összehasonlítást is magába foglaló tudományos rendszer tárgyköreit és feladatait: „a magyarságtudomány szóban nem valami új tudomány vagy új módszer rejlik, hanem csupán olyan program, mely a magyarsággal foglalko-

7

8

7. Nagyszombat látképe, 1705 után

8. A munkácsi vár és környéke, XVIII. század

zó tudományok célkitűzéseit mind magában foglalja, és azokat organikusan kiegészíti, összekapcsolja. A magyarságtudományba beletartozik tehát a magyar történettudomány minden ágazata, nyelvtudomány, irodalomtörténet, jogtörténet, zenetörténet, néprajz, embertan, népességtörténet, emberföldrajz, társadalomtörténet, archeológia, sőt még a magyar föld növény- és állatvilágának tudománya is. Mindaz az emberi és természeti adottság, ami a magyarságot jellemzi, mindaz a környezet, ami a múltban és jelenben körülveszi. Figyelme kiterjed tehát a környező népekre is, amelyekkel szimbiózisban él, azok történetére, néprajzára stb., amennyiben a magyarsággal valamilyen vonatkozásban vannak. A magyarságtudomány ideális értelemben felöleli a külföldi magyarság ismeretét is, akár Nagy-Magyarország történeti egységében, akár a tengerentúli diaszpórában" (1942).

Figyelemreméltó, hogy Eckhardt részletes programjában kitüntetett helye van a művelt közvélemény formálásának. Igaz, ez már az Egyetemi Nyomda sorozatának céljai között is helyet kapott, itt azonban hangsúlyosabb a délibábos elméletek és a műkedvelő tudományoskodás elleni föllépés, egyúttal határozottan elkülönül a tudományos kutatás és a tudomány eredményeinek népszerűsítése. Ugyanakkor nem azonos a Németh László által fölvázolt, helyzetérzékelő, profetikus „sorstudománnyal".

AZ EGYETEMI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZET ÉS A KUTATÁSI INTEGRÁCIÓ

A *Magyarságtudomány* című évnegyedes folyóirat 1937 végén anyagi nehézségek miatt megszűnt. A munkatársak, nemcsak a vitázó Erdei, nem fogadták el Németh László gondolatmenetét. Egyetértettek a húszas évek uralkodó művelődéspolitikai elméletének és a megmerevedett hivatalos tudománynak az elutasításában, de nem fogadhatták el a szaktudományos kereteken kívül helyezkedés homályos pontjait, a szaktudo-

mány és a dilettantizmus sajátos szembeállítását, a túlzottan egyéni elképzeléseket. A folyóirat munkatársai ugyanis többségükben a Szegedi Fiatalokból, illetőleg baráti körükből kerültek ki, akik húszas-harmincas éveiket taposva a tudományos és társadalmi érvényesülés erős vágyát melengették. Kialakulatlanságuk legalább annyira oka volt a folyóirat arcnélküliségének, mint a magyarságtudomány fogalmi tisztázatlansága. Amikor 1942-ben Ortutay és Eckhardt újraindítják a folyóiratot, a régi munkatársak többsége már vagy betagolódott a „hivatalos" tudományba, vagy fölhagyott korábbi törekvéseivel. A folyóirat pedig már nem egy fiatal értelmiségi csoporté volt, hanem a kormányzat által elővigyázatosan támogatott németellenes polgári erők egyik fóruma. (A német megszállás miatt 1944-ben már egyetlen száma sem látott napvilágot.)

A folyóirat mögött a már esztendők óta eredményesen működő, kiterjedt szervezet, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete állt, melyet 1939-ben Eckhardt Sándor dékánként hívott életre. Gyakorlatiasnak neveztük fentebb Eckhardt működését, és ehhez feltétlenül hozzátartozik, hogy pontosan ismerte a magyarságtudomány kérdéskörének buktatóit is. A magyar—francia műveltségi érintkezések tudósa látta, hogy bármily tág határok között jelöli is ki a hungarológia illetékességi körét, mégis leszűkíti az egyetemes tudomány érvényességét, ám az ezen ellentmondás okozta kárt mint az időszerű nemzeti célokért szükséges áldozatot, mint a nemzeti eszme ébrentartásának elengedhetetlen velejáróját fogta föl.

A Magyarságtudományi Intézetet a következő egyetemi intézmények támogatták társintézetekként: a fonetikai, keletázsiai, magyar nyelvtudományi, magyar népiségtörténeti, magyar történeti, művelődéstörténeti, néprajzi, belső-ázsiai, embertani, török filológiai és magyar őstörténeti egyetemi tanszékek, valamint a történeti szeminárium. Az intézeti igazgatótanácsban a kor legkiválóbb és máig tiszteletben álló tudósai foglaltak helyet, például Németh Gyula, Ligeti Lajos, Horváth János, Pais Dezső, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér

és mások. 1942-ben társadalmi támogató testületet is szerveztek, melynek láthatóan és sikerrel igyekeztek megnyerni az értelmiségi elitet.

Mivel kimondták, hogy nem új tudományról van szó, hanem a meglévő ágazatok munkájának összehangolásáról, az Intézet tényked ésének gerincét valójában és elsősorban az addig gazdátlan területek és témák pénzügyi támogatása jelentette. Anyaggyűjtésre, kutatásra kisebb-nagyobb összegeket, ösztöndíjakat adott fiatal tudósoknak és tudósjelölteknek, akik közt kezdő tanárok és egyetemi hallgatók egyaránt akadtak. A háborús viszonyokat tekintve néhány esztendő alatt nagyon komoly eredményeket tudott az Intézet felmutatni. Az egyes ágazatok között nem könnyű feladat mérleget készíteni. A legtöbb eredményt — úgy tetszik — a néprajz és a nyelvtudomány mondhatta magáénak, valamivel kevesebbet a történetírás, és alig valamit az irodalomtörténet. Megindultak a *Magyar Nyelvatlasz* és a *Magyar Néprajzi Atlasz* próbagyűjtései. A *Magyarságtudomány* mellett hét sorozatot adtak ki, és megjelentettek önálló műveket is. Ezek olykor igen távol eső módszereket és területeket képviseltek, mint például az első jelentős néprajzi falumonográfia (Fél Edittől a *Kocs 1936-ban*), Erdei Ferenc *A magyar paraszt társadalom* című klasszikus szociológiai műve. Közreadták a magyar néprajz alapvető szövegközlő sorozatát, az *Új Magyar Népköltési Gyűjteményt* és a *Magyar Nyelvtudományi Tanulmányok* darabjait. A tudománynépszerűsítés feladatát rendkívül magas színvonalon látták el. Ezek anyaga négy gyűjteményes kötetben jelent meg: az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* (1941) a népi és a magas műveltség összefüggéseit, az *Erdély és népei* (1941), valamint a *Magyarság és szlávok* (1942) a szomszédnépi kapcsolatokat, végül *A magyarság őstörténete* (1943) az etnogenezis és a korai történet legfontosabb kérdéseit tárgyalta.

A budapesti Magyarságtudományi Intézettel párhuzamosan néhány olyan, viszonylagos önállósággal bíró társadalomtudományi kutatóintézet kezdett működni, amely szervezetileg ugyan sohasem kapcsolódott az Intézethez, feladatköre

9

10

9. A pozsonyi Duna-part a XVIII. század végén

10. XVIII. századi utcakép Győrből

alapján azonban mégis több tudományágat egyesített. Történetük, akár a Magyarságtudományi Intézeté, jórészt föltáratlan, vagy csak változatosan ismert. Ide tartozik elsőként a magját illetően a Magyarságtudományi Intézetnél is régebbi Táj- és Népkutató Központ (1938), mely 1941 őszén betagolódott az ugyancsak sokprofilú Teleki Pál Tudományos Intézetbe (1945—1949 között: Kelet-Európai Tudományos Intézet). Hasonló arcélű, de regionális hatókörű intézmények voltak: az Erdélyi Tudományos Intézet (1940—1945 között Kolozsvár székhellyel), az Alföldi Tudományos Intézet (1943—1949 között Szeged székhellyel, alapítója Bartucz Lajos volt) és a Dunántúli Tudományos Intézet (1943—1983, Pécs székhellyel).

Az egyetemi Magyarságtudományi Intézet a felsőoktatás és a tudományos élet átszervezésével 1949-ben szűnt meg, de a háború utáni években tevékenyen már nem működött. Megszűnésével hosszabb időre megszakadt a nevében jelölt tudományos törekvések folytonossága.

Mint minden szellemi alkotás, a hungarológia is magán viselte korának eszmei-ideológiai-gondolati bélyegét. Különösen két tényezőre gondolunk. Az egyik a kor nagy hatású gondolati áramlata, a szellemtörténet, mely alkalmasnak bizonyult a romantikus hagyományok fölélesztésére. A másik a trianoni békekötéssel mélyen sértett magyar nemzeti érzés, melynek skálája a hivatalos nacionalizmustól az önkritikus, a helyzettel a korábbiaknál reálisabban szembenézni akaró beállítódásig terjedt. A második tényezőből két újabb következmény adódik. Erősödött a befeléfordulás, amely a hungarocentrizmust táplálta, és a valós vagy vélt, egyedi és sajátos nemzeti értékek, jellemvonások, tulajdonságok védelmét hangsúlyozta. Nem kérdéses, hogy a tudományos pályákon tevékenykedők, így a hungarológia kezdeményezői is — a tudományos élet állami támogatását tekintve teljesen érthetően — azonosultak a kor hivatalos művelődés- és tudománypolitikájával, illetőleg engedményeket tettek annak. Ezek után nem meglepő, hogy a bukott társadalmi rendszer árnyékát magukon viselő hungarológia és magyarságtudomány kifeje-

zések évtizedekig nem csengtek jól, noha egyetlen alkotó résztudományuk létjogosultságát sem vonta kétségbe a kommunista társadalmi rendszer új tudománypolitikája.

Mi marad akkor, ha eltekintünk a szellemtörténet tévútjaitól és a nacionalizmusnak tett engedményektől? A hungarológia változatai és kísérletei az általános tudományfejlődés fontos fokozatai.

1. A modern magyarországi tudományos életet a múlt század második felében a pozitivizmus sokirányú eszméi teremtették meg. Ezek természetéből következően, de a gyakorlati szükséglet miatt is, ahogyan erre Bartucz Lajos tanulmányait elemezve utaltunk, széles körű szakosodás jött létre. Az a nagy tudományegység, amelyet a XIX. század a társadalom- és a természettudományokat logikus rendszerbe foglalva látott — ágazatokra különült. Az elkülönülés, sőt elszigetelődés következtében a tudományszakok nemegyszer megsínylették, hogy nem vagy nem kellően ismerték egymás terveit és eredményeit. Németh László végső soron ezért fordult hevesen szellemtörténeti ösztönzésű, egyénien megfogalmazott gondolatokkal az akadémikus tudományosság ellen, ám tőle függetlenül is valóban elodázhatatlan követelménnyé vált valamilyen integráció, a tudományközi kapcsolatok megteremtése, mai kifejezéssel élve: a komplex kutatási feladatok megjelölése és teljesítése.

2. A XIX. század közepétől a tudományos kutatás központjai az egyetemi tanszékek voltak. Az 1920-as évektől azonban Magyarországon is nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerűség nem nélkülözheti a kutatóintézeteket.

Nem vitatható, hogy a korabeli magyar társadalom ezernyi kérdése várt kutatásra, tudományos tájékozódást igénylő megoldásra, köztük igen súlyos problémák sora. De kétségtelen az is, hogy a trianoni béke következményei nemcsak a kormányzatot, hanem különböző mélységig és nem mindig azonos motivációval a tudósvilág, az értelmiség, sőt az érdeklődő közvélemény nagy részét is fokozottan érzékennyé tették a nemzeti kérdés és általában az etnikai problémák iránt. Az sem kétséges továbbá, hogy a társadalomtudományok aligha

várhattak volna támogatást a kulturális kormányzattól, ha nem a nemzeti tudattal összefüggő területeket helyezik előtérbe. Így érthető igazán, hogy a tudományközi és intézeti szervezettséget igénylő törekvések miért éppen az általunk is ismert alakot öltötték.

A HUNGAROLÓGIAI TÖREKVÉSEK LEGÚJABB SZAKASZA

Az 1940-es években alapított magyarságtudományi jellegű intézetek közül az egyetlen, amely a megszüntetést elkerülte: a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet. Ennek működése szemléletesen példázza, hogy a komplex intézeti kutatások időközben sem váltak korszerűtlen elképzelésekké. Igaz, eleve tájkutató és kis létszámmal dolgozó intézmény volt és maradt, és mindig a földrajztudománynak és rokon ágazatainak a képviselete állt kutatásainak homlokterében, a regionális illetékesség azonban sohasem vált partikularitássá. Az 1966—1970-es években az észak-mecseki bányavidéken folytatott életmódkutatásban szerepet kapott az embernek és természeti környezetének kapcsolata, valamint a különböző nemzetiségek kulturális és társadalmi érintkezése (történelem, néprajz), vagyis olyan általános kérdések helyi változatai, amelyek először a harmincas évek hungarológiai tervezeteiben merültek föl. Ez a feladatkör bővült az 1984. évi átszervezéskor is, amikor a Dunántúli Tudományos Intézetet budapesti, kecskeméti és békéscsabai kutatóhelyekkel összevonva, létrehívták az MTA Regionális Kutatások Központját. Kutatói elsősorban a társadalmi és gazdasági szerkezet változásával, a környezettel, a településfejlődéssel, a természeti és társadalmi folyamatok párhuzamos, multidiszciplináris vizsgálatával foglalkoznak.

Maga a hungarológia kifejezés az 1960-as évek végén a kívülállók számára váratlanul, a közelebbi körülményeket ismerőknek mégsem meglepően, Jugoszláviában bukkant föl ismét: 1969-ben Újvidéken Hungarológiai Intézetet alapítot-

11. Székesfehérvár barokk része

12. Pápai polgárházak a XVIII. századból

11

12

tak. Létrejöttét két tényező határozta meg: a jugoszláviai magyar nemzetiség szellemi igényei saját kulturális múltjának vizsgálatára és a jugoszláv nemzetiségi politika kedvező alakulása. A hungarológia fogalmát ezúttal nem próbálták meg meghatározni, hanem az alapító okiratban megjelölték azt a négy fő tudományszakot, melyet az intézet gondozásba vett: magyar nyelv, irodalom, folklór, művelődéstörténet. (Az utóbbin színház-, folyóirat-, kiadó-, egyesülettörténetet értettek.) Kiemelt helyet biztosítottak a magyar—délszláv kulturális és nyelvi kapcsolatok vizsgálatának.

Mindez azt tanúsítja, hogy a hungarológiai elképzelések egy újabb változata valósult meg. Noha a feladatkör szűkebb a korábbi vállalkozások többségénél, mégis először jött létre magyar nemzetiséget kutató intézet. E típusnak magyar viszonylatban legfeljebb a két világháború közti Szlovenszkón rövid ideig és gyönge hatásfokkal működő Csehszlovákiai Magyar Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság (rövid nevén az alapítóról Masaryk Akadémia) lehet az előzménye.

Az újvidéki intézet alapításában és névváltozásában közrejátszott a másik jugoszláviai autonóm tartomány, az albán Pristina székhelyén akkor már dolgozó Albanológiai Intézet mintája. A nemzetközi tudományos életben számos hasonló ismeretes, mivel azonban működésükre a helyi lehetőségek diktálta sokféleség a jellemző, típusba sorolásuk körülményes. Szinte minden jelentékenyebb nyugat-európai nyelvi-nemzetiségi csoportnak van kulturális intézete, mely kutatással is foglalkozik. A múltban Magyarországon is találkozhattunk egy sajátos típussal, a szláv népek anyanyelvvédő egyesületeivel, a maticákkal (szerb, horvát, szlovák). Eszmei gyökerük rokon a múlt századi hungarológiai törekvésekkel. A nemzeti romantika hívta őket életre. A trianoni békeszerződés után sem szűntek meg, tevékenységi körük — bár más-más mértékben — kiterjedt a nemzeti tudományokra, gyűjteményi felügyeletekre, könyvkiadásra, sőt nyelvvédőből nyelvterjesztővé is váltak (például a Matica Slovenska).

Hungarológiai Társaság megalakítására először Bartucz Lajos (1930), majd Németh László (1934) tett javaslatot,

megvalósulására azonban csak 1977-ben került sor, ismét új értelmezéssel. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság első ízben a hungarológiai törekvések történetében a magyar műveltséggel tudományos feladatként és felsőfokú oktatásban foglalkozók nemzetközi összefogását jelölte feladatául. Ennek szükségességét Szabolcsi Miklós, az alakuló közgyűlés elnöke a következőképpen indokolta: „A legelső, amiről őszintén és nyíltan kell beszélnünk, az az, hogy a magyar irodalomtörténet, nyelvészet, néprajz művelése elmaradott más nyelvek és irodalmak *nemzetközi szintű* kutatásához, illetve oktatásához képest.... Ez azért komoly veszteség a magyar nyelv, irodalom, néprajz tanulmányozása szempontjából, mert számos tudománytörténeti példával bizonyítható, hogy minden nemzeti nyelv, illetve irodalom kutatásában igen sokat tettek és tesznek más nemzetek tudósai és kutatói. Nekünk ezeket az eredményeket eddig jórészt nélkülöznünk kellett, a kölcsönös információ akadozása vagy hiánya miatt.... A Társaság révén mód nyílik arra, hogy a „hungarológia" is elnyerje a nemzetközi szervezettségnek azt a formáját, amivel más tudományszakok rendelkeznek ..."

A három részterület (irodalom, nyelvészet, néprajz) mellől föltűnően hiányzik a történettudomány. Ez formailag azzal magyarázható, hogy a Társaság alakításának előkészítői már előzőleg tervbe vették, hogy csatlakoznak a Federation Internacionale des Langues et Litératures Modernes (FILLM) nemzetközi szervezetéhez, s ez utóbb meg is történt (1979). A FILLM tagtestületei pedig túlnyomólag irodalommal és nyelvtudománnyal foglalkoznak. Ettől eltekintve vitathatatlan, hogy az immár nemzetközi elismerést nyert hungarológia gyakorlatából nem maradhat ki a történetkutatás. A Társaság idegenre fordított nevei közt a franciában (études hongroises) és az angolban (Hungarian studies) szereplő szókapcsolatok kétségtelenül közelebb állnak a magyarságtudomány kifejezéshez, valamint a Társaság folyóiratának címéhez *(Hungarológiai Értesítő)*, és lényegesen tágabb fogalmakat takarnak, mint a filológia. A Társaság nemzetközi szervezőmunkája során ismételten kiderült, hogy a magyar nyelv fel-

sőfokú oktatása nem magyar anyanyelvűeknek nem nélkülözheti sem a magyar művelődés, sem a magyar történelem ismertetését.

A Társaság egy évtizedes fennállása során fontos eredményeket ért el. Két nemzetközi kongresszust rendezett, kiadja az említett *Hungarológiai Értesítő* mellett idegen nyelvű folyóiratát, a *Hungarian Studies*t. Kezdeményezésére hungarológiai alapbibliográfia készült. Számba vette a magyar nyelv és irodalom nem magyarországi kutatóhelyeit és felsőoktatási intézményeit. Az utóbbi munka az 1970-es években megélénkülő hungarológiai érdeklődésről, a lehetőségek gyarapodásáról nyújtott képet. Tudománytörténeti gyökerei miatt külön említést érdemel az európai és amerikai egyetemek finnugrisztikai és uralisztikai tanszékének kezdeményező szerepe.

Az egyik új, magyarországi, központi hungarológiai intézmény, a budapesti székhelyű Magyarságkutató Intézet 1985-ben alakult. Rövid fennállása alatt több fontos tudományos tanácskozást rendezett, és kiadta évkönyvének köteteit *Magyarságkutatás* címmel. Központi feladata a mai Magyarország határain kívül élő magyarság komplex kutatása: társadalmi és kulturális viszonyainak föltárása. Külön figyelmet fordít a nemzeti-nemzetiségi kérdés XX. századi problémáinak elemzésére, a nemzetiségek, a szórványok és az emigráció anyanemzettel való kapcsolatára. Az Intézet fogja össze az idevonatkozó magyarországi kutatásokat. Támogatást nyújt és részt vesz a szakember-utánpótlásban is.

A legfiatalabb az 1989 nyarán miniszteri rendelettel Budapesten létre hívott Nemzetközi Hungarológiai Központ, amely neve ellenére nemzeti intézmény, a magyar kultúra nem magyarországi terjesztését és oktatásának támogatását tartja hungarológiának. Feladatai közé tartozik a hungarológia nemzetközi oktatásának kutatása, a külföldi oktatóhelyek történetének, az oktatás szervezeti kereteinek, módszereinek föltárása és elemzése, a hungarológiai oktatásban használható segédanyagok, programok stb. elkészítése és kiadása.

Végül nem feledkezhetünk el arról, hogy az utóbbi években a Magyarországon kívüli egyetemek magyar tanszékei mellett

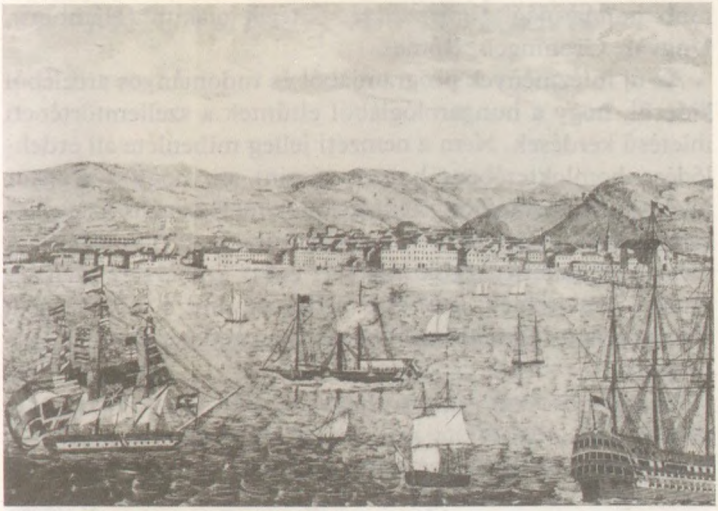

13

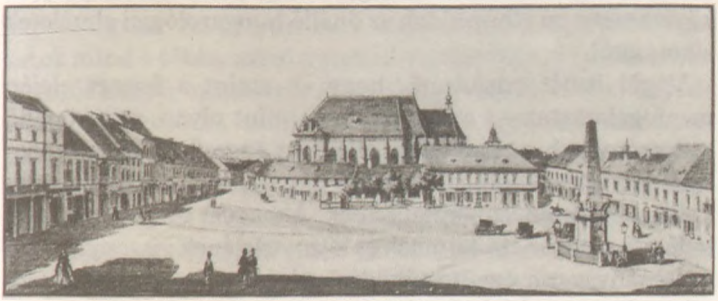

14

13. A fiumei kikötő az 1830-as években

14. Kolozsvár főtere a XIX. század közepén

több hungarológiai központ és intézet alakult (Hamburg, Ungvár, Groningen, Róma).

Az új intézmények programjából és tudományos arcéléből kiderül, hogy a hungarológiából eltűntek a szellemtörténeti ihletésű kérdések. Nem a nemzeti jelleg mibenléte áll érdeklődése homlokterében, hanem részint az, hogy a magyar nyelvvel meghatározott civilizációnak melyek azok az egyedi sajátosságai, amelyek — más kultúrákhoz hasonlóan — megismételhetetlenségük miatt az egész emberiség számára értéket képviselnek, másrészt pedig az, ami a XX. századi Európát változatlanul foglalkoztató nemzeti kérdés köré rendeződik.

Az 1930-as évek hungarológiai teóriáit a gyakorlat nem igazolta, sőt ellentmondások feszültek az elképzelések és a megvalósult intézményes munka között. Az így leszűrődött tanulságok ma is érvényesek. Legalábbis erre kell gondolnunk, amikor azt látjuk, hogy az újabb kezdeményezések következetesen elhúzódnak az önálló hungarológiai elméletek alkotásától.

Végül ismét odajutunk, hogy — amint a fejezet elején megfogalmaztuk — a hungarológia mint olyan, mint önálló tudományszak nem létezik, ellenben összefoglaló és szorosabb együttműködést feltételező elnevezése a magyar nyelv, kultúra és történelem kutatásának. A magyar múltat és művelődést, a magyar etnikumnak és környezetének viszonyát több tudományágazat együttműködésével, komplex megközelítéssel eredményesebb kutatni, mint széttagoltan. Végül még egy következmény vitathatatlan: igazán jó, tartós eredmények akkor születnek, ha a magyarságtudományba sorolt részágazatok gondolati megalapozottsága szakonként jó és korszerű. Akkor várható, hogy a sajátosság kérdéseire is termékeny válaszok születnek.

MAGYAROK A VILÁGBAN

A legutóbbi száz esztendő európai történetét változatos irányú, jelentékeny népmozgások kísérték. Két alapvető ok: a gazdasági és a politikai indították a lakosságot eredeti településterületének tömeges elhagyására, s ez maga után vonta az etnikai közösségek fölbomlását, átrétegződését, szórványosodását.

A gazdasági okok túlnyomórészt a modern iparosítással kapcsolatosak. Az új ipari beruházások és a szolgáltatási ágazatok mind a tőkés, mind a szocialista társadalmi rendszerben jelentős számú munkaerőt igényeltek, mely jórészt az ugyancsak korszerűsödő, munkaerő-felesleget kibocsátó mezőgazdaságból áramlott át. Megváltozhatott nagy múltú településközpontok szerepköre, régi városok elveszíthették vonzásukat, helyüket új települések foglalhatták el. Megváltozhatott a népsűrűség: némelyik vidék szinte elnéptelenedett, ellenben az ipari vonzáskörzetek lakossága földuzzadt. Ha az ipar nem tudta alkalmazni a mezőgazdaságból fölszabadultakat, ezek előbb az illető ország más tájain, majd távolabbi országokban próbáltak munkát találni. Az említett utolsó száz esztendő első évtizedeiben a tengerentúli munkaerőpiac hihetetlenül nagy vonzása érvényesült Európában. A közelmúlt évtizedeire viszont az volt jellemző, hogy a nagy munkaerő-kínálattal rendelkező Dél-Európából (sőt Európán kívülről) vendégmunkástömegek áramlottak Nyugat-Európába.

A politikai okok majdnem kizárólag a két világháború következményei. A harci cselekmények már az első világháborúban menekülésre kényszerítették a polgári lakosokat, de

utóbb többnyire visszatérhettek eredeti lakhelyükre. Voltak, akik a béke kezdetén kényszerültek költözni. Például a trianoni békeszerződés után több százezer magyar tisztviselő és állami alkalmazott. Ők ugyanis a Magyarországtól elcsatolt területeken nem voltak hajlandók az új államok fennhatósága alatt szolgálatban maradni, így egyszerűen elbocsátották őket, úgyhogy Magyarország új határai közé kényszerültek áttelepülni. A második világháború alatt először a fasiszta népirtás (zsidók, lengyelek, cigányok tömeges deportálása) okozott nagy népmozgást. A határok ismételt megváltozását újabb „népvándorlás" követte: megtorlásként folytattak kitelepítést (németeket és magyarokat), az üresen maradt területekre új népességet hoztak (például a németek helyére lengyeleket), továbbá lakosságcserével, illetve optálással is nagyobb néptömegeket mozgattak meg (magyarok és szlovákok). A Szovjetunióban lezajlott hatalmas arányú büntető áttelepítéseket (volgai németek, észtek, krími tatárok, kárpátalji magyarok, lengyelek és más népcsoportok) részben máig sem ismerjük.

A gazdasági és a politikai okok gyakran összefonódhattak. Az a tény, hogy az államhatárok megváltoztak, új gazdaságpolitikai elképzeléseket vont maga után, mely az ipari vonzásterületek és a városi hálózat módosításával, a súlypontok eltolásával előbb-utóbb kiváltotta a munkakereső lakosság nagyobb arányú elvándorlását.

Mindezek az események nemcsak az említett pontokon érintették a magyar népességet, hanem más vonatkozásokban is. Fölvázolásukra azért van szükség, hogy megértsük a magyar anyanyelvűek jelenlegi területi tagoltságát és számának alakulását.

FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉS

A magyarok földrajzi elhelyezkedésének áttekintése két alapszempontból kiindulva lehetséges. Az egyik a hagyományos történeti-földrajzi tájbeosztás, melynek a négy nagytáj (Alföld, Dunántúl, Felföld, Erdély) nyújt keretet, a másik az országonkénti számbavétel. Az elsőnek az az előnye, hogy

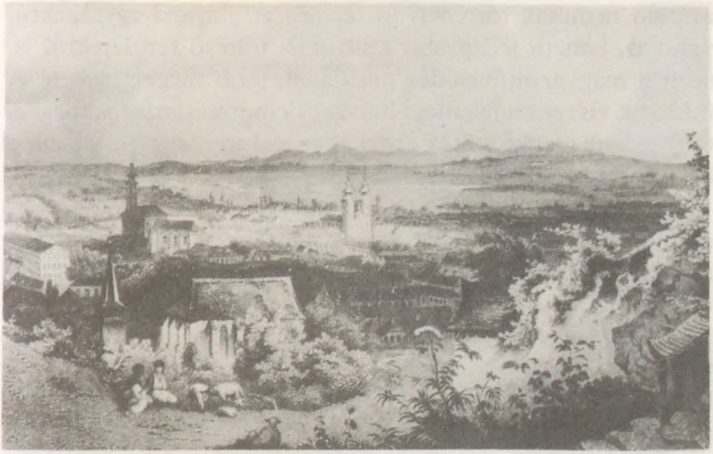

15

16

15. Miskolc látképe a XIX. század közepén

16. Sopron a XIX. század második felében

miután nemcsak történeti és természetföldrajzi egységekről van szó, hanem jellegzetes kulturális töltésű területekről is, segít a magyar művelődés múltjának jobb megértésében. A második viszont a jelenlegi helyzet bemutatására alkalmas. A többoldalú megközelítés érdekében célravezetőnek látszik a két szempont társítása.

A magyarság településterületének kiterjedése a honfoglalás után többször, olykor jelentékeny mértékben megváltozott. A honfoglaló magyarok — amennyire nyelvészeti, régészeti, történeti adatok alapján utólagosan megállapítható — a Kárpát-medence, a későbbi Magyar Királyság középső és nyugati területét vették először birtokukba. Nyilvánvalóan itt találtak korábbi életmódjuknak legjobban megfelelő természetföldrajzi feltételeket, és hadászati-védelmi célból is ez volt a legmegfelelőbb számukra. A korai Árpád-korban a megszilárduló településhálózat és a legértékesebbnek tekintett birtokok nyugat, illetőleg különösen észak és kelet felé, a bükkövezetig terjeszkedtek. A Felföldre és Erdélybe a nagyobb folyóvölgyeken hatoltak előre, megszilárdítva a központi hatalmat. Régészeti vizsgálatok híján a leghézagosabban Erdély kora középkori településterületét ismerjük. Bizonyos azonban, hogy a XII—XIII. század fordulóján a székelyek Kelet-Délkelet Erdélyben már mai helyükön laktak, ami az összefüggő magyar településterület kiterjedésének keleti végpontjait jelentette, egyúttal a magas hegyi medencék benépesítésével messze meghaladta a bükkövezetet.

A tatárjárás előtti évszázadban a Magyar Királyság nyelvileg ugyan nem volt egységes állam, de lakosságának túlnyomó részét — becslések szerint legalább nyolcvan százalékát — magyarok alkották. A horvát—szlavón társországot nem számítva nagyobb, összefüggő, nem magyar ajkú tömb csupán észak-északnyugaton volt, a szlovákok, illetőleg szláv elődeik. Rajtuk kívül más országrészekben is lakhattak kisebb szláv közösségek, továbbá a magyarokhoz korábban vagy utóbb csatlakozott török etnikumú töredékek (például besenyők), szaporodott a száma a nyugat-európai bevándorlóknak, köztük találjuk az erdélyi szászok első rajait, s a XII—XIII.

17

17. A budapesti Sugár út az 1880-as években

század fordulóján megjelentek Erdélyben a Balkán felől érkező első román csoportok is.

Jelentékeny változás állott be, illetőleg indult meg a tatárjárás (1241—1242) következményeként. Nagy tömegű kun és kevesebb jász került az Alföld középső térségére, ahol a magyarok a legnagyobb demográfiai veszteséget szenvedték. A városalapító királyi politika támogatta a német telepesek beáramlását a Felföldre és Erdélybe (sok volt közöttük a bányász és az iparos), Nyugat-Magyarországon keleti irányba kezdett eltolódni a magyar–német nyelvhatár. De a magyar nyelvterület is bővült. A XIV—XV. században vándorolt ki Észak- és Közép-Erdélyből Moldvába a csángók alaprétege. Súlyosan pusztított a XIV. században az egész Európát végigjáró pestis, de általános népességgyérítő hatása mellett a nyelvhatárokat nem módosította.

Magyarország néptörténetében a legnagyobb, hatásában máig érezhető változást a török háborúk, a hódoltság és következményei hozták a XVI—XVIII. században. A terjeszkedő oszmán hatalom elől már a XV. században menedéket kértek Magyarországon különböző kisebb délszláv népcsoportok, ezek azonban jelentékenyen még nem befolyásolták a lakosság etnikai összetételét. A következő két évszázadban számuk — elsősorban a szerbeké — tetemesen megnőtt, nagyobb területeket foglaltak el Dél-Magyarországon, ahonnan az eredeti magyar lakosság részben elmenekült a török elől, részben fogságba került vagy elpusztult a harci cselekmények során.

A korabeli ország testébe délről beékelődő, hatalmas, török megszállta területen a gyakori háborúk és a kétfelé (a töröknek meg a királyi országrészben lakó földesúrnak) adózás miatt a védettebb, nagyobb helységek kivételével bizonytalanok voltak az életkörülmények, ezért a lakosság jelentős hányada legyezőszerűen szétszóródva nyugati, keleti és főleg északi irányba, biztonságosabb vidékekre menekült. Különösen nagy volt a pusztulás egy-egy fontos végvár, például Temesvár (1552), Gyula (1566), Várad (1660) török kézre kerülése után, a tizenöt éves háború (1591—1606) idején, Erdélyben II. Rákóczi György bukása nyomán (1657—1661),

végül a felszabadító háborúk kiéheztetési taktikája miatt (1683—1699). Mind az Alföldön és a Dunántúlon, mind Erdélyben a harci cselekményeknek leginkább kitett központi síksági-dombsági területek pusztultak, ahol túlnyomóan magyar népesség lakott.

Míg a XVI. század elején a már említett becslésből következtetve az országnak körülbelül nyolcvan százaléka volt magyar anyanyelvű (maximálisan 3,2 millió), ez az arányszám kétszáz év alatt harmincöt-negyven százalékra csökkent (1,2–1,7 millió).

A XVIII. században alakult ki a Kárpát-medence máig nagy vonalakban jellemző nemzetiségi megoszlása. A hegyvidékeken és a perem helyzetű dombvidékeken a románok és a szlovákok száma megnőtt. Az előbbiek részint szervezett telepítéssel, részint spontán vándormozgalommal nagyobb csoportokban költöztek le az Alföldre és a Dunántúl néhány pontjára a túlnépesedett Felső-Magyarországról. A románok az Erdélyi-medence középső és nyugati részén és az Alföld peremén előrenyomulva jóval nagyobbra növelték létszámukat. A szerbek és a horvátok a XVII. század végéig több újabb hullámban kerestek menedéket a Szávától délre változatlan keménységű török elnyomás elől. Végül munkaerő- és lakosságpótlás céljából a XVII. század végétől egy évszázadon át a Habsburg kormányzat és a földesurak rendszeresen németeket telepítettek a gyér népességű tájakra.

A XVIII. századdal beköszöntő békésebb, demográfiai szempontból viszonylag nyugalmas időszak kedvezett a népesség növekedésének. Az 1780-as években végrehajtott első népszámlálás 9 275 832 személyt talált a szűkebb Magyarországon. Ebből becslések szerint 3-3,5 millió lehetett magyar anyanyelvű (a nemzetiségi megoszlást és a nyelvet nem kérdezték az összeíró biztosok). 1910-re a korabeli ország lakossága (Horvátországgal és Erdéllyel együtt) 20 886 487 lélekre nőtt, melynek valamivel kevesebb, mint fele, 10 050 575 (48,1 százalék) vallotta magát magyar anyanyelvűnek. A Horvátország nélküli Magyarországon a magyaroké volt a többség (9 944 627 fő — 54,5 százalék).

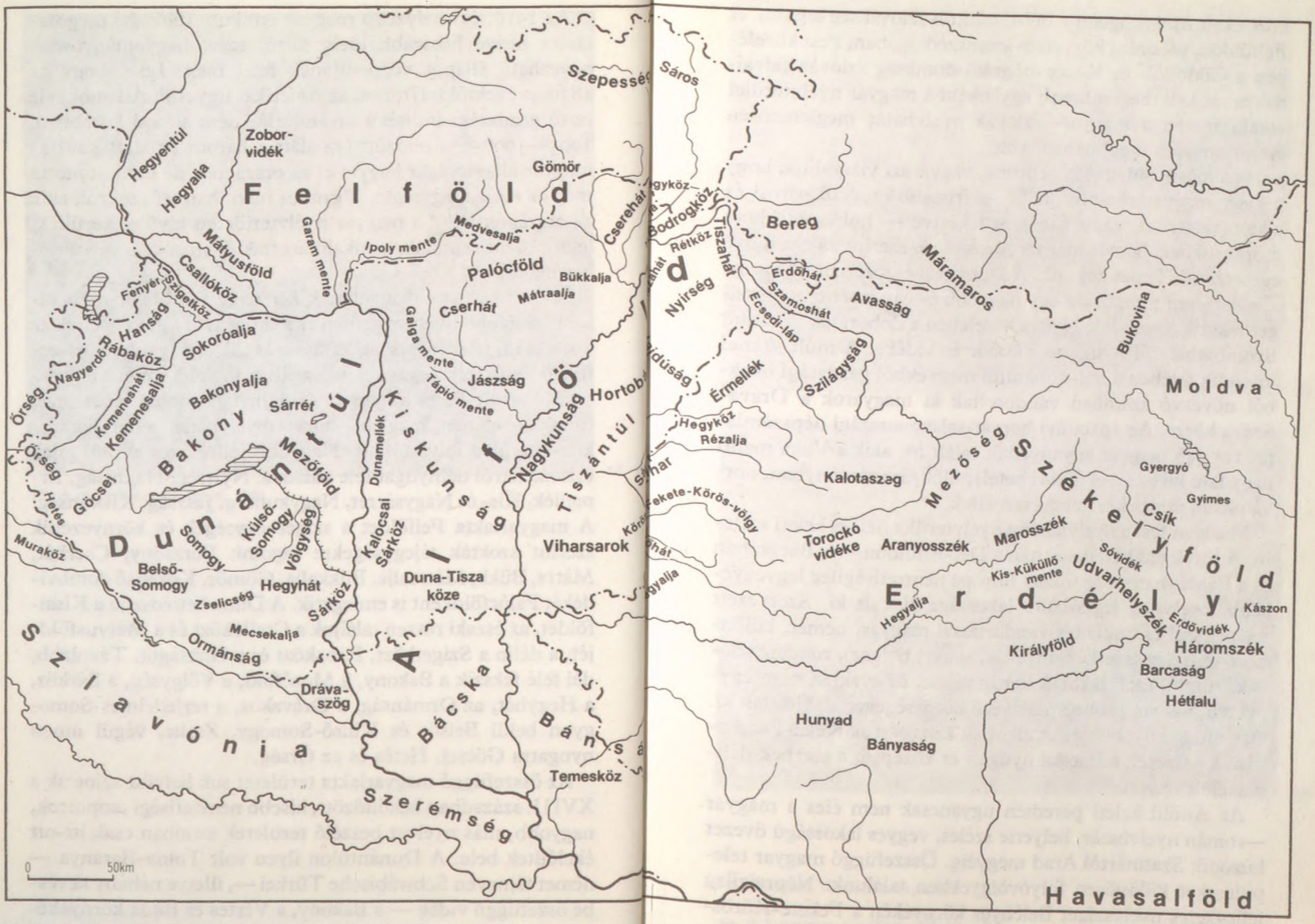

I. A Kárpát-medence és környékének fontosabb magyar történeti–népi tájnevei

közé ékelt nyelvszigetet a dél-tiszántúli szlovákság alkotta. A Felföldön, valamint közvetlen szomszédságában, Pest közelében a Gödöllői- és Közép-nógrádi-dombság szlovák falvainak sorát kell megemlíteni; egyébként a magyar nyelvterület északi részén a magyar—szlovák nyelvhatár meglehetősen éles, pontosan meghúzható volt.

Ha a másik oldalról közelítünk, vagyis azt vizsgáljuk, hogy a nagy magyar tömbön kívül — frissebb eredetű városi és alkalmazotti szórványokat nem tekintve — hol és mekkora csoportokban laktak magyarok, égtájak szerint tájékozódva egészen más képet kapunk. A Dunántúl és a Kisalföld szomszédságában mindössze egy nagyobb és egy kisebb nyelvszigetet fekszik: észak felé Nyitra közelében a Zoboralja, valamint Szombathelytől nyugatra Felsőőr és vidéke. A múlt század második felében a dél-dunántúli megyékből gazdasági okokból növekvő számban vándoroltak ki magyarok a Dráva–Száva közre. Az 1910. évi horvát-szlavónországi népszámlálás 105 948 magyar anyanyelvűt talált itt, akik a Vuka menti négy falu kivételével újkori betelepülők, és szórványban, horvátokkal, szerbekkel vegyesen éltek.

Másként fest a nyelvhatár a nyelvterület déli és keleti szélein. A török eltakarodása után a Dél-Alföldön — a Bácskában és a Bánságban — az újkori Európa nemzetiségileg legvegyesebb, nyelvileg legtarkább lakossága alakult ki. Szervezett telepítéssel és önkéntes vándorlással magyar, német, különböző délszláv (szerb, bunyevác, sokác, bolgár), román, szlovák, ruszin, cseh lakosok kerültek ide, és gyakran nem egynyelvű, hanem többnemzetiségű közösségeket alakítottak ki. Összefüggő nyelvszigetet alkottak a magyarok Kelet-Bácskában, a németek a Bácska nyugati és középső, a szerbek délidélkeleti részén.

Az Alföld keleti peremén ugyancsak nem éles a magyar —román nyelvhatár, helyette széles, vegyes lakosságú övezet húzódik Szatmártól Arad megyéig. Összefüggő magyar településeket különösen folyóvölgyekben találunk. Néprajzilag jellegzetes nyelvsziget Belényes környékén a Fekete-Körös-völgyi magyarság. Mint történeti-földrajzi egységként a leg-

19

20

19. Az aradi Városház tér, 1891

20. A Losonczy tér Temesvárott, 1891

nagyobb Alföld-széli magyar—román vegyes lakosságú vidék, a Szilágyság esik a legközelebb az erdélyi magyar településterületekhez. Közvetlen demográfiai összeköttetés a közbülső magas hegyek, a Meszes, a Bihari-havasok és az Érchegység miatt sem délebbre, sem északabbra nincs, és az újkorban nem is volt az alföldi és erdélyi magyarok között.

Az Erdélyi-medence keleti-délkeleti részén található a másik összefüggő magyar etnikai tömb, a Székelyföld. A székely nyelvhagyomány az erdélyi magyarokat az egykori közigazgatási beosztás szerint — amely jellegzetes feudális kori társadalmi, mentalitásbeli különbségeket takart — székelyekre és vármegyei magyarokra osztotta. A földrajzi tagoltság miatt, illetőleg mivel az erdélyi magyarok a XVIII. század óta kisebbségben vannak a románsággal szemben, táji csoportjaik sokkal határozottabban elkülönülnek egymástól, mint a nagy, összefüggő magyar tömbön belüli szórványaik (Alföld, Dunántúl, Felföld).

A vármegyei magyarok túlnyomórészt kisebb-nagyobb nyelvszigetekben és szórványokban laknak. Kivételt csupán azok a vidékek jelentenek, amelyek közvetlenül szomszédosak a Székelyfölddel, így népességükben összefüggnek vele. Ilyenek például a barcasági falvak, a Kis-Küküllő völgye, a Gyimesi-völgy, a Mezőség keleti pereme. A Székelyföldtől távolodva a lakosság mind vegyesebb összetételű lesz. Jellegzetes példa az Erdélyi-medence közepén a Mezőség, melyen mozaikszerű tarkaságban, vegyesen élnek románok és magyarok. Nyugat-Erdélyben két nagyobb magyar nyelvsziget fekszik, az egyik Kolozsvártól nyugatra, a mintegy negyven községet magába foglaló Kalotaszeg, a másik az ettől délre eső, huszonkét helységből álló Aranyosszék, melynek népessége még a XIII. század második felében költözött mai lakóhelyére a székelyek közül. Aranyosszéktől délre, a Maros völgyében és a mellékvölgyekben ugyancsak vannak összefüggő, kisebb magyar falusorok.

Erdély eddig nem említett, északi és déli vidékein a magyarság diaszpórában él. Néhol csupán maroknyian vannak, de a történeti nagytáj szinte minden kisebb tájegységén talál-

kozunk évszázados folytonosságú magyar lakossággal. Példaként említhetők Észak-Erdélyben a Lápos és a Sajó völgyének magyar községei, Dél-Erdélyben, az egykori szász territórium, a Királyföld szórványai, az Érchegységben pedig a bányavárosok, bányatelepek népe (közülük is a legnevezetesebb Torockó).

Az erdélyi magyarok természetföldrajzi környezete jórészt eltér az Erdélyen kívüliekétől. Nem síksági, dombsági és általában a bükkövezetig felnyúló középhegységi vidékeken, hanem jobbára a magasan fekvő medencékben és havasalji tájakon laknak. Az utóbbi megállapítás különösen igaz a székelyekre és a gyimesi csángókra, valamint Kalotaszeg néhány községére.

Végül nyelvi és kulturális jellegzetességeik miatt nevezetes és jelentékeny szórványt alkotnak Moldvában a csángó magyarok (számukat az elmúlt évszázadban 30—80 ezer között mozgónak becsülték, pontos adatokat nem ismerünk róluk). Középkori belső-erdélyi alapnépességük később elsősorban kivándorló székelyekből nyert utánpótlást.

A MAGYARSÁG SZÁMA

A történetileg kialakult településföldrajzi helyzet — különösen a XX. században — erőteljesen befolyásolta a magyarság lélekszámának további alakulását. Mielőtt az 1980-as évek első felére vonatkozó adatokat ismertetjük, és megkíséreljük változásukat megokolni, figyelmeztetnünk kell arra, hogy mindez csak hozzávetőleges pontossággal és becslésekre támaszkodva lehetséges.

A kérdés nem kizárólag a magyarokat érinti. Vegyes lakosságú vidékeken, különböző etnikumok érintkezési zónáiban szerte a világon élnek olyan emberek, akik változó indokkal hol az egyik, hol a másik néphez sorolják magukat egy-egy népszámláláskor vagy egyéb célú adatgyűjtés alkalmával. Az okok között találhatunk kimondottan az egyéni helyzetre utalókat, mint például a vegyes nemzetiségű család többségi

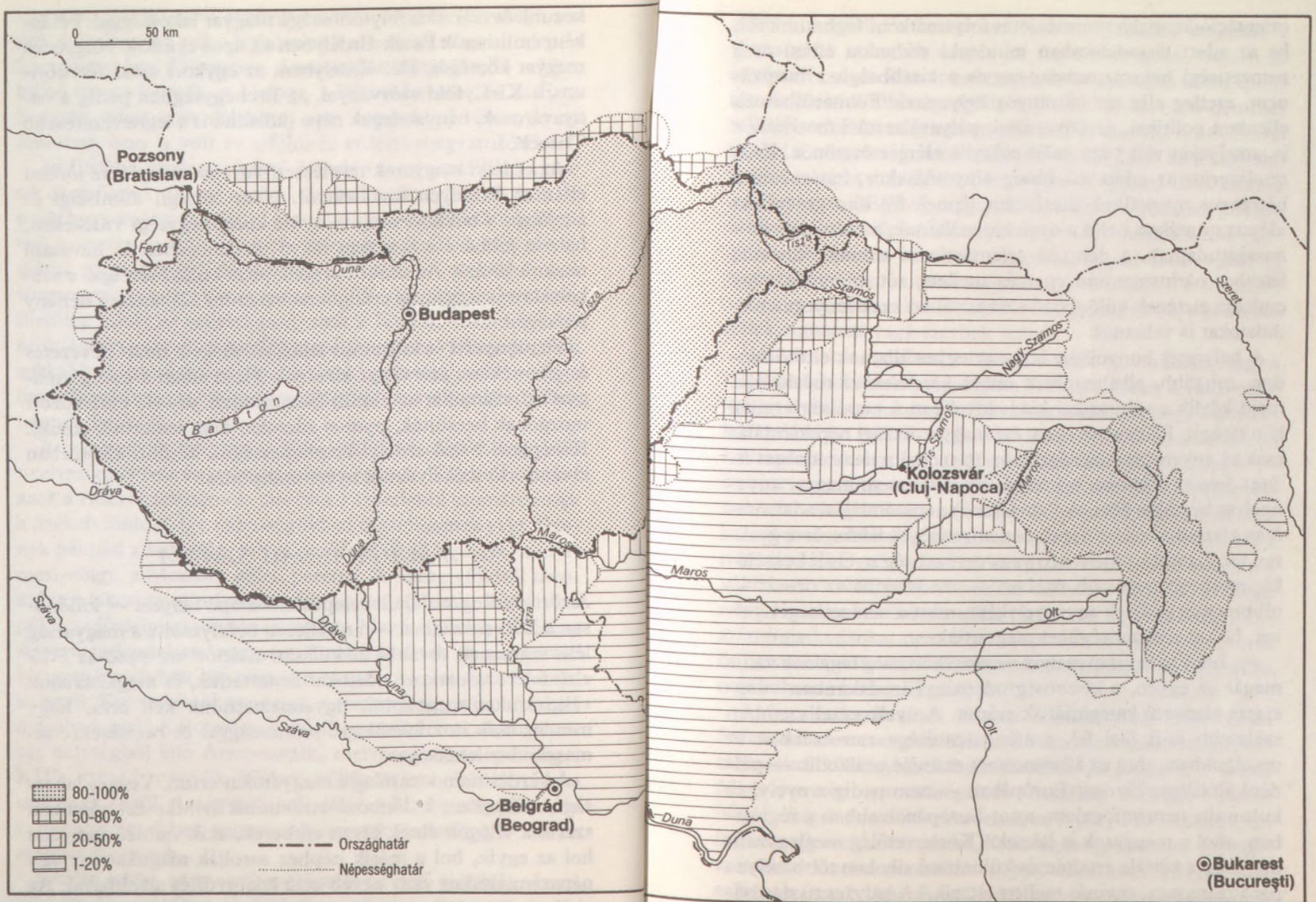

II. A magyar népesség az 1960—1970-es években

orientációját, melyet természetes folyamatként foghatunk föl, ha az adott társadalomban mindenki szabadon élheti meg nemzetiségi hovatartozását, vagyis a kisebbséghez tartozás nem, esetleg alig jár hátrányos helyzettel. Fölmerülhetnek ellenben politikai, érvényesülési, pályaválasztási motivációk is, amelyeket vélt vagy valós előnyök elérése ösztönöz. Ezek rendszerint az adott kisebbség elnyomásakor, határozottan hátrányos megkülönböztetésekor lépnek föl tömegesen. Az idézett mintákon belül a nyelvhasználatnak, a kulturális azonosságtudatnak, a nemzeti orientációnak számos változata létezhet párhuzamosan egymás mellett, sőt az egyén vagy családja életének különböző szakaszaiban ezek lényeges fordulatokat is vehetnek.

A helyzetet bonyolítja, hogy az egyes államok eltérő módon, mi több, alkalmanként eltérő kérdésekkel tudakolják, majd közlik a statisztikai kiadványokban a népesség etnikai kötöttségét. Például az 1910. évi magyarországi népszámlálás csak az anyanyelvet kérdezte, az 1941. évi a nemzetiséget is. 1941-ben az utóbbiak száma kisebb volt a nem magyar anyanyelvet beszélők közt. A Szovjetunió népszámlálási adatsoraiban viszont a kisebb népek és nemzetiségek lélekszáma gyakran több, mint az illető nép vagy nemzetiség nyelvét beszélőké, mert egy nagyobb nyelvet — rendszerint az oroszt — többen megjelölnek anyanyelvként, mint a nemzetiségi nyelvet, holott nemzetiségüket megtartják.

Az, hogy tudatosan melyik nemzeti közösség tagjának vallja magát az egyén, a kisebbségtudományi irodalomban világszerte alapvető kategóriának számít. A nyelv ezzel szemben szélesebb kört ölel fel, s más jelentősége van azokban az országokban, ahol az államnemzet eszméje uralkodik — például általában Nyugat-Európában — nem pedig a nyelvi és kulturális nemzetfogalom, mint Európának abban a régiójában, ahol a magyarok is laknak. (Közbevetőleg megjegyzendő, hogy a kétféle értelmezés különböző síkokon több helyen párhuzamosan, egymás mellett létezik.) A helyzet tisztázásához esetenként hozzájárulhat, ha a népszámlálás az anyanyelven kívül az egyes személyek által beszélt további nyelvek

adatait is közli, noha ez nemcsak az érdekből magukat a többséghez számítók csoportját foglalja magába, hanem az együttélés során a kisebbség nyelvét természetes úton, spontánul elsajátító többség tagjait is. Dávid Zoltán 1970-ben 16,2 millióban jelölte meg a magyarul tudók számát, 1,7 millióval többel a magyarság akkori teljes lélekszámánál. Ez a nagyobb szám a magyar művelődés lehetséges befogadási körét kívánta meghatározni. Egy-egy régebbi népszámlálási adatsor kritikai értékelésében helyenként segíthet a vallási hovatartozás vizsgálata. Például a korabeli Magyarországon több vallás és nemzetiség köre majdnem teljesen egybevágott: a reformátusok és az unitáriusok csaknem kizárólag magyarok, a görögkeletiek románok vagy szerbek voltak.

Mindezeket figyelembe véve általában elmondható, hogy a népszámlálások adatsorai ritkán fedik pontosan a valós etnikai-nyelvi állapotokat. Ha ehhez hozzátesszük, hogy bizonyos korszakokban politikai okokból módosítják a nyomtatásban közreadott statisztikákat, illetőleg az összeírási biztosok — önként vagy központi utasításra — eleve nyomást gyakorolnak a lakosságra, hogy ne a valós helyzetet, hanem az általuk kívántat rögzíthessék, még nagyobb kritikával kell kezelni a népszámlálási „tényeket". (Az 1910. évi magyarországi, továbbá a két világháború közötti csehszlovákiai és romániai népszámlálásokat illették efféle bírálattal, ugyanis a nagy létszámingadozásokat nem lehet csupán az érdekekre alapozott önbesorolás változásaival magyarázni, azokhoz más tényezőknek is hozzá kellett járulniuk.)

A becsléseknek sincs viszont tévedhetetlen módszerük. Szinte minden eset más eljárást kíván, mert más történelmi-társadalmi körülmények befolyásolják. Jó példa erre a mai Magyarország nemzetiségeinek becslése. Kővágó László *Nemzetiségek a mai Magyarországon* (1981) című könyvében foglalkozik ezzel a kérdéssel. Kiderül, hogy az 1970. évi népszámlálás szerint németnek 45 594, románnak 12 625, délszlávnak (szerb, horvát, szlovén) 34 049, szlováknak 21 176 személy vallotta magát, anyanyelvét megjelölve. Ugyanakkor a nemzetiségek becslése az előbbi sorrendben a következő:

200 ezer; 20 ezer; 100 ezer; 100 ezer. Végül is ebben az esetben nyilvánvalóan szélső nézőpontok szembesüléséről van szó. A valóságos számadat valahol a kettő között lehet, de hogy melyikhez közelebb, arra vonatkozólag Kővágó sem tudott állást foglalni. A magyarországi politika az elmúlt két évtizedben inkább a nagyobb létszámú becslést fogadta el számszerű alapnak, jóllehet abba nem titkoltan bevonták azokat is, akik anyanyelvüket kevésbé jól beszélik, mint a magyart, vagy kötődésük már csak érzelmi-kulturális és nem nyelvi. Ez az Európában egyedülálló eljárás némileg hasonló az Amerikai Egyesült Államokban gyakorolthoz, ahol a nyelvi-nemzetiségi-etnikai hovatartozás megjelölésében két-három nemzedékkel korábbi ősök hovatartozását, sőt egyszerre többét is meg lehet adni.

Közbevetőleg még két, speciális helyzetű magyarországi népcsoportról kell szólnunk. A zsidóság a közép- és kelet-európai országok többségétől eltérően sem jelenleg nem alkot külön nemzetiséget, sem a múltban nem számított annak, hanem vallási közösség volt és maradt. Többsége sohasem igényelte, hogy önálló nemzetiségként ismerjék el. A nagy arányú vallástalanodás és a nyelvi asszimiláció halványította, a fasizmus üldözései viszont erősítették eredettudatát. A kialakult, de a rendszeres tudományos elemzést nélkülöző helyzetet jellemzően tükrözik a *magyar zsidó, zsidó magyar, magyarországi zsidó* elnevezések.

Egészen más kérdéseket vet föl a tudományosan részletesebben, de távolról sem kielégítően ismert magyarországi cigányság. Az utóbbi évtizedekben természetesen gyarapodó számukat a különböző becslések 300—500 ezer főre teszik. Mintegy háromnegyed részük magyar anyanyelvű, a többiek a cigány dialektusokat vagy a környező népek nyelvét beszélik. A nyelv, a törzsi származás, a hagyományos foglalkozások különbözőségei és az asszimiláció eltérő foka miatt igen összetett népcsoportot alkotnak, melynek sem közös kulturális arculata, sem egységes eredettudata nincs. Külön nemzetiségük politikai elismerése a legutóbbi időben történt meg.

21

22

21. Debrecen főutcája a Nagytemplommal, 1890-es évek

22. Pécs és környéke a XIX. század végén

A szomszédos országokban élő magyarok településföldrajzi és tudati sajátosságai több ponton eltérnek a mai magyarországi nemzetiségekétől és népcsoportokétól. Egy részük például ma is homogén nyelvi közösségben él, és a moldvaiak kivételével kialakult bennük a modern nemzeti tudat, ezért etnikai-nyelvi összetartozásuk erősebb. Ennek ellenére a fölsorolt szubjektív tényezők ismeretében teljesen jogos, hogy valóságos számukat becsléssel közelítsük meg.

Vajon mennyi lehet a magyarok száma a világban? Ez a kérdés — érthetően — mindig élénken érdekelte a nemzeti kérdésre érzékeny közvéleményt. Az adatszolgáltatás bizonytalansága és az 1950—1960-as évek hallgató taktikája, vagyis a tényeket szinte nem létezőnek tekintő szemlélet miatt terjedt el a köztudatban és a publicisztikában az az állandóan fölbukkanó megállapítás, hogy minden harmadik magyar Magyarország határain kívül él. Ennek megfelelően gyakran tizenöt, tizenöt és fél millióra becsülik számunkat, pedig a valóság — amint erre sok körülmény figyelmeztet — valószínűleg más, és inkább óvatos megközelítésre, a reális állapot fölmérésére van és lenne szükség, mint a nemzeti tudatot hol megnyugtató, hol sokkoló, de igazolhatatlan föltevésekre.

Történelmi és gazdaságföldrajzi tény, hogy a romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai és kárpátaljai magyarok tömbterületei, a Székelyföld, a mai Dél-Szlovákia és a Vajdaság a trianoni béke előtt Magyarországon iparosítatlan vidékek voltak, és utóbb is mezőgazdasági jellegűek maradtak. Amikor az 1960-as években a nagyobb ütemű iparosítás az egyes országokban elkezdődött, a munkát kereső magyar lakosság nagyobb csoportokban települt át az új, fejlődő iparvidékekre. A közelmúltban viszont, amikor a jelentékenyebb ipari beruházások hulláma elérte az összefüggő magyarlakta területeket, fordított előjelű folyamatok is megfigyelhetők lettek. A magyar nemzetiségek törzsterületein létrehozott ipari létesítmények munkásai részben a már nem kielégítő munkaerőkínálat, részben a szakemberhiány miatt nem a közelebbi környezetből, hanem távolabbról, a többségi lakos-

ságból toborzódnak. Mindezt az asszimilációt burkoltan vagy nyíltan siettető nemzetiségpolitikai intézkedések is ösztönzik. Így etnikailag fokozatosan átrétegződik az eredetileg homogén nyelvű lakosság.

Szemléletesen tanulmányozható a probléma a romániai magyarok történetében. A túlnépesedett Székelyföldről már az osztrák—magyar kiegyezést követő évtizedben megindult a kivándorlás Romániába. (Az amerikai és a horvát-szlavón kivándorlás mellett ez volt a lakosságkiáramlás harmadik ága.) A munkát keresők ekkor nem a gyáriparban — ilyen még alig létezett —, hanem a szolgáltatóágazatokban, a nagybirtokon és házicselédként helyezkedtek el többnyire. Az első világháború előtt nagy vonzást gyakoroltak a Székelyföldre a Magyarország határain belül fekvő, de román etnikai környezetű Zsil-völgyi szénbányák. Olyan sokan telepedtek itt le, hogy a vidéknek új magyar tájneve is keletkezett: Bányaság. A második világháború után Hunyad megyében alakult ki Románia legnagyobb iparvidéke, ennek következtében az itteni eredeti magyar lakosság létszáma földuzzadt. Ugyanakkor a moldvai, de különösen a havasalföldi és bukaresti ipari központok, továbbá Brassó — Romániai második legnagyobb városa — vonzották a magyar mezőgazdasági vidékek lakosságát. Az 1970-es évek elejétől viszont a székelyföldi iparosodás következményeként nagyobb számú román anyanyelvű lakosság telepedett le a székely városokban. A magyarok csak igen alacsony numerus clausus alapján jutnak erdélyi munkahelyekhez. A friss diplomásokat rendeletileg éveken át Romániába irányították.

Csehszlovákiában is megfigyelhetők hasonló folyamatok, de az ország kiegyenlítettebb iparosodása miatt mind abszolút, mind relatív mértékben kisebb arányban. A legsűrűbben magyarlakta nyugat-szlovákiai síkság (Kisalföld) a köztársaság éléstárának számít, ahol magas színvonalú és jól jövedelmező mezőgazdasági termesztés folyik. Az itteni termelőszövetkezeti gazdaságok — többek közt a kisebbség bizonytalan politikai helyzete miatt — elsők között alakultak meg az 1950-es években, ami később tetemes előnyt jelentett más vidékek-

kel szemben. A körzetre egyébként inkább az ingázás, semmint a nagyobb arányú elvándorlás a jellemző.

Csehszlovákiában más események miatt változott meg a hagyományos etnikai helyzet. A kollektív háborús bűnösség vádja elől menekülve körülbelül 30 ezer, az 1946—1947. évi magyar—szlovák lakosságcserével mintegy 87 ezer magyar került át Magyarországra, helyükre jórészt magyarországi szlovákokat telepítettek. Majd több mint 40 ezer magyart kényszerűen a cseh határvidékre vittek, a helyükön maradottaknak pedig fölajánlották, hogy szlovákoknak vallhatják magukat (reszlovakizáció), és nem esik bántódásuk. Az atrocitások a munkáspártok 1948. februári hatalomátvételével szűntek meg, de hatásuk részben tovább megmaradt. Az 1950. évi népszámlálás mindössze 367 733, az 1960-i már 533 934 magyarról tudott. A tetemes növekedésnek más magyarázata nem képzelhető el, mint hogy az enyhülő politikai légkörben sokan elálltak a kényszerű reszlovakizációtól.

A Vajdaság ma is első számú mezőgazdasági területe Jugoszláviának, ezt a vidéket azonban nem részesítették komolyabb állami támogatásban és fejlesztésben, és jelentős maradt a nagyüzemmel versenyezni nem képes egyéni parasztgazdaságok száma. Az agrárpályák egyáltalán nem jelentettek vonzerőt. A magyar lakosság — a rendelkezésre álló szerény adatok tanúsága szerint — az elmúlt két évtizedben elsősorban nem magának az országnak a távoli iparvidékein, hanem a sajátos lehetőségeket kihasználva nyugat-európai vendégmunkásként vagy véglegesen kivándorolva (például Ausztráliába) keresett jobb megélhetést. A két világháború között a Magyarországgal szomszédos országokban Ausztria kivételével mindenütt éltek a nemzetiségi tömböket föllazító állami telepítés eszközével, s ez Jugoszláviában volt a legerőteljesebb. Figyelmet érdemel, hogy a Vajdaság etnikai összetétele jelentékenyen megváltozott a második világháborúval, miután a lakosság mintegy egyharmadát jelentő németeket kitelepítették. Helyüket délszláv nemzetiségűek foglalták el.

A legegységesebbnek és a legkevésbé szétszóródottnak a Szovjetunióban Kárpátalja egy tömbben lakó magyarsága

23

23. Abrudbánya piaca, 1901

látszik. A legnagyobb a lemorzsolódás az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványokban. Az utóbbiak 1923-ban 14 931-en, 1934-ben 10 442-en, 1939-ben 8 396-an, 1951-ben 5 251-en, 1961-ben 5 462-en voltak. Kis létszámuk, nyelvszigetállapotuk eleve kedvezőtlen körülmény volt. 1938-ban a harmadik birodalom megszüntette iskoláikat. A második világháború után hosszú ideig semmiféle kapcsolatuk nem volt Magyarországgal, s közben Ausztriában is végbement egy nagy arányú urbanizációs és iparosítási folyamat, amely a hagyományos paraszti élet kereteit éppúgy fölbontotta, mint más országban a kollektivizálás.

Nem változtattak a burgenlandi magyarok helyzetén a több hullámban Ausztriába érkező emigránsok sem, mert amennyiben Ausztriában maradtak, többnyire Bécsben vagy a távolabbi tartományokban telepedtek le végleg, és csak kis hányaduk vallja magát tudatosan magyarnak. Szépfalusi István az ausztriai magyarokról szóló szociográfiájában (1980) bonyolult és meggyőző számításokkal a hivatalos bevallással szemben 60–75 ezerre becsülte a 70-es évek közepére nézvést a többé-kevésbé magyarul beszélők számát, közülük azonban legfeljebb egytizednyi lehetett burgenlandi „őslakos".

Ez a példa arra int, hogy tartózkodóan ítéljük meg a kivándorolt, az emigráns magyarok lélekszámát. Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia magyar lakosságának legújabb etnikai folyamatait még hozzávetőlegesebben ismerjük, mint az ausztriaiakat, mert jórészt publicisztika, szociográfia és csak kevés szaktanulmány szolgál forrásul. Nem tudjuk például, hogy a lakóhelytől távol munkát vállalók közül hányan napi, heti vagy havi ingázók, s mikor jutnak el a szórványban való letelepüléshez. Van-e visszaköltözés, mint például volt a két világháború között Óromániából? Hogyan és meddig él az etnikai tudat azokban, akik összefüggő magyar vidékeken kívül hoznak létre nagy létszámú kolóniákat, például Temesvárott vagy az erdélyi szász városokban? Vajon a jugoszláviai népszámlálások „jugoszláv" kategóriájának hány százalékát teszik ki a magyarok? Ezek a kérdések a távoli, különösen a nagyobb létszámú tengerentúli emigrációban újabbakkal és

24

25

24. Salgótarján központja, 1973

25. Budapesti panoráma az 1980-as évekből

még nehezebben megválaszolhatókkal bővülnek. Az Amerikai Egyesült Államokban az 1929—1933-as nagy gazdasági válság idején fölbomlottak az első kivándorlók viszonylag zárt kolóniái, és helyettük nem keletkeztek újak. Ha pedig nincsenek erős kolóniák — ezt éppen az amerikai nagyvárosok etnikai szerkezete példázza —, a kisebbségek második nemzedékében az etnikai kötődés elhalványul, a harmadikban pedig csak kivételes esetekben marad meg (az olaszok, írek, puertó ricóiak, zsidók szolgáltatják az ellenpéldákat). Jóllehet az utóbbi két évtizedben az észak-amerikai földrész népessége „etnikai reneszánszát" éli, mert „gyökereit" kutatja, az amerikai magyarok asszimilációja az első nemzedék legidősebbjeinek elhalálozását követően igencsak előrehaladt, lélekszámuk csökkent. Fentebb az önbesorolást említettük mint világszerte elismert tényezőt, de azt is hangsúlyoztuk, hogy a nyelv a magyarok körében mennyire fontos etnikai jelző. Nehéz megmondani, hol a határ: szó esett már arról is, hogy az északamerikai állampolgár egyszerre „több eredetűnek" vallhatja magát. Talán a magyar nyelvet egyáltalán nem beszéli, kulturális kötődése nincs, mégis gyarapítja a statisztikában a magyar származásúak számát. Más világrészeknek, Európa távolabbi országainak diaszporikus magyar vagy magyar eredetű lakosságát ugyanígy csak nagyon óvatosan lehet számba venni. A képhez természetesen hozzátartozik, hogy létezik egy nem túl széles, de az anyanyelvhez és az anyanyelvi művelődéshez ragaszkodó, ezért komoly áldozatokat hozó réteg is.

Végül a demográfiai változások sorába tartozik, hogy az 1960-as évektől Magyarországon először a publicisztikában, majd szaktanulmányokban megjelenő népességjósló előrejelzések beigazolódtak. 1982-től az alacsony születési szám és a nagyobb elhalálozás miatt fokozatosan csökken Magyarország lakossága (1982. január 1-jén 10 713 ezer, 1984. január 1-jén 10 679 ezer volt).

Dávid Zoltán történész-demográfus szakkutató több statisztikai összesítést készített a világ magyarjairól. Az alábbi, tőle idézett számsorok a fogyás kritikus szakaszának kezdetét mutatják be összehasonlítás alapján. Dávid a magyarsághoz

tartozás jellemzőit a következőképpen fogalmazta meg: „aki magát magyar anyanyelvűnek vagy nemzetiségűnek érzi és vallja, családja körében magyarul beszél, és tagja a magyar kultúrközösségnek."

	1969	1980
Magyarország	9 900 000	10 000 000
Ausztria	50 000	70 000
Csehszlovákia	730 000	750 000
Szovjetunió	170 000	200 000
Románia	1 850 000	2 000 000
Jugoszlávia	550 000	450 000
Németország	50 000	50 000
Franciaország	50 000	35 000
Belgium	15 000	10 000
Nagy-Britannia	25 000	10 000
Olaszország	10 000	10 000
Svájc	15 000	10 000
Svédország	10 000	10 000
Hollandia	10 000	5 000
Egyéb európai országok	15 000	10 000
Egyesült Államok	800 000	600 000
Kanada	100 000	100 000
Brazília	60 000	40 000
Argentína	15 000	10 000
Egyéb amerikai országok	15 000	5 000
Ausztrália	35 000	50 000
Afrika	5 000	5 000
Ázsia	20 000	20 000
Összesen a világban	14 500 000	14 450 000

Figyelembe véve az összes fentebb fölsorolt tényezőt, különösen a modern iparosodással gyorsuló asszimilációt, a kedvezőtlen nemzetiségpolitikai intézkedéseket, a magyarországi

népesség fogyását, a különböző országokban élő magyarok hasonló demográfiai szokásait, a közeljövőben további számbeli csökkenésre lehet számítani. Bár 1980 óta újabb adatsorok nem láttak napvilágot, józan mérlegeléssel, reális szemlélettel az 1980-as évek derekán a világon élő magyarok száma 14 millióra vagy annál csak kevéssel többre becsülhető.

BIBLIOGRÁFIA

Bartucz Lajos: A modern nemzeti tudományról. Magyar Szemle, 1930. X. k.

Bartucz Lajos: A magyar nemzetismeretről. Ethnographia, 1936.

Bibó István: A magyarságtudomány problémája. Válogatott tanulmányok. II. k. Bp. 1986.

Bodor Antal: Magyarország helyismereti könyvészete. 1527—1940. Bp. 1944. Reprint Gazda István kiegészítésével: Bp. 1985.

Csomor Tibor: Magyarország. Honismereti bibliográfia I. Bp. 1972.

Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság, 1980. 8. sz.

Dávid Zoltán: Magyarok határaink mentén. Mozgó Világ, 1982. 7. sz.

Eckhardt Sándor: Magyarságtudomány. Magyarságtudomány, 1942.

Für Lajos: A nemzetiség- (magyarság-) tudomány múltja. Tudománytörténeti áttekintés. Műhely, 1983. 3. sz.

Gyönyör József: Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlása. A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. Szerk. Zalabai Zsigmond. Pozsony—Bp. 1985.

Hazánk Magyarország. I—II. k. Főszerk. Erdey-Grúz Tibor. 2. átdolg. kiad. Bp. 1975.

Illyés Elemér: Erdély változása. Mítosz és valóság. 2. bőv. kiad. München, 1976.

Korunk Évkönyv 1982. Metamorphosis Transsylvaniae. Szerk. Herédi Gusztáv. Kolozsvár, 1982.

Kósa László: A hungarológia változásai és változatai. Alföld, 1986. 10. sz.

Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975.

Kővágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. Bp. 1981.

Magyarország megyéi és városai. Szerk. Kulcsár Viktor—Lackó László—Barabás Miklós. Bp. 1975.

Magyarország tájföldrajza. I—III. k. Szerk. Marosi Sándor—Szilárd Jenő—Ádám László. Bp. 1969.

Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963.

Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport Évkönyve. Főszerk. Juhász Gyula. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp. 1987.
Nagy Károly: Magyar szigetvilágban ma és holnap. New York, 1984.
Németh László: Egy hungarológiai társaság terve. Kiadatlan tanulmányok. I. k.. k. Bp. 1968.
Németh László: A magyarságtudomány feladatai. Kiadatlan tanulmányok. I. k. Bp. 1968.
Pécsi Márton—Sárfalvi Béla: Magyarország földrajza. Bp. 1960.
Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. 1880—1940. Bp. 1982.
Schöpflin, George: The Hungarians of Roumania. Minority Rights Group. No. 37. London, 1978.
Szabó István: A magyarság életrajza. Bp. 1940.
Szántó Miklós: Magyarok a nagyvilágban. Bp. 1970.
Szépfalusi István: Lássátok és halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában. Bern, 1980.
Szlovákiai jelentés a magyar kisebbség állapotáról. Párizs, 1982.
Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. Szerk. Imreh István. Bukarest, 1978.
Változó valóság 1984. Városkutatás. Szerk. Egyed Péter. Bukarest, 1984.

II.

A MAGYAR NYELV

KISS JENŐ

A MAGYAR NYELV EREDETE, NYELVROKONAINK

A magyar nyelv — anyanyelvi beszélőinek a számát tekintve — a világ nyelveinek a sorában a negyvenedik hely körül, a hatvanhét európai nyelv sorában a tizenkettedik, a huszonhét európai úgynevezett államnyelv között pedig a tizenegyedik helyen áll. A számszerűséget tekintve a magyar nyelv az úgynevezett nagy nyelvek utáni középzónában foglal helyet, kulturális hírneve, ereje, nemzetközi presztízse azonban ennél jóval nagyobb. Egy 1985-ös statisztika szerint a világ huszonhárom országában hetvennyolc egyetemen oktatták a magyar nyelvet, amely a legrégibb írásbeliségű nyelvek közé tartozik. A XIII. századig visszanyúló írásbeliségével csak mintegy tizenöt-húsz ma is élő, korábbi írásbeliségű európai és ázsiai nyelv mögött marad el.

A MAGYAR NYELV ROKONSÁGA

A nyelvtudomány minden kétséget kizáró megállapításai szerint a magyar nyelv az uráli nyelvekkel rokon. Az uráli nyelvcsalád a finnugor és a szamojéd nyelvek családjára oszlik. A szamojéd nyelvek között négy élő és több kihalt nyelvet tartunk számon. Az élő szamojéd nyelvek a nyenyec (jurák), a nganaszan (tavgi szamojéd), az enyec és a szölkup. A szamojédül (is) beszélők túlnyomó többsége Szibériában él, számuk hozzávetőlegesen harmincezer.

Az uráli nyelvcsalád másik, jóval ismertebb ága a finnugor nyelvcsalád, amelyet két tömbre szokás osztani: a finn-permi

és az ugor nyelvek tömbjére. A finn-permi ág ma is élő nyelvei a finn, az észt, a lapp, a mordvin, a votják (udmurt), a zürjén (komi), a cseremisz (mari), illetőleg — a kisebbek — a karjalai, az izsór, a vepsze, a vót és a lív. Az ugor ág nyelvei a magyar, a vogul (manysi) és az osztják (chanti).

Az uráli nyelvek közül anyanyelvként legtöbben — mintegy 14,5 millióan — a magyart beszélik. A többi uráli nyelv beszélőinek együttes száma sem éri el a magyarul beszélőkét. Az uráli nyelvek közül a magyarnak vannak a legrégebbi — s legszámosabb — nyelvemlékei.

A magyar nyelvet a finnugor, illetőleg uráli nyelveken kívül mintegy hatvan más nyelvvel rokonították — s néhánnyal rokonítják ma is. A módszeres nyelvtudományi vizsgálatok előtt például a héberrel, a göröggel és a latinnal is. A sok rokonítás közül a legnépesebb tábora a török és a sumer nyelvekkel való rokonításnak van. Ezért ezekről — röviden ugyan, de — külön szólunk.

A XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveiben nagy vita zajlott a magyar tudományos életben a magyarok eredetéről, illetőleg arról, hogy a magyar nyelv finnugor vagy török eredetű-e. Mivel a vita igencsak heves volt, „ugor–török háború" néven vonult be a tudománytörténetbe. A törökpárt vezéralakja Vámbéry Ármin, a finnugoré Budenz József volt. Vámbéry és társai azt igyekeztek bizonyítani, hogy a magyar nép és nyelv török eredetű. A finnugor rokonság hívei a magyar nyelv finnugor eredete mellett kardoskodtak. A finnugor rokonságot bizonyítók kerültek ki győztesen, jóllehet a nyelvészetileg tájékozatlanok szemében az előkelőbbnek tekintett török rokonság gondolata továbbra is tartotta magát, s a finnugor bizonyítás az ő számukra nem volt egyéb, mint nyakatekert magyarázat. A török rokonság gondolata részben még ma is él. Ennek a föntebb említett lélektani okon (hogy tudniillik előkelőbb volna a török atyafiság) kívül az a magyarázata, hogy a magyar és a török nyelvek között kétségtelenül sok hasonló vonás van. Ezek azonban nem az ősi, genetikus nyelvrokonságnak, hanem annak a következményei, hogy a magyarság évszázadokon keresztül intenzív kapcsolatban élt

26

27

26. Előkelő harcos a X. századból

27. Ifjú király. Részlet a jáki templom szobordíszeiből, XIII. század közepe

török nyelvű népcsoportokkal, s e kapcsolat során számos török szó, illetőleg különböző szerkesztésmód is meghonosodott a magyarban. Bizonyos szerkezeti hasonlóságok pedig abból adódnak, hogy mind a török nyelvek, mind pedig a magyar tipológiailag azonos típusba, az úgynevezett agglutináló nyelvek közé tartozik.

A másik felfogás szerint a magyar a sumerral rokon. Ez a rokonítás szavak egybecsengésén, illetőleg hasonlóságán alapul, s mint ilyen, meggyőzőnek hat a nyelvrokonság szakkérdéseiben járatlan érdeklődők körében. A nyelvek rokonságát azonban nem a véletlen — esetleg mégoly nagyszámú — egyezések, hanem a rendszeres hasonlóságok, illetőleg eltérések (az úgynevezett szabályos megfelelések) bizonyítják. Márpedig ha összevetjük a magyar nyelv finnugor (uráli) rokonságának módszeres bizonyítékait a sumer rokonítás argumentumaival, azonnal kiderül, hogy az utóbbiak elfogadhatatlanok. Kétségtelen ugyan, hogy a sumer nyelv ugyanúgy agglutináló volt, mint a magyar, de ismereteink szerint a sumer nem állt rokonsági kapcsolatban sem az ókori Kelet, sem Eurázsia ismert nyelveivel. A sumert egyébként Dél-Mezopotámiában beszélték. Emlékeinek zöme az időszámításunk előtti III—II. évezredből maradt fönn. Az időszámításunk előtti II. évezred eleje után szorult vissza fokozatosan mint élő nyelv (önálló magyar nyelv ekkor még nem is volt), s ki is halt, ám a mezopotámiai tudományosság nyelveként s a liturgiában az ékírás egész történetét végigkísérte.

A MAGYAR NYELV FINNUGOR (URÁLI) EREDETÉNEK BIZONYÍTÉKAIRÓL

Nincs egyetlen olyan nyelv sem a világon, amelyben ne lennének akár tucatszámra is szavak, amelyeknek azonos vagy hasonló hangzású „párjuk" van más nyelvekben. A puszta összecsengés azonban mit sem bizonyít önmagában. A két vagy több nyelv közötti egyezések lehetnek ugyanis véletlen hasonlóságok, avagy átvételek is, nem csupán a rokonság bizonyíté-

kai. Nem takar nyelvrokonságot a nemzetközi műveltségszók (például a *hotel, radar, rádió*), a jövevényszavak (az *asztal* szláv, a *juss* latin, a *polgár* német eredetű a magyarban), az onomatopoetikus (hangutánzó) elemek *(hahotázik, kakkuk, köhög)*, a gyermeknyelvi szavak és az indulatszavak *(mama, papa, puff, sicc)* mégoly nagy tömege sem. A nyelvek rokonságáról hitelt érdemlően csak szaktudományi — tehát nyelvészeti — elbírálás alapján lehet nyilatkozni. A szaktudományi elbírálás pedig mindig szigorúan módszeres, következetes, csak a nyelvi tényeket figyelembe vevő vizsgálatot jelent. A magyar nyelv finnugor (uráli) eredetét a nyelvtudomány a múlt században minden kétséget kizáróan bebizonyította. (Megjegyezzük, a nyelvrokonság nem jelent föltétlenül antropológiai, vérségi rokonságot is.)

Melyek a magyar nyelv finnugor (uráli) rokonságának fő bizonyítékai? Egy mondatban így lehetne összefoglalni: a magyar nyelv és a többi finnugor (uráli) nyelv között valamennyi nyelvi szinten megtalálható szabályos megfelelések. Mik ezek a szabályos megfelelések? Megértésükhöz tudnunk kell, hogy a rokon nyelvek egymástól elszakadva, önálló életüket élve mindenütt többé-kevésbé eltérő irányban fejlődtek. Minél korábban elváltak egymástól, annál nagyobb, minél később különültek el, annál kisebb a különbség közöttük. A cseh és a szlovák, a finn és az észt, az olasz és a spanyol, a magyar és a vogul között ezért nagyobb a hasonlóság, mint például a német és az orosz vagy a finn és a magyar között. De akármikor váltak is el egymástól, közös vonásokat megőriztek. Ezek a közös vonások a nyelv minden részében (hangtan, alaktan, mondattan, szókészlettan) jelen vannak. A nyelvtudományi vizsgálat az egyes nyelvek fejlődésében, változásában szabályszerűségeket tud megállapítani. Az alapnyelvből örökölt szavak, elemek nem önkényes, hanem törvényekbe, szabályokba foglalható változásokon mentek keresztül. Ezeket a szabályokat a nyelvtörténeti-etimológiai vizsgálat deríti ki, s mindenkori alapjául a hangtörténeti ismeretek szolgálnak. Az egyes nyelvekben megismert hangfejlődési szabályok figyelembevételével az összehasonlító hangtörténet folytatja a

hangváltozások leírását olyan korokra visszamenőleg is, amelyekből nincs semmiféle nyelvi emlékünk. Tehát olyan korokra is, amelyekben a ma külön élő rokon nyelveknek a közös előzménye, az úgynevezett alapnyelv élt csak (például a szláv vagy a finnugor alapnyelv). Éspedig úgy, hogy egybeveti két vagy több, a rokonság „gyanújába" fogható nyelv szavait, s megállapítja, van-e hangtani szabályszerűség a vizsgált szavak között. Ilyen hangtani szabályszerűség például az, hogy a finnugor nyelvek szókezdő *p-* hangjának a magyarban *f-* felel meg (vö. például finn *pää* ~ m. *fej, fő*, finn *puu* ~ m. *fa*). Ezeket a két vagy több nyelv között jelentkező szabályszerűségeket nevezzük szabályos megfeleléseknek. Nyelvrokonságot bizonyító ereje csak ezeknek van. A szabályos megfelelések a szókészletben és a nyelvtani elemekben egyaránt megvannak. A nyelvrokonság bizonyításában a hangtani megfelelések mellett különösen fontos szerepe van a szerkezeti (nyelvtani) elemek egyezésének. A hangtani megfelelések tételes fölsorolását mellőzve most röviden azokat a szókészlettani és nyelvtani elemeket, jelenségeket lássuk, amelyeknek szabályos megfelelői vannak a finnugor (uráli) nyelvekben, amelyek tehát a magyar nyelv finnugor (uráli) eredetét bizonyítják. Természetesen itt is a főbb típusok említésére szorítkozhatunk csak.

A nyelvrokonság szempontjából — a szókészletet tekintve — az alapszókincs szavai döntő fontosságúak. Az alapszókincsbe azok a szavak tartoznak, amelyek a mindennapi élet legfontosabb dolgait, jelenségeit jelölik. Ilyenek a névmások, a testrésznevek és a rokonságnevek, a számnevek, a természeti jelenségek nevei, az alapvető cselekvéseket, a létezést kifejező igék, néhány növény- és állatnév. Az említett témakörökbe tartozó magyar szavak közül a következők uráli, illetőleg finnugor eredetűek, például: *én, te, ő, mi, ti, ki, mi; — két, kettő, három, négy, öt, hat; — éj, hajnal, ősz, tavasz, tél, tó, víz; — áll, alszik, él, eszik, iszik, hal, megy, van; — egér, fagyal, meggy, méh, lúd, nyír, nyúl, szil.* A magyar nyelv finnugor eredetű tőszavainak a száma mintegy hétszáz.

28

29

28. Magyar ruhás nyilazó alakok az esztergomi királyi kápolna oszlopfőjéről, XIII. század

29. Lovagok a Képes Krónikából, 1370

A nyelvtani elemek, jelenségek közül a következőket említjük. Finnugor eredetűek a magyarban a birtokos személyjelek: *nő-m, só-d, ház-a, vő-nk, hajó-tok, kez-ük;* — az igei személyragok egy része: *lát-o-m, lát-o-d, lát-j-a, lát-u-nk, lát-tok;* — a felszólító mód és a feltételes mód jele: *ír-j, ír-ná;* — az elbeszélő múlt jele: *ír-á, kér-é;* — a középfok jele: *külön-b, fénylő-bb, nagy-o-bb;* — a hangsúly: az első szótagon van, miként a finnben, a lappban és a vogulban; — mondattani egyezések: hiányzik a habeo-s szerkezet (tehát az *I have a book; Ich habe ein Buch; habeo librum*), ehelyett a létige és a jelöletlen birtokos személyjeles birtokszó kapcsolata áll: *van könyvem, nekem sok barátom van;* — a tagadás tagadóigével történik (a magyarban csak részben: *nincs, nincsenek*); — a birtokos személyjeleknek determináló funkciója van *(aprajanagyja itt játszik nálunk);* — a számnév után egyes szám áll *(tíz ember);* — nincs nembeli, illetve grammatikai egyeztetés a jelző és a jelzett szó között (*okos embert;* kivétel: *ezt az embert* és *az embert, az okosat:* ezek különnyelvi fejlemények).

AZ „ŐSHAZA"

A magyarok s a velük rokon — tehát uráli — népek elődei sok ezer évvel ezelőtt közös nyelvet, az úgynevezett uráli alapnyelvet beszélték. Nemcsak nyelvük volt azonos. Anyagi és szellemi műveltségük és szálláshelyük is együvétartozásuk hordozója és kifejezője volt. Azt ma már lehetetlen pontosan megállapítani, hol terült el, mettől meddig terjedt az a nyilvánvalóan nagy terület, amely az uráli alapnyelvet, majd pedig — később — a finnugor alapnyelvet beszélő nép szálláshelye volt. (Korábban általában *őshazát* írtak és emlegettek, ez azonban terminológiailag aligha korszerű. Ezért szerepeltetem csak az alcímben, s ott is idézőjelben e megjelölést.) A mai uráli népek elődei közös szálláshelyének a megállapításában a nyelvtudomány mellett több tudományág is fontos szerepet játszik. Így a régészet, a biogeográfia, a történeti embertan és a néprajz. Amit ma az uráli és a finnugor alap-

nyelvet beszélők szálláshelyéről tudunk, az elsősorban a nyelvészeti paleontológiának, más szóval életföldrajznak köszönhető. A rokon nyelvek szókészletének egybevetésével tisztázták az etimológusok, hogy milyen növény- és állatneveket ismertek a mai finnugorok ősei, s ez alapján megállapították, milyen növény- és állatvilág vette körül őket régi lakóhelyükön. A pollenanalízis (a virágpor laboratóriumi elemzése) s a ráépülő vegetációtörténet segítségével az így nyert kép tovább finomítható, hiszen a mai vegetációs határok nem azonosak az egykorival. A kutatások mai állása szerint a legvalószínűbb s legelfogadottabbnak tekinthető hipotézis az, hogy a finnugor őshaza az Urál hegység és a Káma folyó közötti területen volt. Ez volt tehát az a terület, ahol a magyar, a finn, az észt és a többi finnugor nyelv közös előzményét, a finnugor alapnyelvet beszélő népcsoportok éltek az időszámításunk előtti III. és II. évezred táján. Az uráli őshaza (a finnugorok és a szamojédok őseinek közös hazája) ettől keletre terült el, a Középső- és Dél-Urál és az Ob folyó alsó folyása között. Ez azt jelenti, hogy az uráli nyelvközösség felbomlása után jelentős nyugati irányú mozgás következett be, s a leendő finnugorok mind átvándoroltak az Urál nyugati oldalára. Újabb vélemények szerint az uráli, illetőleg finnugor őshaza az Uráltól a Baltikumig is terjedhetett. Ebben a kérdésben a régészet még nem mondta ki a végső szót.

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETÉNEK KORSZAKAI

A magyar nyelv történetében is úgy igazodhatunk el a legkönnyebben, ha e több mint háromezer éves históriát korszakokra osztjuk. A nyelvtörténet korszakolásának alapjául azok a fontos, a nyelv életére is erősen kiható, egy-egy nemzet, nép életében általában fordulópontot jelentő gazdasági-politikai-művelődési események szolgálnak, amelyeket jól ismerünk az illető nép történelméből. A magyar nyelv történetének korszakhatárai ily módon a magyarság történelmének sorsfordulóival, illetőleg meghatározó jelentőségű eseményeivel esnek egybe.

A magyar nyelv történetének korszakai a következők: 1. az ősmagyar kor. Ez a rokonoktól való elválástól, tehát az ugor nyelvközösség felbomlásától, azaz a magyar nyelv létrejöttétől, tehát körülbelül az időszámításunk előtti 1000. év tájától a honfoglalásig, időszámításunk után 896-ig tart. 2. Az ómagyar kor: a honfoglalástól a mohácsi csatáig, tehát 1526-ig. 3. A középmagyar kor: 1526-tól a magyar felvilágosodás kezdetéig, 1772-ig. 4. Az újmagyar kor: 1772-től tart, s benne foglaltatik a mindenkori ma is.

Az ősmagyar korból nincsenek nyelvemlékek, ennek a kornak a nyelve, nyelvi eseményei nem tanulmányozhatók tehát közvetlen nyelvi források alapján. Ezért nevezzük ezt a korszakot a magyar nyelv történetében nyelvemléktelen korszaknak. Az ómagyar, a középmagyar és az újmagyar korszakot viszont már írott, illetőleg nyomtatott (a legújabb szakaszát pedig élőszavas: hangszalagos) nyelvi források segítségével kutathatjuk. Éppen ezért e korokat összefoglalóan nyelvünk

története nyelvemlékes korszakának nevezzük. Az ősmagyar kor mintegy kétezer évet ölel föl, az ómagyar, a középmagyar és az újmagyar kor megközelítőleg ezerszáz esztendőt. Természetes tehát, hogy a legnagyobb és legszámosabb változások az ősmagyar korban zajlottak le. Ekkor alakult ki finnugor előzményekből s finnugor szemléletet követve a magyar nyelv jellegzetes arculata, amely idővel módosult, finomodott, alkalmazkodván a mindenkori nyelvi közlési igényekhez, de amely lényegében megőrizte eredeti jellegét.

AZ ŐSMAGYAR KOR
(I. E. 1000 KÖRÜL — I. SZ. 896)

A magyar nyelv története akkor kezdődik, amikor az ugor nyelvközösségből — a leendő magyar, vogul és osztják nyelvek közös előzményéből — időszámításunk előtt 1000 körül kiválva, attól területileg is elkülönülve önálló etnikum és nyelv alakul ki: a magyarság és a magyar nyelv. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelv legalább háromezer éves, s mint ilyen az „idős" nyelvek közé tartozik, életkorban megelőzve például az angolt, a franciát, a németet, az oroszt, az olaszt, a spanyolt, a svédet, a lengyelt, a románt. A magyarság és a magyar nyelv önállósulását eredményező eseménysorozat igen nagy valószínűséggel az Urál hegység délnyugati részén, illetőleg az Urál hegység és a Káma folyó közötti nagy kiterjedésű területen következett be. Onnan elvándorolva, legközelebbi rokonaitól, a voguloknak és az osztjákoknak az elődeitől elszakadva, a fokozatosan kialakuló önálló magyar etnikum a nomád népek helyváltoztató, vándorló életmódját folytatta. Az Urál vidékétől előbb délre, délnyugatra, majd nyugatra folytatta útját. Ebben egyre fontosabb szerepet játszottak az ismert és ismeretlen nomád népek, népcsoportok, melyek mind nyugatabbra szorították a magyar csoportokat.

Az ősmagyar korból nincs nyelvemlék. A magyar nyelv fejlődése szempontjából oly fontos korszak nyelvi történéseit nem tanulmányozhatjuk tehát konkrét nyelvi adatokon, csu-

pán közvetett módon. Úgy, hogy első nyelvemlékeink adatait s az azokból levonható következtetéseket egybevetjük azokkal a rekonstrukciókkal, amelyeket a finnugor és az uráli nyelvtudomány a finnugor, illetve ugor együttélés idejére, tehát a finnugor, illetőleg az ugor alapnyelvre föltesz. Az előzmények és a következmények egybevetéséből kiderül, hogy mi az, ami az ősmagyar korban keletkezett.

A rokonaitól elkülönülő, önálló életét megkezdő magyar nyelvű népcsoportok viszonylag fejlett szókincset és nyelvtani rendszert örököltek. Mai ismereteink szerint a magyar szókészletben mintegy hétszáz tőszó ősi örökség, olyan szó tehát, amelynek van szabályos megfelelője, párja a finnugor, illetőleg uráli nyelvek egyikében-másikában vagy azok többségében, gyakran mindegyikében. (*A magyar szókészlet finnugor elemei* című etimológiai szótárban 694 e szavak száma.) A nyelvrokonokkal közös szókincs ennél azonban nagyobb volt. Számtalan ősi eredetű tőszó ugyanis kiveszett, illetve mással (többnyire jövevényszóval) helyettesítődött. Másrészt az etimológiai kutatások újabb szavakról bizonyítják majd be azok finnugor eredetét.

Az örökölt szókészlet — mint föntebb, a nyelvrokonságról szóló fejezetben láttuk — olyan fogalmakat, tárgyakat, jelenségeket jelöl, amelyek alapvetően fontosak. Köztük azokat, amelyek ma is a leggyakoribb előfordulásúak, tehát az alapszókincs részei. Ez az örökölt szókincs a magyar nyelv életében tovább bővült. Egyrészt belső eszközökkel: a meglévő szavakból szóalkotás (képzés, összetétel, szóhasadás, elvonás) útján. Így jött létre két, a magyarság őstörténetéből jól ismert helynév, *Leved(ia)* és *Etelköz* például. A *Levedia* a *Levedi* személynév görögösített alakja. A *Levedi* személynév a *lesz* ige régi *lëβÿ* melléknévi igenevének (jelentése: 'levő') *-di* kicsinyítő képzős származéka. Az *Etelköz* az ótörök *Etil* 'egy folyó, talán a Volga' és a finnugor eredetű magyar *köz* főnév összetétele, jelentése tehát 'folyóköz'. Képzéssel és összetétellel bizonyosan sok új szó keletkezett az ősmagyarban.

A szókészlet gyarapodásának másik fontos módja az úgynevezett belső szóteremtés, az onomatopoézis, tehát a hangu-

30

31

30. Herold szobra a XV—XVI. századból

31. Pásztor a lőcsei főtemplom betlehemes csoportjából, 1500 körül

tánzó-hangfestő szavaknak, gyermeknyelvi szavaknak, indulatszóknak, állatűző, -terelő és -hívogató szavaknak a létrehozása volt. Ilyen szavak a természeti népek körében gyakoribbak, mint a civilizált (ipari) társadalmakban, s nem lehet vitás, hogy a nomád magyar törzsek is mintegy kétezer éves történetük folyamán tucatszámra produkáltak ilyeneket. Így például okkal tesszük föl, hogy az ostorral (az *ostor* főnév ősi örökség a magyarban) való hangkeltést kifejezték már az ősmagyarban is (lovak, tehenek terelésére, irányítására gondoljunk). S mivel a *cserdít* nem finnugor eredetű, de viszonylag korán fölbukkan a nyelvemlékekben (1372 után/1448 körül), bizonyosra vehető, hogy — legalábbis tőalakban — még a honfoglalás előtt keletkezett.

A szókészlet gyarapodott tükörszavakkal is. Úgy tehát, hogy egy-egy idegen összetett, esetleg képzett szót szó szerint, az idegen szó elemeinek megfelelő magyar szóelemekkel lefordítva fejeztek ki. Ez a fajta idegen nyelvi hatás természetesen csak ott és csak akkor érvényesülhet, ha az átvevő nyelv beszélői vagy azoknak egy része értette az idegen nyelvet (másként ugyanis nem tudta volna lefordítani. Így alkották meg a nyelvújítók a német *blutarm* és *Busenfreund* fordításával az újmagyar korban a *vérszegény* és *kebelbarát* szavakat). A tükörszavak megléte intenzív nyelvi kapcsolatról vall, ezért a magyar nyelv honfoglalás előtti történetében — jó okkal — valószínűleg csak ótörök mintákat követő tükörfordításokkal számolhatunk. Azokkal viszont számolnunk kell, éspedig tükörszavakkal, tükörkifejezésekkel, tükörjelentésekkel egyaránt. A következőket például az ősmagyarban ótörök hatásra létrejött tükörfordításoknak tekinthetjük: *házas* 'verheiratet, married', *egyház, nyelvet fog* 'híradással szolgáló foglyot ejt', *napkelet, napnyugat*.

A szókincs gyarapításának további fontos módja a jövevényszavak átvétele. A jövevényszavak segítségével számos nyelven kívüli információt nyerhetünk: miben s mennyire hatott egy nép, egy nyelv a másikra. Az ugorságból kivált s önálló életét élő magyarság mindig érintkezett idegen népekkel. Minthogy pedig a népek érintkezése egyszersmind nyel-

vek érintkezése is, ezért a nyelv tanúskodik beszélőinek más nyelvekkel való kapcsolatáról. Különösen fontos, sőt egyenesen nélkülözhetetlen a jövevényszavak tanúvallomása olyan korban, amelyből nincsenek írásos emlékeink. Az ősmagyar kor viszonyairól a legtöbbet ma is a nyelv, illetőleg azon belül is a jövevényszavak segítségével mondhatunk. Megállapíthatjuk például, hogy milyen nyelvű népekkel, népcsoportokkal volt a magyarság huzamosabb ideig vagy átmenetileg (szorosabb) kapcsolatban, s hogy ez a kapcsolat milyen jellegű volt. A jövevényszavak segítségével viszonylag jól megrajzolható az a gazdasági és művelődési hatás, amelyet idegen népek — főként török nyelvűek — a nomád magyarságra gyakoroltak, egyszersmind megállapítható az is, milyen jelentékenyen bővült a magyarság anyagi és szellemi műveltsége a vándorlások korában. Az ősmagyar kor jövevényszavainak a tanúvallomása alapján a vándorló magyarság a következő nyelvű népekkel volt kapcsolatban: irániakkal, törökökkel és szlávokkal. (Az e korra vonatkozó, több szempontból is hiányos ismereteink számtalan esetben nem teszik lehetővé, hogy pontosan megnevezzük az átadó nyelvet, ezért vagyunk kénytelenek gyűjtőfogalmakkal — mint például iráni, török — élni.)

Az ősmagyar kor elején a magyarság huzamosabb ideig az uráli átjáró vidékén, az iráni nyelvcsoportba tartozó kimmerek, majd szkíták és szarmaták közelében, szomszédságában élt. Kezdetleges kereskedelmi kapcsolat bizonyára volt közöttük, s ekkor ismerkedett meg a magyarság az állattenyésztés néhány új elemével. Korai iráni jövevényszavunk például a *bűz, nemez, tehén, tej* és a *tíz*. Nemcsak iráni, de török nyelvű népcsoportokkal is volt kapcsolata a magyarságnak önálló élete kezdetétől. Ebben a korai időszakban került a magyarba — egy közelebbről nem ismert ótörök nyelvből — az *ér, harang* és *homok* szó.

A magyarságot keletről jövő nomád népek (közvetlenül a szabírok) mozdították el az uráli átjáró vidékéről, s délnyugati irányú vándorlásra kényszerítették. Így kerültek a magyarok a Kaukázustól északra elterülő síkságra és a Fekete-tenger vidékére. A Kubán folyó tájékán a magyarság újabb iráni

népekkel, elsősorban alánokkal került kapcsolatba. Ezeknek a kapcsolatoknak az emlékére utal az a monda, amely szerint Hunor és Magor elrabolták Dula alán fejedelem leányait. De a két nyelv kapcsolatáról vallanak a jövevényszavak is: az alán jövevényszavak a magyarban *(asszony, híd, vért)* és a magyar jövevényszavak a mai oszétban (a *kert, részeg* és *tölgy* oszét megfelelői; megjegyzés: az alánok a mai oszétok ősei). Kerültek a magyarba ez idő tájt perzsa jövevényszavak is, éspedig a *vám, vár, vásár,* esetleg a *hang* is. Perzsákkal nem volt közvetlen szomszédságban a magyarság, az említett jövevényszavakat a magyarok körében megforduló s a Fekete-tenger környéki kereskedelmet kezükben tartó perzsa kereskedőktől vették át.

A magyarság a vándorlások korának kezdetétől egészen a honfoglalásig kapcsolatban állt török fajú és nyelvű népekkel, sőt egy-egy időre fennhatóságuk alá is került. Ennek nyomait őrzi a vándorlások korának számos — közel háromszáz — ótörök jövevényszava. A török nyelvi hatás nagyságát mutatja, hogy ótörök eredetű szavaink között vannak a kezdetleges fogalmakra, így például testrészekre vonatkozók is *(boka, gyomor, kar, köldök, szakáll)*. Az ótörök jövevényszavak zöme azonban műveltségszó, tehát alkalmas arra, hogy a törökségnek a magyarságra gyakorolt kulturális hatását lemérjük. Jól mutatják a jövevényszavak, hogy az állattenyésztés és a földművelés terén mennyit tanult a magyarság a török nyelvű népektől. Az állattenyésztés szókincsébe tartoznak például az alábbi, a vándorlások idején a magyarba került ótörök jövevényszavak: *ártány, bika, borjú, disznó, gyapjú, kecske, kos, sajt, teve, túró, tyúk*. A földművelésre vonatkozó jövevényszavak közül például a következők: *alma, bor, borsó, búza, csalán, dió, gyümölcs, komló, körte, sarló, szérű, szőlő, tarló*. Ezeken kívül a társadalmi és erkölcsi élet (*béke, kölcsön, tanú, tolmács, törvény* stb.), a vallási élet (*boszorkány, bölcs, ige* stb.), az öltözködés (*bársony, csat, gyöngy, gyűrű, köpönyeg, tükör* stb.), az állat- és növényvilág (*gyertyán, kikerics, kökény,* illetőleg *béka, bögöly, szúnyog* stb.), a lakóhely (*kapu, kút, sátor* stb.), különböző mesterségek és eszközök (*ács, szűcs, szatócs,* illető-

32

32. Izabella királyné, XVI. század

leg *csavar, gyárt, gyűr, gyűszű, teker*) s egyéb, szűkebb fogalomkörökbe tartozó jövevényszavak (*apró, iker, kék, sárga* stb.).

A népvándorlás hullámainak következtében a magyarság egyre nyugatabbra húzódott. Egy része azonban keleten, a mai Baskíria területén maradt. A XIII. században még őrizték az ott maradottak annak emlékét, hogy a nyugaton élők onnan indultak el.

Az egyre nyugatabbra húzódó magyarság huzamosabb és szorosabb kapcsolatba került a szlávsággal is, az ó-keletiszláv (óorosz, óukrán) nyelvekkel. Több jövevényszó (*Duna, görög, kerecset* 'egy fajta ragadozómadár', *lengyel, tanya, varsa* stb.) egyértelműen bizonyítja ezt, miként a magyar *sátor* szónak az óoroszba való átkerülése is.

Sokat változott az ősmagyar korban a hangrendszer is. A honfoglalás idején a mai nyelvhez közelebb álló s jóval gazdagabb magán- és mássalhangzórendszere volt a magyarnak, mint amilyen a finnugor alapnyelvben. Főleg a mássalhangzók terén volt nagy a változás. Ebben a korban alakultak ki a következő mássalhangzók: *b, d, g, f, h*, χ, γ és *z*. A magánhangzók terén a legfontosabb változás a hátulképzett (úgynevezett veláris) *i*-nek elölképzetté (úgynevezett palatálissá) válása, illetőleg az *i* utótagú kettőshangzók egyszerűsödése volt.

Ami az ősmagyar kor grammatikai változásait illeti, összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelv ma is jellemző nyelvtani arculata ekkor alakult ki. Ragadjunk ki ennek bizonyítására néhány fontosabb jelenséget!

A birtokos személyjelezés az indoeurópai nyelvekkel ellentétben nem birtokos névmásokkal (például *my book, mein Buch*), hanem a főnévhez illesztett birtokos személyragokkal történik *(hajó-m)*. E ragok már a finnugor alapnyelvben megvoltak, s a finnugor nyelvek önálló életében módosultak, kiegészültek. A magyar birtokos személyragok közül az egyes szám 3. személyének az alakváltozatai *(ház-a, kez-e, hajó-ja, nő-je)* az ősmagyar korban alakultak ki, miképpen a többes számú alakok *(hajó-nk, anyá-tok, ház-uk)* is, az általános többesjel (*-k*) használatával. A birtokos személyragok rendszerének kia-

lakulása lehetővé tette az addig jelöletlen birtokviszony jelölését: a korábbi *ló szem*-ből így lett ebben a korban (a ma is érvényes szerkezet) *ló szeme*. Az ősmagyar kor végére a 3. személyű birtokos személyrag *-i* változata *(keze~kezi)* kezdi fölvenni a több birtokot jelölő funkciót (előbb *házim*, később *házaim*). — Ekkor erősödik meg a bizonyosan finnugor eredetű, de az eredet részleteiben vitatott *-k* toldalék az általános többesjel szerepében *(nő-k, hajó-k)*.

Jelentős változás volt, hogy ősi, finnugor eredetű határozóragokkal ellátott főnevekből kialakultak az első névutók: *ház belé* (= házba), *ház reá* (= házra), *halál nek* (= halálnak), *kert nál* (= kertnél), *fű től* (= fűtől). E névutók később hozzátapadva a főnevekhez, határozóragokká váltak. A mai *házba* szóalak történetileg — eredetét — nézve tehát = *ház* + *bél* főnév + *é* irányhatározórag. — Ebben a korban válik általánossá a *-t* tárgyrag tárgyjelölő funkciója *(ő-t)*.

Alapvetően fontos változás volt az ősmagyar korban az igei személyragok és személyragozás rendszerének a kiteljesedése. A személyragok részint a finnugor alapnyelvből örökölt elemek voltak, részint különböző képzők és jelek személyraggá válásával alakultak ki. A korábbi, kevés személyragos állapotot fölváltotta a ragok sokasága, hiszen minden személyre volt legalább két személyrag, lásd például 1. személy: *-m, -k (látom, látok)*, 2. személy: *-Ø, -sz, -l, -d, (mégy* 'mész', *látsz, lakol, látod)*. Ezt az alakgazdagságot használta föl a nyelv egy fontos kettős funkciónak, a határozott tárgyra mutatásnak, illetőleg a határozatlan tárgyra vonatkozásnak a kifejezésére. Az előbbi lett a tárgyas ragozás, ennek kifejezőeszköze a tárgyas igei személyragok, az utóbbi pedig az alanyi ragozás, ennek kifejezőeszközei meg az alanyi személyragok. Az igei személyragozás kiteljesedésekor indul meg a visszaható funkciójú ikes ragozás létrejötte is, de az eredeti visszaható funkció kiszélesedése miatt az ikes ragozás megrekedt fejlődésében.

A névszóhoz járuló ragok és névutók fokozatosan kiépülnek, szerepük egyre bővül, s mind gazdagabb logikai viszonyok kifejezésére válik alkalmassá *(jól, lassan, pénzen vesz, lóért, mező miatt, apának)*.

A gazdag magyar igekötőrendszer első tagjai is ebben a korszakban alakulnak ki s szilárdulnak meg: a *meg* és az *el* eredetileg hova? kérdésre felelő konkrét határozók voltak. Az említett két igekötőn kívül talán már ebben a korban igekötővé vált a *be, ki, fel* és a *le* is.

A befejezett múlt idő jele, a *-t, -tt (ír-t, lát-o-tt)* az ősmagyarban vált időjellé a múlt idejű melléknévi igenév képzőjéből. Ugyancsak ekkor alakult ki a jövő idő ma már nem élő jele, az *-md (> -nd)*, éspedig az *-m* és a *-d* inchoatív igeképzők összetapadásával. Úgyszintén e korszak fejleményei az összetett igeidők *(vár vala, várt vala, várt volna)*, amelyek közül a mai köznyelv csak az utolsót ismeri.

A finnugor alapnyelvben is viszonylag sok képző volt már. Az ősi képzők összekapcsolódásával több összetett képző s képzőbokor keletkezett az ősmagyarban (például *-ul, -szt, -ít*). Ekkor alakult ki a ható igék képzője, a *-hat, -het* a *hat* igéből (ez az egyetlen, önálló szóból keletkezett igeképző a magyarban). Ugyancsak önálló szóból, a 'domb' jelentésű *ság* főnévből jött létre a *-ság, -ség* főnévképző *(szép-ség, jó-ság)*. Ebben a korban indul meg az a folyamat, amely számtalan okból külön alaki kitevővel, tudniillik valamely produktív, jellemző igeképzővel látja el az igéket, éspedig a jövevényigéket és az onomatopoetikus igéket egyaránt. Ez az oka annak, hogy míg a honfoglalás előtti jövevényigéink túlnyomó része tőalakban került át a magyarba, a honfoglalás utániak zöme képzővel megtoldva honosodott meg.

A magyar nyelv az ősmagyar korban nyelvjárásokból állt. Ezek a nyelvjárások azonban nem területi alapon különültek el egymástól — ahogyan ma —, hanem nemzetségi, törzsi alapon. Ezért nevezzük az ősmagyar kori nyelvjárásokat törzsi nyelvjárásoknak. Az időszak magyar nyelvjárásairól nem sokat tudunk, meglétük azonban vitathatatlan. Bizonyos, a magyar nyelvtörténetet végigkísérő kettősségek, illetőleg kivételek alapján joggal tesszük föl, hogy ezek létrejötte nyelvjárási különbségekkel magyarázható. Így például a korszak elején a szókezdő *p-* nem vált az egész nyelvközösségben *f*-fé: a *por, para, pegyvet* szókezdő *p*-je valószínűleg a nyelvjárási különút

33

34

33. Magyar viselet a XVI. századból

34. Lovasok, XVII. század eleje

emlékét őrzi. Ugyanúgy néhány olyan szó, amelyben *h*-t várnánk *k* helyett: *hajlik ~ kajla, huny ~ kum* stb. Bizonyos, hogy voltak *s*-ező és *sz*-ező nyelvjárások az ősmagyarban: a *sző ~ sövény, szenved ~ senyved, sündisznó ~* N. *szőldisznó*-féle párok erre utalnak. Természetesen a szókészletben is voltak nyelvjárási különbségek. A 'folyó' jelentésű ősi *jó* főnév csak Magyarország északkeleti részén fordult és fordul elő, tehát az ott letelepült törzsek nyelvében volt meg csupán.

A honfoglalás előtt a magyar törzsek utolsó szálláshelyei a Levedia és Etelköz helynevekkel jelölt területeken voltak. E területek a Dnyeper alsó folyásától nyugatra estek, egymáshoz viszonylagos közelségben, esetleg részleges fedésben is. A magyar törzsek e Kárpát-medence nagyságú területen több mint fél évszázadot töltöttek. Kényszerű továbbvándorlásuk oka a besenyők támadássorozata volt. Őelőlük menekülve nyomult be a hét magyar (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) s a hozzájuk csatlakozott három kabar törzs a Kárpát-medencébe.

AZ ÓMAGYAR KOR
(896—1526)

Az ómagyar korral kezdődik a magyar nyelv történetének nyelvemlékes korszaka, amelynek magyar nyelvéről egykorú írott források, az úgynevezett nyelvemlékek alapján nyilatkozhatunk.

A magyar nyelvemlékeket jellegük szerint két nagy csoportba szokás osztani: szórványemlékekre és szövegemlékekre. A szórványemlékek idegen nyelvű szövegben elszórtan vagy tömegesebben előforduló magyar nyelvi emlékek (zömmel tulajdonnevek). A szövegemlékek olyan nyelvemlékek, amelyek magyar nyelven, egymással összefüggő mondatokban fejeznek ki hosszabb gondolatsort.

A nyelvemlékek a nyelvek történetének tanulmányozásában a legmegbízhatóbb s legbiztosabb fogódzók. Felhasználhatóságuknak azonban többrendbeli korlátai, illetőleg bi-

zonytalansági tényezői vannak. Ez az oka annak, hogy nyelvtörténeti kérdésekben a nyelvemlékes korokra vonatkozóan is gyakran vagyunk kénytelenek beérni feltételezésekkel, illetőleg eltérő magyarázatokkal. A nyelvemlékek felhasználhatóságának korlátai közül a következők említtessenek: ahogy haladunk vissza az időben, úgy csökken számuk, mennyiségük; gyakran nehéz eldönteni, hogy eredeti példányról vagy másolatról van-e szó; nem állapítható meg mindig pontos keletkezési/leírási idejük; a fennmaradt példányok — avulásuk miatt — gyakorta nehezen olvashatók; a hangjelölési (helyesírási) következetlenségek és bizonytalanságok miatt nehéz lehet a betűk hangértékének a megállapítása, a helyes olvasat kikövetkeztetése; a nyelvemlékek nem kis része egyáltalán nem vagy csak több-kevesebb bizonytalansággal köthető területhez. Mindezek ellenére a nyelvemlékek minden más forrásanyagnál biztosabb, konkrétabb és részletesebb képet adnak a nyelvek elmúlt állapotáról. A nyelvemlékek kutatásában a tudósokat sok minden segíti: közvetve vagy közvetlenül az alapnyelvre vonatkozó vizsgálatok (tehát a magyar esetében az összehasonlító uráli (finnugor) nyelvtudomány eredményei), a kérdéses nyelvekkel kapcsolatban állt és álló idegen nyelvek, a rájuk vonatkozó régi nyelvtanok, nyelvkönyvek, a mindenkori mai nyelv és az általános nyelvészet bizonyos megállapításai.

A honfoglaló magyarok a betű, az írás ismeretét magukkal hozták. Türk eredetű rovásírásuk azonban — fapálcákba metszették betűiket — nem volt alkalmas hosszabb szövegek lejegyzésére. Rovásírásos emlékeink egyébként is későbbi korokból maradtak csak fönn. Így a magyar nyelv történetének tanulmányozásában szinte kizárólag a nem rovásírásos (latin, görög, arab, cirill, gót betűs) írásbeliség szolgál forrásul.

A magyar nyelv első nyelvemlékei külföldi szórványemlékek. Mohamedán forrásokban, arab és perzsa szerzők földrajzi műveiben, útleírásaiban bukkannak föl először magyar szavak. 930 körül keletkezett az arab Ibn Ruszta leírása *(A becses drágaságok könyve)*, 950 körül Konsztantinosz Porphyrogennétosz *De administrando imperio* című, görög nyelvű

munkája, 959 körül Liutprand cremonai püspök *Antapodosis* című, latin nyelvű történeti összeállítása — hogy az ismertebbek közül említsünk hármat. A *magyar* népnév, a *gyula* és a *kündü* méltóságnév, földrajzi és személynevek (*Levedia, Etelköz, Tisza, Maros,* illetőleg *Árpád, Álmos, Nyék, Megyer* stb.) és a magyarok csatakiáltása *(huj, huj)* ezekben fordul elő először.

A magyarországi szórványemlékek zöme jogi irat, úgynevezett oklevél. Ezen oklevelek nagy része adománylevél, alapítólevél, birtok- és vagyonösszeírás, végrendelet, tanúvallomás, határjáró levél, bírói ítélet s efféle. A latin nyelvű oklevélírás Magyarországon I. (Szent) István uralkodásával kezdődik (1000—1038), előtte néhány görög nyelvű okirat készült. III. Béla (1173—1196) szervezi meg a királyi kancelláriát, amely oklevélkiállító hely volt, s ezután megszaporodik az oklevelek száma. A XIII. század elejétől az ország különböző helyein úgynevezett hiteles helyek (loca credibilia) jönnek létre egyházi testületek körül, s itt is készülnek oklevelek. Nem csoda tehát, hogy a magyarországi oklevelek száma 1200-ig nem éri el a 150-et (már tudniillik ami mindmáig fennmaradt), 1526-ig viszont már több mint százezer ismert íródik.

A magyarországi szórványemlékek közül kiemelkedő jelentőségű a tihanyi apátság alapítólevele. Ez az 1055-ből származó oklevél ötvennyolc magyar közszót, s ezekben harminchárom képzőt és ragot tartalmaz. Az oklevél latin szövegében néhány magyar szerkezet és mondattöredék is olvasható, így a következő is: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea,* amelynek valószínű korabeli olvasata ez: *fehérvár" rëá mëney xod" ut" rëá,* a mai pedig: *fehérvárra menő hadútra.* Az 1138-ban íródott s 1329-ben keletkezett másolatban fönnmaradt dömösi prépostság adománylevele körülbelül másfél ezer személynevet és földrajzi nevet őrzött meg. A tihanyi apátság 1211-ből származó birtokösszeírása kétezer személynevet s százötven földrajzi nevet tartalmaz. 1208 és 1235 között készült a *Váradi Regestrum* (1550-ben adták ki nyomtatásban): két és fél ezer személynevet és hatszáz helységnevet őrzött meg az utókor-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

35

36

35. Debreceni polgárok a XVII. század elején

36. Paraszt kapával és karddal, XVII. század

nak. Fontos források a glosszák, szójegyzékek, geszták és a krónikák is, így a legnevezetesebb, Anonymus *Gesta Hungaroruma* (amely feltehetően a XII. század közepén, végén keletkezett).

A szövegemlékek a magyar nyelv történetének legjobb forrásai. Az Árpád-korból (tehát 1301-ig) négy szövegemlék maradt fönn, amelyek nyelvi-nyelvészeti, illetőleg általában művelődéstörténeti szempontból kivételes jelentőségűek. Kétségtelen, hogy több szöveg is íródott abban a korban magyar nyelven, ám csak a szóban forgó négy az, amely szerencsés véletlenek sorozata folytán megőrződött, később pedig fölfedezték. Keletkezési sorrendjükben mutatjuk be őket, közlünk egy kis részletet is betűhív átírásban, majd megadjuk valószínű egykorú olvasatukat s mai változatukat.

A *Halotti Beszéd* a legelső összefüggő szövegemlék, a XII. század utolsó negyedében keletkezett. 1772-ben fedezték föl, a Pray-kódexben található. Latin szövegbe illeszkedik latin címmel: Sermo super sepulchrum (Beszéd a sír fölött). Tartalmát tekintve papi búcsúztató és ima. Harminckét sorból áll, százkilencven magyar szót tartalmaz. Második része, a Könyörgés hű fordítása a temetésekkor mondani szokott latin oratiónak. — *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc yſa pur eſ chomuv uogmuc: látytyátuk feleím szümtükχel, mik ßagymuk isa por ës χomuß ßagymuk: látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk: bizony por és hamu vagyunk.*

A *Königsbergi Töredék és Szalagjai* a XII. század végén, a XIII. század elején keletkezett. A *Töredék*et 1863-ban fedezték föl a königsbergi hercegi vár könyvtárában, a *Szalagok*at 1894-ben. Egy latin s magyar nyelvű kódex maradványából került elő e nyelvemlék. A kódexet egy boroszlói (wrocławi) könyvkötő szabdalta szét (mert számára érthetetlenek, ezért értéktelenek voltak), s könyvek bekötéséhez használta. A *Töredék* kilencsoros (Mária szűzanyaságát magasztalja); a *Szalagok* tizenhét egész és harmincnégy fél sora pedig vallási történeteket tartalmaz. Korábbi eredetiről másolták. — *ug ſcolanoc: výlagnoc kezdetuitul fugua rohtonc eȝ nem levt wala hug ſcuz lean fiot ſciulheſſen: úgy szólának: ßilágnak kezdetüi-*

37

38

37. Nádasdy Ferenc magyar főúr, 1656

38. Nádasdyné Esterházy Anna Julianna, 1656

tűl fugβá roχtonk ez nëm lőt βàlà hugy szűz lëán fiat szűlhessën: így szóltak: a világ kezdetétől fogva nem esett meg velünk olyasmi, hogy szűz leány gyermeket szülhessen.

Az *Ómagyar Mária-siralom* a XIII. század második felének elején keletkezett. Az emléket tartalmazó kódex 1910-ben bukkant föl Toscanában. Onnan Münchenbe, majd 1922-ben Leuvenbe vitték. 1982. május 24-én — csere útján — került Budapestre. Ez az első, ránk maradt magyar vers. Leírója lehet a szerző, de másoló is. Harminchét sorból áll, mintegy százharminc szót tartalmaz. Az anyakódexben lévő latin versek helyenként szó szerinti, zömmel azonban szabad fordítása, inkább utánköltése. Benne Mária siratja megfeszített fiát, Krisztust. — *Volek ſyrolm thudothlon ſyrolmol ſepedyk buol ozuk epedek... Vylag vilaga viragnac viraga keſeruen kynzathul voſ ſcegeghel werethul: βalék siralm tudatlan siralmal sëpedëk búal oszok epedëk... βilág βilágà βirágnàk βirágà keserűen kínzàtul βas szëgekkel βeretül: nem tudtam, mi a siralom; most siralommal siránkozom, bútól hervadok, emésztődöm... világmindenségnek világossága, virágnak virága, keservesen kínoznak, vas szegekkel átdöfnek.*

A *Gyulafehérvári Sorok* 1260—1270-ben keletkezett. Egy Gyulafehérvárott őrzött anyakódexben maradt fönn. 1898-ban fedezték föl. A tizenöt soros magyar szöveg az anyakódex latin nyelvű, vallási elmélkedései egy részének a rövid foglalata. — *Habroſagben walacnok keguſſege, eleeknek vrukſege Koorſagbon walaknok egeſſege: Hábrúságben βaláknak këgyösségë, éléknek ürükségë kórságban βaláknak egésségë: Háborúságban valóknak kegyessége, élőknek öröksége, kórságban valóknak egészsége.*

A hangtanban az ómagyar korban jelentős változások következtek be. Új mássalhangzók és magánhangzók nyertek polgárjogot: *c, dz, ty, v, zs,* illetőleg *a* és *ö*. Elavult és kikopott a *γ, χ és a β*. Az ősi tővégi magánhangzóknak az ősmagyar korban megindult sorvadása — ezen hangok eltűnésével — ebben a korban fejeződik be. A *tihanyi alapítólevél*ben még *hodu* és *utu* (olvasd: hod^{u}, ut^{u}) található, a XIII. században már nincs meg a tővéghangzó. A magánhangzók körében igen

sok szót érintő változás a nyíltabbá válás, melynek során sok szóban *u*-ból *o*, *o*-ból *a*, *ü*-ből *ö* és *i*-ből *ë* lett, például *fuk* > *fok*, *mogos* > *magas*, *kükén* > *kökény*, *higy* > *hëgy*. A labializáció (ajakkerekítésessé válás) szintén számos szót érintett: *i*-ből *ü*, *ë*-ből *ö* lett, mint például a következő esetekben: *gyimilcs-* > *gyümölcs* és *vërës* > *vörös*. A kétnyíltszótagos törvény érvényesülése következtében sok három szótagú szóból vált két szótagú úgy, hogy az esetek többségében az eredetileg rövid első szótagi magánhangzó megnyúlt, például *malina* > *málna*, *palica* > *pálca*. Mint látjuk, a második szótag magánhangzója hullott ki ezekben az esetekben. Fontos változás volt az *u*, *ü* utótagú kettőshangzók eltűnése (*posztou* > *posztó*, *erdeü* > *erdő*, *tëü* > *tő*). Ebben a korban alakult ki az ajakhangú illeszkedés: ha a tőszó utolsó szótagbeli magánhangzója *ö*, *ü* vagy *ő*, *ű* volt, akkor bizonyos követő toldalékok (azok tudniillik, amelyekben *ë* (is) előfordult) ehhez igazodtak az ajakkerekítés szempontjából, s így létrejött a *-hez (vízhez) -höz* változata (*tűzhöz*), a *-szer (kétszer) -ször* változata (*ötször*) stb.

A nyelvtanban a következő fontosabb változások játszódtak le az ómagyar korban. Ekkor alakult ki a szótövek nagyjából ma is érvényes rendszere. Lezárul ugyanis az ősi tőséghangzók sorvadása, majd eltűnése, létrehozván a többváltozatú tövek egyik sajátos típusát, azt, amelyikben a rövidebb, egy szótagú, általában hosszú magánhangzós tőszóval (*kéz, út, víz, had*) szemben áll a bizonyos ősi toldalékok előtt föllépő hosszabb, két szótagú, első szótagjában rövid magánhangzós tőváltozat (*keze-k, uta-t, vize-s, hada-k;* megjegyzendő, hogy leíró szempontból a második szótagbeli magánhangzókat a toldalék részének tekintjük). Ebben az időben jön létre a *szerelem* ~ *szerelme-t* típus is: a korábbi, magánhangzóra végződő szó (Anonymusnál még *zerelmu*, olvasd *szerelmü*) a szóvégi sorvadó magánhangzó eltűnése után ragtalan formájában két mássalhangzóra végződött. Mássalhangzóval kezdődő fiatalabb rag előtt ekkor mássalhangzó-torlódás jött létre. Ezt küszöbölte ki a nyelv ejtéskönnyítő magánhangzó bevitelével (*szerelmbe* helyett így lett *szerelembe*). A föntebb, a hangtannál említett kétnyíltszótagos törvény hozta létre a *malom*:

malmo-t, iker : *ikre-t* tőtípust. Kialakulnak a *v*-s tövek különböző változatai, továbbá az *ajtó* : *ajtaja*, a *varjú: varjak, bíró* : *bírák* típusok, valamint az igeragozásban az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék *(tesz* : *tesz-eget* : *tev-ő)*. A *teszen* (jelen idő) : *tőn* (múlt idő) ősmagyar párok az ómagyarban visszaszorulnak. A *tőn, lőn*-féle múltat az *-á, -é* jeles elbeszélő múlt szorítja vissza fokozatosan *(lát-á, kér-é)*. A *-t* jeles múlt idejű alakokban, magánhangzóközi helyzetekben megkettőződik a *t*, majd a hosszú *tt* magánhangzós szóvégre kerül. Tovább bővül a rag- és névutórendszer. Létrejön a mai *-ból, -ből* határozórag a *bél* főnév ragos alakjából. Az *Ómagyar Mária-siralom*ban még *buabeleul* (olvasd: buabeleül) található, a korszak végére már megszilárdul a *-ból, -ből*, a *-ba, -be* (a korábbi *belé*-ből) és társai. Új rag a *-kor*, a *-szer* és a *-stul, -stül*. A névutók sorában újak a *képpen, után, együtt, között, környül ~ körül, gyanánt* stb.

Fontos változás volt a névelők kialakulása. A határozott névelő az *az* és *ez* mutató névmásból jött létre, a határozatlan pedig az *egy* számnévből. Mindez annak volt a következménye, hogy a magyar gondolkodás régi sajátsága, hogy megkülönbözteti a határozottat a határozatlantól.

Az igei személyragozás is jelentősen átalakult: a szóvégi *-á, -é* megrövidülésével a XIII. században létrejött az elbeszélő múlt és a feltételes mód egyes szám 3. személyű alakjaiban a külön *-á, é, -ná, né* tárgyas és *-a, -e, -na, -ne* alanyi ragozású alak úgy, hogy a kétféle forma között funkciómegoszlás következett be. Ebben a korban válik a többes szám 1. személyű alanyi igeragból, a *-muk, -mük*-ből (lásd a *Halotti Beszéd*ben még *vogmuc*) *-unk, -ünk (vagyunk)*. Tovább nőtt az igekötők száma. Ekkor lett igekötővé például az *által, alá, egybe, öszve, vissza, körül, hozzá, neki*. Az ómagyar kori igeragozás igeidőkben gazdagabb volt a mainál. Négy fő múlt idő volt: a folyamatos múlt *(vár vala)*, az elbeszélő múlt *(vára)*, a befejezett múlt *(várt)* és a régmúlt *(várt vala)*. A kijelentő mód jelen időnek megvoltak a kései ómagyar korban a ma ismert funkciói (aktuális cselekvés, a jelenben is érvényes állapot, általános igazságok, szokásos cselekvés, feltételes

mondatokban a casus realis, átképzeléses jelen, idéző mondatokban az idézetek állandóságának érzékeltetése). Az ómagyarban az igeragozási rendszerbe a feltételes jövő és a felszólító múlt látszott egy időben beépülni. Minthogy azonban csak írott nyelvi formákról volt szó, éspedig elsősorban fordításirodalomban előfordulókról, ezek a formák nem tudtak gyökeret verni. A XV—XVI. században keletkezett egy új, életképes ragozási sor: a *fog* segédigével kifejezett jövő idő *(írni fogok)*.

Az ősi, jelöletlen birtokviszony egyre inkább az összetételekre korlátozódik, mivel a birtokviszony kifejezése új szerkesztésmóddal bővül: kialakul a részeshatározói névutóból, illetőleg ragból a *-nak, -nek* birtokos jelző rag (lásd *Halotti Beszéd: halalnec halalaal holz* = halálnak halálával halsz). Valószínűleg azonban csak az írott nyelvre volt jellemző ennek szélesebb körű használata.

Az ómagyar kor mondattanát az igenévi szerkezetek gyakori használata jellemezte. A korszak végére egyes szerkezetek azonban visszaszorultak, ezzel párhuzamosan viszont terjedt a mellékmondatos szerkesztés. A mellékmondatos szerkesztéssel új kötőszók megjelenése és elterjedése járt együtt (*mikor, midőn, ha, hogyha, jóllehet, noha, mert, valamint* stb.).

Igen gazdag volt képzőkben az ómagyar nyelv. Különösen a kicsinyítő és a gyakorító képzők száma volt nagy. Ebben a korban több új képzőbokor keletkezett: *-doz, -gat, -ng, -tat, -lal, -cska*. Kihaltak, illetőleg visszaszorultak viszont a következők: a *-d (Árpád), -t (menyét, nyuszt)* és a *-k (lélek)* kicsinyítő képzők, valamint a *-gy (Somogy, Szilágy)*.

A szókészlet. A honfoglalást követően a nyugati keresztény műveltségi körhöz csatlakozott magyarság gazdasági, állami és társadalmi szervezetében, egész anyagi és szellemi műveltségében óriási átalakulás következett be. Ez a korszakváltás tükröződik a nyelvben is, mindenekelőtt a szókincsben, mivel a szókészlet a szeizmográf érzékenységével reagál a nyelvközösség életében bekövetkezett változásokra. Az ómagyar kor szókészletének tanulmányozása tehát lehetővé teszi, hogy regisztráljuk a magyarság életében akkor végbement változáso-

kat. Az új fogalmak, tárgyak, eszközök, jelenségek megnevezésére a következő lehetőségek voltak adva az ómagyar korban: 1. már meglevő szavakat új jelentéssel felruházni; 2. új szavak létrehozása szóalkotással (képzéssel, összetétellel, elvonással, szóvegyüléssel, szóhasadással); 3. belső szóteremtés (hangutánzó, hangfestő és indulatszavak, valamint gyermeknyelvi szavak); 4. tükörfordítások és 5. jövevényszavak átvétele. Lássuk ebben a sorrendben őket!

Már meglevő szavakat akkor használtak föl új fogalmak kifejezésére, amikor a régi jelentés és az új, kifejezendő fogalom között volt valami hasonlóság. Ezért volt lehetséges az, hogy a keresztény vallástól üldözött pogány hitvilág nem egy szava megváltozott jelentéssel vagy jelentésárnyalattal beilleszkedett az új világszemléletbe. Az *Isten, lélek, ördög* korántsem azt jelentette a pogány felfogásban, amit a keresztény értelmezésben. De jellemző példa a *harang* is, amely a nomád népek, karavánok jeladó üstjéből vált imára hívó, bronzból öntött, jellegzetes keresztény eszközzé. A régi szavak másik csoportjában másfajta jelentésváltozások zajlottak le: elveszítve pogány vallási jellegüket, semleges, „ideológiamentes" jelentésűvé szelídültek, így például elvesztette a *bölcs* korábbi 'táltos, varázsló', az *áldomás* 'pogány áldozat', a *báj* pedig 'bűvös hatalommal felruházott bölcs természeti hatalma' jelentését. Több szó erőteljesen leértékelődött. Az *úr* a kereszténység első századaiban 'királyi herceg'-et jelentett. Később a főurak címévé vált, s tovább folytatta devalválódását. Az *asszony* főnév a királyné címe volt, s az *úr*-ral együtt veszítve eredeti jelentéséből vált idővel a mai jelentésű szóvá.

*Szóalkotás*sal igen sok új szó keletkezett az ómagyar korban. Mint említettük, a szóképzés volt a legtermékenyebb módja az új szavak alkotásának, az összetétel csak ez után következett a sorban. Ekkor keletkezett többek között a *folyosó* (a *folyik* ige régi *folyos* gyakorító képzős származékának főnevesült melléknévi igeneve), az *üdvösség*, az *üdvözöl*, az *áldozat*, az *adó*, a *torol*, az *áros* 'kereskedő', az *egészség*, a *pattantyú* 'ágyú', illetőleg számos tulajdonnévi származék, köztük rengeteg kicsinyítő képzős személynévi alak és számos

39

40

39. Szakács Bornemisza Anna szakácskönyvéből, 1680

40. Nemesúr a XVIII. század elején

földrajzi név *(Agárd, Balatonfüred, Mogyoród, Somod, Sződ)*. Az összetételek közül is említsünk meg néhányat: *ágymenny* 'ágymennyezet', *akasztófa, atyafi, elöljáró, fogház, szolgabíró, Berettyó* (ebből: *berek*+a 'víz' jelentésű régi *jó* főnév), *Sajó* (tulajdonképpen 'Sósvíz'), *Hejő* (tulajdonképp 'Hévíz'). Elvonással igékből keletkeztek főnevek: a szláv eredetű *kapál*-ból és *pöröl*-ből így jött létre a *kapa* és a *pör*. A fordítási irodalommal együtt jelentkezett a tudatos szóalkotás. Néhány példa: *bírságnap* 'az utolsó ítélet napja' *(Halotti Beszéd), bútor (Ómagyar Mária-siralom), kedveletes* 'szíves', *községbeli* 'közös' (Jókai-kódex), *szellet* 'lélek' (Bécsi-kódex).

A *belső szóteremtés*, a hangutánzó-hangfestő stb. szavak produkálása töretlenül folytatódott az ómagyar korban. Alakilag az jellemzi az onomatopoetikus igéket, hogy néhány kivételtől eltekintve jobbára valamely igeképzőre, többnyire a gyakorító *-g*-re, *-l*-re vagy *-ng*-re, illetőleg a mozzanatos *-n*-re végződnek, mint például a *zúg, zuhan, hortyog, bömböl* és társai.

Az ómagyar korban megnő a *tükörfordítás*ok száma. A magyar nyelv intenzív kapcsolatba került mindenekelőtt bizonyos szláv nyelvekkel, illetve a latinnal, majd a némettel, s ez a kapcsolat nemcsak a jövevényszavak átvételében, hanem az idegen szavak lefordításában is kifejeződött. Az (erkölcsi értelemben vett) *épület, épületes, építés* a latin *aedificatio*, a *töredelem* a latin *contritio*, a *buzgó, buzgóság* a latin *fervens, fervor* tükörfordítása. Szláv mintákat tükröznek a következők: *húsvét, húshagyó, olvasó* 'rózsafüzér', *virágvasárnap, vízkereszt*.

A Kárpát-medencébe érkező magyarság addig ismeretlen új népekkel és nyelvekkel találkozott. Tőlük sok új fogalmat, tárgyat, eszközt, s ezekkel együtt idegen nyelvi megnevezésüket is átvette, megismerte, megtanulta. Legintenzívebb kapcsolata kétségkívül az itt talált szláv lakossággal, illetőleg a környező szláv népekkel volt. E kapcsolat természetes következménye a tekintélyes számú szláv *jövevényszó* a magyarban. Kniezsa István *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című művében 1252 biztosan szláv eredetű szót tárgyal, amelyből

484 köznyelvi, 694 tájnyelvi és 74 elavult. Az etimológiai kutatások az elmúlt harminc esztendőben további magyar szavak szláv eredetét bizonyították, s nem kétséges, hogy ez a szám tovább növekszik majd. A szláv hatás az ómagyar korban a magyar állami, egyházi, gazdasági élet és a művelődés úgyszólván valamennyi területén kimutatható. A szláv jövevényszavak közül tematikus csoportosításban mutatunk be néhányat: egyházi, vallási élet: *apáca, barát, csoda, diák, karácsony, keresztyén, malaszt, pap, pokol, szent, zsolozsma,* illetve *szerda, csütörtök, péntek, szombat.* — Földművelés: *asztag, bab, borona, csép, dinnye, gabona, korpa, polyva, szalma, uborka.* — Állami, társadalmi, jogi élet: *asztalnok, bajnok, bán, császár, király, megye, parancsol, pecsét, perel, vádol, vall.* — Állattenyésztés: *abrak, akol, bárány, bivaly, galamb, kakas, macska, széna, zabola.* — Ipar, mesterségek: *akna, bodnár, esztergályos, kádár, kovács, mészáros, molnár, takács.* — Hadi élet: *huszár, kopja, parittya, pribék, rabol, vitéz.* — Család: *család, cseléd, dajka, déd, koma, unoka.* — Ház, lakás: *ablak, asztal, gerenda, kemence, katlan, kosár, pajta, pince.* — Étkezés: *csésze, ebéd, ecet, kalács, kolbász, olaj, pecsenye, zsír.* — Öltözködés: *csuha, borotva, harisnya, kapca, szappan, szoknya.* Népnév: *bulgár, bosnyák, cseh, horvát, német, oláh, szász, zsidó.* — Természeti világ: *cserje, csipke, gomba, haraszt, konkoly, lapu, moha, pázsit,* illetőleg *bolha, giliszta, kánya, szajkó, szarka, veréb.*

A szláv jövevényszavak közül a legtöbb a horvátból és a szlovénből származik, kevesebb a bolgárból, a szlovákból és a csehből, valamint az ukránból. A jövevényszavak zöme a XI—XII. században került át a magyarba. Később a magyar is egyre nagyobb szerephez jut mint átadó nyelv.

Fontos volt e korban — bár a szláv hatást meg sem közelítette — a német nyelv hatása, amely I. (Szent) István idejében erősödött meg (István király felesége bajor volt): térítő papok és lovagok jelentek meg az országban, később német telepesek követik őket. A németség a városi polgárság, a céhrendszer s bizonyos mesterségek létrehozásában játszott döntő szerepet, s hatást gyakorolt az udvari és a hadi életre, valamint a feudá-

lis társadalmi szervezetre. Mollay Károly kutatásai szerint a XVI. század végéig a magyarba került német jövevényszavak száma 526. Szemléltetésül néhány: *gróf, herceg, hopmester, ostrom, páncél, porkoláb, zsákmány, zsellér; — gallér, gyémánt, gyolcs, erkély, kastély, lant, palánk, párkány, tánc, trágár; — bognár, céh, csaplár, fillér, font, fukar, hámor, irha, kalmár, kohó, krajcár, kufár, marha, persely; — fánk, kóstol, kömény, láda, márvány, perec, rostély; — bak, bükköny, csűr, kaptár, major, puttony, törköly; — kehely, pünkösd, püspök; — csap, lajtorja, pánt, példa* stb.

A latin, mivel a középkori magyar állami, gazdasági és kulturális élet első számú nyelve volt, jelentős hatást gyakorolt a magyar nyelvre. Jól mutatják ezt a következő latin jövevényszavak: egyházi életre vonatkozók: *ádvent, alamizsna, ámen, angyal, apostol, arkangyal, evangyéliom, kámzsa, kanonok, kántor, mise, oltár, plébános, prédikál, zsinagóga, zsinat*, illetőleg *március, április, május, június* és társaik; — iskola: *hártya, iskola, lecke, papiros, spongya, tábla, tinta;* — jogi élet: *nótárius, prókátor, testamentum;* — lakásberendezés: *fundamentum, fáklya, kamara, tégla;* — állat- és növénynevek: *cédrus, cet, elefánt, fülemüle, jácint, liliom, menta, rózsa.*

A magyar—olasz kapcsolatok akkor kezdődtek, amikor a magyarság áttért a kereszténységre, amikor Magyarországra érkeztek az első itáliai térítők (Gellért püspök velencei volt). A kereskedelmi kapcsolatok a XII. századtól megerősödtek. Amikor Dalmácia kikötői magyar fennhatóság alá kerültek, szorosabbá váltak e kötelékek. A XIII. századtól Bologna és Padova egyetemén sok magyar diák tanul, Magyarországon pedig számos olasz fordul meg a királyi udvarban. A magyarba került olasz jövevényszavak zöme északolasz, illetőleg a velencei nyelvjárásból való. A jövevényszavak sokat elárulnak a kapcsolat jellegéről: a kereskedelemmel, a hajózással s a városi élettel függenek össze, mint például a *datolya, forint, füge, mandula, narancs, rizs; — bárka, gálya, sajka; — csúf, tréfa, trombita*, valamint *kandalló, kárpit, piac* és *tányér.*

A magyar—francia kapcsolatok kezdetei az előbbieknél későbbre, a XI. század végére tehetők, megerősödésük pedig a

41

42

41. Nemesasszony a XVIII. század elején

42. Köznemes, 1723

XII—XIII. századra. Egyházi és dinasztikus kapcsolatok révén sok főúr, lovag és polgár, valamint egyházi ember, szerzetesek (bencések, premontreiek és ciszterciták) jöttek Magyarországra. Francia egyetemeken (főként a párizsin) számos magyar pap tanul ebben az időben. A magyar nyelv régi francia jövevényszavainak zöme vallon nyelvterületről való, s számuk mintegy tucatra tehető: *furmint, kilincs, korc, lakat, mécs, paraj, szekrény, tárgy, zománc* stb.

A fölsorolt, fontosabb nyelvi kapcsolatokon kívül szólnunk kell még a bizánci hatásról is. A XI—XII. századi élénk magyar—bizánci kapcsolatok következménye a magyar nyelv néhány bizánci jövevényszava: *katona, paplan* — s talán még néhány más: *iszák, paripa* stb. A XI—XIV. században került át néhány kun–besenyő jövevényszó is a magyarba: *csősz, koboz, komondor* stb. Román jövevényszó ebben a korban, az ómagyar kor második felében mintegy másfél tucat mutatható ki (XIV. század: 4, XV. század: 9). Zömük erdélyi tájszó, illetőleg elavult szó, a köznyelvi szintet három érte el: *cimbora, ficsúr* és *kosár*.

A nyelvjárások. A magyar nyelvet az ómagyar korban is nyelvjárások alkották, minthogy ebben a korban még nem alakult ki nyelvjárások fölötti egységes nyelvváltozat. Az ősmagyar korban törzsi alapon, tehát társadalmi-politikai szervezetek szerint elkülönülő nyelvjárásokat a honfoglalás után lassan, fokozatosan, a letelepedéssel, az állandó lakhelyek, települések kialakulásával párhuzamosan fölváltották a földrajzi-területi alapon elkülönülő nyelvjárások. Ezek a nyelvjárások természetesen egyenes ági folytatói voltak az ősmagyar kor törzsi nyelvjárásainak, hiszen — mint tudjuk — a honfoglaló magyarság törzsenként más-más területen telepedett le. A nomád népek szokásainak megfelelően a vezérlő törzs, Árpád törzse, a Megyer törzs az ország közepe táján (Veszprém, Fejér és Pest megye bizonyos részein), a többi pedig — oltalmazón körülvéve vezérének törzsét — körösköröl helyezkedett el. Csakhogy mivel egyrészt a magyarság végleges helyhez kötődése nem ment máról holnapra, másrészt pedig a magyarországi feudalizmus jellegének megfelelően gyakori

43

44

43. Úri társaság a XVIII. századból

44. Kőművesek ábrázolása a sümegi római katolikus plébániatemplom kórusán, 1757—1758

volt az elszórt birtoklás s a jobbágyok más birtoktestre való átköltöztetése, valamint az erős központi királyi hatalom határvédelmi célzatú tudatos telepítései, továbbá a háborúk dúlásait, mindenekelőtt a tatárjárást (XIII. század első fele) követő telepítések és lakosságcsere, a nyelvjárások keveredése állandó folyamat volt, s mindez megakadályozta, hogy a nyelvjárások eltávolodjanak egymástól. Az a fajta — a megértést lehetetlenné tevő — nyelvjárási különbség, amely a nyugati típusú feudális társadalmat jellemezte, Magyarországon soha nem alakult ki. Kitűnően látta ezt a magyarországi viszonyokat jól ismerő olasz tudós, Galeotto Marzio (XV. század), aki feltűnő sajátosságként említi, hogy „a magyarok, akár nemesek, akár közrendűek, ugyanazon módon használják a szókat, és minden különbség nélkül beszélnek". Majd hozzáfűzi: „Ugyanis, hogy Itáliáról szóljak, nálunk akkora a beszédbeli különbség, hogy a városi polgár a falusi embertől, illetőleg a kalábriai az etruszktól (= toscanaitól) annyira eltér beszédjében, hogy igen nagy nehézség forog fenn a megértésben." Tehát a nyelvjárások életében az elkülönítő erők mellett mindvégig hatottak az egységesítő erők. Ennek azon kívül, hogy a különböző nyelvjárások között nem alakultak ki nagy különbségek, az is a következménye volt, hogy a középkorban nehezen áttekinthető — mert nem élesen elkülönülő — nyelvjárási állapotok uralkodtak. Ez az oka annak, hogy bár számos nyelvjárási jelenséget ismerünk az ómagyar korból, nagy részüket nem tudjuk helyhez kötni. A korszak végére azonban már kirajzolódnak egyes nyelvjárási jelenségek területei, így például az *í*-zésnek egy keleti és egy nyugati góca. Továbbá a *-nott, -nól, -ni* határozóragok (a *-nál, -tól, -hoz* ragok megfelelői) az északkeleti területen fordultak elő; az illabiális *á* északon (Palócság) és délen (Szerémség) nem labializálódott; a *hany* 'mocsár', *öttevény* 'műút', *gelencsér* 'fazekas' a nyugati részek szava csak.

Az ómagyar korban — mint említettük — nem alakult ki egységes irodalmi nyelv. Ennek két fő oka volt. Az egyik az, hogy az írásbeliségnek akkor még a maihoz viszonyítva csekély volt a társadalmi funkciója. A másik pedig az, hogy a

magyar nyelvjárások nem álltak messze egymástól, így bárki, bárhol szólalt is meg (tudniillik nyelvjárásban), a csekély eltérések a kölcsönös megértést nemigen zavarták (lásd a föntebbi Galeotto Marzio-idézetet), következésképpen nem volt égetően szükség egy nyelvjárások fölötti, normatív nyelvváltozat kialakítására. Ennek ellenére — bár az ómagyar korban inkább csak a mondattan szempontjából lehet egy egységre törekvő normáról beszélni — két normatív nyelvváltozat kialakulásának kezdő fázisáról adhatunk számot, amelyekben hangtani szempontból is a nyelvjárások sokfélesége fölé emelkedni akaró s a nyelvi egység irányába mutató törekvés figyelhető meg. Az egyiket kolostori nyelvnek szokás nevezni, s ezt a kolostori irodalomban találjuk. Kódexeink nyelvére ugyan nyelvjárási tarkaság jellemző, feltűnő azonban az *ö*-ző kódexek nagy száma. Ezt úgy magyarázhatjuk, hogy a kolostori írott nyelvben megindult egy fajta *ö*-ző norma terjedése, amelyből később — szerencsésebb történelmi körülmények között — kialakulhatott volna egy *ö*-ző normájú irodalmi nyelv.

A másik kezdemény a királyi udvarban és a kancelláriában alakult ki, s ezt kancelláriai irodalomnak nevezzük. A királyi kencellária viszonylag egységes helyesírást alakított ki, s törekedett a szóalakok egységesítésére is. A királyi udvar pedig nyilván kiegyenlítően hatott az ország különböző vidékeiről odagyűlt íródeákok stb. nyelvjárására. De hatott egymásra a királyi udvar s a kancellária is. Egyik kezdeményből sem lett normatív nyelvváltozat, mindkettőt elsöpörte ugyanis a mohácsi tragédia.

A KÖZÉPMAGYAR KOR
(1526—1772)

A mintegy kétszázötven esztendőt felölelő középmagyar kor magyar történelme nagyobbrészt viszontagságos, a magyarságra nézve politikailag-gazdaságilag egyaránt hátrányos évszázadokat, s ezén belül katasztrofális évtizedeket hozott.

1526-tal, a mohácsi csatával kezdődik a százötven éves török uralom, amely Magyarország három részre szakadásához, az ország nemzeti függetlenségének elvesztéséhez, a magyar lakosság jelentős részének fizikai megsemmisüléséhez, települések százainak a pusztulásához, s több megyényi megművelt terület elvadulásához vezetett. Mindezen tények a magyar nyelv általános fejlődését lényegesen befolyásolták.

Mint láttuk, az előző korszakban megfigyelhetők voltak egy egységes, normatív nyelvváltozat kialakulásának a jelei. Az új körülmények (kolostorok pusztulása, a királyi udvar, Buda török kézre kerülése stb.) mindkét irodalmi kezdeményt: a kolostorit és a kancelláriait megfojtották. Hogy a kedvezőtlen külső körülmények ellenére mégis éppen ennek a korszaknak az elején, a XVI. század második felében kap új lendületet az egységes norma kialakulása, az nagyrészt a reformációnak köszönhető. A reformátorok ugyanis a nép széles rétegeihez is szólni kívántak, s ezt természetesen csak anyanyelven tehették. A *Biblia* anyanyelven való megszólaltatása (Károlyi Gáspár Vizsolyi Biblia-fordítása 1590-ben jelent meg), iskolák és kollégiumok alapítása, a magyar nyelvű prédikálás, majd hitvitázás az általános pusztulás közepette is a magyar nyelv fejlődését, az egységes irodalmi nyelv kialakulását segítette elő. Fontos szerepe volt ebben az ország három részre szakadása miatt bekövetkezett nyelvi keveredésnek is. Mindehhez járult a könyvnyomtatás terjedése. Bár az első magyar nyelvű nyomtatványokat Krakkóban és Bécsben készítik, 1536-ban a nyugat-magyarországi Újszigeten is jelenik meg magyar nyelvű könyv. A meginduló s a Habsburg-hatalommal szövetkező ellenreformáció a reformáció eszközeivel (tehát egyebek között iskolák alapításával, a *Biblia* lefordításával, könyvek megjelentetésével) harcol elvesztett híveiért és pozícióiért, s ez megint csak kedvez a nyelvi egységesülési folyamatnak.

A humanizmus szerepe is fontos volt. Ráirányította a figyelmet az anyanyelvre, indítást adott művelésére, az anyanyelv bizonyos jelenségeinek a rendszerezésére, így segítve elő a nyelvi kiegyenlítődés erőteljesebb megindulását. 1539-

45

46

45. Református diák a XVIII. századból

46. Református lelkész a XVIII. századból

ben jelent meg Sylvester János tollából az első magyar nyelvtan latin nyelven *(Grammatica Hungarolatina)*, s ezt idővel több is követi (Szenci Molnár Alberttől a *Novae Grammaticae Ungaricae... libri duo*, 1606; Geleji Katona Istvántól a *Magyar Grammatikatska*, 1645; Komáromi Csipkés Györgytől a *Hungaria Illustrata*, 1655; Pereszlényi Páltól a *Grammatica Lingvae Ungaricae*, 1682; Kövesdi Páltól az *Elementa Linguae Hungaricae*, 1686; stb.).

A nyelvi egységesülési törekvések vidékenként eltértek ugyan, lassan azonban két fő típusra korlátozódtak: az északkeleti-keleti és a dunántúli (nyugati) típusra. A nyugati normatípus (Zrínyi is ezt követte többek között) lassan visszaszorult, s egyre jobban érvényesült országszerte az északkeleti norma. Ebben egyéb tényezők mellett annak az elsősorban az írott nyelvben jelentkező nyelvi eszménynek volt döntő szerepe, amelyet az északkeleti-keleti részek református iskolái (Sárospatak, Debrecen, Gyulafehérvár, Nagyenyed, később Kolozsvár), ezen iskolák tanítványai és grammatikus, ortográfus, valamint lexikográfus szerzői képviseltek. Bizonyára nem lényegtelen mozzanat az sem, hogy régi nyelvtanaink íróinak a fele is az északkeleti területről származott, tehát anyanyelvjárása ez a nyelvjárás volt. A kialakulóban lévő, egységesülő irodalmi nyelv Magyarországon nem egyetlen nyelvjárásnak a többi fölé emelkedéséből keletkezik, hanem a nyelvjárások ötvöződéséből. Megfigyelhető, hogy kristályosodnak ki az ingadozó változatokból és jelenségekből a későbbi normatív szabályok. Feltűnő például, ahogy kerülik a szerzők az *í*-zést (egyedül az *-ít* képző marad meg irodalminak). Bizonyos szópárokban *i ~ ü (kild ~ küld, kilső ~ külső)* szembenállás érvényesült: normatívvá az *ü*-s alakok váltak. Ekkor dőlt el, hogy a *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* ragváltozatok lesznek szabályosak a többivel szemben. A birtokos személyragok két változatának *(ház-unk, ház-onk)* harcából végül is az előbbi kerül ki győztesen. Egységesül a helyesírás is: a XVII. századtól a magánhangzók hosszúságát egyre következetesebben jelölik ékezettel. A szókészlet is egyértelmű bizonyságát adja annak, ahogyan az egységesülő irodalmi nyelv

magába olvaszt különböző nyelvjárásokból származó szavakat. Ebben a korban vált irodalmi szóvá a keleti nyelvjárási *felleg, párna* és *lel*, valamint nyugati nyelvjárási megfelelőik, a *felhő, vánkos* és a *talál* például.

A középmagyar kor legfontosabb nyelvi eseménye kétségtelenül a magyar irodalmi nyelv egységesülése volt. A felvilágosodás korához érkezve az írott magyar nyelv szabályainak zöme már nemcsak kialakul, hanem jórészt el is terjed. A korszak magyar nyelvének egyetlen részlegében sem voltak oly mérvű változások, amelyek a jóval hosszabb, megelőző ómagyar és ősmagyar kort jellemezték. A fontosabbakra figyelve a következőket kell említenünk.

A hangrendszerben fontos változás a *dzs* létrejötte: oszmántörök jövevényszavak (például *findzsa, handzsár*) honosítják meg. A hosszú nyílt *ē é*-vé vált. A *j* a nyelvterület nagy részét elözönli (az *ly*-ok egyre nagyobb területen válnak *j*-vé). Létrejön a magázás, kiegészíti a középkorban még általános tegezést. A magázás egyik eszköze a *kend* és a *kelmed* szólítóforma, mindkettő a *kegyelmed*-ből keletkezett. A XVII. században lett a visszaható *maga* névmás magázó személyes névmássá. Egyszerűsödik az igeragozás. Eltűnik a *vára, várt vala, vár vala* és a *vártanak* típusú múlt idők között a funkcionális különbség. A leggyakoribb a *-t, -tt* jeles múlt lesz, a *vára* és részben a *vár vala* az írott nyelvre szorítkozik. Az ikes ragozás bomlása felerősödik. A jövő idő kifejezésének *-and, -end* jeles módja *(látandok)* is visszaszorul az egyre terjedő körülírásos *(fogok látni)* szerkezettel szemben. Eltűnik lassan a feltételes módnak a középkori írott nyelvben kötelezővé vált latinos használata. Tovább nő az igekötők száma, s egyre több igéhez járulva gyarapodik az igekötős igék aránya is. A határozói igenév képzője, a *-va, -ve* és a *-ván, -vén* korábban kaphatott toldalékot (ragot), a XVI. század után rag nélkül marad. Új névutók is keletkeznek, például *folytán, múlva, nézve, számára, szembe, szemben, tájban*, lehetővé téve a differenciáltabb logikai viszonyok kifejezését. A mondatalkotás fejlődése tette szükségessé, hogy új kötőszók alakuljanak ki, például: *azonban, ellenben, hiszen, szinte, ugyanis.*

A szókészlet gyarapodásának mindazon módjával élt a középmagyar korszak magyar nyelve is, amelyek a korábbi korszakokat jellemezték. A belső szóteremtés produktumai, a hangutánzó-hangfestő szavak nagy számban bukkannak föl ekkor, jelezvén egyebek mellett azt is, hogy a gondolkodás és az ízlés árnyalatok kifejezését, a színes, megjelenítő erejű szavak létrehozását szorgalmazza. A XVI. századból adatolható például a hangutánzó *cincog, csetepaté, csoszog, fecseg, mekeg, nyivákol, pityereg, sopánkodik* és a *zaklat,* valamint a hangfestő *buborék, cammog, hebehurgya, piszkál* és a *pottyan.* A szóalkotás két fő módjával, a szóképzéssel és az összetétellel új szavak százait hozzák létre. A legtöbb új származék ige. E korban bukkan föl például az *álldogál, katonáskodik, lelkiismeretes, neveletlen, olvasgat* és a *sírdogál.* Ekkor válik divatos képzővé a *-doz* és a *-dogál (kapdoz, legeldegél).* Az *-i* kicsinyítő képző a XVI. században keletkezik, s egyre termékenyebbé válva részt vesz különböző képzőbokrok kialakításában is *(Juli).* Ennek a kornak a szülötte a hangutánzó főnevek képzője, az *-aj (kacaj, zörej).* Viszont elveszti termékenységét több más képző, így a névszóképző *-g (virág),* a *-mány (hagyomány),* a *-vány (irtvány),* az *-l (fonal),* az *-ály (aszály)* stb. Az *-at* és az *-ás* főnévképzők rivalizálásának eredményeként cselekvést jelentő főneveket egyre inkább csak az *-ás* képzős származékok jelölnek. Kialakul a *-né* feleségnévképző a *nő* főnév *né* változatából. Megszaporodnak a tudatosan, művi úton alkotott szavak. Sylvester János, az első magyar nyelvtan írója (1539) például több nyelvtani műszót alkotott (*köznév, tulajdonnév* stb.). Maróthy György híres számtankönyvírótól (1743) származik a *kivonás, osztás, törtszám* stb. Az összetétel egyre jobban terjed, s az élet minden egyes területén számtalan új összetétel bukkan föl ebben a korban, például a *könyvnyomtató, mesterlegény, messzelátó-üveg, tüdőfölgyulladás, vendégfogadó.* Jelentésváltozással számos szó kap új értelmet. Néhány példa: a *hébe-hóba* eredetileg azt jelentette: 'melegben is, hidegben is'. Az *idétlen* korábbi jelentése 'koraszülött' volt (*idétlen = időtlen,* azaz nem a kellő idővel született). A *kacér* eredetileg 'eretnek' volt. A *korhely* 'kano-

47

48

47. Szerdahelyi György római katolikus főpap, XVIII. század

48. Az Amade család fogadalmi képe, 1756

nok'-ot jelentett, s a reformációnak az egyházi visszaéléseket ostorozó légkörében kapta 'dologkerülő, ingyenélő' jelentését.

A szókincsgyarapodásnak változatlanul fontos forrása az átvétel idegen nyelvekből. Első helyen a latin jövevényszavak említendők. A latin nyelv ismerete egyre szélesebb körűvé vált a humanizmus hatására s az iskolázás terjedésével, olyannyira, hogy a műveltebb nemesség, a tanultabb literátusok második nyelvévé („apanyelv") vált. Ennek következtében megszaporodnak a latin jövevényszavak mind az állami élet, a jogszolgáltatás, mind az iskola és a tudományok terén, mind pedig az egyház nyelvében. Mi több: a mindennapi élet számos szava is a latinból származik. Például az *apellál, citál, fiskális, juss;* a *ceruza, kréta, diktál, kotta;* az *eklézsia, prezsbiter* és társai; a *diskurál, figura, muzsika, nóta, pipa, virtus* stb.

Megszaporodott e korban a szóátvétel a németből. Okai: a Habsburg-uralom fokozatosan kiterjed Magyarországra, s ezzel megnő a német nyelv hatása. Bécs, ahonnan Magyarország sorsát irányították, a magyar társadalom számára kulturális központtá vált. Nagyrészt ezen keresztül kapta az ország mindazt, ami Nyugaton a művelődés területén létrejött. Ezen kívül több magyarországi városban élt számottevő hányadban német lakosság (Sopron, Pozsony, Kassa, a bányavárosok, Buda és Pest, Szepesség, Erdélyben a szász székek és vidékek). A török kiűzése után pedig a Habsburgok tudatosan német telepeket létesítettek az ország különböző részein. A magyarba ekkor átkerült német jövevényszavak közül lásd például a következőket: *gavallér, kugli, park; csokoládé, kalap, piskóta; drót, prés; bomba, lárma, pisztoly.*

Itáliával Magyarország továbbra is fenntartotta — jobbára kereskedelmi — kapcsolatait. Természetesen az országban megforduló olasz zsoldosok (Castaldo, Básta, Montecuccoli seregeiben), az itt tevékenykedő mérnökök stb. is közvetíthettek olasz szavakat. Fontosabb forrás volt azonban Bécs, amely a XVIII. század feléig igen erős olasz művelődési hatás alatt állt. Az ebben a korban átvett olasz jövevényszavakra lásd például *makaróni, mazsola, osztriga, palacsinta.*

A XVIII. században az olasz kulturális hatást a francia váltja föl Bécsben. Francia szavakkal és kifejezésekkel telik meg a bécsi német nyelv. Innen kerül át számos francia szó a magyarba is, elsősorban a felső rétegek közvetítésével. E szavak a magyarban természetesen német eredetűek, a francia hatás tehát csupán közvetett. Néhány példa: *biliárd, galoppíroz, gázsi, kurázsi, pomádé, szerviz.*

Tovább tart a szláv hatás is, bár intenzitása csökken. Az e korbeli szláv jövevényszavak jórészt a földművelés és a paraszti élet fogalmi körébe tartoznak, mint például a *gatya, hombár, kukta, lekvár, szamóca, petrence, zsizsik.*

A másfél évszázados török uralom alatt közvetlenül is és délszláv (szerbhorvát) közvetítéssel is kerültek át oszmántörök szavak a magyarba. Zömük — mivel török intézményeket, méltóságokat jelöltek, mint például a *szandzsák* 'kerület', *kádi* 'bíró' — feledésbe merült. A megmaradtak közül említsünk néhányat: *csiriz, dohány, kávé, pamut, szattyán, tarhonya.*

Több erdélyi nyelvjárásba román jövevényszavak is bekerülnek, s közülük néhány később köznyelvivé is válik: a *furulya, kaláka, málé* és a *mokány.*

AZ ÚJMAGYAR KOR
(1772—)

Az újmagyar kor a legrövidebb a magyar nyelv történetének a korszakai között. Mégsem emiatt számolhatunk be viszonylag kevés lényeges változásról. Az egységes irodalmi nyelv, amelynek az előző korszakban úgyszólván minden fontos szabálya kialakul, különösebb változások nélkül e korszak első harmadában megszilárdul. A legnagyobb átalakuláson egyébként a szókincs megy át: a nyelvújítás mesterséges úton új szavak ezreit hozza létre, s ezzel a magyar nyelvet szókincsében is alkalmassá teszi mindazon fogalmi rendszerek, gondolatok, érzelmek kifejezésére, amelyek a XIX. század közepének Európáját jellemezték. Az egységes irodalmi nyelv meg-

szilárdulását követi a köznyelv kétségtelenül lazább normáinak a fokozatos kialakulása. A nemzeti nyelv területi változatai, a nyelvjárások egyre inkább visszaszorulnak, közelednek a köznyelvhez, másfelől viszont új nyelvváltozatok jönnek létre, erősödnek meg, s terjednek: az úgynevezett csoportnyelvek, amelyek az azonos foglalkozás, életkor alapján keletkeznek. Az újmagyar korszak nyelvi eseményeit időbeli sorrendben s vázlatosan a következőképpen foglalhatjuk össze.

A magyarországi felvilágosodás korát, az újmagyar kor kezdetét 1772-től, Bessenyei György föllépésétől számítjuk. Bessenyei egyik vezéralakja volt azoknak az íróknak, akik a felvilágosodás eszméit magukba szíva egyre világosabban fölismerték, hogy a szellemi élet (irodalom, tudományok) föllendülése az anyanyelv ápolásához kötődik. Fölismerésüket meg is fogalmazzák, hangsúlyozván a magyar nyelv jogait és az írók kötelességeit. II. József (1780—1790) elnémetesítő törekvései a magyar nemesség körében ellenállást váltottak ki, s ez kedvezett a magyar nyelv ügyének. A Martinovics-féle összeesküvés felszámolása (1795) után ugyan átmenetileg megbénította a magyar szellemi életet a cenzúra, a rendőri önkény és a kémrendszer, a nemzet szellemi vezérei azonban fölismerték, hogy a magyar nyelv fejlesztése az egyedül járható s egyben szükséges út ahhoz, hogy a magyarság félgyarmati sorsát a nemzeti műveltség emelésével s a műveltség terjesztésével megszüntessék.

A magyar nyelvújítás közvetlen kiváltó oka az volt, hogy amikor a XVIII. század utolsó harmadában a magyar nyelv és irodalom, valamint a közműveltség fejlesztése nemzeti programmá vált, és az írók idegen művek lefordításával, a tudósok pedig tudományáguk magyar nyelven való megismertetésével kívántak ehhez hozzájárulni, kiderült, hogy a magyar nyelv erre szókészleti hiányosságai miatt csak részben alkalmas. Nagy lendülettel megindult tehát az új szavak alkotása: szinte minden író és tudós kötelességének tartotta, hogy az ő szakterületén hiányzó magyar szavakat megteremtse. Ez a kor a magyar tudományosság nyelvének a hőskora: ekkor születik meg a növény- és állattan, a jogtudomány, a filozófia, a hadtu-

49

50

49. Magyar testőr egy bécsi kávéházban, XVIII. század

50. Nemesi felkelő a XIX. század elejéről

domány, a nyelvészet és az orvostudomány stb. számos műszava. A nyelvújítás igazán eredményessé akkor vált, amikor a nagy hatású szervező és irányító, Kazinczy Ferenc került az élére. A nyelvújítást kísérő nagy viták — a helyeslők: neológusok és az ellenzők: ortológusok között — hozzájárultak ahhoz, hogy a hibák nagy részét kiküszöböljék, illetve hogy a közvélemény figyelmét állandóan ébren tartsák. A nyelvújítási harc akkor dúlt a leghevesebben, amikor az ellenzők 1813-ban megjelentették a *Mondolat* című kiadványt. Ebben — új szavakból összeállított, ezért szótár nélkül érthetetlen szöveggel — a nyelvújítókat s vezérüket, Kazinczyt gúnyolták. A nyelvújítás híveinek válasza a Kölcsey Ferenctől és Szemere Páltól írott *Felelet* (1815) a konzervatívok nehézkes, körülményes nyelvét és stílusát állította pellengérre. A küzdelem a nyelvújítók javára dőlt el: a jelentős írók mind a nyelvújítás mellé álltak. S amikor 1825-ben Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című eposza — amely a nyelvújítás eredményeit bőségesen tartalmazza — megjelent, a nyelvújítók győzelme után felül állt.

Milyen módszerekkel alkottak új szavakat a nyelvújítók? A legszerencsésebb és legsikerültebb eljárás az volt, hogy nyelvjárási szavakat tettek közkeletűvé. Tájszavakból váltak köznyelvivé például a következők: *avatkozik, betyár, bojtár, burgonya, falánk, hullám, hús, kandalló, meder, róna, sajnos, zamat*. A népnyelvből vették át s terjesztették el a *-lag, -leg* határozóragot *(főleg, valószínűleg)*. Helyes és termékeny eljárás volt az elavult szavak felújítása is. Így támadt föl holtából többek között az *aggastyán, áradat, év, fegyelem, hon, iker* és a *verseny*. Több esetben az eredeti jelentést megváltoztatták: az *alak* régi jelentése 'bábu' volt, a *hős*-é 'legény, fiatal', a *váz*-é pedig 'madárijesztő'. A közszavakon kívül régi, magyaros személyneveket is felélesztettek a nyelvújítók, így például ezeket: *Ákos, Árpád, Béla, Gyula, Zoltán*. Éltek az idegen szavak átalakításának a lehetőségével is. A latin *balaena* és *scilla* (növénynév) így lett *bálna* és *csilla*, az *elegia* pedig *alagya*. Ezt a módszert elsősorban a természetrajzi írók követték. Arra is tettek kísérletet, hogy idegen földrajzi neveket

magyarosítsanak meg, így például *Koppenhága* > *Kappanhágó*, *Stockholm* > *Istókhalma*.

A nyelvújítók legtermékenyebb szókincs-gyarapítási módja a szóképzés, az összetétel és az elvonás volt. Fölhasználtak régi és fiatal, élő és holt, sőt maguk által (ráértéssel vagy szóvég-megelevenedéssel) teremtett képzőket egyaránt. Ekkor született például az *illeszt* és a *törleszt*, az *andalog* és a *társalog*, a *dühöng* és az *őrjöng*, az *egyesít* és a *lazít*, a *hiúsít* és a *valószínűsít* származék. Ekkor alkották a *folyóirat*, az *ábrándvilág*, a *helyesírás*, a *jellemrajz* és a *rendőr* összetételeket. Ekkor jött létre elvonással az *árny* az *árnyék*-ból, a *bók* a *bókol*-ból, a *mámor* a *mámoros*-ból, a *cím* a *címer*-ből.

Számos új szót alkottak a nyelvújítók idegen minták szó szerinti fordításával. Ilyen tükörszó például az *álláspont* (: < német *Standpunkt*), *benyomás* (: < német *Eindruck*), *előítélet* (: < latin *praejudicium*). Furcsa szóalkotási mód volt két vagy több megcsonkított szó összevonása, például: *csőr* < *cső* + *orr*, *bilcsirta* < *billegető pacsirta*, *rovar* < *rovátkolt barom*. Hasznos eljárásnak bizonyult viszont a határozószók továbbképzése: *utánoz*, *fellebbez*, *újráz*, *alábbi*, *eddigi*, *voltaképpeni* stb. Megjegyzendő, hogy a rokon nyelvekből nem merítettek új szavakat a nyelvújítók — a románba sok francia és olasz, a bolgárba más szláv nyelvek szavai, az észtbe finn szavak kerültek ily módon —, valószínűleg azért vagy azért is, mert a magyar nyelv finnugor voltát a közvélemény akkor még nemigen ismerte, illetőleg fogadta el. Az egyetlen kivétel a *minta*, amely Sajnovics *Demonstratió*jából (1770), a nyelvrokonságon föllelkesült írók közvetítésével került a magyarba a lapp nyelvből. Igaz, félreértésen alapul, mert a (skandináv eredetű) lapp szónak 'érme' a jelentése.

A nyelvújítás eredményeként a magyar nyelv szókészletét tekintve is alkalmassá vált a vele szemben támasztott követelmények kielégítésére. A szókészlet gyors és bőséges gazdagodása elősegítette az irodalmi nyelv normáinak az egységesülését, majd megszilárdulását. A két korábbi fő típus, az északkeleti vagy Tisza melléki és a nyugati vagy Duna melléki irodalmi nyelvváltozat egyre inkább egybeötvöződik oly módon,

hogy az északkeleti típusból több, a nyugatiból kevesebb marad meg, illetőleg kerül bele.

A magyar nyelvvel való intenzív foglalkozást bizonyítja, hogy normatív nyelvtanok hosszú sora jelenik meg, kibontakozik a magyar történeti nyelvtudomány, egyre többet foglalkoznak a magyar nyelv eredetével. 1772 és 1849 között mintegy száz kisebb-nagyobb szótár jelenik meg. Egységesül a helyesírás: 1832-ben megjelenik a tekintélyes Magyar Tudós Társaság közreműködésével *A' magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* című összeállítás, amely kodifikálja az ortográfia szabályait. 1847-ben lát napvilágot az irodalmi nyelv grammatikáját rögzítő leíró nyelvtan *(A' magyar nyelv rendszere)*. A reformkor föllendülő kulturális élete, a szépirodalom és tudománynépszerűsítő irodalom megszaporodása, az olvasóközönség számbeli gyarapodása és a színházi élet mind-mind hozzájárul ahhoz, hogy ebben az időszakban nagyjából, főbb vonalaiban kialakulhatott a magyar társalgási nyelv is. Addig ugyanis latin és német elemek tömege s erős tájnyelvi színezet jellemezte a magyar társalgási nyelvet. Az irodalmi nyelv normáinak megszilárdulásával, a nyelvi egységesüléssel, a nyelvújítás eredményeivel s a közéletet előmozdító jelenségek növekvő térhódításával a kialakuló magyar társalgási nyelv eltávolodott a német és latin elemektől s az erősen tájnyelvi fordulatoktól, s az irodalmi nyelv felé közeledett. A magyar nyelv fejlesztését célzó törekvések egyik politikai következménye, eredménye volt az, hogy az országgyűlés 1844-ben a magyart tette Magyarország hivatalos nyelvévé a latin helyett.

Az 1848—1849-es forradalmat és szabadságharcot ismét a nemzeti önállóság megszűnése s Bécs tervszerű elnémetesítő akciói követték. A közigazgatás nyelve a német lett, megszűntek a magyar nyelvű előadások a pesti egyetemen, 1856-ban pedig a bécsi kormány a középiskolákban is kötelezővé tette — minden tárgyban — a német oktatási nyelvet (hat év türelmi időt szabva meg). Ezekkel a törekvésekkel szemben lángolt föl újra a nyelvújítás, amelyet ekkor az idegen szavak szélsőséges üldözése jellemzett. A kiegyezés (1867) után a helyzet

megenyhült. Nyelvi szempontból fontos tényező, hogy a kapitalizálódó, iparosodó országban a belső migráció eredményeképpen tovább folytatódik a nyelvi (nyelvjárási) keveredés s nyelvi egységesülés. Budapest egyre fontosabb szerephez jut nyelvi tekintetben is. A főváros lakossága 1850 táján még egyharmad részben ha magyar, 1873-ban, amikor Pest, Buda és Óbuda egyesül, már negyvenhét százalékban, a XX. század elején pedig már túlnyomó többségében az. Ez a különböző vidékekről beözönlő magyarságnak köszönhető. Az első világháborút (1914—1918), illetve a trianoni békeszerződést (1920) követően a több mint kétharmad részét elvesztett országban Budapest nyelvi jelentősége — tekintélye, a benne összpontosuló politikai, gazdasági, kulturális tényezők folytán — tovább nőtt, s a magyar köznyelv első számú befolyásolójává vált. A második világháborút (1945) követő demokratizálódás, az iskolázás és általában a művelődés föllendülése, az anyagi és technikai kultúra vívmányai, a lakosság mobilitása, az urbanizáció, a tömegtájékoztatási eszközök egyre növekvő hatása (főleg a televízióé) mindjobban terjesztik az irodalmi nyelvet és a köznyelvet (annak budapesti változatát), elősegítvén ezzel a nemzeti nyelv közkinccsé válását.

Az újmagyar korban *hangtani* tekintetben nem sokat változott a köz- és irodalmi nyelv. Megemlítendő mégis, hogy az *ly>j* változás a XIX. században vált általánossá a beszélt nyelvben, olyannyira, hogy az *ly*-os ejtés ma már csak szűk nyelvjárási területen él (palóc nyelvjárásokban). A másik jelenség a nyílt *e*-ző kiejtés terjedése a zárt *ë* rovására. A XIX. században még csak az északkeleti és részben a keleti nyelvjárásokat s e területek nyelvjárási színezetű köznyelvét jellemezte a nyílt *e*-ző kiejtés, a század végétől azonban gyorsan terjed, mégpedig Budapest nyelvének köszönhetően, ahol a nyílt *e*-ző változat javára történik a kiegyenlítődés. A tömegtájékoztatási eszközök — amelyeknek igen nagy a nyelvi tekintélye, befolyásoló ereje — szinte kizárólag a nyílt *e*-ző változatot terjesztik, s ezzel az egész ország lakosságát ebben az irányban befolyásolják.

A ma folyamatban levő hangtani változások közül megemlítendők a következők: a hosszú *í, ú, ű* a köznyelvi kiejtésben gyakran megrövidül (*újság* helyett **ujság* például). Bizonyos hosszú mássalhangzók (főként az *ll*, ritkábban az *nn*) is megrövidülnek a köznyelvben (így lesz a *vállalat* **válalat*, az *uzsonna* pedig **uzsona*). Másfelől bizonyos magánhangzók és mássalhangzók nyúlását is megfigyelhetjük a köznyelv kevéssé igényes változatában (így keletkezett a **kőrút* a *körút*-ból, a **pósta* a *postá*-ból s a **bakkancs* a *bakancs*-ból). Mindeme változások visszavezethetők nyelvjárási jelenségekre, s egyszersmind azt bizonyítják, hogy a mai köznyelvet mennyire befolyásolják az — olykor egymással ellentétes — nyelvjárási jelenségek. Az általánossá váló közoktatás révén széles tömegek kerültek a betű tekintélyének hatalma alá. Ez hozta létre az úgynevezett betűejtést, azt a jelenséget, amikor a természetes beszédben ösztönös hasonulás és egybeolvadás helyett a szavak írott alakját ejtik (tehát *tuggya* helyett **tud-ja*, *bánnya* helyett **bán-ja*, *úttya* helyett pedig **út-ja* alakot). A nyelvművelők — az igényes köznyelvi használat szempontjából — az ebben a bekezdésben említett valamennyi hangtani változást helytelenítik.

Ami az újmagyar kor *nyelvtani rendszerét* illeti: tovább tart s befejeződik a múltidőrendszer egyszerűsödése. Az elbeszélő múlt *(vára)* a XIX. században még előfordul az írott nyelvben, ma már legföljebb elvétve, archaizáló írásokban. A *vár vala* az irodalmi nyelvből is kihalt. Maradt tehát a *-t, -tt* jeles múlt idő *(várt)*. Az *-and, -end* jeles jövő idő a XIX. század második felében kiavul az írott nyelvből is *(látand, kérend)*. Az ikes ragozást Révai Miklós a XIX. század elején felújítja, s Kazinczyék kötelezővé is teszik az irodalom nyelvében. A beszélt nyelvben azonban tovább bomlik, ezért a XIX. század végére eltűnésének folyamata az írott nyelvben is feltartóztathatatlanná válik. Ma már csak a kijelentő mód jelen idejű egyes szám 1. személyben számít hibának az ikes igék iktelen ragozása a beszélt nyelvben (*lakom* helyett a *lakok* alak); megmaradt viszont az *-ik* végződés a 3. személyben *(eszik, iszik)*. Úgyszintén Révainak s a nyelvújítóknak köszönhető,

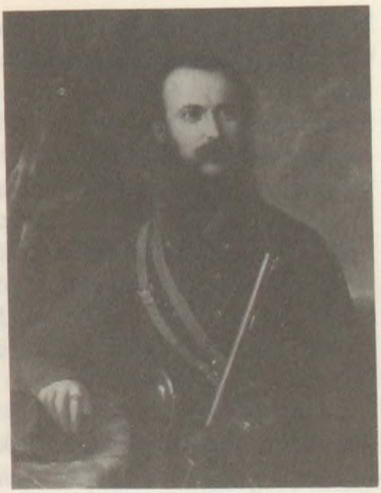

51

52

51. Numvári Werther Frigyes pesti gyáros, XIX. század közepe

52. Pesti gyáros felesége, XIX. század közepe

hogy a tárgyas igeragozás elbeszélő múltjának többes szám 1. személyű *-ók, -ők* (*látók* 'láttuk', *kérők* 'kértük') alakja újra bekerült az irodalmi nyelvbe — de csak átmenetileg, ugyanis ma már ezek is kiavultnak tekinthetők. A szenvedő igeragozás (*adatik, kéretik, közhírré tétetik*) eltűnik a szépirodalom nyelvéből, s csupán archaizáló stíluseszközként él vele egyikmásik író és költő. A XX. században kezdett terjedni, s az utóbbi harminc évben vált az alsóbb szintű köznyelvben szinte általánossá a *-suk, -sük* ragozás, azaz a kijelentő módú alakok helyett a felszólító módú alakok használata többes szám 1. személyben (*látjuk* helyett **lássuk*). Nyelvművelőink helytelennek, károsnak ítélik.

Az újmagyar korban tovább szaporodik a névutóállomány. Ekkor keletkeznek például a következők: *címén, kapcsán, szempontjából, terén.* Új kötőszók is születnek — még a felvilágosodás korában: a *miképp, miképpen, miszerint.*

Az utóbbi évtizedekben egyre jobban tért hódít a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata (például: *az utánpótlás biztosítva van* : *az utánpótlás biztosított; nincs kizárva* : *nem kizárt; az már bizonyítva van* : *az már bizonyított*). Új jelenség, hogy jelöletlen határozós összetett névszóból elvonással igéket alkotunk. Így lett a *gépírás*-ból *gépír*, a *vendégszereplés*-ből *vendégszerepel*, a *gyógykezelés*-ből *gyógykezel.* De általában is megnőtt az elvonások száma: *tulajdonos* > *tulaj, trolibusz* > *troli, köszönöm* > *kösz.* Az ifjúsági nyelvből terjednek elsősorban a szóelvonásos-képzős származékszavak, aminő például a *csoki* (a *csokoládé*-ból), *ovi* (az *óvodá*-ból), *diri* (a *direktor*-ból), *Balcsi* (a *Balaton*-ból) stb. Jelentősen megnőtt a terpeszkedő kifejezések száma és előfordulása (*kifejezést ad valaminek* a *kifejez valamit* helyett, *befogadóképességgel rendelkezik* a *befogadóképességű* helyett, *vizsgálat tárgyává tesz* a *megvizsgál* helyett stb.). Átalakulóban, illetőleg eltűnőben van a sorszámnévi jelző (*V. kerület* a kiejtésben így: **öt kerület*, a *IV. A. osztály* így: **négy á, 1985.* évben így: **ezerkilencszáznyolcvanöt évben*). Ezek ugyan hibáztatott, s a kevéssé igényes köznyelv alakjai, terjedésük azonban tagadhatatlan. Új számnévi jelzéstípus az, amikor a tőszámnév kerül megkü-

lönböztető jelként a főnév mögé (*Dunai II.*, olvasd: *Dunai kettő*, *NB. I.*, olvasd: *enbé egy*, *Postafiók 40.*, olvasd: *postafiók negyven*). Az utóbbi évtizedekben vált nagy termékenységű s igen gyakori szóalkotási móddá a mozaikszavak, betűszók, szórövidítések létrehozása. Ez a szóalkotási eljárás Magyarországon az első világháború idején bontakozott ki, nagy lendületet azonban csak a második világháború után vett, nemzetközi mintáktól erősen támogatva. Néhány példa: *FTC* = Ferencvárosi Torna Club, *MÁV* = Magyar Államvasutak, *levlap* = levelezőlap, *kápé* = készpénz(ben), *közért* = községi élelmiszer-kereskedelmi részvénytársaság, *PB* = politikai bizottság, *ELTE* = Eötvös Loránd Tudományegyetem, *gyes* = gyermekgondozási segély, *gyed* = gyermekgondozási díj stb.

Tovább gyarapodik a *szókészlet* a korábban már ismertetett módokon (a nyelvújítás művi alkotásaira föntebb említettünk példákat). A belső szóteremtés, a számtalan hangutánzó-hangfestő szó létrejötte erre a korszakra is jellemző. Az újmagyar korból adatolható először a *bizsereg*, *babrál*, *cicoma*, *dáridó*, *dünnyög*, *kecmereg*, *recseg*, *vacog* és sok más. Többségük a népnyelvből került az irodalmi nyelvbe. Szóképzéssel és összetétellel rengeteg új szó keletkezik (a nyelvújítás alkotásain kívül is természetesen), mint például a legújabb korból adatolható *békeharc*, *benzinkút*, *bérez(és)*, *célprémium*, *éjjeles*, *erőmű*, *gyűrtelenít*, *hírlapíró*, *holdkomp*, *lézerágyú*, *munkaebéd*, *radaroz*, *rádióaktív*, *rádiózás*, *rakétás*, *rendezvény*, *rohammunka*, *tanácsi*, *televíziózás*, *termelékenység*, *űrhajós*, *vasútállomás*, *végzős*. Tükörfordítással is szavak tucatjai születnek, mindenekelőtt a szakmák és a tudományok, valamint a publicisztika nyelvében.

Folytatódik a szókészlet gyarapodása jövevényszavakkal. Az újmagyar korszak első felében megszaporodnak a latin jövevényszavak a magyarban. Érthető ez, hiszen a latinhoz szokott nemesség még a reformkorban is gyakran kever magyar beszédébe latin szavakat s kifejezéseket. E korból adatolhatók a következő latin eredetű szavak: *akceptál*, *bigámia*, *illegális*, *produkál*, *reakció* stb. A latin magyarországi visszaszorulása után megkezdődött a latin jövevényszavak fokoza-

tos kiavulása nyelvünkből, s azóta csak a modern világnyelvek (főként az angol) közvetítette állatin szavak (nemzetközi szavak) kerülnek be a magyarba. A német hatás igen erős volt mind az abszolutizmus, mind pedig a szabadságharcot követő önkényuralom korában. Hatásának folytonosságát nemcsak a Magyarországon élő német ajkú lakosság biztosította, hanem a német nyelvű tudományok és kultúra tekintélye s állandó befolyása, valamint az a tény, hogy a német nyelv ismerete az iskolázottak társadalmi rétegeiben általános volt. A német hatás elsősorban nem az irodalmi nyelvben mutatkozott meg, hanem a kevéssé igényes köznyelvben, s ennek eredményeként bukkant föl az *ándung, bakfis, blazírt, cvikipuszi, kalucsni, kamásli,* a *fixíroz, gazsulíroz* és számos társa. A magyar nyelvet jóval mélyebben érintette azonban, hogy német mintára tömegesen születtek nyelvtani szerkezetek, kifejezések, tükörfordítások, s ezek nemcsak a köznyelv minden rétegébe, hanem részint még az irodalmi nyelvbe is behatoltak. Például a következők: *jól áll neki* (: *es steht ihm gut*) 'illik hozzá', *eltekintve attól, hogy* (: *abgesehen davon, daß*) 'nem tekintve azt, hogy', *felvág* (: *aufschneiden*) 'nagyzol', *nem hagyja zavarni magát* (: *er läßt sich nicht stören*) 'nem zavartatja magát', stb. A germanizmusok ellen a múlt század utolsó harmadában a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat hirdet s folytat nem is eredménytelen harcot. A német nyelvi hatás a második világháború után erősen lecsökkent. A nemzetközi szavak egy részét azonban továbbra is a német közvetíti a magyarba, s olykor-olykor egy-egy újabb német jövevényszó is meghonosodik nyelvünkben (újabban például a *gebin* és a *sláger*).

Egyre kevesebb szláv jövevényszó kerül át a magyarba. Zömük népi átvétel, jobbára tájszó, s általában kétnyelvű területekről származik. A *gácsér* és a *trehány* a szlovákból, a *mangalica* és a *kadarka* pedig a szerbhorvátból került ily módon a magyarba. Az oroszból korábban más nyelvek — német és francia — közvetítésével vettünk át jövevényszavakat (például: *cár, szamovár, sztyepp*). A XX. század elején s a Tanácsköztársaság idején közvetlenül az oroszból jutott a magyarba például a *bolsevik, bolsevizmus* és a *szovjet*. A más-

53

54

53. Polgári teadélután Pesten a XIX. század közepén

54. Tehetős jászberényiek a XIX. század közepén

dik világháborút követő nagy politikai, társadalmi és gazdasági átalakulások megnövelték az orosz nyelv hatását. Több orosz szó (például a *diszpécser, kolhoz, komszomol, kulák, szovhoz, szputnyik*), számos tükörfordítás (például a *munkásellenőrzés, népbiztos, Sztahanov-mozgalom, Vörös Gárda*) ebben az időszakban terjedt el a magyarban.

Angol jövevényszavakat a XVII. század óta tartunk számon a magyarban, viszonylag nagyobb számban pedig a reformkor óta. Az utóbbi harminc esztendőben felgyorsult az angol(—amerikai) szavak átvétele, elsősorban a szaknyelvi szavaké. Azt a szerepet, amelyet korábban a német játszott, most nagyrészt az angol játssza: jövevényszavaival, illetve főképpen azzal, hogy a nemzetközi szavak jelentős részét közvetíti. Angol jövevényszavakra lásd például *bikini, csencsel, dzseki, dzsessz, hepiend, pulóver, terilén, tószt.*

A XX. században elsősorban irodalmi átvételként kerülnek a magyarba francia és olasz jövevényszavak; mint például a francia eredetű: *apacs, miliő, rúzs,* illetve az olasz *amorózó, bóra, torzó* stb.

Az utóbbi két évszázad, különösen pedig a második világháborút követő évtizedek felgyorsult tudományos-technikai fejlődése, valamint az élet úgyszólván minden területén bekövetkezett változások számos olyan jelenséget, fogalmat, eszközt s nyelvi megnevezést produkáltak, amelyek természetüknél fogva hamar túllépték azt a nyelvi s országhatárt, amelynek születésüket köszönhették. A nemzetközi szavak — amelyek az európai nyelvek többségében vagy mindegyikében hasonló alakúak s jelentésűek — gyors terjedését, nemzetközivé válását a kereskedelem, a tudomány, a technika, a sport, a turisztika, a művészetek, illetőleg a gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatok magyarázzák. Az egyes nyelvek szókincsében jelentős arányt képviselnek ezek a szavak. Ha a tudományok és a mesterségek terminológiáját is figyelembe vesszük, a magyar nyelv nemzetközi szavainak a számát több ezerre tehetjük. A köznyelvben használatos nemzetközi szavak száma is eléri a sok százat. A nemzetközi szavak léte az európai nyelvek egymásbakapcsolódásának, az európai mű-

veltség közös voltának, e népek szoros gazdasági és művelődési kapcsolatainak a természetes nyelvi következménye. Terjedésüket a modern technika, a sebes információközvetítés felgyorsítja.

A nemzetközi műveltségszavaknak két rétegét szokás megkülönböztetni. Egy régebbit, amelybe az ókori, középkori és újkor eleji kultúra anyagi és szellemi termékeinek az elnevezései tartoznak. Ezeket vándorszavaknak nevezzük. A vándorszavak legfontosabb terjesztője a kereskedelem, az egyház s a hadviselés volt. Pénzek, kézieszközök, ruházati darabok, fegyverek, egyházi fogalmak stb. megnevezésére szolgáltak. A vándorszavak zömmel az ómagyar és középmagyar korban kerültek át nyelvünkbe. Néhány példa: Délnyugat-Ázsia felől indultak: *kömény, majom, maszlag, pamut, zubbony.* Kelet-Európa felől a *gúnya, köntös, selyem* és a *szablya.* Nyugat felől a *bordély, címer, káplár* és a *kaszárnya.* Számos vándorszó görög–latin kiindulású, mint például a *fátyol, hártya, gránit, paripa* és *zsoltár.*

A nemzetközi műveltségszavak másik, újabb rétegét az utóbbi, körülbelül két évszázadnak köszönhetjük, s ezeket modern nemzetközi szavaknak nevezzük. A legtöbb ilyen szó német közvetítéssel került hozzánk, az utóbbi évtizedekben azonban számunkra is az angol az első számú közvetítő nyelv. A modern nemzetközi szavak zöme görög és latin eredetre, illetőleg elemekre vezethető vissza. Görög eredetű végső soron például az *atom, baktérium, gipsz, melódia, mikrofon* és *szimbólum.* Latin a *bacilus, doktor, inzulin, norma, vitamin.* A németben keletkezett s onnan terjedt el a *cink, giccs, gleccser* és a *nikkel,* a franciának köszönhető a *büfé, garázs, garnitúra* és a *szerviz,* az angolnak a *dokk, dömping, gól, kemping, meccs, start, sztár, tenisz* és *zsűri,* az olasznak a *bank, karikatúra, lottó, rakéta,* az orosznak a *bolsevik, kolhoz, kozák, sztyepp* és a *tundra,* a spanyolnak a *boleró, lasszó, torreádor,* az arabnak az *ámbra, maszk, trafik* stb. A legtöbb új nemzetközi szó napjainkban angol nyelvterületen születik.

A magyar nyelv közvetítésével is indult útjára s jutott el több európai nyelvbe néhány vándorszó. Így például a *város*

főnév bekerült valamennyi balkáni nyelvbe. A *huszár, gulyás, hajdú, kocsi, paprika, tokaji* és néhány társa Európa szinte minden nyelvébe belekerült.

A magyar nyelv a vele érintkező nyelvektől — mint láttuk — számos, nyelvenként eltérő mennyiségű jövevényszót vett át, illetőleg — idegen mintákat követve — számtalan tükörszót, tükörkifejezést alkotott. De nemcsak átvett tőlük, adott is nekik. Egyiknek többet, másiknak kevesebbet. A magyarral szomszédos nyelvekbe közvetlenül és nagyobb számban kerültek át magyar jövevényszavak, a távolabbiakba más nyelvek közvetítésével jutottak el magyar szavak (vándorszók). Néha — irodalmi közvetítéssel — nem szomszédos nyelvek is közvetlenül emelnek át egy-egy magyar szót (így például többek közt a finn és az észt; *betyár, csárda* stb.). A más nyelvekbe átszármazott magyar szavak azonban már az illető nyelvek szókészletének az elemeivé válnak, tehát ezen nyelvek történetéhez tartoznak, következésképpen velük itt nem foglalkozunk.

A jövevényszavakat vizsgáló munkák számadatainak egybevetésekor nem szabad megfeledkeznünk némely dologról. Arról tudniillik, hogy lényeges eltérések adódnak abból, hogy mit vizsgálunk: a köznyelvi és/vagy az irodalmi nyelvi szavakat, a kihalt vagy csak az élő, a nyelvjárási és/vagy a szaknyelvi szókészletet, az egynyelvű és/vagy a többnyelvű területek szókincsét, az államhatárokon belüli vagy/és kívüli azonnyelvi területek, települések szókincsének a jövevényelemeit, a régebbi s újabb átvételeket egyaránt avagy sem. Kétségtelen például, hogy a magyar nyelvet ért szláv hatás jóval nagyobb, mint — mondjuk — a román. Kniezsa István *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című könyvében mégis feleannyi szláv jövevényszó sincs, mint amennyi *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* (Márton Gyula—Péntek János—Vöő István) című munkában a román jövevényelem. Ennek az az oka, hogy Kniezsa az adatgyűjtést az első világháború végével lezárta, a másik szintézis szerzőhármasa viszont 1974-ig gyűjtötte anyagát. Vagy: a magyar köznyelv román jövevényszavainak a száma nem éri el a húszat, az erdélyi regionális

55

56

55. Rózsa Sándor a börtönben, XIX. század közepe

56. Fischer Mór, a herendi porcelángyár alapítója, XIX. század második fele

magyar köznyelvben viszont ötven-ötvennyolc is használatos, míg a román nyelvterület belsejében szigetet alkotó moldvai csángó nyelvjárásokban ez a szám 2730. Vagy: a román közés irodalmi nyelv magyar jövevényszavainak a számát 195-re teszi Tamás Lajos, a román nyelvjárásokban ismertekét viszont mintegy 2600-ra. Továbbá: a német irodalmi nyelvben mintegy harminc magyar jövevényszó mutatható ki, a magyarországi német nyelvjárásokban pedig sok száz. A sort lehetne folytatni.

A nyelvjárásokról. A magyar nyelv történetét korszakok szerint bemutató áttekintésünkben röviden szó esett a nyelvjárásokról is. Szükségesnek látszik azonban — ha csak vázlatosan is — külön szólnunk róluk, hogy fejlődésükről, változásukról, szerepükről a magyar nyelvtörténetben összefoglaló képet alkothassunk, s hogy bemutathassuk viszonyukat a közés irodalmi nyelvhez.

Mint minden élő nyelvnek, a magyarnak a története is nyelvjárások története mindaddig, amíg ki nem alakul a nyelvjárások fölé rétegződő egységes, normatív nyelvtípus, az irodalmi és/vagy köznyelv. A magyar nyelv ősmagyar korszakára és ómagyar korszakának nagy részére ez a jellemző. A középmagyar korszakkal kezdődik meg a nyelvjárások és az egységesülő irodalmi nyelv egymás mellett élésének és kölcsönös egymásra hatásának a kora, s tart mind a mai napig. Míg azonban korábban a nyelvjárások fontosabb szerepet játszottak az irodalmi nyelv alakításában (a magyar irodalmi nyelv — mint láttuk — több nyelvjárás egybeötvöződéséből keletkezett), napjainkra ez a szerepük lényegesen csökkent. Változatlanul kiemelt helyük van azonban a köznyelv alakításában, elsősorban azáltal, hogy a táji (regionális) köznyelviségen keresztül nyelvjárási szavakkal, jelenségekkel színezik-gazdagítják a köznyelvet.

Több tényező is egyértelműen arra utal, hogy a magyarság nyelve a honfoglalás előtt és az új hazában, a Kárpát-medencében letelepedve viszonylag egységes volt. Azaz: nyelvjárásokra (a honfoglalás előtt törzsi, az után pedig területi alapon elkülönülő nyelvjárásokra) oszlott ugyan, de az egyes nyelvjá-

57

58

57. Hölgyek az 1880-as években

58. Vidéki polgárcsalád a századfordulón

rások között nem voltak számottevő különbségek. Mi magyarázza ezt? Az, hogy a törzsek önállóságát a fejedelem, később pedig a király erős központi hatalma az Árpád-kor első évtizedeiben meg tudta törni. Továbbá az, hogy a törzseket — szinte tervszerűen — részint szétszórva telepítették le. Az óriási emberveszteséggel és elvándorlással, jelentős belső migrációval járó tatárjárás (1241—1242) tovább erősítette a magyar nyelvjárások vegyülését, kiegyenlítődését. Mátyás királyig (1440—1490) a központi királyi hatalom oly erős volt, hogy az egész magyarságot gazdasági, politikai, katonai és egyházi egységbe tudta fogni, egységes jogrendet, közlekedési hálózatot, kereskedelmi rendszert hozván létre. Ezért nem következett be a feudalizmusra egyébként jellemző szétesés (ahogy például Nyugaton: Franciaországban, Németföldön és Itáliában), s ezért nem volt sok lehetőség a területi alapú nyelvi különfejlődésre, tehát a nyelvjárások eltávolodására egymástól (ahogy az említett nyugati országokban). Tehát az egységesítő, integráló erők mindvégig erősen hathattak és hatottak is, az elkülönítő, differenciáló tényezők pedig inkább csak a peremvidékeken, a határőrlakosságnál (például a székelyeknél) jelentkeztek. Nagy nyelvjárási különbségek tehát nem jöhettek létre, jóllehet a középkor végén már igen nagy kiterjedésű volt a magyar nyelvterület: kelet—nyugati irányban több mint ezer kilométer (a moldvai magyarokat is beleértve), délen pedig a Száva alsó folyásáig nyúlt a magyarlakta terület. A mohácsi vészt (1526) követő török uralom, illetőleg a német s egyéb külföldi hadak pusztítása a magyar lakosság mintegy felének a fizikai megsemmisüléséhez, illetve elhajtásához vagy elűzéséhez vezetett. A déli és középső területekről a magyar népesség egy része a töröktől el nem foglalt, fel nem dúlt területekre menekült, s ez a nyelvjárások további keveredését váltotta ki. A török kiűzése után, a XVII. században nagyszabású újratelepítések indultak meg az elnéptelenedett területeken. Az újratelepítés csak részben s csak korlátozott mértékben érintette a magyar anyanyelvűeket (a bécsi udvar tudatosan telepített német, szláv s egyéb nyelvű lakosságot az egykori magyar területekre), de ez is a nyelvjárások vegyülé-

sét segítette elő. Ekkor alakult ki az Alföld sokféle nyelvjárási elemet, jelenséget mutató sajátos nyelvi képe, ekkor keletkezett — idegen nyelvű települések között — számos magyar nyelvjárásszigét. A magyar felvilágosodás, majd pedig a reformkor eszméinek, eseményeinek nyelvi egységesítő szerepe közismert. Az egységes nyelvi ideál, a normatív irodalmi nyelv viszonylag gyors megszilárdulását kétségkívül elősegítette az a tény, hogy a nyelvjárások között nem voltak számottevő különbségek, illetve — miután az irodalmi nyelv maga is nyelvjárások összeötvöződéséből keletkezett — hogy nem volt jelentős különbség a nyelvjárások és az irodalmi nyelv között sem.

A magyar nyelvjárások életében viszonylagos nyugalmi állapotot hozott a XIX. század. A két világháború súlyos következményei (áttelepítések és áttelepülések) a nyelvjárási keveredési folyamatot csak felgyorsították.

A MAGYAR NYELV MAI VÁLTOZATAI

1. Az irodalmi nyelv. A magyar nyelvű írásbeliség szabályozott, normatív nyelve, legegységesebb változata az irodalmi nyelv. Több alfaja is van. Művészi, tehát legigényesebb változata a szépirodalmi nyelv. Egyéb alfajok: tudományos nyelv, a publicisztika nyelve, az ismeretterjesztő irodalom, a hivatali nyelv.

A magyar irodalmi nyelv — mint a magyar nyelv történetét tárgyaló fejezetekben részletesebben bemutattuk — korai kezdemények után a XVIII. század végén s a XIX. század első felében szilárdult meg. Nem egy nyelvjárásból, hanem többből ötvöződött eggyé, legfontosabb forrása, bázisa azonban az északkeleti nyelvjárástípus volt. Az irodalmi nyelvnek is tápláló forrása a többi nyelvváltozat, tehát a köznyelv, a csoportnyelvek és a nyelvjárások. Belső fejlesztési lehetőségein (a szóalkotás különböző módjai, belső szóteremtés stb.) kívül idegen nyelvi hatások (tükörfordítások, jövevényszavak) is állandóan gazdagítják.

2. A köznyelv. A nemzeti nyelv beszélt változatai közül a legigényesebb, tehát a választékos szóbeli érintkezés eszköze. Korántsem olyan egységes, mint az irodalmi nyelv. A mai köznyelv alakításában döntő szerepük van — nagy tekintélyük révén — a tömegtájékoztatási eszközöknek: a televíziónak (és a rádiónak), amelyek a központi helyzetű budapesti köznyelvet terjesztik. A köznyelv egységesülését nagyban elősegíti az irodalmi nyelv hatása, továbbá a helyesírás és a nyelvhelyesség szabályai. Differenciáló erőként a nyelvjárások és a csoportnyelvek hatnak formálódására.

3. A nyelvjárások. A beszélt magyar nyelv azon változatai, amelyek a köznyelvtől mindenekelőtt területi alapon különülnek el. A köz- és irodalmi nyelvtől elsősorban hangtani, kisebb mértékben alaktani, szókészlettani és mondattani tekintetben különböznek. Aki nyelvjárásban beszél, az a magyar nyelvnek csak valamely földrajzi tájra jellemző, s egyre inkább csak a familiáris beszédhelyzetekben előforduló változatát használja.

A legújabb kori magyar nyelvjárásokat hagyományosan nyolc nagyobb, átfogó, összefoglaló egységbe szokták sorolni: a nyugati, dunántúli, déli, palóc, tiszai, északkeleti, mezőségi, valamint a székely és csángó (ez utóbbiakat egynek véve) nyelvjárástípusba. A magyar nyelvjárások atlaszának anyaga (több mint fél millió nyelvi adat) alapján megrajzolt kép sokkal differenciáltabb és pontosabb, természetes tehát, hogy több nyelvjárástípus különböztethető meg: tizennyolc tiszta és tíz keverék nyelvjárástípus, ezen belül több nyelvjárásszigetet is. A hagyományos felosztás a hangtani ismérveken kívül alaktani jegyeket is figyelembe vett, az új osztályozás elsődlegesen hangtani alapú. Mivel a nyelvatlasz a Magyarországgal szomszédos országok magyarlakta területeiről csak korlátozott mennyiségű adatanyagot tartalmaz, az ott lévő magyar nyelvjárások részletes képét a nyelvatlasz alapján nem rajzolhatjuk meg a kívánatos mélységben. Hogy a tájékozódást megkönnyítsem, a föntebb közölt nyelvjárástípusokat a továbbiakban összefogó, azoknál nagyobb, így természetesen kevesebb nyelvjárási csoportba sorolva nevezem csak meg, s mutatom be őket néhány jellemző jegyükön keresztül.

Nyugati (dunántúli) nyelvjárások (Dél-Somogy és Baranya kivételével az egész Dunántúl és a Kisalföld): megvan a zárt *ë (embër, gyerëk)*, erős fokú az *l*-ezés (*folik* 'folyik', *góla* 'gólya', *ollan* 'olyan'), a köznyelvi *í, ú, ű* helyén általában rövid *i, u* és *ü* áll *(tiz, ut, tüz)*. Tipikus tájszavai közül lásd *himpér* 'málna', *szelënce* 'orgona', *vindő* 'zsírosbödön'.

Északi (palóc) nyelvjárások (a mai Nógrád és Heves megye, Borsod nyugati része, Pest megye északi része s a csehszlovákiai magyarság jelentős része): a köznyelvi *a* helyén *á*-t, az *á*

helyén *ā*-t (*kāszāl* 'kaszál'), az *ly*-nal írott szavakban s az *l+j* hangkapcsolat helyén jésített *l*-t (nem *folik*-ot vagy *fojik*-ot, hanem *folyik*-ot) ejtenek. Tájszavai közül lásd *grujà* 'krumpli', *vàtszilvà* 'kökény', *pàmpuskà* 'fánk'.

Keleti nyelvjárások (a mai Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár megyék, illetőleg az ettől északra, északnyugatra eső területek): csak itt nem használják a zárt *ë*-t *(ember)*, az *l, r, j* nyújtó hatású *(űltek, bórnyú, ökőr)*. Tájszavaira lásd *cakó* 'gólya', *paszuj* 'bab', *tengeri* 'kukorica'.

Déli nyelvjárások (a magyar nyelvterület déli része; Dél-Baranya, Szeged vidéke, Baja környéke, Kiskunság): erősen *ö*-znek *(embör, mögyök)*, tájszavaira lásd *rica* 'napraforgó', *szárma* 'töltött káposzta'.

Mezőségi nyelvjárások (Romániában az erdélyi magyarlakta terület középső része: Kalotaszeg, Kolozsvár, Torda, Dés környéke, Belényes vidéke, a Maros menti magyarság s számos kisebb nyelvsziget): hangszín tekintetében tarka: zárt és nyílt *e*-ző, *í*-ző és *é*-ző részek egyaránt vannak. A *megyen, teszen, viszen* alakok tipikusak. Megvan nagyjából az ikes ragozás és az elbeszélő múlt *(járék, jöve)*. Tájszavaiból lásd *cankál* 'csatangol', *esmént* 'ismét'.

Székely és csángó nyelvjárások (Romániában a régi Brassó, Csík, Háromszék, Udvarhely megyében, Maros-Torda délkeleti szegélyén, a határos területeken s Moldvában. A bukovinai székelyek s a moldvai csángók egy része a Dunántúlra települt át): eleven az elbeszélő múlt *(jövénk, harangozának)*, van *ë*-ző, *ö*-ző s *e*-ző része is. Él a régmúlt *járt vala, hítták vót)*. Tájszavai közül lásd *zsebeg* 'sajog', *perefernum* 'hozomány', *iszánkodik* 'csúszkál a jégen'.

A második világháború utáni átalakulást követő gazdasági-kulturális fejlődés változásokat hozott a nyelvjárások életében. A nyelvjárásokat ugyanis az iparosodás, az urbanizáció, a falvakból a városokba áramlás, az iskoláztatás és a közlekedés ugrásszerű megnövekedése, a tömegtájékoztatási eszközök (mindenekelőtt a televízió) egyre jobban közelítik a köznyelvhez. A nyelvjárások nyelvi (nyelvrendszertani), elsősorban azonban nyelvhasználati (pragmatikai) tekintetben vál-

59

60

59. Alföldi parasztcsalád századunk első éveiben

60. Baka az első világháborúból

toznak, éspedig úgy, hogy csökken a nyelvjárási elemek és jelenségek száma, előfordulási gyakorisága. A nyelvhasználati helyzeteket tekintve is visszaszorulóban vannak a nyelvjárások, mert egyre kevesebben, egyre szűkebb területen és egyre ritkábban használják őket. A nyelvjárások visszaszorulásának, szürkülésének, köznyelv felé közeledésének legfontosabb jellemzői: *a)* a feltűnő, kirívó nyelvjárási jelenségek háttérbe szorulása; *b)* a nyelvjárási változások — közvetlen vagy közvetett — köznyelvi irányultsága, illetőleg *c)* azon beszédhelyzetek számának csökkenése, amelyekben a nyelvjárás használata elsődleges vagy kizárólagos; *d)* a nyelvjárási beszélők számának állandó csökkenése. A nyelvjárások legfőbb éltető és hagyományozó közege, a hajdani paraszti gazdálkodás megszűnt már, bár a háztáji gazdaságok biztosítják bizonyos formák továbbélését. A falu nyelve — az említett tényezőknek köszönhetően — nem azonos már a falu nyelvjárásával. A falvak lakói (nemcsak az iskolázottak) a nyelvjáráson kívül képesek a köznyelv, pontosabban a köznyelv helyi színezetű változatának a beszélésére is, tehát a kettősnyelvűséget (diglossziát) alacsonyabb-magasabb fokon elsajátították már. Ma azonban még nem kevés azoknak az idősebb, sőt a középkorú embereknek a száma, akiknek legjobban birtokolt nyelvváltozata továbbra is a nyelvjárás. Különböző nyelvszociológiai és nyelvlélektani tényezők függvénye, hogy egy bizonyos beszédhelyzetben nyelvjárást vagy a köznyelv regionális változatát, illetőleg a kettő közötti átmenet valamely fokát beszélik-e. A nyelvjárás tipikus változatát legkövetkezetesebben az idősebbek használják, a középgeneráció már jól észrevehetően, az ifjabb nemzedék pedig feltűnően közelít a köznyelvhez. A jövőt illető jóslásokba bocsátkozni kockázatos. Az azonban bizonyos, hogy területi alapú nyelvhasználati különbségek mindig lesznek a magyarban is.

4. A táji vagy regionális köznyelviség. A nyelvjárásoknak a köznyelvhez közeledése, részint pedig a köznyelv határainak a tágulása eredményezi annak a sajátos átmenetiségnek a létrejöttét, amelyet táji vagy regionális köznyelviségnek nevezünk. A regionális köznyelviség tömegesebb jelentkezése és

térhódítása a nyelvjárási beszélők számottevő részének a többé-kevésbé kettősnyelvűvé (diglottá) válását kísérő, illetőleg követő folyamat. A regionális köznyelviség egy-egy nagyobb, nyelvjárásilag is összefüggő terület nyelvjárásainak és a köznyelvnek az egymásra hatásából keletkezik. Az jellemzi elsősorban, hogy nincsenek benne feltűnő nyelvjárásiasságok, de megőriz néhány, az adott területen eleven, gyakori nyelvjárási jelenséget. „Nagyrészt már köznyelviesült nyelvjárások", illetőleg „némileg nyelvjárásias köznyelv" — így is jellemezhetjük. A regionális köznyelviség központjai a gazdasági-kulturális szempontból fontos vidéki közép- és nagyvárosok (például Debrecen, Győr, Kolozsvár, Pápa, Pécs, Salgótarján, Szeged, Szombarhely). A táji köznyelviséget — a mondottakból következőleg — erős tagoltság jellemzi. Így például Győr, Sopron és Szombathely s környéke táji köznyelvi nyelvhasználatát a zárt *ë* megléte, a *kut, tüz, viz* típusú rövidülés előfordulása, Debrecen s vidéke nyelvhasználatát viszont a zárt *ë* hiánya, a *kút, tűz* és *víz*, valamint a *lóu-, kőü-, széip*-féle kettőshangzók előfordulása jellemzi egyebek (így szókészleti eltérések) mellett.

A regionális köznyelviség elsősorban a vidéki városok lakosságának a tipikus nyelvhasználati formája, de — beszédhelyzettől függően — a falusi népesség egyre nagyobb hányada is használja már nyelvjárása mellett. A kettősnyelvűség viszonyai között a regionális köznyelv a nyilvános, a nyelvjárás pedig a bizalmas, familiáris nyelvhasználati forma. (A szakirodalomban általában *regionális köznyelvek*ről olvashatunk. Ez pontatlan, sőt megtévesztő elnevezés, hiszen azt sugallja, mintha több köznyelv is volna a magyar nyelvterületen. Azért használom a *regionális (táji) köznyelviség* terminust, mert ez jobban kifejezi a szóban forgó sajátos nyelvhasználati formának mint jelenségnek a lényegét.)

5. *A csoportnyelvek.* A szaknyelveket, a hobbinyelveket (sportágak, játékok, szórakozásfajták szókészlete), az életkori nyelvváltozatokat (ifjúsági nyelv), az argót és a szlenget értjük alatta.

Az *argó* vagy *tolvajnyelv* a magyarban igazolhatóan a XVIII. század utolsó harmadában bukkan föl: 1775-ben állítják össze a bűnügyi hatóságok az első ránk maradt szójegyzéküket, amelyet több is követ. Ez az akkor „nyalavi nyelv"-nek nevezett titkos nyelv a mai argó (tolvajnyelv, jassznyelv) őse (megvolt már akkor a 'megver' jelentésű *megruház*). E vidéki keletkezésű tolvajnyelv a világvárossá váló Budapesten a múlt század végén a német tolvajnyelvvel, a rotwelsch-sel vegyült el. A századforduló táján a budapesti argó húsz százalékában magyar elemű, később nagyrészt megmagyarosodik, bár idegen elemeket (héber-jiddis, cigány, német stb.) változatlanul tartalmaz.

Az argó számos elemét — letompítva, szalonképessé téve — a *szleng* élteti tovább, illetőleg közvetíti a köznyelv bizalmas használatú változatába *(csaj, dumál, kaja, meló, pasas, pia)*. A szleng a mai magyarban egyre jobban terjed. Az utóbbi negyedszázadban következett be ez a változás, az tehát, hogy az alacsonyabb szintű (bizalmas, familiáris) beszélt nyelvben él, s gyorsan módosulva újratermelődik a kifejezéskészlet jellegzetes rétege, amelyet az argó s más csoport- és rétegnyelvek egyaránt táplálnak. E változás köznyelvi jelenség. Ezt az is mutatja, hogy a szleng polgárjogot nyert már az irodalomban, a filmekben, a színházakban, a televízióban és a rádióban egyaránt.

Az argó és a szleng elemeinek legfőbb terjesztője az *ifjúsági nyelv*. Az ifjúsági nyelvet nem a titkosság szándéka szüli (ahogy a tolvajnyelvet), jóval inkább a fiatalok csoportjába tartozásnak, a beavatottságnak a hangoztatása. Az ifjúsági nyelv igen gazdag szinonimákban. Tipikus szóalkotásmódjai közül a játszi és a szórövidítéses a leggyakoribb (*bicaj* 'bicikli', *föci* 'földrajz', *linkóci* 'link', *ruci* 'ruha' stb.).

Az utóbbi évtizedekben megnőtt a *szaknyelvek*, illetőleg a *hobbinyelvek* szerepe is. A tudományok differenciálódása és fejlődése, a különböző szakmák szélesebb körűvé válása, bizonyos sportágak nagy népszerűsége, a szabadidő-foglalkozások terjedése mind-mind a társadalom foglalkozási, érdeklődési alapon elkülönülő csoportjait, s e csoportoknak a köz- és

61

62

61. Városszéli lakosok a század eleji Budapesten

62. Bánki Vilma, világhíres magyar filmsztár az 1920-as évekből

irodalmi nyelvtől eltérő szókészletét hozta létre. A növekvő műszaki érdeklődés, az egyre általánosabbá váló szakképzettség, a tudományos eredmények bizonyos részének gyors közkinccsé válása a tömegtájékoztatás révén, továbbá a szaknyelvek mind nagyobb hatással vannak a köznyelvre. A szaknyelvi hatás egyik következménye, hogy számos idegen szó kerül a köz- s részint az irodalmi nyelvbe.

A magyar anyanyelvűek döntő többsége legalább két nyelvi szintet ismer, és attól függően, hogy kivel, hol, mikor, miről beszél, két változatot használ: egy közéleti, nyilvános nyelvváltozatot (ez vagy azonos a köznyelvvel vagy közel áll hozzá), és egy familiáris, egyéni nyelvváltozatot. Azt, hogy a familiáris beszédhelyzetekben hogyan folyik a társalgás (a köznyelv lazább változatán, nyelvjárásban vagy tájias köznyelven, illetőleg ezeknek a csoportnyelvektől erősebben vagy gyengébben színezett sajátos ötvözetén-e), nyelvszociológiai és -lélektani tényezők határozzák meg, így nem utolsósorban a beszélő gyermekként elsajátított nyelvváltozata, úgynevezett elsődleges nyelve. A magyar anyanyelvűek nem is kis hányada (elsősorban a határokon túl élők) a két-, ritkábban a többnyelvűség valamely fokán áll. A bilingvizmus és a diglosszia, illetőleg azok számos válfaja és fokozata elterjedt, sőt mindennapos jelenség tehát a magyar anyanyelvűek körében.

A magyar nyelv helyzete Magyarországon kívül több tekintetben is alapvetően más, mint az ország határain belül. A Magyarországon kívül élő magyar ajkúak anyanyelvük helyzete, használati lehetősége stb. szempontjából két csoportot alkotnak. A szomszédos országokban (Ausztria, Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia), az egykori történelmi Magyarország területén százezres és milliós nagyságrendű, autochton magyarság él (több, mint hárommillió), amelynek nemzetiségi öntudata általában eleven, s anyanyelvét — legalábbis szűkebb körben — rendszeresen használja. A világon egyebütt élő, úgynevezett szórványmagyarság (becslések szerint mintegy másfél millió) ritkábban és korlátozottabban él a magyar nyelvvel, s náluk az anyanyelv továbbadását több körülmény is gátolja; így a rendszeres vegyesházasságok, az

intézményes magyaroktatás hiánya, a magyarok szétszórtsága, politikai-ideológiai megosztottsága, magyarságtudatuk zavarai, sőt, nemritkán a magyar nyelvtudás gyakorlati hasznát kétségbe vonó szülői vélemények is. Az igazság az, hogy a felsorolt akadályok ma már egyre gyakrabban jelentkeznek a Magyarországgal szomszédos államokban is. Lényeges különbség mégis a két csoport között, hogy a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar anyanyelvűek általában kapcsolatban vannak a magyarországi nyelvhasználattal (rádió, részint televízió, illetőleg turizmus), az országtól távol levők (például Amerika, Ausztrália) viszont már nem vagy csak ritkán (turizmus, könyvek, lemezek). Kétségtelen, hogy a távol, szétszórtan élő diaszpórák sorsa előbb vagy utóbb a fokozatos beolvadás. Ott, ahol magukat magyarnak vagy magyar származásúnak vallók viszonylag nagyobb tömegben élnek (az USA-ban közel egymillióan vannak, elsősorban New Yorkban, Clevelandben, Chicagóban, Los Angelesben és Pennsylvania Államban), a kétnyelvűség egy-egy családban megmaradhat több generáción át.

Azokban az országokban, ahol az államalkotó többségi nemzet mellett csak csekélyebb számban élnek más nemzetek vagy nemzetiségek, sajátos formát ölt a két- és/vagy többnyelvűség. A Magyarországgal szomszédos országok magyar anyanyelvű lakossága is igen változatos képet mutat e tekintetben. Vannak olyanok, akik teljesen kétnyelvűek, vannak, akik értik az államnyelvet, de nemigen beszélik, s olyanok is vannak, akik az idegen nyelvet már nemcsak értik, hanem kezdő, közepes vagy haladó fokon elsajátították. Sőt olyanok is akadnak, akiknél a magyar nyelv már nem domináns, s ez az asszimilálódás felgyorsulását vonja maga után. Mindez több körülmény (életkor, iskolázottság, munkahely, funkció, család; egyéni képességek; az egyén viszonyulása anyanyelvéhez; az állam nemzetiségi politikája, s ezen belül az anyanyelven való iskolázás, művelődés, önkifejezés lehetőségeinek garantálása vagy éppen — sok példa van rá — megnehezítése) függvénye. A nemzetiségiek egyéni érdeke mindenütt megkívánja, hogy az államnyelvet minél jobban a magukévá tegyék.

Sajnálatos, hogy ez a természetesnek mondható folyamat — azaz a kétnyelvűség kialakulása — olyan országokban is, ahol pedig jelentős számú autochton magyar lakosság él, a magyar anyanyelv szerepkörének a csökkenésével, illetőleg szándékos szűkítésével, tehát annak kiszorulásával (kiszorításával) jár együtt az iskolákból, közművelődési intézményekből, a hivatalos tevékenységekből, az értelmiségi pályákra való felkészülésből.

A Magyarországon kívül élő magyarok anyanyelv-használata az erős, állandó és többféle idegen nyelvi hatás következtében a magyarországi magyartól eltérő vonásokat is kaphat, általában kap is. Ez elsősorban a számtalan jövevényszóban s az idegen mintákat tükröző frazeológiában mutatkozik meg. Távol vagyunk azonban attól, hogy külön magyar nyelvekről beszéljünk.

A MAI MAGYAR NYELV JELLEGZETES ISMÉRVEI

Nincs a magyar nyelvnek olyan szerkezeti sajátossága vagy fonémája, amely ne volna meg más nyelvben vagy nyelvekben. Nem találunk tehát a magyarban egyetlen olyan nyelvi jelenséget sem, amely kizárásos alapon valamennyi többi nyelvvel szemben jellemezné. A különbség nem egyes jelenségekben, hanem a jelenségek együttesében van. Abban tehát, hogy a szerkezeti elemek, jelenségek másként szerveződnek működőképes rendszerré, egységgé a magyarban, mint más nyelvekben. Amikor egy nyelv jellemzőiről, sajátos vonásairól, illetőleg jelleméről beszélünk, ezen mindig a nyelvi jelenségeknek az illető nyelvre jellemző elrendeződését értjük. Ebben az értelemben lesz szó röviden a következőkben a magyar nyelv néhány jellegzetes ismérvéről.

A magyar hangrendszer egyik fontos jellemzője, hogy nincsenek benne redukált, elmosódott hangok. A rövid és a hosszú magánhangzók megléte, szembenállása teszi lehetővé, hogy az időmértékes verselés a magyarban éppoly tökéletes, mint az eredeti klasszikus nyelvekben. A magyar mássalhang-

63. Divat az 1930-as években

64. A budapesti Váci utca az 1980-as években

63

64

zó-rendszer az egyik leggazdagabb Európában. A magánhangzók és a mássalhangzók aránya kedvező: száz magánhangzóra száznegyvenkét mássalhangzó jut (annyi tehát, mint a franciában).

Szókincsét tekintve a magyar az úgynevezett motivált vagy világos szókészletű nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy igen sok benne a szinkrón szempontból is fölismerhető, az átlagos beszélő számára is tagjaira bontható képzett és összetett szó *(só : sótlan, sótartó)*, s kevesebb az elemekre nem bontható, tehát nem értelmezhető tőszó (ahogy például az angolban), aminő a *fa, kard* és a *szél*.

Feltűnő jellemzője a magyarnak a képzők bősége. A sok képző számtalan jelentésbeli-funkcionális árnyalat kifejezését teszi lehetővé: grammatikai funkciókét (műveltetés, visszahatás, például: *csinál : csináltat, fésül : fésülködik*) és jelentésbelieiét *(ház : házacska, ír : irkál : irogat : irocskál, kövér : kövéres : kövérkés)* egyaránt. A különböző igei aspektusokat is zömmel képzők, részint pedig igekötők segítségével fejezi ki a magyar: ez is egyik jellemző sajátossága.

A gazdag igekötőrendszerrel nemcsak a legkülönbözőbb helyviszonyok fejezhetők ki pontosan, hanem módosítható az ige jelentése is *(megy : kimegy, ront : elront)*. Az igekötő az ige előtt állva az igei cselekvés befejezettségét fejezi ki *(Kati elolvasta a levelet)*, a hátravetett igekötő viszont egy másik cselekvéssel egyidejű cselekvést jelöl (mint az angol folyamatos igeidő): *Kati éppen írta ki a szavakat, amikor barátja megjelent*. A magyar nyelv bonyolult igeidőrendszert használó nyelvből igeszemléletet kifejező, egyszerű igeidőrendszerű nyelvvé vált, s ebben az igekötőknek nagy szerepe van.

A magyar nyelv egyik jellemző szintetikus, tömörítő szerkesztésmódja a tárgyas ragozás, amellyel a tárgy határozottságát jelöljük. A *látom* alaknak több más nyelvben három szavas szerkezet felel meg (*I see him, it, ich sehe ihn* stb.). A határozottság kifejezésére a határozott névelőn *(a, az)* kívül rendelkezésre állnak a birtokos személyjelek is (*ház-am, ház-ad, ház-a* stb.), s ez utóbbiak szintén a magyar nyelv szintetikus jellegét erősítik (például az angollal és a némettel szemben,

amelyekre az analitikus szerkesztésmód jellemző ebben az esetben: *my house, mein Haus*).

A mondatrészek kifejezésére nyelvünk ragos *(ház-ban)*, névutós *(ház mögött)* vagy ragos-névutós *(házon kívül)* főneveket használ — szemben például az angollal, amelyben csak elöljárók használatosak a mondattani viszonyok jelölésére (a szórenden kívül). A magyarra a névszóragok és a névutók gazdagsága jellemző.

A mondatrészek kifejezhetők igeneves szerkezetekkel s mellékmondatokkal is. Az utóbbiak későbbi keletkezésűek, s a magyar nyelv analitikus oldalát erősítik.

Tipológiai szempontból azt mondhatjuk, hogy a nyelvünkre korábban oly jellemző szintetikus, tömör szerkesztésmód idővel egyre nagyobb teret adott az analitikus, lazább szerkesztésmódnak, s ma az analitikus és szintetikus nyelvek között nagyjából a középúton áll.

A magyar nyelvnek az indoeurópai nyelvektől eltérő finnugor jellemzőit lásd A magyar nyelv finnugor (uráli) eredetének bizonyítékairól című fejezetben.

BIBLIOGRÁFIA

Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István: A világ nyelvei. Bp. 1970.
Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp. 1982.
Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Bp. 1958.[2]
Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963.
Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Bp. 1957.
Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960.
Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp. 1980.
Décsy, Gyula: Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973.
Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp. 1966.
Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp. 1971.
Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Bp. 1966.
Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 92. sz. Bp. 1976.
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978.
Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I—II. k. Bp. 1955.
Kobilarov-Götze, Gudrun: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden, 1972.
Komoróczy Géza: Sumer és magyar? Bp. 1976.
Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Bp. 1972.
Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986.
A magyar nyelv története. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1967.
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III. k. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk. Kiss Lajos—Papp László—Kubínyi László. Bp. 1967—1976.
A magyar szókészlet finnugor elemei. I—III. k. Főszerk. Lakó György. Szerk. Rédei Károly. Bp. 1967—1978.
A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre. Bp. 1968.
Mai magyar nyelvünk. Szerk. Grétsy László. Bp. 1976.
Márton Gyula—Péntek János—Vöő István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977.

Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982.
Nyelvművelő kézikönyv. I—II. k. Főszerk. Grétsy László—Kovalovszky Miklós. Bp. 1980, 1985.
Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Nyelvtudományi Értekezések 93. sz. Bp. 1977.
Rédei, Károly: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I. Bp. 1986—1988.
Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp. 1968.
Tamás, Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp. 1966.
Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány. Bp. 1980.
The Hungarian Language. Szerk. Benkő, Loránd—Imre, Samu. Bp. 1972.

III.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

GERGELY ANDRÁS

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Valamennyi nép történetének kezdete az idők homályába vész. A magyar nép eredetéhez csak a nyelvészet és a régészet szolgáltat megbízható alapokat: az előbbi szerint a magyar nyelv finnugor eredetű, az utóbbi vizsgálatai nyomán bizonyos, hogy elődeink túlnyomórészt az europid emberfajtához tartoztak. Magukat a régészeti leleteket azonban nem lehet az egyes népcsoportokkal, etnikumokkal azonosítani. Mint minden nép, a magyar is számtalan törzs, néptöredék, nemzetség összeolvadásából jött létre évezredek során. Ezért sem lehet körülhatárolható „őshazát" találni, noha a kifejezést ma is használjuk, arra a térségre vonatkoztatottan, ahol a nép kialakulása — az etnogenezis — végbement.

A legrégebbi nyomok az őskőkorba, az i. e. 10 000—4 000 közötti évezredekbe vezetnek, az „uráli őshazába". A megjelölés csak körülbelüli: az Urál hegység az eurázsiai térség közepén található. Az alacsony röghegység átjárható, soha nem képezett civilizációs határt, s a legvalószínűbb, hogy az etnogenezis legrégibb megközelíthető korszakának valóban az Urál térsége volt a színtere. Vannak azonban olyan hipotézisek, amelyek ezt az „őshazát" Közép-Ázsiába, az Aral-tó vidékére avagy Nyugat-Szibériába helyezik.

I.e. 4000 körül felbomlott az uráli közösség, s a belőle kivált finnugor népcsoportok az Uráltól nyugatra, a Volga és a Káma összefolyásától északra és délre elterülő vidékeken telepedtek meg. Az i. e. III—II. évezredben továbbra is természeti gazdálkodást, gyűjtögető életmódot folytattak. A települések vízparti elhelyezkedése és a finnugor szókincs

elemzése egyaránt arra utal, hogy a halászat volt egyik fő tevékenységi formájuk, ezt egészítette ki a vadászat és a gyűjtögetés. Az újkőkort a rézkor váltotta fel. A bekövetkező viszonylagos túlnépesedés ösztönözte, a fémfegyverek használata lehetővé tette a terjeszkedést. A Volga—Káma vidékétől a Kelet-Baltikumig és Finnországig terjedően a finnugorokkal kapcsolatba hozható etnokulturális egység alakult ki, amely lényegében a kora középkorig, a szlávok terjeszkedéséig fennállott.

I. e. 1500 körül a finnugor népek életmódjában alapvető változás történt: áttértek a termelő gazdálkodásra, a földművelésre és az állattenyésztésre. E döntő fordulat, mint ismeretes, Mezopotámiában pár ezer évvel korábban már végbement, s onnan terjedt, fokozatosan, több nép közvetítésével, észak felé. Egyes nézetek szerint a Kaukázus vidéke volt az indogermán népek régi szállásterülete, és szétrajzásukkal terjedt a termelő gazdálkodás. Lehetséges, hogy a termelő gazdálkodást korábban kezdő mezopotámiai területek őslakosságának túlnépesedett csoportjai indultak el északi irányba, s lassan, évszázadok, sőt évezredek alatt terjedt el termelési kultúrájuk.

Erre a kétségtelenül meglévő észak—déli irányú érintkezésre hivatkozik a sumer—magyar rokonság téves elmélete. A két nép között közvetlen érintkezés nem állott fenn, a díszítőmotívumok és a hitvilág közös sajátosságai az egész eurázsiai térségben kimutathatók, a nyelvi rokonságnak sem szerkezeti, sem alaktani támpontjai nincsenek, eddig egyetlen szóegyezést sem sikerült bizonyítani. A sumer nyelv sziget-nyelv, egyetlen ismert nyelvvel sem rokonítható.

A finnugorság termelő gazdálkodásában az állattenyésztés foglalta el az első helyet, de a kapa- és ásóbotleletek, majd a bronzsarlók és ekepapucsok leletei és az őrlőkövek a földművelés bizonyítékai. Megkezdődött a fémeszközök gyártása, amit bronz öntőminták i. e. II. évezredi nyugat-szibériai előfordulása bizonyít. A társadalom fokozatosan differenciálódni kezdett, az állatállomány védelme katonai szerveződést tett szükségessé.

Ugyanebben az időben ment végbe a finnugor egység felbomlása, az ugor alapnyelv létrejötte. I. e. 1000 körül az ugor egység is megszűnt, ettől a kortól beszélhetünk a magyarok elődeinek szállásterületéről, amelynek helyét a Volga középső folyása mentén kereste a kutatás („Magna Hungaria"). Ám a legvalószínűbb, hogy a magyar őshaza Nyugat-Szibériában volt, s onnan csak a IV. században, a hun támadás miatt mentek át a magyarok Európába, Magna Hungaria területére. Elképzelhető, hogy különböző irányból érkezett ugor néptörzsek kerültek itt együvé. A döntő azonban az, hogy a termelőgazdálkodás átvételét az eurázsiai térség e déli sávjában élő egyetlen nagyobb népcsoport sem kerülhette el.

Az eurázsiai ligetes sztyeppvidéken ökológiai okokból már igen korán, az i. e. II. évezredben elkezdődhetett — spontán módon vagy ősiráni hatásra — a nomadizáló (vándorló) állattartás, amely az ősmagyarság életmódját részlegesen átalakította ugyan, de teljesen nem változtatta meg.

A fejlettebb társadalomszerveződési formákat, amelyek végső soron a fennmaradást biztosították, jóval később, már az i. sz. IV—V. században az onugor—török (türk) népek közvetítették, akik az V. században költöztek át Kelet-Európába. Fejletlenebb életmódjuk fejlettebb társadalomszerveződési technikával párosult; a térség első, államhatalomra emlékeztető berendezkedését ők hozták létre. A magyarsággal szoros, több évszázados együttélésük idején alakult ki a magyar törzsszervezet. (A magyar nép török származását valló, főként a múlt század végén képviselt álláspont szerint ekkor az etnogenezis döntő fordulata ment végbe.) A türk (török) hatás nem annyira mennyiségi szempontból jelentős — hiszen nem történt nyelvcsere, a magyarság megőrizte ugor nyelvét —, hanem minőségi értelemben: a félig nomadizáló, lassan nyugati irányba vándorló magyarság szerveződni kezdett, törzsekké, azok szövetségi rendszerévé alakult, s első ízben került hatalmi függésbe. Az onogur—türk felsőség, illetve a részleges etnikai összeolvadás folytán használták és használják a külföldiek a magyarok megjelölésére az onogur (Hungarus) kifejezést. A türkök uralmát a VII. században a

velük rokon kazárok fennhatósága váltotta fel, ők szolgáltatták a magyar törzsszövetség számára a hatalmi szerveződés modelljét (kettős fejedelemség).

750 táján a magyarok megérkeztek a Don és az Azovi-tenger között elterülő Levediába. A magyar nép eredetmondája — a Hunorról és Magorról szóló — e tájhoz vezet vissza. Néhány évtized múlva a magyarság tovább vándorolt nyugati irányban, a IX. században a Dnyeper és a Dnyeszter folyók között, Etelközben találjuk őket, s ezzel 830 körül elszakadtak a kazároktól. A hét magyar törzs és a hozzájuk csatlakozott kabarok (három törzs) közös fejedelmet választottak. A félnomád-katonai társadalom önálló politikai tényezővé vált a sztyepei népek körében. Levéd főfejedelem (kende) és Álmos másodfejedelem (gyula) vezetésével a magyarok katonáskodó vezető rétege politikai szövetségeket kötve olykor messzi vidékeken vállalt hadjáratot. 839-ben az Al-Dunánál, 862-ben a Kárpát-medencében tűnnek fel a magyar lovas harcosok. 894-ben a besenyők, akiket az irániak által megvert úzok szorítottak ki szállásterületükről, elérték Etelköz területét. A fenyegető helyzetben a fejedelmeket lemondatták, a kende utóda Kurszán lett, Álmos gyula pedig fiának, Árpádnak adta át a hatalmat. 895-ben bizánci biztatásra Árpád hadjáratot indított a Kárpát-medencébe; a tiszai bolgár végvidékeket támadta meg. Valószínű, hogy a honfoglalás szándékával vezette a hadjáratot, mert a fejedelem sem korábban, sem később nem vállalkozott kalandozásra. A tervszerű honfoglalás mégis menekülésszerűen ment végbe: a besenyők — bolgár biztatásra — rátámadtak a honnmaradottakra, akik a menekülésnek csak egyetlen útját választhatták, nyugat felé, s az erdélyi hágókon át beözönlöttek a Kárpát-medencébe. A menekülés nem járt nagy vérveszteséggel, az állatállományt is csak a keleti részeken lakóknak kellett hátrahagyniuk. A Kárpát-medence egészének elfoglalása a továbbiakban sem volt békés folyamat, hiszen a Dunántúlon a bajor hercegség, északkeleten a Morva Birodalom volt az úr. Az Alföldön és Erdélyben a bolgár cárság terjeszkedett. A Kárpát-medence soha nem volt légüres térben, de — az avaroktól eltekintve —

65

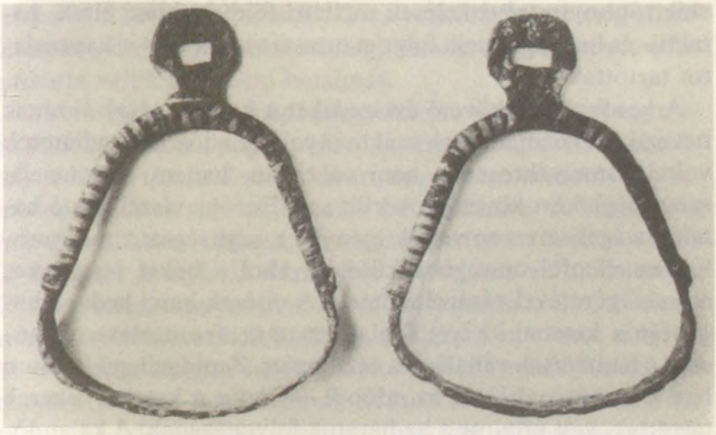

66

65. A honfoglalás ábrázolása (Fehér ló monda)

66. Honfoglalás kori sírban talált ezüstberakásos kengyel

a honfoglaló magyarságnak sikerült első ízben, és azt állandósítva az egész Kárpát-medencét egyesített uralom alá vonnia. A honfoglalás folyamata 900-ra fejeződött be.

A honfoglaló magyarság létszámát félmillió főre becsülhetjük. Az itt maradt szláv (szlovén, morva, bolgár), frank, nehezen azonosítható avar és egyéb népesség létszáma feleannyi lehetett.

A félnomád életmódot folytató magyarság számára kedvezőek voltak a Kárpát-medence természetföldrajzi viszonyai. Kevés szántóra volt szükségük, a letelepülő törzsek lényegében legelőterületeket osztottak el egymás között. A köznép téli szállásai mellett tavasszal szántott-vetett, a nyári legeltetésről hazatérve pedig aratott. Voltak közöttük módosabbak, nagyobb állatállománnyal, s akadtak közöttük szabadságukat elveszített szolgák is. Ők együtt — zömükben magyarok — alkották a népesség többségét. A kalandozó hadjáratokban egyikük sem vett részt. A katonáskodók a középrétegek közül kerültek ki, akiknek lovuk volt, néha ezüstös fegyverzetük, s a törzsfők kíséreteként indultak a hadjáratokba. A társadalom csúcsán a törzsfők, fejedelmek állottak, akik többnyire révátkelések melletti földvárakban éltek, hatalmi- és luxusigényeik folytán messzi vidékekkel is kapcsolatot tartottak.

A honfoglalást követő évtizedeket a *kalandozások korá*nak nevezik. A kalandozások zsákmányoló és adóztató hadjáratok voltak, amelyekre soha nem vaktában, hanem diplomáciai szövetségkötést követően került sor. Európa viszálykodó hatalmasságai szívesen vették igénybe a segítséget: a magyarokat az ellenfél országába küldték, ahol a békét rendszeres adózás ígéretével vásárolták meg. A vitézek harci kedve, magyarán a katonai kíséret foglalkoztatása, fenntartása ugyancsak a hadjáratok vállalására ösztönzött. Zsold jellegű jutalom lett a zsákmányból és az adóból — amíg a katonai sikerek tartottak, volt értelme a hadjáratok folytatásának. A kalandozó magyarok eljutottak Brémáig, Hispániáig, Franciaország nyugati vidékeiig, az itáliai félsziget déli csücskéig, Bizáncig. A hadjáratokban részt vevők száma nem volt magas, általában

pár ezer főt tett ki, a legnépesebb hadjáratoknál húszezer fővel számolhatunk.

A nyugat felé folytatott kalandozásoknak két vereség, a 933. évi merseburgi és a 955. évi augsburgi vetett véget, de már a század közepe táján érzékelhető, hogy Árpád utódai, Fajsz és Taksony fejedelmek, kísérletet tettek arra, hogy a kalandozások folytán kül- és belpolitikai szempontból egyaránt bizonytalan helyzetű országot konszolidálják, a hadjáratokat feleslegessé tegyék. Térítő papokat kértek és engedtek be (néhány vezető megkeresztelkedéséről is tudunk), várakat építettek. Az augsburgi vereség, a halálukkal szolgákká tett vezérekhez fűződő képzetek lefékezték a harcosok vállalkozó kedvét. A külpolitikai helyzet kedvezőtlenné vált. Bizánc bekebelezte Bulgáriát, és szövetségre lépett I. Ottó német-római császárral. A X. század utolsó negyedében a Kárpát-medence két nagyhatalom harapófogójába került.

Az ekkor trónra lépett Géza fejedelem tudta, hogy a béke biztosításának a megkeresztelkedés, s ezzel az európai rendbe való beilleszkedés az ára. A császártól térítő papokat kért, s maga is megkeresztelkedett. Az új orientációt a törzsi vezérekkel is el kellett fogadtatni. Géza vaskézzel törte meg ellenállásukat, immár nemcsak névleg, hanem ténylegesen is elfogadtatta velük fejedelmi hatalmát.

A kereszténység köznépi elfogadtatása sem lehetett egyszerű feladat, hiszen a pogány hitvilág ellene szegült az új tanoknak. Maga a társadalom azonban, éppen legszélesebb alapzatában, alkalmas volt az új tanok befogadására. A magyarság már Levédiában is állandóan megtelepedve élt (s mint ott, az új hazában is nyáron vándorolt csak állataival), ismerte a földművelést, amelyet az itt élő szlávok gazdálkodási módszereinek átvételével tökéletesített. A Kárpát-medence lakói — és részben a magyar honfoglalók — már ismerték a kereszténységet. Géza fejedelemnek elsősorban a törzsfők és a korábbi kalandozásokban részt vevő vitézek ellenállásával kellett számolnia. Sikerült a vám- és terményadó jövedelmeit saját kezébe vennie, s így biztosíthatta katonai kíséretének egzisztenciáját. Az ellenálló törzsfőket megtámadta és meg-

semmisítette. Látványos helyen, az esztergomi Várhegyen emelt magának fejedelmi székhelyet. Itt született fia és utóda, István, akinek maga választott feleséget Gizella bajor hercegnő személyében.

Géza politikai éleslátása és cselekvőkészsége nem a keresztény uralkodó küldetéstudatával, hanem napkeleti gőggel és barbár nyerseséggel párosult. Felvette a kereszténységet, de nem engedelmeskedett előírásainak. Nem egy új korszak első alakja, hanem a magyar történelem legrégibb korszakának utolsó reprezentatív egyénisége, kinek halála után a nyugatra érkezett keleti nép történelme legnagyobb, fennmaradását évezredre biztosító átalakulásának néz majd elébe: a magyarok, egyedüliként a keletről érkezett félnomád népek közül, államot alkotnak, s végérvényesen megtalálják helyüket Európában.

A KORAI FEUDALIZMUS — AZ ÁRPÁDOK KIRÁLYSÁGA (1000—1301)

Gézát fia, István követte a fejedelmi trónon. A háttérbe szorított törzsfők elérkezettnek látták az időt, hogy leszámoljanak a központi hatalommal. Nem a pogányok támadtak a keresztények ellen (noha bázisuk onnan került ki), hanem a kereszténységet már felvett félbarbár nagyurak fejedelmi ambíciói rejlettek a küzdelmek hátterében. István győzelme a somogyi Koppány és a többi nagyúr felett eldöntötte, hogy a magyarság nem több önálló részfejedelemségre tagolódva integrálódik a feudális Európába. Hatalmát biztosítva István 1000-ben koronát kért és kapott a pápától, és királlyá koronáztatta magát. Ezzel a döntő aktussal Magyarország önálló keresztény királyságként — amely földrészünk egyik legrégibb folytonosan fennálló állama lett — beilleszkedett a feudális Európa társadalmi és politikai rendjébe. (Erre az időre esik a cseh és a lengyel államalapítás is.) A pápától nyert felhatalmazás alapján (mint „apostoli" király) István az egyházszervezet kiépítéséhez kezdett. Esztergomban érsekséget alapított, tíz püspökséget létesített, s az egyházakat adományokkal látta el, elrendelte a tizedszedést, szorgalmazta a templomok építését, kötelezővé tette az istentiszteletek meghallgatását. Az első plébániák az ispáni várak mellett létesültek.

Az egyházszervezéssel párhuzamosan megindult az államszervezet kiépítése, amelynek középpontjában a vármegyerendszer megteremtése állott. A *vár* szó arra utal, hogy a területi egység gazdasági-hatalmi központját egy-egy vár alkotta (elsősorban földvárak voltak ezek, amelyeknek építéséhez a honfoglaló magyarok is értettek), a *megye* pedig határt,

67

67. Szent István király képe a koronázási paláston

68

68. A Szentkorona

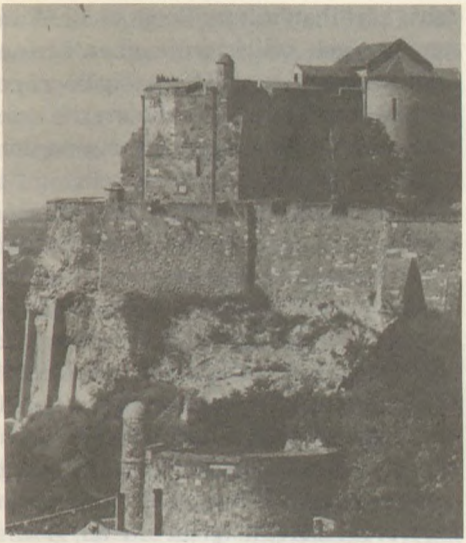

69

70

69. Az esztergomi vár déli része.
A hagyomány szerint Szent István király szülőhelye

70. A XI. századi feldebrői altemplom

tehát körülhatárolt területet jelent. A vármegyék előzménye a nemzetségek szállásterületeiben keresendő (a fegyveres elemek telepítése s ellátása szolgáló népekkel már a fejedelmi korban megtörtént), István ezekre támaszkodva építette ki a várakon alapuló államhatalmi apparátust. Az eddig személyi függőségben élő vitézeknek, valamint az alájuk rendelt szolgáló népeknek egy személytelen intézményhez, a várhoz kapcsolása új vonás a kelet-európai társadalomfejlődésben.

A vármegye államhatalmi szervezetétől függetlenül alakult ki a királyi udvart eltartó udvarházak — lényegében a királyi birtokok — rendszere. A terménygazdálkodás viszonyai, a közlekedés adott szintje nem tette lehetővé, hogy az uralkodó és kísérete székhelyére begyűjtve élje fel a járadékokat. Szerte az országban királyi udvarházak irányították az uralkodó alá tartozó szolgáló népek termelését, oda gyűjtötték a terményt, amelyet nem szállítottak el, hanem a megérkező udvar és a fegyveres kíséret helyben élte fel. A királynénak, a hercegeknek ugyancsak kiépültek udvarházaik.

A törzs- és nemzetségfők téli szállásai magánbirtokká alakultak, a fellázadt törzsi vezetők elkobzott birtokaiból az uralkodó adományozott híveinek, kísérete külföldről jött tagjainak és az egyháznak. A nemzetségi birtoklást a magánbirtoklás rendszere váltotta fel. A birtokok adományozása szóban történt, írásban csak az egyház biztosította kiváltságait. Az egyháznak István által adott mintegy húsz oklevélből négy maradt az utókorra, köztük a pannonhalmi apátság alapítólevele 1002-ből.

Az új államrend szabályait I. (Szent) István két törvénykönyvben rögzítette. Lényegében büntető törvénykönyvekről van szó, hiszen főként büntető rendszabályokat tartalmaznak, amelyek az egyház kiváltságait, az új birtokrendet, a földesúri jogokat, az erőszakos cselekmények megakadályozását kívánták biztosítani. A király „Magyarország püspökeivel és főuraival együtt" hozta a törvényeket, udvarában — a törvénykönyv más helyének kifejezésével — „szenátus" működött. A nemzetségi vérbosszú intézményét a törvény teljesen mellőzi, még csak nem is tilalmazza, s ez arra utal, hogy

a nemzetségi-vérségi szervezet már régóta felbomlott, s már a honfoglalás korában a török típusú, mesterségesen kialakított törzsi kereteknek és úr—szolga viszonynak adta át a helyét. A korábbi fázist alapvetően meghaladó büntetőtörvény e nemben az első ilyen alkotás a kelet- és észak-európai népek történetében. (A szomszédos Horvátországban még a XV. században is élő jogintézmény a vérbosszú.)

Az új rend megszilárdulását mutatja, hogy 1018-ban Magyarországon keresztül új zarándokvonal vezetett már a Szentföldre. A benépesült zarándokút élénkítette a kereskedelmi forgalmat, s az ország rendezett viszonyai, az uralkodó és híveinek agitációja számos zarándokot itteni letelepedésre csábított. Így került Magyarországra a később szentté avatott Gellért püspök. I. (Szent) István országa jó viszonyt alakított ki a Bizánci Birodalommal és a Német-római Császársággal, összekötő szerepet játszott a két európai hatalmasság között, s így meg tudta őrizni önállóságát. István felesége német uralkodóházból származott, valószínű, hogy fiának bizánci hercegnő lett a hitvese, lányát a velencei dózse fiához adta.

I. (Szent) István ezüstpénzt veretett, elterjesztéséhez a dénáradó bevezetése szolgált. A nagy finomságú ezüstpénz hamarosan külföldön is — elsősorban északon — ismertté vált, ottani hamisítása is megkezdődött.

Az esztergomi fejedelmi székhely mellett létesült az érsekség. Királyi székhelyként István a zarándokút egyik állomásán épített várat és bazilikát: Székesfehérvárt. I. (Szent) István hosszú uralkodása (1000—1038) alatt, történelmünknek is legnagyobb alakjaként, óriási változtatásokat hajtott végre, s mindezt — kortársaival egybevetve — az erőszak minimumával, őszinte keresztény hittel, kegyességgel és Európaszerte méltatott uralkodói bölcsességgel tette. (Szentté avatása 1083-ban történt.)

Utolsó éveit az utódlás gondjai árnyékolták be. Az ősi magyar jogrend szerint a család legidősebb férfi tagját illette az utódlás, az európai jogrend az elsőszülöttségen, a közvetlen leszármazók öröklésén alapult. A királyi cím öröklését emel-

lett az „idoneitás", az uralkodói alkalmasság eszméje is befolyásolta: az utódnak nemcsak jogosultnak, hanem a keresztény erkölcs és politika szempontjából alkalmasnak is kellett lennie a trónra.

I. (Szent) István — az ősi magyar jogrend mellőzésével — fia trónutódlását egyengette. Szent Imre herceg váratlan halála után, még a fiági öröklés szabályától is eltérve, vejét, a velencei dózse fiát, Orseolo Pétert jelölte ki utódjául. A bizonytalan trónöröklési renddel olyan viharos évtizedek szakadtak az országra, amelyek az egész Szent István-i művet összeomlással fenyegették.

Magyarországért, I. (Szent) István örökségéért a XI. század közepétől állandósultak a harcok. A trónöröklés különböző módjai, az utód nélkül elhalt királyok, az országlásra megvakítással alkalmatlanná tett vagy elűzött örökösök a belső ellenzéknek és a külhatalmaknak teremtettek beavatkozási lehetőséget. Akadt trónjelölt, akit pogánylázadás támogatott; mellőzött keresztény törzsfők lázadtak az uralkodó ellen; maguk a királyi hatalomból kiszorítottak pedig a szomszédos országokban — Lengyelországban, Oroszországban, Bizáncban s a német-római császárnál — kerestek menedéket, kértek támogatást. A trónkövetelők külföldi segítséggel tértek vissza. A legveszélyesebbnek a német-római császár irányából jövő beavatkozás számított, mert a támogatás áraként a császár az ország hűbéri alávetését követelte.

A harcok folyamán megegyeztek, mégpedig úgy, hogy a trónkövetelő-trónörökös hercegként az ország mintegy egyharmadnyi területének ura lett (dukátus). Az „ifjabb király" kielégítése megnyugvás helyett többnyire a harcok folytatásához teremtett anyagi alapot. A hercegek sereget szerveztek, pénzt verettek, s újra fegyveres harcot indítottak a trón megszerzéséért. A „korona és kard", a trón és a hercegség viszálya többször megismétlődött a században.

Az államhatalom megszilárdítása I. (Szent) László (1077—1095) és (Könyves) Kálmán (1095—1116) uralkodása alatt ment végbe. A belháborúk idején megszűnt a jogbiztonság, a tulajdon tisztelete. László szigorú törvényei elsősorban a tu-

lajdon elleni vétségeket büntették. Egy tyúk értékén felüli lopásért már halálbüntetés járt!

I. (Szent) László püspökségeket, apátságokat alapított, ő szervezte meg a püspökségek melletti káptalanokat, s látta el azokat gazdag adományokkal. A káptalanoknak nagy jelentőségük volt az írásbeliség, a latin-európai műveltség elterjesztésében. Emellett közjegyzői, úgynevezett „hiteles helyi" funkciókat is betöltöttek. László király egyházra támaszkodó politikája, sikeres belpolitikai konszolidációja eredményeként kerülhetett sor magyarok (István király, Gellért püspök) szentté avatására.

A horvát uralkodóház kihalása alkalmával László hadjáratot vezetett Horvátország elfoglalására (1091). Kezdetét vette a horvát—magyar dinasztikus unió; az együttélés egészen 1918-ig tartott. Az igazi ellenfél, Bizánc, kelet felől a nomád kunok támadását zúdította Magyarországra. I. (Szent) László most ellenük fordult, s a Délvidéken megsemmisítő csapást mért rájuk. A „lovagkirály" hőstetteit legendák színezték tovább.

Kálmán király is több ízben vezetett hadjáratot az ország határain túlra, végleg biztosította a Horvátország feletti uralmat. Öccsével, Álmos herceggel utolsó nagy harcát vívta a korona és a kard; Álmos legyőzésével Kálmán megszüntette a dukátus intézményét. Növelte a vámjövedelmeket, szabályozta az adószedést, rendezte a katonaállítás kötelezettségét. Törvénykezésében enyhítette, revízió alá vette I. (Szent) István és I. (Szent) László törvényeit: a feudális viszonyok megszilárdulásával nem volt már szükség kegyetlen büntetésekre. A középkorban egyedülálló felvilágosultságról tesz tanúságot a korábban püspöki tisztet betöltő, művelt uralkodó egyik dekrétuma: „Boszorkányokkal szemben, akik nincsenek, semmiféle kereset ne legyen." (A dekrétum csak a boszorkányok egy fajtájára — striga — vonatkozott.)

A XII. században megszilárdult a királyi hatalom. Külföldi utazók meglepődve jegyezték fel, hogy a jókora ország nem tagolódott részfejedelemségekre, a királyi vármegyék hálózatán keresztül az ország egész lakosságát engedelmességre szo-

ríthatták. Az adóterhek nem voltak magasak, az uralkodó jövedelmei viszont fényes udvartartást tettek lehetővé. A konszolidált viszonyok hátterében a feudalizmus rendjének megszilárdulása rejlett, az adott viszonyok azonban számos archaikus vonást őriztek. A király hatalmát elsősorban saját, az ország területének mintegy harmadára kiterjedő birtokai adták. Az egyház tőle remélt támaszt és birtokot, igyekezett kerülni a belső konfliktusokat. A világi nagybirtokosoknak az adott politikával elégedetlen csoportjai továbbra is trónviszályok szításával próbálták érdekeiket érvényesíteni. A megerősödő Bizánci Birodalom a trónigénylők támogatásával kísérelte meg, hogy az országot uralma alá vesse. Hosszú évekig tartó háborúk zajlottak — különböző szövetségi rendszerek támogatásával — Bizánc és Magyarország között. A külső veszély a magyar királyoktól óvatos, kiegyenlítő politikát követelt. A pápaság és a császárság lassan lezáruló, nyugat-európai küzdelmében is szélsőségektől mentesen foglaltak állást.

A kora középkori Magyar Királyság hatalmát a század végén III. Béla (1173—1196) erősítette meg. A bizánci udvarban nevelkedett, hazatérve az esztergomi érsek — félve a keleti egyház befolyásától — vonakodott megkoronázni. Béla azonban hamarosan megnyerte azokat, akik bizalmatlanul fogadták.

Bizánci mintára jó pénzt veretett, helyreállította a jogszolgáltatás megbomlott rendjét, Székesfehérvárt törvénynapokat tartott, új szerzetesrendeket — így a francia kapcsolatokat ápoló cisztercitákat — telepített az országba, segítette a lovagrendeket.

Uralkodása alatt döntő fordulat történt az adminisztráció terén. A szóbeli udvari ügyintézést bizánci hatásra felváltotta az írásbeliség: III. Béla 1181-ben hozta meg híres döntését arról, hogy a jelenlétében megtárgyalt ügyeket foglalják írásba. A királyi *kancellária* szervezetének állandósulásával az írásos ügyintézés intézményessé és rendszeressé vált. Az ekkor egyre nagyobb számban kiállított oklevelek francia hatást tükröznek, a személyzet tagjai közül többen Párizsban tanultak. Közöttük volt a király névtelen jegyzője, Anonymus;

legfontosabb középkori krónikánk, a *Gesta Hungarorum* szerzője.

A nagyurak megnyerése érdekében III. Béla nem fukarkodott a birtokok adományozásával. Uralkodása alatt került sor első ízben egész vármegye adományozására. Birtokállománya azonban nem csökkent jelentősen, s a városi fejlődés elősegítésével, külföldiek betelepítésével növelte gazdasági erejét.

Hamarosan bebizonyosodott, hogy a régi alapokon nem lehet megerősíteni az uralkodó hatalmát. Az új, a XIII. század a királyi tekintély hanyatlását hozta. II. Endre (1205—1235) valósággal siettette a királyi vármegyeszervezet felbomlását, mivel uralkodása alatt rendszeressé vált a királyi várbirtokok eladományozása. Az új birtokosok az államhatalom gyakorlásába is beleavatkoztak, maguk szedték be ugyanis a királyi adót, bíráskodtak az alájuk tartozó szabadok felett. Az adományok haszonélvezői nagy hatalomra, befolyásra tettek szert — végeredményben ekkor kezd kialakulni, s lép fel a trónigénylők támogatása mellett önálló érdemi követelésekkel a magyar nagybirtokos osztály. Az előkelők közül a mellőzöttek, továbbá az erőviszonyok eltolódásától tartó főpapság viszont az új rend ellenzői közé tartoztak. A birtokadományozások és a nagybirtokosok erősödése révén a középrétegek helyzete bizonytalanná vált. A király hűbéres katonái (szerviensei, „szolgálói") tiltakoztak a nagyurak önkényeskedése ellen, s hozzáfogtak önvédelmi szervezetük kiépítéséhez. A királyi várak katonai és gazdasági vezetői, a várjobbágyok most magánföldesúri fennhatóság alá kerültek, s attól tarthattak, hogy lesüllyednek a szolgák közé. A király csökkenő jövedelmeit pénzrontással, azaz a régi pénzeket rontott minőségű újra cserélve próbálta pótolni, a királyi jövedelmeket pedig bérbe adta. Különös ellenszenvet váltott ki, hogy az uralkodó német hitvesének hozzátartozóit nagy adományokban, külön kedvezésekben részesítette.

Az elégedetlenség udvari, főúri és tömegmozgalmakban robbant ki. 1213-ban összeesküvők meggyilkolták Getrudis királynét — s a királyi hatalom meggyengülését jól mutatja, hogy tettük lényegében büntetlen maradt. 1222-ben pedig a

főúri ellenzék megszerezte a kormányhatalmat, s a királyi szerviensek, várjobbágyok, várnépek elégedetlenségét is kihasználva kikényszerítette az uralkodótól az úgynevezett *Aranybulla* kiadását. Az ünnepélyes kiállítású, aranypecsétes oklevél jelentősen korlátozta a király hatalmát. A korlátok, melyeket állított, nem teremtettek rendi hatalommegosztást, valaminő alkotmányosságot, de a jogok biztosításával mégis abba az irányba mutattak. A király nem adományozhatott el egész vármegyét; korlátozta a királyi jövedelmek bérletét, megakadályozta a külföldiek térfoglalását. Az *Aranybulla* néhány pontja a királyi szerviensek jogait biztosította: a szervienseket senki nem háborgathatta, a király bírósága elé tartoztak, az ország határain kívül az uralkodó költségén katonáskodtak. A királyi hatalom legjelentősebb korlátját az *Aranybulla* híres ellenállási záradéka állította fel, amely a nemeseket — a szó akkori értelmében tehát a főurakat — arra jogosította fel, hogy ha a király vagy utódja „ezen rendelkezések ellen akarna cselekedni... országunk nemeseinek együttesen és külön-külön a jelenben és a jövőben mindörökké szabadságukban álljon, hogy a hűtlenség minden vétke nélkül nekünk és a mi utódainknak ellenállhassanak és ellentmondhassanak". Az ellenállási záradék évszázadokig, 1687-es eltörléséig, a később renddé fejlődő nemesség küzdelmeinek eszmei alapját szolgáltatta.

Az *Aranybulla* kiadása nem idézett elő változást az uralkodó politikájában, a kiadását kicsikaró csoport is hamarosan kiszorult a hatalomból. A politikai fordulatot a trónörökös, a későbbi IV. Béla (1235—1270) szorgalmazta, s még apja életében megkezdte a birtokadományok felülvizsgálatát. Az országot a sok erőt s vért pazarló halicsi hadjáratok is kimerítették.

Béla a birtokadományozások felülvizsgálatával, a várbirtokok helyreállításával, a várjobbágyok összeírásával megerősítette a királyi hatalmat. Nem mondott le az adományozások gyakorlatáról, csak igyekezett korlátok közé szorítani azt. 1239-ben a kunok egy csoportját fejedelmükkel együtt befogadta az országba. A nomadizáló kunok és a letelepedett,

71. II. Endre képe Aranybulláján

72. Menekülés a tatárok elől

71

72

földművelő magyarok közötti ellentétek véres összetűzésekhez vezettek, a kunok pusztítva-dúlva kivonultak az országból.

Az országot 1241-ben súlyos veszély fenyegette: a tatárok törtek be a hágókon az országba. IV. Béla király nagy hadat gyűjtött egybe, ám a rosszul vezetett sereg a Sajó menti Muhinál súlyos vereséget szenvedett. Az ország keleti fele a tatárok prédájává vált, sőt, amikor a tél folyamán a Duna befagyott, a tatárok az ország nyugati felét is végigpusztították. (Csak néhány várat nem sikerült bevenniük.) A király hasztalan kért külföldi segítséget, végül maga is elmenekült az országból. A tatárok a nagykán halálhírére 1242 tavaszán váratlanul elhagyták a Kárpát-medencét.

A visszatérő király elpusztult, elnéptelenedett országot talált. Nemcsak a helyreállítás munkája várt reá: egy másik, erősebb királyságot kellett alkotnia, amely a várható újabb tatár támadásnak is ellenáll. IV. Béla méltán kapta a „második honalapító" megnevezést. Szervezőmunkája nyomán megindult az újjáépítés. Telepítéseket hajtott végre, külföldieket hívott az országba, területet adott a visszatérő kunoknak, akikben katonai bázist remélt. Nagyszabású várépítési programot valósított meg, erre buzdította a főurakat és az egyháziakat is. Az eddig lakatlan határszéli királyi erdőbirtokokon vármegyéket szervezett. Várat emelt, várost alapított a budai várhegyen. A meglévő városokat támogatta, számukra kiváltságokat adományozott. Egy 1267. évi törvénye elismerte a királyi szerviensek nemességét és önkormányzati intézményüket, a nemesi vármegyét. Az ekkor egységesülő új rend, a köznemesség tagjait igyekezett bevonni az országos hatalom gyakorlásába. Lemondott a királyi várbirtokok visszaszerzéséről, sőt jelentős területeket maga adományozott el. Külpolitikájában az ország helyzetének biztosítására, erősítésére törekedett. — Újabb tatár támadás nem következett be, IV. Béla virágzó országot hagyhatott utódaira.

Az ország sikeres újjáépülése, továbbfejlődése immár évszázadok eredményeit hasznosíthatta. A népesség a XIII. századra meghaladta az egymilliót, s a földművelés kiterjesz-

tésében talált megélhetést. A gazdálkodás kezdetben nem családi keretben, hanem a szolgák urai által szervezett termelési egységekben, praediumokon történt, amelyek részben az itt talált villák gazdálkodását folytatták. A praediumokon szolgák, alávetett személyek dolgoztak, de ez a sors várt a lesüllyedt szabadokra is, akik viszont személyes szabadságukat megőrizve csak bizonyos szolgáltatások teljesítésére voltak kötelezve. A közrendűekből, szolgákból lassan egységesült a jobbágyi osztály. Az új kategória egyúttal módosult termelési szerkezetet jelent: a praediumok megszűntek, helyüket a családi termelési egységek vették át, s a családok falvakba tömörültek. A XII. században létrejött, a XIV. századra legnagyobb sűrűségét érte el a falvak hálózata. A termelésnek két színtere volt: a földesúr számára műveltek egy elkülönített földterületet, ennek termése teljes egészében a földesúré volt; saját céljaikra pedig más földdarabot fogtak művelés alá, amelynek terméséből az egyháznak tizedet adtak, s a földesúrnak is beszolgáltatták egy meghatározott részét — 1351-től országosan egységesítve a termés második tizedét, vagyis az egyházi tized után fennmaradó részének kilencedét. Emellett fuvarozási, ajándékozási, pénzfizetési kötelezettség is terhelte őket. Az egységesülő jobbágyi osztály kivívta a szabad költözés jogát. A termelés e feudális rendszere csak az ország középponti, sűrűbben lakott területein érvényesült. Évszázadokig volt lehetőség arra, hogy az ország peremterületein folytassák a szabad pásztorkodást, töretlen földeket vegyenek művelés alá. Az állami és földesúri hatalom fokozatosan utolérte őket, s betagozta az elmaradottabb, néptelenebb vidékeket is a feudalizmus rendszerébe. A Kárpát-medence benépesítése a XIII. századra befejeződött, s ez is egyik oka volt annak, hogy a királyi birtokok helyzete megrendült: eddig ugyanis az eladományozott területeket az újonnan megszervezett határmentiekkel pótolhatták.

A praediumok, majd a falvak a nagybirtokosok, a szerviensek, a király vagy az egyház tulajdonában voltak. Az uralkodó osztály birtokviszonyainak arányait nem ismerjük pontosan. A királyi birtok eredetileg az ország legalább egyharmadát

tette ki, s ez fokozatosan csökkent, elsősorban a nagybirtok javára, amely a XIII. század végére az ország nagyobb részét tudhatta magáénak. A gazdálkodás terén az egyházi birtok volt a legfejlettebb, hiszen a betelepülő szerzetesek nemritkán a fejlett nyugati gazdálkodási technikát is magukkal hozták, továbbá itt a tulajdonosok és így a szolgáltatások állandósága bizonyos fokú fejlődést tett lehetővé.

Az uralkodó osztály alsó csoportját a szerviensek, várjobbágyok alkották. Különleges jogállásukat az *Aranybulla* is biztosította, s a régi királyi vármegyék keretei között maguk kezdtek hozzá érdekvédelmi szervezetük, a *nemesi megye* kiépítéséhez. Az első adat 1232-ből, Zala megyéből maradt fenn arról, hogy a köznemesek — a szerviensek — maguk választotta bírák segítségével tettek igazságot peres ügyekben. Arra azonban nem volt hatalmuk, hogy döntéseiket a nagybirtokosokkal szemben is érvényesítsék, noha a király tekintélye támogatta őket.

Az országos politikába csak az „előkelők", a később „nemeseknek" nevezett csoport szólt bele, s amikor a *nemes* kifejezés valamennyi kiváltságoltra kiterjedt, *bárók*nak kezdték címezni őket. Hatalmukat birtokaiknak, birtokaikat a királyi kegynek köszönhették, s ha ezt elvesztették, vagy nem tudták megszerezni, egy másik király trónra juttatására törekedtek. A rövid életkor, a folytonos háborúk, a sorozatos kegyvesztések hosszú ideig lehetetlenné tették a birtokok átörökítését. A XIII. században megjelennek a másod- és harmadgenerációs nagybirtokosok, akik immár önálló, nagybirtokosi érdekeiket próbálják érvényesíteni, birtokaikra, rokonsági hálózatukra támaszkodva nincs már szükségük a király kegyére, csupán eszközül kívánják használni hatalmuk erősítésére, újabb birtokok szerzésére. A király szerepköre nehezebbé vált.

A városi fejlődés Magyarországon csak a XIII. század második felében vett lendületet. A XII. században egyetlen kiváltságot ismerünk, Fehérvár *hospes*eiét, tehát itt is csak a „vendégek" jogainak biztosításáról volt szó, s nem igazi városi kiváltságokról. A későbbi kiváltságlevelek mindenesetre a

73

73. Az esztergomi latinok pecsétje, XIII. század

„fehérvári" jogokra hivatkoztak. A kedvezmények azonban önmagukban nem teremtettek várost. Esztergom és Fehérvár uralkodói székhely volt, ennek köszönhette jelentőségét. A XIII. század elején Óbuda, majd Pest csatlakozik hozzájuk, itt a fejlődés kiváltságok nélkül, a kereskedelem megélénkülésének köszönhetően indult meg. Általában várak mellett, átkelőhelyeknél, régi ispánsági székhelyekből fejlődtek a városok, nemritkán ugyanott, ahol ókori előzményeik romjai még fennállottak. A városi életnek azonban sehol sem lehet kimutatni az ókortól a középkorig ívelő folytonosságát. A városi fejlődésben jelentős szerepük volt a betelepülő „latin" (olasz, francia) és német elemeknek. A városlakók között nyugateurópai városokból érkező zsidókat, keletről bevándorló izmaelitákat (muzulmánokat) is találunk. A legnagyobb haszonnal kecsegtető kereskedelmi ágak, a só forgalmazása és az élő állatok kivitele azonban az egyház, illetve a királyi udvar felügyelete alatt folyt, s így közvetlenül nem vált városfejlesztő tényezővé.

Magyarország az államalapítás óta eltelt három évszázad alatt sokat behozott történelmi késéséből. Meggyökeresedett a kereszténység, megszilárdult a feudalizmus gazdasági rendje, nőtt a népsűrűség, az ország bekapcsolódott a nemzetközi élet vérkeringésébe. Kereskedők járták, áthatották a szellemi áramlatok, terjedt az írásbeliség. A román építészeti stílus uralma egyelőre töretlen maradt, de a XIII. század végén jelentkezett a gótika is. A városfejlődés alacsonyabb szintje, a termelésben az állattenyésztés továbbra is meglévő túlsúlya, a tavasztól őszig földbe vájt kunyhóiból — olykor csak a házak mellett felállított — sátraiba költöző falusi lakosság emlékeztetett arra, hogy a nyugatabbra élő népekhez képest milyen késéssel indult meg a feudális fejlődés.

Az ország határai — a magyar királyok hódítói törekvései, illetve a külső foglalási kísérletek ellenére — állandósultak a Kárpátok hegygerincein. Területi változások csak délen, a ritkán lakott balkáni térségben voltak gyakoriak. A XIII. század hódító háborúi mutatják a Magyar Királyság felismert erejét.

IV. Béla utódai alatt a megerősödött nagyurak már nem trónviszályokat szítanak, hanem — tartományúri hatalmat kiépítve — semmibe veszik a királyt. A feudális anarchia évtizedeiben a vezető családok évente váltják egymást a fő tisztségekben, egy-két évtized leforgása alatt némelyikük ötször-hatszor is viseli például a fontos nádori tisztet. A mind gyakrabban összeülő nagyobb tanácskozások — a rendi országgyűlések előzményei — rendeleteikkel hasztalan próbálnak rendezett viszonyokat teremteni. IV. (Kun) László (1272—1290) a fegyveres támaszt kínáló kunokra alapozná hatalmát, s ezzel a papság támogatását veszíti el. Az utolsó Árpád-házi király, III. Endre (1290—1301) trónra lépte után a külső hatalmak beavatkozása erősödik: a szétzilált ország hamarosan a trónkövetelők, illetve az őket támogató nagyurak martaléka lesz.

A feudális anarchia e „klasszikus" időszakában a tartományúri hatalmat kiépítő kiskirályok pénzt verettek, beszedették a királyi adókat, önálló külpolitikát folytattak, a határszéli területeken idegen uralkodók hűbéresei lettek.

Az Árpád-ház kihalása nem szabadította el az anarchiát, ellenkezőleg, lehetővé tette, hogy a trónkövetelők versenyében kiválasztódjék az az energikus, rátermett utód, akinek országlását a nagyurak is elismerik — vagy aki trónigényét el tudja fogadtatni. S erre meglepően rövid idő alatt, néhány esztendő múltán sor is került.

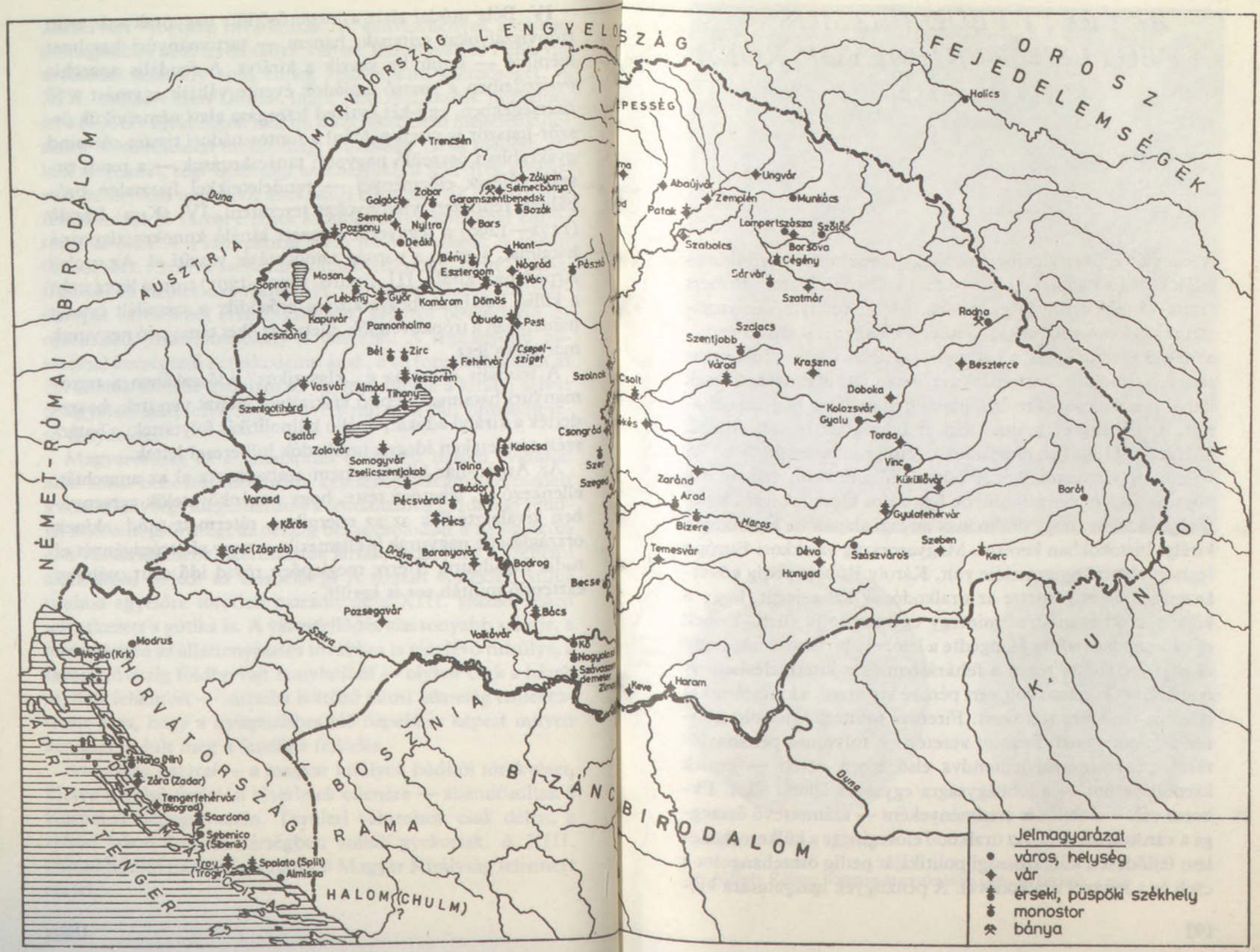

III. Magyarország a XII—XIII. század fordulóján

III. Magyarország a XII—XIII. század fordulóján

AZ ÉRETT FEUDALIZMUS — A VEGYESHÁZI KIRÁLYOK KORA (1301—1526)

A leányági örökösödés jogcímén jelentkező külföldi trónkövetelők közül a nápolyi Anjou-házból származó Károly Róbert (1308—1342) került ki győztesen. Előbb vetélytársait szorította ki az országból, majd — az egyik nagyúrral szövetkezve, a másikkal alkut kötve, a harmadikkal háborúzva — fokozatosan felszámolta a tartományúri hatalmat. Kezdetben csak itáliai pénzkölcsönökre és a pápai támogatásra hagyatkozhatott, de néhány év múltán már az országban is volt tábora. Udvarát a Duna kanyarulatában, Visegrádon rendezte be. A fejlettebb viszonyok közül érkező új uralkodó felismerte, hogy az áru- és pénzviszonyok fokozatos kibontakozása lehetőséget ad arra, hogy uralmának anyagi alapját ne kizárólag a királyi birtokokban keresse. Magyarország az akkori Európa legnagyobb aranytermelője volt, Károly Róbert pedig következetesen érvényesítette az uralkodónak azt a jogát, hogy a kibányászott nemesfém mintegy egy tizede őt illeti. Ennek egy harmadát viszont átengedte a lelőhely birtokosának, hogy őket is érdekeltté tegye a feltárásban és a kitermelésben. A nemesércet kötelező volt vert pénzre átváltani, a kincstár itt is jelentős haszonra tett szert. Firenzei mintára értékálló „florenci" aranypénzt, forintot veretett. A folytonos pénzbeváltásról-pénzrontásról lemondva első ízben vetett — ennek kárpótlásaként — a jobbágyságra egységes állami adót. Ekkorra vált — a fejlődés eredményeként — számottevő összeggé a városok adója is. Az uralkodó elősegítette a külkereskedelem fejlődését, külgazdasági politikáját pedig összehangolta a cseh és a lengyel uralkodóval. A pénzügyek igazgatására kié-

74

75

74. Károly Róbert király

75. Károly Róbert liliomos aranyforintja (elő- és hátlap), 1324

pítette a kamarai szervek országos hálózatát. A hadseregszervezés terheit ugyanakkor a nagybirtokosokra hárította: az országos tisztségek viselőit arra kötelezte, hogy zászlóik alatt meghatározott számú fegyverest állítsanak ki. A „zászlósurak" által felszerelt „bandériumok" korszerű és nem túl költséges hadszervezési formát biztosítottak.

Kihasználva a pápaság meggyengülését, megadóztatta a pápai jövedelmeket, saját híveivel töltötte be a főpapi székeket. Külpolitikájában a cseh—lengyel szövetségre támaszkodott, egyúttal megindította a küzdelmet a nápolyi trón megszerzéséért. A megszilárdult központi hatalom, az állandó és magas kincstári jövedelmek a Magyar Királyságot erős európai hatalommá emelték.

Az ország erejét Károly Róbert fia, I. (Nagy) Lajos (1342—1382) tette próbára. Az egyetlen magyar király, aki az utókortól a „nagy" jelzőt érdemelte ki, az utolsó nagy lovagkirályok egyike volt. Udvarában festők, szobrászok, ötvösök működtek, az uralkodó könyveket gyűjtött (legnevezetesebb az általa készíttetett pompás *Képes Krónika*), 1367-ben Pécsett egyetemet alapított. Udvarában lovagi tornák, ünnepségek zajlottak.

A „Nagy" jelzőt területgyarapító háborúi miatt illesztették neve mellé a kortársak. Négy évtizedes uralkodása alatt maga tizenhatszor indított hadjáratot, vezérei még tizenháromszor szállottak hadba. Öccsének, Johanna nápolyi királynő férjének meggyilkolását megbosszulandó több ízben vezetett hadjáratot Itáliába — igazi célja a nápolyi trón megszerzése volt. E hadjáratok roppant anyagi és véráldozatba kerültek, a magyar sereg éveket töltött olasz földön, ám a szívós küzdelem nem hozott eredményt. Hódoltatta viszont a havasalföldi vajdát, sikeres hadjáratot vezetett Velence ellen a dalmáciai városok birtokbavételéért, s a Balkánra is indított győzelmes háborút a török ellen. (A törökök mégis betörtek 1371-ben első ízben Magyarország területére.) Anyai örökségeként 1370-ben elfoglalhatta a lengyel trónt. A két ország nem egyesült, csak perszonáluniós kapcsolatban maradt, amely

76. Nagy Lajos király 1364. február 10-i oklevelének függő pecsétje (előlap)

77. Nagy Lajos király 1377. évi csatája

76

77

halálával meg is szűnt. (Ezért túlzó az a megállapítás, hogy ekkor „Magyarország határait három tenger mosta.")

Királyi székhelyét a palotává kiépített Budán rendezte be. A bárókat azzal tudta kordában tartani, hogy az adományozások új rendjét honosította meg: nem életre szólóan, hanem tisztségekhez kapcsoltan adományozott birtokot; „honorként", mintegy fizetségként, amelyhez még a katonaállítás kötelezettsége is társult. Az egységesedő köznemesség érdekeit kielégítve, 1351-ben törvény mondta ki, hogy „az ország határai közt lakó nemesek megannyian ugyanazon egy szabadsággal éljenek", tehát jogilag egységessé tette a nemességet — döntő lépés volt ez a renddé fejlődés útján. Ugyanekkor eltörölték a nemesek szabad végrendelkezési jogát; leszármazottak hiányában az oldalági rokonok örökölték a vagyont (ősiség), ha pedig nem voltak örökösök, a király (fiskalitás). Kötelezővé tették a kilenced beszedését, nehogy a nagybirtokos ennek elengedésével csábíthassa birtokára a köznemesek jobbágyait. A jobbágyok szabad költözése azonban fennmaradt, s lehetségessé vált, hogy a parasztok gazdaságilag bizonyos fokig megerősödjenek.

Bár a köznemesség rendies szerveződése eredményes volt, a föld — és ezzel a hatalom — döntő része a nagyurak kezében maradt, sőt az utóbbiak sora is egyre ritkult, és az ország területének zöme néhány család tulajdonába került. Némelyiküknek ezer falunál is többje volt, míg a királyi birtokok területe öt százalék alá süllyedt. Nagy Lajos halála után — fia nem lévén — az egymással rivalizáló trónkövetelők, sőt ellenkirályok a főúri szövetségek, a ligák játékszerei lettek. Lajos vejének, (Luxemburgi) Zsigmondnak (1387—1437) sikerült ugyan a trónt megszereznie, de fél évszázados uralma sem volt elégséges ahhoz, hogy a ligák hatalmát megtörje. Zsigmond igyekezett a városokra támaszkodni, elősegítette renddé fejlődésüket. A magyarországi városi fejlődés lendületet vett ugyan, de a városok hatalmi tényezőként nem játszhattak szerepet. A magyar király a cseh és a német trón megszerzésére törekedett, Zsigmond számára a magyar trón csak az első lépcső volt az európai hatalom felé vezető úton. El is érte a

német-római császári címet, igazi hatalmat azonban nem tudott kiépíteni: Csehországban a huszita háborúk, Magyarországon az ellene fellépő oligarchák tették próbára kétségtelen politikai ügyességét. Uralma végén tört ki Erdélyben Budai Nagy Antal parasztfelkelése, amelynek kihívása rendi szövetségkötésre indította Erdély uralkodó csoportjait, a magyar nemességet, a székely előkelőket és a szász patríciusokat (három nemzet uniója, 1437). A szabad paraszti fejlődésért kitört magyar—román jobbágyfelkelést, amelyet a huszitizmus eszméi is befolyásoltak, leverték.

A bárói ligák hatalmi túlsúlya nem tette lehetővé a köznemesség politikai önnállósulását. Jogilag ugyan minden nemes egyenlő volt, a valóságban azonban a kisebb birtokú nemesek a nagyobbak védőszárnyai alá húzódtak: elkísérték választott urukat a hadjáratba, eleget tettek megbízásainak, eljártak ügyes-bajos dolgaiban, cserébe pedig a nagybirtokos védelmet nyújtott nekik más nagyurak hatalmaskodásaival szemben. A birtoktalan nemes, avagy akinek örökrésze az önálló megélhetést nem tette lehetővé, a nagyurak váraiba húzódott, uradalmi ispánként, várnagyként kenyéradóját tisztelte uraában. E némileg a nyugat-európai hűbériségre emlékeztető kapcsolat a magyar társadalomfejlődés sajátossága. E szerint a kisebb birtokú nemes egy-egy nagyúr tágabb értelemben vett „familiájához" tartozik, annak familiárisa. Az ilyen családias kapcsolat, kötődés akár apáról fiúra is öröklődhetett egy évszázadon át, tekintettel azonban arra, hogy a legnagyobb birtokosok szinte nemzedékenként kicserélődtek, a szabaddá váló familiárisok új gazdát kereshettek.

A politikailag azonos jogokkal felruházott köznemesség — elsősorban nagy száma, ebből következő katonai ereje folytán — nem volt azért jelentéktelen hatalmi tényező. Ha egy nagy vagyonú oligarcha a köznemesség túlnyomó többségét maga mögé tudta állítani, akkor akár a korona megszerzésére is gondolhatott (I. Mátyás)!

Az országos politika ügyeit az ekkor állandósuló rendi országgyűléseken vitatták meg. Itt minden nemes jelen lehetett, s néha a gyűlések valóban tömegesek voltak, de csak akkor, ha

az oligarchák felvonultatták familiárisaikat. Egyébként a megyék küldtek még néhány követet, számuk megyénként kettőben állandósult. A rendi országgyűléseken képviseltették magukat a városok is. A fejlődés végeredményeként Magyarországon négy kiváltságos rend jött létre: a főpapok és főurak rendje (e két rend 1608-tól külön, a felső táblán tanácskozott, s ott személyesen voltak jelen), továbbá a szabad királyi városok (tehát nem a „polgárság"!) rendje és a köznemesi rend — utóbbiak küldöttekkel képviseltették magukat az országgyűlésen, s az alsó táblát alkották.

A rendi országgyűlések hozták az ország törvényeit, amelyeket az uralkodó „szentesített" (jóváhagyott), s megyei kihirdetésükkel léptek életbe. A XV. század legtöbbet vitatott kérdése természetesen a trónutódlás volt. Kezdetben — a XIV. században — az Árpád-ház leányági trónutódlása érvényesült, majd elvként fogadták el az uralkodó fiúutódlásának betartását, de a században egyetlen uralkodónak sem volt felnőtt korú törvényes örököse. Az országgyűlés erre az esetre a szabad királyválasztást mondotta ki, vagyis végeredményben „meghívás" útján töltötték volna be a trónt. Az uralkodók azonban házassági, szövetségi, öröklési szerződéseket kötöttek, vagyis nem vették figyelembe, hogy trónjuk felett nem rendelkezhetnek szabadon.

Mindez viszályok csíráját rejtette magában. Az országot emellett külső veszély, a török hódítás fenyegette, s a töröknek — ezt a kortársak is érezték — az ország saját erejéből nem állhatott ellen. Tekintettel a szomszédos, ugyancsak veszélyeztetett országokra, több kísérletet tettek arra, hogy a térség országait egy uralkodó alatt egyesítve törökellenes összefogást hozzanak létre. A lengyel—litván Jagelló-dinasztia megszerezte a cseh, majd a magyar trónt is. Az osztrák tartományokban meggyökeresedett Habsburg-dinasztia ugyancsak már a XV. században időlegesen magáénak tudhatta e két királyságot. Végül a térség országaiban egy-egy hatalmas főúr is kísérletet tett a trón megszerzésére (a „nemzeti" királyság gondolatát támogatta a köznemesség zöme), s ha a kísérlet eredménnyel járt — mint például Hunyadi Mátyás esetében

78. Zsigmond király

79. Beckó vára, XIV—XVI. század

78

79

—, megindultak a háborúk is, azzal a céllal, hogy a szomszédos országokat egy jogar alatt egyesítsék.

A török elleni harcban az ismeretlenségből a legnagyobb birtokosok közé emelkedő Hunyadi János ért el világraszóló győzelmeket. A támadó, offenzív fellépés híve volt. Első harci sikerei után erdélyi vajda, temesi ispán, nándorfehérvári főkapitány lett, vagyis a török elleni küzdelem szempontjából kulcsfontosságú tisztségeket szerezte meg. Birtokai is az ország déli részén feküdtek. Óriási vagyonát az ország védelmének szolgálatába állította. Korszerű zsoldossereget hozott létre, mozgósította familiárisait, sőt, ha kellett, a falvak népét is. 1443-ban egyedülálló vállalkozást, téli hadjáratot indított. A harmincötezer főnyi magyar, szerb, bosnyák, cseh, lengyel katonából álló sereg a Balkán hegységig hatolt előre. A győzelmek után a pápa is, Velence is támogatást ígért, s a következő év hadjáratában az uralkodó, I. Ulászló (1440—1444) vezette sereg a bulgár tengerparton, Várnánál ütközött meg a törökkel. Az ígért támogatás elmaradt, a csata elveszett, maga a király hősi halált halt. Az egyetlen király nélküli időszak (interregnum) következett Magyarország történetében. Hunyadi Jánost választották kormányzóvá (1446—1452). Néhány év múlva a világhódító II. Mohamed szultán indította meg százötvenezer fős hadát észak felé, Magyarország ellen. Az ország védvonalának kulcsát, Nándorfehérvárt vette ostrom alá, amelyet mindössze ötezer főnyi őrség védelmezett. A pápa keresztes hadjáratot hirdetett, Kapisztrán János szerzetes buzdító szavára ezrek szálltak táborba. Mintegy ötvenezer főnyi sereg gyűlt össze, többségük azonban nem volt képzett katona. A Dunát elzáró török hajólánc áttörésével Hunyadi bejuttatta a felmentő sereget a várba. A török 1456. július 21-én indított döntő rohamot, s már csak a belső vár volt a védők kezén, sőt a török már oda is kitűzte a lófarkas zászlót, amelyet Dugovics Titusz hősies önfeláldozással, a törököt magával a mélybe rántva távolított el. Óriási küzdelemben végül sikerült kiverni a támadókat, sőt a következő napon a védők rárontottak a török táborra, kézre kerítették ágyúikat. A török ezután felhagyott az ostrommal. A kulcsfontosságú

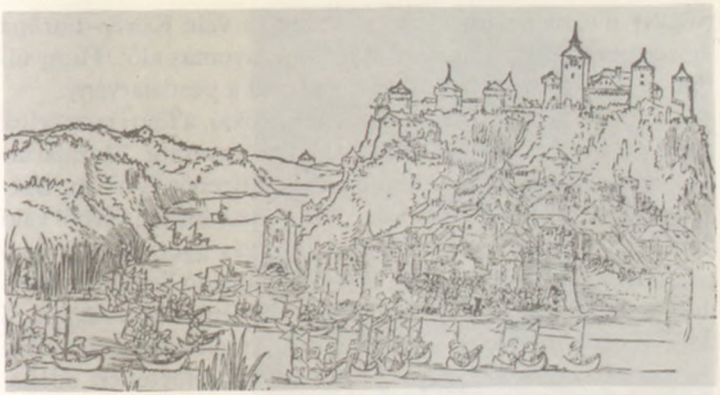

80

81

80. Nándorfehérvár, XVI. század

81. Mátyás király bautzeni szobra, XV. század vége

végvár megmenekült, Magyarország és vele Közép-Európa hosszú évtizedekre mentesült a török nyomás alól. Hunyadi Jánost az ostromot követően ragadta el a pestisjárvány.

Hunyadi János hírneve, roppant birtokai, a főúri csoportok megegyezése, a köznemesség akarata egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a trónüresedés alkalmával tizenöt éves fiát, Mátyást válasszák királlyá. Először került nem királyi vérből való uralkodó Magyarország trónjára. Mátyás gyermekként sem volt már a főurak játékszere. Az ellene támadó ligákat szétverte, s nagy eréllyel látott hozzá hatalma kiépítéséhez. A városi fejlődés eredményeire, a paraszti árutermelés kibontakozására támaszkodva új, súlyos, de nem elviselhetetlen adókat vezetett be. A kincstár jövedelme korábban negyedmillió forintot tett ki, Mátyás — elsősorban az adóbevételek, köztük a rendszeressé váló „rendkívüli hadisegély" révén — ezt nyolcszázezer forint fölé emelte. Főleg a nagybirtokosok berzenkedtek adópolitikája ellen, hiszen a jobbágyságot végeredményben az ő rovásukra terhelte meg. Szilárd államhatalmi rendjével, a jobbágyi költözés biztosításával, a mezővárosi fejlődés útjának egyengetésével egy időben Mátyás modernizálta az államszervezetet, köznemesi híveit juttatta be az állami hivatalokba, rendszeres fizetést élvező hivatalnokokat alkalmazott. Hosszú uralkodása (1458—1490) mégsem volt nyugalmi korszak. A főurak — néha elpártolt hívei, például Vitéz János esztergomi érsek — több ízben is fellázadtak, összeesküvést szőttek ellene. Mátyás fegyveres ereje független volt a főuraktól. Hatalmas jövedelmének zömét híres zsoldosserege, a fekete sereg fenntartására fordította, amelynek létszáma tízezer fő körül járt. A hatalmas sereget foglalkoztatni kellett, a sereg fenntartásából szinte logikai szükségszerűséggel következett a hadi vállalkozások egész sora. Hiszen a sereg külországban a hódítások, zsákmányolások révén eltarthatta önmagát! Kisebb hadjáratoktól eltekintve, Mátyás nem indított törökellenes harcokat. A siker reményével ezt nem tehette — helyette végvári védővonalat tartott fenn, amely egyre több pénzt igényelt —, nem is szólva arról, hogy a Balkán nem ígért zsákmányt a fekete seregnek. A cseh trón

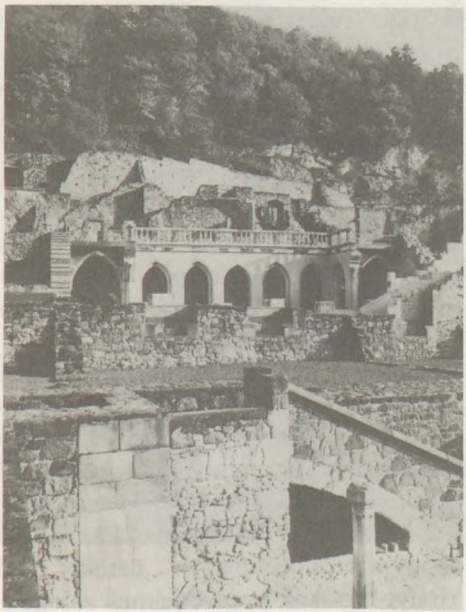

82

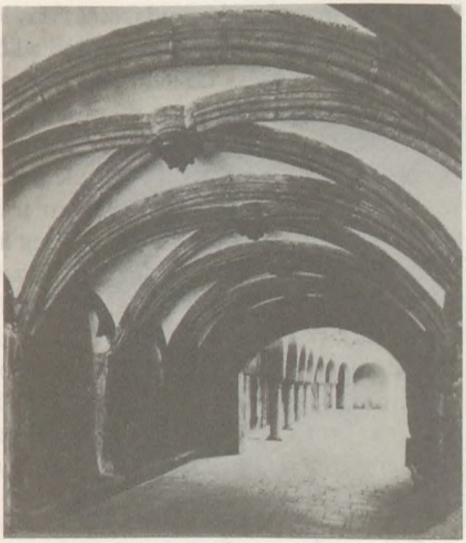

83

82. Mátyás király egykori visegrádi nyári palotájának részlete

83. A pozsonyi városháza folyosója, XV. század

megszerzéséért, továbbá Ausztria, Morvaország, Szilézia irányába indított hódító hadjáratokat, amelyek jórészt sikerrel jártak ugyan, de halálával el is vesztek. Mátyás a cseh trón megszerzésével belépett volna a német-római választófejedelmek sorába, s azt remélte, hogy a császári címet is megszerezheti. 1485-ben Bécset is bevette, székhelyét ide helyezte át. Az ország erőforrásai azonban a hódítások megtartásához már nem voltak elégségesek. A fiatal uralkodó a békekötések alkalmával legfőbb ellenfelének, II. (Habsburg) Frigyes császárnak ígéretet tett: ha utód nélkül halna meg, örökli trónját. Törvényes utóda második házasságából sem volt, utolsó éveiben házasságon kívül született fia, Corvin János trónra lépését szerette volna előkészíteni, halála után azonban a herceg nem tudta érvényesíteni trónigényét. A fekete sereget szétverték, a központosítás eredményeit megsemmisítették.

A trónra a Jagelló-dinasztia tagja, II. Ulászló (1490—1516), majd II. Lajos (1516—1526) került. E királyoknak az urak — ahogy a krónikás írta — „üstökét markukban tartották". A királyi birtokok és jövedelmek zálogba kerültek, a kincstárat gazdagító források teljesen elapadtak, a végvári katonaság fizetetlen maradt. A rendszeressé váló és egyre népesebb országgyűléseken, a Rákos mezején a köznemesi párt érdekében számos végzést hoztak, amelyek a nagyurak ellenállása folytán többnyire papíron maradtak. Az országgyűlések sűrűn cserélgették a kormányzat vezetőit, az államgépezet akadozott. Az ország politikai élete a lengyel történelemből ismeretes „nemesi köztársaság" felé vett irányt. E fejlemény hátterében a nagy létszámú köznemesség állt, amely az országos politikába beleszólási joggal rendelkezett. Az oligarchák által befolyásolt pártok váltakozó kimenetelű küzdelmei a folyamatos államkormányzást lehetetlenné tették.

A nemesség egésze érdekelt volt abban, hogy a paraszti árutermelés hasznát a maga számára fölözze le, illetve hogy magát az árutermelést a saját birtokai számára monopolizálja, s a parasztot az önellátásra szorítsa vissza. A két ellentétes tendencia küzdelme már a XV. század végén megkezdődött, s 1514-ben parasztháborúként robbant ki.

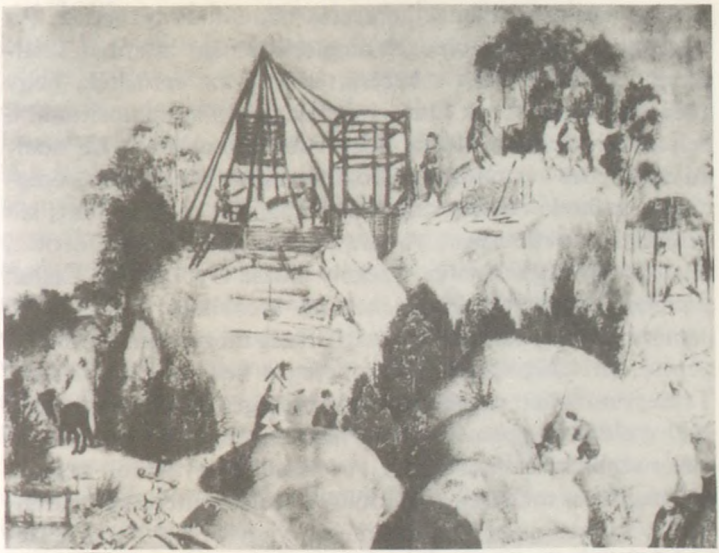

84

85

84. Rézbánya ábrázolása, 1513

85. Dózsa György kivégzése

1514-ben törökellenes keresztes hadjáratot hirdettek. Az elégedetlen paraszti tömegek meglepően nagy számban szálltak táborba, felvették a kereszt jelét, s azt remélték, hogy győzelmes hadjáratuk után emberileg, jogilag biztosítottabb helyzetben térhetnek haza, hogy vitéz katonaként a társadalmi emelkedés vár rájuk. A török ellen induló keresztes seregtől az uralkodó osztály minden támogatást megtagadott, sőt bennük látott ellenséget. A parasztsereg az urak ellen fordult, vezérük egy végvári vitéz, Székely Dózsa György lett. Céljuk a székely szabadságra emlékeztető archaikus viszonyok, a nemesség nélküli szabad paraszti ország megteremtése volt. A népes, ám kiképzetlen parasztsereg a kezdeti sikerek után Temesvár mellett megsemmisítő vereséget szenvedett, s ezzel végleg eldőlt, hogy a nemesség nem engedi a paraszti árutermelés szabad kibontakozását. A felkelőkön gyakorolt kegyetlen megtorlás mellett „örök időkre" szóló büntetésként elrendelték a jobbágyság röghöz kötését, vagyis megvonták a szabad költözés jogát, továbbá kötelezővé tették a jobbágyság heti egynapi igás vagy kétnapi gyalog robotját, amely ingyen munkaerőt biztosított a földesúri árutermeléshez. E törvényeket teljes egészében akkor még nem sikerült érvényesíteni, de megszülettek, s jelezték azt az irányt, amely felé Magyarország társadalma és a gazdaság haladt: a második jobbágyság rendszerét.

A középkori magyar állam sorsát mégsem belső ellentétei, hanem a feltartóztathatatlan török hódítás pecsételte meg. Az akkori világ legerősebb katonai hatalmának a védekezésre berendezkedő magyar állam tartósan nem állhatott ellen. A végvári vonal költségei felülmúlták a magyar állam lehetséges jövedelmeit, a dinasztikus egyesítési kísérletek kudarcba fulladtak, rendszeres támogatást nem sikerült szerezni. A középkori Magyarország nem őrizhette meg a törökkel szemben függetlenségét és integritását. Kétségtelen azonban, hogy a XVI. század elejének erőtlen központi hatalma, a belső pártharcok, a királyi jövedelmek kisajátítása siettette a magyar állam bukását.

A bukás 1526-ban következett be. Az 1520-ban trónra került II. Szolimán szultán a hódítás fő irányát Európa felé jelölte ki. Egy-két év múltán megsemmisült a déli védvonal, elesett Nándorfehérvár. Nyitva állott az út a török előtt. Hadseregük 1526 tavaszán indult útnak, s lassan, óvatosan haladt előre. A végveszélyben a szinte még gyermek II. Lajos jelentős hadat tudott egybegyűjteni — noha a teljes haderőt nem sikerült összevonnia. Az augusztus 29-i mohácsi csatát a török számbeli és tüzérségi fölénye két óra alatt eldöntötte. A magyar állam vezetésének számos alakja, főpapok, főnemesek és egyszerű köznemesek, cseh zsoldosok, fegyvert fogott horvát parasztok ezrei maradtak holtan a csatatéren. A király menekülés közben pusztult el. Az ütközet — esetleg — lehetett volna sikeres, de a hadjárat egésze mindenképpen úgy fordította volna az ország sorsát, ahogy a döntőnek bizonyult csata: a középkori magyar államiság összeroppant a világhódító török hatalma alatt.

86

86. Nagy Szulejmán (II. Szolimán) szultán

87. A mohácsi csata

87

88

89

88. A török kegyetlenkedése

89. Germánia a töröktől sanyargatott Hungária segítségére siet

A HÁROM RÉSZRE SZAKADT ORSZÁG (1526—1686)

A mohácsi csata után a győztes sereg tovább nyomult előre, elfoglalta és kifosztotta Budát, ám az ősz beköszöntével a hadjárat véget ért; a törökök megszálló erők hátrahagyása nélkül vonultak ki az országból. A királyság lélegzetvételnyi szünethez jutott. Ki vegye kézbe irányítását? A vetélkedő pártok királyjelöltjei egyúttal egy-egy külpolitikai koncepciót is képviseltek. A köznemesi párt az ország legnagyobb birtokosát, a köznemesi sorból csak két nemzedékkel korábban kiemelkedő (Szapolyai) Jánost választotta királlyá (1526—1540). A „nemzeti" király csupán saját erejével, Magyarország erőforrásaival nem állhatott ellen az oszmán hódításnak, politikájának ebből következően „törökbarát" irányt kellett vennie, noha természetesen János király és hívei sem gondoltak arra, hogy utat nyissanak a pogánynak. A bárók egy kisebb csoportja nem sokkal később — az uralkodók öröklési szerződéseire is hivatkozva — a világbirodalom felett uralkodó (Habsburg) V. Károly császár testvérét, Ferdinánd osztrák főherceget hívta meg a trónra. I. Ferdinánd országlása (1526—1564) már nemzetközi segítséget hozhatott, mivel őt egyúttal cseh királlyá is megválasztották, a szomszéd országok és tartományok erejét egyesíthette, nem is szólva arról a reményről, hogy esetleg hatalmas testvérbátyja is segítséget nyújt majd a törökellenes harchoz. A Habsburg-király megválasztásának kockázata viszont abban rejlett, hogy a dinasztia európai hatalmi igényei miatt a törökellenes harc talán alárendelt jelentőségű marad, s még az is előfordulhat, hogy Ferdinándnak kell bátyján segítenie.

90

91

90. Szapolyai János király

91. I. Ferdinánd király

I. Ferdinánd zsoldos hadai 1527-ben elfoglalták a királyságot. János király a törökkel kötött szövetséget, hogy országát visszafoglalja. 1529-ben a szultán hatalmas hadat indított, János megsegítése ürügyén Bécset akarta hódoltatni, ezzel azonban kudarcot vallott. Amikor a sereg visszahúzódott a Balkánra, újrakezdődött a belháború. A két király területe állandóan változott, várak, megyék, városok cseréltek gazdát. 1532-ben minden eddiginél nagyobb török had vonult Nyugat-Magyarországon át, céljuk az osztrák örökös tartományok elfoglalása volt. Kőszeg kicsiny erődje azonban útját állotta a hódítóknak, s bár néhány heti ostrom után kitűzhették a lófarkas zászlót, az Alpokban ekkorra már havazott, az elvesztegetett időt nem lehetett behozni többé; meg kellett kezdeniük a visszavonulást.

Mindkét király táborában erősödött a felismerés, hogy a vetélkedés mindannyiuknak árt, s csak a töröknek használ. Környezete nyomására a két király Váradon 1538-ban békét kötött. Beszüntették a háborúskodást, s megegyeztek abban, hogy János király halála után az egész ország Ferdinándé lesz. A békét azonban egyik fél sem tartotta be, s amikor János királynak fia született, híveit az újszülött királyságára eskette fel. János halála után Izabella özvegy királyné a csecsemő, ám megkoronázott János Zsigmonddal betelepedett a budai várba. Ferdinánd ostrom alá vette. 1541-ben oszmán segélyhad érkezett Buda felmentésére. A török ekkor — a mohácsi csata évfordulóján — csellel elfoglalta Buda várát. Ezzel Magyarország középponti erőssége, s vele az ország középső sávja uralma alá jutott. Sztambul, miután belátta, hogy a közeli jövőben az osztrák tartományokat nem hódíthatja meg, nem kockáztathatta, hogy Ferdinánd vegye birtokba Magyarországot; felvonulási területként a maga számára kívánta biztosítani azt. A következő évtizedek török politikájának fő törekvése az országba hasító, egyelőre keskeny ék kelet—nyugat irányú tágítása volt. A török hódításától keletre, a Tiszántúlon és Erdélyben Fráter György pártfogása alatt János Zsigmond rendezkedett be, itt alakult ki az Erdélyi Fejedelemség. A nyugati és északi területek Ferdinánd birtokában ma-

92

93

92. Buda látképe a török alatt

93. Az egri vár

radtak, a középkori Magyarország örököseként ide szorult vissza a Magyar Királyság, a királyi Magyarország. Ezzel az ország három részre szakadt, s ez az állapot — közben jelentős területi változásokkal — mintegy másfél évszázadra állandósult.

Ferdinánd, uralmának biztosítása érdekében, kénytelen volt a rendekre támaszkodni, ezért csak óvatosan, fokozatosan kezdett hozzá centralizált államapparátusának a kiépítéséhez. A török kiűzéséhez nem volt reális ereje, a hódítást is csak úgy tartóztathatta fel, ha területét végvárak láncolatával veszi körül. A végvári rendszer a XVI. század közepén épült ki, s Horvátországtól észak felé haladva, majd félkörívben nyugat felé fordulva az erdélyi határszélekig védelmezte a királyi Magyarországot. A várak kiépítése, a várvédő zsoldos katonaság fenntartása, a néhány évenként újrakezdődő hadjáratok számottevő, háromszáz—nyolcszázezer forint közötti összeget igényeltek. Magyarországról még e háborús viszonyok között is mintegy félmillió forint körüli összeg folyt be az államkincstárba, az ország nagyjából a saját erejéből tartotta fenn a védelmi rendszert. Mivel a katonák az osztrák örökös tartományokat, Csehországot is védték, zsoldjukhoz ezen országok is hozzájárultak — legalábbis elvben, mert a várvédők igen gyakran maradtak fizetség nélkül: „se pénz, se posztó".

A végvári vonal a nagy török hadjáratok idején került roppant erőpróba elé. A várvédők helytálltak: 1552-ben Temesvár, Drégely hősies ellenállás után került török kézre, Eger vára pedig a végsőkig kitartott, a török végül kénytelen volt felhagyni ostromával. A végvári védelmi vonal behorpadt, de nem omlott össze. 1566-ban maga a szultán vezette százezer fős hadát a Dunántúl kulcs-erődje, Szigetvár ellen. Zrínyi Miklós horvát bán védőserege egy hónapig állta az ostromot. Felmentő sereg nem érkezett — az utánpótlási vonalakat féltve a császári sereg nem mozdult el Győr alól —, s amikor a rommá lőtt vár nem volt védhető többé, az égő várból a várvédők Zrínyivel az élen kirohantak a törökre, a biztos halálba. A vár elesett, a török hadjárat mégis kudarcot vallott,

az időveszteség miatt a hadjáratot nem lehetett folytatni. Az öreg II. Szolimán szultán még az ostrom alatt meghalt.

A török hódítás nagyjából Magyarországon érte el lehetséges terjeszkedésének végső határát. A kisázsiai területekről összegyűjtött csapatok balkáni felvonultatása ugyanis csaknem három hónapot vett igénybe. Utánpótlási gondok miatt a török téli hadjáratra nem vállalkozhatott, a sereg zömének a tél beálltára vissza kellett térnie. Ezért volt roppant jelentősége minden egyes erőd és vár akár csak néhány napos ellenállásának. A török roham lefékeződött, Bécset soha nem tudták elfoglalni, tervüket, hogy a Duna völgyén hatoljanak be Európa szívébe, nem tudták valóra váltani.

Az ország keleti felén Jagello Izabella királyné, János király özvegye rendezkedett be (1541—1551). A török hódítás fő iránya északnyugat volt, Erdély — török szempontból — perifériára került, s ezért a török belenyugodott abba, hogy ott önálló, ám a törökkel szövetséges, neki hűbéri adót fizető fejedelemség alakuljon ki. A keleti országrész politikáját irányító Fráter György azonban arra törekedett, hogy a Habsburgok jogara alatt egyesítse az egész, töröktől meg nem szállt területet. 1551-ben hirtelen elhatározással megnyitotta Erdélyt Ferdinánd hadai előtt. A megérkező pár ezer fős sereg azonban csak arra volt elegendő, hogy törökbarát ellenzékét fenyegesse, a török támadás elhárítására azonban nem volt alkalmas. Fráter György hasztalan ostromolta a Habsburgokat nagyobb fegyveres erő Erdélybe küldéséért, hiába mozgósította Erdélyt — a parasztok felfegyverzését is beleértve — s tartotta sakkban páratlan diplomáciai ügyességével a törököt, eldöntő erejű segítség nem érkezett, sőt a császári csapatok parancsnoka, nem bízván benne, meggyilkoltatta. János Zsigmond fejedelemsége (1559—1571) török pártfogás alatt önállósult, s a speyeri egyezményben (1570) ezt a helyzetet a Habsburgok is tudomásul vették. Kiderült, hogy ezeket, a királyi Magyarországgal csak északon, rövid szakaszon érintkező, távoli területeket nem lehet egyesítve megtartani. Így a Habsburg-politikának is érdekében állott, hogy az erdélyi fejedelemség — s ne a török alávetés — híve legyen. Báthori

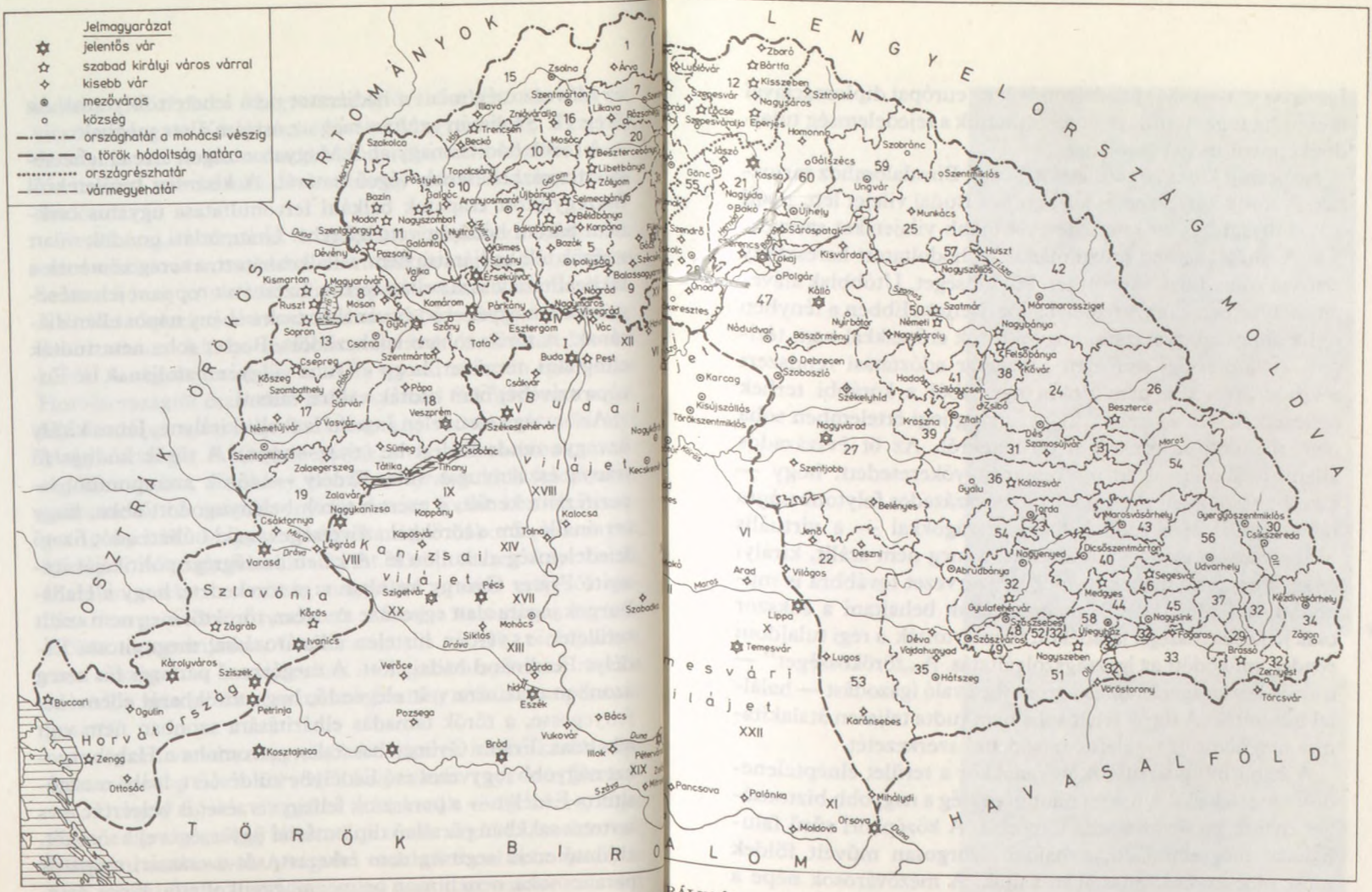

RÁLYSÁG

son vm. 9 Nógrád vm. 10 Nyitra vm. 11 Pozsony vm. 12 Sáros vm. 13 Sopron vm. 14 Szepes vm.
eszprém vm. 19 Zala vm. 20 Zólyom vm.

ELEMSÉG
vármegyével)

7 Bihar vm. 28 Borsod vm. 29 Brassó-vidék 30 Csík szék 31 Doboka vm. 32 Erdélyi Fehér vm.
szna vm. 40 Küküllő vm. 41 Közép-Szolnok vm. 42 Máramaros szék 43 Maros szék 44 Medgyes szék
51 Szeben szék 52 Szerdahely szék 53 Szörény vm. 54 Torda vm. 55 Torna vm. 56 Udvarhely szék
9 Ung vm. 60 Zemplén vm.

LTSÁG
dzsákok)

ppány X Lippa XI Moldova XII Nógrád XIII Pécs XIV Simontornya XV Szécsény-Fülek
zerém XX Szigetvár XXI Szolnok XXII Temesvár

1 Árva vm. 2 Bars vm. 3 Gömör-Kishont vm. 4 Győr vm. 5 Hont vm. 6 Komárom vm. 7 Li
15 Trencsén vm. 16 Turóc vm. 17 V

ERDÉ
(A hozzá

21 Abaúj vm. 22 Arad vm. 23 Aranyos szék 24 Belső-Szolnok vm. 25 Bereg vm. 26 Bess
33 Fogaras földe 34 Három szék 35 Hunyad vm. 36 Kolozs vm. 37 Kőhalom szék 38 Kővár-
45 Nagysink szék 46 Segesvár szék 47 Szabolcs vm. 48 Szászsebes szék 49 Szászváros szék 50
57 Ugocsa vm. 58 Új

T
(vil

I Buda II Csanád III Eger IV Esztergom V Fehérvár VI Gyula VII Hatvan VIII K
XVI Szeged XVII Szekcső-Mohács XVIII Szé

IV. Magyarország közigazgatása a linzi béke korában

István (1571—1586) fejedelemségét az európai diplomáciával is el tudta fogadtatni, így őt tekinthetjük a fejedelemség tulajdonképpeni megalapítójának.

Az ország középső területei a Török Birodalomhoz tartoztak. A török közigazgatás központja a Budai vilajet lett, majd a hódoltsági terület kiterjedésével újabb vilajeteket szerveztek. A török jogrend muzulmánok és hódoltatott keresztény alattvalók, a „ráják" között tett különbséget. Utóbbiak alávetett helyzetben éltek, személyi adót fizettek. Ebben a tényben rejlik annak magyarázata, hogy a török erőszakkal nem térített. A hódoltsági területen a magyar adóztatási rendszert részben átvéve, a parasztokra nagyjából a korábbi terhek nehezedtek. De a királyi Magyarország jogi értelemben soha nem mondott le ezekről a területekről. Az öt évszázados állami önállóság olyan mélyen meggyökeresedett, hogy — szemben a teljesen meghódolt, sok évszázados folytonosságra támaszkodni nem tudó balkáni országokkal — a virtuális Magyarország egységként létezett: a meg nem szállt, királyi Magyarországra menekült megyei szervezet továbbra is működött, a földbirtokosok megpróbálták behajtani a sokszor csak jelképes összegű járadékot, fenntartották a régi tulajdoni rendet, működött az igazságszolgáltatás. A „törökösséget" — a török közigazgatáshoz és jogrendhez való igazodást — halállal büntették. A török tehát soha nem tudta teljesen átalakítani a meghódított területek társadalmi szerkezetét.

A háborúk, pusztítások ugyanakkor a terület elnéptelenedését idézték elő. A megmaradt népesség a nagyobb biztonságot nyújtó mezővárosokba tömörült. A középkori sűrű faluhálózat megsemmisült, a hajdan szorgosan művelt földek most mocsarakká, pusztákká váltak. A mezővárosok népe a hatalmas legelőterületeken külterjes állattenyésztést folytatott, s a gulyát, a ménest lábon hajtották Velence, Bécs, Közép-Európa irányába. Az alföldi mezővárosokban így gazdag parasztpolgárság alakult ki, s az erősödő-öntudatosodó népesség a helyi kormányzat ügyeit is kezébe vette: kialakult a parasztvármegye.

A törökök által elfoglalt városok viszont pusztultak. Polgár-

94

95

94. Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király

95. Komárom ostroma 1594-ben

ságuk elvándorolt, az ittmaradottak nem építkezhettek, a távolsági kereskedelem bizonytalanná vált. A városokba török katonaság, balkáni népesség költözött, a török csak minaretet, fürdőt épített — a városok lassan keleties külsőt öltöttek.

A társadalom szellemi arculata a XVI. század első felében alapvetően megváltozott: Magyarországon is diadalmaskodott a reformáció, az ország lakóinak túlnyomó többsége áttért a protestáns vallásra. Gyors terjedéséhez az is hozzájárult, hogy a királyi városok német polgárságát már régóta kulturális kapcsolatok fűzték a német területekhez, a városokban ezért a lutheri (evangélikus) irányzat hódított. A török megszállta országrészeken szétzilálódott a katolikus egyházszervezet, a megszállók pedig közömbösek voltak a keresztények hitágazati vitái iránt. A nemesség rendi tudatát erősítette a reformáció kálvini (református) áramlata, amely az egyén elhivatottságát, felelősségét emelte ki, s a zsarnok uralkodóval szembeni ellenállást is jogosnak tartotta. A birtokosokkal együtt változtattak hitet alattvalóik is, így az ország többsége a református vallást fogadta el. Erdélyben János Zsigmond fejedelem pártfogása folytán még az Európa-szerte üldözött Szentháromság-tagadó (később unitáriusnak nevezett) vallás is meg tudott gyökeresedni, sőt — Európában először —, 1568-ban itt mondották ki a négy vallás (katolikus, evangélikus, református, unitárius) szabad gyakorlását.

1571-ben az erdélyi nemesség Báthori Istvánt választotta fejedelemmé, s a választást a török is jóváhagyta. Miksa császár-királlyal szemben viszont fegyverrel kellett biztosítania önállóságát. A török kiűzését most új úton kísérelte meg: 1576-ban megszerezte a lengyel trónt, hogy e két ország egyesített erejével hajtsa végre a nagy vállalkozást. Új királyságába költözve erős államhatalom kiépítésébe fogott — a lengyelek személyében egyik legnagyobb királyukat tisztelik. Az orosz és ukrán területek megszerzéséért folytatott hadjáratival viszont a lengyel nemesség igényeit elégítette ki, s ennek szolgálatába állította Erdély erőforrásait. Politikája nagy céljához nem jutott közelebb, de utódainak, rokonainak, Báthori Zsigmondnak és Báthori Andrásnak (egymást váltva

1586—1602 között uralkodtak) kiépített államszervezetet, megbízható külső szövetségeseket hagyott örökül.

A királyi Magyarországon fennmaradt a szabad királyválasztás joga. Az országgyűlések rendre azt a Habsburg főherceget választották királlyá, akit a választófejedelmek német-római császárrá emeltek. Magyarország így gyakorlatilag a Német-római Birodalommal került perszonális unióba. Szorosabb volt a kapcsolat a Habsburgok közvetlen uralma alá tartozó területekkel (a császári cím nem jelentett tényleges uralkodói hatalmat), az osztrák tartományokkal és Csehországgal. I. Miksa (1564—1576) és I. Rudolf (1576—1608) uralkodása alatt nemcsak a rendek ellenállása, hanem a Habsburgoknak hitelező Fuggerek pénzügyi csődje, az állami pénzügyek összeomlása is lehetetlenné tette a centralizáló államapparátus kiépítésének folytatását. A végvári katonák fizetetlenül maradtak, a várakat hadi szerekkel sem tudták ellátni, s így a formálisan fennálló béke ellenére a török fokozatosan, beütésekkel, portyákkal, kisebb várak elfoglalásával bővítette hódoltsági területét. A bizonytalan, végvárak közötti sávban alakult ki a kettős adózás rendszere: az itt élő lakosság török és magyar földesurainak egyaránt adózott, elvileg fele-fele összeggel, a gyakorlatban a végváriak zaklatásaitól, zsákmányoló portyáitól is háborgatottan. Hogy ellátásukat biztosítsák, a béke éveiben a végvári katonák maguk is gazdálkodni kezdtek.

A század utolsó harmadában megindult az ellenreformáció szellemi-politikai mozgalma. Az uralkodó elutasította a protestáns vallás szabad gyakorlására vonatkozó rendi követeléseket, s ez kiélezte a magyar rendek és a prágai udvar ellentéteit. A Habsburgok abszolutista törekvései erőtlennek, illetve az ország számára hátrányosnak bizonyultak. Ezért a nagybirtokosok is — jóllehet birtokot szereztek az örökös tartományokban, összeházasodtak a cseh és osztrák arisztokráciával — a rendi ellenállás erősítésében keresték érdekeik érvényesítésének lehetőségét. Hasonló mozgalmakat figyelhetünk meg az osztrák rendeknél és Csehországban is. A Habsburgok uralma megrendült.

Ugyanakkor a Török Birodalom belső gyengesége nem maradt rejtve a kortársak előtt: a Birodalmat trónkövetelők harca és feudális anarchia osztotta meg. A perzsa háborúk elvonták erőiket az európai területekről. A magyarországi hódítások, mint egy világbirodalom végvidéke, a török számára ráfizetésesek voltak, az itt behajtott adóknál többet kellett költeniük a megszálló uralom biztosítására, a várak fenntartására, a zsoldfizetésre.

A bégek és végvári kapitányok hadi vállalkozásaiból szinte észrevétlenül fejlődött ki a szultán és a császár nagy háborúja, a tizenöt éves háború (1591—1606). Kezdetben úgy látszott, hogy a hadi szerencse végképp elhagyta a törököt. Számos várat sikerült visszafoglalni, sokan — főleg az eredetileg állathajtással foglalkozó hajdúk — önként csatlakoztak a seregekhez. A sikereken felbuzdulva a Habsburgok országai jelentős hadisegélyeket ajánlottak fel, s a seregek élére is kezdeményező, tehetséges hadvezér került. A török maga kért békét, az udvar — amely évtizedekig a béke fenntartásának híve volt — most a háború folytatása mellett döntött: a megnyíló pénzforrások a hadi vállalkozók, seregszervezők, szállítók számára busás jövedelmet biztosítottak. A háború folytatódott, de újabb sikereket, döntő győzelmet egyik fél sem tudott kicsikarni. Magyarország hosszú évekre hadszíntérré vált. Zsoldos hadak járták az országot, zömük azonban csak nevében volt zsoldos, valójában az elmaradt járandóságot rablással, fosztogatással pótolták. A seregek nyomában a pestis járt. Felégették a városokat, a hódoltsági területeket tatár csapatok dúlták. A zsoldosok kifosztották a templomokat, kiásták és kirabolták a halottakat, a kezükre került parasztokat megkínozták, hogy rejtekhelyeiket kitudják, majd megölték. A bécsi hadvezetés és az udvar, úgy látszott, mindezt eltűri.

A török hódítók évtizedek óta nyomorgatták már az országot, de lakosságának drasztikus csökkenése első ízben ekkor, a tizenöt éves háború idején következett be. A megtizedelt népesség az erdőkbe, hegyekbe menekült, Erdélyből kannibalizmusról adott hírt a krónikás.

A török hódoltság alatti birtokaik visszaszerzésében reménykedő nemesek és főurak keservesen csalódtak. A létbiztonság teljes megszűnése ezen állapotokat megváltoztatni próbáló érdekközösséget teremtett a nemesi rend, a városok polgárai, a végvári vitézek, sőt a jobbágyság sorai között. A tetemes károkat szenvedett nagybirtokosok biztonsága is veszélyben forgott: az udvar „hűtlenségi", hazaárulási perek konstruálásával az ő életük és vagyonuk révén próbált hatalomra és pénzre szert tenni.

Az elégedetlenség először a hajdúk felkelésében robbant ki, amelynek élére egy fenyegetett nagybirtokos, a kiváló hadvezéri és politikai képességgel rendelkező Bocskai István állt. Hajdúi segítségével több vármegyét elfoglalt a Felvidéken, egymás után hódoltatta az ottani városokat és várakat. Felkeléséhez — a hajdúktól tartva, ezért csak némi vonakodás után — a vármegyék nemessége is csatlakozott. A császáriaknak nem volt elég erejük a felkelők katonai megsemmisítéséhez, csak a Nyugat-Dunántúl maradt meg a király hűségén. A felkelő rendek 1605-ben Szerencsen országgyűlést tartottak, ahol Bocskait fejedelemmé választották. Megfogalmazták azokat a rendi sérelmeket, amelyek az uralkodó elleni felkelésre indították őket — először hivatkoztak a magyar közjogban az 1222-es *Aranybulla* ellenállási záradékára —, és kiáltványt intéztek Európa népeihez, amelyben az uralkodónak nem alaptalanul tulajdonították azt a szándékot, hogy „Magyarországot tartománnyá teszi és örökös jogon az ausztriai háznak rendeli alá". A felkelők a keresztény Európában nem találtak támogatóra, így — mint maguk is hangsúlyozták: kényszerből — elfogadták a kínálkozó török szövetséget.

A török valóban folytatta a maga háborúját, s nem volt hajlandó addig békét kötni, amíg Bocskai feltételeit nem teljesítik. A szultán koronát küldött Bocskainak, aki azonban a vazallus király tisztét — bölcs politikai megfontolással — nem volt hajlandó elfogadni. A nemesek többsége sem vállalta volna a Habsburgok trónfosztását. Bocskai viszont jól látta, hogy a török kiűzését az adott viszonyok között nem lehet elérni. Békére, a nemesség és a fegyvert fogott hajdúk jogai-

nak biztosítására gondolt tehát. A hajdúknak kollektív nemességet adományozott, és saját birtokain — szabad katonaparasztokként — letelepítette őket. Így sikerült e katonáskodó réteget a feudális társadalomba integrálnia, s ezzel a nemességet is megnyugtatnia, ráadásul a hajdúságot sem kellett szélnek ereszteni, katonai erejére a későbbiekben is lehetett számítani.

1606-ban megszületett a rendek és az udvar megállapodása, aláírták a bécsi békét. A felkelők valamennyi lényeges követelése teljesült, biztosították a protestáns vallás szabadságát, újból elismerték Erdély függetlenségét, amely Bocskai szemében a vívmányok megőrzésének legfőbb záloga volt. Mint politikai végrendeletében kifejtette, „valameddig az magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél lészen és a magyar királyság a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani". Bocskai közvetítésével ugyanebben az évben Zsitvatoroknál a törökkel is létrejött a béke. A felkelés sikerrel zárult tehát: a hajdúk letelepítésével a paraszti felemelkedés új útját mutatta meg; biztosította a rendek kiváltságait, a vallásszabadságot, s ezzel az ország önállóságát; végül véget vetett az országot dúló hosszú háborúnak. — Nem sokkal a békekötés után a fejedelem sírba szállott.

A rendek és az udvar közötti kompromisszumot az új uralkodó, II. Mátyás (1608—1619) trónra léptekor iktatták törvénybe. A centralizált államhatalmi szervek helyett feléledt a rendi állam apparátusa. Kikötötték, hogy hivatalokat csak magyaroknak adhat a király, s a birtokadományokat is magyar nemeseknek kell juttatnia. A jobbágy—földesúr viszonyba sem szólhatott bele az uralkodó — a szabad költözés engedélyezését vagy tilalmát a megyékre bízták. A nemesi osztályérdeket szolgálta az is, hogy korlátozták a városok jogait: az országgyűlésen az összes város csak együtt adhatott le — egyetlen — szavazatot. A rendiség megerősített válaszfalai fékezték a társadalmi mobilitást, elvágták a jobbágyi-mezővárosi felemelkedés útját.

96

97

96. Bocskai István és a hajdúk

97. Kolozsvár látképe, 1617

Az uralkodó, miután elnyerte a cseh trónt, majd 1612-ben a császári koronát, fokozatosan érvényesítette a központosító államhatalom érdekeit. A rendi önállósulási törekvések külső támaszát, Erdélyt is megpróbálta függés alá vonni. A tehetséges, de túlzó ambíciókat melengető fejedelem, Báthori Gábor (1608—1613) szerencsétlen külpolitikája kínált ehhez alkalmat, a szorult helyzetbe került Báthori maga nyitotta meg a császáriak előtt Erdély kapuit, de a török megelőzte, megszállta a fejedelemséget. Báthorit hajdúi meggyilkolták. Utóda a szultán jelöltje, Bethlen Gábor (1613—1629) lett.

A nehéz helyzetben az új fejedelem páratlan diplomáciai ügyességgel „kibeszélte a törököt" országából, s hamarosan Erdély rendeivel szemben is megerősítette hatalmát. Felülvizsgálta elődei birtokadományait, s ekként megerősítve a fejedelmi birtokállományt, végeredményben Erdély egyetlen igazi nagybirtokosa lett. A török bizalmából jutott hatalomra, így uralmát a Habsburgok nem ismerték el. Bethlen az ellene szőtt összeesküvéseket elhárította, fejedelemségét Béccsel is elismertette.

Erélyes kormányzata alatt megszűnt az anarchia. Az ügyek a fejedelem kezében futottak össze. Koncentrálta az ország jövedelmeit, építkezésekbe kezdett. Kézben tartotta és kedvezményekkel támogatta a külkereskedelmet, amelynek szálai ekkor kezdtek Skandináviáig, Németalföldig is elvezetni. Iparosokat, tudósokat, művészeket hívott országába, fejedelmi udvarába, az erdélyi ifjakat Európa protestáns egyetemein taníttatta. A felvirágzó Erdély nemessége fejet hajtott abszolutista politikája előtt. Látszólag Bethlen betartotta a rendiség politikai formáit: évente egybehívta az országgyűlést, velük szavaztatta meg az adót.

A megerősödött, európai tekintélyt szerzett fejedelemség önálló tényezője lett a nemzetközi politikának. A harmincéves háború kitörése után a cseh rendekkel szövetkezett, sereget küldött segítségükre. Célja a Habsburgok hatalmának megtörése, Magyarország egyesítése — végső soron pedig a török kiűzése volt. A sikeres hadjárat nyomán a cseh és magyar csapatok körülzárták Bécset. Bethlent fejedelemmé, majd

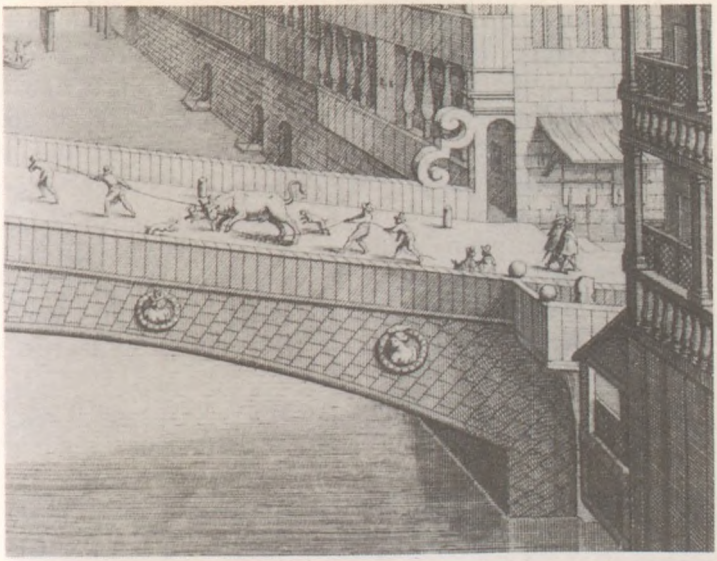

98

99

98. Marhahajtók egy nürnbergi hídon, XVII. század közepe

99. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem

1620-ban királlyá választották. A koronázást azonban elhalasztotta, mivel győzelem esetén a halogatásnak nem lett volna jelentősége, vereség esetére pedig nyitva hagyta a Habsburgokkal való megegyezés útját. A cseh rendek katasztrofális fehérhegyi veresége (1620), amely Csehországot az örökös tartományok közé süllyesztette, Bethlent legfontosabb szövetségesétől fosztotta meg. 1622-ben Nikolsburgban kötött békét, amelyben újra megerősítette a rendek kiváltságait és a protestáns vallásszabadságot, fejedelemségéhez pedig hét északkelet-magyarországi vármegyét csatoltatott. Mindezzel jelentősen megerősítette országát, növelte az állam jövedelmeit.

1623-ban ismét hadba szállott, s a Morva folyó mellett nagy győzelmet aratott Wallenstein seregei felett. Külső segítség híján ismét békére kényszerült, amely az előző szerződéseket erősítette meg. De 1626-ban már újra harcolt Wallenstein hadaival. Messzire tekintő céljai véghezvitelében korai halála megakadályozta. Az azonban, amit elért, helyét Erdély legnagyobbjai között jelöli ki: a török és német zsoldoscsapatok martalékából fejlett és erős, virágzó, Európában is elismert, önálló fejedelemséget alkotott. A magyar történelem súlypontja a keleti országrészre tolódott.

Utóda, I. Rákóczi György (1630—1648) Kelet-Magyarország legnagyobb birtokosa lett. Hatalmát megszilárdítva, előde politikáját követve ő is bekapcsolódott a harmincéves háborúba. A svédekkel kötött szövetséget, hadjáratokat indított, a döntő pillanatban azonban a Porta visszarendelte csapatait, ellenkező esetben Erdélyt lerohanással fenyegetve meg. A félbeszakított hadjáratról visszatérve előnyös békét köthetett 1645-ben Linzben, amely lényegében az előző békék megállapodásait garantálta, s újra Erdélynek juttatta a hét felvidéki vármegyét. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békébe sem sikerült Erdélyt önálló európai státusként bevétetnie, a fejedelemség külpolitikailag elszigetelődött. Erdély gazdagsága, hatalma, katonai ereje, protestantizmusa, hírneve azonban töretlen maradt.

100

101

100. A nemesfémbányászat központja, Selmecbánya a XVII. században

101. Ínségben kocsit húzó jobbágyok a XVII. század második felében

II. Rákóczi György fejedelemsége (1648—1660) ezt az örökséget tékozolta el. „Abszolút fejedelemnek" mondotta magát, s belpolitikájában valóban szabadon intézkedhetett. Országa erejét és a nemzetközi politikai viszonyok jelentőségét egyaránt alábecsülve, merész külpolitikai tervezgetésekbe kezdett. Arra gondolt, hogy egy új nemzetközi Habsburg-ellenes összefogás vezető ereje Anglia lehetne. Követeket küldött Cromwellhez, a hollandokhoz, továbbá a dán és svéd udvarba. Közvetlen céljául a lengyel trón elfoglalását tűzte ki, s 1657-ben a svédekkel szövetségben hadjáratot indított Lengyelországba. A török megtiltotta vállalkozását, bosszúból a tatárokat zúdította Erdélyre. Pusztításukból az ország hosszú évtizedekig nem tudott újjáéledni. A virágzó városok elhamvadtak, emberek tízezrei vánszorogtak rabszíjra fűzve a Fekete-tenger rabszolgapiacai felé. Hazatértében a fejedelmi had a tatárok fogságába esett. A fejedelem — az újabb török büntető hadjárat ellen védekezve — a csatatéren szerzett sebébe pusztult bele. Az erdélyiek hiába próbálkoztak azzal, hogy újra erélyes, önálló politikát képviselő fejedelmet válasszanak. Bécs tétlenül nézte Erdély végromlását, a török pedig a maga kegyencét, a bábként kormányzó Apafi Mihályt (1661—1690) tette fejedelemmé. A virágzó tartomány, Havasalföld és Moldva évszázadokkal korábbi sorsában osztozva, török vazallussá süllyedt.

Az Erdélyben született politikai koncepció, amelyet Bocskai örökségeként alakítottak ki, s amely a török kiűzését tekintette a korszak alapvető politikai céljának, tovább élt — a királyi Magyarországon. Zrínyi Miklós horvát bán röpirataiban önálló nemzeti hadsereg megteremtését szorgalmazta, mivel a Habsburgok híveként is belátta, hogy tőlük hasztalan reméli a török kiűzését. Ugyanakkor a törökökkel határos vidékeken birtokos, a portyázó harcmodor révén a török erejét jól ismerő nagyúr észrevette, a birodalom belsejéből kiszivárgó hírekből megtudta, hogy a török meggyengült. Nádorként szerette volna kézbe venni a magyar belpolitika irányítását, ez a törekvése azonban az udvar ellenállása folytán nem járt sikerrel. Az erős nemzeti királyság programjával egy

102

102. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér

időben köznemesi politikai mozgalom szerveződött. Irányítói kapcsolatba léptek Zrínyivel.

A századközép politikai fejleményei nem kedveztek terveik megvalósításának. Zrínyi is az erős Erdéllyel, esetleg II. Rákóczi György királyságával számolt, az önálló Erdély bukásával azonban ez a remény szertefoszlott. A török pedig a belső harcokból megerősödve került ki, 1663-ban újabb hadjáratot indított a végvári vonal ellen. Elesett Érsekújvár és a felvidéki várak egész sora. A védekezés országos megszervezésével megbízott Zrínyi a következő év tavaszán ellentámadást indított, várakat foglalt vissza, leghíresebb haditettével pedig felégette a török legfontosabb utánpótlási vonalának kulcsát, az eszéki hidat. A császári csapatok fővezére, Montecuccoli ugyancsak sikeres hadjáratot vezetett, amelynek tetőpontján Szentgotthárdnál mért megsemmisítő vereséget a törökre. A győzelmeket követően I. Lipót császár és király (1657—1705) váratlanul — megalázó feltételek mellett — békét kötött. A szégyenteljes 1664-es vasvári béke nemcsak az addigi török hódításokat biztosította, hanem a béke fejében újabb várakat, köztük Érsekújvárt és Váradot juttatta a török kezére! A béke Európa-szerte megdöbbenést, Magyarországon roppant elkeseredést váltott ki. Az elégedetlenség immár főúri körökben is összeesküvést érlelt, s éppen a szervezkedés közben, negyvennégy éves korában, egy vadászat során Zrínyi egy sebzett vadkan áldozata lett.

A főúri összeesküvés igazi vezető nélkül maradt, irányítása Wesselényi Ferenc nádor kezébe került. Igyekeztek nemzetközi kapcsolatot találni, tájékozódtak a köznemesség irányába is, a Habsburg-ellenesség elvont programja azonban az évek során sem öltött konkrét formát. A nádor már nem élt, amikor Zrínyi Péter — a bán öccse — és I. Rákóczi Ferenc 1670-ben elindította a felkelést. Portai jelentésekből, a kegyelemért jelenkezők bűnbánó vallomásaiból Bécs előre értesült a fejleményekről. Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc hiába hagyta magára a fegyvert fogókat, Bécsújhelyi börtönükből a vesztőhelyre vezetett útjuk. A köznemesi de-

rékhadból sok százan kerültek fogságba, még többen menekültek az erdélyi határszélekre.

I. Lipót tanácsosai szerint az összeesküvő magyar főurak „eljátszották" a rendi alkotmányt, vagyis érdemtelenné tették magukat arra, hogy a saját törvényeik szerint kormányozzák őket. Az országot katonaság szállta meg, a várakba német őrség került. A rendi alkotmányt felszámolták, nyílt abszolutizmust vezettek be. Az összeesküvők és felkelők birtokait elkobozták. Az eddig békés eszközökkel, főként a főurak visszatérítésével dolgozó ellenreformáció most erőszakkal kezdte felszámolni a protestantizmust. Templomaikat elvették, híveiket elűzték, papjaikat gályarabnak adták el.

Az életükben és vagyonukban fenyegetett nemesek, a végvárakból elbocsátott katonák, a hitük miatt elűzött polgárok és parasztok, az udvar új kereskedelmi politikája folytán foglalkoztatás nélkül maradt hajdúk a Felső-Tisza vidékén, Erdély határszélén gyülekeztek. Apafi Mihály fejedelem nyíltan nem merte támogatni őket, hiszen a több ezer fős bújdosótábor állandóan újjátermelte a politikai feszültségeket a török és a német, Erdély és a királyi Magyarország között. A rendi kategóriákban el nem rendezhető, a „vitézlő rend" öntudatával rendelkező csoport nevét Dózsa seregéről választotta, s mint „kurucok" támadták 1672-től a császár katonáit, a „labancokat." Váratlan hadjáratai sikerrel jártak, ám hiányzott az egységes vezetés és a külpolitikai támasz mindaddig, amíg 1678-tól egy fiatal nagyúr, egy nagykereskedőből nemrég nagybirtokossá emelkedő evangélikus család sarja, Thököly Imre kezébe nem vette irányításukat. Thököly kiváló hadvezér volt, sikerrel mozgatta a kuruc hadakat, s bár nagyobb ütközetben vitézei alul maradtak a zsoldosokkal szemben, évekig be tudott rendezkedni Felső-Magyarországon. Fejedelemnek címeztette magát, a török ugyan őt is megkínálta a királyi címmel, de ezt elhárította.

Az udvar engedményekre kényszerült. 1681-ben Sopronban országgyűlést hívtak egybe — majd két évtizedes szünet után. A király visszaállította a rendi alkotmányt, kimondták a kereskedés szabadságát (a külkereskedelmet ugyanis az udvar

által monopolizált társaságok próbálták megkaparintani), elrendelték az országban állomásozó német katonaság kivonását, bár korlátok között, de újra biztosították a protestánsok vallásszabadságát, ismét betöltötték a nádori tisztséget. A vármegyék jó része megbékélt az engedményekkel, Thököly és hívei azonban a harc folytatása mellett döntöttek. Igaz, a harcot immár a király hűségére tért felvidéki megyék ellen is folytatni kellett. Thököly lényegében csak a „vitézlő rendre" számíthatott, s katonai jellegű uralmat épített ki. A külső támaszról nem mondhatott le, kénytelen volt a törökkel szövetséget kötni. A visszafoglaló háborúk megindulásával azonban a „kuruc király" veszedelmes szövetségbe sodródott. Most már nemcsak a megyék, hanem saját katonái is elpártoltak tőle, hiszen a török kiűzése a század végén elérhető közelségbe került. Thökölynek nem volt alaposan kimunkált politikai koncepciója, de ha lettek volna is messzelátó tervei, az adott körülmények között, belső támasz, pénzügyi források híján kudarca mindenképpen szükségszerű volt. Sereg nélkül bújdosott el török földre, s amikor a hadi szerencse forgandóságával török csapatok élén visszatért, Erdély utolsó önálló fejedelmévé választatta magát, de uralmát már nem tudta állandósítani. Felesége, Zrínyi Ilona még évekig védte, az ellenállás utolsó erődjeként, Munkács várát.

A végső soron visszafoglalással végződő háborút ezúttal is a török indította. A belső viszályokon úrrá lett nagyvezér soha nem látott nagyságú, kétszázezres haddal indult Bécs meghódítására (1683). Az ostromlók a bécsiek kiéheztetésével remélték bevenni a vitézül ellenálló császárvárost, ám az eltelt hetek alatt a veszély nagysága fél Európát mozgásba hozta. A főként német és lengyel katonákból álló, összegyülekező segélyhadak elsöpörték a nagyvezér seregét. A győzelem diadalmámorában a török kiűzésének végcéljával megszületett a „Szent Liga", amelyben a Habsburg Birodalom, Velence és Lengyelország vállalta a terhek legnagyobb részét. Az 1685-ben meginduló, jól felszerelt szövetséges hadak bevették Érsekújvárt és Esztergomot, s a következő évben roppant ostromló sereg fogta körül Buda várát. A mintegy nyolcvanezer

103

103. A Szent Liga hadisikerei. Az 1688-as nagyszombati kalendárium címlapja

fős ostromló seregnek három hónapjába került, hogy megtörje a hétezer fős török védősereg ellenállását.

1686. szeptember 2-án rohammal visszafoglalták a várat. Néhány óra múlva az épen maradt házak is lángokban álltak, a vár a zsákmányolók martaléka lett. Buda visszavívásával felszabadult a török alól az ország területének középső része, majd Szlavónia, Bácska, sőt a seregek benyomultak a Balkán területére is. 1689-ben a török hatalmas ellentámadást indított, s bár célját, Magyarország visszahódítását, nem érte el, a háborúk még egy évtizedig hosszasan elhúzódtak, egészen addig, amíg a császári csapatok új, tehetséges fővezére, Savoyai Jenő herceg 1697-ben Zentánál döntő győzelmet nem aratott a török felett. 1699-ben Karlócán békekötésre került sor, Magyarország — Temesköz kivételével — felszabadult a török uralom alól. (Temesköz visszatérését újabb háborúk után az 1718-as pozsaróváci békekötés tette lehetővé.)

Erdély is a császáriak kezébe került. A fejedelemség jogait, különállását császári diploma biztosította (Diploma Leopoldinum), az erdélyi fejedelem tisztét azonban maga az uralkodó töltötte be, s ezzel a fejedelemség önállósága gyakorlatilag megszűnt.

Az ország másfél évszázados három részre tagoltsága ezzel véget ért, a virtuális Magyarországból újra valóságos Magyarország lett. Az ország további sorsát az ezután következő, nagy horderejű politikai és katonai küzdelmek döntötték el. Képes lesz-e önállósulni az ország, függetlenedve a Habsburg Birodalomtól, avagy Csehország mintájára beolvad a Habsburg Birodalomba? — ekként jelölhetjük ki a történelmi lehetőségek határait.

A KÉSEI FEUDALIZMUS KORA (1686—1790)

A visszafoglaló háborúk hosszú esztendei megint végigpusztították az országot. A romos városoknak alig maradt lakossága, a falvak népe megtizedelődött, az állatállomány megsemmisült, szilárd államhatalom híján a zsoldosvezérek, Thököly kurucai tettek fegyverrel igazságot. A császár túlnyomórészt Magyarországon kívüli erőkre támaszkodva verte ki a törököt, sőt Thököly csoportjában a töröknek magyar szövetségese is akadt. Végre elérkezett az idő, hogy a „jogeljátszás" abszolutista elméletét a hódítással, a fegyver jogával egészítsék ki: eszerint Magyarország egésze az uralkodó fegyverrel hódított tartománya, ahol olyan rendet teremt, amilyet csak akar. Caraffa császári generális 1687 tavaszi eperjesi vérengzése adott először leckét az új rendből. Az ellenálló polgárokat tömlöcbe vettette, kínpadra vonatta, huszonnégy ártatlannak a hóhér vette életét.

1687 őszén az uralkodó mégis összehívta az országgyűlést: egyszerűbbnek látszott, ha a rendekkel fogadtatja el az abszolutizmus rendszerét. A megfélemlített és megvesztegetett rendek fejet hajtottak az uralkodó javaslatai előtt: lemondtak a szabad királyválasztás jogáról, Magyarországot is örökletes királysággá tették, eltörölték az *Aranybulla* ellenállási záradékát, korlátozták a protestánsok vallásszabadságát.

Az ország új kormányzati alapelveit Kollonics Lipót esztergomi érsek dolgozta ki: nem túlzó a tervet akként foglalni össze, hogy Magyarországot koldussá, katolikussá, végül németté kell tenni. A Habsburg udvar tehetetlensége, illetve a magyar rendek ellenállása megakadályozta e tervek követke-

zetes végrehajtását. Az újonnan visszaszerzett területeken a birtokos csak akkor kapta vissza birtokát, ha jogosultságát igazolta, és lefizette a magas összegű fegyverváltságot. Különben az újszerzeményi bizottság kincstári tulajdonnak tekintette azt, s hadiszállítóknak, seregvezéreknek, külföldi eredetű arisztokrata családoknak adományozta-ajándékozta.

A viszonyok hosszú évek múlva sem konszolidálódtak. Az országot megszálló katonaság kisajátította a nemesség pozícióit, mentességeire hivatkozva kereskedett, sanyargatta a városokat. A hivatali rendszer ki sem épült vagy nem működött, 1703-ban pedig az egész birodalom pénzügyi csődbe jutott.

A helyét legkevésbé találó, leginkább elégedetlen réteg a „vitézlő rend", a végvári katonaság elbocsátott népe volt. Fegyver lévén a kezükben, Hegyalján már 1697-ben felkelést robbantottak ki, elszigetelt mozgalmukat a nemesség és a császári katonaság együttesen fojtotta el: az elégedetlenek jobban féltek egymástól, semhogy szövetséget kötöttek volna.

1703 elején a bujdosó szegénylegények újabb mozgalma megnyerte vezetőül az ország leghatalmasabb földesurát, az ekkor már bujdoklásra kényszerült II. Rákóczi Ferencet. A felkelés zászlóit Rákóczi bontotta ki, s a nemesség, amely ezt a hadat is bizalmatlanul fogadta, Rákóczi és hívei érveinek hatására vállalta a Habsburg-ellenes összefogást. A nemesség is táborba szállott: megkezdődött a Rákóczi-szabadságharc.

II. Rákóczi Ferenc tudatosan munkálkodott a társadalmi összefogás megteremtésén. 1703-as vetési pátense a fegyvert fogókat és családtagjaikat mentesítette minden földesúri szolgálat alól, de az otthon maradottaknak továbbra is a régi módon kellett kötelezettségeiknek eleget tenniük. Rákóczi táborában nemesek és jobbágyok, katolikusok és protestánsok, magyarok és nem magyarok együtt harcolhattak, mert a fejedelem gondot fordított arra, hogy nemzetiségi, rendi, felekezeti gyűlölködés ne alakulhasson ki. Az erdélyi sajátosságokat sem hagyta figyelmen kívül, sőt, a küzdelmet Erdély fejedelmeként, e tiszte nemzetközi elismertetésére törekedve

104. II. Rákóczi Ferenc

105. Kuruc rajtaütés

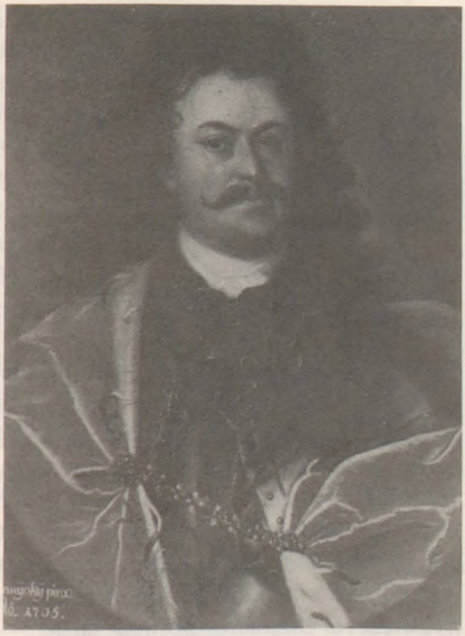

104

105

folytatta. (1704-ban választották meg.) Táborában fogadta Thököly Törökországból megérkező bújdosóit. Sikerült külpolitikai szövetségest is találnia XIV. Lajos francia királyban, aki a spanyol örökségért folytatott többéves háborút a Habsburgokkal. A franciáktól Rákóczi anyagi segítséget, seregvezetéshez értő tiszteket kapott. Az állami apparátusban a művelt köznemesség foglalt pozíciókat. Rákóczi a rendek államhatalma helyett a centralizált, tudatos gazdaságpolitikát folytató magyar államhatalom megteremtésén munkálkodott, céljai messze túlmutattak a korábbi rendi-függetlenségi harcokon.

Az 1705. évi szécsényi országgyűlésen kompromisszum született az államforma kérdésében: Rákóczit — lengyel mintára — a rendek vezérlő fejedelmévé választották, a fejedelem mellé tanácsadó testületet — szenátust — hoztak létre, és a szabad királyválasztás, továbbá az erdélyi fejedelemség önállóságának alapvető követeléseivel béketárgyalásokat javasoltak. A nemesség tehát többségében nem támogatta Rákóczi centralizációs terveit, hatalmát rendi érdekei közvetlen érvényesítésével biztosítottabbnak látta.

A Rákóczi-szabadságharc eredményessége a felkelők katonai teljesítményén és a külpolitikai helyzet alakulásán múlott. Először a Felvidék és az Alföld, majd Erdély került a kurucok uralma alá, az 1705. évi döntő zsibói csatában azonban a labancok kerekedtek felül, s egy időre Erdély elveszett. Ugyanebben az évben viszont Vak Bottyán kurucai elfoglalták a Dunántúlt. 1705—1706-ban rövid időre a fegyverszünet miatt csendesedtek el a harcok. A kiújuló háborúban a nyílt csatákban általában a kurucok maradtak alul, de a lassan mozgó zsoldoshadak előtt és után területet, várakat és városokat foglaltak el. A Habsburgok haderejük zömét a franciák ellen vonultatták. Rákóczi közvetlen katonai kapcsolatot szeretett volna teremteni a franciákkal, s amikor a hadi helyzet ezt lehetetlenné tette, a svédek, majd az oroszok felé tájékozódott, Nagy Péter cárral szövetséget is kötött. A külpolitikai tárgyalási pozíciók javításának a szándéka volt a döntő abban, hogy az 1707. évi ónodi országgyűlésen kimondták a Habs-

106

106. A majtényi fegyverletétel

burg-ház trónfosztását és Magyarország teljes állami önállóságát.

Rákóczi hadseregének magvát állandó zsoldos katonasága alkotta, ezt egészítették ki a „mezei hadak", a főként parasztokból álló csapatok, akik a nagyobb mezőgazdasági munkák idején visszatértek az eke mellé. A hadiszerencse forgandósága (vagy inkább a rossz hadvezetés és a felszerelés hiányosságai) miatt serege elvérzett Trencsénnél. A szabadságharc katonai és anyagi szempontból megrendült, kedvezőtlenné váltak a nemzetközi viszonyok is. Az 1708. évi sárospataki országgyűlés mégis a harc folytatása mellett döntött. Kimondták, hogy a háború végéig szolgáló jobbágykatonák családjukkal együtt örök időkre felszabadulnak a földesúri terhek és szolgálatok alól. A törvény tehát hajdúszabadságot biztosított a parasztkatonáknak, olyan réteget teremtett, amely támogathatta az uralkodót, s milliók számára lehetővé tette a felemelkedést. A törvény azonban későn született, a szabadságharc katonai helyzete válságosra fordult. 1709-ben már visszaszorultak az ország északkeleti részébe. 1710-ben Romhánynál, egy döntő ütközetben ismét a kurucok maradnak alul. Rákóczi nem zárkózik el a békekötéstől, de messzemenő nemzetközi garanciákat követel. Külpolitikai támogatást keresve hagyja el az országot 1711 elején. Távollétét kihasználva, az alkut siettető főúri vezetők tudta nélkül megtárgyalják, Károlyi Sándor vezetésével aláírják a szatmári békét. A kuruc sereg a nagymajtényi síkon leteszi a fegyvert.

„Nem békesség, hanem fegyver által való meggyőzetés" — fogalmazta meg a száműzetésbe vonuló fejedelem. A küzdelem mégsem volt eredménytelen. Magyarország — a Habsburgok számításai ellenére — nem jutott Csehország sorsára. Fennmaradt a rendi alkotmány. A császár hűségére térők kegyelmet kaptak, birtokaikat is visszaszerezték, így a nemesség zöme fennmaradt, továbbra is a magyarsághoz tartozott. A megegyezést el nem fogadók Rákóczival együtt az emigrációt választották, s még hosszú évekig fenyegette az udvart Rákóczi körének politikai aktivitása. Az 1686 utáni évek politikájának visszaállításáról szó sem lehetett. Konszolidált vi-

szonyok között, konszolidált eszközökkel kezdődött meg a háborúk dúlta ország rekonstrukciója, amelyben részt vállaltak a hatalmi pozíciók birtokosai: a bécsi udvar és a magyar nemesség.

A háborúk és a nyomukban járó járványok — utoljára az 1709-ben dúló pestis — újra visszavetették a természetes szaporodást. A XVI. század elején mintegy négymillió ember élt az országban, a XVIII. század elején viszont minden bizonnyal ennél kevesebb. Közben Európa népessége csaknem a duplájára nőtt! A Felföldön sűrűbben élt a lakosság, mint évszázadokkal korábban, a török elől ide húzódott a nemesség is. Az Alföldön többnapi járóföldre nem lehetett találni embert, csak szinte vadon legelésző nyájakat. Lápok, mocsarak választották el egymástól a nagy távolságra lévő településeket. A visszafoglalt, illetve a háborúktól dúlt területek kultúrtájjá alakításához munkáskezekre volt szükség. Megindult a vándorlás az északi tájakról dél felé. (Ez a vándorlás a XIX. század végéig folytatódott, a népsűrűségben megmutatkozó különbség csak a XX. századra egyenlítődött ki.) A hazai vándormozgalom nem bizonyult elegendőnek. A környező országokból — a Balkánról, Havasalföldről, lengyel földről, Ausztria felől — megkezdődött a bevándorlás, amelyet szervezett telepítési akciók egészítettek ki. A Bánság újratelepítésében elzásziak, bolgárok, olaszok, szlovákok is részt vettek. A telepített falvak népe kedvezményekben részesült. Az állam többévi adókedvezményt biztosított, a földesurak a hatalmas határból bőven mérték a jobbágyok járandóságát, biztosították a falvak önkormányzati jogát. A civilizáció határa lassan tolódott újra északról dél felé. A *frontier* telepeseinek életmódja emlékeztet a későbbi vadnyugati viszonyokra, az első nemzedékek életét nem a földművelés, hanem az állattenyésztés határozta meg. A férfi többletű népesség zordon viszonyok és vad erkölcsök közepette vette birtokba az elhagyott tájat.

Az ország etnikai képe teljesen megváltozott. A középkori Magyarországon is éltek nemzetiségek, a lakosság többsége azonban — mintegy nyolcvan százaléka — akkor még magyar volt. Most Erdélyben a románok alkották az abszolút többsé-

get, s több százezres csoportjuk élt a szűkebb Magyarországon is. A délről bevándorolt szerbek zömét egy tömegben telepítették le a déli határ mentén, belőlük katonaparaszti réteget, a katonai Határőrvidéket formálta ki a bécsi udvar — a megyeszervezetet itt nem engedték újjáalakulni. A Dunántúlon és a Délvidéken nagy számban telepedtek le német bevándorlók. A Felvidék hegyei között a szlovákság került számbeli túlsúlyba, s népes rajokat bocsátott ki az Alföld irányába. Az északkeleti Kárpátok vidékére a ruszin pásztorok ereszkedtek alá. A legtöbb királyi város, friss bevándorlókkal megerősödve, megőrizte német többségét.

A nemesség zöme — mintegy nyolcvan százaléka — továbbra is magyar nyelvű volt, s ennek eredményeképpen a nemesi rétegbe kerülők fokozatosan megmagyarosodtak. A rendi állam tehát megőrizhette magyar jellegét annak ellenére, hogy az állam nyelve a latin volt, s a lakosságnak alig több mint a harmada volt magyar.

A népesség a XVIII. században megduplázódott, a század végére meghaladta a nyolcmillió főt. Többségük jogi és gyakorlati értelemben egyaránt földesúri felügyelet alatt élt. Köztes helyzetet foglalt el a jászok, kunok, hajdúk csoportja — felettük nem volt földesúr, önkormányzatuk volt, sőt 1790-re országrendi státushoz jutottak. Ide sorolandók még Erdélyből a székelyek és szászok, valamint a Határőrvidék katonaparasztjai.

A magyar nemességnek a népesség egészéhez viszonyított arányát csak a lengyel nemességé múlta felül: mintegy öt százalékot tett ki. Hogy a XVIII. század Magyarországán minden huszadik ember — másként fogalmazva minden tizedik magyar ember — nemes lehetett, abban szerepe volt a fejedelmek és királyok fegyvereseiket jutalmazó hagyományos nemesítésének is, a gyarapodás azonban döntően a nagybirtokosok azon törekvéseinek köszönhető, amellyel alávetett népességüknek nemesítést jártak ki, mivel így azok mentesültek az állami adóterhek alól. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a nemesség aránya már a középkor végén meghaladta az európai átlagot (a királyi szervienseknek, a várjobbá-

gyoknak sikerült bekerülniük a kiváltságosok közé), és természetes szaporodásuk is nagyobb lehetett, mint a népesség más csoportjaié. A nemesség számszerű többségének nem is volt birtoka, ez a többség vagy paraszti munkával talált megélhetést (saját kicsiny birtokán vagy immár más jobbágyaként), vagy a nagybirtok, az állam avagy az egyház szolgálatában, értelmiségi vagy fél-értelmiségi hivatásokban.

A nemesség csak jogilag volt egységes, a birtokosok közül is kiemelkedtek gazdagságukkal az arisztokraták. Többségük ezekben az évtizedekben szerzi meg bárói, grófi címét, s gyarapítja vagyonát. Az ország területének legalább a fele az arisztokrácia birtokában van. A legnagyobbak birtokterülete és jövedelme a kisebb német fejedelmekével vetekedik. Barokk főúri kastélyaikat most kezdik felépíteni, fényűző udvartartásuk a királyi udvartartás versenytársa.

A köznemesség jómódú birtokosi csoportja falusi kúriájában él, maga igazgatja birtokait. Pénzjövedelme kevés, de rangjához méltó megélhetése biztosított.

A városi polgárságnak nem volt számottevő súlya a társadalomban, s még elenyészőbb a politikai életben. Kevesebben is voltak, mint a nemesek, s többségük jobbára a földjéből, szőlejéből biztosította megélhetését, jó néhány szabad királyi város lakóinak zöme szabad parasztként élt és gazdálkodott (Debrecen, Szeged). A század végén egyik város népessége sem haladta meg a harmincezer főt, húsz-harmincezer közötti lélekszámú volt Debrecen, Buda, Pest és Szeged. A városok ezen sora is jelzi, hogy a fejlődés dinamikus területe egyértelműen az ország középponti része, az Alföld lett. A polgárság falai, kiváltságai mögé zárkózott, az országos politika iránt vajmi kevéssé érdeklődött, provinciálisabb volt, mint az Európa felé kézen-közön mégiscsak tájékozódó megyei nemesség. A felvilágosodás szellemi áramlata is a nemességhez és a nemesi értelmiséghez talált először utat.

Az ország gazdasági életében a mezőgazdaság továbbra is meghatározó szerepet játszott, ám a termelés súlypontja az állattenyésztésről áttolódott a szántóföldi művelésre. Mindez több ember megélhetését tette lehetővé, s a jobb szántóföldi

eljárások (újraosztás helyett két- majd háromnyomásos művelési rendszer, megvasalt faekék, köles helyett rozs és búza, majd a kukorica, végül — már a XIX. században — a burgonya elterjedése) nyomán a termelés gyorsabb ütemben nőtt, mint a népesség, a felesleget az örökös tartományok, elsősorban a népes császári székváros, Bécs vásárolta fel. A megnyíló piaci lehetőségek folytán a nemesség nem elégedett meg a kilenceddel és egyéb terményadókkal, hanem maga is saját allodiális gazdálkodásának kiépítésébe fogott. A majorsági üzemek növekedése a század első felében a Nyugat-Dunántúlon indult meg, s innen terjedt tovább a Dunántúl más tájaira, illetve Északnyugat-Magyarország felé, majd a Duna vonala mentén. A majorsági gazdálkodás bővítése miatt egyre kíméletlenebbül vették igénybe a jobbágyok robotját. A minden korábbi szokást és egyezséget meghaladó dolgoztatás, továbbá a földesurak földrablásai felszították a paraszti osztályharcot.

Az ország kézművesipara a mezőgazdaság igényeit elégítette ki, illetve a helyi szűkös piacot látta el ipari termékekkel. A század utolsó harmadában már létesítettek néhány manufaktúrát, e főúri alapítások többsége azonban csődbe jutott.

A közlekedési viszonyok elmaradottsága gátolta a kereskedelem fejlődését. A belső forgalom a hegyvidék és az Alföld hagyományos termékcseréjére korlátozódott. Nagyobb jelentősége volt a külkereskedelemnek, a Balkán felé tartó tranzitforgalomnak, főként pedig az örökös tartományokba kivitt termékeknek. A vámpolitika kérdései ezért kerültek a rendek és az udvar küzdelmének középpontjába. Úgy a rendek, mint az udvar számára bizonyossá vált, hogy az elmaradottság további felszámolása vagy konzerválása nem csekély mértékben az állami gazdaságpolitikán múlik. Elkezdték a továbblépés útjait keresni.

A XVIII. század végére módosult az ország gazdasági-fejlettségi térképe. A Délvidék — dinamikus fejlődése révén — újra az ország éléstára lett, innen került a legtöbb termény külföldre. Ugyanakkor a korábban virágzó Erdély visszama-

radt, sőt, viszonylagos túlnépesedése krónikus válságba juttatta.

A Rákóczi-szabadságharccal egy időben zajlott az európai hatalmak nagy küzdelme a Habsburgok kihalt spanyol ágának hatalmas örökségéért. A spanyol örökösödési háborút (1700—1713) lezáró utrecht—rastatti béke (1713) az osztrák Habsburgok kezére juttatta a spanyol (most már osztrák) Németalföldet (lényegében a mai Belgiumot), továbbá különböző itáliai területeket. Ugyanebben az időben az osztrák Habsburgok is örökösödési gondokkal küzdöttek: az I. József (1705—1711) után következő III. Károly királynak (1711—1740; császárként VI. Károly) nem volt fiúgyermeke. A Habsburg-dinasztia még 1713-ban házi törvényt (Pragmatica Sanctio) fogadott el, amely kimondta a leányági örökösödés elvét. A Pragmatica Sanctio csak a dinasztia tagjait kötelezte. III. Károly hosszú évek alatt elérte, hogy országainak és tartományainak mindegyike elfogadja azt. Az egybehívott rendi gyűlések megvitatták és becikkelyezték, törvénybe iktatták az örökösödés új rendjét. A magyar korona országai közül először Horvátország, majd Fiume városa, azután Erdély ismerte el, s az egész birodalomban legutoljára, nem csekély belső küzdelem eredményeképpen 1723-ban a magyar országgyűlés is törvénybe iktatta. A Pragmatica Sanctio nemcsak a leányági örökösödés elvét fogadta el, hanem egyúttal kimondta, hogy a Habsburgok országai együttesen és elválaszthatalanul birtoklandók, vagyis a birodalmat a Habsburg-család tagjai nem oszthatják fel egymás között, mindig ugyanaz a személy a magyar király, aki a cseh király, Ausztria főhercege és így tovább. Az együttes birtoklás elvének elfogadtatásában még mindig a töröktől való félelem volt a meghatározó, a védelem egy nagyobb egység részeként biztosítottabbnak látszott.

Az újjászerveződő ország középkorból örökölt intézményei alkalmatlanok voltak a korszerű államapparátus kiépítésére. A királyi kancellária az uralkodó székhelyén, Bécsben működött, magában az országban nem létezett központi kormányzati szervezet. A bécsi királyi kancellária és a pozsonyi kamara

mellett most megszervezték a királyi Helytartótanácsot — élén a helytartóval, aki többnyire az ország nádora volt —, amely a pénzügyek kivételével a beligazgatás valamennyi ágát a kezébe vette. Hatásköre Horvátországra is kiterjedt. Erdélynek, amelyet 1765-ben nagyfejedelemségi rangra emeltek, három hasonló kormányszéke volt: a bécsi erdélyi kancellária, az Erdélyben működő kormányzóság és a kincstartóság. Legfelső szinten különválasztották a bíráskodást és a közigazgatást. Az ország legfelsőbb bírósága a királyi tábla, illetve az ennek fellebbezéseit elbíráló hétszemélyes tábla lett (együttes néven: Királyi Kúria). A megyei bíróságok és a Kúria között négy kerületi tábla ítélkezett.

Az 1715. évi országgyűlés kimondta az állandó hadsereg megalapítását. Az újoncokat az országgyűlés szavazta meg, s a megyék állították ki a jobbágyok közül. A katonáskodás életfogytiglan tartott. A katonák eltartására az országgyűlés rendszeres adót szavazott meg, ezt is a jobbágyság fizette. Fennmaradt a nemesi adómentesség, és — lényegében elvileg — a nemesi felkelés elavult rendszere.

A Habsburg uralkodók a szatmári béke, majd a Pragmatica Sanctio elfogadtatása alkalmával ismételten ígéretet tettek arra, hogy betartják az ország rendi alkotmányát. Ehelyett fokozatosan kiépítették az abszolutizmus rendszerét, az országgyűlést mind ritkábban hívták egybe, s 1765—1790 között negyedszázadig nem volt a rendeknek tanácskozása. A nemesség mégsem tiltakozott, megelégedett azzal, hogy kiváltságai, a jobbágyság felett gyakorolt hatalma érintetlen maradt. Az 1754-ben bevezetett új vámszabályzat sem váltott ki nagy tiltakozást — az ellene szólókat az udvar azzal az érveléssel tudta leszerelni, hogy a magyar nemesség adómentességének fennmaradása szükségessé teszi, hogy az osztrák termelők érdekében áruikat legalább az osztrák határon megvámolják. Az új vámszabályzat igazi célja az osztrák ipar védelme és fejlesztése, Magyarország nyersanyagtermelő szerepre kárhoztatása volt. A magyar mezőgazdaság alapvető cikkei szabad utat kaptak Ausztriába, a külföldi kivitel viszont megnehezült. Az iparcikkek lényegében korlátlanul beára-

107

107. Mária Terézia

molhattak Magyarországra — de csak az örökös tartományokból vagy azokon keresztül. Az 1775-ben tovább szigorított vámrendszer, amely lényegében 1848-ig változatlan maradt, nagyban hátráltatta Magyarország gazdasági fejlődését. A kortársak arról beszéltek, hogy az udvar Magyarországot „gyarmati helyzetre" kárhoztatja — ami alatt Anglia amerikai telepeinek „gyarmati" helyzete, s a függetlenedés útjára utaló elképzelés értendő.

A magyar nemesség zöme, arisztokraták és köznemesek, fenntartották az udvarral kötött szövetséget. Amikor a leányágon trónra lépő királynő, Mária Terézia (1740—1780) uralmát az európai hatalmak többsége kétségbe vonta, a kibontakozó háborúkban „életével és vérével" adózott a királynőnek (osztrák örökösödési háború 1740—1748, hétéves háború 1756—1763). A hadszínterek ezúttal Magyarországon kívülre estek. A XVIII. században az országra — évszázadok óta először — békés, nyugodt évtizedek köszöntöttek, így nagyot léphetett előre. Nemcsak létszámban nőtt, gyarapodott is a népesség. Emelkedett az átlagos életkor, kifizetődőbb lett az iskoláztatás, s a társadalom mind több művelt embert, értelmiségi funkciót igényelt. A felvilágosodás eszméi visszhangra találtak Magyarországon. Az udvar felvilágosult abszolutizmusával mintegy párhuzamosan kibontakozott a felvilágosult rendiség politikai áramlata, amely bizonyos változtatásokat ugyancsak szükségesnek tartott.

A felvilágosult abszolutizmus nem elvont eszmék megvalósítását tűzte ki célul, hanem a kínálkozó modernizáló programot felhasználva a kelet-európai elmaradottabb államok felzárkóztatását, hatalmi súlyának növelését kívánta elérni. Az államhatalom erősítésének az adóbevételek gyarapítása volt az előfeltétele, ennek pedig a politika figyelmére eddig nem méltatott „nyomorult adózó nép" teherbíróképesége szabott határt. Az uralkodónak tehát érdekében állott, hogy a földesúri kizsákmányolást korlátozza, annál is inkább, mert parasztmozgalmak, parasztlázadások újra és újra megingatták az államrendet. Mária Terézia 1767-ben nevezetes úrbéri rendeletet adott ki, amelyben a jobbágynépesség hasznait és szol-

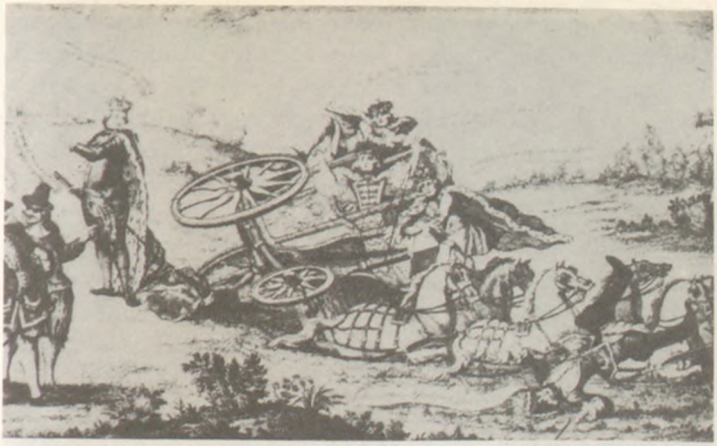

108

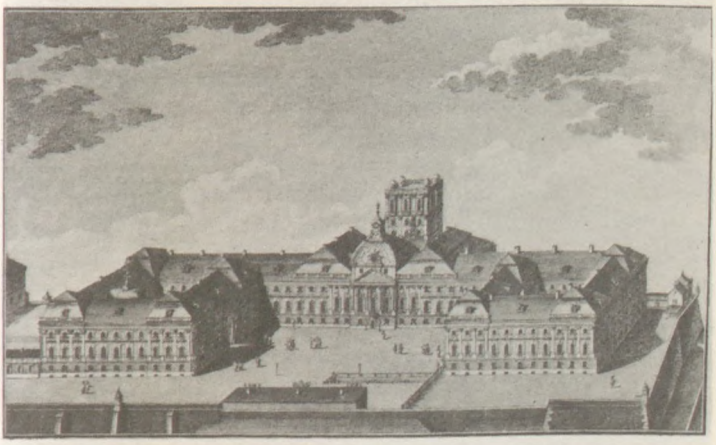

109

108. Gúnykép Mária Teréziának és szövetségeseinek a hétéves háborúban elszenvedett vereségéről

109. A budai vár mint egyetem, XVIII. század közepe

gáltatásait pontosan megszabott határok közé szorította. Megállapították a jobbágytelkek alsó és felső határát, s ennek megfelelően újra kimérték a jobbágyok járandóságát: a beltelkeket, a szántót, a rétet. Egy egész jobbágytelek után heti egy nap igás robotot vagy két nap gyalogrobotot kellett teljesíteni (évi ötvenkét, illetve száznégy nap), emellett egy forint cenzus járt a földesúrnak, s továbbra is az övé volt a termés kilencede és kisebb, természetbeni „ajándékok" egész sora. (A fél- és negyedtelkesek arányosan kevesebbet teljesítettek.) Szabályozták a jobbágy bormérési jogát, erdő- és legelőhasználatát. A rendeletet a birtokos nemesség ellenállása dacára néhány év alatt végrehajtották.

A felvilágosult abszolutizmus rendeletek egész sorával igyekezett a társadalmat és az államot a modern viszonyokhoz közelíteni. Eltörölték a kínvallatást, korlátozták a halálbüntetést, az egyetem a jezsuitáktól közvetlen állami felügyelet alá került, s orvosi fakultással bővült (1779). Az oktatás egészét állami feladattá tették, egységes szabályozására kiadták a tanügyi rendeletet (Ratio Educationis, 1777).

II. József császár (1780—1790) nagy elszánással folytatta a felvilágosult abszolutizmus politikáját. Hogy a rendi alkotmány ne korlátozza elképzelései megvalósításában, nem koronáztatta magát magyar királlyá, császárként uralkodott egész birodalmában („kalapos király"). Országgyűlést sem hívott egybe, nagy célját — birodalma egységesítését és erősítését — rendeletek útján igyekezett megvalósítani. Évtizedes uralkodása alatt több ezer rendeletet adott ki. Ezek jelentős része valóban megfelelt a felvilágosodás szellemének, így kezdetben Magyarországon is akadt tábora a nemesség és az értelmiség körében. Milliók életét könnyítette meg a protestáns pátens, amely újra szabaddá tette az evangélikusok és reformátusok, valamint a görögkeleti hitűek vallásgyakorlatát, jogot adott közhivatali állások vállalására, lehetővé tette templomok építését. Feloszlatta a gyakorlati tevékenységet (oktatás, betegápolás) nem folytató szerzetesrendeket, roppant vagyonukat állami kezelésbe vette. 1784-ben népszámlálást rendelt el. Ez ellen már tiltakozott a nemesség, mivel a közadóztatás felé tett

110

110. Allegória a türelmi rendeletről

első lépésként értékelte. Ezzel egy időben adta ki rendeletét a német nyelv hivatali használatáról. A latint felváltó nyelvcsere Magyarország beolvasztásának, az ország germanizálásának rémképét vetítette előre, a nemesség joggal szegült szembe vele. Hamarosan felszámolták a megyei önkormányzatot is, az országot II. József tíz kerületre osztotta, s valamennyi közigazgatási tisztviselő kinevezését saját magának tartotta fenn. A jobbágy—földesúr feudális alapviszonyának lényegét érintetlenül hagyta, ugyanakkor lehetővé tette a jobbágyok szabad költözését. Előkészületeket tett a nemesi föld megadóztatására is.

A császár centralizációs, a rendi előjogokat semmibe vevő intézkedései híveit elbizonytalanították, ellenfeleit aktivizálták. II. József azonban töretlen elszántsággal, páratlan szorgalommal folytatta politikáját. Nem vette figyelembe, hogy a szigorú centralizáció a területileg, társadalmilag, nemzetileg olyannyira széttagolt Habsburg Birodalomban még erőszakkal sem valósítható meg. Úgy gondolta, hogy az engedetleneket félreállítja, az ellenállókat megbünteti, s így úrrá lehet a társadalom ellenállásán. A közigazgatási apparátust rendeletözönével terhelte túl, ugyanakkor érdemi hatáskört nem engedélyezett alárendeltjeinek. A mindennapi élet doktriner szabályozása (a halottakat például koporsó helyett lepedőbe csavarva kellett a földbe bocsátani) a népe javán munkálkodó uralkodót népe körében sem tette népszerűvé.

A felvilágosult értelmiség, amelynek elitje a szabadkőműves mozgalomban tömörült, kezdetben fenntartás nélkül támogatta az uralkodó reformtörekvéseit. Egy részük azonban — ha tehette — fokozatosan visszavonult a közélettől, amikor felismerte, hogy az erősödő ellenállás miatt nem a fokozatos átalakulás részese, hanem a rendek és az udvar közötti konfliktus éleződéséé. II. Józsefnek nem volt fiú utóda, a trónörökös, II. Lipót (1790—1792) köztudottan ellenezte bátyja politikai módszereit.

A császári reformok bukását a külpolitikai kudarcok siettették. Az 1788-ban indított török háború sikertelen maradt, az óriási sereg ellátása nagy terheket rótt az egész országra.

Poroszország a Habsburg Birodalom megtámadására készült, kapcsolatba lépett a magyar nemesi ellenállás vezetőivel. A nagy francia forradalom hatására osztrák Németalföld elszakadt a Habsburg Birodalomtól.

A harctérről betegen visszatérő császár belátta, hogy rendszere kudarcot vallott. Utódának is szabad kezet kívánt adni, amikor halálos ágyán — a türelmi és a jobbágyrendelet kivételével — valamennyi intézkedését visszavonta. Elrendelte a magyar országgyűlés összehívását — de a megbékélés munkáját már az új uralkodónak kellett elvégeznie.

II. József utoljára kísérelte meg, hogy elődei birodalmát centralizálja és modernizálja. Utódai — példájából okulva — lemondtak a kezdeményezésről, s csak kényszerből alkalmazkodtak az újabb és újabb megoldásokhoz, amelyek végül a birodalom életét még egy évszázaddal meg tudták hosszabbítani.

A FEUDALIZMUS VÁLSÁGA ÉS A REFORMOK KORA (1790—1848)

A NEMESSÉG KÍSÉRLETEI AZ ORSZÁG SORSÁNAK KÉZBEVÉTELÉRE

II. József halála után a politizáló nemesség nem a régi viszonyok helyreállítását tűzte ki célul, hanem arra gondolt, hogy hatalmát alkotmányos garanciákkal körülbástyázva maga veszi kezébe az ország irányítását. A nagy francia forradalom első néhány hónapjának eseményei rokonszenvező figyelmet keltettek a magyar nemesség körében. A Párizsban történteket akként értelmezték, hogy ott a rendek sikerrel szorítják vissza a királyi hatalmat, s ezt kell tenniük nekik is. A merészebbek óvatosan hangoztatni kezdték, hogy II. Józseffel, mivel ő a nemzet és a dinasztia közötti szerződést nem tartotta be, a Habsburg-ház elvesztette örökösödési jogcímét, tehát az ország nemessége újra szabadon választhat királyt magának. A legmerészebbek idegen dinasztiákkal bocsátkoztak tárgyalásokba. Az új uralkodó, II. Lipót (1790—1792) előbb külpolitikai helyzetét szilárdította meg: békét kötött a törökkel, megegyezett a porosszal, s kompromisszumos hajlandóságával le tudta szerelni a magyar rendek ellenállását is. Utóbbiakkal már azért sem volt különösebben nehéz dolga, mert a nemesség nagyon is megoszlott a követendő politikát illetően. A többség helyesen érzékelte, hogy a II. József előtti állapotokhoz már nem lehet többé visszatérni. Azok sem voltak kevesen, akik az új uralkodótól a reformok törvényes keretek közötti folytatását várták, de talán még többen hangoztatták a rendek által kezdeményezendő reformok szükségességét. A változtatás módja mellett szétágaztak a vélemények a teendők sorát illetően is. A legtöbben az alkotmány — vagyis a nemesség politikai-hatalmi kiváltságainak — körülbástyázását, illet-

ve kibővítését szorgalmazták. Kevesen voltak — de mégis voltak! —, akik a gazdasági élet élénkítésén töprengtek, s még kevesebben, akik a jobbágyság helyzetén kívántak — legalább kedvezményekkel — segíteni. A követendő taktika és a programpontok különbözőségei mellett tovább osztotta a politizáló nemességet saját belső réteg- és ebből következő érdektagozódása. A köznemesség századok óta először most kísérelte meg, hogy az arisztokráciát háttérbe szorítva, hegemón szerephez jusson a kiváltságosok körén belül.

Tervek, röpiratok tucatjai láttak napvilágot. II. József hívei a reformok folytatását szorgalmazták, a konzervatívok a politikai élet befagyasztását óhajtották, a protestánsok sérelmeik orvoslását követelték, az uralkodó által titokban felbujtott városi polgárok nagyobb beleszólást kívántak az országos politikába. Az egymást keresztező törekvésekből végül sajátos kompromisszum született: az országgyűlés döntés vagy érdemi tárgyalás helyett kilenc bizottságot választott azzal a céllal, hogy változtatási javaslatokat dolgozzon ki, amelyeket majd a következő országgyűlés megvitat és elfogad. A bizottságok hozzáláttak a feladat megoldásához, és eszmetörténeti szempontból roppant jelentőségű munkát végeztek. Felmérték az ország állapotát, és jogi, gazdasági, kulturális téren egyaránt figyelemreméltó és nagyon is gyakorlatias javaslatokat tettek. A munkálatok országgyűlési tárgyalása azonban elmaradt. II. Lipót váratlan halála után az utód, I. Ferenc (1792—1835) minden változtatást ellenzett, és a kitörő francia háborúk időszakában a nemesség zöme sem látta időszerűnek a reformokat. Az udvar betartotta a rendi alkotmány előírásait, meghallgatta s nagy ritkán orvosolta a rendek panaszait.

A reformer hajlandóságú nemesség nem számíthatott többé arra, hogy országgyűlésen fogadtatja el javaslatait, s az uralkodótól sem volt mit remélniük. A francia forradalom példájára támaszkodva és segítséget remélve titkos szervezkedésbe kezdtek. Mintául a szabadkőműves szervezet szolgált. Titkos társaságot alakítottak, tagjaik közé fogadtak nem nemeseket is. A szervezkedés irányítását Martinovics Ignác szerzetes, egy felvilágosult, haladó gondolkodású, ám az egyéni nagyra-

vágyástól sem mentes férfiú vette kezébe. Helyesen érzékelte, hogy Magyarországon a radikális polgári átalakulásnak nincs kellő társadalmi bázisa, ezért kettős szervezetet alkotott. A külső, tágabb szervezetbe a reformer hajlandóságú nemességet szervezte. A Reformátorok Társasága fő célként Magyarország függetlenségének visszaszerzését tűzte ki, amelyet mérsékelt polgári reformokkal társított. A független Magyarországon a nemesi kiváltságok érvényben maradnának, a paraszt azonban szabad bérlővé válna, s ők választanák az országgyűlés alsó tábláját. A másik, szűkebb szervezet a Szabadság és Egyenlőség Társasága nevet kapta, s a következetes polgári demokratikus átalakulást jelölte meg célként. A konkrét megvalósítás terve, részletes programja azonban itt már hiányzott. A hatalom megragadását fegyveres felkeléssel kívánták elérni, s Martinovics ennek lehetőségéről sokakat meg tudott győzni, mert konkrét francia támogatásra hivatkozott — amelynek azonban minden valóságalapja hiányzott.

Az 1794-ben kezdődő szervezkedés mintegy negyedévig tartott, s a szervezet programját tartalmazó káté terjesztésével, lemásolásával több száz embert toboroztak. Magyarországon államrendőrség nem működött, egy bécsi szervezkedés felgöngyölítése során derült fény a magyarországi összeesküvésre. A letartóztatott Martinovics a hatóságok előtt részletes beismerő vallomást tett. Ötvenhárom embert állítottak felségsértési váddal bíróság elé. A jogi formaságok mellőzésével, törvénysértő eljárással lefolytatott tárgyalások után súlyos ítéletek születtek. Kivégezték Martinovics Ignácot és a társaság négy igazgatóját: Sigray Jakab grófot, Hajnóczy Józsefet, Szentmarjay Ferencet és Laczkovics Jánost, továbbá két fiatal, elvei mellett mindvégig kitartó jurátust, Őz Pált és Szolártsik Sándort. A további halálos ítéleteket börtönbüntetésre változtatták. „Példa kellett, hogy rettegjen az ország" — fogalmazott találóan a börtönre ítélt Kazinczy Ferenc. Bécsben felülkerekedett az a nézet, hogy a változtatási szándék hangoztatása, a reformerek bátorítása végső soron forradalomhoz vezet. S az erőszaknak a még csak kevesekben csírázó reformgondolatot valóban sikerült elfojtania.

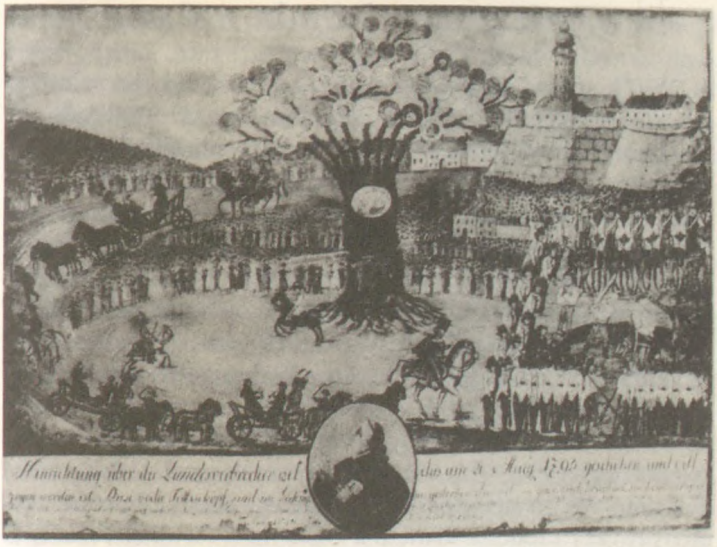

III

III. A magyar jakobinusok kivégzésének ábrázolása egy korabeli röplapon

A XVIII. század végére a magyar nemességen belül az udvar szövetségét kereső politikai álláspont lett az uralkodó. A Habsburg Birodalom egésze talán ellen tud állani a francia hódításnak — gondolták —, az udvar pedig valóban rá volt utalva Magyarország erőforrásaira, s óvakodott attól, hogy a magyar nemesség érdekeit sértse. A közös félelem diktálta együttműködés másik döntő tényezője abban a gazdasági konjunktúrában keresendő, amelyet a háborús kereslet támasztott a mezőgazdasági termények iránt. Magyarország ugyanis lényegében kívül maradt a hadműveleti térségen, de a hadjáratok elég közel voltak ahhoz, hogy az utánpótlás fontos területévé váljék. Emelkedett a gabona, az állati termékek ára, egyre nagyobb tömegű áru cserélt gazdát. A kereskedők nemcsak az arisztokraták rengeteg, együvé hordott terményét vásárolták fel, hanem a köznemesi birtokok feleslegét is, sőt egyes vidékeken még a birtokos parasztság is bekapcsolódott az áruforgalomba. A magyar arisztokraták többsége csak ekkor jut abba a helyzetbe, hogy reprezentatív kastélyt építsen magának. A köznemesség lakóházai, a klasszicista stílusú kúriák, ekkor különülnek el építészeti szempontból a paraszti lakóházaktól, s az sem véletlen, hogy ekkor válik füstmentessé az ország nagy területein a paraszthá̀z későbbi „tiszta szobája", ekkor válik színessé a magyar népviselet, s ekkor születik az új stílusú népdal.

A konjunktúra gazdasági lendülete megerősíti a nemesség önbizalmát: az adott rend érvényességében és tökéletességében csak kevesen kételkednek. A birtokos nemesség kései és egyben utolsó virágkora ez, a régi jó táblabírák kora, a „Magyarországon kívül nincs élet" gondolatának elterjedéséé.

Az udvar helyzete azonban nem ilyen kedvező, hiszen a hadsereg, az állam a legfőbb felvásárló, az államadósságok halmozódnak, a papírpénz értéke romlik. S amikor a Habsburg hatalom — helyzetét külpolitikailag megerősítő — szövetséget köt Napóleonnal, akkor felmondja a magyar rendekkel kötött politikai szövetségét, amennyiben az állam anyagi

terheit a pénz devalválásával gyakorlatilag a magyar nemességre hárítja. Az 1812-ben végrehajtott devalvációt politikai fordulat követi: az udvar nem hívja össze többé a magyar országgyűlést, Magyarországon is abszolutisztikus kormányzásra rendezkedik be. Az újabb szembefordulás Napóleonnal, majd a Szent Szövetség-i rendszer kialakítása megint csak az udvar pozícióit erősíti. 1815-től a magyar nemesség viszonylagos elégedettsége végérvényesen a múlté: beköszönt a dekonjunktúra időszaka, amikor a termény gyakorlatilag eladhatatlan, nem lehet pénzhez jutni. Így a nemesség nemcsak anyagi viszonyainak, hanem politikai erejének korlátozottságára is kénytelen ráébredni: egyelőre tehetetlen az abszolutizmus erőszakával szemben. Igaz, amikor a Szent Szövetség európai rendjén repedések támadnak, az udvar hajlandónak mutatkozik a rendi alkotmány helyreállítására. Az 1825—1827-es országgyűlésen újra megkötik a rendek és az udvar kompromisszumát. De az erőviszonyok ekkorra már fokozatosan átalakulnak. A rendek és az udvar sok évszázados ellentéte lassan-lassan a múlté, új törekvések jelennek meg, amelyek megosztják a nemességet is: néhányan — és egyre többen — megelégelve a kivárási stratégiát, a kiutat a kilátástalannak tűnő helyzetből immár a polgári átalakulásban keresik.

A REFORMMOZGALOM KIALAKULÁSA

Európa-szerte gyakorta előfordult, hogy a nemesség egy csoportja, anyagi és politikai érdekei által diktáltan, a polgári átalakulás ügye mellé állt. De arra csak Magyarországon találunk példát, hogy a nemesség igen jelentős része, gyakorlatilag az akkori politikai rendszerben kialakuló többsége a polgári átalakulás, a liberalizmus hívévé szegődjön. A régi rendszer távlattalansága fokozatosan tudatosodott. Gazdasági szakírók mutattak rá a gazdálkodás feudális akadályaira, külföldet járók ismertették a nyugat-európai példákat, egyre nagyobb hatása volt a liberalizmus eszméinek. Mindez azon-

ban nem lett volna még elég ahhoz, hogy a nemesség bázisán erőteljes liberális mozgalom bontakozzék ki.

A magyar nemességnek sikerült megtartania rendi kiváltságait: megőrizte politikai fórumait — az országgyűlést és a vármegyét —, s a rendi nyilvánosság eme színterein szabadon politizálhatott. Az 1790-es, változtatásokról tárgyaló országgyűlési munkálatok fonalát sok évtizedes szüneteltetés után az 1825—1827-es országgyűlésen újra felvették. Ismét kilenc bizottságot küldtek ki, amelyek elkészítették érdemi átalakítást alig-alig tartalmazó javaslataikat, s ezek 1830-ban kinyomtatva a megyék elé kerültek. A nemesség most arra kényszerült, hogy szembenézzen önmagával: mit változtasson az ország helyzetén, vállalja-e a polgári átalakulás társadalmi, gazdasági, jogi kockázatait. A megyékben természetesen nem a nemesség egészét egybegyűjtő megyegyűlések, hanem az általuk kiküldött, a nemesi elitet tömörítő bizottságok foglalkoztak a javaslatokkal, s ők voltak azok, akik a fokozatos reformok híveként átfogalmazták az országgyűlési bizottságok indítványait, s az ő politikai ügyességüket, kompromisszum-készségüket jelzi, hogy a megyék többségében javaslataikat sikerült elfogadtatniuk. A reformok egyelőre nem alkottak egységes rendszert, szerves programot; de 1830 táján a politizáló kiváltságosok gondolkodásában minőségi fordulat regisztrálható: a polgári reform hívei kerekedtek felül.

A reformmozgalom nemesi bázisa rendkívül heterogén volt. Az arisztokrácia nagyobb része az adott viszonyok között is megőrizte anyagi hatalmát, politikai pozícióit. Többségük ezért — az udvarral kötött szövetséget fenntartva — a kivárás álláspontján maradt, illetve jóval később is csak az elkerülhetetlennek ítélt változások lassú, pozícióikat meg nem ingató elfogadására hajlott. A reformmozgalom jellegadó, számban csekély, de társadalmi súlyát tekintve meghatározó csoportját a jómódú birtokos nemesség alkotta. Ők már nem remélhették, hogy helyzetüket a feudális viszonyok toldozásával-foldozásával hosszú időre konszolidálhatják, politikai tájékozottságuk, tágabb művelődési horizontjuk révén ismerték fel, hogy szerepük európai mértékkel mérve úgyszólván anakro-

112. Széchenyi István a Vaskapunál

113. Az alsódabasi Halász-kúria

112

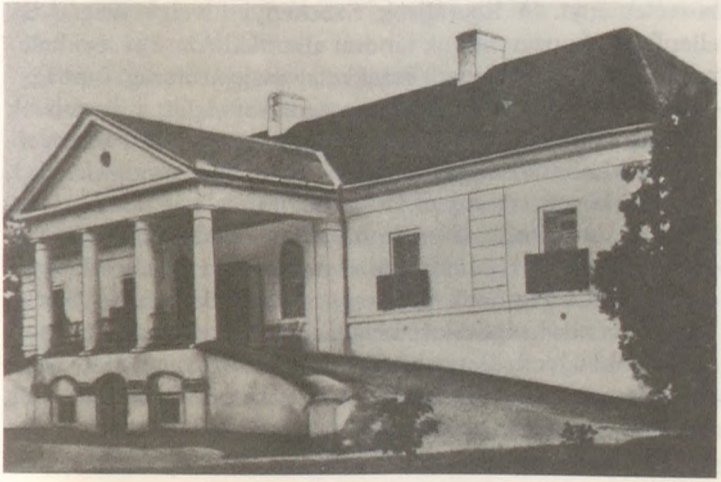

113

nisztikus. Hozzájuk csatlakozott a kisebb birtokú, gazdasági egzisztenciájában már-már a csőd szélére került, és ezért a mielőbbi átalakulásban érdekelt, számban is tekintélyes nemesi réteg. A jobbágytelken gazdálkodó vagy birtoktalan nemesség szépszámú tömegét gazdasági érdekek nem motiválták, de egy részük számára vonzó volt a nemzeti állam polgári programja, mások viszont többnyire már csak elvi jelentőségű kiváltságaik elvesztésétől féltek, s a konzervatívok mellé álltak; a politikailag dezorientálatlan nemesi tömeg pedig pénzért, anyagi előnyökért bocsátotta áruba szavazatát. E heterogén bázis szilárd, eszmeileg és politikailag számottevő elemét alkotta a túlnyomórészt nemesi, illetve részben már nem nemesi származású értelmiség. Tény, hogy 1830—1848 között, a reformkor idején az ötvenkét magyarországi vármegye zömében liberális utasításokkal ellátott követeket választottak.

A megyénként eltérő célokat megfogalmazó liberális eszmék egységesítése Széchenyi István gróf politikai fellépésének köszönhető. Előbb társadalmi értelemben törekedett középpont-teremtésre: kaszinót alapított (1827), társaságokat szervezett. Politikai röpiratai (*Hitel*, 1830; *Világ*, 1831; *Stadium*, 1833) pedig katalizálták és egyértelműen megosztották a közvéleményt. A liberálisok Széchenyi híveivé szegődtek, ellenfelei a konzervatívok táborát alkották. Az 1831. évi kolerajárvány nyomán támadt északkelet-magyarországi jobbágylázadás elmélyítette a politikai megosztottságot: a liberálisok számára intő, sürgető példa lett a jobbágyzendülés, a konzervatívok viszont az engedményeket szorgalmazó politika első, végzetes következményeit látták benne.

A magyar liberális reformmozgalom társadalmi programjának magvát az európai átalakulás menetében ugyancsak egyedülállónak tekinthető érdekegyesítési koncepció alkotta. Eszerint a kiváltságosok és kiváltság nélküliek, nemesek, polgárok, jobbágyok, illetve birtokosok és birtoktalanok, magyarok és nem magyarok vagy akár a különböző felekezetek érdekeit egyesíteni kell. Az érdekegyesítés meghatározó eleme a birtokos nemesi és a jobbágyi érdekek kiegyenlítése volt,

hiszen a feudális rendszerben a robotoló jobbágy és a járadékszedő földesúr ellenfélként álltak egymással szemben. A feudális alapviszony, a jobbágy-földesúri kapcsolat olyan felszámolása állott e politika tengelyében, amely mindkét fél érdekeinek maximális kíméletével, sőt azoknak megfelelően hajtja végre az átalakítást. Konkrétan az örökváltság életbe léptetése tette volna mindezt lehetővé. Eszerint a jobbágy az általa használt, úgynevezett úrbéres földeket szabad tulajdonul megkapja, s azon önállóan gazdálkodik, a földesúr pedig az elveszített szolgáltatásokért pénzbeli váltságban, kárpótlásban részesül. Kezdetben, első lépésként a jobbágy és a földesúr szabad megegyezésére bízták volna a megváltás lebonyolítását (önkéntes örökváltság), s természetesen a jobbágynak kellett volna a váltság összegét előteremtenie. E reformot az országgyűlés alsó táblája már 1834-ben elfogadta, de az udvar ellenállása folytán csak 1840-ben vált törvénnyé. Hamarosan kiderült, hogy a megváltás ügye így alig mozdul előre. Szorgalmazni kezdték tehát a földesurat kényszerítő örökváltságot (ha a jobbágy meg tudja váltani magát, a földesúr ne akadályozhassa meg), végül pedig a liberálisoknak fel kellett ismerniük, hogy a jobbágyság túlnyomó többsége önerejéből nem válthatja meg magát, az állam segítő közreműködésére van tehát szükség, a megváltási összeg legalább egy részét az államnak kell átvállalnia.

A társadalmi átalakulás programja szerves egységet alkotott az államélet polgári liberális átalakításával, a nemzeti önrendelkezés megvalósításával. Ez utóbbi két irányba ágazott: tartalmazta a teljes önrendelkezés igényét Béccsel, a Habsburgokkal, a Habsburg Birodalommal szemben, és jelentette a népképviseleti törvényhozású, felelős kormányzatú polgári liberális államrendszer megvalósítását. Az önállóság igénye nem az elszakadással volt azonos, erre a kortársak nem gondoltak, hanem csak arra, hogy az uralkodó személyének közössége révén (perszonális únió) tartozzanak a Habsburg Birodalomhoz. A nemzeti önrendelkezés hazai követelményrendszere magában foglalta a nemzetállam egységesítését, az Erdéllyel megvalósítandó uniót is. A program egésze önma-

gában nem volt ellenzéki, elvileg számítani lehetett arra, hogy a reformok egy részét a kormányzat elfogadja. Erre azonban nem került sor, mert Bécs a birodalmi központosítást tartotta a legfőbb szempontnak, s végeredményben helyesen ismerte fel, hogy a polgári átalakulással együtt járó nemzeti fejlődés a birodalom decentralizálódásához vezet, amelynek logikus következménye a nagyhatalmi szerep elvesztése lesz. Nemzet és haladás ügye szervesen összeforrott ezekben az évtizedekben.

A háromévenként egymást követő országgyűléseken (1830, 1832—1836, 1839—1840, 1843—1844, 1847—1848) az alsó táblán a liberális meggyőződésű követek alkottak többséget, s néhány reformot a főrendi tábla, illetve a bécsi kormány ellenkezését legyőzve sikerült törvénybe iktatniuk. Részleges lépések után 1844-ben végérvényesen felváltotta a latint a magyar államnyelv. Közlekedési törvényt alkottak (1836), jelentős eredményeket értek el a zsidóemancipáció terén (1840), váltótörvény született (1840) és így tovább. Az európai 1848-as forradalmak hulláma segít majd abban, hogy 1848-ban lényegében a program egésze törvényes elfogadásra találjon.

A liberális ellenzék tábora néhány taktikai kérdésben csoportokra oszlott. A nagy kezdeményező, Széchenyi István, elsősorban az arisztokrácia reformhajlandóságának megnyerésére törekedett, s nem mondott le arról, hogy a bécsi kormányköröket is tervei mellé állítsa. A nagybirtokosok érdekeinek a lassú, fokozatos átalakulás felelt meg, a köznemesi többség azonban — nem is szólva a jobbágyság tömegeiről — válságba jutva mielőbbi kilábalást óhajtott. Az ő törekvéseiknek adott hangott Wesselényi Miklós báró, aki programadó könyve mellett (*Balítéletekről*, 1833) óriási jelentőségű szervező munkát végzett. Nem véletlen, hogy a reformmozgalom felszámolását megtorlásokkal elérni óhajtó kormány elsőként őt fogta perbe s ítéltette el. Politikai vonalát követte a reformországgyűléseken vezető szerepet vállaló Kölcsey Ferenc, Deák Ferenc, majd a *Pesti Hírlap*ot 1841-től szerkesztő, s ezáltal a mozgalomnak újabb, nagy hatású fórumot, szervezési központot teremtő Kossuth Lajos.

114

115

114. Védegyleti bál 1845-ben

115. A jelentősebb magyarországi nemzetiségek az 1840-es évek végén (román, magyar, szlovák, német párok)

Az 1840-es években, amikor Kossuth és a *Pesti Hírlap* mind nagyobb hangsúllyal vetette fel a gazdasági önrendelkezés kérdéseit — a Védegylet (1844) tagjai például vállalták, hogy amit csak lehet, hazai előállítású termékekből vásárolnak —, Széchenyi ismételten szót emelt a széles bázisú ellenzéki mozgalom taktikája ellen, éles vitába bonyolódott a Wesselényi politikai örökségét kiteljesítő Kossuthtal, aki sikerrel tömörítette a *Pesti Hírlap* köré a liberális mozgalom derékhadát. Újabb, bár csekélyebb súlyú belső megosztódást jelentett, hogy amíg a többség a megyei önkormányzat népképviseleti alapra helyezésével képzelte el a jövendő polgári Magyarország államéletét (municipalisták), addig az értelmiségi elit egy csoportja, francia mintát követve, a teljes állami centralizáció mellett szállt síkra (centralisták).

Az 1840-es évek éleződő politikai küzdelmeiben került sor Magyarország első modern értelemben vett politikai pártjainak megalakulására. 1846-ban jött létre — és adott programot — a Konzervatív Párt, 1847-ben szerveződött meg az Ellenzéki Párt, s adta ki a programját tartalmazó Ellenzéki Nyilatkozatot. A politikai színkép baloldalán megjelentek a következetes, forradalmat is vállaló demokratikus átalakulás hívei, elsősorban a szépirodalomban, köztük a roppant népszerű fiatal költő, Petőfi Sándor, avagy a jobbágyság szószólójaként az ismeretlenségben maradó, ám a hatóságok által politikai írásaiért üldözött, bebörtönzött Táncsics Mihály. Magyarország a forradalom kapujába jutott.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Az érdekegyesítés politikája a nemzetiségekkel is számolt: eszerint a jobbágyfelszabadítással, a politikai szabadságjogok kiterjesztésével a nemzetiségek is olyan kedvezményekben részesülnének, amelyek biztosítják állampolgári lojalitásukat. Mivel pedig a jövőben helyzetük kedvezőbb lesz, mint a határokon kívül élő társaiké, a szabadságért cserébe — mint ezt egykorúan oly sokan megfogalmazták — végső soron

feladják nemzetiségüket, beolvadnak a magyarságba. Az asszimiláció szorgalmazása mögött a nacionalista eszmék mellett félelmi mechanizmusok is működtek: gyenge, törékeny, kiszolgáltatott egy ilyen soknemzetiségű ország. A félelmek nem voltak teljesen alaptalanok, hiszen a XIX. század közepén — erős kerekítéssel — az ország tizennégymillió főnyi lakosságából nem egészen hatmillió főt tett ki a magyar népesség. Igaz, ők éltek az ország központi területein, temékeny síkságán, s a nemesség túlnyomó része — több mint nyolcvan százaléka — magyar volt, a kezükön volt a földbirtok zöme s a nemesi kiváltságok révén a politikai pozíciók egésze is. A gazdasági és a politikai hatalomnak ez a nemzetek-nemzetiségek közötti aránytalan megoszlása viszont elvileg lehetővé tette — s 1848-ban sor is került rá —, hogy az osztályellentétek és a nemzetiségi ellentétek egymást erősítsék. A legnépesebb nemzetiség a román volt, Erdélyben 1,2 milliós létszámukkal ők alkották az abszolút többséget, s emellett több mint egymillióan éltek a szűkebb értelemben vett Magyarországon is. 1,7 millió szlovák élt az ország északi vidékein, 1,2 milliónyi különböző délszláv etnikum lakott túlnyomórészt a Délvidéken, s megközelítette a kétmilliót a németség létszáma, ők azonban szétszórtan éltek az ország területén, egy részük a jobbágyságba, más csoportjuk a területileg kiváltságoltak közé, jó részük pedig a szabad királyi városok polgárságához tartozott, tehát diaszpóra jellegük, eltérő társadalmi tagozódásuk kizárttá tette, hogy nemzetiségi veszélyt jelentsenek. Adataink az egész országterületre vonatkoznak, tehát Horvátországra is, ahol a nyolcszázezernyi horvát zöme élt. A Dráva képezte az egyetlen éles etnikai határvonalat. Horvátország, mint társország, kiváltságokkal, saját nemességgel, önálló tartományi gyűléssel rendelkezett. A felébredő horvát nemzeti mozgalom az udvarral keresett szövetséget, s így az elvileg könnyen kiegyenlíthető horvát—magyar ellentét az 1840-es években egyre jobban elmérgesedett. Még mintegy félmillió kárpátukrán és további néhány — csekély számú — nemzetiségi töredék élt az országban. A rendi jogfelfogásban nemzetiségként értelmezett német nyelvű zsidóság számban gyorsan

gyarapodott, s elindult az asszimiláció, a magyarnyelvűség és a magyar társadalomba való betagozódás útján.

A nemzetiségeknek — a horvát kivételével — nem vagy alig volt kiváltságos rétege. Csekély számú értelmiségük, bázis híján, önálló politikai mozgalmat nem bontakoztatott ki. Csupán nemzeti-nyelvi szempontú kívánságokkal jelentkeztek, főként azután, hogy a magyar államnyelv fokozatosan felváltotta a latint. A soknyelvű országban a holt nyelv kiszorításának más útja-módja nem volt, a magyart viszont az ország lakosságának többsége értette. Kétségtelen hátránynak számított, hogy a politikai és állami életbe bekapcsolódni szándékozó nemzetiségieknek magyarul kellett tanulniuk, ám a nemzetiségiek alaptalanul látták ebben az erőszakos asszimiláció első lépését, s maguknak sem voltak konstruktív elképzeléseik — éppúgy, mint a magyar liberálisoknak — a nemzetiségi kérdés megoldásáról.

A FORRADALOM ÉS A SZABADSÁGHARC (1848—1849)

A TÖRVÉNYES FORRADALOM

Az 1848-as európai forradalmi hullám, a „népek tavasza" szétzilálta a Habsburgok európai hatalmi szövetségi rendszerét, majd megdöntötte Metternich ausztriai konzervatív hatalmát. A történetesen éppen együtt ülő utolsó rendi országgyűlés ekkor, Kossuth Lajos indítványára és vezetésével „felemelte politikáját a pillanat színvonalára", és a reformkorban kialakított program egészének elfogadását követelte az udvartól. A bécsi kormányköröket a március 15-i pesti forradalom hírei kényszerítették arra, hogy beleegyezzenek az engedmények megadásába. A pozsonyi országgyűlési tárgyalások hetei után, amelyeket újabb bécsi alkudozások követtek, az uralkodó szentesítésével ellátott törvények születtek — az úgynevezett áprilisi törvények. Ezek végérvényesen felszámolták Magyarországon a feudalizmus sok évszázados rendszerét. Magyarország történetének az államalapítás óta legnagyobb fordulata ment végbe, az újra önállósuló, polgári társadalmú Magyarország a nemzeti önrendelkezést biztosító polgári liberális alkotmányosságot léptetett életbe. Kivételes jelentősége volt annak, hogy a forradalmi átalakulás a törvényes formák között, országgyűlési törvényalkotás révén, uralkodói szentesítéssel mehetett végbe. A vívmányokat törvényes, legális úton nem lehetett többé visszavonni, s a törvényes, alkotmányos új hatalom engedelmességre késztethette az ingadozókat, s kezébe vehette azokat a hatalmi eszközöket, amelyek a vívmányok megvédéséhez szükségesek voltak.

A társadalmi átalakulás döntő mozzanata az azonnali jobbágyfelszabadítás kimondása volt. A kármentesítést teljes

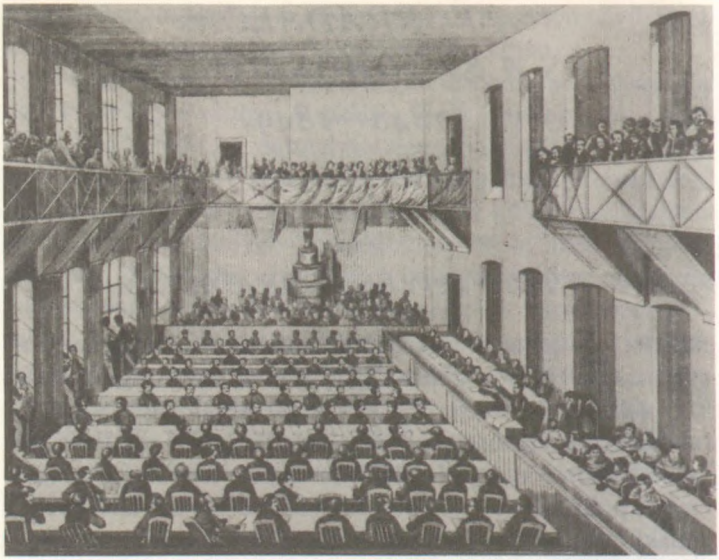

116

117

116. Az utolsó rendi országgyűlés alsótáblájának ülésterme Pozsonyban

117. 1848. március 15-én megszületik a sajtószabadság

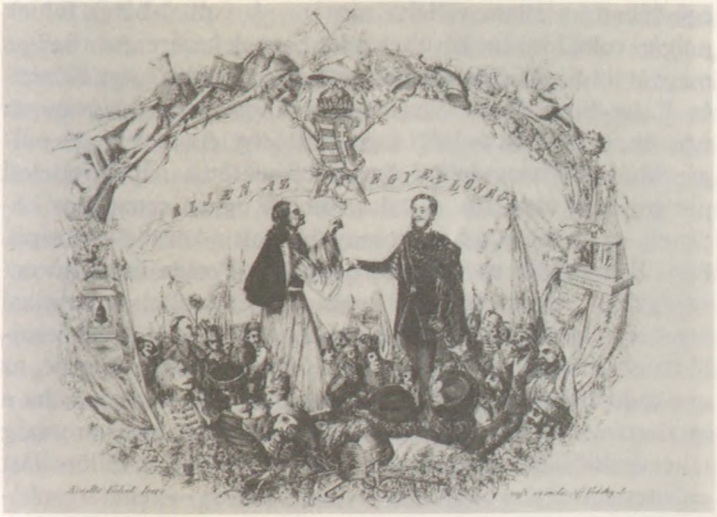

118

119

118. Kossuth és a parasztság kézfogásának népies ábrázolása

119. Magyarország első népképviseleti országgyűlésének megnyitása 1848. július 5-én

egészében az állam vállalta magára. A volt úrbéres földek polgári tulajdonként kerültek a jobbágyok kezére. Az 1848-as magyar jobbágyfelszabadítás volt a leghaladóbb egész Közép- és Kelet-Európában. Megszűnt a földesúri joghatóság, az úriszék, létrejött a polgári jogegyenlőség. Az egyenjogú polgárokból álló társadalom önrendelkezését a népképviseleti parlament gyakorolta. A választójogot ugyan cenzushoz kötötték, ez azonban a legalacsonyabb volt a korabeli Európában. Kimondták az uniót Erdéllyel, a Pesten összeülő országgyűlés ekként az egész országot képviselte. A politikai jogokat a sajtószabadság biztosítása tette teljessé. A végrehajtó hatalmat a parlamentnek felelős kormány vette kezébe, az uralkodó bármely rendelete csak akkor volt érvényes, ha a miniszterek egyike aláírta, ellenjegyezte azt. Magyarország teljes önállóságot szerzett a birodalmon belül, s a különállást erősítette, hogy az uralkodó távolléte esetén — tehát a szokásos kormányzati rendszerben, amikor az uralkodó Bécsben tartózkodik — mindenben helyettese volt az ország nádora, István főherceg. Egyedül a külügyek terén hiányzott a maradéktalan mozgási szabadság, itt csupán a beleszólás elvi lehetőségét tudták biztosítani a király személye körüli miniszter pozíciója révén. Az 1848-as törvénykönyv kétségtelen hiányossága, hogy nem tartalmazott a nemzetiségek számára konkrét nyelvi engedményeket. A kortársak arra számítottak, hogy a nyelvi és rendi különbségtevés nélkül biztosított politikai szabadságjogok legalábbis időlegesen kielégítik a nemzetiségeket, de ebben hamarosan csalódniuk kellett.

Az új rend megszilárdulása elsősorban a külpolitikai feltételrendszer függvénye volt. Ha megvalósul a teljes, az osztrák örökös tartományokat is magában foglaló német egység, akkor Magyarország gyakorlatilag elszakad, önállósul, s maga vállalhat szerepet — az egységes és demokratikus Németországgal szövetségben — a térség nyugalmának biztosításában. Ehhez szükség volt arra is, hogy Magyarország belső fejlődése ne engedje anarchisztikus tendenciák megjelenését, hogy megőrizzék a társadalmi nyugalmat, magának a kormánynak pedig erőt kellett mutatnia és gyűjtenie.

Az első felelős magyar minisztérium kiváló államférfiak egész sorát tömörítette. Élére az Ellenzéki Párt elnöke, Batthyányi Lajos gróf került, a közlekedési tárcát Széchenyi István gróf, a pénzügyit Kossuth Lajos, az igazságügyit Deák Ferenc, a közoktatásügyit Eötvös József báró, a kereskedelemügyit Klauzál Gábor, a belügyit Szemere Bertalan kapta. A hadügyminiszter Mészáros Lázár ezredes lett, a király személye körüli miniszter tisztét egy régi diplomata, a konzervatív Esterházy Pál herceg töltötte be. A kormány tagjai megegyeztek abban, hogy mind Bécs, mind a nemzetiségek vonatkozásában az éleződő ellentétek békés kiegyenlítése az elsődleges cél. A kormány ugyanakkor igyekezett növelni a rendelkezésére álló fegyveres erőt, lecsendesítette a parasztmozgalmakat, feleskette az alkotmányra a hadsereget, végrehajtotta az uniót Erdéllyel, egybehívta a népképviseleti országgyűlést, és igyekezett közvetlen diplomáciai kapcsolatokat kiépíteni.

A Bécsből is ösztönzött nemzetiségi politikusok azonban kielégíthetetlen, a területi autonómiára is kiterjedő igényekkel léptek fel, s felkarolva a nemzetiségi parasztok szociális követeléseit, tömegeket állítottak maguk mögé. Mozgalmaik fegyveres felkelésbe torkollottak.

A SZABADSÁGHARC

A nemzetiségek — a délvidéki szerbek és az erdélyi románok — fegyveres mozgalmai felett önmagában véve úrrá lehetett volna a kormány. Szeptember 11-én azonban abból a Horvátországból indult fegyveres támadás, amelynek vezetője, Jellasics bán kezdettől felmondta az engedelmességet a magyar kormánynak. A mintegy harminc-negyvenezer fős sereg ellenállás nélkül vonulhatott Pest-Buda felé. Az előző hetek és a támadást követő napok szervező munkája azonban végső soron eredményesnek bizonyult: a császári-királyi sorkatonaság, az újonnan szervezett honvédség és a végszükségben mozgósított nemzetőrség szeptember 29-én Pákozdnál megállította, legyőzte és ezzel gyors kivonulásra késztette

Jellasics seregét. A magyar forradalom elhárította az ellenforradalom első fegyveres támadását. A hadműveletekkel egy időben kibontakozott az alkotmányos konfliktus is: az uralkodó elfogadta a Batthyány-kormány lemondását, de nem volt hajlandó új kormány kinevezésére, az ellenállást törvénytelennek nyilvánította. A magyar képviselőház október 8-án a végrehajtó hatalmat egy saját kebeléből választott testületre, az Országos Honvédelmi Bizottmányra ruházta. Elnöke Kossuth Lajos lett, aki óriási energiát fordított arra, hogy az országot a várható újabb támadás elhárítására felkészítse. Az újabb küzdelem előtt az ellenforradalom tábora is rendezte sorait. December 2-án az Olmützbe menekült udvarban államcsínyre került sor, lemondatták V. Ferdinándot (1835—1848), és helyére a fiatal Ferenc Józsefet ültették (Magyarországon ténylegesen 1849-től, jogilag érvényesen 1867—1916) a trónra. A magyar országgyűlés az önkényes trónváltozást nem ismerte el.

1848. december 16-án következett be az ellenforradalom második támadása, amely immár a Habsburg Birodalom összes nélkülözhető haderejét, több mint százezer katonát indított el a hadjáratban. A fősereget, amely a nyugati határszél felől támadott, Windisch-Grätz herceg vezette. A Görgei Artúr vezényelte magyar fősereg kénytelen volt hátrálni a túlerő elől, és év végére a főváros feladására kényszerült. Az új esztendő első napjaiban az országgyűlés, a kormány, a végrehajtó szervek Debrecenbe költöztek, a Görgei vezette fősereg észak felé tért ki az üldözés elől. Windisch-Grätz szinte befejezettnek hitte a hadjáratot, megkezdte az új adminisztráció kiépítését, s a hadjárat végérvényes befejezését kora tavaszra halasztotta. Az 1849. február végi, végeredményben döntetlenül végződött kápolnai ütközetet győzelemnek ítélve, diadalittas jelentést küldött az udvarnak, amely elérkezettnek látta az időt, hogy az olmützi oktrojált alkotmány kiadásával kimondja Magyarország végérvényes beolvasztását a Habsburg Birodalomba. Valójában az erőgyűjtés hónapjai után ekkor indult el a magyar forradalom hatalmas ellentámadása, a dicsőséges tavaszi hadjárat, amely az ország egész területét

felszabadította. Az olmützi alkotmányra is válaszként a debreceni országgyűlés kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását (*Függetlenségi Nyilatkozat*, 1849. április 14.). A második fegyveres támadás elhárítása is sikerült, s az újonnan függetlenné vált magyar állam csupán semlegességet igényelt Európától ahhoz, hogy önállóságát megőrizhesse. Az orosz cár azonban nem maradt semleges, az osztrák császár segítségkérésének eleget téve hatalmas, több mint kétszázezer fős sereget küldött Magyarországra. A hatalmas osztrák—orosz túlerő eldöntötte a szabadságharc sorsát, a harmadik támadást már nem lehetett elhárítani. A Haynau irányította osztrák és a Paszkievics vezényelte orosz seregek lassan nyomultak az ország belseje felé. A cári csapatok június 16-án lépték át a magyar határt, s egy hónap múlva kijutottak a magyar Alföldre. A siker némi reményével akkor lehetett volna felvenni a küzdelmet, ha a magyar haderőt időben koncentrálják, ez azonban — elsősorban Görgei vonakodása miatt — meghiúsult, az egyes seregrészek vereséget szenvedtek, majd, miután augusztus 9-én az egyik fősereg Temesvárnál döntő csatában megsemmisült, Görgei követelésére Kossuth Lajos (akit a *Függetlenségi Nyilatkozat* után Magyarország kormányzójává választottak, az újonnan szervezett kormány elnöke pedig Szemere Bertalan lett) átadta neki a főhatalmat (augusztus 11.). Görgei a kilátástalan helyzetben a haditanácsával folytatott megbeszélés után, augusztus 13-án Világosnál feltétel nélkül letette a fegyvert.

A szabadságharcot leverte a túlerő, a feudális viszonyokat azonban nem lehetett többé visszaállítani. Magyarország függetlenségétől, nemzeti önrendelkezésétől megfosztottan, fejlődési lehetőségeiben korlátozottan lépett az új, polgári viszonyok közé. A szabadságharc hatalmas katonai teljesítménye, a forradalmi idők roppant vívmányai — amelyek révén a magyarság hosszú idő óta először számíthatott méltán Európa rokonszenvére — a vereség ellenére is annak tudatát erősítették, hogy az önrendelkezést biztosító nagy vállalkozás — megtalálva a nemzetiségekkel az egyetértést — kedvező feltételek között megismételhető, a vívmányok visszaszerezhetők.

AZ ABSZOLUTIZMUS KORA
(1849—1867)

A BACH-RENDSZER

A szabadságharc leverését véres megtorlás követte, amelyet az ország katonai diktátora, Haynau irányított. 1849. október 6-án Aradon kivégeztek tizenhárom honvéd tábornokot, ugyanezen a napon Pesten Batthyány miniszterelnököt. A nemzetközi felháborodás nyomán a halálos ítéleteket később — jó néhány tucat kivégzés után — börtönbüntetésre változtatták. A szabadságharc közkatonáit hosszú évekre besorozták a császári seregbe. Csak a török földre menekült emigránsokat nem érhette el az önkényuralom bosszúja. Az ország beolvasztásának immár „békés" munkáját a mindenható belügyminiszter, Bach báró irányította. Újra különválasztották Erdélyt, a Határőrvidéket, kihasították a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot, s a maradék törzsterületet is öt kerületre osztották. A nemzetiségek igényei — a szerb uralmú, ám szerb kisebbségű Vajdaságtól eltekintve — kielégítetlenek maradtak, egykorú fogalmazás szerint ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. Az országot ugyanis germanizálták: német nyelvű lett a közigazgatás, a felsőbb oktatás. A németesítés végcélja az volt, hogy a Bécsben központosított, egészében német jellegű Habsburg Birodalom a maga eldöntő súlyával, saját vezetése alatt kényszerítse ki a német egység megvalósítását. 1850-ben eltörölték a magyar területek és az osztrák tartományok közötti vámhatárt. A forradalom vívmányai közül a jobbágyfelszabadítást újra — a jobbágyság számára hátrányosan — szabályozták, a kármentesítést pedig magára a társadalomra hárították, ugyanis az egyenes adókra kivetett pótadókból fedezték. Így a volt földesurak

120

121

120. A tápióbicskei híd-harc

121. Batthyány Lajos miniszterelnök kivégzése

éppúgy, mint a volt jobbágyok vagy a városi polgárok, részt vállaltak a megváltás kifizetéséből.

A rendszer fenntartását a megszálló hadsereg, az újonnan szervezett csendőrség, a besúgóhálózattal rendelkező titkosrendőrség, a szervilis, jórészt Ausztriából és Csehországból behozott tisztviselői kar („Bach-huszárok") biztosította. Politizálni, tiltakozni nem lehetett. A nemesség zöme most passzivitásba vonult, birtokára húzódott, nem vett részt a közügyekben, nem fizette az adót, szívta a finánc nem látta „szűz" dohányt — s várta az idők jobbra fordulását. A parázs izzott a hamu alatt, soha nem szűnt meg az aktív ellenállás sem. Titkos összeesküvések, ellenállási mozgalmak szerveződtek, amelyek kapcsolatokat kerestek és találtak az emigrációval. Ferenc József ellen 1853-ban egy magányos merénylő támadást kísérelt meg. A hatalom nyomára jött az összeesküvő mozgalmaknak, s nem maradt adós a kíméletlen megtorlással. Fegyveres szervezkedésre az ötvenes évek második felében már nem került sor, ám az aktív politikai ellenállás jelenlétét adómegtagadó mozgalmak, tüntetések, sajtóba csempészett cikkek és költemények mutatták.

A Bach-rendszer, a maga érdekei szerint, végrehajtotta a polgárosítás munkáját. Bevezették az osztrák, a törvény előtti egyenlőségre alapozó büntető és polgári törvénykezést, szabadabbá tették az iparűzést — ám a zsidók 1849-ben, a forradalom által már kimondott emancipációját nem újították meg. A feudalizmus kötöttségeitől megszabadult magyar agrárgazdaság ki tudta használni a krími háború folytán előálló agrárkonjunktúrát. Gyorsan fejlődött a vasúthálózat, megnyílt a budapesti tőzsde. A kor követelményeihez igazodott az oktatási rendszer, kiépült — talán túlzott méretekben is — az állami bürokrácia. Az igazgatás és főként a hadsereg fenntartását szolgáló, egyre növekvő adók azonban nem tudták fedezni a költségvetés kiadásait. Pénzügyi válság fenyegetett.

AZ ABSZOLUTIZMUS VÁLSÁGA

A Bach-rendszer válságát a fenyegető pénzügyi csőd kezdte kibontakoztatni, s a birodalom 1859-ben bekövetkező katonai veresége tette súlyossá. A Szárd Királyság ugyanis, III. Napóleon francia császárral szövetségben, háborút indított a Habsburg-uralom alatti olasz tartományok visszaszerzéséért. A háború aktivizálta a magyar emigrációt. Kossuth Lajos, Teleki László, Klapka György részvételével ideiglenes kormány, Magyar Nemzeti Igazgatóság alakult. Cavour szárd miniszterelnök szövetségére támaszkodva az emigráció azt szerette volna elérni, hogy a háború Magyarország területére is átterjedjen, ahol azután felkelés támogatná az intervenciós csapatokat. III. Napóleon azonban, győzelme ellenére, váratlanul fegyverszünetet, majd békét kötött — a közvetlen remények szertefoszlottak. Az abszolutizmus válsága azonban napvilágra került. Magyarországról nem lehetett behajtani az adót, az ország gyakorlatilag kormányozhatatlanná vált. Bachot menesztették, s az uralkodó a magyar konzervatívok kezébe adta a kormányzást, akik megígérték, hogy megbékítik az országot. (Októberi Diploma, 1860). Az újra megélénkülő politikai légkörben az emigráció hívei és követői kezdettől elutasították az Októberi Diplomát, s hamarosan erre az álláspontra helyezkedett Deák Ferenc politikai köre is: nem a Diploma, hanem az 1848-as törvények alapján hajlandóak csak tárgyalni, esetleg egyezkedni. A konzervatívok szelet vetettek és vihart arattak. Az uralkodó, Ferenc József hamarosan menesztette is őket: 1861 februárjában olyan átalakításokat hajtott végre pár hónapja bevezetett rendszerén, amelyek az osztrák-német alkotmányos polgárságnak kedveztek (Februári Pátens). Összehívták a magyar országgyűlést, hogy fogadná el az uralkodótól oktrojált megoldást. Az emigráció követői még az egyezkedést is elutasították, ezért csupán határozatot kívántak hozni (Határozati Párt). A teljes függetlenséget tekintették tehát végcélnak. Vezetőjük a külföldön letartóztatott, majd megkegyelmezett, s a politikai életbe itthon bekapcsolódó Teleki László lett. A többséget alkotó párt

vezérkara azonban nem mindenben osztotta vezére következetes elképzeléseit. Főként a program belpolitikai következményeitől, a nemzetiségekkel történő megegyezéstől, az érdemi engedményektől riadtak vissza. Teleki önnön konfliktusai, illetve a vezérkara és közötte kialakult politikai nézeteltérések elől az öngyilkosságba menekült, s az országgyűlésen a másik nagy politikai csoportosulás, a Deák vezette Felirati Párt került végül többségbe. Ők hajlandóak voltak egyezkedni az uralkodóval, megelégedtek volna az 1848-as megoldással vagy esetleg tárgyalások után annál kevesebbel is — a Diplomát és a Pátenst azonban határozottan visszautasították. Az uralkodó viszont egyelőre nem gondolt érdemi engedményekre, hallani sem akart arról, hogy a kibontakozás alapja az 1848-as megoldás legyen. A megszülető felirat elfogadását visszautasította, az országgyűlést feloszlatta.

Az abszolutizmus válsága tehát napvilágra került, az ország bizonyította helytállását, ragaszkodását 1848—1849 eszméihez — a válság kiaknázása azonban a nemzetközi körülmények alakulása folytán elmaradt, s a közeli jövőre sem fogalmazódott meg világos cselekvési program. Deák a további tűrést, kivárást ajánlotta. Kivárásra rendezkedett be egyelőre az abszolutizmus is.

A KIEGYEZÉS LÉTREJÖTTE

„Mi várhatunk" — fogalmazta meg az újra berendezkedő hatalom jelszavát Schmerling államminiszter. Rendszerét ideiglenesnek, „provizóriumnak" tekintette, mivel bízott abban, hogy a magyarok előbb-utóbb belenyugszanak a Februári Pátens által kínált megoldásba, vagyis elküldik képviselőiket a birodalmi parlamentbe, s így, önállóságukról lemondva, megelégednek egy bizonytalan összbirodalmi alkotmányossággal. Schmerling elképzelései azonban nem váltak valóra, Magyarországon nem alakult ennek a megoldásnak tábora.

A passzív ellenállás hívei alól azonban fokozatosan kicsúszott a talaj. A modern tőkés gazdálkodás követelményeinek

122. Deák Ferenc a kiegyezés idején

123. I. Ferenc József koronázási kardvágása

122

123

a kisebb birtok, a pénztőke hiányától is sújtottan, nem tudott megfelelni. Egyre többen kényszerültek birtokaik eladására, s így már nem volt hol ellenállniuk. Mind többen vágytak arra, hogy az állam által biztosított hivatali állások valamelyikét elfoglalják. A külpolitikai helyzet sem fordult kedvezőbbre. Az emigráció hazaküldött üzeneteiben csak a további kitartásra, az egyezkedés elutasítására, illetve — a jövendő átalakulás előfeltételeként — a nemzetiségiekkel való megbékélésre buzdított. Ez azonban még azoknak sem volt ínyére, akik egyébként a teljes függetlenséget, vagyis a Habsburg Birodalom felbomlását óhajtották. 1862-ben került nyilvánosság elé Kossuth Duna-konföderációs terve, amely éppen a Habsburg Birodalom felbomlása következtében előálló hatalmi vákuum kitöltésére kínált alternatívát a dunai kisállamok szövetkezésével. A magyar hatalmi ambíciók e csökkentése — az egyenrangú viszony elfogadása a balkáni kisállamokkal — sokakra taszítóan hatott, inkább akartak Béccsel, mint Belgráddal vagy Bukaresttel egyezkedni.

Deák Ferenc, aki mindvégig a Habsburg Birodalmon belül remélt valaminő kedvező helyzetet Magyarország számára, világosan érzékelte, hogy kivárási stratégiája a passzív ellenállás bázisának szűkülése folytán veszélyben forog. A múló évek során a bécsi kormánykörök is ráébredtek arra, hogy a Februári Pátenst a magyarok soha nem fogják elfogadni. A kölcsönös kompromisszum keresése jegyében előbb titkos érintkezés jött létre Deák és az uralkodó között, majd 1865 húsvétján Deák a *Pesti Napló*ban bejelentette egyezkedési hajlandóságát. 1865 végére összehívták az országgyűlést, amely az úgynevezett „közös ügyek" vitás kérdéseinek megoldására bizottságot küldött ki.

1866 nyarán kitört a német egység feletti hegemóniáról dönteni hivatott porosz—osztrák háború. Az osztrákok königgrätzi veresége hamarosan eldöntötte a hadjárat sorsát, Ausztria kiszorult a német egységből, s még inkább rákényszerült arra, hogy belső viszonyait rendezze.

Az 1867-ben elfogadott kiegyezés lényegesen eltért az 1848-as, perszonáluniós megoldástól. Formailag három „kö-

zös" ügyet ismert el Magyarország és a birodalom másik fele között, a külügyet, a hadügyet és az ezek fedezésére szolgáló pénzügyet. Intézésükre közös minisztériumokat állítottak fel, a közös miniszterek ellenőrzésére és a közös költségek megszavazására pedig a bécsi és a pesti parlament hatvan-hatvan fős küldöttséget, delegációt választott, működésük azonban formális maradt. A rendezés messzemenő felségjogokat biztosított az uralkodónak, a hadsereg irányításához miniszteri ellenjegyzésre sem volt szüksége, s a két birodalomfél eldöntetlen vitája esetén még jobban megnőtt hatalmi pozíciója. A politikai kiegyezést tíz évre kötött, mindig megújítandó gazdasági kiegyezés egészítette ki, amely fenntartotta a birodalom gazdasági közösségét.

A DUALIZMUS KORA
(1867—1918)

A POLGÁRI ÁLLAM KIÉPÍTÉSE

A kétpólusú, vagyis dualista rendszer megszületése pillanatától kezdve éles viták középpontjába került. Hívei olyan megoldásnak tekintették, amely rendezett viszonyokat teremt, olyan állapotokat, amelyek még egy esetleges felbomlás idején is biztosítják majd Magyarország állami létét. Következetes ellenfelei viszont a birodalomfenntartóvá előlépett magyar politika miatt Magyarország megszűnését jósolták, ha a Habsburg Birodalom szétesnék — például Kossuth nevezetes 1867 májusi *Kasszandra-levelé*ben. A kiegyezésnek bőven voltak magyar kárvallottjai és ellenfelei, s mindez tükröződött a korszak magyar parlamentjében is. A kiegyezés hívei között voltak konzervatívok és liberálisok, s őket az alku védelme egy táborban tartotta meg. Heterogén volt az ellenfelek csoportja is, akik viszont mindennél előbbre valónak tartották a kiegyezés módosítását vagy felszámolását, például a perszonális unió elérését. Mindebből az következett, hogy a parlament pártviszonyait a hatvanhetesek — a kiegyezés hívei — és a negyvennyolcasok — a kiegyezés ellenfelei — határozták meg, s ezek a csoportosulások addig, ameddig a kiegyezés fennmaradt, nem alakulhattak át egymással szembenálló, de egyaránt kormányképes politikai csoportosulásokká. A deformálódott parlamenti élet csupán a magyar politikai erők álláspontját tükrözte vissza — persze a választási erőszakosságok és csalások folytán nem az adekvát módon —, mert a nemzetiségek számára a fenntartott választójogi cenzus révén alig maradt esély a képviseletre, s jó részük ezért passzivitásra kényszerült. A magyarság aránya — elsősorban a zsidóság és

124

124. Allegória Eötvös József haláláról

a városi németség asszimilációja, valamint a nemzetiségek erőteljesebb kivándorlása révén — fokozatosan nőtt, s a századfordulóra (Horvátország nélkül számítva) az abszolút többséget is elérte, s ez az arány 1910-re már ötvennégy százalékos fölénnyé változott. A nemzetiségek egyelőre nem tudtak kifejteni aktív ellenállást, jóllehet az 1868-ban elfogadott, önmagában jelentős nyelvi engedményeket biztosító nemzetiségi törvénnyel nem elégedtek meg. A horvátok szinte külön „kiegyezést" kötöttek a magyarokkal, az egész korszak folyamán mégis jogaik bővítésére törekedtek, s egyetlen kiváltságos nemzetiségként is veszélyeztették a rendszer stabilitását. Magyarok és nemzetiségiek tehát többségükben egyaránt elutasították a dualista rendszert, az alkotmányos kormányzat fenntartásához ezért választási praktikákra, erőszakosságokra volt szükség.

A kiegyezés utáni kormányok folytatták, illetve bővítették a polgári államrend kiépítését. Törvényt hoztak a kötelező, hat évig tartó elemi iskolai oktatásról, rendezték a megye és az államhatalom viszonyát, elválasztották a közigazgatást és a bíráskodást, tökéletesítették az adórendszert, Pest, Buda, Óbuda egyesítésével megszületett Budapest főváros, elfogadták az új büntetőtörvénykönyvet, fejlesztették a vasúti hálózatot, kaszárnyák épültek, a közigazgatás hálózata kiegészült a közegészségügy, a mezőgazdaság, a gyáripar állami felügyeletével s ennek hivatali apparátusával. Megvalósult a zsidóemancipáció, kimondták a vallások egyenjogúságát, újra életbe lépett a sajtószabadság. Eltörölték a céheket, meghirdették az iparszabadságot. A nagybirtok azonban nem lett részese a tőkés rend szabad versenyének, hitbizományok alapításával akadályozták e birtokok szabad forgalmát.

A kiegyezés utáni években a többségi Deák-párt számbeli fölénye egyre csökkent, a választók vagy maguk a pártállást változtató képviselők folyvást az ellenzék sorait gyarapították. A legnagyobb ellenzéki párt, a Tisza Kálmán vezette balközép viszont feladatát, az ellenőrzést az évek múltával éppúgy feleslegesnek tarthatta, mint ahogy eredeti célját reménytelennek, hiszen egy jobb, kedvezőbb kiegyezést aligha lehetett

elérni. E párt eredetileg bizalmatlan köznemesi-birtokosi tábora fokozatosan megbékélt az új viszonyokkal, s közeledni kezdett a kormánypárthoz. A zsugorodó Deák-párt szívesen fogadta a közeledést, s a folyamat végeredményeként 1875-ben létrejött a Deák-párt és a balközép fúziója, megszületett a Szabadelvű Párt, s Tisza Kálmán lett az ország miniszterelnöke.

A következetes ellenzéki álláspontot képviselő szélbal kicsiny csoportja ekkor a fúziót el nem fogadó balközépi képviselők táborával gyarapodott, és Függetlenségi és 48-as Párt néven számban jelentős ellenzéki pártként felbomlásáig kísérte a rendszert. Politikusainak felfogása a kormányképes, a kiegyezést korrigáló ellenzékiség és a perszonális unió között ingadozott, néhányan pedig, az emigráns Kossuth nézetét osztva, a teljes függetlenség jelszavát is hangoztatni merték. Az ellenzéki párt persze sokfajta elégedetlenséget egyesített, a polgári fejlődés peremre szorítottjai éppúgy táborát gyarapították, mint a demokratikus fejlődést követelő polgárok, értelmiségiek és parasztok vagy a szabad versenyt elutasító birtokosok, az ellenzékkel való együttműködést kereső nemzetiségiek és így tovább. Mivel a párt elutasította a kiegyezést, nem volt szabad kormányra kerülnie, nem szerezhetett parlamenti többséget, mert ezzel a rendszer egésze került volna veszélybe. Ebből fakadt a dualista politikai berendezkedés merevsége.

A DUALIZMUS NYUGALMI IDŐSZAKA

1875—1890 között Tisza Kálmán volt Magyarország miniszterelnöke. Példátlanul hosszú kormányzati idejét a rendszer stabil, nyugalmi periódusának tekinthetjük. Ausztriában is hosszú ideig ugyanazok kormányoztak, s az európai politikai életet szintén a nyugalom, a kiegyensúlyozottság jellemezte ezekben az években. A szabad versenynek, a polgárság gyarapodásának időszaka volt ez, amikor még sem az egyes országokon belüli társadalmi ellentétek, sem a hatalmak közöttiek nem éleződtek ki.

A magyar gazdaság gyorsabb ütemben fejlődött, mint a nyugat-európai átlag, tehát az ország megkezdte gazdasági felzárkózását. A mezőgazdaság fejlődését előbb még extenzív tényezők segítették. Felszántották a legelőket, megszűnt az ugarolás, művelés alá vették az ármentesített területet. A megnőtt vetésterületen elsősorban gabonát termesztettek, majd fokozatosan tovább hódítottak a kapásnövények, a kukorica, a burgonya, a cukorrépa. Az állatállományon belül kevesebb lett a juh és egyre több a sertés. Gulyák helyett csordák, újabb szarvasmarhafajták jelentek meg, tejgazdaságok létesültek. Elterjedtek a mezőgazdasági gépek, elsősorban a cséplőgép, a jobb igaerő révén mélyült a szántás, a nagybirtokon alkalmazták a vetésforgót. A mezőgazdasági termelés feleslegét exportálták (a fő felvevőiacot a nyugati birodalomfél képezte), s a terményt forgalmazó nagykereskedők kezén jelentős tőke halmozódott fel. A terményforgalmazás megkövetelte az infrastuktúra fejlesztését. A folyami és vasúti közlekedés mellett járulékos tényezője ennek a közbiztonság erősödése éppúgy, mint a távíróhálózat, a bankrendszer kiépülése vagy a raktárak, nagymalmok létesítése. A korszak beruházásainak zömét ez a szféra, az infrastruktúra nyelte el.

A mezőgazdaság fejlődése és a népesség lassú gyarapodása következtében munkaerő-felesleg alakult ki. A munkanélküliek eleinte ugyan a folyamszabályozásoknál, a nagy közmunkáknál, vasútépítkezéseknél találtak munkát, ezek megszűntével azonban a munkaerőkínálatot csak a kivándorlás vezethette le. Másfél millió ember vándorolt ki az országból, elsősorban Amerikába, s zömük ott is maradt, örökre. A gyáripar egyelőre nem kínált sok munkaalkalmat. Az ipari forradalom Magyarországon csak viszonylagos megkésettséggel, az 1880-as években bontakozott ki. Emellett a magyar ipar fejlődése már a kortársak által is emlegetetten felemás volt: a közös vámterület miatt nem kerülhetett sor a teljes ipari struktúra kiépülésére, a textilipar jelentéktelen maradt. Magyarországon az élelmiszeripar indult először erőteljes fejlődésnek, majd az infrastrukturális beruházások igényei életre hívták az építőanyag-ipart, továbbá a vas- és fémipart, a gépgyártást. A

125

125. Tisza Kálmán tarokkpartija a Szabadelvű Klubban (jobboldalt, középen Tisza Kálmán és Jókai Mór, mögöttük Podmaniczky Frigyes, hátul, jobbszélen Mikszáth Kálmán)

gyáripar részint a nyersanyaglelőhelyek mellett, főként azonban Budapesten koncentrálódott. Itt jött létre Európa legnagyobb malomipari kapacitása, amely a Balkán exportra kerülő gabonáját is őrölte.

Az ipar fejlődésével lassan átalakult a társadalom szerkezete. Az ország a korszak végére agrár-ipari jellegűvé vált. A századelőn a kereskedők kétharmada még mindig a mezőgazdaságban dolgozott, de az agrárszféra hagyományos osztályai mellett újak jöttek létre. Az arisztokrácia földbirtokon és kiváltságokon alapuló hatalma ugyan csaknem érintetlen maradt, vagyonilag azonban jó néhány nagyiparos és bankár versenytársa lehetett az arisztokratáknak, s éleződő gazdasági ellentéteik hovatovább a politikában is lecsapódtak. A középpolgárság azonban számban és anyagi erőben egyaránt gyenge maradt. Az úgynevezett magyar középosztály elsősorban nem a vállalkozó-polgári elemekből és szabadfoglalkozásúakból szerveződött, hanem az állami alkalmazásban álló értelmiségiekből, akik származásuk, eszményeik révén nem annyira a polgársághoz, mint inkább a hajdani nemességhez igazodtak, s jellegadó csoportjuk a birtokát vesztett nemes, a dzsentri lett.

A telki állományával felszabadult jobbágyságból lett birtokos parasztság gyarapodásának, földszerzési vágyának, társadalmi felemelkedésének útját állotta a nagybirtok. Meggazdagodhattak esetleg — például kedvező piaci feltételek között —, de nem válhattak polgárrá, parasztnak kellett megmaradniuk. A parasztság ezért önálló, autochton kultúrát alakított ki magának, elkülönülve a társadalom többi csoportjától. A törpebirtokos parasztság, illetve a birtoktalan napszámosok zöme a parasztság alsó rétegét alkotta, hiszen kultúrájuk, mentalitásuk, nagybirtok-ellenességük érdekellentéteik dacára is egy táborban tartotta meg őket.

A kispolgárság látszólag csupán lassú gyarapodást mutató tömbjén belül dinamikus változások mentek végbe. Régi, divatjamúlt kisipari foglalkozások sorvadtak el, másokat a gyáripar tett tönkre, fejlődtek viszont a városi szolgáltatóiparágak, s a kispolgárság táborát szaporították az alkalmazot-

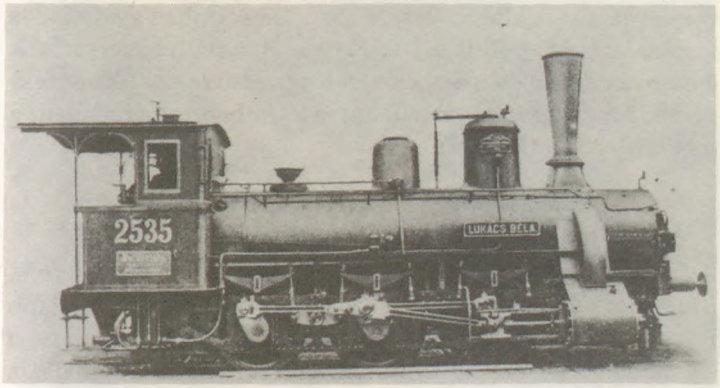

126

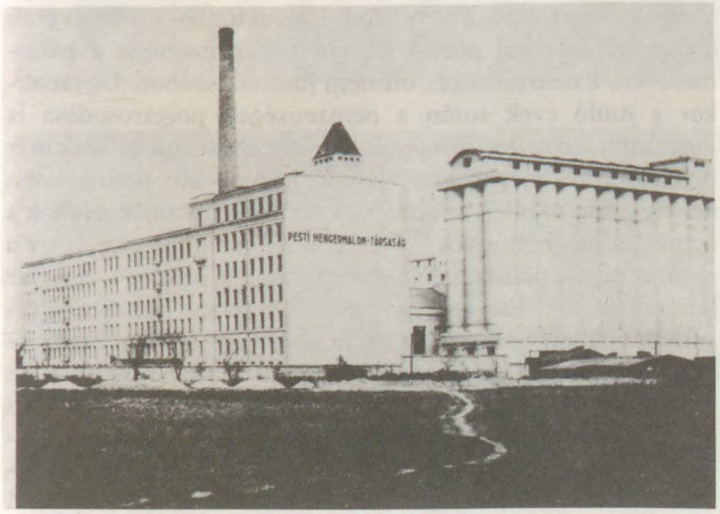

127

126. A Magyar Királyi Államvasutak gépgyárának ötszázadik mozdonya, 1888

127. A pesti hengermalom az 1890-es években

ti rétegek alsó, „altiszti csoportjai". Létszámban gyarapodva a század végére politikai értelemben is osztállyá szerveződik a munkásság, önálló pártja révén érvényesítve politikai törekvéseit. Magyarország társadalmi értelemben is előre haladt a modernizáció útján.

A RENDSZER VÁLSÁGA

A kiegyezés után hosszú ideig, egészen a századfordulóig, Magyarország számított a birodalom politikailag szilárdabb részének. Amíg a bécsi birodalmi tanácsban a nemzetiségi ellentétek gyakran megbénították a törvényhozás munkáját, s a kormányok csak kivételes rendszabályokkal tudtak úgyahogy kormányozni, a birodalom Lajtán inneni részében csak a magyar politikai pártok képviseltették magukat a parlamentben, a nemzetiségek ott nem jutottak szóhoz. Ugyanakkor a múló évek során a nemzetiségek polgárosodása is megindult, erőteljes középpolgári rétegük alakult ki, akik már nem elégedtek meg a passzivitással, hanem aktív politizálásba kezdtek, s jobb híján az európai közvéleményt tájékoztatták a nemzetiségek hátrányos helyzetéről. Érezhetővé vált, hogy a nemzetiségek politikai lojalitása immár a múlté, a magyar kormányok azonban nem változtattak a nemzetiségeket negligáló politikájukon (amelyet azonban elnyomónak nevezni talán túlzó lenne). Az ellenzéki pártok között is kisebbségbe szorult az az álláspont, amely a megbékélést szorgalmazta a nemzetiségekkel. A politikai élet felszíni mozgása és a valóságos társadalmi feszültségek között egyre nagyobb lett a szakadék. A parlament vitáit a közjogi ellentétek uralták. Az egyik, szinte állandósuló vitatéma a közös hadsereg volt. A kormányoknak újra és újra meg kellett szavaztatni a hadseregfejlesztés költségeit, az ellenzék viszont cserébe nemzeti engedményeket követelt, például a magyar ezredek magyar vezényleti nyelvét vagy minimumként a magyar nyelven letehető tiszti vizsgát, a tisztek nemzeti színű kardbojtját és így tovább. Az uralkodó azonban mereven elzárkózott minden ilyen engedmény elől, amire az ellenzék obstrukcióval, agyonbeszélő

128

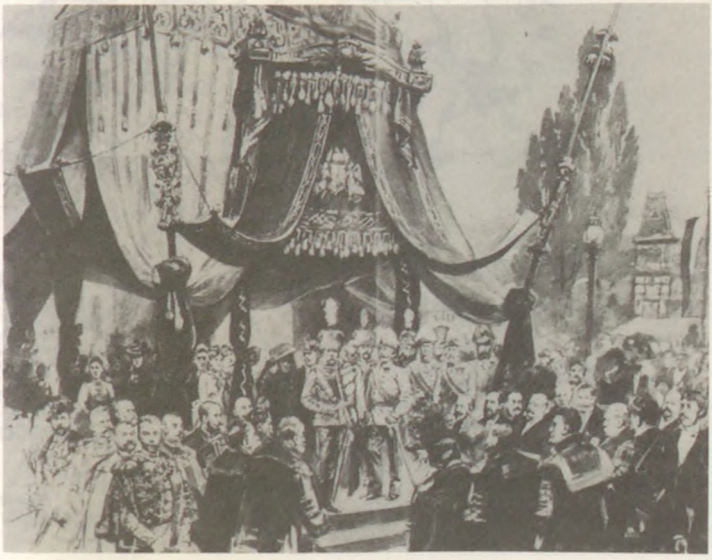

129

128. A Láng gyár kiseszterga-műhelye a századfordulón

129. A millenniumi ünnepségek megnyitása

V. A Monarchia országai és tartományai 1913-ban

taktikával akadályozta meg a törvények meghozatalát. A főként a nemzeti érzelmeket felkorbácsoló, terméketlen véderőviták, amelyek több kormány bukását okozták, sohasem tudták háttérbe szorítani a gazdasági kiegyezés tízévenként visszatérő megújításának parlamenti disputáit, hiszen az utóbbiak a földbirtokosok és az ipari vállalkozók anyagi érdekeit már közvetlenül érintették.

A nemzetiségiek, a parasztok, a munkások érdekei a magyar parlamentben a választójogi cenzus miatt még a századforduló után sem kaphattak képviseletet. Minden haladó erő általános választójogot követelt, ez teremtett közöttük, majd a hozzájuk csatlakozó, a parlamentben is erős függetlenségi ellenzék között bizonyos fokú egységet. A munkások első szervezete, az Általános Munkásegylet, 1868-ban jött létre, ebből fejlődött ki 1880-ban a Nemválasztók Pártja, majd 1890-ben a II. Internacionáléhoz csatlakozó Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A demokratikus érzelmű polgárság bontakoztatta ki a polgári radikalizmus mozgalmát, amelynek hatása elsősorban eszmei-kulturális síkon bizonyult jelentősnek. Noha e parlamenten kívüli politikai mozgalmak a hagyományos pártstruktúrán érdemben nem tudtak változtatni, a századforduló utáni évek politikai válsága világosan megmutatkozott abban, hogy első ízben — és utoljára — a dualizmus történetében a kormányzó párt, a Szabadelvű Párt 1905-ben választási vereséget szenvedett. A kibomló politikai válságban végül a győzedelmeskedő ellenzéknek kellett feladnia programját ahhoz, hogy végül „győztesként" kormányra kerülhessen. Az ellenzéki pártok koalíciós kormányzata (1906—1910) lényegében nem különbözött a kiegyezés vállalóinak politikájától, s ezért sokakat kiábrándított a hagyományos pártok iránti illúzióiból, evvel is elmélyítve a rendszer válságát. Az uralkodó körök viszont nem vállalhatták a politikai reformot, a választójog bővítését, mert akkor a kiegyezés ellenfelei kerültek volna határozott parlamenti többségbe. A rendszer tehát — a felbomlásához fűződő jóslatoktól szinte függetlenül — merevnek, rugalmatlannak mutatkozott. A gazdaság, a szellemi élet, a társadalom egésze dinamikusan

fejlődött, a politikai élet viszont megmerevedett, anakronisztikussá is, törékennyé is vált. Azt azonban nem lehetett előre látni, hogy a magyar uralkodó osztályok belső ellentétei, például a földbirtokosok és gyáriparosok-kereskedők közöttiek — amelyet egykorúan agrárius—merkantil ellentétnek neveztek — fognak-e majdan töréshez, komoly válsághoz vezetni, avagy éppen a nemzetiségi ellentétek kiéleződése lesz-e vészt hozó, netán a két birodalomfél ellentétei lesznek-e kibékíthetetlenek.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A MONARCHIA FELBOMLÁSA

A Monarchia felbomlási folyamatát végül is a döntő háborús vereség siettette, kimenetelét ez határozta meg. 1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd trónörökös merénylet áldozata lett. A gyilkosság szálai Szerbiába vezettek. Az osztrák uralkodó körök, német támogatással, a háborús leszámolás mellett döntöttek. Szerbia támogatójaként Oroszország belépett a háborúba, s az utóbbi szövetségeseként erre a lépésre szánta el magát Franciaország és Anglia is.

A világháborút kirobbantó központi hatalmak — Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia — gyors győzelmet kívántak aratni előbb a nyugati, majd a keleti fronton. Hamarosan kiderült, hogy ez nem fog sikerülni. Néhány hónap múltán állóháború alakult ki, a frontok megmerevedtek. A következő háborús évek során az ellenfelek egyre nagyobb anyagi és emberi erők mozgósításával próbáltak döntő győzelmet kicsikarni, az óriási veszteségeket követelő küzdelem azonban egyelőre eldöntetlen maradt. A háború elhúzódása végső soron a központi hatalmakkal szemben álló antant országoknak, pontosabban a nyugati hatalmaknak kedvezett, hiszen gazdasági potenciáljuk fölénye — háttérben hatalmas gyarmatbirodalmukkal — vitathatatlannak mondható. 1917-ben az Egyesült Államok is hadba lépett az antant oldalán, ettől kezdve a központi hatalmak veresége már csak hónapok kérdése volt.

Ferenc József utóda, a fiatal, némileg az ismeretlenségből előlépő, utolsó Habsburg császár-király, IV. Károly (1916—1918) felismerte, hogy csak mielőbbi békekötéssel mentheti meg birodalmát a felbomlástól. Békekezdeményezései azonban kudarcba fulladtak, az antant ekkor már nem hajlott a kompromisszumra. Pedig ugyanebben az időben a keleti fronton a központi hatalmak kerekedtek felül. A cári hadsereg teljesen kimerült, 1917 februárjában elsöpörték a cárizmust, s bár a polgári kormány egyelőre a háború folytatása mellett döntött, a kifosztott ország nagyobb erőfeszítésre már nem volt képes. 1917 novemberében pedig a bolsevik forradalom az azonnali békét hirdette meg. Megkezdődtek a béketárgyalások, amelyek a központi hatalmak számára kedvező breszt-litovszki békével értek véget. A nyugati fronton azonban hamarosan bekövetkezett az összeomlás, s az antant hadereje a mellékhadszíntereken is — Itáliában és a Balkánon — áttörte a frontot. Az Osztrák—Magyar Monarchia katonai veresége bekövetkezett.

A Habsburg Birodalom sorsát a benne élő népek önrendelkezési vágya és a győztes antant hatalmak hadi céljai határozták meg. Az antant kezdetben nem gondolt a birodalom teljes felosztására, legfeljebb megcsonkítására. Az összeomlott cárizmussal szemben azonban nem volt szükség többé hatalmi ellensúlyra, a vereség küszöbén álló Németország sem számított hatalmi tényezőnek, így a győztesek a Monarchia feldarabolása mellett döntöttek, s a kialakuló új határokat eleve akként húzták meg, hogy az új államok lekötelezettjeik legyenek. Igazságos felosztás helyett imperialista diktátum szabta meg a térség viszonyait.

Az uralkodó körök Bécsben és Budapesten a vereség tudatával, nekik engedelmeskedő fegyveres erő híján nem tudtak és nem is akartak a változásoknak ellene szegülni. IV. Károly király maga szólította fel népeit, hogy alakítsanak nemzeti tanácsokat, amelyek létrejöttük után, 1918 októberében egymás után mondták ki az elszakadást. Hamarosan ekként döntöttek a magyarországi nemzetiségek is. Az Osztrák—Magyar Monarchia, s vele a történelmi Magyarország, nem volt töb-

130. Újoncok bevonulása 1914. augusztus 1-jén Budapesten

131. Katonák az első világháborúban

130

131

vált. A jogfolytonossággal szakítva proklamálták az általános választójogot, a politikai szabadságjogokat, meghirdették a radikális földreformot.

A kormány hatalma azonban már ekkor sem terjedt ki az egész ország területére. Horvátország deklarálta elszakadását, s a társország különválását a kormány és a közvélemény egyaránt tudomásul vette. De a szűkebb értelemben vett Magyarország felbomlásának fájdalmas processzusát csak a külső erőszak aktusaként érzékelték. Pedig október 30-án a Szlovák Nemzeti Tanács Túrócszentmártonban kimondta a szlovák lakta területek elszakadását (és azok egyesítését Csehországgal), november 25-én az újvidéki szerb népszkupstina hozott határozatot a Vajdaság elszakadásáról, december 1-én pedig Gyulafehérvárott hatalmas román népgyűlés mondta ki Erdély és a románok lakta magyarországi területek elszakadását, s ezt a határozatot a szászok is támogatták. Igaz, a nemzetiségi határozatok nem az önrendelkezési elv következetes érvényesítésén alapultak, döntésüket nem óhajtották népszavazással szentesíteni, s pontos határvonalat sem jelöltek ki, de kétségkívül hűen fejezték ki a nemzetiségi lakosság elszakadási vágyát, amelyet a nemzeti egyesülés régi óhaja mellett most a győztesekhez csatlakozás vágya is erősített. A magyar kormány nem vette tudomásul az elszakadást, tárgyalásokat ajánlott, amelyek vagy meg sem kezdődtek, vagy kudarcot vallottak. A területek feletti döntés így a fegyvereké, a győztes antant hatalmaké lett.

A Károlyi-kormány november 13-án Belgrádban fegyverszünetet kötött, amely a magyar etnikai határoknak többékevésbé megfelelő demarkációs vonalat húzott, s a végleges döntést a békeszerződésnek tartotta fenn. A belgrádi egyezmény valósággal sokkolta a közvéleményt, amely még mindig nem volt tudatában a háborús vereség politikai következményeinek. A balkáni francia és szerb antant csapatok, illetve a román haderő hamarosan ezt a vonalat is átlépték, a kormány kül- és belpolitikai téren egyaránt elszigetelődött. A közellátás katasztrofálissá vált, a megszállt területekről menekülők százezrei özönlöttek az ország középponti területeire. A régi

132

132. Károlyi Mihály köztársasági elnökké választása

rend visszaállításáról szó sem lehetett, de úgy tetszett, hogy az új, demokratikus rendszer sem tud kibontakozni.

Az Oroszországból hazatért szocialista meggyőződésű hadifoglyoktól, szociáldemokrata baloldaliaktól származik a jelszó: kövessük az orosz utat! A jelszó radikális társadalmi átalakulást, új külpolitikai orientációt ígért. November 24-én megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja, amely a Kommunista Internacionálé, az új világpárt magyarországi szekciójának tekintette magát. A párt, elsősorban december 7-én meginduló lapja, a *Vörös Újság* révén hamarosan nagy népszerűségre tett szert, a Károlyi-kormányból gyorsan kiábrándulók reményeiket most a következetes baloldali átalakulásba vetették. Kétségtelen népszerűségük ellenére a hatalom megragadására nem sok esélyük volt, ám 1919. március 20-án Vix alezredes, az antant budapesti missziójának vezetője ultimátumot nyújtott át, amely újabb jelentős, immár teljes egészében magyarlakta területek átadását követelte, jelezve, hogy a végleges államhatárok is itt fognak húzódni. A kormány sem elfogadni, sem visszautasítani nem akarta az ultimátumot. Lemondott, s az eddigi koalíció egyik pártjának, a szociáldemokratáknak ajánlotta fel a kormányalakítást. Az utóbbiak azonban csak a kommunistákkal együtt vállalkoztak a kormányzásra, hiszen külpolitikai támaszt csak a bolsevik Oroszországtól remélhettek. A két párt megegyezett egymással (rövidesen fuzionáltak is), s 1919. március 21-én létrejött a Magyar Tanácsköztársaság.

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

Az új hatalom valóban hozzákezdett az ország következetes szocialista átalakításához. Köztulajdonba vették a gyárakat, a házakat, a földeket (földosztásra nem került sor), szociálpolitikai kedvezmények egész sorát léptették életbe. Szétzúzták a régi államrendszert, tanácshatalmat építettek ki, a központi irányítást pedig a Forradalmi Kormányzótanács vette kezébe. Elnöke Garbai Sándor lett, a tényleges hatalom azonban a

133

133. Plakátok a Tanácsköztársaság idejéből

kommunista külügyi népbiztos, Kun Béla kezébe került. A koalíciósnak indult rendszerben a szociáldemokraták, nagyobb táboruk ellenére, fokozatosan a háttérbe szorultak, s a közeli világforradalomban reménykedő, irreális társadalomátalakítási programmal fellépő bolsevikiek vették át az irányítást.

Jelszavai, megvalósított szociálpolitikai intézkedései miatt a nagyipari munkásság körében, sőt a kispolgári és értelmiségi rétegekben is széles bázist talált az új rendszer. S mivel az új hatalom a Vix-jegyzéket azonnal visszautasította, és az antant elleni aktív ellenállást hirdette, sőt hozzá is kezdett a hadsereg szervezéséhez, a szociális kérdések iránt közömbös emberek is elfogadták a rendszert, mi több, a régi katonatiszti gárda önként vállalt szolgálatot az újonnan szerveződő Vörös Hadseregben.

A rendszer társadalmi bázisa azonban egyre szűkült. A túlhajtott államosítások ellenségévé tették a kispolgárságot, a következetes szesztilalom az eddig közömbös szőlőbirtokos parasztság ellenállását váltotta ki, a durva egyházellenes lépések a hívők millióit idegenítették el, a nemzeti hagyomány elutasítása a politikával nem foglalkozókat is érzékenyen érintette, a világforradalomba vetett hitet a józanul politizálók fogadták kétkedéssel. A hatalom az ellenállás jeleire a vörös terror fokozásával válaszolt. Hamarosan megszűnt a sajtószabadság, szűkültek a politikai jogok.

A Tanácsköztársaság sorsa azonban nem az országon belül, hanem a nemzetközi politika erőterében dőlt el. Az antant bátorításával a román hadsereg április közepén támadást indított a Tanácsköztársaság ellen, s májusra elérték a Tisza vonalát. Észak felől megindult a csehszlovák intervenciós hadsereg. Az újjászervezett Vörös Hadsereg májusban ellentámadást indított, s a győzelmes északi hadjáratban jelentős területeket szabadított fel. Szovjet-Oroszország azonban nem tudott közvetlen, katonai segítséget nyújtani, s az elszigetelt Tanácsköztársaság kénytelen volt elfogadni Clemenceau június 14-i ultimátumát, amely a végleges politikai határként megjelölt demarkációs vonalak mögé történő visszavonulásra

szólított fel, kilátásba helyezve, hogy a román csapatok is elhagyják a Tiszántúlt. A Vörös Hadsereg kiürítette a felszabadított területeket, Stromfeld Aurél vezérkari főnök tiltakozásul lemondott. A román csapatok nem mozdultak. A Dél-Magyarországot megszálló franciák védőszárnyai alatt Szegeden megkezdődött az ellenforradalom politikai, majd katonai szervezkedése.

A válságos helyzetben kiéleződtek a szociáldemokraták és a kommunisták belső ellentétei. A jobboldali szociáldemokraták a kommunisták kiszorításával próbáltak volna az antant számára elfogadható kormányt találni (hiszen a győztesek a Tanácsköztársaságtól megtagadták az elismerést), a baloldali kommunisták a terror fokozását szorgalmazták, s ezzel a Magyar Tanácsköztársaságnak üzenő Lenin is egyetértett. „Agyonlövetés — ez a gyáva méltó jutalma a háborúban" — fejezte be a Magyar Tanácsköztársaság viszonyait elemző cikkét.

Érdemi kiutat az elszigeteltségből egyik áramlat sem tudott találni, ezért a Magyarországi Szocialista Pártban egyesült szocialista áramlatok koalíciója fennmaradt. A kül- és belpolitikailag egyaránt elszigetelődött proletárdiktatúra bukását egy hibás döntés siettette: miután a románok nem ürítették ki a Tiszántúlt, a Vörös Hadsereg parancsot kapott, hogy július 20-án kezdje meg a támadó hadműveleteket.

A támadás azonban néhány nap múlva összeomlott, a túlerőben lévő román hadsereg átlépte a Tisza vonalát, és megkezdte az előrenyomulást Budapest felé. Nyilvánosságra került, hogy az antant csak a Tanácskormány lemondása esetén oldja fel a blokádot, s lesz hajlandó egy magyar kormány elismerésére. A katonai kudarc nyomán a hadsereg gyakorlatilag felbomlott.

Augusztus 1-én a Forradalmi Kormányzótanács lemondott, a hatalmat néhány napig a szakszervezeti kormány vette át. Augusztus 4-én a román hadsereg bevonult Budapestre.

AZ ELLENFORRADALOM KORA (1919—1944)

AZ ELLENFORRADALOM ÉS A FEHÉRTERROR

A forradalmaknak nem sikerült megmenteniük az ország integritását, illetve minimumként a magyarok lakta területek feletti fennhatóság biztosítását. Nem alakult ki a demokrácia intézményrendszere, s a világháború esztendeit újabb nehéz, ínséges évek követték. A háború végén csodaszerként köszöntött demokráciában mind kevesebben hittek. A demokrácia bázisa végzetesen összeszűkült, az ellenforradalomé kiszélesedett.

Az ellenforradalom tömeglélektani értelemben kedvezőbb helyzetben, egy nyilvánvaló csődtömeg felismertetése után jutott hatalomra, nem kellett tehát csodákat ígérnie. A régi Magyarország felbomlása bevégzett tény volt, most már az antant elismerése is sikernek számított. Csak egy lassú konszolidációban lehetett reménykedni. A hatalomból kiszorított erők azonban bosszút akartak állni a forradalmakon, azok vezetőin. Tiszti különítmények alakultak, amelyek halálra kínozták, gyilkolták a Tanácsköztársaság kezükre került vezetőit. Az egymást váltó kormányok hosszú hónapokig tartó erőfeszítésére volt szükség, hogy a különítményesek garázdálkodását megfékezzék.

Az ellenforradalom a megelőző hónapok eseményeit kisiklásnak, a Tanácsköztársaságot teljesen törvénytelen uralomnak tekintette, s a jogfolytonosságot hirdetve a dualizmus korának politikai rendszerét tekintette mintának, természetesen a szükséges változtatásokkal. Visszaállították a királyság intézményét, de az utódállamok ellenállása miatt IV. Károly ismételt kísérletei ellenére sem foglalhatta vissza trónját. Ide-

134

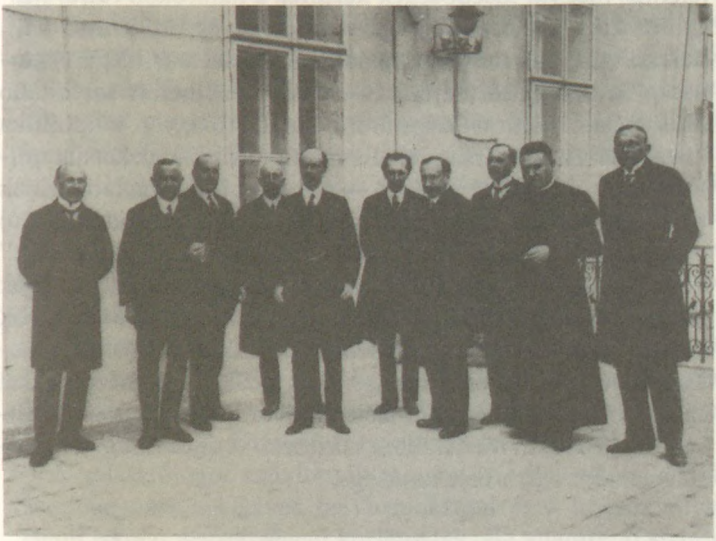

135

134. Horthy Miklós bevonulása Budapestre 1919. november 16-án

135. Az első Bethlen-kormány

iglenes államfővé — kormányzói címmel — a Magyarország történetében először az általános választójog alapján egybehívott nemzetgyűlés Horthy Miklós ellentengernagyot, az ellenforradalmi haderő főparancsnokát választotta. A főparancsnok ezzel a konszolidáció hívévé szegődött, hozzájárult a különítményesek visszaszorításához. A kormányzó csaknem királyi jogkört kapott, személye meghatározó volt az elkövetkező évtizedek belpolitikájában. A nemzetgyűlési választások után többpárti kormány alakult. Az ellenforradalmi rendszer parlamentáris formákat öltött, ezt szorgalmazták a győztes hatalmak is, amelyeknek elismerése nyomán végül sor került a békeszerződés aláírására a Versailles környéki Trianon kastélyban. Az 1920. június 24-én aláírt békediktátum szentesítette a bekövetkezett változásokat: Magyarország területének háromnegyedét, népességének kétharmadát veszítette el, s jelentős magyar kisebbségek kerültek a határokon túlra. Magyarország önálló államisága viszont bevégzett ténnyé vált, hosszú századok után először nem állomásozott idegen katonaság az ország területén, és először kerülhetett sor önálló diplomáciai hálózat kiépítésére, önálló magyar külpolitika kialakítására. Az új magyar állam külpolitikájának két alappillére volt: a területi revízió — amelyet csak távlati célnak tűzhettek ki — és a szovjetellenesség. A fiatal kisállamot az új szomszédok szövetségi gyűrűje, az úgynevezett „kisantant" vette körül (a jugoszláv és román királyság, a csehszlovák köztársaság), s velük gazdasági együttműködésre nem sok remény volt. Pedig a megkisebbedett, háborún, forradalmakon, blokádon átment ország súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött. Energiahiány, infláció, élelemhiány, munkanélküliség, lakás nélküli menekültek százezrei — a gazdasági konszolidációnak évekre volt szüksége.

Az ellenforradalom rendszerének a levert forradalmak által felvetett kérdésekre is megoldást kellett keresnie. Kapnak-e földet a parasztok? Kibővül-e a választójog? Mi lesz a politikai szabadságjogokkal? A munkásság szervezeteivel? Hol keressen az ország külpolitikai támaszt? Az ellenforradalmi konszolidáció a maga módján választ adott ezekre a kérdésekre.

1920-ban földreformtörvényt hoztak, amelynek nyomán egymillió hold körüli földterületet osztottak fel. A reform érdemileg nem változtatott a földbirtokstruktúrán, a kiosztott házhelyek százezrei viszont némileg enyhítettek a falusi lakásínségen, s az akció arra elegendő volt, hogy az ellenforradalom rendszerét a Tanácsköztársasággal szemben a falu pártfogójának tüntesse fel. Az 1920-as évek kismértékű agrárkonjunktúrát hoztak, s a stabilizáló viszonyok között a birtokos parasztság megbékélt a rendszerrel, sőt támogatta azt. A kibővült választójog nyomán jelentős parasztpárt, parasztképviselők egész csoportja jelent meg a parlamentben, s érdekeik hangzatos felvállalásával befogták őket a kormánypolitika szekerébe, pártjuk is egyesült a kormánypárttal. A konszolidációt megvalósító Bethlen István gróf miniszterelnöknek (1921—1931) így imponáló parlamenti többsége lett. Bethlen a szociáldemokratákkal is egyezséget kötött: kiengedte az internálótáborok munkáspárti aktivistáit, amnesztiát adott, a szociáldemokrata párt legálisan működhetett, parlamenti képviselethez jutott — cserében a párt lemondott a köztársasági propagandáról, a mezőgazdasági munkások, vasutasok és közalkalmazottak körében folytatandó szervezésről.

A választójogot szűkítették ugyan, a férfiak választójogát azonban csak a kétéves helybenlakással és a négyosztályos elemi iskolai végzettséggel korlátozták. Az államrend stabilitását szolgálta, hogy 1921-ben — történelmünkben harmadszor és ezúttal végérvényesen — kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. (A „királykérdés", a trón betöltése ettől függetlenül a belpolitikai élet egyik középponti kérdése maradt.)

1926-ban, külföldi kölcsönökre támaszkodva, sikerült az infláció megfékezése: megjelent a *pengő*. Ekkorra már megvalósult a gazdasági élet stabilizációja, az ország határait újonnan kialakított védvámrendszer vette körül. A húszas évek második felében mérsékelt ipari fellendülést regisztrálhatunk: ekkor erősödnek meg azok az iparágak — például a textilipar —, amelyek a korábbi vámközösség folytán nem fejlődhettek. Végül az ipari termelés volumene 1929-ben tizenkét százalékkal magasabb volt, mint 1913-ban — csekély, inkább sikeres stabilizációra, semmint konjunktúrára utaló fejlődés, amelyet a gazdasági válság rövidesen újra kérdésessé tesz majd. A mezőgazdaság fejlődése azonban megrekedt, értékesítési lehetőségek híján nem fejlődött, s az agrárnépesség nem talált munkaalkalmat az iparban. A majd kilencmilliós országban „három millió koldusról" beszéltek, körülbelül ennyi volt a föld nélküli agrárproletárok és törpebirtokosok együttes száma. A konszolidáció politikai értelemben sikeres volt ugyan, gazdasági téren is voltak eredményei, de érdemi fejlődéssel, komoly eredményekkel nem büszkélkedhetett. Nagy szerepe volt ezért a rendszer ideológiai megalapozásának.

A hatalom nyíltan és büszkén vállalta ellenforradalmiságát, s minden megoldatlan kérdést a bűnös forradalmak örökségeként értelmezett, illetve a történelmi Magyarország felosztásából eredeztetett, utóbbiért — téves, de széles körben elfogadott érveléssel — ugyancsak a forradalmakat téve felelőssé. A revízió bekövetkeztéig tehát a rendszer megadta magának a felmentést. A kárhoztatott liberalizmus helyett a „keresztény-nemzeti" értékeket hangoztatták, s a keresztény jelszó bizony gyakorta nem az Európához tartozást, hanem a zsidóellenességet fejezte ki. Jogi értelemben csak a zsidószármazásúak egyetemi továbbtanulását korlátozták, más megszorításra ekkor nem került sor, ám a szellemi áramlatok között uralkodó pozíciókat szerezhetett az antiszemitizmus. A kormány jobboldali ellenzéke, a „fajvédő" csoport a zsidóság társadalmi háttérbe szorítását követelte. Szóhoz juthatott — elsősorban a fővárosban — a polgári liberális ellenzék és a

szociáldemokrácia is, de a forradalmak örökségét nyíltan nem vállalhatták. A Tanácsköztársaságban folytatott politikájuk miatt népszerűtlenné vált, az illegalitásba kényszerített, üldözött kommunisták doktriner politikájukkal még inkább elszigetelődve, kicsiny szektává zsugorodtak.

A konszolidáció sikeres volt ugyan, de nem volt biztos alapzata. Az 1929-ben bekövetkező gazdasági válság megingatta, s Bethlen István lemondásával 1931-ben a kortársak számára is véget ért.

A JOBBRATOLÓDÁS ÉVEI

Az 1929—1933-as nagy gazdasági világválság a magyar baloldalt is aktivizálta. 1930. szeptember 1-én hatalmas munkástüntetésre került sor. Sztrájkok robbantak ki. A szellemi életben táborrá szerveződött a népi írók mozgalma. Erősödött a liberálisok bírálata. A fasizmus németországi hatalomra jutása (1933) után azonban a magyar kormányoknak főként a jobboldali ellenzék nyomásával kellett szembenézniük. A halmozódó feszültségekből az egész rendszer ebben az irányban kereste a kiutat. Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932—1936) alatt kormánypolitikai céllá vált az egypártrendszeren alapuló totális hatalom kiépítése. Kísérletét az uralkodó körök ellenállása miatt nem tudta valóra váltani. Utódai rendre a jobbratolódás ellenfeleiként kerültek a kormányrúdhoz, ám maguk is a jobbratolódás útját választották. Fegyverkezési programot hirdettek, új sajtótörvénnyel korlátozták a sajtószabadságot. 1938-ban felekezeti alapon álló, 1939-ben már faji szempontok szerint minősítő zsidótörvény korlátozta a zsidószármazásúak elhelyezkedési lehetőségeit. A német külpolitikai orientáció egyre erőteljesebbé vált, a területi revízió érdekközössége feledtette a fasiszta államokkal kötött szövetség veszélyeit.

Az 1930-as években az antifasiszta erők szerveződése is megindult. A kommunisták szektás elzárkózásukat feladva, népfrontpolitikát hirdettek, a szociáldemokraták a polgárság-

gal keresték a szövetséget. 1937-ben létrejött a Márciusi Front, a népi írók politikai mozgalma, megkezdődött a Kisgazdapárt újjászerveződése, fokozatos balratolódása. Az értelmiség irodalmi és művelődési mozgalmai — az európaiság és a humánum jegyében — eszmei síkon fordultak szembe a jobboldali áramlatokkal.

A jobbra tolódó kormányok hatalmi pozíciói azonban nem rendültek meg. Sőt, mivel a német szövetség révén területi revíziójuk sikeres volt, bírálóik hangja halkult; népszerűségük pedig nőtt. Nagy-Magyarország helyreállításának ábrándja realitásnak látszott. A siker illúziója kápráztatta el a tájékozatlan, depolitizált tömegeket. Békés úton sikerült az „országgyarapítás". 1938-ban, a Csehszlovákiát feldaraboló müncheni szerződés után megszületett az első bécsi döntés, amely Szlovákia magyarlakta területeit Magyarországnak ítélte. 1939-ben került sor Kárpátalja megszállására. 1940-ben a második bécsi döntéssel Észak-Erdély többségében magyarlakta területei kerültek vissza. 1941-ben pedig, belesodródva Jugoszlávia megszállásába, a Délvidék egy része jutott Magyarországnak.

Egyetlen nagy formátumú politikus akadt, aki látta e politika veszélyeit: Teleki Pál gróf. Nem az ellenzék soraiban ült, hanem 1939-től a miniszterelnöki székben. Megpróbált lazítani a német külpolitikai orientáción, belpolitikájában erősítette a németellenes politikai és szellemi mozgalmakat, betiltott egyes szélsőjobboldali, fasiszta pártokat. Mozgástere a második világháború kitörése után végzetesen leszűkült. Ekkor már csak arra törekedett, hogy Magyarországot — elkötelezett semlegességi politikával — kívül tartsa a világháborún. Hitler figyelme azonban a Balkán felé fordult. Jugoszlávia megtámadásakor Magyarországnak csak az ellenállás vagy az együttműködés között lehetett választania. Az előbbinek nem voltak meg a feltételei — csak német megszállás lehetett az eredménye —, az utóbbi azzal fenyegetett, hogy Magyarország belesodródik a kétes kimenetelű háborúba.

Teleki Pál miniszterelnök 1941. április 2-án az öngyilkosságot választotta.

136

137

136. A korszak legnagyobb munkásmozgalmi megmozdulása, az 1930. szeptember 1-jei tüntetés Budapesten

137. A Revíziós Liga nagygyűlése 1938-ban

A magyar kormány tudott a Szovjetunió elleni háború előkészületeiről, s az 1941. június 22-i orvtámadás után négy nappal, anélkül, hogy Hitler ezt szorgalmazta volna, Magyarország belépett a háborúba. A Szovjetunió elleni támadás ürügyéül Kassa máig tisztázatlan bombázása szolgált. A németek gyors győzelmére számítottak, ezért vállalták a szerintük kockázatmentes hadba lépést olyan célokért, amelyek még győzelem esetén sem szolgálhatták Magyarország érdekeit. A háború ellen nem bontakozott ki politikai mozgalom, hiszen a katonai részvétel eleinte nem volt jelentős — Magyarország inkább gazdasági téren támogatta a németeket —, a háborús konjunktúra pedig megszüntette a munkanélküliséget, növelte a mezőgazdasági árakat. 1942-től azonban a németek a katonai részvétel fokozását szorgalmazták, nyomásuknak engedve az év tavaszán a mintegy negyedmilliós második magyar hadsereg vonult fel a keleti hadszíntérre. A nyári offenzívában előnyomult a hadsereg, majd a Don-kanyarban foglalt állást. A sztálingrádi csata egyik mozzanataként 1943. január 13-án hatalmas szovjet ellentámadás törte át a magyar frontvonalat. A hadsereg felbomlott, a harcokban és a menekülés során a téli hidegben tízezrek pusztultak el, mintegy hetvenezren kerültek fogságba. Az egész hadsereg megsemmisült, a voronyezsi katasztrófa a magyar hadtörténelem legszörnyűbb veresége lett. A katasztrófa méreteit idehaza sikerült eltitkolni, az uralkodó körök azonban felismerték, hogy a németek háborús győzelme egyre kevésbé valószínű. Kállay Miklós miniszterelnöksége (1942—1944) alatt a kormány titokban kapcsolatot keresett az angolszász hatalmakkal. Mindennek belpolitikai vetületeként lefékeződött az ország fasizálódása. Szabadabban működhettek a parlamenti ellenzéki pártok (a kommunista mozgalmat továbbra is kíméletlenül üldözték). A második hadsereg maradványait visszavonták a frontról, újabb katonai kontingenst nem küldtek a hadszíntérre. Az angolokkal sikerült titokban előzetes fegyverszüneti megállapodást kötni. Realizálásának előfeltétele volt, hogy angol csa-

138

138. A második világháborúban — harcok a Donnál

patok érkezzenek a Balkánról — erre azonban a szövetségesek nem gondoltak. Az uralkodó szovjetellenesség, illetve a rendszer megdöntésének félelme viszont kizárta, hogy az egyre közeledő szovjet csapatokkal keressenek kapcsolatot. A Kállay-kormány kivárásra rendezkedett be, de számára kedvező fordulat nem következett be.

Ellenkezőleg. A front közeledtével Magyarország geopolitikai jelentősége mind fontosabbá vált Hitler számára. A németek többé-kevésbé pontosan értesültek a titkos tárgyalásokról, s világosan érzékelték a magyar vonakodást gazdasági-katonai téren, látták, hogy a magyar kormány nem foglalkozik a zsidókérdés „végleges megoldásával". Hitler úgy döntött, hogy megszállja Magyarországot. Számolt az esetleges ellenállással is, de végül a „békés" megoldást részesítették előnyben. Meggyőzték Horthyt arról, hogy nincs más választása — valóban nem volt —, mint hogy belenyugszik a német megszállásba, s új, a németek számára megbízható kormányt nevez ki. 1944. március 19-én a német csapatok ellenállás nélkül megszállták Magyarországot. Horthy és a magyar államhatalom bizonyos mértékig megőrizte manőverezési lehetőségeit, de a megszállók tőlük függetlenül gyakorolták hatalmukat.

A RÉGI REND ÖSSZEOMLÁSA

A megszállással kezdetét vette az állami és társadalmi élet felbomlása. A németek politikusokat és képviselőket tartóztattak le, közvetlenül rendelkeztek a magyar közigazgatással. Felállították a gettókat, majd megkezdődött a zsidóság deportálása. A vidéki zsidóság százezreinek a haláltáborokba szállítása után, a külföld nyomására, a háború utáni felelősségrevonástól tartva a kormányzó leállította a deportálásokat, a budapesti zsidóság a gettóban maradt. A megszálló hadsereg túlereje és a front távolsága miatt komolyabb partizánmozgalom kibontakozására nem került sor, mégis jó néhány fegyveres ellenállási góc alakult ki. Az antifasiszta összefogás politikai szerveként megalakult a Magyar Front. De szervezkedtek a

139

140

139. Deportálás

140. Tiltakozás a háború ellen. Plakát az 1940-es évek elejéről

totális fasizmus hazai hívei is, ők Horthy eltávolítását ajánlották a németeknek.

A kormányzó és környezete felismerni kényszerült, hogy előbb-utóbb szembe kell fordulniuk a németekkel. Kétségtelenné vált, hogy Magyarországot a szovjet csapatok fogják elfoglalni, s ha Magyarország nem válik ki a háborúból, akkor az ország hadszíntérré válik. Románia 1944. augusztus 23-i kiugrása után a front mindinkább közeledett. Horthyék felvették a kapcsolatot a szovjetekkel, október 11-én ideiglenes fegyverszüneti megállapodást kötöttek, amely szembefordulásra kötelezte őket a németekkel. Horthy, kellő előkészítés nélkül, október 15-én proklamálta a fegyverszünetet. A hadsereg azonban nem követte ezen az úton, a lépéssel számoló németek pedig gyorsan cselekedtek. A kormányzót lemondatták, a hatalom a hazai fasiszták, a nyilaskeresztesek kezébe került. A szovjet csapatok már elfoglalták a Tiszántúlt.

A nyilasuralom lényegében a fővárosra és néhány dunántúli megyére korlátozódott. Az ország egésze hadszíntérré vált, a háború újabb értelmetlen véráldozatokat követelt, pusztult az ország, a körülzárt fővárosban tombolt a nyilasterror. Az emberi és anyagi károkat tetézte a magyar államnak a háború utolsó szakaszában is vállalt dicstelen szerepe, amelynek politikai és erkölcsi konzekvenciáit — nem első ízben a magyar történelemben — mint az előző rendszer csődtömegét, ismét az utána következő demokratikus rendszernek kellett vállalnia. Kétségtelen tény, hogy a Hitler segítségével kieszközölt, ám az etnikai határhoz közelebb álló területgyarapítások akár csak részleges biztosítására nem volt semmi remény, azok sorsa a nagyhatalmak — akkor még nem ismert — állásfoglalásával már jóval korábban eldőlt: az új Magyarország határai az 1920-ban megszabottak maradnak.

A régi államrend a felbomlás hónapjai alatt tökéletesen kompromittálódott, valaminő jogfolytonosságról szó sem lehetett. Amikor a Dunántúlon még dúltak a harcok, a Tiszántúlon már megkezdődött az új, demokratikus államhatalom szervezése. A fasizmusba torkolló polgári államrend korszaka véget ért, új szakasz kezdődött Magyarország történetében.

A SZOVJET TÍPUSÚ SZOCIALIZMUS KORSZAKA (1945—1989)

AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS

1944 szeptemberétől az ország hadszíntérré változott. A front dél felől közelítette meg Magyarországot. 1944 végére az ország déli és keleti része gazdát cserélt, befejeződött Budapest körülzárása. A főváros ostroma 1945. február 13-án ért véget. A hadműveletek a Dunántúlon folytatódtak tovább. 1945. április 4-ére befejeződtek a magyarországi harcok. A háború anyagi javakban és emberéletben Magyarországtól is roppant áldozatokat követelt. Félig romba dőlt Budapest, városok és falvak egész sora vált a harcok színterévé. Becslések szerint a nemzeti vagyon mintegy negyven százaléka pusztult el. Tetézte a károkat, hogy a megszállók leszerelték a gyárakat, kiszállították az értékeket. A világháború még nem ért véget, a kirabolt országnak milliós hadsereg ellátásáról kellett gondoskodnia. A háború utolsó hónapjaiban milliós népmozgások zajlottak. A deportálások révén mintegy félmillió zsidó került a haláltáborokba, alig néhány ezren tértek vissza közülük. A hazai gettók és halálmenetek áldozatainak száma is tízezres nagyságrendű. A fronton, illetve a harci cselekmények során ugyancsak több százezren pusztultak el. A háború alatt és után mintegy negyedmillió ember került hadifogságba. Sok ezren — a régi rend hívei, németajkúak, katonák, nyugatra hajtott fiatalok — menekültek a front előtt nyugat felé, nyomukban tódult az ideiglenesen visszacsatolt területekről menekülők áradata. A régi államhatalom összeomlott.

A front mögötti területeken népi bizottságok szerveződtek, hamarosan zászlót bontottak a politikai pártok. 1944. decem-

ber 2-án Szegeden megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely a pártok egységes akciószerveként a közös cselekvést, az ország újjáépítésének és felemelésének demokratikus programját hirdette meg. December 21-én Debrecenben összegyűlt az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely megválasztotta a koalíciós jellegű Ideiglenes Kormányt, törvényeket alkotott, s ekként a népszuverenitás letéteményesének tekintette magát. Jelentős külpolitikai sikernek számított az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény, hiszen az új magyar kormány de facto elismerését jelentette. Az állami szuverenitás teljes mértékben a békeszerződés megkötéséig nem állott helyre, a fő hatalmat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, gyakorlatilag a szovjet csapatok főparancsnoksága, gyakorolta. Intézkedéseiket — a hadsereg szükségleteinek biztosításáról vagy a rádiókészülékek beszolgáltatásáról stb. — feltétel nélkül végre kellett hajtani. A Bizottság engedélyétől függött a politikai pártok alapítása is.

Az új kormány első fontos rendelkezése a földosztás meghirdetése volt. Az 1945. március 15-i rendelet szerint lényegében minden száz hold feletti birtokot kisajátítottak és azonnal felosztottak. A földosztás munkáját Pusztaszeren kezdette meg Nagy Imre földművelésügyi miniszter, s a nyár derekáig végre is hajtották. A földreform egy agrárforradalommal ért fel, Magyarország gazdasági és társadalmi struktúrája gyökeresen átalakult. Az évszázadokon át hatalmon lévő földbirtokos osztály gyakorlatilag megszűnt (az arisztokrata családok zöme nyugatra távozott), az agrárproletárok sokmilliós tömege néhány százezeres csoporttá zsugorodott, s falun a kisbirtokos parasztság vált jellegadó csoporttá. A földosztás révén a magyar agrártársadalom — a népesség abszolút többsége — az új rend elkötelezettje lett. Nem volt többé az országban jelentős társadalmi erő, amely a demokratikus rendszert újra a konzervatív-tekintélyuralmi irányba akarta volna terelni.

1945 novemberében az általános, titkos választójog alapján nemzetgyűlési választásokat rendeztek. Az illegalitásból kilépő, Moszkvából hazatért kommunisták által vezetett, ám

141

141. Budapest ostroma

nemzeti összefogást, demokratikus programot hirdető Magyar Kommunista Párt a szavazatok tizenhét százalékát szerezte meg, volt tehát bázisa a munkásság, a bányászok és az agrárproletárok körében. Ugyanilyen sikereket ért el hagyományos választói körében — ahova a kispolgárság egy részét is sorolhatjuk — a Szociáldemokrata Párt. Az 1939-ben alakult, szervezetileg korábban alig működő Nemzeti Parasztpárt hét százalékot kapott. A szavazatok abszolút többségét, ötvenhét százalékát, a gyűjtőpártként funkcionáló, a baloldaltól a jobboldalig és a burzsoáziától a vallásos tömegekig szavazatokat gyűjtő Független Kisgazdapárt szerezte meg. (A többi politikai csoportosulás elenyésző számban kapott szavazatokat.) E négy párt koalíciója alkotta meg a kormányt, a politikai küzdelmek tehát a kormányon belül zajlottak. A tényleges erőviszonyok ugyanis nem feleltek meg a pártokra adott szavazatoknak. A rendőrség, a belügy, a gazdaságirányítás kulcspozíciói kommunista kézen voltak és maradtak, mivel komoly külső támaszt egyedül ők tudtak találni a megszálló szovjet hadseregben, a győztes és immár szomszéddá váló szovjet hatalomban. Magyarország 1944-ben a jaltai megállapodásokkal elvileg, 1945-ben ténylegesen is a Szovjetunió érdekszférájába került. Sztálin döntésén múlott, hogy elegendő biztosítékot lát-e a demokratikus rendszerben, vagy a magyar kommunisták segítségével szovjet mintára átszervezi az országot. 1945-ben Sztálin még nem döntött.

AZ ÁTMENET ÉVEI
(1945—1948)

A magyar demokrácia meglepő gyorsan konszolidálódott. Sem külföldi, sem belföldi tényezők nem akarták megváltoztatni a kialakult politikai rendszert. A pártok élén népszerű vezetők állottak, akik néha éles polémiákba bonyolódtak ugyan egymással, de a viták lényegében a koalíción belül zajlottak, a parlament nyilvánossága, a sajtó szabadsága elég garanciának látszott ahhoz, hogy a politikai élet két meghatá-

142

143

142. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselői 1944. december 21-én

143. Földosztás

rozó tényezője, a szavazók többségét maga mögött tudó Kisgazdapárt és a külső támogatást élvező kommunisták ne kerülhessenek egymás rovására monopolhelyzetbe.

1946. február 1-jén kikiáltották a köztársaságot, amely formailag is szentesítette a demokratikus átalakulást. A kormányt elismerték a győztes hatalmak. 1947. február 10-én Párizsban aláírhatták az új békediktátumot. Magyarország csekély módosításokkal visszakerült 1937. évi, trianoni határai közé, és jelentős összegű jóvátételt kellett fizetnie. A békeszerződés helyreállította az ország szuverenitását. A szovjet csapatok kivonására azonban nem került sor, mostantól az ausztriai szovjet megszálló erőkkel való kapcsolat fenntartásának jogcímén állomásoztak az országban. A kivonuláshoz fűződő politikai várakozások tehát nem teljesülhettek. A győztesek még a békeszerződést megelőzően előírták a német lakosság kitelepítését, amelyet a magyar kormány ellenzett, s csak vonakodva és részlegesen hajtott végre. Az új csehszlovák kormány a kollektív felelősségre vonás eszközét alkalmazta a szlovákiai magyarokkal szemben: megfosztották őket állampolgárságuktól, Csehországba, illetve Magyarországra kezdték deportálni őket. A magyar kormány a kényszerhelyzetben lakosságcsere-egyezményt kötött: a szlovák áttelepülők helyébe szlovákiai magyarokat fogadtak be. A békeszerződés komoly hiányossága volt, hogy — az 1918 utáni rendelkezéssel ellentétben — nem került sor a kisebbségi jogok biztosítására.

1945—1946-ban a világtörténelem legnagyobb inflációja zajlott le Magyarországon. 1946 júliusában már huszonhét nullát kellett volna írni arra a bankjegyre, amelyet végül augusztus elsején az új pénzre, a forintra lehetett átváltani. A stabilizáció sikeres volt, erősítette a kormány tekintélyét, gyarapította az irányított, szocialisztikus gazdaság híveinek táborát. A tőke tulajdonosi pozíciói egyelőre érintetlenek maradtak, az üzemekben szervezett bizottságok ellenőrizték, a szociális juttatások révén elősegítették a termelést, de a tulajdonosi jogkörökbe nem avatkoztak. A kommunista vezetés alatt álló Gazdasági Főtanács, amely a nyersanyagelosztás terén

monopolhelyzetben volt, érdemi ellenőrzést tudott gyakorolni a magyar ipar fölött. 1947-ben döntöttek a nagybankok államosításáról, s ezzel együtt a tulajdonukban lévő üzemek is állami kézbe kerültek, az ipari munkásság kétharmada ekkor már állami alkalmazottként dolgozott. 1948 februárjában került sor a száz munkásnál több dolgozót foglalkoztató létesítmények államosítására, amelyet hamarosan az ipar teljes mértékű kisajátítása követett.

A gazdaság szocialista irányú fejlődése komoly politikai harcok eredménye volt. Már 1946-ban kiéleződött a küzdelem a koalíció pártjai között. A kommunisták végcélja a szovjet típusú szocialista fejlődés magyarországi megvalósítása volt, csak az ütem, a taktikai lépések terén voltak közöttük nézetkülönbségek. (Céljaikat 1948 előtt nem fogalmazták meg teljes nyíltsággal.) A másik három párt tagjainak túlnyomó többsége csak a magántőke korlátozásának elvét hirdette, s fenn kívánta tartani a politikai rendszer pluralitását. A külpolitikai helyzet figyelembevételével Finnország később elért státusát vallották — visszatekintve — céljuknak. A külpolitikai meghatározók azonban nem tették lehetővé, hogy a térségben efféle formáció alakulhasson ki. Jugoszláviát 1948-ban kitagadták a szocialista államok közösségéből, a többi kelet-európai ország pedig szorosan a szovjet politikai modell mellé zárkózott fel.

Az átmenet évei alatt Magyarország fokozatosan haladt a „proletárdiktatúra" felé. A kommunisták a nevezetes szalámitaktikával (a kifejezés Magyarországon született) mindig a legális politikai színpad éppen jobboldalon lévő csoportja ellen támadtak, mindaddig, amíg egyedül nem maradtak a porondon — ekkor saját soraik között kezdték meg a tisztogatást. Politikai jelszavuk a közelebbről soha meg nem határozott „reakció" elleni küzdelem volt, egy olyan réммel fenyegettek, amely a valóságban nem is létezett. A jelszó mégis olyan félelmet keltett, hogy a támadottakon kívüli összes csoportot egybefogta, legalábbis tétlenségre kárhoztatta. A koalíción belül a legtöbb támadás a Kisgazdapártot érte, amelynek valóban volt — persze a demokrácia táborán belül

álló — jobboldala, s a zaklatások lassan felőrölték a hatalmas szavazótömegű pártot. 1947-ben, az utolsó demokratikus többpárti választások alkalmával a kommunisták szerezték a legtöbb szavazatot, amennyiben — a szavazatok törvénytelen szaporításával — huszonkét százalékot értek el. A szociáldemokraták tizenöt és a Nemzeti Parasztpárt kilencszázalékos eredménye változatlan pozícióikat tükrözte. A kisgazdák tizenöt százalékra csökkent szavazataránya világosan mutatta, hogy a kommunista taktika elérte célját. De csak részlegesen! A választók ugyanis nem feléjük, hanem a koalíción kívüli ellenzéki-demokratikus pártok felé fordultak. Közülük az egyik, a Demokrata Néppárt, a rá jutó tizenhat százaléknyi szavazattal a parlamentben az ország második legerősebb pártja lett. A koalíción kívüli ellenzék pártjai a szavazatok negyven százalékát szerezték meg. Hamarosan kíméletlen politikai és rendőri támadások kereszttüzébe kerültek, mandátumaikat megsemmisítették, szervezeteiket feloszlatták. A koalíción belül egységesülő politika révén a négy párt közötti különbség fokozatosan elenyészett. 1948 júniusában a két munkáspárt — a kommunista és a szociáldemokrata — Magyar Dolgozók Pártja néven egyesült, s hovatovább ez maradt az egyetlen párt, illetve annak hatalomra került kommunista vezetői veszik át az ország irányítását. Mindezzel a fordulat évében, 1949-ben létrejött a proletárdiktatúra. A bekövetkezett változásokat az 1949. augusztus 20-án elfogadott új alkotmány — az 1936-os szovjet alkotmány adaptációja — szentesítette. 1950-ben új közigazgatási rendszert, tanácsi igazgatást vezettek be.

Az ellenkező véleményeket kíméletlenül elfojtották. Számtalan politikus az emigrációt választotta. Mindszenty József esztergomi prímást, aki a klerikális-konzervatív ellenállásnak is vezéralakja volt, 1948 karácsonyán letartóztatták, 1949 februárjában mint CIA-ügynököt s valutaüzért életfogytiglani fegyházra ítélték.

AZ ÖTVENES ÉVEK

Az ötvenes évek — az időszak megjelölésénél ma sincs találóbb kifejezés a sztálinizmus magyarországi változatára. Nevezik a személyi kultusz időszakának, a jelenségről nevezve el a korszakot, hívják a törvénytelenségek, a dogmatizmus, a lenini elvektől való eltérés időszakának és így tovább. Mindegyik megjelölés tartalmaz valamit az igazságból, de kevéssé alkalmas a lényeg kifejezésére. A rendszer valóban nem alakulhatott ki Sztálin mintája és segítsége nélkül. A politikai rendszer Magyarországon is megmerevedett, a döntések néhány, néha egymással is rivalizáló politikus kezébe kerültek. A csúcson Rákosi Mátyás, a párt főtitkára állott, aki személyes képességeit, tehetségét saját diktatúrájának kiépítésére használta fel. Az elnyomás legfőbb eszköze a rettegett Államvédelmi Hatóság, az ÁVH lett, maga is állam az államban, hiszen ennek a szervezetnek nem kellett az emberéletekről számot adnia. Nagyon keveset tudunk a törvénytelenségek igazi méreteiről, hiszen az úgynevezett koncepciós perek, amelyekben ismert vezetőket ítéltek el, csupán a jéghegy csúcsát mutatták. A háttérben mellékperek tucatjai zajlottak, s az eljárás alá vontak csak egy töredéke került politikai váddal bírák elé. 1952 és 1955 között 1 136 434 személy ellen indítottak eljárást, tehát körülbelül minden ötödik felnőtt állampolgár ellen. 516 708 esetben megszületett az elmarasztaló ítélet, tehát nagyjából minden második esetben, a többi eljárás alá vont pedig ettől függetlenül bekerülhetett a táborok valamelyikébe. A volt uralkodó osztály tagjait, illetve akit ilyennek minősítettek, kitelepítették. A huszonöt hold földnél többet birtokló parasztokat „kuláknak", osztályellenségnek minősítették, s adóval, beszolgáltatással sanyargatták. De a parasztság egésze az adó- és beszolgáltatási prés alatt nyögött. Nekik kellett megfizetniük az erőltetett, hibás stratégián alapuló iparfejlesztési koncepciót.

Magyarország a XX. század közepén nem volt már elmaradott agrárország, akkorra sikerrel befejeződött az ország újjáépítése is. Az ország erősítésének, militarizálásának vágya

azonban autarchiás gazdaság- s elsősorban a nehézipart fejlesztő beruházási politikát eredményezett. A fejlesztést csak belső forrásokból lehetett finanszírozni, a tőkét csak a parasztság kíméletlen kizsákmányolása árán lehetett előteremteni. Ráadásul az agrárpolitikában hozzákezdtek az erőszakos kollektivizáláshoz. A földek megműveletlenül maradtak, az állatállomány kevesbedett, alapvető ellátási gondok léptek fel, ezeket áremeléssel, a jegyrendszer bevezetésével igyekeztek megoldani. A lakosság életszínvonala nagyot zuhant, s tetézte a bajt, hogy a hivatalos politika az ellenkezőjét állította. A tömegek fokozatosan kiábrándultak a rendszerből.

A politikai vezetésen belül is kialakult azoknak a tábora, akik korrigálni kívánták a gazdasági és politikai hibákat. 1953-ban, Sztálin halála után valamelyes szerephez jutottak. 1953 júniusában belső (nyilvánosságra csak évtizedekkel később hozott) párthatározat tárta fel a hibákat, s a korrekció igényének látványos jeleként Nagy Imre került a miniszterelnöki székbe. A visszaszorított, ám főtitkári pozícióját megőrző Rákosi azonban ellentámadást indított, jobb szövetségesi kapcsolatai révén még Nagy Imre leváltását, sőt — 1955-ben — pártfunkcióitól való megfosztását, majd a pártból való kizárását is el tudta érni. A kompromittálódott állami- és pártapparátus — érthető okokból — a rendszer fenntartásán munkálkodó Rákosi mögött sorakozott fel. A szovjet kommunisták 1956 februári kongresszusa azonban megingatta pozícióikat. A bíráló hangokat egyre kevésbé sikerült elfojtani. Nagy jelentősége volt a szovjet—jugoszláv megbékélésnek és az osztrák államszerződés aláírásának is: olyan elfogadott modellek jelentek meg a közvetlen szomszédságban, amelyek kibontakozási alternatívát kínáltak. Lengyelországban fontos személycserékre került sor, s ezek szakítást jeleztek az eddigi politikával.

A rendszer társadalmi bázisa azonban nem korlátozódott a pártapparátus tagjaira. Az államszervezet teljesen megújult, emellett a társadalom- és gazdaságirányítás kisebb-nagyobb pozíciók tízezreit hívta életre. Csaknem minden iskolázott szakmunkás számára megnyílott az út a társadalmi emelkedés

144

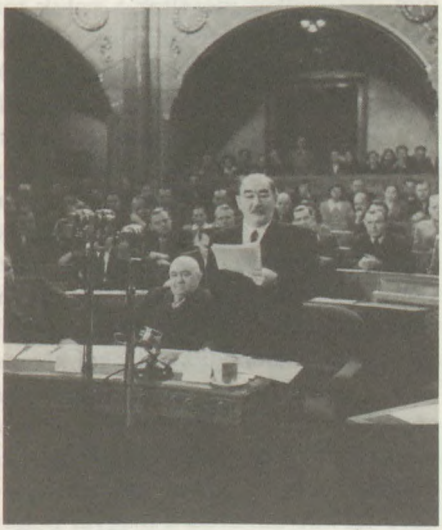

145

144. Rákosi Mátyás beszédet mond a 3 éves terv idején

145. Nagy Imre 1953-ban beterjeszti a kormányprogramot

előtt, a faluról városba kerülők az új ipari üzemekben találtak munkát. Közülük igen sokan változatlanul hittek a régi jelszavakban, értetlenül figyelték a politika ingadozásait. A reálbérek húszszázalékos csökkenése azonban már bennük is kételyeket ébresztett.

Az új rendszer kárvallottjai, a kisajátítottak, a kitelepítettek, táborokba küldöttek csak a rendszer megdőltétől remélhették sorsuk jobbra fordulását. Nyugati rádióadók kezdtek ilyen irányú propagandát, illúziókat ébresztve egy várható nyugati segítségről. 1956 tavaszán már érlelődött a politikai válság.

AZ 1956-OS FORRADALOM

A belpolitikai válság már a nevezetes esztendő tavaszán kibontakozott. Rákosi Mátyás a nyilvánosság előtt ismerte be, hogy az előző években törvénytelenségek egész sorát követték el. Az ifjúsági szövetség Petőfi Köre nyílt vitákban elemezte a belpolitikai helyzetet — működését júniusban betiltották. A börtönből szabadultak, bár titoktartásra kötelezték őket, szörnyű igazságokat meséltek a velük történtekről. 1956. július 21-én Rákosit végre felmentették pártfőtitkári tisztségéből. (A Szovjetunióba távozott.) Utóda a korábbi évek törvénytelenségeiben vele osztozó Gerő Ernő lett. A közvéleményt ez a változás nem elégíthette ki. Jellemző, hogy Nagy Imre párttagságát csak október 13-án állították helyre, és szó sem volt arról, hogy neki és híveinek egy új politikai vonal kidolgozásában szerepet juttatnak. Október 6-án óriási gyászoló tömeg kísérte az 1949-ben kivégzett kommunisták, Rajk László és társai hamvait végső nyugvóhelyére. Október 16-án Szegeden diákgyűlés követelte önálló szervezet megalakítását, és olyan általános politikai kívánságokat is megfogalmazott, amelyekhez a fővárosi és vidéki egyetemek diáksága csatlakozott.

Október 23-ra tüntetést hirdettek a főváros egyetemistái. A diákság a lengyel nép megmozdulásai mellett akart kiállni, de egyúttal kinyomtatták a magyar belpolitikai élet átalakítására

vonatkozó pontjaikat is. A demonstrációt előbb betiltották, majd mégis engedélyezték. A tüntetők egyre nagyobb tömege a belvárosi Petőfi-emlékműtől a budai Bem-szoborhoz, majd onnan a Parlament elé vonult, s követelte Nagy Imre miniszterelnöki kinevezését. A politikus vidéki pihenéséből csak az esti órákban tért vissza Budapestre, szólt is a tüntetőkhöz, de csak nyugalomra intett. Olaj volt viszont a tűzre, hogy a jugoszláviai bűnbánó útjáról éppen e napon visszatért Gerő Ernő pártfőtitkár esti rádióbeszédében a demokratikus követeléseket hangoztató tüntetés résztvevőit fasiszta csőcseléknek nevezte. A tüntető tömeg a rádióhoz vonult, hogy követeléseit beolvastassa. A rádió védelmének megerősítésére kiküldött katonaság a tüntetők mellé állt, segítségükkel elfoglalták az épületet. Még az este folyamán ledöntötték a rendszer monumentális emlékművét, a városligeti Sztálin-szobrot. A pártvezetés éjszakai ülésén elhatározták, hogy rendcsinálás céljából Budapestre rendelik a vidéken tartózkodó szovjet csapatokat (reggelre meg is érkeztek), és engedményként hozzájárultak Nagy Imre miniszterelnöki kinevezéséhez. A politikai helyzet mégsem stabilizálódott, mert október 25-én a Parlament előtt tüntető tömegre gyilkos géppuskatűz zúdult. A parlamenti mészárlás felszította a szenvedélyeket, a fegyvert szerzett felkelők harcba bocsátkoztak a szovjet csapatokkal is. (A magyar erőszakszervezet ekkorra szétesett.) Most már Gerőnek is távoznia kellett, utóda Kádár János lett.

Október 28-án a párt központi lapja, a *Szabad Nép* „Híven az igazsághoz" című vezércikkében immár nem ellenforradalomként, hanem a szocialista demokráciáért folytatott küzdelemként jellemezte az eseményeket. A kormány kérésére a szovjet csapatok visszavonultak állomáshelyükre. Október 30-án nevezetes szovjet nyilatkozat látott napvilágot, amely elismerte, hogy a szocialista országok egymás közötti kapcsolatait új alapokra kell helyezni.

Október 31-én újjáalakult a Nagy Imre-kormány, megkezdték működésüket az 1945—1948 közötti időszak koalíciós pártjai.

146

146. Budapest, 1956 októbere. A ledöntött Sztálin-szobor

147. Tüntetők kivágott címerű zászlókkal

147

November 1-jén Nagy Imre bejelentette Magyarország semlegességét és kilépését a Varsói Szerződésből. A kormány ugyanis tudott arról, hogy újabb szovjet „segítségnyújtás" van készülőben, s ettől e lépéssel elhatárolta magát. Az önmagát feloszlatott Magyar Dolgozók Pártja helyett e napon megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt, amelynek programját Kádár János rádióbeszédben ismertette.

November 2-án Hruscsov szovjet pártvezető a jugoszláv államfőhöz, Titóhoz repült, s megállapodtak a szovjet beavatkozás nyomán kialakítandó magyar belpolitikai konszolidáció feltételeiben.

November 4-én, a hajnali órákban megkezdődött a támadás a főváros ellen. Egyidejűleg a szolnoki rádió bejelentette, hogy megalakult egy új, magát forradalmi munkás-paraszt kormánynak nevező testület Kádár János vezetésével, amely segítségül hívta a szovjet csapatokat. Tíz nappal később megszűnt minden fegyveres ellenállás. A harcok magyar részről kétezerötszáz emberéletet követeltek.

November—december folyamán, főként a fővárosban, politikai sztrájkok bontakoztak ki a kormány ellen. A munkásszervezetek betiltásával, internálásokkal, statáriummal év végére sikerült megtörni ezt az ellenállási formát. Az értelmiség tiltakozási fórumait, így az írószövetséget, betiltották.

Az év végéig mintegy kétszázezer ember hagyta el az országot, túlnyomó többségük véglegesen az emigrációt választotta.

A KONSZOLIDÁCIÓ IDŐSZAKA
(1957—1967)

Az újjászerveződött párt és az új kormányhatalom kétfrontos politikai harcot hirdetett: harcot a dogmatizmus, vagyis a sztálini típusú politika, és küzdelmet a revizionizmus, a jugoszláv önállóságon alapuló elképzelések ellen. A lezajlott eseményeket ellenforradalomként érékelték, résztvevőit tehát nem elhajlónak, hanem ellenségnek nevezték, és kemény megtorlással büntették. Nagy Imre miniszterelnököt és né-

hány társát 1958-ban halálra ítélték és kivégezték. A kivégzettek száma meghaladta a négyszáz főt, s ezzel az 1956 utáni megtorlás a magyar történelem legnagyobb terrorhullámának tekinthető. Kevesebb eréllyel, de eljárás alá vonták a megelőző évek néhány kompromittált vezetőjét is. Folytatták viszont az 1956 előtti törvénytelenségek áldozatainak rehabilitálását (amennyiben kommunistákról volt szó), s ezek sorát végül 1962-ben befejezettnek nyilvánították. 1963-ban pedig széles körű amnesztiát hirdettek az 1956 előtti és 1956-os események résztvevői számára, s ennek révén Magyarország nemzetközi helyzete is rendeződött. A „magyar kérdés", amely hosszú évekig szerepelt az ENSZ napirendjén, nem foglalkoztatta többé a világ közvéleményét. Az itthon maradottak állampolgári lojalitása elegendő volt ahhoz, hogy zaklatás nélkül élhessenek, s ez önmagában nyugalmat, az előző évtizedek üldözéseihez viszonyítottan megelégedést teremtett. Megnyíltak az országhatárok, szabadabban lehetett külföldre utazni, hazalátogattak az idegen földre távozottak. A polgárok magánéletébe nem avatkoztak a hatóságok, szabadabbá vált a vallásgyakorlás, szellemi értelemben nem rekesztette el többé vasfüggöny az országot az európai kultúrától. Az 1960-as években, hosszú évtizedek óta először, nyugalmassá vált az élet Magyarországon.

Az új politikát Kádár János első titkár neve fémjelezte, de a pártvezetésen belül nem mindenki osztotta álláspontját. Erős dogmatikus szárny működött, amelyet csak fokozatosan lehetett visszaszorítani. A párt belső vitáiból azonban a nyilvánosság, a szélesebb közvélemény még annyit sem érzékelt, mint az 1950-es években, csak a folytonos személycserék sejtették, hogy vannak belső nézeteltérések. Az új, kétfrontos politika és az állampolgári lojalitásba vetett hit győzelmét jelezte, amikor Kádár János az új évtized elején meghirdethette: „aki nincs ellenünk, az velünk van." A jelszó az előző évtized egyik szólamának alighanem tudatos visszafordítása volt, és éreztette a bekövetkezett politikai fordulatot. Ugyanakkor 1956-ot, jóllehet tíz napig megszakadt a szocialista rendszer folytonossága, nem tekintették kiindulópontnak, ha-

148. Kádár János
1957. május 1-jén

148

nem az 1945 óta megtett út megszakítatlanságát, folytonosságát hangsúlyozták. Megnyilvánult e sajátos kettősség abban is, hogy Sztálin szobrának ledöntőit megbüntették, de a szobrot nem állították helyre. A magyar politika arra törekedett, hogy újra az európai szocialista országok fejlődési vonalába illeszkedjék.

Fontos próbaköve volt ennek a mezőgazdaság kollektivizálása. A termelőszövetkezetek ugyanis 1956-ban felbomlottak, a kormány eltörölte a beszolgáltatási rendszert. A falu ezáltal biztosított nyugalma a belpolitikai stabilitás fontos feltétele volt. Most, a szomszéd országok agrárpolitikáját is figyelembe véve, mégis a kollektivizálás mellett döntöttek. A merész kísérlet, amely az 1956 utáni egész korszak legnagyobb próbája volt, a várakozásnál is jobban sikerült. A parasztság ellenállása nem vált mozgalommá — tény, hogy a kirívóan erőszakos eszközöket kerülni igyekeztek, s a folyamat tempója nem volt túl gyors. A termelés visszaesése sem volt jelentős, sőt néhány év múlva a mezőgazdasági termelés növekedni kezdett. Kiemelkedő szerepe volt ebben az úgynevezett háztáji gazdaságoknak, vagyis azoknak a kicsiny földdaraboknak, amelyek eredetileg a parasztok saját háztartásának ellátását szolgálták, s amelyek hamarosan az intenzívebb piacra termelő gazdálkodás színterei lettek, s a nagyüzemi gazdálkodással harmonikus munkamegosztást alakítottak ki. A háztáji gazdaság egyes években a mezőgazdasági termékek többségét produkálta, s aránya később is jelentős maradt. A parasztság jövedelme megközelítette a munkásokét.

Közben az iparosítás most már célszerűbben irányított folyamata is haladt előre. Mind többen dolgoztak az iparban — és mind kevesebben a mezőgazdaságban. Egyre nőtt a szellemi-értelmiségi munkát végzők száma is, a társadalmi mobilitás fennmaradt, erősödött a létbiztonság. Az ipari termelés évente hét százalékkal, a nemzetközi jövedelem öt-hat százalékkal gyarapodott, s mivel az ország honvédelemre kevesebbet költött, s a beruházások ésszerűbbek lettek, hasonló arányban emelkedett az életszínvonal is. Mindez még a tradicionális formák között, az irányított tervgazdaság kereteiben

zajlott. A politikai vezetés is, a gazdasági szakemberek is idejekorán felismerték, hogy az extenzív iparosodás mezőgazdasági munkaerő-tartalékok felhasználásában rejlő lehetőségei lassan kimerülnek, a fejlődés lendülete változtatásokat igényel. A belpolitikai stabilitás és a nemzetközi helyzet lehetővé tette, hogy — kizárólag gazdasági téren — új gazdaságfejlesztési stratégiák kidolgozásával kísérletezzenek.

A MODERNIZÁLÓDÁS FOLYAMATA (1968—1978)

1968-ban lépett életbe az évek munkájával kidolgozott, széles körű propagandával népszerűsített új gazdasági mechanizmus. Magyarország e kezdeményezésével markánsan elkülönült a többi szocialista országtól. Évtizedes távlatból visszatekintve, az akkor bevezetett reformok nem tűnnek nagy jelentőségűnek — valójában az első lépés megtétele roppant horderejű volt. A vállalatok tervmutatóit csökkentették, vezetését nyereségérdekeltté tették. Bővítették a szabadáras termékek körét, nagyobb szerepet kapott a piac, figyelembe vették a világgazdaság és a világpiac értékviszonyait.

A piacorientált gazdálkodás legnagyobb veszélyét, a társadalmi egyenlőtlenségek gyorsított újratermelődését a reformok hívei is elismerték. Ezért számos féket eleve beépítettek az új gazdasági gépezetbe, s menet közben is igazítottak rajta. Eleinte a munkanélküliségtől féltek, hamarosan kiderült, hogy ettől nem kell tartani. Majd az árak emelkedése látszott fenyegetőnek, ezt azonban a bérek emelésével lehetett ellensúlyozni, sőt a fogyasztói árakat az életszínvonal csökkentése nélkül közelíteni tudták a termelési költségekhez. Az évek során nyilvánvalóvá vált, hogy a reformot onnan fenyegeti veszély, ahonnan nem is várták: a dolgozók zömének helyzetében, munkájában ugyanis a reform nem hozott változást — sem jobban, sem rosszabbul nem érezték magukat —, ezért a propaganda ellenére közömbösnek mutatkoztak a reformfolyamat egészével szemben. A reformnak nem jött létre jelen-

tős társadalmi bázisa, ellenfelei ezért 1972 táján sikerrel indíthattak ellentámadást, s blokkolhatták az egész programot. Az új gazdasági mechanizmus kifejezése ekkor eltűnt a politika szótárából.

Akadtak azért, csekély számban, akik a reformok haszonélvezői voltak: a menedzserek, a kisvállalkozók, a háztáji gazdaságok piacorientált termelői, a szabadfoglalkozásúak. Kiugró jövedelmeik társadalmi feszültséget keltettek akkor is, ha a többiek életszínvonala sem romlott, sőt, emelkedett.

Az új, kötetlenebb gazdálkodási formák viszont lehetővé tették, hogy mind többen végezzenek munkát nyolcórás munkaidejükön felül. Az első, „hivatalos" gazdaság mellett kialakult egy másik gazdaság, amely mind a nemzeti jövedelem előállításában, mind az életszínvonal emelésében aligha alábecsülhető jelentőségű volt. Figyelemreméltó társadalomlélektani következménye volt e folyamatnak, hogy fokozatosan megszűnt az egyes szakmák, foglalkozások, társadalmi státusok — akár a vezetői pozíciók — közötti presztízskülönbség, egyedül a pénz és az általa megszerezhető státusszimbólumok váltak értékmérővé. A folyamat örvendetes vonatkozása, hogy a rendi hagyományokat végérvényesen szétrombolta, a piszkos munka többé nem volt lenézett, ha pénzt lehetett vele keresni, a fizikai munkának megnőtt a becsülete, kevesebbet számított az államhatalom által kiosztott elismerés és pozíció. E demokratikus, mondhatni amerikaias jellegű társadalmi változás negatív következménye az volt, hogy egyidejűleg már-már vadnyugatias értékrend kezdett érvényesülni: az individualizmus, az erőszakos, célorientált magatartás; a kultúra, a hagyományos viselkedési formák alábecsülése. A pénzen nemcsak áruk, hanem pozíciók, előnyök is gazdát cseréltek, a hierarchiák helyeselhető felbomlását nem a szerzett érdem és a hivatástudat etikája, hanem a mindent áruba bocsátó balkanizálódás követte.

Az új gazdasági mechanizmus nemzetközi feltételrendszere kedvezőtlenül alakult. A csehszlovák megújulás 1968-ban zátonyra futott, másutt pedig az efféle reformoknak még a megvitatása sem volt lehetséges. A nyersanyagok világpiaci

árrobanására a magyar gazdaság nem is válaszolt, az akkori stratégiai elképzelés szerint a változás csak időlegesnek tekintendő. A gazdasági fejlődés észrevehetően lelassult, de a statisztikák egyelőre kedvező képet mutattak: a még könnyen felvehető nyugati kölcsönökből finanszírozták a gazdaság és az életszínvonal fejlesztését. Olyan gigantomániáról tanúskodó koncepciók erőltetésére, mint Lengyelországban, szerencsére nem került sor. Kiderült viszont az is, hogy a felemás reform nem csodaszer.

A modernizálódás túlnyomórészt csak a gazdaságra korlátozódott. A reform divatos szavával visszaélve sor került ugyan „oktatási reformra", „választási reformra", az alkotmány módosítására — a politikai felépítmény azonban változatlan maradt. A szellemi életben ugyanakkor fokozatosan bizonyos „liberalizálódás" köszöntött be. A hazai politikai és gazdasági helyzetelemzésekben egyre kevesebb volt az ideologikus ballaszt, a tömegkommunikáció érdemi politikai tájékoztatást nyújtott, az ideológia mindinkább a háttérbe szorult, érezhetően megnőtt a véleménynyilvánítás szabadsága. A bekövetkezett változásoknak azonban nem volt intézményesülési lehetőségük, és így nem volt biztosíték arra, hogy ezek a folyamatok visszafordíthatatlanok. A gazdasági és társadalmi téren elért eredmények jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Magyarország mindenki által elismerten a létező szocializmusok legrokonszenvesebb formáját valósította meg.

A KÁDÁR-KORSZAK LEZÁRULÁSA
(1978—1988)

1978-ban sikerült a magyar gazdaságnak utoljára növekedést felmutatnia, ezután a stagnálás időszaka következett el. Az okok összetettek. Kétségtelen, hogy az extenzív fejlődés lehetőségei immár Kelet-Európában is kimerültek. Az elmaradott infrastruktúra akadályozta az áttérést az intenzív fejlődésre. A továbblépés előfeltétele a technológiai megújulás lett volna,

amely, mint bármely más szocialista ország esetében, csak a nyugati technológia importjával, illetve a piacgazdaság megvalósításával lett volna lehetséges. Ám az újabb, egyre nehezebben megszerezhető külföldi kölcsönöket elsősorban a hatalmas adósságállomány törlesztésére kellett fordítani. A radikális reformoktól — annak várható társadalmi és politikai következményei miatt — visszarettent az elöregedő Kádár-féle vezetés. A világban kialakuló új gazdasági rendben a térségben előállított hagyományos termékek leértékelődtek. A termékek cserearányromlása folytán a magyar gazdaság a világháborús károknak a többszörösét szenvedte el. Ennek következtében még stagnálás esetén is romlott a nemzeti jövedelem dollárban számított értéke. A nemzetközi feltételrendszer tehát eleve kérdésessé tette, hogy a gazdaságot új növekedési pályára lehet-e irányítani. Az 1980-as évek elején megszületett ugyan a politikai döntés a reformfolyamat valamiféle továbbviteléről, de egyelőre a „reform reformjának", vagyis a radikális megújulásnak a teljes tilalmával. Az életszínvonal lassú, fokozatos romlása, a helyzet kilátástalansága veszélyeztette a belpolitikai stabilitást. A politikai vezetés egyik csoportja éppen a nehéz helyzetre hivatkozva növelte volna a társadalom érdekérvényesítési lehetőségeit, s történtek is szerény lépések a politikai és üzemi-gazdasági jogok bővítése terén. A Kádár János irányította párt- és állami apparátus azonban lényegében a kivárásra rendezkedett be. A gazdasági stagnálást politikai stagnáció, a gazdasági destabilizációt politikai destabilizáció követte.

Az 1970-es 1980-as évek fordulójáig a rendszer az eltérő politikai akarat kinyilvánítását teljes szigorral büntette. Az 1980-as évektől azonban megtűrtté vált a másként gondolkodóknak az úgynevezett második nyilvánosságba szorított tevékenysége. A másként gondolkodók demokratikus ellenzékként határozták meg magukat. Saját kiadású, sokszorosított, engedély nélküli kiadványaikban cseréltek eszmét, terjesztették nézeteiket. Ezek a „szamizdat" kiadványok a demokratikus jogok bővítését szorgalmazták. Magyarország számára is a pluralista demokráciát tekintették a legjobb megoldásnak.

149

149. A Szentkorona hazahozatala 1978-ban

Ők vetették fel elsőként nagy hangsúllyal a hazai szegénység és egyéb kisebbségi csoportok gondjait, nagy figyelmet fordítottak a határokon túli magyarság mind súlyosabb helyzetére. Az ellenzék tolerálásához kétségkívül hozzájárult, hogy az ország külpolitikai elkötelezettségén ők sem akartak változtatni, illetve hogy egy sztálinista jellegű belpolitikai fordulat a nyugati kölcsönök megszűnését eredményezte volna. Az ellenzék működésének politikai rezonanciája egyébként nem lehetett jelentős, mivel az utóbbi évtizedek történelmi tapasztalatai alapján a lakosság többsége beletörődött abba, hogy politikai eszközökkel életsorsukon nem tudnak változtatni. Ez a meggyőződés nemcsak viszonylagos politikai stabilitást tett lehetővé, hanem egyúttal a politikai értékek devalválódásához is elvezetett. Az ellenzék második nyilvánosságban folytatott tevékenysége ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy az első, hivatalos nyilvánosság szellemisége is szabadabbá vált. A gazdasági fejlődés megfeneklése az életszínvonal lassú romlását hozta magával. A társadalmi fejlődés megrekedt. A népszaporodás olyan mértékig csökkent, hogy 1985-től a népesség tartós fogyásának időszaka köszöntött be, amelynek gazdasági-társadalmi következményei — a népesség elöregedésével együtt — bizonyára súlyos gondokat fognak okozni. Az öngyilkosság, az alkoholizmus mutatói világviszonylatban az első helyre állították Magyarországot. Nőtt a válások száma — hovatovább minden második házasság válással végződik —, s egyre kevesebben kötnek újra házasságot. Csökkent az átlagos életkor, rendkívüli mértékben romlott a harminc—ötven év közötti férfiak halálozási arányszáma. Falvak százai néptelenedtek el, ahol hiányzik az alapellátás; a városokban egyre nehezebben jutnak lakáshoz a fiatal korosztályok. Az egyetemre járók arányszámát illetően Magyarország az utolsó Európában, s még a kevés felsőoktatási férőhely iránt is csökken az érdeklődés, mivel a diploma presztízse csökken, megszerzése sokak számára nem látszik érdemesnek.

A politikai vezetés szólamai a „szocializmus építésének sajátos körülményeiről" vagy a „vívmányok megőrzéséről" az 1980-as években egyre üresebbé váltak. Kádár korábban

vitathatatlan népszerűsége erőteljesen csökkent. Gazdasági, társadalmi, politikai válsághelyzet állott elő. A korábbi gazdaság- és belpolitika nem volt folytatható. A lakosság elégedetlensége végül — a kormányzat számára némileg váratlanul — politikai aktivizálódáshoz vezetett. Maga a hétszázezres párttagság is egyre határozottabban követelte az eddigi politika megváltoztatását, s ennek biztosítékaként a politikai személycseréket.

1988 elején politikai válság bontakozott ki Magyarországon. Megoldása a régi keretek között immár nem volt lehetséges.

A RENDSZERVÁLTÁS (1988—1989)

1988 májusában az MSZMP politikájának teljes megújítására felhatalmazott országos pártértekezlet gyűlt egybe. Az értekezlet új Központi Bizottságot, az utóbbi változott összetételű Politikai Bizottságot választott, Kádárt leváltották. Elhatározták, hogy Magyarország gyökeresen változtat az eddigi gazdasági és politikai gyakorlaton, új utakat keres, hogy a válságból kilábaljon. Érdemi változásokra egyelőre nem került sor. 1988 tavaszától azonban a *glasznoszty* hulláma fokozatosan elöntötte az országot. A sajtó hírlapi cikkei egymás után törték át a tabukat, nyíltan beszéltek 1956 addig elhallgatott eseményeiről, a szovjet—magyar kapcsolatokról, a vezetők által elkövetett visszaélésekről és így tovább.

1988 nyarától felbátorodtak az állami vezetés és a kommunista párt reformerői. Mind több alkotmányos reformterv került elő az asztalfiókokból. Elfogadtak egy valóban liberális szellemű egyesületi törvényt, amely végre lehetővé tette, hogy a társadalom önszerveződése megindulhjon. A *Magyar Demokrata Fórum*, amely még 1987-ben laza szellemi mozgalomként jött létre, 1988 őszén egyesületté alakult. Mivel nem politikai egyesületként, hanem az ellenzékiséget és a kormánypártiságot egyaránt elutasító társadalmi szervezetként határozta meg önmagát, bárki — akár az egyetlen párt tagjai

is — vállalhatták tagságát. 1988 novemberében pedig *Szabad Demokraták Szövetsége* néven legális politikai párttá alakult a radikális ellenzék mozgalma, s nyíltan rendszerváltozást követelt. Egy harmadik új politikai erő is a színre lépett; a fiatalokat tömörítő *Fiatal Demokraták Szövetsége.*

1989 elején egymás után alakultak újjá az 1945—1948 közötti időszak politikai pártjai: a *Kisgazdapárt,* a *Kereszténydemokrata Néppárt,* a *Szociáldemokrata Párt* és a többiek. Az MSZMP lépéshátrányba került, ám reformerei révén megpróbált fölzárkózni az eseményekhez. 1989. január végén Pozsgay Imre, a neves, népszerűsége csúcsán álló reformpolitikus rendkívüli bejelentést tett: a pártja általa vezetett, a történelmi folyamatok feltárására kiküldött bizottság megállapította, hogy 1956-ban nem ellenforradalom, hanem *népfelkelés* volt Magyarországon. A bejelentés lényegében megkérdőjelezte a politikai rendszer legitimitását, hiszen a népfelkelés leverésével hatalomra jutott Kádár-rendszer és annak örökösei eszerint nem mondhatták, hogy a „nép nevében" uralkodnak. Az MSZMP néhány nap múlva levonta a következtetést: bejelentették, hogy elismerik a többpártrendszert. A határozatot meghozó Központi Bizottság tagjainak többsége persze arra gondolt, hogy néhány szövetséges párttal együtt működteti ezentúl a parlamenti gépezetet, beengedve oda egy-két ellenzékit is. Pár hónap múlva kiderült: semmifajta átmeneti, köztes konstrukciónak nincs gyakorlati realitása.

1989. március 16-án megalakult az *Ellenzéki Kerekasztal,* amely kilenc ellenzéki pártot-szervezetet tömörített. Májusban megkezdődtek a tárgyalások az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és az utóbbit már korábban szövetségesként támogató szervezetek mint harmadik oldal között. Kimunkálták az átmenet módozatait és kompromisszumait, amelyet az egypárti, még pár éve megválasztott parlament engedelmesen megszavazott. Ekként Magyarországon békés, erőszak és tömegdemonstrációk nélküli, „csendes forradalom" ment végbe. Az átalakulás törvényeinek elfogadása után, az alkotmány újjáformálását mintegy betetőzve, október 23-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot.

150

151

150. Nagy Imre temetése 1989. június 16-án

151. A határzár lebontása 1989 őszén

BIBLIOGRÁFIA

1. *ÁLTALÁNOS KÖNYVÉSZET, HUNGARICA. TÖRTÉNETI KÖNYVÉSZET, HELYTÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIÁK*

Apponyi Sándor: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I—II. k. Bp. 1900—1902. Reprint: Bp. 1969.

Apponyi, Sándor (Alexander): Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Bd. III—IV. Neue Sammlung. München, 1925—1927. Reprint: 1969.

Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban. 1473—1711 (1600). I. k. Bp. 1925.

Bodor Antal: Magyarország helyismereti könyvészete. 1527—1940. Bp. 1944.

Borsa Gedeon—Hervay Ferenc—Holl Béla: Régi Magyarországi Nyomtatványok. I—II. k. (1473—1635). Bp. 1971—1983.

Budapest történetének bibliográfiája. I—VI. k. Bp. 1963—1967.

Csutak Vilmos (szerk.): A székely nép és a székely föld bibliográfiája. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára). Sepsiszentgyörgy, 1929.

Gulyás Pál: A bibliográfia kézikönyve. Bevezetés a könyvészetbe. I—II. k. Bp. 1941—1942.

Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480—1718. Bp. 1946.

Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába 1711-ig. I. k. Bp. 1951; 1711—1825. II. k. Bp. 1954. Kiegészítések és mutatók: III. k. Bp. 1958.

Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. k. (Általános rész I—II.) Bp. 1971.

Niederhauser Emil et al.: A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája. 1945—1968. Bp. 1971.

Petrik Géza: Magyar könyvészet. 1860—1875. [Bp. 1885]; 1876—1885. [Bp. 1890] stb.

Petrik Géza: Magyarország bibliographiája. 1712—1860. I—IV. k. Bp. 1888—1892.

Szabó Károly (Hellebrant Árpád): Régi Magyar Könyvtár. Könyvészeti kézikönyv. I—III. k. Bp. 1879—1898.

Szinnyei József: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma. I. Történelem és annak segédtudományai I—II./1. k. Bp. 1874—1885.
I. Tóth Zoltán (szerk.): Magyar Történeti Bibliográfia. 1825—1867. I—IV. k. Bp. 1950—1959.

2. *LEXIKONOK, TÉRKÉPEK, SZÓTÁRAK*

Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901. Reprint: Bp. 1983.
Berza László (szerk.): Budapest lexikon. Bp. 1973.
Csatári Mária—Györffy György—Pamlényi Ervin (szerk.): Történelmi Atlasz. Bp. 1961. (Számos kiadás)
Fényes Elek: Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I—IV. k. Pest, 1836—1840, 1841².
Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. I—VI. k. Bp. 1939—1944.
Kenyeres Ágnes (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon. I—III. k. 1967—1969—1981.
Lipszky, Joannes: Mappa generalis regni Hungariae. Pest, 1806.
Magyarország helységneveinek 1773-ban készült összeírása. Bp. 1920.
Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae incl. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. I—II. k. Budae, 1828.
Páriz Pápai, Franciscus: Dictionarium Latino-Hungaricum, Leutschoviae. 1708. (1762—1801).
Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I—XIV. k. Bp. 1891—1913. Reprint: Bp. 1986.
Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977.

3. *SEGÉD- ÉS KÉZIKÖNYVEK*

Áldássy Antal: Címertan. Bp. 1923. Reprint: Bp. 1986.
Benda Kálmán (szerk.): Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I—IV. k. Bp. 1981—1982.
Bertényi Iván: A magyar korona története. Bp. 1978.
Bölöny József: Magyarország kormányai. 1848—1977. Bp. 1987³.
Csizmadia Andor—Kovács Kálmán—Asztalos László: Magyar állam és jogtörténet. Bp. 1975.
Deér József—Tamás Lajos (szerk.): Magyarok és románok. I—II. k. Bp. 1943—1944.
Dercsényi Dezső—Zádor Anna: Kis magyar művészettörténet. A honfoglalás kezdetétől a XIX. század végéig. Bp. 1981.

Dobszay László: Magyar zenetörténet. Bp. 1984.
Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet. I—V. k. Bp. 1939—1942.
Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1980[2].
Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.
Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarns. Von 1000 bis heute. Bp.—München, 1979.
Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I—XI. k. Bp. 1911—1932.
Kovács Máté (szerk.): A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I—II. k. Bp. 1963—1970.
Kovacsics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957.
Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népesedése a honfoglalástól 1949-ig. Bp. 1963.
Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között. Bp. 1981.
Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XII. k. Pest, 1857—1868. Reprint: Bp. 1987.
Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története. Bp. 1925.
Szabolcsi Miklós—Vásárhelyi Miklós (szerk.): A magyar sajtó története 1705—1892. I—II. k. Bp. 1978, 1985.
Szekfű Gyula (szerk.): A magyarság és a szlávok. Bp. 1942.
Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. Reprint: Bp. 1985.
B. Thomas Edit (szerk.): Magyarország régészeti leletei. Bp. 1957.
Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Bp. 1922. Reprint: Bp. 1989.

4. *MAGYAR TÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÓK*

Balogh Sándor—Izsák Lajos—Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp. 1984, 1987[2].
Borsányi György— Kende János: Magyarországi munkásmozgalom. 1867—1980. Bp. 1982.
Gerevich László (főszerk.): Budapest története. I—V. k. Bp. 1971—1980.
Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar Történet. I—VIII. k. Bp. 1929—1934.
Kosáry Domokos (szerk.): Magyarország története képekben. Bp. 1971, 1977[3].
Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély története, három kötetben. Bp. 1986, 1988[4].
Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál.
I. k. Előzmények és Magyarország története 1242-ig. 1—2. rész. Szerk. Székely György—Bartha Antal. Bp. 1984.
III. k. Magyarország története. 1526—1686. 1—2. rész Szerk. Pach Zsigmond Pál—R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985.

IV. k. Magyarország története. 1686—1790. 1—2. rész.
Szerk. Heckenast Gusztáv—Ember Győző. Bp. 1989.
V. k. Magyarország története. 1790—1848. 1—2. rész.
Szerk. Mérei Gyula—Vörös Károly. Bp. 1983[2].
VI. k. Magyarország története. 1848—1890. 1—2. rész
Szerk. Kovács Endre—Katus László. Bp. 1979.
VII. k. Magyarország története. 1890—1918. 1—2. rész
Szerk. Hanák Péter—Mucsi Ferenc. Bp. 1983[2].
VIII. k. Magyarország története. 1918—1919, 1919—1945. 1—2. rész
Szerk. Ránki György—Hajdú Tibor—Tilkovszky Lóránt. Bp. 1984[3].

Makkai László: Erdély története. Bp. 1944.

Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. I—II. k. Bp. 1964, 1971[3].

Szabó István: A magyarság életrajza. Bp. 1940.

Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. I—X. k. Bp. 1895—1898.

Unger Mátyás—Szabolcs Ottó: Magyarország története. Bp. 1973, 1979[4].

5. *EGYES KORSZAKOKRA VONATKOZÓ ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK*

Bartha Antal—Czeglédy Károly (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1977.

Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Bp. 1983.

Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés. 1956—1965. Bp. 1983.

Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Corviniana. Bp. 1967, 1976[2].

Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1940.

Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Bp. 1974.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977, 1986[2].

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája. 1919—1945. Bp. 1969.

Kende János: Forradalomból forradalomba. Az 1918—1919-es forradalmak Magyarországon. Bp. 1979.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983[2].

Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1976[2].

László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig. Bp. 1974.

Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984.

B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970.

Szabad György: Forradalom és kiegyezés választján. 1860—1861. Bp. 1967.

Szabó István: A középkori magyar falu. Bp. 1969.

Szűcs Jenő: Városok és a kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.
Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1974.
Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.
Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata. 1540—1690. Bp. 1980.
Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556—1767. Bp. 1969.
Voit Pál: Régi magyar otthonok. Bp. 1943.
Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp. 1977.

IV.

IRODALOM ÉS MŰVÉSZETEK A KEZDETEKTŐL A XVIII. SZÁZAD ELEJÉIG

KŐSZEGHY PÉTER

ŐSKÖLTÉSZET, A HONFOGLALÁS KORA (IX—X. SZÁZAD)

Írásos pogánykori szövegemlékeink nincsenek. A magyar ősköltészet mibenlétét felderíteni igyekvő analógiáknak és következtetéseknek pedig közös hibájuk, hogy a kapott eredmény túlságosan függ az alkalmazott eljárástól. Ezért bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy Kárpát-medencébe érkező őseink már művelték a líra és az epika olyan kezdetleges formáit, mint amilyenek a pogány valláshoz kötött rituális szövegek, a munkadalok, a rigmusok, a hősi énekek. Valamelyest ismerhették a kereszténység kulturális hozadékát is.

A középkori gesták és krónikák ősköltészetünk epikai vonulatának őrizték meg nyomait. Talán egy hősi ének két sornyi töredékét örökítette ránk a XII. század második felében élt Anonymus, igaz, latinul: „Omnes loca sibi aquirebant et nomen bonum accipiebant" (Mindnyájan földet foglaltak, maguknak jó hírt-nevet szereztek).

Létezett-e magyar őseposz? A kérdés a múlt század óta megválaszolásra vár, az első bizonytalan igent nem kisebb személyiség, mint Arany János mondta ki. Az azóta eltelt időben a vélemények többször változtak, perdöntő bizonyítékokat azonban egyik tábor sem talált. Jelenlegi tudásunk szerint a tagadó válasz a valószínű: nem volt magyar Homérosz. Az összehasonlító vizsgálatok ugyanis azt mutatták, hogy azokban a nomád társadalmakban, amelyek hozzávetőlegesen a honfoglaló magyarság társadalmi fejlettségi szintjén voltak, léteztek hősi énekek, hősi mesék és mondák, ezek eposszá fejlődése azonban általában nem történt meg; más

szóval az előbb említett irodalmi formákból az eposz nem származtatható közvetlenül.

A magyar ősköltészet alapvetően szájhagyományozó jellegű volt, jóllehet nem elképzelhetetlen, hogy egyes szövegeket írásban is rögzítettek; olyasfajta sírfeliratokat, „siratóénekeket" például, mint amilyenek a VIII. századi ótürk feliratokon olvashatók.

Honfoglaló elődeink a görög és cirill elemekkel kiegészített, türk típusú, úgynevezett székely rovásírást ismerték. Nevét onnan kapta, hogy sokáig csak Székelyföldről kerültek elő emlékei. Nemzeti írásunkról a XV. század történetírói — Thuróczy és Bonfini — is megemlékeztek.

Ősi irodalmunknál jobban, mégis meglehetős egyoldalúsággal ismerjük az államalapítás előtti magyarság tárgyi kultúráját. Szinte kizárólag sírmellékletek maradtak ránk. Mivel a földbe került textil, bőr, fa elpusztult, a leletek jobbára szíjvégek, gombok, ruhadíszek, lószerszámok, ékszerek, pénzek: így érthető, hogy elsősorban a fémművességről vannak ismereteink.

A sztyepei nomád kultúrák jellegzetes tárgya az övön viselt bőrtarsoly, amelyet fémrátéttel óvtak és díszítettek. Honfoglaló őseink ilyen tarsolylemezei többnyire palmettás mintázatúak, némelyiken pedig sugaras elrendezésű, központos kompozíció található.

900 körül, talán magyar ötvös remekeként készült az a szablya (az úgynevezett Attila- vagy Nagy Károly-kard), amelyről joggal gondolhatjuk, hogy egykor valamelyik magyar fejedelemé volt. Hüvelyét, markolatát, keresztvasát aranylemezek burkolják, rajtuk a tarsolylemezekről ismert geometrikus szalagfonás és palmettadísz.

Fejedelmi étkészlet lehetett a vitatott eredetű nagyszentmiklósi kincs. E huszonhárom aranyedény némely darabjáról feltételezhető, hogy avar, esetleg óbolgár munka, másokról, hogy magyar mester készítette őket. Görög betűs görög nyelvű, görög betűs török nyelvű, továbbá rovásírásos, ismeretlen nyelvű felirat található rajtuk. Mítikus állat- és emberábrázolásai egy ősi hit- és mondavilágot tükröznek.

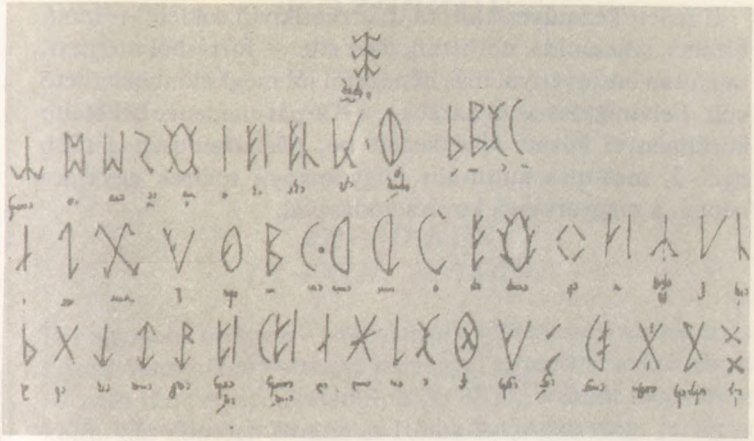

152

153

152. Székely rovásírás. XV. századi lejegyzés

153. Egy mari (cseremisz) temetőből származó honfoglalás kori tarsolylemez rekonstrukciós rajza, IX—X. század

E fejlett kézműves kultúra, bár rendkívül sokféle — iráni, bizánci, szászánida, normann, avar stb. — forrásból merített, sajátosan öntörvényű, más népekétől jól megkülönböztethető volt. Felvirágzása az új hazában, a Kárpát-medence békésebb körülményei között következett be, párhuzamosan a több nyelvű, más-más kulturális hagyományú törzsek egységes néppé, a magyarsággá kovácsolódásával.

KÖZÉPKOR

ÁRPÁD-KOR
(X—XIII. SZÁZAD)

Bár a pogány örökség — mint arról a temetkezési szokások és László király (1077—1095) törvényei egyaránt tanúskodnak — nem tűnt el nyomtalanul, a X—XII. századi magyarság kultúráját döntően Bizánc és Róma határozta meg. Jelképes értelmet tulajdoníthatunk annak, hogy a magyar korona alsó része bizánci munka, görög feliratokkal, a felső nyugaton, talán Rómában, talán Magyarországon készült, s latin szöveg ékesíti; a kettőt — honfoglalás kori ötvöshagyományainkhoz méltatlan ügyetlenséggel — magyar mester keze ötvözte egygyé valamikor a XII. század utolsó évtizedeiben.

A kereszténységgel Bizánc révén ismerkedtek meg őseink. Görög alapítású az első magyar püspökség, görög rítus szerint keresztelték meg a X. század több magyar főemberét, maga Géza (972—997) pedig egyszerre volt híve a görög és a római kereszténységnek. Feltehetőleg görög hitűek voltak a Szent István (1000—1038) alatti első „pogány" lázadások vezetői is. A legkorábbi alapítású kolostorok közé tartozott a görög szertartásrendű Veszprém-völgyi apácáké. A Keleti Császárságból kiinduló térítés eredményeképp, de bolgár-szláv közvetítéssel került nyelvünkbe több egyházi kifejezés (kereszt, pap, karácsony stb.). A kettős kereszt használata (a magyar címeren, az országalmán), a magyarországi szertartásrend egyes vonásai, középkori legendáink és gestáink némely epizódja: mind bizánci hatásról vallanak.

Géza és Szent István nagy politikai éleslátással meghozott, évezredes jelentőségű döntése, a nyugati orientáció azonban Róma számára biztosította az elsőbbséget; a nyugati egyház

térnyerése már a XI. században jelentős. Jóllehet a bizánci elemek még évszázadokig jelen vannak és csak fokozatosan merülnek el a későbbi korok egyre szélesebben áradó latin kultúrájában.

Keletről és Nyugatról, Bizáncról és Rómáról szólva nem szabad elfelejtenünk, hogy a két nagy vallási-kulturális-politikai központnak az antikvitásban milyen sok közös gyökere volt, továbbá, hogy az egyházszakadást — amely sokkal inkább tekinthető politikai, mint kulturális lépésnek — csak a XI. század közepén mondták ki. Bizánc és Itália szoros kapcsolatban állt, és lévén Bizánc a kulturálisan sokkal fejlettebb, a szellemi árucsere inkább irányult keletről nyugatra, mint fordítva. Mindebből viszont az következik, hogy csak igen bonyolult elemzésekkel lehet — ha lehet — szétválasztani az elsődleges, közvetlenül a Kelet-római Császárságból érkező kulturális hatásokat a másodlagos, a nyugati közvetítéssel meghonosodó, de bizánci eredetű szellemi importtól. Ezen nehézségek ellenére úgy véljük, hogy a magyar művelődés történetének e korai szakaszában a közvetlenül bizánci hatások igen erősek voltak, sokkal erősebbek, mint a politikai-kuturális fejlődésben egyébként hozzánk hasonló országokban, például Cseh- vagy Lengyelországban.

A clunyi reform megújította a X—XI. századi nyugati keresztény egyházat. A térítésben és az egyházszervezésben a vezető szerep a bencéseké lett, a születő magyar feudális államnak is a cseh, olasz, francia és német földről érkezett bencések voltak legfőbb támaszai. A XI. század újabb és újabb Benedek-rendi kolostorok fundálásának időszaka, az Árpád-kor végére pedig számuk már nyolcvan körül mozog.

Az első szerzetesközösség — még Géza idején — a mai Pannonhalmán jött létre. Szent Istvántól származó adománylevelük (1002) — amelyet XII. századi átírásból ismerünk — nyitja meg a latin nyelvű, magyarországi oklevelek sorát. E műfaj kiemelkedő alkotása a tihanyi bencés apátság rímes prózában írt alapítólevele (1055), amely magyar nyelvű szórványokat is megőrzött. Szerzője (Miklós püspök?) az oklevél arengájában fennen hirdeti az írásbeliség fontosságát: „amit

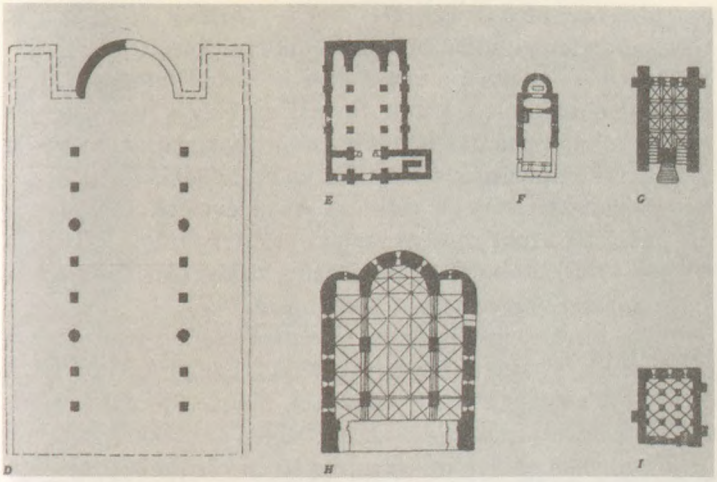

154

154. XI. században alapított templomok alaprajzai:
a) Székesfehérvár, bazilika;
b) Zalavár, Szent Adorján-templom;
c) Tarnaszentmária, római katolikus templom;
d) Pannonhalma, a bencés apátság altemploma;
e) a pécsi székesegyház altemploma;
f) a tihanyi bencés apátság altemploma

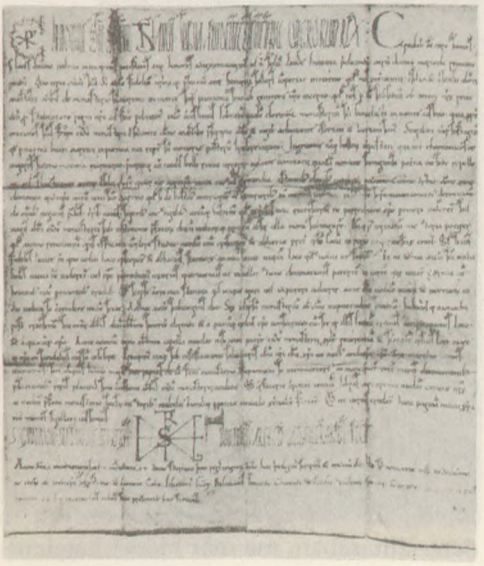

155. A pannonhalmi alapítólevél, 1002

155

az emberi nem fiai törvényerejűnek határoznak el, azt az írók keze szüntelen gonddal bízza a betűk emlékezetére..."

Bizánci és nyugati mintára írott okleveleink nemcsak az írás terjesztéséhez, de — kötött formai szabályok révén — az igényes stílus kialakításához is hozzájárultak, narrációik pedig az epikus kompozíciók, a kancelláriai krónikaírás frazeológiakincsét gazdagították (és viszont). Az oklevelezés gyakorlatának meglétét azonban nem szabad túlértékelnünk: III. Béla (1173—1196) koráig nincs rendszeres királyi oklevéladás, következésképp oklevelezési központ sem.

Az új rend megszilárdítása elképzelhetetlen lett volna a szokásjogot felváltó új törvények nélkül. Ezt a feladatot Szent István két törvénykönyve végezte el. Noha szövegük esetenként szó szerint azonos a nyugat-európai mintákkal, mégsem azok szolgai átvételei: mindenütt a hazai körülményekre szabottak, és néhány esetben lényegesen emberségesebbek a korabeli Európában általánosan szokásosaknál. A törvényhozó bölcsességét dicséri, hogy könyvek másolásáról is intézkedik; Szent István igen világosan látta a kultúra—ideológia—hatalom alapvető összefüggéseit.

Salamon (1063—1074) és Szent László szigorú törvényeit Kálmánéi (1095—1116) követik, amelyek már jóval enyhébbek. Ez utóbbinak I. törvénykönyvét egy Albericus nevű szerzetes összegyűjtötte érseke számára; műve irodalmi szempontból is jelentős alkotás. A rímes prózában megírt ajánló levélben nagy retorikai műveltségre valló értekezést olvashatunk a történelmi változásokkal párhuzamosan változó törvényekről.

A korban divatos királytükrök műfajába tartozik a régebben Szent István első törvénykönyvének vélt *Intelmek Imre herceghez*. Mivel Imre herceg (1007 k.—1031) 1031-ben meghalt, a könyvecskének korábban kellett íródnia. A gördülékeny latinságú rímes próza morális intelmek formájában tartalmazza az országlás tudományát. Szerzője egyaránt ismerhette a Karoling és a bizánci sémákat. Hogy magának Szent Istvánnak volt-e, és ha igen, milyen mérvű szerepe a mű összeállításában, ma már kideríthetelen. De származzék akár

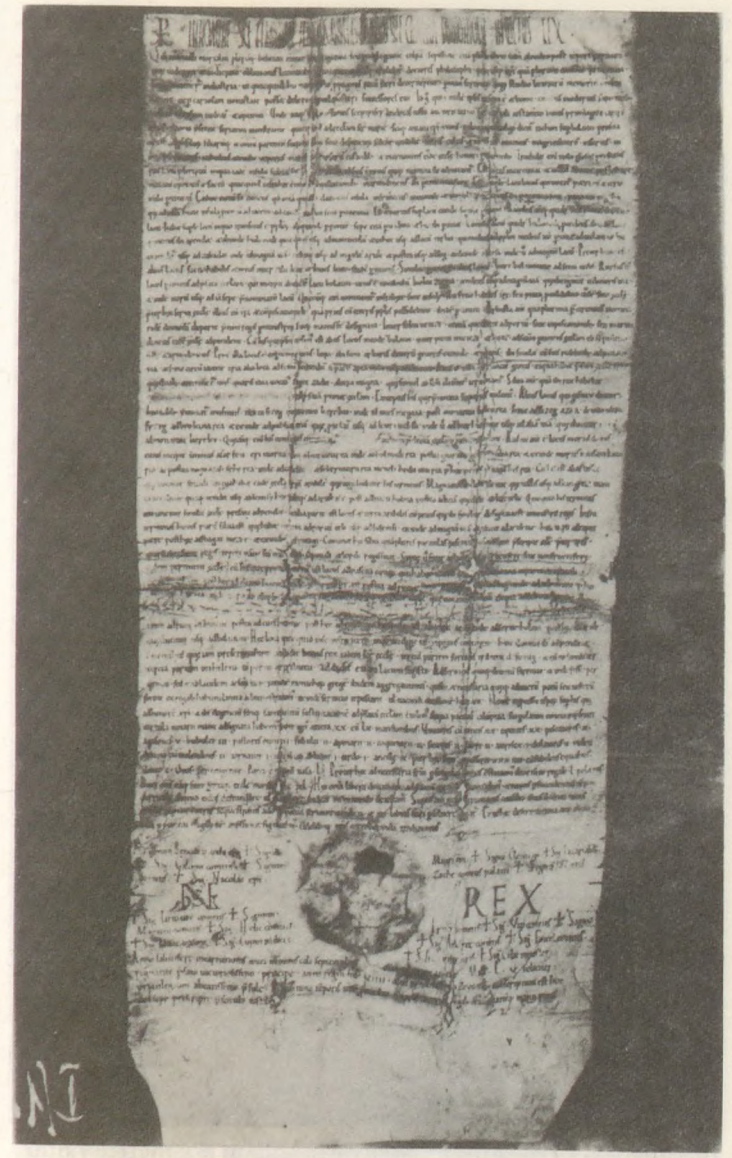

156

156. A tihanyi alapítólevél, 1055

a királyi udvar egy külföldi írójától, akár magától Szent Istvántól, a középkorra oly jellemző nemzetköziségbe való bekapcsolódást jelzi a sokat idézett, bölcs mondat: „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő." Az idegenek ilyen értelmű dicsérete évszázadokon át élő toposszá válik irodalmunkban.

A teológiai irodalom első magyarországi hajtása az olasz származású, élete utolsó három évtizedét Magyarországon töltő Szent Gellért *Deliberatió*ja. Többi műve elveszett — ezekről részben saját utalásaiból, részben mások feljegyzéseiből tudunk —, csupán a legutóbbi időben került elő egy beszédének féloldalnyi részlete. A *Deliberatio* Aba Sámuel (1041—1044) uralkodása idején készült. Kora középkori irodalmunkban egyedülálló, különös mű: tudós tájékozottsággal és szenvedélyes istenszeretettel megírt allegorikus-misztikus bibliakommentár, melyet bibliai asszociációk szőnek át meg át; ugyanakkor a magyarországi politikai viszonyokra vonatkozó aktuálpolitikai utalások is találhatók benne. Szent Gellért kora szerzői közül kitűnik Pszeudo-Dionüsziosz ismeretével, az *Areopagita* szellemi asszimilációja nyugaton is majd csak a XII—XIII. században lesz általános. Mai tudásunk szerint ő az első, aki a bölcselet feladatát így fogalmazza meg: „A filozófia a teológia szolgálólánya." Lett légyen bár idegen, a hungarus-tudat első írásos megnyilatkozását neki köszönhetjük: „Ha beszélt Germánia, ne hallgasson Pannonia" — vallja, és művében másutt is jelzi érzelmi elkötelezettségét: nem Pannóniáról, hanem a „mi Pannoniánkról" ír.

Teológiai mű, királytükör, törvények, oklevelek: mindez néhány évtized alatt. A kereszténységben „fiatal" Magyarország — e jelzőt a középkorban még sokáig hazánk neve mellé ragasztották — valóban fiatalos tudásszomjjal kísérelte meg az európai magaskultúra befogadását. A bencés kolostorokban létrejöttek az első könyvmásoló műhelyek, az első könyvtárak; a rend szabályzata előírta a közös olvasást. Az antik örökség legnépszerűbb áthagyományozói — Cassiodorus, Boethius, Justinianus, Priscianus — Magyarországon is ismertté váltak. És megkezdődtek — mindenekelőtt egyházi igényeket kielé-

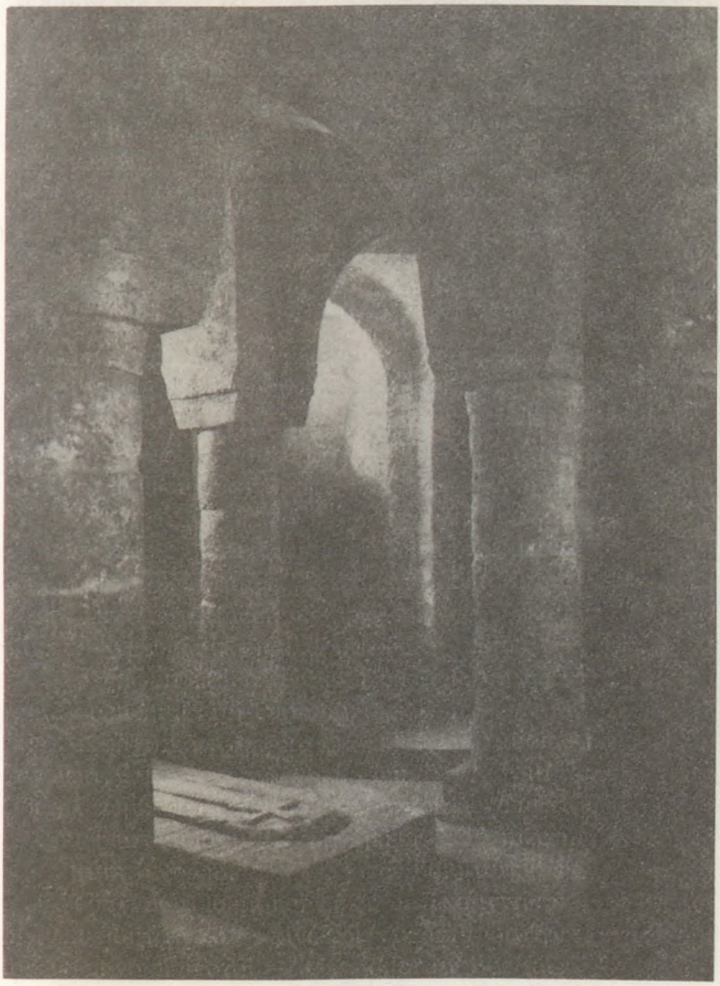

157

157. A tihanyi bencés apátság altemploma I. Endre sírjával, XI. század közepe

gítendő — az építkezések. Már kőtemplomai voltak a Szent István alapította tíz püspökségnek, az apátságoknak és prépostságoknak; általában egy- vagy háromhajós, kereszthajó nélküli, félköríves szentélyükkel Kelet felé forduló épületek. Afféle magyar Aachennek szánta Szent István a két homlokzati tornyú székesfehérvári pillérbazilikát. Gazdagságáról, egykori káprázatos berendezéséről Hartvig püspök Szent István-legendája tudósít. Államalapító királyunk ide temetkezett. Ebben az időben épült továbbá a kalocsai, a pécsi, az esztergomi és a gyulafehérvári székesegyház.

Az első világi építkezések még Géza alatt megkezdődtek, aki fejedelmi székhelyén, az esztergomi várhegyen, kőpalotát emeltetett. A munkálatok Szent István idejében is folytatódtak, ekkor épült a palota központjában az a körkápolna, amelynek falaiból ma is látható valamennyi. Az épületegyüttest várfalak körítették. Máshonnan e századból nem tudunk kőből épült várról. Az ispáni székhelyeken vesszőfonatos, tapasztott palánkok állhattak, egyes helyeken pedig — talán még nomádkori sajátságként — égetett agyagsáncok.

A XI. század közepének legteljesebben fennmaradt építészeti emléke a feldebrői templom. Aránylag nagyméretű, négyzetes alakú sírtemplom, alatta (közel eredeti mivoltában reánk öröklődött) kéthajós altemplommal. Aba Sámuel emeltette, akárcsak a szomszédos, építészetileg a feldebrőivel rokon tarnaszentmáriai egyházat. Mindkét épület keleties jellegű, bizánci vonásokkal, legközelebb azonban a grúz vagy az örmény mintákhoz állnak. Hasonló térszerkezet-megoldások Európában csak elvétve és szétszórtan találhatók.

Sajnos csak romok, jó esetben az altemplom eredeti részei, néhány kőfaragvány-töredék — vagy ezek sem — maradtak ránk a Szent István kori apátságokból (Pannonhalma, Zalavár, Pécsvárad, Bakonybél stb.).

A kőtöredékek egy részére az Európa-szerte gyakori szalagfonatos díszítés, más részére a honfoglalás kori tarsolylemezekről megismert palmettás motívumok jellemzők; e két típus együttes jelenléte is megfigyelhető. Az első csoport korai elterjedését bizonyítja az a kőfaragvány, amely az 1019-ben

158

158. Szent Gellért megölésének ábrázolása a Magyar Anjou-legendáriumXIV. század első fele

felszentelt zalavári monostorból került elő. E stílus legszebb és aránylag ép emléke a Székesfehérvárott talált kőkoporsó, első királyunk egykori nyughelye. Római szarkofágból van átfaragva, oldalain szalagfonattal keretezett domborművek.

A késő szászánida-kör jellegzetességeit magán viselő, nálunk igen elterjedt másik csoportról bizonyossággal nem dönthető el, hogy a palmettás motívumok közvetlenül a honfoglalás időszakának ötvösművészetéből, avagy Bizáncból, vagy a normannoktól, vagy más közvetítő területről kerültek a magyar kőfaragó-művészetbe, mindenesetre nyomósabb érvek szólnak a bizánci hatás mellett.

Jóllehet az írott források — elsősorban a kolostorok alapítólevelei és leltárjegyzékei — esztergályos-, fazekas-, ötvösmesterekről és gazdag tárgykultúráról adnak hírt, a kor iparművészeti alkotásai, a pogány koriakhoz hasonlóan, csak igen kis számban maradtak ránk. Külföldi (regensburgi?) ötvös műve Gizella királynénak — Szent István feleségének — édesanyja sírjára készíttetett aranykeresztje. Felirata négy latin hexameter-sor, van olyan kutató, aki szerint ez a legkorábbi magyarországi vers (1018?). Több tárgyi emlékünkön, a Szent István kori ország legfőbb kulturális sajátosságaként, harmóniába oldva keveredik Kelet és Nyugat művészete. Például az első hazai bronzfeszületeknél a kereszt formája az archaikus *keleti*, a korpusz kialakítása a *nyugati* hatás eredménye.

A korai textilművesség egyetlen ránk maradt emléke a koronázási palást. Eredetileg miseruha volt, amelyet — felirata szerint — Gizella királyné és Szent István király 1031-ben adományozott a székesfehérvári bazilikának. Koronázási palásttá a XIII. században alakították át. Hímzéseinek ábrázolásmódja bizánci és Karoling hagyományokat követ, technikai kivitelezése a regensburgi textíliákéval azonos, a motívumok krisztológiai vonatkozásúak.

A XI. század második felétől, különösen Szent László és Kálmán korától, a keresztény magyar állam megerősödik; az aránylag békés viszonyok közepette kialakul középkori latin nyelvű irodalmunk két legjelentősebb műfaja: a legenda- és a történetírás.

159

160

159. A pécsi székesegyház altemplomának lejárati domborművei, 1120 körül

160. Királyfej Kalocsáról, XIII. század

István királynak, Imre hercegnek és Gellért püspöknek 1083-ban történt szentté avatásakor még nem telt el száz év 993 óta, amikor is XV. János pápa azt az Udalrik (Uldarik, Ulrik) püspököt avatta szentté (ez volt az első pápai szentté avatás), akinek, egyéb érdemei mellett, legnevezetesebb tette a pogány magyarokkal szembeni hősies ellenállása volt. Érthető, hogy a legendák — a szentek olvasásra szánt mesés életrajzai — már témaválasztásukkal is át kívánták rajzolni az „ördögi magyar" arculatot, ezt a keresztény országokban, főleg Németországban rólunk élő képet; abban bízván, hogy a független keresztény Magyar Királyság portréja így végleg felkerülhet Európa tablójára.

Korban első legendánk két remetének, Zoerárdnak (Andrásnak) és Benedeknek örökíti meg életét, amely nem más, mint böjt, ima, önkínzás és munka. A szerző Mór, pécsi püspök, korábban pannonhalmi apát. Első magyar származású íróink egyike ő, világos latinságú, rövid művét 1064 után írhatta.

A lassanként formálódó magyarság-ideológia kialakításában elévülhetetlen érdemeket szerzett az az ismeretlen bencés, aki Szent László uralkodása alatt, hozzávetőleg 1077 és 1083 között megírta Szent István első, „nagy" legendáját. Ebben azt olvashatjuk, hogy népünk Isten rendeléséből érkezett Pannónia földjére, méghozzá azért, hogy Isten eszközeként megbosszulja a keresztények eltévelyedéseit. A honfoglalás (amelyet már az *Intelmek* átértelmezett) és a kalandozások így egy csapásra krisztianizálódtak. Nehezebb feladat volt a magyar függetlenség eszmei igazolása. A pápaság és a császárság küzdelmének időszakában önvédelmi szempontok követelték annak a bizonyítását, hogy Magyarország sem a német császárnak, sem a pápának nem hűbérbirtoka. A német hódító szándék és a hozzá kapcsolódó ideológia nem sok gondot okozhatott a legenda írójának: Géza (1074—1077) és László herceg a mogyoródi csatában (1074) az ország függetlenségét fegyverrel védte meg; a tollra hárult azonban ez a feladat a pápa ellenében. A legendaíró nem akármilyen ötlettel állt elő: nála bukkan fel elsőként a „Magyarország Mária

országa" gondolat, amely a magyar katolikusok között máig élő eszme, s amely születése pillanatában a pápától való távolságtartás egyik eszköze volt. A korabeli, a jogfelfogásban is érvényesülő gondolatmenet szerint ugyanis: ha egyszer Magyarország Mária országa, nem lehet a pápaság, a „terra sancti Petri" része, egyszerűen azért nem, mert a mennyei hierarchiában Mária fölötte áll Szent Péternek. A legendában István királyt mint bőkezű alamizsnaosztót, szentesen komor, türelmes és alázatos férfiút ismerjük meg.

Némileg más portré domborodik ki a szent uralkodó második, „kis" legendájából, amely valamikor Kálmán uralkodása alatt íródott. A szerzőt — aki utal a korábbi legendára, mint „ugyanezen tárgy hiteles első szövegére" — szintén nem ismerjük. Szent Istvánnak itt uralkodói erélye, politikai ellenfeleit nem kímélő volta hangsúlyozódik, továbbá grammatikai tanultsága. A tulajdonságok közül ugyan az előbbi Szent Istvánra is jellemző volt, a kiemelt vonásokban azonban inkább ismerhetünk Kálmánra. A szerző láthatólag uralkodóját igyekszik igazolni, azt a királyt, akire kivételes műveltsége ragasztotta a „könyves" jelzőt — hasonló nevet egyetlen külföldi uralkodó sem viselt a középkorban! —, és aki ugyanakkor nem habozott kegyetlenül megvakíttatni uralomra törő öccsét, Álmos herceget.

A harmadik Szent István-legendát, az előbbiek felhasználásával, Kálmán király felkérésére Hartvik püspök írta. Műve nemcsak kompiláció, a korábbi legendákhoz képest több újdonságot is tartalmaz. Ezek közül talán a legérdekesebb a koronaküldés csak innen ismert meséje. Azt, hogy Szent István a pápától kapta koronáját, az eddigi szerzők, ha nem is hallgatták el, jobbnak látták nem részletezni. Kényes politikai kérdés volt ez, hiszen a pápaság többek közt épp a koronaadásra hivatkozott, amikor jogot formált az országra. Hartvik ügyesen érvényteleníti ezt az érvet, előadásában Szent István nem a pápától, csak a pápa által, de közvetlenül Isten rendelésére kapja koronáját, s az egyházfő a szent királyt önmagánál is többnek, Krisztus apostolának ismeri el. (A pápa csak „apostoli".)

Szent Imre életéről egy legenda maradt fent, három bevezetéssel. A legenda a szentté avatás (1083) után és hihetőleg 1120 előtt készült. A szerző Szent Imre csodái közül — sejtetni engedi, hogy számtalan ilyen volt — egyet tart érdemesnek a részletes megörökítésre; ebben egy Konrád nevű, fölöttébb bűnös *német* férfi nyer Istentől bűnbocsánatot Imre herceg közbenjárása által. (Ez időben német területeken a magyar szentek szent voltát többnyire tagadták.) Szent Imre fő erénye, szűzessége, a papság elé állított példa lehetett: a korabeli honi klérus ugyanis ezt az erényt nemigen akarta gyakorolni, sokaknak felesége, gyermeke volt.

Több legendát ismerünk Gellért püspökről, egy hosszabbat és egy rövidebbet, továbbá egy 1519-ben kiadott, nyomtatott változatot. Az álláspontok nem egységesek, de valószínű, hogy a nagy legenda alapszövege a XI—XII. században készült, a ma ismert textus ennek XIV. századi bővített átirata, a kis legendát pedig a nagyobbik összövegéből kivonatolták, írták át prédikáció céljára a XII. század második felében.

Bár a nagy Szent Gellért-legenda sem szűkölködik politikai — mindenekelőtt belpolitikai — vonatkozásokban, ezek kihüvelyezése helyett érdemesebb a kiforrott írói eszközökre figyelnünk. Az ismeretlen szerző Gellért püspök életét színes történetté, valóságos kis novellává kerekíti. Népmeséket idéző, talán hősi énekekből merített fordulatokat is művébe épít. A cselekményt a gyakorta alkalmazott párbeszédek teszik pergővé, és nem riad vissza a szerző attól sem, hogy humoros, vidám, anekdotaszerű jeleneteket szőjön művébe. E legendát joggal tarthatjuk Árpád-kori irodalmunk egyik csúcsteljesítményének.

László király szentté avatása (1192) körüli időben, esetleg néhány évvel később írhatta meg egy pannonhalmi bencés (?) szerzetes Szent László legendáját. Ez az alapszöveg azután több változatban maradt ránk. A mű kifejezetten idoneista szellemű, teljes mértékben igazolja Szent Lászlót, aki az uralkodásra való alkalmassága jogán lett király, a legitim szempontból törvényes, ámde a regnálásra alkalmatlan Salamon ellenében. Ügyes retorikai fogás a szerző részéről, hogy hősét

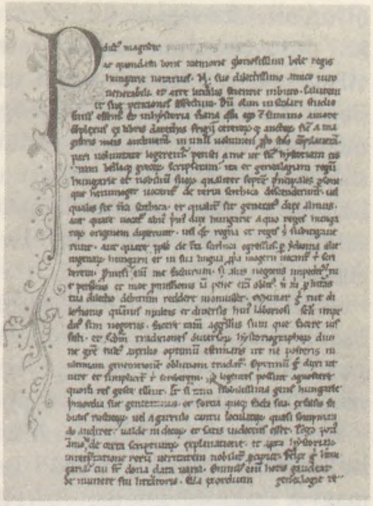

161

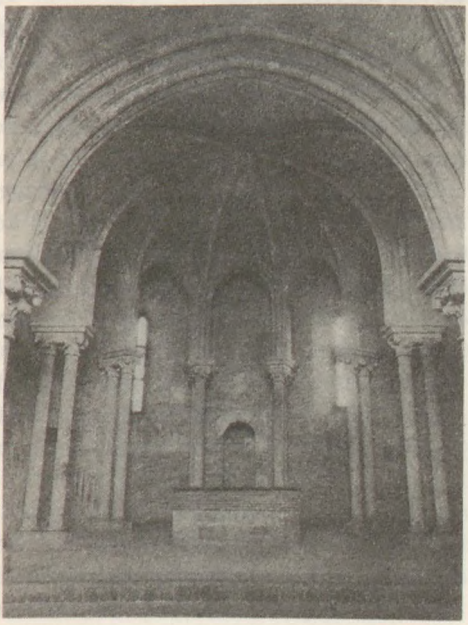

162

161. Anonymus (P. mester) Gesta Hungarorumának első oldala, 1200 körül

162. Az esztergomi várkápolna szentélye, XIII. század eleje

olyan tulajdonságokkal ruházza fel, amelyeket a királyszentelési ordo vár el az ideális uralkodótól. Jóllehet a lovagvilág etikai kódexe még nyugaton sem létezett rögzült formában, Szent László egyes tulajdonságai határozottan a lovagi eszményekre emlékeztetnek, gondolunk itt például a szent férfias szépségének leírására: „Mert erős volt a keze, tetszetős a külseje, s miként az oroszlánnak, hatalmas lába-keze, óriási a termete, a többi ember közül vállal kimagaslott..." (Kurcz Ágnes fordítása.)

A cseh, lengyel és orosz történeti irodalommal egy időben induló magyar gesta- és krónikaírás legkorábbi alkotásait elpusztította az idő, a szövegeket csak a későbbi művek őrizték meg többé-kevésbé, kiváltképp a *Képes Krónika*.

Az első, szövegében is ránk maradt történeti munka egy ismeretlen, önmagát csupán betűjellel megnevező („P"), a magyar szakirodalomban ezért Anonymusnak nevezett szerző műve, a *Gesta Hungarorum*. A névtelen feltehetőleg III. Béla udvari jegyzője volt.

A gesta — bár nem maradt hatás nélkül — nem tartozik bele krónikairodalmunknak abba a vonulatába, amely a kezdetektől Thuróczy János *Magyar Történet*éig egy fokozatosan alakuló, egymásra rétegződő krónikasorozatot alkotott.

Anonymus az „oly igen nemes magyar nemzet" múltját beszéli el, az őshazában történtektől kezdve a kalandozások koráig, középpontjában a honfoglalással. Teszi ezt azzal a céllal, hogy — mint maga mondja — „Magyarország királyainak és nemeseinek származását" megörökítse. A *Gesta Hungarorum* nem a klasszikus középkori műfajok valamelyikébe, hanem a nyugaton a XII. században divatba jövő regényes gesták közé sorolható, mi több, a francia, angol és katalán regényes gestákkal mutat feltűnő stiláris egyezéseket. Inkább irodalmi, semmint történelmi alkotás: az író saját képzelete szerint idézi meg a múltat. Így korának állapotát vetíti vissza akkor, amikor helyenként lovagi tornákra emlékeztető viadalokról ad hírt, a Kárpát-medencébe helyez majd csak később ideérkező népeket, korának helyneveiből pedig etimologizá-

lással hősöket és eseményeket talál ki. Lenézéssel nyilatkozik a parasztok és jokulátorok hamis és „csácsogó énekeiről", ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy bizonyos mértékig fel ne használja eme megvetett forrásokat. Ennek köszönhetően van tudomásunk arról, hogy a magyarság eredetmondája, továbbá az egykori híres vitézek tettei — Tétényé, Lélé, Bulcsúé, Botondé — a XII—XIII. század fordulója táján még „fabulákként" éltek a magyar énekmondók ajkán. Anonymus honfoglalás-koncepciójában Árpád vezér Attila leszármazottja, s mint ilyen, ősei jogán foglalja vissza Pannóniát, hiszen e föld korábban Attila birodalmának volt központja.

A legnagyobb hatású történelmi-politikai koncepció Kézai Simonnak, IV. (Kun) László (1272—1290) udvari papjának-történetírójának nevéhez fűződik. Művét 1283 körül, a korábbi magyarországi gestákon kívül olasz, francia és német forrásokra támaszkodva írta. Nemesség-ideológiája majd Thuróczy és Werbőczy tollán él tovább, a hun népet a magyarság ősévé megtevő, élénk fantáziával kidolgozott történetének pedig még századunkban is voltak-vannak hívei.

A nemes-nemtelen közötti választóvonalnak — talán részben a lovagi epika hatására — a fegyverképességet tekintette, okoskodását arra alapozva, hogy a nemesek ősei egykor „Isten és a nép" nevében hadba szálltak, míg mások megtagadták a harcot, a nemtelenek ez utóbbiaknak, a gyáváknak a leszármazottjai.

A hun és a magyar nép azonosítása nem Kézai Simon mester találmánya. A magyarság őseit elsőként bizánci, majd kijevi források nevezik hunoknak, idővel pedig nyugaton is általánosan elterjed a hun-magyar azonosítás, ránk nézve éppen hogy nem hízelgő jelleggel. Kézai magyarországi történetíró elődeinél — Anonymusnál, Ákos mesternél — is felmerül a hun-magyar rokonság gondolata. Az ötletdús Kézaié azonban az érdem, hogy meggyőző erejű mondává tudta bővíteni-szerkeszteni a hagyományt. Szubjektív és utopisztikus víziója a történelemről mindenekelőtt aktuálpolitikai célokat szolgált: a bárók ellenében a középnemesség dinasztikus szemléletű ideológusa volt.

Szigorúan véve nem történeti mű, hanem emlékirat az olasz származású Rogerius *Carmen miserabile* (Siralmas ének) című munkája. Mai szemmel nézve azonban Rogerius inkább ír történelmet, mint jó néhány gestaíró: ő a tatárjárás eseményeinek okait is igyekszik feltárni. Tatár fogságba eséséről, majd szökéséről, a meggyötört, végigpusztított országról kiforrott írói eszközökkel ad képet, ritmikus prózája élvezetes olvasmány. Írását 1243—1244 tájt fejezhette be.

Az irodalmi tevékenységet is kifejtő, nagy műveltségű klerikusok igen kevesen voltak a XI—XII. századi Magyarországon. E szűk réteg a királyi udvar szolgálatában állt, főpapi állásokat töltött be. Érthető, hogy a szövegek ez időben szinte kizárólag az uralkodó dinasztia politikai érdekeit képviselik. Ezért, hogy azok a magyar szentek, akiknek kultusza országszerte elterjedt — Zoerard és Benedek nem tartoztak közéjük — az uralkodó család tagjai, vagy olyan hittérítő, mint Szent Gellért, aki a magyar állam és egyház megszervezésében is érdemeket szerzett. Ezért vezető műfaj a történetírás, s Magyarországon ezért fonódik még szorosabban össze a legenda- és történeti irodalom, mint másutt. A XIII. században szélesebb lett az írástudó réteg, s gyengébb a központi hatalom: Anonymus és Kézai krónikája már ezt a változó helyzetet tükrözi.

Párhuzamosan legenda- és történetírásunk kezdeteivel, a XI. század utolsó harmadában, újabb lendületet vettek az építkezések. A legnagyobb szabású vállalkozás az 1064-ben leégett pécsi székesegyház felső-itáliai mintákat követő újjáépítése volt; a falakat gazdagon díszítették kőfaragványokkal és festményekkel. E XIII. század elején befejeződött munkálatok országosan hatottak.

A XII. század folyamán készült a feldebrői altemplom bizánci—felső-itáliai hatásról tanúskodó freskóciklusa, legjelentősebb korai falfestészeti emlékünk.

A fémművesség, az ötvösség területén is jelentkezik a pécsi stílus. A XI. század utolsó évtizedeinek és a XII. századnak a képzőművészetét láthatólag egy viszonylag egységes, felső-itáliai indíttatású ízlés jellemzi.

III. Béla idején Esztergomban a korábbiaknál korszerűbb templom- és palotaépítkezések kezdődtek. A királyi udvar és az érsekség egyaránt franciás műveltségű volt: III. Béla mindkétszer francia feleséget választott; Jób, esztergomi érsek — akárcsak a kancellária több tagja — Párizsban tanult, az udvar szellemi életének vezetése a francia alapítású szerzetesrendek, a premontreiek és a ciszterciták kezében összpontosult. Mindkét rendnek, de kiváltképp a ciszterciátáknak, magas építészeti kultúrája volt.

III. Béla és Jób érsek az esztergomi várhegyen háromhajós, nagyméretű, pilléres bazilikát emeltetett. Nyugati főkapuja, a híres „porta speciosa" (szép kapu) vörös márványból készült, és színes márványberakásos kődomborművek díszítették. Timpanonjában a trónoló Madonna, balján Szent István király, amint felajánlja neki az országot, jobbján Szent Adalbert — akinek a templomot szentelték — volt látható.

A székesegyház tőszomszédságában épült a királyi palota, benne a királyi lakótorony, a „fehér torony". A palotán és a várkápolnán francia és magyar kőfaragók dolgoztak, az épületeken már megfigyelhetők a kora gótika stílusjegyei. Az esztergomi építkezések hatása széles körben sugárzott szét az országban.

Ciszterci építészek dolgoztak a szintén koragót stílusú pilisszentkereszti kolostoron, ahol a kor neves picardiai építészmestere, Villard d' Honnecourt is megfordult; ő készítette Gertrudis királyné síremlékét, a *klasszikus francia gótika* stílusában. Ugyancsak a ciszterci szerzeteseké volt a XIII. század első felében épített, s máig aránylag épen megmaradt bélapátfalvai apátsági templom.

A XII—XIII. század az „eigenkirche", a nemzetségi alapítású monostorok létrejöttének időszaka. A XII. századból mintegy harminc, a XIII-ból mintegy hatvan ilyenről van tudomásunk, a század végére a monostorok alig több mint tíz százaléka királyi alapítású. A sokféle templomtípus egyetlen állandó eleme a nyugati karzat, amely egyértelműen jelzi a magánalapítás tényét; plébániatemplomokban vagy királyi alapításoknál sosem található. A nemzetségi monostorok leg-

szebb emlékei közé tartozik a lébényi (1208), amelynek statikai újdonsága, hogy a tornyok a mellékhajókon ülnek; a lébényi mintájára építeni kezdett jáki (a munkálatok közben azonban a tervek többször változtak), amelynek szépségesen gazdag az épületplasztikája; a zsámbéki, amelyen a korai és a klasszikus gótika keveredése figyelhető meg. A jáki mestereknek köszönhető a környékbeli kisebb templomok (Csempeszkopács, Őriszentpéter, Magyarszecső) színvonalas díszítése is.

Az Árpád-korból közel kilencven körtemplomot ismerünk. Főleg az ország központi részein voltak gyakoriak, a legkorábbi Veszprémben, valószínűleg még a X. században épült.

A tatárjárást követően IV. Béla (1235—1270) új védelmi politikájának eredményeképpen nagyarányú várépítkezések kezdődtek. 1242 és 1258 között épült a visegrádi vár, többek közt az a hatszögű lakótorony, amely ma Salamon-torony néven ismert. Egyházi, püspöki építtetések eredménye a sümegi, a szombathelyi, a győri és még sok más vár; főurak emelték például Fraknó és Léka várát. A várakhoz tartozó várkápolnák közül kiemelkedik szépségével a királyi építtetésű veszprémi Gizella-kápolna (XIII. század). A kor várépítészetére általában a funkcionalizmus, a védelmi feladatnak alárendelt gyér ornamentika jellemző.

Az egyházi építészetben a XIII. század második felétől a vezető szerepet a ciszterciáktól a kolduló rendek veszik át. Ferences templomok minden nagyobb magyar városban épülnek. Általában egyszerű külső tömegkialakítás és sok férőhelyes belső tér jellemzi őket, homlokzati tornyot többnyire nem építenek. Az általános típustól eltérő a soproni ferences templom: háromhajós, sokszögű szentéllyel, hatalmas, csúcsíves ablakokkal, gótikus bordás keresztboltozattal. A ferences építészet jellegzetes példája ellenben az 1298-ban felszentelt pozsonyi monostor.

A tatárjárást közvetlenül követő időkben építették a Szent Miklósnak szentelt budai domonkos kolostort és templomot; a hajó északi fala a félköríves záródású ablakokkal ma is látható a Hilton szállónál. A Nyulak-szigetén először női

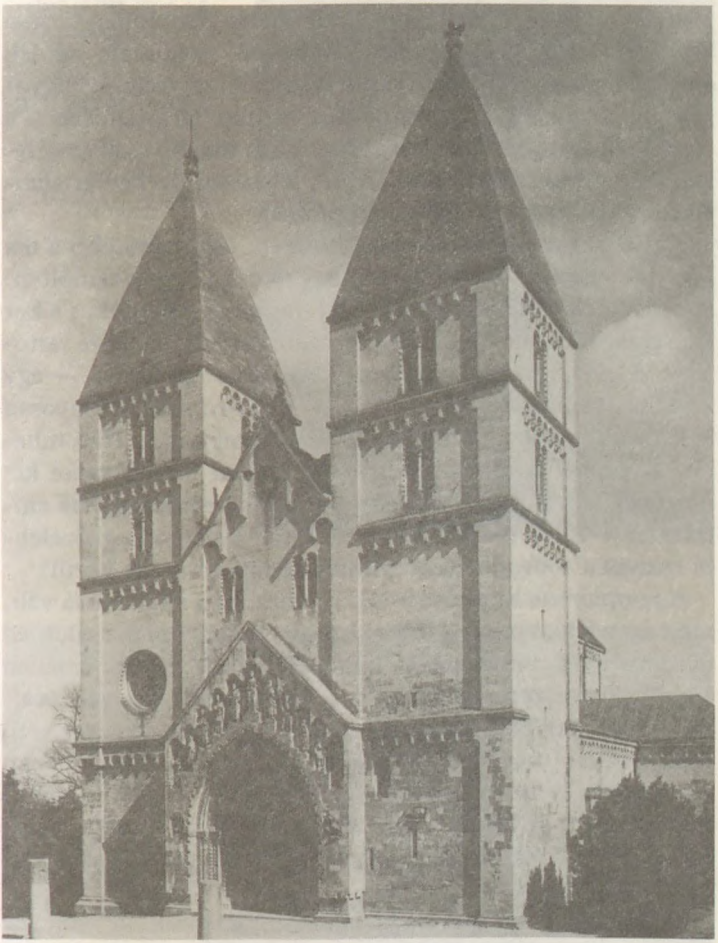

163

163. Az 1230 körül épített jáki bencés apátság

domonkos kolostor épült (XIII. század közepe), ennek elrendezését a Margit-legendából jól ismerjük, majd közvetlenül mellette a 70-es évek táján egy ferences templom — ritka kivételként félköríves szentélyzáródással. A kolduló rendek építészete szorosan kapcsolódott a korábbi ciszterci hagyományhoz (rózsaablak, konzolok, boltozati tartórendszer), a ciszterci építészet közvetlenül azonban inkább csak Erdélyben folytatódott (Kerc monostora, a brassói Szent Bertalan-templom, a Barcaság falusi templomai).

A plébániatemplomok közül az egyik legjelentősebb a ma Mátyás-templom (korábban: Nagyboldogasszony-templom) néven ismert. Valószínűleg királyi mesterek építették, s a kor leggazdagabb, méreteiben is impozáns templomai közé tartozott. A XIII. század közepén kezdődött építkezés — egy korábbi templomot építenek át — 1269-re már bizonyosan befejeződött: ekkor szentelik fel újra a templomot. Háromhajós, álkereszthajós bazilika volt, a nyugati homlokzatán két toronnyal. (Jelenlegi formáját — amely az eredetire csak emlékeztet — XIX. századi átépítése során nyerte.) Legközelebbi rokona a soproni Szent Mihály-templom (1280 körül).

A templomok kifestése a XIII. században általánossá vált, mint azt a jáki, vizsolyi, hidegségi, süvétei, dejtei és szalonnai falfestmények bizonyítják. Feltehetőleg IV. Béla idejében készültek a veszprémi Gizella-kápolna freskói, amelyeket sajnos a barokk ízlés idején átfestettek. A lékai vár nemcsak szép lovagtermérről nevezetes, de arról is, hogy várkápolnájában egy harcos szent bizánciás alakja látható. A XIII. század végéről már van példa a Szent László-legenda ábrázolására (Ócsa), ez a téma azonban a következő században-századokban lesz fölöttébb népszerű.

Csak keveset tudunk a kor kódexfestészetéről, az emlékek katasztrofális méretű pusztulása is feltételezhető.

A fejlett ötvösművészetet míves vízöntők, a lovagi költészet jeleneteit ábrázoló tál, különböző ékszerek és uralkodói jelvények, többek közt női koronák és kegytárgyak jelzik. Elég bizonytalan azonban, hogy ezek közül mi készült Magyarországon, s mi külföldön. A tárgyak egy csoportja bizonyítható-

164. Ülőfülkés kapualj a budai várban (Dísz tér 5.) a XIII. századból

165. Szepesvár, XIII—XIV. század

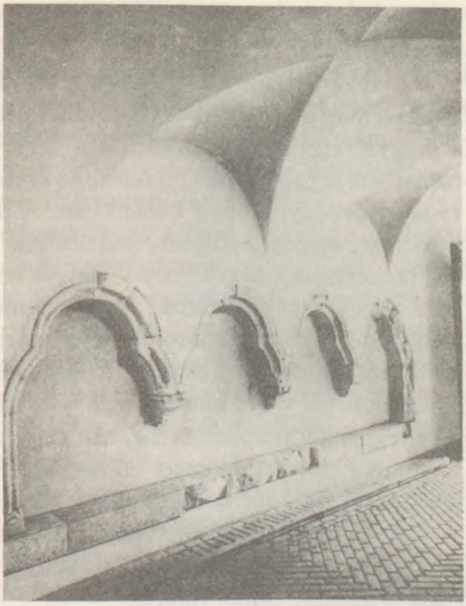

164

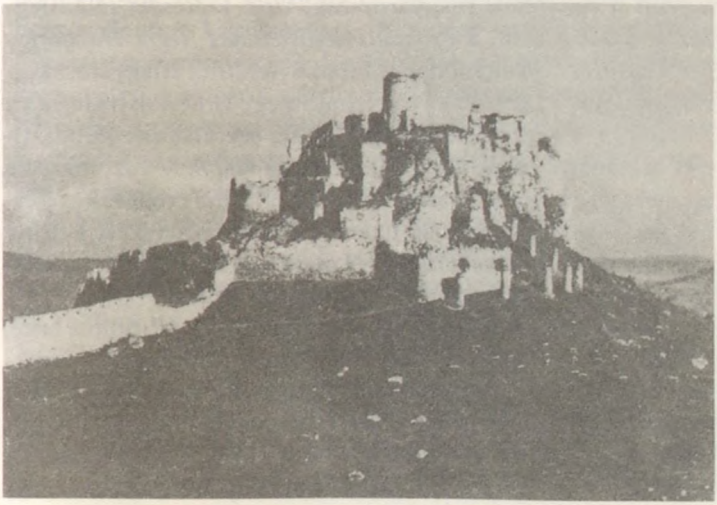

165

an velencei import. Jellemző emlékei még a kornak a királyi pecsétek.

A magyarországi kereszténység első két évszázadában alakul ki a magyar liturgikus irodalom is, s ennek velejárójaként a magyar egyházi zenekultúra; a XII. századtól pedig az a római—magyar liturgikus rend, az *esztergomi liturgia*, amely 1629-ig érvényben lesz hazánkban. A liturgikus énekek, antiphonák, responsoriumok, sequentiák, tropusok és hymnusok mindenütt a keresztény világban kötelező részei voltak a misének és a zsolozsmának. Az egyetemes egyház nemzetközi műfajaiként, országhatárokat nem ismerve, ugyanazok a versek a legkülönbözőbb népek liturgikus igényeit elégítették ki. Ez a költészet — és énekkultúra — inkább különbözött egyházmegyénként, rendenként, mint országonként. Magyar liturgikus költészetről ezért leginkább csak a magyar szentek himnuszai kapcsán beszélhetünk. Az első ilyen versek Szent Istvánról, Szent Imréről, Szent Gellértről és Szent Lászlóról íródtak, a szentté avatásukat követő időkben. Ezek az első magyarországi rímes versek.

A himnuszköltészet, kilépve az egyházi keretekből, világi témák megverselésére is módot adott. Nem liturgikus célra készült a középkori magyarországi latin költészet talán legszebb darabja sem, a *Planctus destructionis Regni Hungariae per Tartaros* (Siralomének a tatárok feldúlta Magyarországról), amelyet 1241—1242 tájt írhatott egy ismeretlen klerikus. A korábbi, virágzó ország képét állítja szembe a végigpusztított országéval, máig ható fájdalommal festve le a szomszédai által magára hagyott ország helyzetét. Bibliai eredetű érvelésmódja — a magyaroknak Isten ellen tett vétkeikért kell ily szörnyű módon vezekelniük — majd a XVI—XVII. századi magyar nyelvű költészetben bukkan fel ismét.

A liturgikus szövegektől elválaszthatatlan a liturgikus zene, e korban a gregorián éneklés. Nálunk, a szomszéd országokhoz hasonlóan, a pentatonizáló dialektusú gregorián terjedt el. Különös fontosságú a *Te Deum* magyarországi dallama, amely csak magyar forrásokból ismert. A XII. század elejére datálható első teljes zsolozsma-karkönyvünk, ez mintegy

1600 antiphonát és 800 responsoriumot tartalmaz. Liturgikus drámát három kódexünk is őriz.

A káptalani iskolák tananyagának fontos része volt a zenei írás-olvasás. A korabeli magyar diák legalább két órát énekelt naponta, és ha figyelembe vesszük a XIII. századra dokumentálhatóan rögzült gregorián szertartási énekrepertoárt, pár ezer tételt kellett emlékezetből ismernie.

A XI. századból származik az a három kódex, amelyben már neuma-írásos hangjegyek vannak. A magyar egyházi zene viszonylag önálló fejlődésére utal, hogy a későbbiekben egy sajátosan magyar hangjegyíró hagyomány alakul ki. Ennek első nyoma a Pray-kódex XII. század végi, már vonalrendszerre írt folyamatos kottabejegyzése. Ezzel a III. Béla idején kialakulhatott notációval a hazai zenekultúra általában megelőzte a környező területeket.

Külön világ volt a kolostoroké. A bencések és a világi egyházak zenei élete ugyan párhuzamosan fejlődött a XI—XII. században, a ciszterciekről és a premontreiekről azonban már joggal tételezhető fel — dokumentumok nem maradtak —, hogy a XII. század folyamán a külföldi, a rendjük megszabta mintákat követték. A kolduló rendek, a ferencesek és a domonkosok zenei kultúrája pedig bizonyosan nem magyar hagyományhoz kapcsolódott. A magas szintű zeneelméleti képzettséggel rendelkező domonkosok a párizsi, a később az anyanyelvű éneklést is pártfogoló ferencesek a pápai liturgiát követték. Az egyetlen magyar alapítású (1270) rend, a pálosoké viszont az esztergomi szertartásrendet terjesztette, esetenként Magyarország határain túl.

A kor világi zenei emlékei nem maradtak ránk. A XI. században — talán tovább is — éltek még a pogány vallás rituális énekei, egyfajta primitív, eksztatikus zene, mint erről az 1046-os és 1060—1061-es pogánylázadásokról szóló feljegyzések tudósítanak. Bizonyosra vehető, hogy voltak anyanyelvű énekek a honfoglalásról, királyok és hősök tetteiről, ezeket valószínűleg recitálva adták elő. Tudunk szolgáló zenészekről, akik felvonulási ünnepségeken, hadba szálláskor fúvós és ütőhangszereken játszottak, továbbá különböző mu-

lattatókról, akik ünnepségeken, lakomákon szórakoztatták hallgatóságukat. Az 1200-as évektől a királyi udvarban neves külföldi trubadúrok, minnesängerek is megfordultak, így egy szűk réteg számára nem lehetett ismeretlen a lovagi zenekultúra sem.

Az Árpád-kor magyar nyelvű irodalma általában csak a szóbeliségben élt. A keresztény hit alapvető szövegeit, a *Miatyánk*ot, a *Hiszekegy*et, a *Tízparancsolat*ot a hívek magyarul ismerték. E legkorábbi, latinról magyarra fordított szövegek tele voltak latinizmusokkal, szolgaian követték eredetijüket, és lévén szent szövegek, szinte változatlanul hagyományozódtak. Például a *Hiszekegy* és a *Tízparancsolat* XVI. század eleji lejegyzése (Nagyszombati-kódex, 1512—1513) évszázadokkal korábbi nyelvállapotot rögzít, ezek a szövegek akkor keletkezhettek, amikor a magyar nyelvben még nem volt névelő (körülbelül a XIII. század végéig). Az archaikus-latinos formák továbbélésére jó példa a *Miatyánk* ma ismert szövege is.

Ugyanakkor, éppen azért, mert a latin szövegek magyar fordításai kezdetben csak a szóbeliségben éltek, az írás kötöttségének hiánya miatt, az anyanyelv törvényeinek engedelmeskedő stílusfordulatok sokasága is létrejött. Ez a nyelvezet az élőszóban élés századai után természetesen bekerült az írásbeliségbe, s a szóbeliségben töltött előéletnek hála, a közvetlenül írásban fordított szövegekhez képest egy egészen más jellegű irodalmat teremtett. Az is következik az eddigiekből, hogy fölösleges nagyobb tömegű magyar nyelvű írott szöveget keresnünk, a szóbeliség évszázadaiban ezek hiánya nem elsősorban a források pusztulására, hanem a szóbeliség szinte kizárólagos voltára vezethető vissza. Ha pedig mégis maradtak ránk ez időből magyar szövegek, ezeket a szóbeliségben élő irodalom *esetleges* lejegyzéseinek kell tekintenünk.

A hazai káptalani iskolák, a kolostorbeliek nem különben, alacsony szintű képzést adtak — hasonlóan a korabeli Lengyelországhoz, a Skandináv országokhoz —, a szóbeli előadásnak és a memorizálásnak sokkal nagyobb lehetett a szerepe, mint az írás-olvasás által elsajátított tudományoknak. A XI—XII. században az írni tudók száma néhány száz, a csak

166. A Halotti Beszéd a Pray-kódexben, 1200 körül

167. XIII. századi kódex az első magyar nyelvű verssel, az Ómagyar Mária-siralommal (baloldalt)

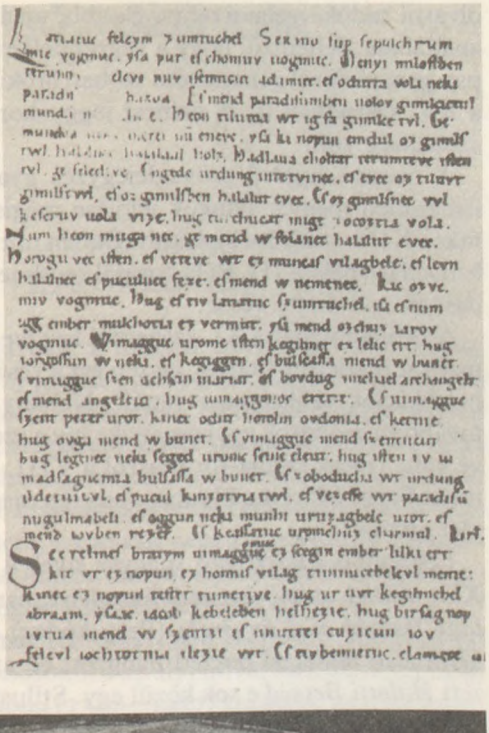

166

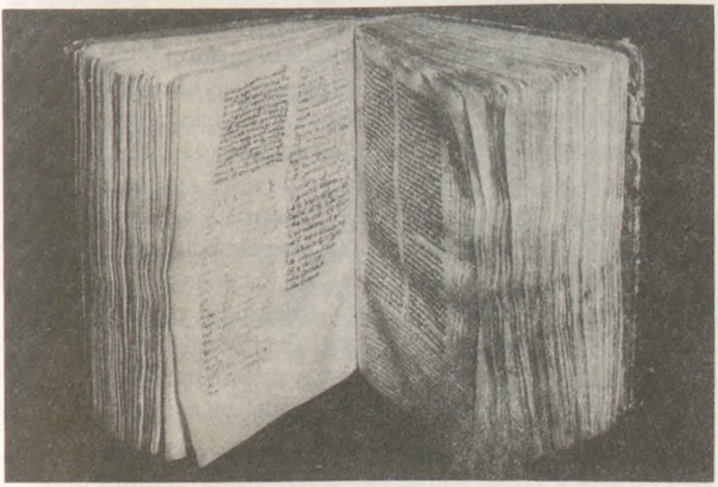

167

olvasni tudóké valamivel magasabb, az alsópapság többsége analfabéta. Jellemző, hogy a végrendelkezők akaratát a falusi pap generációról generációra szóban örökítette tovább — még a XV. században is. A nemesi joggyakorlat alapja szintén a szóbeliség volt.

A magyar nyelvű szöveglejegyzés gyakorlata, a latinban ismeretlen magyar hangok jelölése mégis viszonylag korán, már a XIII. századra kialakult. Ebben mindenekelőtt a királyi kancelláriának, a III. Béla korától rendszeressé váló oklevéladásnak volt döntő része.

A Bibliából már a XI. századtól kezdve készültek rövidebb magyar részletfordítások, hiszen ezt a vasárnapokon elhangzó prédikációk szükségessé tették. Néhány evangéliumi hely, továbbá a zsoltárok egynémelyike így a szóbeli tradíció részévé vált. Írásos Biblia-fordításról a XIII. századból van adatunk: Szent Margit a Nyulak-szigetén magyar nyelvű Szentírást olvasott.

Legrégibb összefüggő magyar nyelvű szövegemlékünk a XII. század utolsó évtizedeiben leírt, harminckét soros *Halotti Beszéd és Könyörgés* (Pray-kódex). A korban nyilván számtalan temetési beszéd hangzott el, az alkalmilag lejegyzett *Halotti Beszéd* e sok közül egy. Stílusfordulatainak tanúsága szerint eredetileg nem írásmű volt. Az ugyancsak a Pray-kódexben lévő, mintájául szolgáló latin sermón kívül még két forrása lehetett: a Biblia és a népszerű egyházi hagyomány. Valószínű, hogy világi előkelőségek előtt hangzott el.

Nem sokkal a *Halotti Beszéd* lejegyzése után, hozzávetőleg a XIII. század első évtizedeiben szerzette egy ismeretlen a *Planctus ante nescia...* kezdetű sequentia magyar változatát, az *Ómagyar Mária-siralmat*. Ez a magyar költészet legrégibb írásban fentmaradt emléke, 1300 tájt másolhatták — igen sok hibával — egy *Sermones* feliratú, főleg latin nyelvű prédikációmintákat tartalmazó kódexbe (Lőveni-kódex). A gördülékeny magyarságú rímes himnusz a misztikus költészet egészen kiemelkedő alkotása, az anyai fájdalom elementáris erejű lírába öntése.

KÉSŐ KÖZÉPKOR

ANJOU-KOR
(XIV. SZÁZAD)

Az Árpád-házi királyokat a magyar trónon felváltó Anjouk uralma (1308—1382) idején gyarapodott ugyan latin nyelvű irodalmunk, és e korból maradtak fent első magyar nyelvű legendaszövegeink, mégis, az iskolák számának aránylag lassú növekedése, az írásbeliség terjedésének viszonylag mérsékelt üteme miatt, az első magyar egyetem (Pécs, 1367) pár évtizedes működése ellenére, e korszak nem a nyelvhez és a tanultsághoz kötődő irodalomnak, hanem sokkal inkább a reprezentációs igényeket szogáló művészeteknek kedvezett.

A lovagi kultúra már III. Béla, majd II. Endre (1205—1235) alatt kezdett meghonosodni a királyi udvarban, később pedig, az Anjouk és Zsigmond (1387—1437) korában, az írott forrásoktól kezdve a kályhacsempékig emlékek sora hirdeti magyarországi meggyökerezését. Anyanyelvű lovagi irodalom azonban csak jelentéktelen mértékben jött létre. Közvetett adataink vannak egy valamikor Anonymus korában íródhatott magyar nyelvű Trója-regény, továbbá egy vele egykorú Nagy Sándor-regény meglétére (lehetséges azonban, hogy ezek nem a lovagi ízlés szerint átírt történetek, hanem ókori szövegek voltak); a magyarországi névadási gyakorlatból pedig valószínűsíthető, hogy a Tristán- és Roland-történeteket vagy azok részleteit is lefordították. (A XV. században Roland kalandjai már bizonyos, hogy magyarul is olvashatók.) A francia chanson de geste motívumai lelhetők föl a XIV. század vége felé keletkezhetett Toldi-mondában, amelyet Ilosvai Péter majd 1574-ben önt verses históriába.

Nem tudjuk, hogy milyen mértékben hatott a lovagi epika

az egyes főemberek nevezetes tetteit megörökítő, a XIII—XIV. században bizonyosan népszerű énekekre, s az is tisztázatlan, hogy a hagyományos magyar hősi ének és ezen alkotások között milyen viszony volt. Elképzelhető, hogy a magyar népballadák egy archaikus rétege a francia lovagi epika hatását is őrzi (például Molnár Anna balladája), ez esetben néhány balladánk összövegét az 1300-as évekből kell eredeztetnünk.

A XIV. század folyamán a teológiai, hagiográfiai és liturgikus irodalom döntően továbbra is latin nyelvű, a vallásosságra a kolduló rendek képviselte misztika jellemző. Hatott azonban a társadalmilag elkötelezett laikus vallásos mozgalom, a beginizmus is, az első magyar nyelvű legendák — Szent Margité és Szent Ferencé — ennek jegyében íródtak.

A Margit-legenda fordítása a latinul nem tudó domonkos rendi apácák számára készült, a Marcellus-féle latin legenda harmadik szerkesztménye alapján. Egy 1510-ből származó másolat, Ráskai Lea keze munkája őrizte meg. Az ismeretlen író szinte naturalisztikus részletességgel rajzolja meg a királylány aszkétikus-misztikus életét. Mindezenközben megismerhetjük a Nyulak-szigeti kolostor belvilágát, az apróbb viszályokat, Margit társnőit, akik a legkevésbé sem mentesek az emberi gyarlóságtól. Mint Horváth János írja: „Nincs e legendában költői idealizálás, nincs hatni akaró mesterkedés; tele van azonban valósággal, melynek faragatlan, olykor vaskos és földes darabjaiból primitív szépséggel állítja össze a »test nélkül lakozó« tiszta eszményiség szobrát." Igazuk van azoknak, akik a szétesőbb szerkezet, a stílus bicsaklásai, a középkori retorika hiánya ellenére — bizonyos mértékben pedig éppen ezért — ezt a naivan a világra csodálkozó legendát értékes irodalmi műnek tartják. Az alkotás egyetlen „tudós" vonása: a szerző Margit életét némely esetben (követve a Marcellus-féle latin forrást) Szent Domonkos aktáinak eszmei, sőt olykor megfogalmazásbeli sajátosságaival hozza párhuzamba.

A század másik magyar nyelvű műve Assisi Szent Ferenc legendája. Ez is latinból (valószínűleg több forrásból) készült, 1370 után. Az eredeti szöveg nem maradt ránk, csak annak

1440 körül leírt másolata, az úgynevezett Jókai-kódex, amely a legkorábbi teljes egészében magyar nyelvű kódexünk. Felbukkanásának rövid ismertetése nem minden tanulság nélküli. 1851-ben, egy júliusi délután a nyitrai gimnázium hatodik osztályos tanulójához, Ehrenfeld Adolfhoz csintalan osztálytársai hozzávágtak egy könyvet. A kis Ehrenfeld művelt és jól nevelt fiú volt, ahelyett, hogy visszadobta volna, felvette s megnézte. Látva, hogy igen régi, a könyv tulajdonosának felajánlott érte három új könyvet. Az üzlet létrejött, s Ehrenfeld Adolf birtokosa lett a legrégibb, egészében magyar nyelvű kódexnek.

Reális becslés szerint a XVI. századi nyomtatott könyveinknek mintegy kilencvenkilenc százaléka pusztult el. Hány százaléka semmisülhetett akkor meg a középkori — s ezen belül a magyar nyelvű — kódexeinknek? S mennyi még — gondoljunk a Jókai-kódex megmenekülésének fatális voltára — a XIX., sőt a XX. században is?

Anélkül, hogy megkérdőjeleznénk azt, amit korábban az anyanyelvű irodalom elsődlegesen szóban való terjedéséről mondottunk, úgy véljük, azt is hangsúlyozni kell: attól kezdve, hogy a laikus vallásos mozgalmak Magyarországon szervezett formában megjelentek — a XIII. századtól —, a latinul nem tudó apácák számára tucatjával készülhettek írásos magyar fordítások. Ezt bizonyítja a Jókai-kódex göcsörtös stílusa is. Itt nem az anyanyelv ellenőrzése alatt létrejött, a szóbeliségben élés korszakában magyarossá csiszolódott fordítói nyelvvel van dolgunk, hanem a latin szöveggel csak nehezen megbirkózó, azt szolgaian és magyartalanul követő fordítással; e szövegek jellegéből is — hosszú prózai történetek — következik, hogy alkalmatlanok voltak az orális hagyományozódásra. (Nem úgy, mint az imák, énekek, beszédek.) Ugyanakkor egy-egy ismerős hely nem szó szerinti visszaadása mutatja, hogy a Ferenc-legenda fordítója is ismerte és természetszerűleg felhasználta a szóbeliségben kialakult stílusfordulatokat. Minden valószínűség szerint — igaz, egy sor sem maradt fent — készült magyar nyelvű Szent Domonkos-legenda is.

A magyar nyelvű irodalomnál természetesen sokkal jelentősebb a latin írásbeliség, nemcsak a már tárgyalt egyházi, de a világi műfajokban is.

Kézai hun történetét az Anjouk idején a ferences történetírók örökítik tovább. Ezekre is támaszkodó mű, amely inkább kompiláció, mint önálló munka a Nagy Lajos (1342—1382) uralkodása idején másolt, majd illusztrált *Képes Krónika*. Az előszó szerint 1358-ban kezdték el írni, a legutóbbi időkig Kálti Márk székesfehérvári őrkanonok szerkesztményének tartották. A magyarok történetét — a hunok pannóniai ittlétét is tárgyalva — a honfoglalástól Károly Róbert (1308—1342) Basarab elleni, 1330-as hadjáratáig beszéli el; e résznél, egy mondat közepén, befejezetlenül megszakad. Az ismeretlen író-szerkesztő nagy érdeme, hogy az azóta már elveszett krónikák-gesták szövegét művébe átmentette. A *Képes Krónika*, bárha kompiláció is, több, mint egyszerűen a régi — esetenként XI. századi — szövegek másolata; irodalmi igényű, egységessé formált történet, amelyen erősen érzik a lovagi ízlés. Ugyancsak lovagi szemléletű, s e nemben a magyar krónika- és gestairodalom utolsó alkotása, Küküllei János *Nagy Lajos király életrajza*.

Magyarország különböző vidékeinek a XIV. században alakul ki határozott, jól elkülönülő művészeti arculata. Az építészetben — és más művészeti ágakban is — a vezető szerep Budáé és a Dunántúlé lesz, de a felföldi bányavárosok, a Szepesség, Erdélyben a szászok és a székelyek lakta vidékek is kialakítják már ekkorra sajátosságaikat.

Tovább nő a várépítkezések száma — a század nyolcvanas éveiben mintegy háromszázharminc vár van Magyarországon —, és megjelenik egy újabb vártípus: a várpalota. Ennek legszebb példája a valószínűleg olasz minták nyomán épült diósgyőri vár. Négy belső toronnyal erősítették, nagyméretű, díszes lovagterme volt. Az épületegyüttes a tájba simult; a harcászati-védelmi funkció az esztétikai alá rendelődött. Az Anjouk építtette visegrádi palota három egységből állt, emelkedő szintjein egy-egy négyszögletes udvarral, amelyekben, a palota legfőbb ékeként, díszkutak voltak. Az épület a cseh

168. Történetíró képe, 1370

169. A diósgyőri vár, XIV. század

168

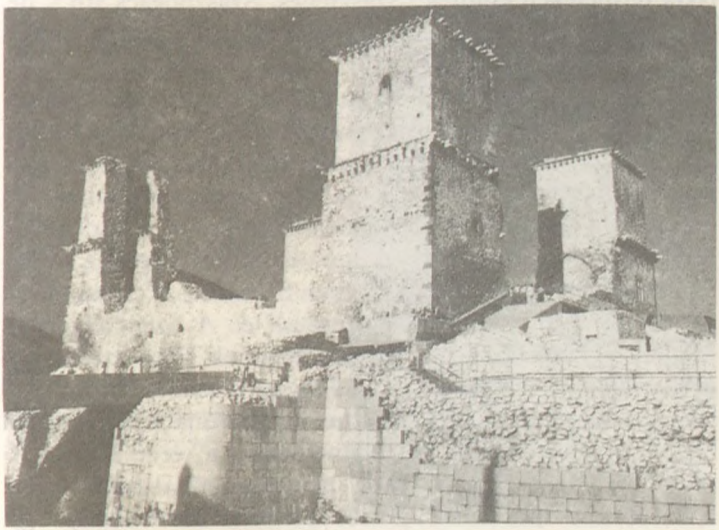

169

mintákkal mutat rokonságot, hasonlóan a Nagy Lajos által tovább építtetett budai várpalotához.

Bővültek a polgárházak, kialakult az a jellegzetesen városi háztípus, ahol a nagyszoba mindig a kapu fölé, az emeletre kerül; kiépültek a királyi városok tornyokkal erősített védőfalai, és megjelentek a polgári reprezentáció sajátos emlékei is, a városházák (máig őrzi eredeti formáit a pozsonyi).

Folytatódtak a templomépítkezések. A párizsi St. Chapelle-t tekinthették mintájuknak a pozsonyi Szent János-kápolna építői. Változatlanul öröklődött ránk a soproni ferencesek káptalan terme, amely egyik legszebb emléke a magyarországi gótikának. Sopron városában megmaradtak az első zsinagógák is. A XIV. század végi Erdélyben — délnémet hatásokra — a pilléres bazilikákat csarnoktemplomokká építik át. Mint például a szászsebesi templomot, amelynek boltozatmegoldását a kolozsvári Szent Mihály-templomon láthatjuk viszont. Az utóbbinak épületplasztikája is igen gazdag. Egyre jelentősebbek — főleg a kolduló rendek jóvoltából — a mezővárosokban folyó templomépítkezések (Keszthely, Szécsény stb.). A falusi templomok közül a legszebbek az erdélyi szászok lakta területeken épültek (Szászfenes, Szászbogács stb.), de színvonalas épületek voltak a pálosok falusi kolostorai-templomai is (Márianosztra).

A magyar bronzszobrászat ez időben a kolozsvári György és Márton testvérpár szobrai révén Európa élvonalába került. Első szobraik Szent Istvánról, Szent Imréről és Szent Lászlóról készültek 1360—1370 tájt, és Nagyváradon állíttattak fel. Feliratuk a testvérek apját, Miklóst is említette, ő kora neves festője lehetett. 1373-ban öntötték az idővel Prágába került Szent György-szobrot, és 1390-ben Szent László lovas szobrát, amely a török idők alatt pusztult el. A Szent György-szobor — olasz és magyar hagyományok ritka szerencsés ötvözete — a korban páratlanul újszerű kompozíció. Azzá teszi elevensége, természethűsége, a nagyvonalú tömegalakítás s ugyanakkor a részletek finomsága, a térbe kihajló ló megformálása. (Jellemző, hogy nem egy művészettörténész XVI. századi újraöntésnek tartotta, lehetetlennek vélve, hogy

170

171

170. Kolozsvári Márton és György: Szent György, 1373

171. A Szent László-herma, XIV. század második fele

a reneszánsz szobrászat előtt ilyen kompozíció születhessék. A különböző vizsgálatok mára egyértelműen tisztázták, hogy a szobor eredeti.)

A faszobrászat emlékei főleg Erdélyből és a Felföldről ismertek: szárnyasoltárok, feszületek, Madonna-szobrok. A romanikát a század második felében már gyakorta váltja fel a gótika, a ferences misztika hatására pedig — elsősorban a Szepességben — a szenvedő istenember ábrázolása (mateóci feszület). Francia hatásról vallanak a karcsú, szép arcú, elegánsan redőzött ruhájú Mária-szobrok, mint például a szépséges toporci Madonna. Szoborcsoportok jobbadán csak a Szepességben maradtak fent. Kivételesen jól sikerült alkotás a Héthárson (Sáros megye) őrzött, 1350 tájt készülhetett Pietà. A bronzszobrászathoz hasonlóan a falkép- és miniatúrafestészet is most éri el a legmagasabb szintet. 1340 körül Telegdi érsek az esztergomi királyi várkápolnát egy első osztályú olasz festővel díszítteti: ezzel a korszerű európai festészeti hagyományok érkeznek el hozzánk. A műből mára csak nyolc apostol mellképe maradt. Az itáliai trecento minták követése a Gömör megyei falképeken is érződik (Csetnek, Gecelfalva, Rimabánya stb.). A tradicionálisabb szepességi falfestészet szintén az olasz, s az olasz által közvetített bizánci hagyományokhoz kötődött. Ugyancsak az itáliai trecento stílusában készültek az erdélyi Magyarfenes és Almakerék templomának freskói, ez utóbbin a nyugat-európai udvari művészet hatása is feltűnik. Itálián kívül a korabeli olasz festészet csak Dél-Franciaországban, Csehországban és nálunk hatott közvetlenül.

A Dunántúl délnyugati területein alkotott a festményeit évszámmal és névvel is jelző öntudatos mester, Aquila János: 1378-ban Veleméren, 1383-ban Bántornyán, 1392-ben Mártonhelyen. Itteni önarcképén kucsmában, magyaros ruhában, karddal — azaz nemesként — ábrázolta magát. Önarcképei a legkorábbiak közé tartoznak a nyugati festészetben, stílusa pedig már az internacionális gótikát előlegezi.

Külön kell szólnunk azokról a falfestmény-sorozatokról, amelyek Szent László egyik mondáját — a művészettörténet

172

173

172. Szent László cserhalmi csatája a gelencei római katolikus templom falfestményén, XIV. század

173. A Zsigmond király alapította óbudai egyetem címere, XV. század

szóhasználatában: legendáját — elevenítik meg, s ezzel kapcsolatosan arról a XIII—XV. századi Szent László-kultuszról, amely kultúránk egészén nyomott hagyott. László király egyrészt a lovagkirály eszményének megtestesítője volt, másrészt — s Anjou-udvarbéli kultuszának kialakulásában alighanem ez a fontosabb — az idoneitás-elv példája. A róla szóló mondát megtaláljuk a *Képes Krónikában*, Heinrich von Mügeln latin (1352) és német (1360) szövegeiben, az *Orosz évkönyvek*ben (az 1247. év eseményeinél), továbbá a XV. századi magyarországi történetírásban (Thuróczy, Bonfini). Számos képi ábrázolása is van: a *Képes Krónikában*, az Anjou-(Vatikáni-)legendáriumban, a bécsi egyetem magyar diákjai anyakönyvének címlapján (1414), Thuróczy krónikájának nyomtatott kiadásában (Augsburg, 1488) és végül a már említett, a legfontosabb: középkori falfestészetünknek ez a leggyakoribb témája. (Bögöz, Gelence, Gömörrákos, Kakaslomnic, Kraszkó, Liptószentandrás, Rimabánya, Székelyderzs, Szepesmindszent, Tereske stb.). A történeti források a mondát meglehetősen ellentmondóan beszélik el, a falképek ikonográfiája azonban mintegy kétszáz éven keresztül lényegében változatlan. Feltűnő, hogy bár a falfestmények — szám szerint közel negyven — csak templomok falán maradtak ránk, az egyház által szentesített Szent László-legendához semmi közük. E freskók néhány motívuma talán népvándorlás kori, mítikus eredetű; a képi megfogalmazásokban azonban már jelentős a nyugati keresztény minták módosító hatása. A középkori magyar falfestészetben ez az egyetlen olyan falképciklus, amelynek ikonográfiája önálló (főleg a motívumok összefűzésében), amely nem az Európában szokásos ábrázolásokhoz kapcsolódik.

Néhány kevésbé díszes, egyházi használatra szánt misekönyv és zsoltároskönyv mellett könyvfestészetünkben immár megjelennek a világi célú, pompás kiállítású kódexek. Többségüket a bolognai egyetem körül létrejött kódexfestő műhelyek stílusa jellemzi. Talán Magyarországon, talán Bolognában készült az Anjou-(Vatikáni-)legendárium. Annyi bizonyos, hogy a magyar liturgia sajátosságait őrzi, és megta-

lálhatók benne a magyar szentek legendái. Igen valószínű feltevés, hogy Károly Róbert készíttette Endre fia számára képes- és olvasókönyvül, mintegy tankönyvként. A kincstárnoki tisztet betöltő lipóci Nekcsei Dömötöré volt az a kétkötetes, igen nagy méretű Biblia, amelyet több mint száz miniatúra, továbbá pompás címlap díszít. Festője vélhetőleg azonos az Anjou-(Vatikáni-)legendárium mesterével. A képek ugyan a bolognai stílust követik, az íráskép azonban nem, az a Közép-Európában szokásos. A műfaj remeke: a már említett *Képes Krónika*. Valószínűleg Magyarországon készült, hiszen az illusztráló a korabeli magyar világ, továbbá a magyar monda- és legendahagyomány egészen kitűnő ismerője, nemegyszer olyan eseményeket is ábrázol, amelyekről nincs szó a szövegben.

A hazánkban nagy múlttal rendelkező ötvösségnek is virágkora a XIV. század. A meghonosodó új technikák egyike, az itáliai eredetű sodronyzománc szinte nemzeti sajátosságává lett ötvösművészetünknek.

ZSIGMOND ÉS HUNYADI KORA (XIV—XV. SZÁZAD)

Az Anjouk elsődlegesen itáliai mintákat követő udvarával szemben Zsigmond a francia-burgundi lovagvilág ízlését, életformáját kedvelte, s ezt kívánta elterjeszteni. Ugyanakkor, a pezsgő diplomáciai élet eredményeképpen, az Itáliához fűződő szálak sem szakadtak meg: rendre olasz humanisták zarándokoltak el országunkba. Firenzei születésű Ozorai Pipo (Filippo Scolari), Zsigmond tehetséges hadvezére-diplomatája, aki nemcsak valóságos kis olasz kolóniát — katonákat, mesterembereket, orvosokat, bankárokat — telepített Magyarországra, de a székesfehérvári kápolna építtetésekor neves művészeket is foglalkoztatott: Masolino da Panicalét, a quattrocento ismert festőjét és Manetto Ammanati építészt. Korának egyik legműveltebb humanistája, Pier Paolo Vergerio pedig majd három évtizedet töltött Zsigmond udvarában;

benne tiszteli mesterét az első jelentős magyar humanista, Vitéz János. Vannak adataink magyar művészek külföldi, megbecsült munkásságáról, a főurak világjárásáról; ekkor illeszkedik be hazánk az internacionális gótika művészetébe; fénykora ez az időszak a magyar lovagvilágnak, s bölcsője a latin nyelvű magyarországi humanista irodalomnak.

Irodalmi szövegemlékünk ez időből azonban alig-alig van. Bármilyen nagymérvű volt is a századok során a források pusztulása, döntőbb ok, hogy az Anjou-kornál említett jellemzők gyökeresen nem változtak meg. Az Óbudán kétszer is (1395-ben és 1410-ben) megkísérelt egyetemalapítás inkább kudarcot hozott, semmint sikert, s így az egyházi tanultságú, írói feladatokat is ellátni képes értelmiség igen szűk réteg maradt. Tanulatlan volt a magyar urak többsége, igaz, a legelőkelőbbek egy részéről bizonyosan feltételezhető a latin nyelv ismerete. S bár a városok gyorsan fejlődtek — mint ezt a polgári építtetések bizonyítják —, a magyar nyelvű polgárság száma csak csekélyebb mértékben nőtt. A jómódú köznemesség és a bárók életformájához hozzátartozott a címerhasználat, a páncélos fegyverzet viselése, a kővárban lakás, azaz az Európa-szerte divatos, de immár némileg korszerűtlen lovagi életmód. Sajátjukká tették a lovagi életfelfogást, a becsület, a „honor" meghatározta etikát is, ámde mindez — elsősorban a fenti okok miatt — nem vezetett a magyar nyelvű lovagi irodalom kibontakozásához. Most is főként a vallásos és a reprezentációs célokat szolgáló művészeti ágak fejlődtek. Zsigmond uralkodásának jelképei, mondhatjuk, a gyakori felvonulások, ahol is a gazdagságot és rangot fitogtató ruhákba öltözött polgárok és lovagok, a még díszesebb miseruhákban pompázó, az oltáriszentséget vivő papság, zászlók alatt, harangzúgás és fúvószene közepette ünnepelt.

Magyar nyelvű mondát (esetleg hősi éneket?) mindössze Tar Lőrincről, továbbá a Zsigmond által kivégeztetett Kont vitézről és társairól ismerünk, ezek a korban valószínűleg csak szájhagyományban éltek. Az utóbbi esetet Aeneas Sylvius Piccolomini is leírja, Thuróczy krónikájában pedig azt olvashatjuk Kont Istvánról, hogy „kiváló ereje és vitézsége miatt

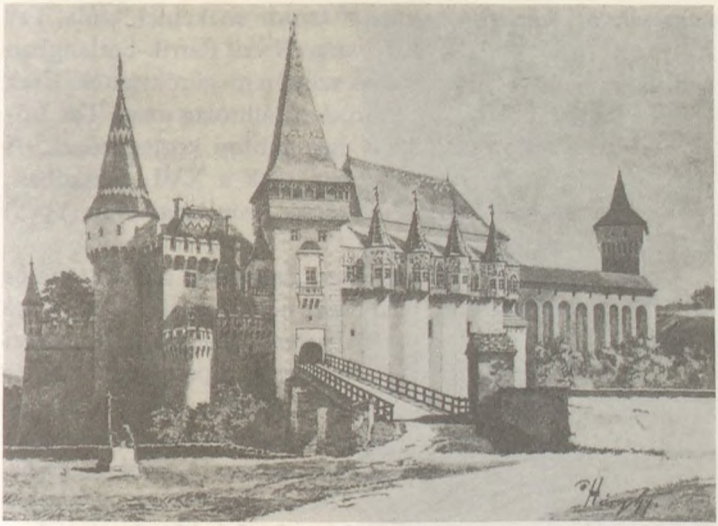

174

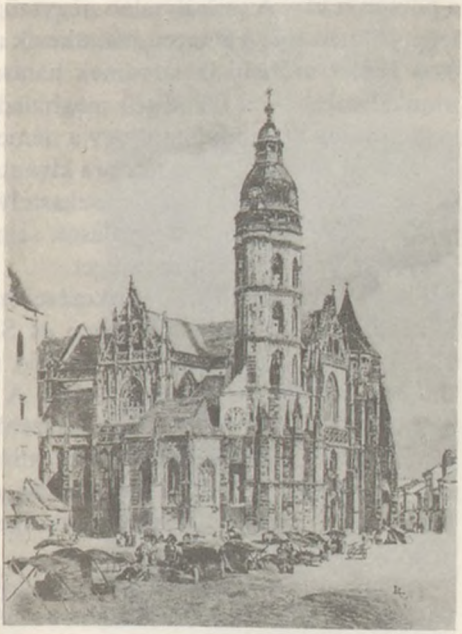

175

174. Vajdahunyad vára

175. A XIV—XV. században épült kassai Szent Erzsébet-templom

nemcsak mesélnek, hanem zengő lanton énekelnek" róla. Tar Lőrinc nevezetes tettét, az írországi Szent Patrik-barlangban átélt polkoljárását latin források szintén megörökítették. Ezek közül a legkorábbi 1411-ben íródott; állítólag maga Tar Lőrinc mondta tollba élményeit egy dublini közjegyzőnek. A történet magyar nyelven azonban csak a XVI. században, Tinódinak *Zsigmond király és császár krónikája* révén (1552) került be az írásbeliségbe.

A XV. század első évtizedeiben Zsigmond átalakíttatja és bővítteti a budai palotát. Francia és német mesterek, továbbá a prágai Vitus-székesegyház Parler-műhelyének mesterei dolgoznak itt; kiépül az erődrendszer és a palotaegyüttes, és ekkor készül el a Fris-palota (fris = elegáns, díszes jelentésű a régi magyar nyelvben), amelyet a külföldi utazók Párizs és Padova épületeivel emlegettek egy sorban. (A török megszállás alatt pusztult el: felrobbant.) Részben átépítteti Zsigmond a visegrádi palotát is, legnagyobb mérvű építkezése azonban a pozsonyi vár. A szabálytalan négyszög alaprajzú, többemeletes palotán már keverten jelentkezik a bécsi dóm építőinek és a Parler-műhely mestereinek hatása. A hatalmas mérvű munkálatokat — a költségek meghaladták a bécsi dómét — valószínűleg az motiválta, hogy a német-római császárrá lett Zsigmond Budánál nyugatabbra kívánta helyezni székhelyét. A négy saroktornyos tatai vadászkastélyt ugyancsak ő építtette, fontos diplomáciai tárgyalások színterévé léptetve elő a korábban jelentéktelen helységet.

Számottevőek a főurak építkezései is. A Garaiak zálogbirtokaikon, Cseszneken, Kőszegen és Siklóson építkeznek, a Kanizsaiak Kismartonban; a Felföld nyugati részén pedig Stibor vajda emeltet várat (Beckó). A XV. század közepére épül fel Vajdahunyadon a kor legszebb lovagvára, Hunyadi Jánosé. Ez, a török fenyegetettség miatt, nem palotának készült. Nagyméretű, külső tornyos vár, előretolt védművel. A lovagterem, a palota, a várkápolna igen gazdagon díszített, talán budai mesterek műve.

Zsigmond 1405-ben elrendelte, hogy a városokat fallal kell köríteni. Ettől kezdve lett általános a kőfallal körülvett város.

176

177

176. A kolozsvári Szent Mihály-templom, XV. század első fele

177. A Fekete templomnak nevezett brassói evangélikus templom, XV. század közepe

A falvakban és a mezővárosokban a templomokat gyakorta erődtemplomokká alakították át, a Székelyföldön — és egyes magyarországi falvakban is — pedig lőréses, néha tornyos fallal vették körül. Az egyre sűrűbb beépítettségű városokban a polgárházak mellett megjelentek a palotaszerű épületek (Buda, Sopron). A tágas kapualjat díszítő ülőfülkék országszerte, szinte minden nagyobb házban megtalálhatók voltak.

A polgárság látványosan növekvő gazdasági erejét tükrözik a városi plébániatemplomok. Több lépcsőben, a XIV—XV. században folytatott építkezések eredményeképpen készült el a kassai Árpád-házi Szent Erzsébet-templom, amely a középkori magyar építészet egyik legjelentősebb emléke. Hatása messze sugárzott: a kassai formák fölfedezhetők a XV. század első felében befejezett kolozsvári Szent Mihály-templomon és a brassói, úgynevezett Fekete templomon is. Az általános magyar fejlődéstípustól, amelyet leginkább a Parler-műhelynek és a bécsi mestereknek a hatása jellemez, több szempontból is eltérő a szepességi városok építészete. Itt a XV. század folyamán a korábban épült templomokat is kéthajóssá alakítják és beboltozzák.

A Zsigmond kor művészetéről a legtöbbet az 1974-ben feltárt budai szoborlelet árulja el. A mintegy hatvan kőszobor-szobortöredék lehetővé teszi a magyarországi internacionális gótika, s egyben az udvari-lovagi ízlésvilág jellegének, fejlettségi fokának meghatározását. A szobrok mind ugyanannak, a XV. század első felében működő, számos mestert foglalkoztató budai műhelynek a termékei. Nagyjából két csoportjuk különíthető el: az egyik szoboregyüttest világi, a másikat egyházi épület díszítésére szánhatták (például: király, lovag, apród, illetve Madonna gyermekkel, szentek, apostolok stb.). Stílusuk részben az ausztriai („Grosslobmingi Mester" műhelye) szobrokéval, részben a francia, brabanti alkotásokkal rokon. A szobrok-szobortöredékek nem befejezett munkák, többségükről feltételezhető, hogy sohasem hagyta el a kőfaragó műhelyt; megformáltságuk miképtje azonban így is egyértelműen bizonyítja a Zsigmond kori udvar közvetlen kapcsolatát a legkorszerűbb nyugat-európai művészetekkel.

178

179

178. Kolozsvári Tamás: A garamszentbenedeki oltár, 1427

179. Kehely Suky Benedek címerével a gyulafehérvári székesegyházból, 1440 körül

Egyházi irányítás alatt álltak a sírkőfaragó műhelyek. A címeres és alakos síremlékek országszerte fellelhetők.

A faszobrászatban a XIV. század utolsó évtizedeiben uralkodóvá válik a lágy stílus, ily módon készültek az úgynevezett „szép Madonnák." A gyermekét tartó Szűz Mária teste erősen S alakba hajlik, ruhája lágyan redőzve hull alá (kislomnici oltár, kisdisznódi Madonna stb.). A következő század negyvenes éveitől inkább a kemény („szigorú") stílusú, valósághűbb ábrázolások terjednek el. A kutatás a kassai Jakab mestert tekinti kezdeményezőnek, az ő hiteles műve a freisingi oltár. A kemény stílus országszerte hatott, Felföldről és Erdélyből egyaránt maradtak fent emlékei.

A XV. század folyamán válik jelentőssé a kerámiaszobrászat, különösen a kályhacsempe-készítés.

Mivel a török pusztítás az ország központi részein a falfestészeti emlékek döntő többségét megsemmisítette, e műfajban különösen a Felföld, Erdély, Nyugat-Dunántúl és Délvidék gazdag. Az első táblaképek a XV. század elejéről maradtak fent, a korábbiakról írásos említések szólnak. 1420 tájt készülhettek a Szent Katalin legendáját ábrázoló báti képek, a nürnbergi festészet stílusában. A korábbi és a közel egykorú magyar táblaképfestészet alkotásaihoz viszonyítva páratlanul magas színvonalú, a nemzetközi festészetben is számottevő munka a garamszentbenedeki apátság főoltára (1427). Festője Kolozsvári Tamás, aki — mivel származási helyét magyarul írja — bizonnyal magyar nemzetiségű. Ismerhette a cseh és az olasz, s talán a burgundiai festészetet is, otthonos volt a budai királyi udvar képviselte stílusban, s mindebből egyéni, kicsit érzelmes, lírai festészetet alakított ki. Mateóci Mester, a Borbála-oltár mestere, MNG monogramista és mások jelzik annak az útnak az állomásait, amelyen táblaképfestészetünk majd a XV. század végén, a XVI. század elején a legmagasabb szintre jut.

A könyvfestészet jelesebb alkotásai a királyi környezetből maradtak ránk, bizonytalan azonban, hogy e kódexek miniátorai (például Martinus Opifex) milyen nemzetiségűek.

Lovagi igényeket hivatott kielégíteni a felvirágzó címerfes-

tészet. A legelső fentmaradt armalis 1405-ből való (a Tétényi és Haraszthi családé). Egy budai címerfestő műhely munkásságát 1436-tól tudjuk folyamatosan nyomon követni.

A luxustárgyak közül — a szép ruhák mellett — az ötvöstárgyak voltak a legkedveltebbek. A sodronyzománc-technika legszebb darabjai készülnek ekkor, méreteivel és ékességével egyedülálló remeknek számít az egykor Suky Benedek erdélyi nemes tulajdonában volt kehely (1440 k.). Említésre méltók még a bronzművesség termékei, főleg a keresztelőmedencék (Gyöngyös, Svedlér, Segesvár). Egyre jelentősebbé válik a hazai üveggyártás is, amely kezdetben olasz mesterek vezetésével folyt.

A KÖZÉPKOR ÉS A RENESZÁNSZ HATÁRÁN

MÁTYÁS ÉS JAGELLÓ KORA (XV—XVI. SZÁZAD)

Mátyás király (1458—1490) trónra lépése és a középkori magyar államnak Mohácsnál (1526) bekövetkező bukása közötti majd háromnegyed évszázad egyrészt a középkori magyar nyelvű kódexirodalom virágkora, másrészt már korábban halott az a Janus Pannonius, akinek költészetében a legkorszerűbb, humanista-neoplatonikus eszmei-poétikai vívmányok összegeződnek; egyrészt most építik a késő gótika legszebb magyarországi épületeit, másrészt már az építőművészetben is hódít a reneszánsz ízlés; a XVI. század elején működik a magyarországi gótikus faszobrászat kétségtelenül legnagyobb tehetsége, Lőcsei Pál mester, s ekkor a késő gótika kiemelkedő hazai festője, M. S. monogramista, de korábban, Mátyás gyűjteményében már ott voltak az olasz reneszánsz festészet legnagyobbjainak, egy Leonardónak, egy Mantegnának, egy Filippino Lippinek a képei; a budai és a visegrádi palotában harmonikusan vegyült a gótika és a reneszánsz, jóllehet a Mátyás kori templomépítkezések mind gót stílusúak; ez a gregorián zene széles körű elterjedésének időszaka, ekkor készül a középkori magyar zene legátfogóbb összefoglalása, a kétkötetes Bakócz-graduál, ám a királyi udvarban a zeneszerető Beatrix királyné a korszerű, burgundi kora reneszánsz zenében gyönyörködik.

Ez az az időszak, amikor középkori művelődésünk legjellemzőbb vonása már mintegy sarkítottan jelentkezik: egy szűk réteg, a királyi udvar s közvetlen környezete lépést tart az európai magaskultúrával, esetenként az élvonalba is kerül,

180

180. Az Academia Istropolitana mai képe Pozsonyban. Itt működött a Mátyás király alapította egyetem 1467—1474 között

jóllehet az ország egészére inkább a megkésettség, a provincializmus nyomja rá bélyegét.

A legfőbb ok a városi fejlődés viszonylagos lassúsága, ezzel összefüggésben az egyetem hiánya, a magyar nyelvű polgárság csekély száma. Igen jellemző, hogy a humanista tanultságot ugyancsak megbecsülő, abban maga is nem csekély jártasságra szert tévő Mátyás királynak sem szívügye a hazai egyetem; a pozsonyi universitas (1467-től kb. 1474-ig) inkább tekinthető Vitéz János, mint Mátyás művének, s még egy évtizedig sem működik. Regnálása első negyedszázadában a hazai kultúra kérdését Mátyás is, mint uralkodó elődei, alárendelte a politikának. A nyolcvanas évek közepe tájáról tudunk egy tervéről, miszerint Budán egyetemet akart volna alapítani; ez sem valósult azonban meg.

Nem arról van szó, mintha Európa fejlettebb területein ne élt volna még sokáig egymás mellett a középkori és a reneszánsz kultúra; magyar vonásnak azt tekinthetjük, hogy nálunk ez a szimbiózis meglehetősen sokáig tartott, továbbá azt, hogy hanyatlás és kezdet logikus egymásbasimulása helyett hazánkban egyszerre virágzott fel a régi, és jelentkezett — az irodalomban az Itálián túli területeken elsőként — immár az új.

Latin nyelvű prózairodalmunkban érdekes színfolt a szepességi születésű, idővel a bécsi skót bencések apátjává lett Leibici Márton (?—1464) *Senatorium*a. A pletykálkodó kedvű idős apát műve kevéssé hasonlít a középkori kódexirodalom megszokott alkotásaira, nem klasszikus emlékirat, nem is a népszerű oktató dialógusok egyike, tudós teológiai munkának sem mondható. Önéletrajzi elemek, a pajzánság határait súroló anekdoták, számmisztikai fejtegetések, teológia-földrajzi ismeretek zsúfolódnak az „elmúlt időkről való dialógus"-ban, ahogy a szerző nevezi munkáját.

A prédikációskötetek szerzői többnyire a kolduló rendek tagjai közül kerültek ki. A ferencesek obszerváns ágához tartozott a két legnagyobb hatású: Temesvári Pelbárt (1440?—1540) és Laskai Osvát (1450?—1511). Az ő működésük előtt alig néhány hazai prédikációskötetről tudunk. Temesvári

Pelbárt két prédikációgyűjteménye a *Stellarium coronae Mariae Virginis* (Szűz Mária csillagkoronája) és a *Pomerium sermorum* (Szentbeszédek gyümölcsöskertje) nyomtatásban is megjelent, sikerükre jellemző, hogy mintegy húsz év alatt a *Stellarium*nak tizenhat, a *Pomerium*nak tizennyolc kiadása volt, természetesen külföldön. Nevét Európa-szerte ismertté tevő prédikációiban Temesvári Pelbárt hangsúlyozza, hogy csak olyat ír le, ami az együgyű nép számára is érthető és hasznos. Teológiai munkásságot is kifejtett, legjelentősebb ilyen műve az *Aureum Rosarium Theologiae* (A teológiának aranyos rózsakoszorúja). Temesvári Pelbárt némi borzadállyal szemlélte saját kora erkölcseit, a „buja" reneszánsz udvart, az ókori poétákat pedig erkölcstelennek tartotta. Őszinte együttérzéssel fordult a szegénység felé, a rendjére jellemző szociális érzékenység néki is sajátja volt. Prédikációi és példái váltak a magyar nyelvű kódexirodalom leggyakoribb forrásává.

Rendtársa, tanítványa és sok szempontból utóda, Laskai Osvát kevésbé olvasmányosan, kevésbé színesen ír, ám ő is tudós tanultságú, tehetséges szerző. Beszédgyűjteményein kívül nevéhez fűződik Temesvári Pelbárt *Rosarium*ának befejezése. Művei szintén napvilágot láttak nyomtatásban.

Thuróczy János (1435 k.—1490) hozta létre a középkori magyarországi történetírás szintézisét, műve, a *Chronica Hungarorum* (A magyarok krónikája), 1488-ban két kiadást is megért. Az egyiket hazai használatra, a másikat külföldnek szánták, az utóbbiból kimaradtak az osztrák háború sikereit részletező sorok. Már ez a tény is arra utal, hogy Thuróczy vállalkozása inkább politikai, mint tudományos természetű.

Ahol korábbi feldolgozások rendelkezésére álltak, azokból szerkesztette krónikáját. Küküllei *Lajos király életrajzát* például — immár a szerző nevének feltüntetésével — teljes egészében átvette. Önálló alkotása a Zsigmond és Hunyadi kor, itt nemegyszer szemtanúk elbeszélésére és levéltári forrásokra támaszkodik, munkájának ez a része forrásértékű. Hamar népszerűvé vált művét felhasználta Ransano (1428—1492) és Bonfini, ám stílusát e jeles humanisták bar-

bárnak, a tárgy nagyszerűségéhez méltatlannak ítélték. Ma többen úgy vélik, hogy e kortársi vélemény túl summás, s a Thuróczy által önállóan megfogalmazott részekre — mindenekelőtt főhősének, Hunyadi Jánosnak a megrajzolására — nem feltétlenül érvényes: itt fel-felcsillannak a humanista stílusjegyek, az új történetírói módszerek. Politikai álláspontja egyértelmű: a középnemesség és a Hunyadiak embere; nézeteit majd a XVI. század első felének patriótái elevenítik fel.

A magyarországi humanista műveltség elterjesztésében döntő szerepe volt a Délvidéknek, amely elsőként fogadta magába az olasz hatásokat. Az itáliai egyetemeken, többnyire Padovában tanuló magyarországi ifjak zöme a zágrábi egyházmegyéből indult az Universitasra, az új kultúra első hazai képviselői is — élükön Vitéz Jánossal — e táj szülöttei.

Noha nem volt tudós humanista, még írni-olvasni sem tudott, a humanista kultúra sokat köszönhet Hunyadi Jánosnak. Mindenekfölött tisztelte az erőt és hatalmat. Európa hírű katonai lángelme volt, iszonyú akaraterejű, vaskezű hadvezér, a hazaszeretet, a hazáért való áldozatvállalás már-már mitikus hőse, akit ugyanakkor féktelen becsvágy hevített; kíméletlenül, eszközökben nem válogatva tört magasra, lett az ismeretlenségből hírnévben, hatalomban, rangban és vagyonban az ország első embere. Bölcsen felmérte, hogy elemi szüksége van a humanistákra: ők a legalkalmasabbak politikája európai léptékű népszerűsítésére, a diplomáciai feladatokra, sőt gyermekei nevelésére is. Végletes vonásokat egyesítő alakja mintegy előképe a későbbi évek jó egynéhány magyar főurának.

A magyarországi humanizmus legkorábbi, s az egyik legjelentősebb képviselője a már említett Vitéz János (1408—1472). Tehetséges politikus, kitűnő stílusú epistolaíró, ragyogó orator. Központi témája a török veszedelem, a török elleni küzdelem. Jellemzője lesz ez a magyarországi humanista és reneszánsz irodalomnak: a tudomány mellett a hadviselés fontossága, Balassi Bálint szavával: *Pallas és vitéz Mars* együttes szolgálata. Az antik retorika szabályai szerint megírt, klasszikus szerzőktől való citátumokban bővelkedő

181

181. Vitéz János síremléke az esztergomi székesegyház sírboltjában, 1472

művein Petrarca hatása is érzik. Övé az első, magyar szerző írta humanista alkotás: levélgyűjteménye, amelyet azonban nem ő, hanem egykori titkára, Ivanich Pál szerkesztett kötetbe.

Nem lebecsülendő irodalmi működésénél alighanem még jelentősebb irodalom- és tudományszervező tevékenysége. Itáliai mintára tudós humanista köröket szervez, létrehozza az első magyarországi humanista könyvtárat, pártfogoltjait — akik többnyire ifjabb rokonai — Olaszországba küldi tanulni, egyetemet alapít Pozsony városában. Nem rajta múlott, hogy a magyar értelmiség továbbra is aránylag szűk réteg maradt.

Vitéz János unokaöccsének, Janus Pannoniusnak (1434—1472) művészetére Európa is felfigyelt. Kamaszként Itáliába került, ahol elsajátította a latin és a görög nyelvet, s mindazt a poétikai, retorikai és filológiai tudást, amelyre a humanisták legműveltebbjeinek szüksége volt. Csípős és esetenként pajzán epigrammái már tizenévesen hírnevet szereztek neki.

Az olaszországi tanulmányút befejeztével hazájában magas egyházi és világi méltóságokat viselt. A gyors karrier azonban nem pótolta szeretett Itáliájáért — a magyarországi nagy szellemi-művészeti fellendülés majd csak a hetvenes évektől következik be —, visszavágyott humanista barátai közé.

1465-ben, Mátyás követeként ismét eljutott Itáliába, ekkor ismerkedett meg a neoplatonista eszmékkel, személy szerint is azok legfőbb terjesztőjével, Marsilio Ficinóval. Valószínűleg Janus Pannoniusnak is nagy része volt abban, hogy a neoplatonista gondolatrendszer Itálián kívül elsőként Mátyás udvarában talált otthonra. Az udvar pezsgő szellemi életének azonban már nem lehetett cselekvő részese: a Mátyás ellen szőtt rendi összeesküvés egyik szervezője, vezetője volt, ezért menekülnie kellett, s útközben meghalt.

Legtöbbet epigrammát írt. Példaképe Martialis, azonban csak a stílust, a csípős beszéd tudományát meríti tőle, témái egyéniek. *Önmagáról* című epigrammájában írja:

Híres, régi poéták, nem tagadom, hogy irigyen
szemléltem hajdan pályafutásotokat.
Nálatok egyformán tündöklik a tárgy meg a stílus,
újkori költő még csak a nyomotokba sem ért.
Ámde azóta dicsőségtek fele része miénk lett:
stílusban tietek, tárgyban enyém a babér.

(Kálnoky László fordítása)

Az epigrammákat elsősorban ifjúhoz illő műfajnak tartja, e nemben írt verseinek többsége, saját megítélése szerint is, könnyű bohóság, élc — azonban a legmagasabb szinten.

Panegyricusai, hosszabb költeményei, ódái, de kiváltképp elégiái szövegén, díszítsék bár a témát humanista ékítmények, átizzik a megszenvedett költészet, a legegyénibb líra. Önarcképe: a grammatikát magoló, de a szabadba vágyó, gyakorta lázas, tüdőbeteg, szellemi magányba kényszerülő, fizikailag gyenge, a háborút, a harcot gyűlölő, avagy az anyja halálát sirató, élet és halál mibenlétét boncolgató költő — nos, ez semmiképp sem helyezhető el a neolatin költészet sablonná vált fordulatait használó, éppenhogy az egyéniség varázsát nélkülöző költőtársak portréja között. Páratlan ügyességgel kényszeríti a latin nyelv fegyelmébe szenvedélyes érzéseit, tudván tudva, hogy „A művészi gyakorlat erőt fokoz, ám a remekmű // ott kél, hol lángész izzik a munka mögött" (*A művészetről* — Weöres Sándor fordítása).

Jelentős filológiai munkássága (kitűnően tudott görögül), számon tartjuk epistoláit, orációit, fordításait. Talán nagy terve, egy magyar tárgyú eposz írása is megvalósult; Zsámboky állítólag még látta és olvasta az *Annales regni Hungariae*t, ám ennek szövege nem ismeretes.

Babits Mihály így jellemezte: „Alakja ma is jelentős számunkra, a nyugati kultúra tragikus szerelmét képviselve, mely azóta is él a legjobbjainkban." Szerb Antal szimbólumot látott benne: „Ez a felnőttség nélküli, idő előtti érettség az egész magyar humanizmus szimbóluma lehetne."

Janus Pannonius munkássága nem maradt hatástalan: elsősorban őt tekintve példaképüknek, Magyarországon a Mátyás

kortól meghonosodott a humanista versszerzés; mondhatni, legkivált az ő művészete éltette a Jagelló kor magyar humanistáinak irodalmi öntudatát.

Később, a század nyolcvanas éveitől alkotják műveiket azok az olasz származású humanisták, akik rövidebb-hosszabb időt töltöttek hazánkban. Galeotto Marzio (1427—1497 k.) Janus Pannoniusszal, testi-lelki jó barátjával tanult együtt Ferrarában, s először 1461 tájt, Janus hívására érkezett Magyarországra. Később még többször megfordult Mátyás udvarában. Művei filozofikusak, többnyire erősen egyház- és vallásellenesek, az ateizmus határát súrolják. Egyetlen történelmi vonatkozású munkája a *De egregie, sapienter, iocose dictis et factis regis Mathiae liber* (Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv), amelyet 1485-ben írt, s Mátyás házasságon kívül született fiának, Corvin Jánosnak ajánlott. A könyvecske, bár természetesen erős kritikával kezelendő, az egyik legértékesebb forrás a Mátyás kor műveltségi állapotairól, szokásairól.

Mint humanista már korábban is jól csengő nevet szerzett magának Antonio Bonfini (1434—1503), aki 1486-tól állt Mátyás szolgálatában. Széles körű irodalmi munkásságából kiemelkedik *Hungaricarum rerum decades IV. et dimidia* (A magyar történelem dekászokban, négy és fél könyvben) című műve, amelyet Mátyás megbízásából 1488-ban kezdett el írni, s majd egy évtizedig dolgozott rajta; a végül is be nem fejezett írás a kezdetektől 1496 júliusáig dolgozza fel a magyarok történelmét. Terjedelme, teljességre törekvése, korszerűsége és hatása páratlan. A műveltek még igen sokáig Európaszerte ebből ismerték meg hazánkat, szépirodalmi művek születtek nyomán, alapvető forrása és mércéje lett a későbbi magyar történetíróknak. Számos forrásmunkát, szóbeli adatokat, különböző dokumentumokat, még régészeti megfigyeléseket is felhasznál, s koncepciózus egészbe ötvöz. A történelmet mint folyamatot fogja fel, ismeri és alkalmazza a humanista forráskritika módszerét, keresi az okokat, összefüggéseket, az események időtartamával és jelentőségével arányos tárgyalásmódra törekszik, a történelem főszereplői-

ről valóságos kis jellemrajzot ad. Kedveli a retorikus stílust, a humanista ékítményeket, az ókori előzmények hangsúlyozását. Természetszerűleg munkájának a saját korát leíró része a leginkább forrásértékű. Politikailag a Hunyadiak, mindenekelőtt Mátyás híve. Ez nem magyarázható csupán azzal, hogy Mátyás szolgálatában állt, hiszen a vonatkozó részeket már a nagy király halála után, II. Ulászló uralkodása alatt írta. Ha valaki, hát Bonfini megértette és legjobb tudása szerint népszerűsítette Mátyás politikai koncepcióját. A teljes mű csak 1568-ban jelent meg nyomtatásban, Zsámboky János adta ki.

A középkori tudományosság hagyományosan fontos ága volt a jog. A XIV. és XV. században a jogtudó értelmiség nálunk is, akárcsak más európai országokban, két rétegre vált szét: egyrészt a klérushoz tartozó, előkelő, főként a diplomácia területén működő „doktorokra", a római jog és a kánonjog tudósaira, másrészt azokra a világi, általában köznemesi származású gyakorlati jogászokra, a „praktikusokra", akik a királyi hivatalokban tevékenykedtek. Az utóbbiak közé tartozott Werbőczy István (1460—1542); ő műveltségben, tanultságban messze felülmúlta „praktikus" kollégáit. Már nyomtatásban látott napvilágot fő műve, az *Opus tripartitum iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae* (A nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve — Bécs, 1517), amely a hazai joggyakorlatban évszázadokon át használatban maradt, s a nemesi konzervativizmus legfőbb hivatkozási alapja lett. Kár lenne azonban Werbőczyt hibáztatni ezért: nem az ő munkájának hatására vált elmaradottá a magyar társadalom; a fejletlen hazai viszonyok emeltek mérhetetlen tekintélyre és népszerűségre egy lényegében középkori munkát — félszáznál több kiadást ért meg —, tették a *Tripartitum*ot a „book of authority" Európában utolsó példájává. Mint a nyomtatott kiadás ajánlólevele és utószava bizonyítja, a szerző járatos volt a tudós humanista stílusban. Maga a mű azonban korántsem tekinthető humanista alkotásnak. Werbőczy módszere a XII. századi „mozaiktechnika", a különböző források összeillesztése glosszátorok módjára. Noha az érdemi részben is követ

mintákat, kivált a régi formuláskönyveket hasznosítja, itt a tapasztalt gyakorlati jogász biztonságával és önállóságával dolgozik: fölényesen átfogalmaz, szabatosabbá tesz, céltudatosan kodifikál egy több száz éves gyakorlatot.

A *Tripartitum* — amely egyébként nem emelkedett törvényerőre — a magyar jog romanizálásának egyik, igen mérsékelt ütemű, s nem a legszerencsésebb módja volt. Más, polgárosultabb lehetőségek felé mutattak már Mátyás római jogi ihletésű, abszolutista törvényei, amelyek nyomtatásban is megjelentek (Lipcse, 1488, 1490), és más, sokkal polgárosultabb irányba Honterus János római jogi tankönyvei (Brassó, 1539, 1544) vagy Baranyai Decsi János római és magyar jogszabály magyarázata (Kolozsvár, 1593), amely a római és a magyar jog összehangolására törekedett. De a magyar társadalom jogigényét az államelméletben még a Kézai—Thuróczy vonalat folytató, köznemesi ideológus Werbőczy minden más szerzőnél jobban kielégítette.

Míg Mátyás udvarában a legkorszerűbb humanista irodalom, addig az ország számos kolostorában a hagyományos, vallásos, a középkori világképet őrző literatúra virágzott, immár magyar nyelven is. Tudjuk, hogy készült Biblia-fordítás a XIII. és a XIV. században — azonban szövegek csak a XV. századból maradtak ránk. Szalkai Balázs (XV. század), aki megírta *A boszniai és a magyarországi minoriták krónikáját*, felháborodottan számol be arról, hogy két pap, Tamás és Bálint, nemcsak hogy nem átallottak híveikkel együtt Moldvába szökni, s ott az eretnekséget, azaz a huszita eszméket terjeszteni, de még a Bibliát is lefordították. Ráadásul igen eretnek módon, „hiszen ezt a kifejezést is, hogy: *spiritus sanctus* (szentlélek), így adták vissza: *szent szellet*". Mindez 1440 táján történt. Tamás és Bálint eredeti kézirata nem maradt ránk, a kutatás azonban e mű, az úgynevezett *Huszita Biblia* részleteit véli felfedezni három kódexben (Bécsi-kódex, 1450 k.; Müncheni-kódex, 1466; Apor-kódex, 1500). Ebbe a Biblia-családba tartoznék a Jordánszky-kódex (1516—1519) is. Bizonyítaná ezt a „szent szellet" előfordulása, továbbá a mellékjeles helyesírás, amelyet Husz János dolgozott

ki. Sokakkal ellentétben magunk nem vagyunk meggyőződve a fenti tétel igazáról.

Részletfordítás — talán a *Huszita Biblia* nyomán, talán önállóan, talán más, ismeretlen szövegű középkori magyarítás alapján — igen sok született. Kiemelkedik ezek közül ihletettségével a Döbrentei-kódexben (1508) olvasható *Énekek Éneke* tolmácsolás.

A XV—XVI. századból mintegy ötven, döntő többségében apácák számára írt kódex maradt fent. Általában nem eredeti művek, hanem latinból fordított áhítatos olvasmányok; vannak köztük himnuszok, imádságok, példák, legendák, certámenek (vetélkedések), prédikációk, látomások, szerzetesi regulák, elmélkedések, különféle énekek. A példányok nagyobbik része a XVI. század első három évtizedében íródott, s nem az eredeti ősszöveget, hanem annak másolatát tartotta fent. Külön színt jelentenek a derék scriptorok személyes megjegyzései. Például a Gömöry-kódex Katalin nevű apáca másolója így végzi be munkáját: „Én édes Krisztinám (a megrendelő neve)! Nám (= lám) igen szép az könyv, mire nem fizetsz?" Ugyanő másutt arról értesíti olvasóját, hogy „igen fáj a fejem", „igen beteg valék".

Az áhítatos és naiv istenszeretetnek néhány különös, mai szemmel világias, de a zárt klastromvilág lelkiségében bizonnyal nem profánul ható megnyilvánulását is ismerjük; a Sándor-kódex (1521 k.) apáca írója szerint például a mennyország olyan hely, ahol tánc van, „részögség", „jóllakás", a táncolókat koszorú ékesíti, mindeközben hegedűs, lantos, dobos és cimbalmos szolgáltatja a zenét: pontos képet kapunk az evilági szórakozások korabeli módjáról.

Ugyancsak a Sándor-kódex őrizte meg az első magyar nyelvű drámát: A *Három kórösztény leány*t. *Dulcitius* című eredetijét a X. században írta egy német apáca, Hrotswitha von Gandersheim, műve 1501-ben nyomtatásban is megjelent. A magyar változat aktualizálja a darabot, Diocletianus helyett a török császárt szerepelteti. Noha a vég tragikus, a cselekmény némileg szórakoztató: az ismeretlen magyar szerző kiaknázza a helyzetkomikum adta lehetőségeket.

A magyar nyelvű paraliturgikus irodalom a misztikus istenszerelem képeit, Mária csodálatos szépségének a leírását, a Krisztushoz — minden apácák istenfiú vőlegényéhez, az égi jegyeshez — tett szerelmes szavakat ajándékozta a magyar költészetnek, előlegezve a világi szerelmi költészet frazeológiakincsét. Az is kétségtelen, hogy majdani népdalaink egyik forrását a magyar nyelvű kódexirodalom misztikus képnyelvében kell keresnünk. Az *Istenes élet regulái* (*Példák könyve,* 1510) című versben ilyen szakaszkezdéseket olvashatunk: „Gyenge rózsa meghervad, // Mikor hévség éri", vagy: „Piros rózsát ha szednek, // Pünkösd idejében." E sorok szerzője — mint Weöres Sándor elkeresztelte, a „Tízsorosok mestere" — az *Ómagyar Mária-siralom* szintű kezdetek méltó folytatója.

A magyar irodalmi nyelv megteremtésében a vallásos témát világi elemekkel tarkító, regényes legendáknak sem lebecsülendő a fontosságuk. Különösen jól sikerült írás a Kazinczy-kódex (1526—1545) több legendája és a Teleki-kódexbeli (1525—1531) Makárius-legenda. Szent Katalin legendáját versbe fordították, ez a leghosszabb középkori versünk, több, mint 4000 sor. Sövényházi Márta soror másolta az Érsekújvári-kódexbe (1531), s bár sok benne a szövegromlás, rímes verselése így is igen ügyes tollú fordítóra vall. A *Példák könyvé*ben található a középkorban népszerű halálirodalom magyarországi terméke, amely a haláltánc, a „vadomori" (=megyek meghalni) típusába tartozik. Petrus Rosenheim latin himnuszából magyarították; az „elmegyek meghalni" ritmikus monotóniával történő ismétlése a szabadvers erejével ható, döbbenetes alkotássá teszi.

A szerzetes és apáca írók-fordítók esetenként bizony nem túl magas irodalmi szintjét messze meghaladja egy karthauzi barát, az igen terjedelmes Érdy-kódex szerzője. Valószínűleg a lövöldi (ma: Városlőd) kolostorban élt és alkotott. Munkája elé — romlott szövegben ránk maradt — latin nyelvű előszót illesztett; ez az első, magyar nyelvű mű elé írt írói program. Kifejti benne, hogy a nép nyelvén alkotva új lelki táplálékot kíván nyújtani — nemcsak a saját rendjebélieknek, hanem a

laikus testvéreknek, a különböző rendbéli apácáknak (közöttük testvérének) és a latinban járatlan ifjaknak, azaz széles rétegeknek szánja művét. Hiányolja a magyar nyelvű Bibliát — tud német, cseh és francia fordításról —, hiszen Isten ajándékát mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni. Ezen alapvetően reformációs gondolat jól megfér nála a „lutheri hitszegés és eretnekség" gyűlöletével; nem rejti véka alá huszita- és törökellenességét sem. A másolást 1526-ban vagy 1527-ben fejezték be. A kódex bizonnyal egy szerző alkotása, de több kéz írása. Műfaja: beszéd- és legendagyűjtemény. Beszédeit többnyire Temesvári Pelbárt *Pomerium*ából meríti, a legendákhoz, a nagy, népszerű legendagyűjtemények mellett rendi forrásokat is fölhasznál. Ha a magyar szentek legendáit és a legsikerültebb példákat tekintjük, e névtelen karthauzi barátban tisztelhetjük a magyar nyelvű történetírás és szépprózа első íróegyéniségét.

A latinul és magyarul egyaránt fentmaradt *Szent László-ének* a Mátyás korban keletkezhetett, szövegét a Peer-kódex (1500—1526) és a valamivel későbbi Gyöngyösi-kódex őrizte meg. Átmenet a vallásos és a világi énekek között, a szerzőt legalább annyira lelkesítették a király világi, mint a szent keresztényi erényei. E költeménynek nemcsak esztétikai értéke miatt van kitüntetett helye a középkori magyar irodalomban, hanem azért is, mert a latin változat — megalapozott feltételezés szerint — lényegében latinul megírt magyar vers, s mint ilyen, a maga nemében egyedülálló; műfaja és versformája a magyar verselési hagyományba, s nem a latinba illeszkedik. Az is valószínű, hogy a két változat egy szerző műve, a latin és a magyar szöveg bizonyos sajátosságai másképp nemigen magyarázhatók.

Vásárhelyi András ferences szerzetes — akinek a nevét a versfők árulják el — 1508-ban szerezte Szűz Máriáról cantilénáját. A Peer-kódexben és a Thewrewk-kódexben maradt fent. Nem fordítás, hanem eredeti, magyaros ritmusú vers, szóhasználata azonban mélyen a latin imádságokban és különösen a litániákban gyökerezik. 15. versszakában a téma nála is hazafias színezetet, aktuálpolitikai töltést kap:

Halottaknak megszabadejtója
Törököknek megnyomorojtója
Kerályoknak jó tanácsadója
magyaroknak megoltalmazója

Az ily szépen dicsért Mária sem segített azonban, Vásárhelyi András frátert — aki nagy valószínűséggel azonos a vers szerzőjével — a törökök 1526-ban meggyilkolták.

Magyar nyelvű, világi, történeti vagy politikai témájú versből aránylag kevés maradt fent. A szóbeliséghez való erős kötődésre vall, hogy mindegyik dallamra vagy recitáló előadásra készült, ugyanakkor az is tény, hogy többségük akrostichont tartalmaz, márpedig ennek csak leírt szöveg esetén van értelme. Az ellentmondás vélhető feloldása az, hogy eme írásban rögzített szövegek sem vonhatták ki magukat az általános, az oralitás kialakította úzus hatása alól.

Szemben a vallásos magyar nyelvű költészettel, amelynek legtöbb alkotása latinból készült, a történelmi-politikai aktualitásokhoz kötődő énekek közül egy sem fordítás. Ismeretlen szerző műve a *Szabács viadala* (1476), amely Mátyás sikeres várvívását, majd dicsőséges budai bevonulását beszéli el. Ez az első magyar nyelvű, világi témájú epikus énekünk, a XVI. század legnépszerűbb műfajának, a históriás éneknek szerves előzménye. Rímelése — a Szent Katalin-legendáéhoz hasonlóan — feltűnően jó. Ugyancsak a históriás énekműfajjal tart rokonságot Csáti Demeter ferences barátnak *Pannónia megvételéről* szóló éneke. A honfoglalást beszéli el, nyelve igen archaikus, ami valószínűvé teszi, hogy szájhagyományban élő sorok is bekerültek a műbe.

Főleg a kor erkölcsi, méghozzá elsősorban nemi erkölcsi szabadosságait állítja pellengérre *Apáti Ferenc cantilénája* (1523 k.); sikerült gúnyrajz e vers a magyar társadalom egészéről.

A magyar nyelvű szerelmes, erotikus vagy éppenséggel obszcén verseket a kor erkölcsileg elítélte, s nem tartotta lejegyzésre méltónak. Töredékeket ismerünk csupán, mint az *. . .öltöznek be, az erdő zöld . . .* kezdetűt (1510—1542) és a

182

medicos: q uero grauiori morbo ꝑmunt
ad ſe curantes accerſunt. at hi q in atram
bilem inſatiabilr tranſuecti ſunt: nec ue-
nientes quidē medicos recipiūt. qđ uos
non patiamini nūc recta cōſilia aſpnātes.

Sic finis libelli Baſilii ē.
per .A: .H: Bude.

183

182. Magyarország térképe Honterus János Rudimenta Cosmographicájában, 1542

183. Az első Magyarországon nyomtatott könyv: Hess András Budai Krónikája, 1473. (Részlet)

Supra aggnő (1505) indítású, meglehetősen durva hangú vénasszonycsúfolót. Udvarló hangú versből — a kor szóhasználatában: virágénekből — pedig mindössze egy kétsornyi, tollpróba jellegű lejegyzés maradt ránk, az úgynevezett *Soproni Virágének* (1490 k.). Szép számmal lehettek ilyen „testi" énekek, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy prédikációiban már Temesvári Pelbárt szükségesnek látta kárhoztatni őket, s az apácaregulák is arra intették a sororokat, hogy „Éneklésedben te szódat udvarló módra ne tördeljed" (Horvát-kódex). A virágének fogalom később, a XVI—XVII. században a szerelmes vers legáltalánosabb elnevezésévé vált, de kezdetben az így hívott énekeknek még nyilván kötelező eleme volt a virágszimbolika. Ez a jelképrendszer a liturgikus-misztikus költészet, mindenekelőtt a himnuszok egyik legjellemzőbb sajátossága, így megalapozott feltételezés, hogy nálunk is, mint általában a keresztény kultúrkör irodalmaiban, a szerelmi költészet egy típusa a vallásos énekek profanizálódása révén (is) jött létre.

A Mátyás kor kulturális-irodalmi életének egyik jellemző ténye, hogy Magyarországon a könyvnyomtatás, Hess András budai könyvnyomtató révén, már 1473-ban megindult, de még nem tudott véglegesen meghonosodni: a műhelyt mindössze két nyomtatvány hagyta el. Hess András Kárai László óbudai prépost és alkancellár hívására, de minden bizonnyal legfőképp a humanista magyar udvar hírére érkezett hazánkba — számításaiban azonban csalódnia kellett. Nemcsak azért, mert maga Mátyás jobban kedvelhette a díszes kódexeket a csupán egyfajta betűtípussal rendelkező Hess András otromba nyomtatványainál, hanem sokkal inkább azért, mert nem volt az országban szélesebb olvasó- s így vásárlóközönség. Mátyás egyébként nem volt ellensége a nyomdászatnak, több példa bizonyítja, hogy korán felismerte előnyeit, mégsem látszott törekedni egy magyarországi nyomtatóműhely létrehozására: a reálpolitikus ezt nyilván szükségtelennek ítélte.

A szerényebb mérvű magyarországi könyvigényt bőségesen kielégítették a külföldi nyomtatványok, amelyek a könyv-

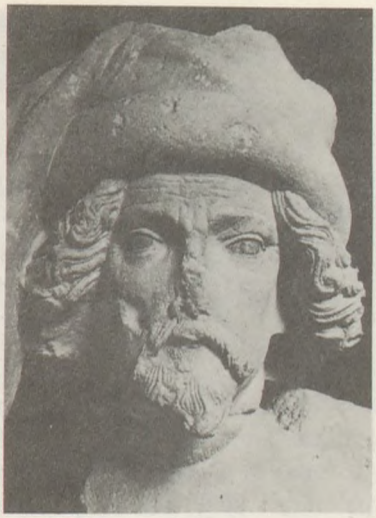

184

185

184. Töredék a budai vár egykori szobordíszéből, XV—XVI. század

185. A nyírbátori református templom belseje, XVI. század eleje

kereskedők révén a hazai értelmiséghez is eljutottak. (1484 és 1525 között tizenhárom budai könyvárusról tudunk.)

Mátyásnak is, mint elődeinek, legnagyobb szabású építészeti vállalkozásai közé tartozott a budai királyi palota átépítése. Sajnos a török időkben és később szinte minden elpusztult. A leírások alapján a legszebb a keleti szárny volt. Sima homlokzatát kereszt osztású ablakok tagolták, amelyeket, akárcsak az ajtókat, finom faragású vörösmárvány keretezett. Belül freskók, faenzai keramikusok készítette padlócsempék, színes, esetenként figurális díszítésű kályhák járultak hozzá a királyi pompához. A palota körül reneszánsz stílusú kert terült el.

A budainál némileg részletesebben ismerjük a visegrádi palotát, amelyet 1483-ban a pápai követ már földi paradicsomnak mondott. Az épületegyüttes a királyi, a királynői palotára s közöttük a kápolnára tagolódott. Az utóbbi előtt függőkertszerű tér volt, ahová nagyméretű díszlépcső vezetett. A reneszánsz tömeg- és téralakítás mellett a részletformák — a kerengő megoldása, a hálóboltozat, a gyámkövek — gótikus jellegűek, bizonyságául annak, hogy egyszerre dolgoztak itt az új stílus olasz mesterei és a királyi műhely gótikus hagyományokat folytató építészei, kőfaragói.

A visegrádi munkálatokban is részt vevő királyi műhely — vezetője János barát — Kolozsvárott építi fel a ferencesek templomát, az obszervánsok prédikációs igényeinek megfelelően: a hajó és a szentély egyetlen hatalmas tér, légies hálóboltozattal (ma a reformátusoké, az úgynevezett Farkas utcai templom). Ennek a Szászországban kialakult templomtípusnak az első magyarországi emléke a nyírbátori Szent György-templom (1484—1488), amelyet Báthori István erdélyi vajda emeltetett. Az épület közvetlen rokona a szegedi és a szintén nyírbátori ferences egyház.

A királyi építkezések példáját követik az ország főurai, elsősorban az egyházi főméltóságok, mint Báthori Miklós váci püspök, aki reneszánsz kápolnát építtet. A főúri építkezések legsikerültebbje a Szapolyaiak két sírkápolnája: a szepeshelyi és a csütörtökhelyi, kiváltképp az utóbbi.

186

187

186. A trencséni vár, XV—XVI. század

187. Az esztergomi Bakócz-kápolna, 1506—1519

1486 és 1498 között fölépül Késmárk temploma, a következő század elején Eperjesé. Új lendületet vesznek az építkezések a felföldi bányavárosokban és Erdélyben. Van immár példa a gazdagabb polgárok emeltette kápolnákra is.

Ez időben kapja végleges alakját a pozsonyi és a szebeni városháza. Az erdélyi és a felföldi városokban lábasházak épülnek (Beszterce, Nagyszeben, illetve Zsolna). Az ország nagyobbik részében a világiak építkezései a századfordulóig még inkább a régi, gótikus stílust részesítik előnyben. 1508 tájt azonban Simontornya várát már reneszánsz motívumokkal díszítették. Siklóson Perényi Imre emeltet reneszánsz stílusú várkápolnát. Nyírbátorban a XV. század végén reneszánsz címerek, a következő század elejéről templomi ülőfülkék és szentségtartó tanúskodik az új irány térhódításáról. Valószínűleg hazai kőfaragó műve az 1526-ban ugyancsak reneszánsz stílusban készült „Báthori András Madonnája".

Az építő kedv tehát Mátyás halála után, a politikailag és gazdaságilag ziláltabb Jagelló korban sem csökkent. Ennek az időszaknak kiemelkedő alkotása a Bakócz Tamás érsek építtette esztergomi kápolna. A munkálatok 1506-ban kezdődtek, ám az Andrea Ferucci által Firenzében faragott főoltárt csak 1519-ben állították föl. A Bakócz-kápolnát mind a magyar, mind az egyetemes építészet történetében kivételes hely illeti meg: Itálián kívül a legkorábbi emléke annak a centrális alaprajzú, kupolás kápolnatípusnak, amelyet elsőként Firenzében Brunelleschi alkotott meg, s amely egyik legfontosabb újítása volt a quattrocento egyházi építészetének. Nemcsak az első teljességgel reneszánsz jellegű egyházi épület Magyarországon, de az egyetlen is, amely máig átvészelte az idők e tájon fölöttébb viharos változásait.

A sírkőfaragásban még sokáig a gótikus formák uralkodnak. Reneszánsz ízlésű sírkő először 1499-ben készült, Beatrix olasz származású tárnokmesterének, Bernardino Monedlinek emelték.

Jellegzetes példája a két stílus egymás mellett élésének, ötvöződésének a bártfai városháza. Kolozsvári műhely épített-

188

189

188. A bártfai városháza, XVI. század

189. Egy középkori kórház belseje. Árpád-házi Szent Erzsébet betegeket ápol. Táblakép a kassai Szent Erzsébet-templom főoltáráról, 1474—1477

te fel 1534—1536 között Adrianus Wolphardus immár teljességgel olaszos jellegű házát.

A következő másfél évszázadban, a török hódítások korában, elsősorban a hadi építkezések, mindenekelőtt a várépítkezések lesznek a legfontosabbak; a reneszánsz stílus, főképp az olasz hadmérnökök jóvoltából, itt sem merül feledésbe.

A Mátyás és Jagelló kor a szárnyasoltárok készítésének fénykora; az oltárokon harmonikus kompozíciókba illeszkednek a faszobrok és a táblaképek. A ránk maradt emlékek száma jelentősen gyarapszik, e helyütt csak a legfontosabbakról tudunk szót ejteni. A kassai Szent Erzsébet-dóm főoltára (1474—1477) negyvennyolc táblaképével és finom faragású szentjeivel a középkori Magyarország legnagyobb méretű s esztétikai kvalitását tekintve is igen magas szintű alkotása. A dóm szigorú stílusban készült figuráit Weisz (Kassai) János faragta, az oltárkompozíciót és a szobrok némelyikét a kutatás a kassai Alexander mesternek tulajdonítja. A táblaképeket három művész festette, közülük az Erzsébet-legenda megörökítője a legjelentősebb. A kassai főoltár hatása széles körben (Lőcse, Bártfa stb.) kimutatható.

Hasonló színvonalú faragó- és festőiskola működött a Szepességben. A lőcsei Szent Jakab-templom Mária-oltára, a késmárki Madonna-szobor jelzi — többek közt —, hogy a szepességi mesterek sem maradtak el a kassaiaktól. E területen őrződött meg a legtöbb táblakép. Színvonalas alkotások a szepeshelyi székesegyház oltárképei, a szepesváraljai főoltár, a Márton mester festette jánosfalvi oltár (1491), a szmrecsányi főoltáron pedig már egy sajátos — naivabb — szepességi stílus jelenik meg. A XV. század végén, a XVI. század elején hozzánk is elérkezett a korszak nagy szobrászának, Veit Stossnak (Wit Stwosznak) a hatása. Az ő követője Lőcsei Pál mester, aki a lőcsei Szent Jakab-templom hatalmas szárnyasoltárát alkotta. Művén reneszánsz jellegű díszítések is találhatók.

Fölöttébb pártfogolták a faszobrászatot és a táblaképfestészetet a bányavárosok. A garamszentbenedeki úrkoporsó (ma az esztergomi Keresztény Múzeumban) figuráinak — aposto-

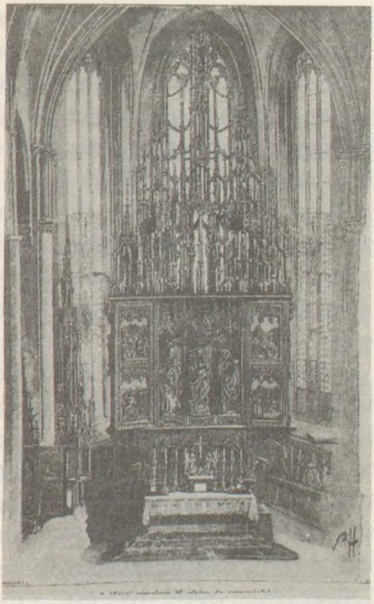

190

191

190. A lőcsei Szent Jakab-templom főoltára, 1508—1518

191. M. S. mester: Mária és Erzsébet találkozása, 1506

lok, katonák — egyénített arcvonásaival tűnik ki. Jelentős alkotása a faszobrászatnak a selmecbányai főoltár és a besztercebányai Szent Katalin-templom Borbála-oltára — ezek művészei inkább a helyi hagyományt folytatják, ámbár a besztercebányai oltár három főfigurája kétségkívül Veit Stoss hatása alatt készült. A Felföld keleti részén, Sáros megyében is működött faragóiskola. Említést érdemel a bártfai Szent Erzsébet-oltár — amely a kassai dóm főoltárát tekinthette mintájának —, továbbá szintén Bártfán a Szent Anna-oltár (faragója Tarner István, festője Severinus mester) és a Kálvária-oltár.

E korban a Magyarországon működő festők közül kétségkívül a legjelesebb M. S. mester, ő az északi gótikus stílus egyik legnagyobb művésze. Oltárképeit Selmecbánya részére festette 1506-ban. Passióképei és bibliai jelenetei ma Budapesten, Esztergomban és Szentantalon láthatók, a kutatás neki tulajdonít Lille-ben és Varsóban őrzött képeket is. Ismerte az itáliai, a német és a flamand festészetet, erősen hatottak rá Dürer fametszetei. Szerette a mozgalmasságot: alakjait többnyire mozgásban ábrázolja, hullámzó ruharedőkkel, elforduló fejjel; gyönyörű és torz arcok egyvelege látható például a *Keresztvitel*en (1506) — mindezt kitűnő arányérzékkel és szerkeszteni tudással festi meg. Nála a táj, a háttér és az ábrázolt esemény egyaránt érzelmi telítettségű: harmonikus egység. Olyan egyéni, szimbolikus-misztikus, lírai festészet az övé, amelynek kvalitását csak a legnagyobb kortársakéhoz — Düreréhez, Grünewaldéhoz — lehet hasonlítani.

A Felföld mellett Erdélyben is jelentős emlékei vannak a faszobrászatnak és a táblaképfestészetnek, mind a szász, mind a székely területeken. A szász faragóművészet jeles alkotása a szászsebesi főoltár, a székelyé a Csíksomlyói Madonna és a csíkménasági oltár (1543), amelynek táblaképe is igen színvonalas. A székely táblaképfestészet fő területe a Csíki-medence. A szász vidékekről a medgyesi főoltár, a földvári oltár, a segesvári oltár (Johann Veit műve) és kiváltképp a szászsebesi főoltár 1524 körül festett nyolc táblaképe említendő.

A hódoltsági területeken minden elpusztult. A Dunántúlon

maradtak fent szép faszobrok; ilyen a zalaszentgróti, a tüskevári, a jáki, a kőszegi Madonna, az andócsi szobrok, az alsólendvai dombormű, a keszthelyi Pietà.

Írott források tájékoztatnak a bronzszobrászatról, az alkotások — így például a Hunyadiak aranyozott bronzszobrai, amelyek a budai palota homlokzatát díszítették — mind megsemmisültek.

Folytatódott, immár magyar mesterek munkája révén, a művészi szintű kályhacsempe-készítés.

A falfestészetet is a gótikus és a reneszánsz stílus együttélése jellemezte. A legtöbb festmény — többek közt a budai palota számos freskója — elpusztult. Töredékekben maradtak fent a vajdahunyadi falfestmények: helyi mester gótizáló stílusú munkái. Máig láthatók viszont az esztergomi palota erényeket ábrázoló freskói, amelyeket valószínűleg egy Filippino Lippi tanítvány (Firenzei Albert?) festett 1494—1495 körül.

Már Vitéz Jánosnak és Janus Pannoniusnak is számottevő humanista könyvtára volt, Mátyás királyé pedig — a Corvina — Európa-szerte párját ritkította. A legszebb corvinákat neves művészek miniálták: Attavante, Francesco Cherico, a Di Giovanni testvérpár — mind firenzeiek. Természetesen voltak a könyvtárban Itália más tájain festett kódexek is. Ez időben Budán szintén működött könyvmásoló- és festőműhely. Mátyás halála után a különböző budai műhelyek mesterei, kevés kivétellel, már nem a királyi udvarban, hanem a főpapok, főurak környezetében folytatták munkájukat.

A számos importcikk a hazai ipart is fellendítette, versenyre késztette. Hozzájárult a magyar iparművesség fejlődéséhez a Mátyás alkalmazásában itt dolgozó külföldi mesterek elterjesztette új technika és új motívumkincs is. Az ötvösművészet egyik remeke a XV. század második felében készült úgynevezett Esterházy-kulacs, amelynek formakialakítása és díszítményei még gótikusak. A reneszánsz ötvösművészet legszebb darabjai Mátyás tulajdonában voltak, és feltehetően Budán dolgozó olasz mesterek munkái (például a Mátyás-kálvária talapzata).

Feltétlenül említést érdemel még a textilművesség, olasz és magyar munkák egyaránt maradtak ránk, a legszebbek — trónkárpitok, miseruhák — olyan olasz művészek rajzai után készültek, mint Filippino Lippi vagy Botticelli.

A késő középkor századaiban a magyar zene történetének új fejlődési szakasza kezdődik. Terjed a többszólamú éneklés, a hangszeres zene, a rekordálás szokása; adatok vallanak az anyanyelvű éneklésről; a gregorián kultúrát a legszélesebb rétegek ismerik meg; a nagymérvű pusztulás ellenére sem kevés a ránk maradt kottás kódexek száma.

A jokulátorok már sokkal inkább mulattatóknak, esetenként mutatványosoknak tekinthetők, mintsem egy ősi énekmondó-hagyomány folytatóinak; feltehetőleg a durvább hangú énekeket tolmácsolták. Tevékenységüket az egyház erkölcsi szempontból tilalmazta. Jellemző, hogy a Schlägli-szójegyzékben (1430 k.) is a jokulátor jelentése 'kurvás, pakocsás'. Országszerte egyre több a zenész. Trombitások, kürtösök, dobosok emelték játékukkal a királyi és a főúri ünnepségek fényét, hangszerek jelei irányították a katonákat, néhány gyakorta ismétlődő ceremónia — többek közt az ebédek fogásainak felszolgálása a királyi és egyes főúri udvarokban — trombita- és dobszó mellett folyt.

A városok zenészeinek az ünnepeken, körmeneteken kellett játszaniuk, továbbá felléptek a lakomákon, egyes céhes rendezvényeken. A toronyőröknek állandó feladatuk volt a trombitával való jeladás; nyelvi adatok bizonyítják, hogy a „hajnal"-nak nevezett muzsika szokása Magyarországról terjedt el például Lengyelországba. Talán az egyházi és a populáris világi zene néminemű egybefonódására utal, hogy a templomi harangozók, nevük tanúsága szerint (sípos, dobos stb.), hangszereken is játszottak: lakodalmakon, táncmulatságokban, a sokadalmak zenészeiként kamatoztatva tudásukat. A XIV. század elejéről van az első híradásunk cigányzenészekről. A hazai vándormuzsikusok mellett számos külföldi zenész is megfordult a magyar városokban, a nevesebbek a királyi, főúri és főpapi udvarok szívesen látott vendégei voltak.

Az orgonisták — akik nemritkán orgonaépítők is — már a

XIV., de kiváltképp a XV. században rendszeresen játszottak a nagyobb városok templomaiban. E hangszer jeles művészei voltak a pálosok, a ferencesek és a domonkosok. A XV. században a házi zenéléshez is használnak kisebb, hordozható orgonákat, majd pedig klavikordokat. Sajnos, csupán egyetlen orgonadarab maradt fent. Valószínű, hogy a hangszer feladata még nem az énekkíséret volt, nem akkordokat, hanem dallamot játszottak rajta, esetlegesen polifonikus feldolgozásban. A többi hangszer együttesét sem szabad a mai értelemben vett, meghatározott összhangzásra törekvő zenekarnak elképzelnünk.

Látható: a magyarországi hangszeres zene egyrészt még őrzi legősibb, jeladói funkcióját, másrészt ez, például a városi toronyzenészek esetében, sokszor már elválaszthatatlanul összefonódik a zene egyéb, nem utolsósorban szórakoztató feladataival; a királyi udvarban és néhány előkelő környezetében pedig a korszerű nyugati műzene is otthonra talál, mint ezt Mátyás és Beatrix zenekara vagy a Jagelló korban Budán működő zenészek, a jeles orgonista, Grympeck mester, a sziléziai zene egyik legnagyobb alakja, Thomas Stolzer bizonyítják.

Magas szintet ért el az énekkultúra. Zsigmond szolgálatában állt Oswald von Wolkenstein, a híres minnesänger. Az udvar ez időben már állandó kórussal rendelkezett, amelynek színvonala Mátyás alatt nem maradt el a nyugat-európai udvari kórusokétól.

Gyakorivá válik a nem míves kottamásolóktól, hanem az egyszerű felhasználók kezétől származó kurzív kottabeírás, amely ugyanúgy a gregorián éneklés népszerűségére utal, mint az, hogy a XIV. századi váradi statutum már külön időt rendel a kottaírásra. A foltozóvarga fiából esztergomi érsekké lett Szalkai Lászlóé volt egykor az a XV. század végéről fentmaradt iskolai jegyzetfüzet, amelyből kiderül: a városi iskolák kamaszkorú fiataljai sok száz dallamot tanultak, továbbá zeneelméletet; a többszólamúság sem volt ismeretlen előttük. Feltűnő a gyakorlott kottaíróra való kéz. Bocsássuk előre, hogy a XVII. századra az ország több részén elfeledetté

válik a kottaolvasás. A központi tradíció — az esztergomi liturgia dallamvilága és a magyaros hangjegyírás — legtisztábban Budán, Esztergomban és a pálosok körében élt. Szép példája ennek az *Esztergomi Missale Notatum* (ma Pozsonyban őrzik) és a *Pálos Antifonále.*

Ez a Budán is virágzó zenei kultúra azonban nem esett egybe a budai királyi udvar igényeivel, amelyet az igen díszes, nagyméretű *Mátyás-graduále* volt hivatott kielégíteni. Királyi megrendelésre, valószínűleg a Németalföldön készült, kvadrát kottaírással. Notációja nem a magyar világi egyházakra, hanem a bencés, ferences, domonkos és karthauzi szerzetesrendek kódexeire jellemző; diatonizáló, olaszos vagy franciás stílusú dallamainak sincs köze a pentaton jellegű magyar tradícióhoz. Ez a fajta, lényegében a pápai kúria ízlését követő zenei magaskultúra hazánkban csak egy szűk rétegnek lehetett a sajátja. A *Mátyás-graduále,* néhány, rendi hagyományt követő kódexszel együtt, meglehetősen egyedül áll a magyar zenei emlékek sorában.

Legszebb kiállítású kódexeink közé tartoznak a metzigót—magyar keverék notációjúak, amelyeknek dallamvilága a központi tradícióhoz kapcsolódik. Ilyen a *Budai Antifonále és Psaltérium,* az esztergomi *Passiókönyv,* Futaki Ferenc 1463-ban készült *graduáléja* (ma Isztambulban), s a középkori magyar zene legmonumentálisabb összefoglalása, a *Bakócz-graduále.* Bécs közelségét, az erős osztrák hatást s egyben a központi vonal széles körű elterjedtségét bizonyítja az a XV. század elejéről, Pozsonyból fentmaradt négy antifonále, amely ugyan végig metzigót notációjú, de dallamai pontosan azonosak a magyar hagyományéval.

Külön csoportot alkotnak azok a kódexek, amelyek nem az esztergomi hagyományt, hanem más egyházmegyékét követik. Például a kalocsai egyházmegye, a zágrábi püspökség tradíciói jellemzik a metzigót—magyar keverék írású, Thuz Osvát zágrábi püspök rendelésére készült antifonálékat (XIV. század vége). Vannak azután olyan források, amelyekben sajátosan keveredik a magyar és a szomszédos népek zenekultúrája. Ilyen többek közt az a Pruisz-Filipecz János (Jan Fili-

192

192. Egy lap a Corvina-könyvtárból. Mátyás-graduále

pecz) püspök által készíttetett, cseh notációjú, nagyméretű és gazdagon díszített antifonále, amelyet a váradi egyház használt.

A ránk maradt kottás kódexek dallamvilága és notációja nemcsak a hazai zenetörténetnek alapvető forrása, de a magyar késő középkori műveltségi viszonyok megismerésének is; minden más emléknél szemléletesebben mutatja ugyanis a központi tradíció és az idegen kultúra viszonyát, a központi magyar hagyomány erejét, továbbá annak módosulását a helyi vonatkozások, a szomszédos népek, a Magyarországon élő, nem magyar ajkúak hatására.

A többszólamúság — ezt számos adat igazolja — a királyi udvaron kívül is ismert volt, annak modern válfajai azonban (a francia organum, a motet stb.) nem. A XV. századból két nagyobb többszólamú gyűjteményt ismerünk, mindkettőt a Felföldről, együtt mintegy harminc tételt tartalmaznak. Igen valószínű, hogy már a XIV. századtól — később bizonyosan — bevett gyakorlat volt az egyszerűbb két-háromszólamúság, mindenekelőtt az egyes gregorián dallamok orgonával kísért előadásain. A bonyolultabb polifon éneklés csak néhány — főleg felföldi — polgárvárosban, az értelmiségiek körében, egyes kolostorokban lehetett divat. A kor polifon nagyművészete pedig, amely már hivatásos énekeseket igényelt, csak a királyi, esetleg néhány főpapi-főúri udvarban talált otthonra, ott, ahol külföldről hívott, szép summákkal fizetett énekesek is voltak.

Szórványos adatok bizonyítják, hogy az anyanyelvű népének már a reformáció előtt megtalálható volt a magyar énekgyakorlatban, nagyobb fejlődés e téren azonban csak a XV. században következett be. A reformáció anyanyelvű népénekkultuszában eme késő középkori hagyomány közvetlen folytatását kell látnunk. Noha liturgikus darab is válhatott magyar népénekké, mint például a *Te Deum* kottával fentmaradt fordítása (Peer-kódex), az alaprepertoárt a liturgiától független énekek alkothatták; és ritkán ugyan, de szokásdallamok is bekerülhettek a templomi népénekek közé. XVI. századi forrásokból ismerjük a már említett *Szent László-ének* dallamát,

amely tulajdonképp egyetlen, némi változtatással ismétlődő mixolid nagyív. Valószínűleg ez volt a dallama a *Néhai való jó Mátyás király*... kezdetű éneknek is.

Középkori epikus énekek kottája nem maradt ránk. Föltételezések szerint dallamuk az ősi recitatív stílusba tartozhatott, mint népzenénkben néhány halottsiratóé. Számos zenetörténész véleménye szerint a népzene más középkori melódiákat, archaikus szokásdallamokat is megőrzött.

RENESZÁNSZ ÉS BAROKK, REFORMÁCIÓ ÉS ELLENREFORMÁCIÓ (XVI—XVII. SZÁZAD)

A vallási és nemzeti különbségeken többnyire felülemelkedő humanisták — akik közül egyre kevesebb töltött be egyházi hivatalt — határozták meg legfőbb vonásaiban a XVI. századi Magyarország szellemi arculatát, azét az országét, amely politikai és vallási megosztottsága ellenére műveltségben rohamosan gyarapodott. Az 1560-as 1570-es évekig a latin nyelvű irodalom még jelentősebb a magyarnál. Kétségtelen azonban, hogy a magyarországi humanista irodalom első felvirágzásához, Janus Pannonius költészetéhez, Bonfini történetírói munkásságához képest a XVI. századi latin nyelvű humanista irodalom és történetírás néminemű hanyatlás; ebben az időszakban sokkal inkább az új műveltség szélesebb körű elterjedésének, mintsem kimagasló alkotások születésének lehetünk tanúi. A versszerzést, annak tudós, humanista válfaját igen sokan művelték, itt még a jelentősebbek felsorolására sincs terünk. Az alkalmi lírai vers volt a legelterjedtebb, néhányan eposz jellegű művekkel is kísérleteztek. Közepes tehetség több is volt, igazán nagy költő egy sem. Számosan írtak humanista episztolákat, orációkat, traktátusokat. Ezek között vannak a nemzetközi humanizmus mércéjével mérve is színvonalas, kitűnően szerkesztett alkotások.

Legjelentősebb műfajjá azonban a történetírás vált. A Mohács utáni históriairásnak általános jellemzője, hogy Mátyás uralkodását tartja az ország fénykorának, s erőfeszítéseket, esetenként kétségbeesett erőfeszítéseket tesz annak a megmagyarázására, hogy miképp következhetett be a katasztrófa, a függetlenség elvesztése, a török uralom. Ehhez kapcsolódó

cél, hogy a keresztény Európa figyelmét felhívják Magyarországra. A legtöbben vagy helyettesíteni vagy folytatni kívánják Bonfini művét, a nagyra törő szándékot azonban csak töredékes megvalósulás követi. A két legfőbb hatóeszme: a machiavellizmus és a Luther—Melanchton—Sleidanus-féle protestáns — ámde a katolikusokra is ható — történelemszemlélet, amely a történelem menetét Isten jutalmazó és bűntető megnyilvánulásának tekinti.

Oláh Miklós (1493—1568) a teljes magyar történet megírását vette tervbe. Csak két fejezettel — a *Hungariával* és az *Attilával* — készült el. Felhasználta Thuróczyt, Bonfinit azonban nem ismerte.

Verancsics Antal (1504—1573) Bonfini művét akarta folytatni, s ehhez rengeteg adatot gyűjtött, számos emlékiratot is megszerzett. Tervezett nagy történelmi szintéziséből csak részletek készültek el.

A több műfajban is alkotó Baranyai Decsi János (1560 k. — 1601) szintén a teljes magyar történelmet szándékozta megírni. Munkájából csupán az 1592—1598 közötti évek megörökítése maradt ránk. Protestáns történelemszemléletű, levéltári kutatásokat is folytató történetíró. Jelentős műve még Sallustius két munkájának magyarra fordítása, továbbá az Erazmus nyomán kiadott, ötezer szólást tartalmazó latin—magyar szólásgyűjteménye.

Szamosközy István (1565?—1612) ugyancsak a magyar történelem egészének megírását tűzte ki célul. Ő az első történetírónk, akinek szemléletében már meglehetősen szétválik Erdély és a királyi Magyarország. Az eseményeket protestáns szemszögből nézi, művén Machiavelli írásainak ismerete érzik. Levéltárosi gyakorlatát ügyesen kamatoztatja, adatai többnyire pontosak. Stílusára Tacitus és Livius hatott. Jegyzetei legnagyobbrészt fentmaradtak, de elkészült munkájából sok veszett el, ma csak az 1598—1599. év erdélyi, továbbá az 1603-as és az 1594-es év eseményeiről szóló részt ismerjük.

A jelentősebb emlékiratok sorát Brodarics Istváné (1470—1539) nyitja meg. Higgadtan, szigorú okfejtéssel mondja el a

mohácsi csata eseményeit. Történelmi szempontból forrásértékű, irodalmilag is igen igényes alkotás.

A Verancsics begyűjtötte emlékiratok közül Szerémi Györgyé a legérdekesebb. Különös írás ez, sajátos szóhasználattal és egy nem létező latin grammatikával megalkotva. Elfogult, gúnyos, személyeskedő, nagyképű, de kétségtelenül igen szuggesztív, színes és szórakoztató.

Szamosközy mellett XVI. századi humanista történetírásunk két kiemelkedő személyisége: Forgách Ferenc (1535—1577) és Istvánffy Miklós (1538—1615). Forgáchnak az 1552—1571 közötti eseményeket ismertető *Commentarius*a nem végső formába öntött történelmi mű, hanem adatgyűjtés egy majdan megírandó munkához. Mint ilyen, igen magas színvonalú és magas erkölcsiségű alkotás. Makacsul keresi azokat az okokat, amelyek az ország romlásához vezettek, s kutatja a helyzet megváltoztatásának lehetőségét. Mivel a történelem mozgatórugóit a történelmet csináló emberek jellemében fedezi fel, az ország kilátástalan helyzetét is a fejedelmeknek és a főuraknak a bűnösségére, romlottságára vezeti vissza. Rendkívül éles hangon mond ítéletet saját osztálya fölött, társadalomkritikája egyik protestáns prédikátorénál sem enyhébb. Az ország számára csak egyetlen kivezető utat lát: az erényes életet, az olyan magasztos hősiességű helytállást, mint például a Szigetvár védelmében életét áldozó Zrínyié — akinek azonban szintén beszámol gazságairól. Forgáchra is hat Machiavelli, és hat a protestáns „isteni-ítélet" jellegű történelemfelfogás is, de felekezeti elfogultság — egyébként katolikus volt — a legkisebb mértékben sem vezérli tollát: minden, amit leír, abszolút hiteles. Művének csak egy töredéke — a Szigetvár ostromáról szóló — jelent meg nyomtatásban. Öccse, Forgách Imre tette közzé az úgynevezett *Zrínyi-album*ban (Wittenberg, 1587). E munka vált egyik forrásává a költő Zrínyi Miklós Szigetvár ostromáról szóló eposzának.

Istvánffy Miklós terjedelmében is hatalmas munkája a *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (A magyarok története XXXIV Könyvben). Mátyás halálától — amit ő is sors-

193

194

193. Istvánffy Miklós történetíró

194. Sylvester János Újtestamentum-fordítása, 1541

fordulónak tart — 1606-ig írja meg Magyarország történelmét, középpontba mindig a hadieseményeket állítva. Felfogására rányomja bélyegét a tridentinum szelleme, a katolikus nézőpont; az ország sorsának jobbra fordulását csak a Habsburgok vezetésével tudja elképzelni. Ő is hasznosítja Machiavelli történelemszemléletét. A művet Pázmány Péter 1622-ben Kölnben nyomtatásban is megjelentette. A XVI. századi Magyarországról alkotott kép, magyarok és külföldiek szemében egyaránt, századokon keresztül Istvánffy e nagy hatású, kitűnő szerkesztésű és stílusú, adataiban megbízható munkája nyomán rajzolódott ki.

Révay Péter (1568—1622) volt századában az első és az egyetlen, aki a kezdetektől saját koráig megírta a magyarok történetét, méghozzá egy sajátos szempont, az általa isteni eredetűnek tartott magyar Szentkorona szempontjából.

Jóllehet a magyar nyelvű irodalom nem a XVI. században született meg, a magyar nyelven írás ebben a korban vált tudatos programmá. Nagy része volt ebben az Európa-szerte ható humanista-erazmista eszméknek és annak a patriótatudatnak, amely a Mátyás kortól egyre nagyobb mértékben volt jelen humanista irodalmunkban. Az anyanyelvű kultúra szélesebb körűvé válását pedig a gyorsan terjedő reformáció segítette, igaz, közvetlenül csak a vallásos műfajokban.

Rotterdami Erazmus, a hírneves humanista filológiailag hiteles Bibliát kívánt az olvasók kezébe adni, és meghirdette a nemzeti nyelvekre való fordítás szükségességét.

Ennek az eszmének a jegyében magyarította Komjáti Benedek Szent Pál leveleit. A mű Krakkóban jelent meg 1533-ban. Ez az első, teljes egészében magyar nyelvű könyv. Nem tartozik a humanista alkotások élvonalába, nyelve meglehetősen nehézkes, s bár a fordító azzal dicsekszik, hogy „sok szent magyarázó doktorok"-at tanulmányozott, hihetőbb, hogy csak Erazmus latin nyelvű fordítását és kommentárjait, a *Vulgatát*, továbbá a régebbi magyar fordításokat használta.

Hozzávetőleg ugyanezek a forrásai pesti Mizsér Gábornak is, aki az Evangéliumokat fordította le. Tudatos stiliszta: nemcsak munkájának mennyisége, de minősége is messze

Komjátié fölött áll. Latin nyelvű előszavában szó szerint az erazmusi programot idézi: „Jó volna, ha a földműves az eke mellett, a takács a fonalvető ritmusára a Szentírásból énekelne, az útonjáró a Biblia olvasásával űzné el unalmát. Ebből lenne a keresztények minden beszélgetése, mert szinte olyanok vagyunk, amilyen a mindennapi csevegésünk" (Bécs, 1536).

Pesti többi műve is az erazmista eszméket szolgálta. Lefordította még Esopus fabuláit (Bécs, 1536) és kiadott egy hatnyelvű, magyar értelmezésekkel is ellátott szójegyzéket (Bécs, 1538).

Sylvester János volt az első, aki a teljes Újszövetséget magyar nyelvre ültette át. 1541-ben Sárvárott megjelent munkája a legkorábbi magyar nyelvű, Magyarországon készült nyomtatvány. Fordítása a görög szövegen — ezt is Erazmus adta ki — alapszik, de felhasznált több más forrást is. Szépírói szempontból talán Pesti tömör szövege az értékesebb, filológiailag azonban feltétlenül Sylvesteré.

A teljes értékű magyar Újszövetség létrehozása egyben annak a bizonyítása is volt, hogy e „barbár" nyelv semmivel sem alávalóbb a többinél, még a klasszikus bibliai nyelveknél — a hébernél, a görögnél, a latinnál — sem, a Biblia bonyolult stilisztikai alakzatait, a parabolikus megfogalmazásokat, a jelentés minden rétegét és árnyalatát képes tolmácsolni. Azaz nyelvünk rendelkezik azokkal a grammatikai, szemantikai, hangzásbeli tulajdonságokkal, amelyekre felépíthető egy magyar poétika és retorika.

Az erazmista magyarok közül leginkább Sylvester János élt a nyelv bűvöletében. Két évvel Biblia-fordításának megjelenése előtt adta ki latin—magyar nyelvtanát, mint a címében írja: „in usum puerorum" — az ifjak használatára. Tudós munka ez, a magyar nyelv első rendszerezése. Valószínű, hogy megírására a *Biblia* fordítása közben felmerült nyelvi kérdések késztették. A szűkebb értelemben vett grammatikán kívül — amely Sylvesternél a „helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és prózaírók tekintélyére támaszkodó művészete" — foglalkozik benne helyesírásunk alapelveivel és

nyelvhelyességi kérdésekkel is. Kiderül művéből, hogy az irodalmi nyelvi norma csírái már az ő korában fellelhetők. Európában kevés, vulgáris nyelvet tárgyaló nyelvtan volt Sylvesterénél korszerűbb: ő nem magyar kommentárokkal kíséri a latin nyelvtant, nála a magyar grammatika egyenrangú párja a latinnak. Hasonló szerkezetű művek Lengyel-, Cseh-, Francia- vagy Németországban majd csak később íródnak.

Leveleiben elszórt megállapításaira és az Újszövetségfordítás után írt jegyzeteire is érdemes odafigyelnünk, kidolgozott fordításmódszertani elveket, poétikai-szemantikai megállapítások sorát fedezhetjük fel bennük. Homályba vesző kezdetek után („Mely nagy volt Róma: az ő romlása jelenti" 1521) Sylvester János vette észre, hogy magyar nyelven is írható időmértékes vers, „az magyar nípnek, ki ezt olvassa" rögtön költött is néhányat. Mint latin nyelvű humanista költő sem volt jelentéktelen.

Az erazmisták célja: a magyar nyelv tudós kiművelése nem valósulhatott meg egy-két évtized alatt. A reformáció anyanyelvűség-kultusza pedig már alapvetően más eszményeket szolgált: a protestantizmus számára a nyelv önmagában sohasem volt cél, csupán eszköz a didaktikus tartalom minél jobb hatásfokú közvetítésére. Mégis, a legműveltebbek, a felekezeti korlátokon túlra is tekintők folytatták az erazmista programot. Mint Bornemisza Péter, kinek szavai szerint: „Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven, s ezt a nyelvet nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okból teljes erőnkből művelnünk kell" (az eredetiben latinul, 1558).

A század harmincas éveinek második felétől a magyarországi kulturális élet elválaszthatatlanul kötődött a reformációhoz. A hit és a vallások harca közügy volt. Nemcsak azért, mert különböző érdekeket (amelyek nem hiányoztak) szolgált, hanem azért is, mert sokak számára gyötrő lelkiismereti kérdés volt. 1540 és 1570 között azonnal vagy egy-két éven belül nálunk is megjelentek a legújabb teológiai gondolkodás mozzanatai, főleg a nyugati egyetemeken tanulók jóvoltából.

A főúri udvarokban és a mezővárosok piacain az új hitelveket hirdette számos vándorprédikátor.

A kezdetben még egységes protestantizmus az ötvenes évek végén hasadt ketté, a lutheránusok és a helvét hitvallás követői a hatvanas évek közepére egyházszervezetileg is elkülönültek. 1565-ben Egri Lukács már antitrinitárius tanokat hirdetett, az évtized végére János Zsigmond (1559—1571) Erdélye nemcsak a magyar, hanem a más országbeli szentháromságtagadóknak is menedékhelyévé vált. A katolikus Báthori István (1571—1586) alatt pedig a reformáció legszélsőségesebb ágazatain is kívül eső szabadgondolkodók érkeztek Erdélybe.

A három részre szakadt ország magyarjai még nem bevégzett politikai ténynek, hanem ideiglenes állapotnak tekintették a megosztottságot; továbbélt a „Magyarország Európa védőbástyája a pogánnyal szemben" XV. századi eredetű gondolata, s ennek jegyében összefonódott az ország és a keresztény hit védelme, harc és vallás. A században először Farkas Andrásnál megjelenő, bibliai indíttatású párhuzam a zsidó és a magyar nép között — és leginkább ennek eszmei vetülete, hogy bűneinkért sújt minket az Isten — országszerte századokon át népszerű ideológia lett és eszköz is a felekezetek harcában: ki-ki a másik vallási irányt, „eltévelyedést" okolhatta az állapotokért.

Amíg korábban a kultúra legfőbb támogatója maga a királyi udvar, illetve, főleg a Jagelló korban, a főpapság egy szűk rétege volt, Mohács után ezt a szerepet a világi főnemesség néhány, többnyire külhoni egyetemet is megjárt tagja vette át. Sylvester Bibliája például a katolikus Nádasdy Tamás támogatásával jelent meg, aki a protestánsokat, a lutheránus Dévait is segítette. Előképe ő a század azon főúri mecénásainak — Batthyányaknak, Báthoriaknak és másoknak —, akik udvarukat kultúrális központtá téve, némileg pótolták a műveltség központi támogatásának hiányát. A század második felének évtizedeiben a legfőbb mecénás maga az erdélyi fejedelem volt: János Zsigmond, majd a Báthoriak. Az olaszos műveltségű gyulafehérvári udvar, ha kopottabban, fénytelenebbül és nem is európai nagyhatalmi tényezőként, de őrizte Mátyás

szellemét. A mecenatura rendszere — lévén csak gyenge polgárság — a XVI—XVII. század általános jellemzője lett.

A politikai helyzet, az a történelmi örökség, hogy egyetem nélküli ország voltunk, és nem utolsósorban a protestantizmusnak a világi műfajokat kárhoztató felfogása nem kedvezett különösebben sem a tudományok, sem az irodalom fejlődésének, ellenben ugrásszerűen megnőtt a teológiai és hitbuzgalmi művek száma.

A helvét irány nemzetközileg is elismert teológusa volt Szegedi Kis István (1502—1572). Latin nyelvű munkái csak halála után, külföldön, azonos nevű fiának, valamint tudós képzettségű tanítványának, Skaricza Mátéának buzgólkodása révén jelentek meg. Fő műve (*Theologiae sincerae loci communes de Deo et de homine* — Bázel, 1585) az alapvető egyházjogi és erkölcsi tételek skolasztikus szellemű gyűjteménye.

Evangélikus tanításokat magyar nyelven legkorábban Gálszécsi István és Székely István tett közzé, mindketten Krakkóban 1538-ban. Ugyanitt s valószínű ugyanebben az évben jelent meg Dévai Mátyás (†1545) helyesírási könyvecskéje. Evangélikus hitmagyarázatot is írt. Ő volt a reformátorok első nemzedékének legnagyobb tekintélyű igehirdetője, teológus írója — magyar Luthernek nevezték. Ozorai Imrével, egy mérsékelt hangú vitairat szerzőjével együtt őrizte még a tudós erazmisták szellemét, nem úgy, mint a vallási reformot társadalmi reformmal is összekötni akaró, többnyire kevésbé toleráns, esetenként alacsonyabb műveltségű reformátorok.

Az ötvenes évek végétől, amikor is a reformációnak immár tömegesen voltak hívei a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből, az istentiszteletek központi részévé tett prédikációk, illetve posztillák bizonyultak a legalkalmasabbnak az eszmék közvetítésére. Elsőként a lutheranizmus és a helvét irány között ingadozó, kalandos életű vándornyomdász és prédikátor, Huszár Gál (1512?—1575) adta ki nyomtatásban magyar nyelvű prédikációit (Óvár, 1558). Ebben a műfajban alkotott a legtöbbet a reformátusok kitűnő szervezőkészségű és vasakaratú vezetője, 1561-től a Tiszántúl püspöke, Méliusz Juhász Péter

195

195. Szegedi Kis István református prédikátor

(1536 k.—1572) is. Az, hogy Debrecen a református egyház központjává lett, mindenekelőtt az ő ténykedésének köszönhető. Közel félszáz műve jelent meg, katekizmusok, vitairatok, bibliafordítások és hatkötetnyi prédikáció. Ez utóbbiak az okoskodó értekezésnek és a vérmes kirohanásnak a sajátos keverékei, szónoki előadásra kevésbé alkalmasak. A katolikusok és az antitrinitáriusok ellen egyaránt szenvedélyesen küzdött, Dávid Ferenccel (†1579), az erdélyi szentháromságtagadók vezetőjével legalább hét hitvitája volt.

Dávid Ferenc mint János Zsigmond udvari papja, Giorgio Blandrata révén ismerkedett meg az antitrinitárius tanokkal, s vált azok egyik legfelkészültebb, nemzetközi hírnevű propagálójává. Nézeteinek és általában az erdélyi radikális ideológiáknak a kialakulásában jelentős szerepe volt Johannes Sommernek (1540—1574) — e szászországi illetőségű férfiúnak, aki a 70-es évek Erdélyében a racionalista irány fő hirdetője volt; és Jacobus Palaelogusnak (1520—1585) — e görög, magát a bizánci császárok leszármazottjának hazudó szabadgondolkodónak. Az utóbbi 1572-ben, Dávid Ferenc hívására érkezett Erdélybe, s a legteljesebb vallási tolerancia jegyében a keresztény, a zsidó és a mohamedán vallást egyenrangúnak tekintette, a ceremóniákat és a szentségeket (keresztség, úrvacsora) lényegtelennek tartotta. Dávid Ferenc magyar nyelvű prédikációs kötetet is írt (Gyulafehérvár, 1569). Műve nyelvileg kevésbé darabos, mint Méliuszé, hangvétele toleránsabb, kíméletesebb.

A protestáns prédikációs irodalomban továbbra is akadtak olyan művek, mint például Károlyi Péteré (1543—1576), amelyek egy teológiai érvrendszert fejtettek ki. A század utolsó három évtizedében azonban már gyakoribbak az egész évre szóló beszédgyűjtemények, ezek nemcsak prédikációminták akartak lenni, hanem egyben épületes és érdekes olvasmányok. Ilyen az evangélikus Kulcsár György (†1577) nagy hatású posztilláskötete, amelyet még a következő században is használtak. Csak szűkebb körben terjedtek viszont az unitárius Enyedi György (1551—1597) humanista szellemű, kéziratos prédikációi.

Protestáns részről a műfaj legjelentősebb képviselője az evangélikus Bornemisza Péter (1535—1584). Bár a versköltésben és a drámaírásban is jeleskedett, minden valószínűség szerint élete fő művének a hét és félezer lap terjedelmű prédikációgyűjteményét tartotta. E monumentális munka 1573 és 1579 között jelent meg. Megfigyelhető nála, hogy a szigorúan vallásos szöveg fokozatosan egyre világibbá válik: a posztillák harmadik kötetében anekdoták, szépirodalmi betétek bukkannak fel, az elmondásra szánt prédikációk egyre inkább olvasmány jelleget öltenek. A negyedik kötet, amelynek híres-hírhedt függeléke az *Ördögi kisírtetek*, pedig már Bornemisza ajánlása szerint is inkább „magában olvasható" szöveg, mint prédikáció. Az utóbbi a prédikációktól függetlenül is megjelent (1579). E pszichologizáló, a szexualitással nem titkolt érdeklődéssel foglalkozó, a magyarországi démonikus irodalomban egyedülálló mű a magyar világi prózának is úttörője. 1580—1581-ben Bornemisza Péter, eddigi prédikációskötéteinek betetőzéseképpen egy hatalmas olvasmányfüzért szerkesztett egybe, a formátumáról elnevezett fólióposztillát (Detrekő-Rárbok, 1584).

Az ellenreformációt szolgálta tollával Telegdi Miklós (1535—1586), Monoszlóy András (1552—1601) és Pécsi Lukács. Mindhárman mély humanista műveltséggel rendelkeztek. Telegdi háromkötetes prédikációgyűjteménye (Bécs, 1577, Nagyszombat 1578, 1580) mintegy válasz Bornemisza köteteire; a két férfiú nemcsak elvi, de személyes ellenfélnek is tekintette a másikat. Mindezek ellenére nemcsak írói kvalitásban nagyon hasonlók, de erkölcsi nézeteik és nemegyszer stílusfordulataik is emlékeztetnek egymáséira.

Monoszlóy András magyar nyelvű munkái főleg vitairatok. Kevésbé heves és szókimondó, mint Telegdi, higgadt hangú humanista. Gyakran használja fel Szent Ágoston érveit.

Pécsi Lukács fontosabb művei mind fordítások, de a szó XVI. századi értelmében azok: a fordítás egyben értelmezést és átírást is jelent. Ő az első, aki nyomtatásban is közzétett elmélkedő prózát írt magyar nyelven (*Szent Ágoston doktornak [...] imádsági* — Nagyszombat, 1591), s e műfajban

századának kiemelkedő szerzője. Az általa megkezdett úton majd a filozofikusságra hajló, sztoikus szemléletű protestánsok, Rimay János, nyíri Báthori István követik. Nagyszombatban megjelent kiadványai a kor legszebb nyomdatermékei.

Már az első reformátorok kísérletet tettek a Biblia magyar nyelvre fordítására. Dévai Mátyásnak csak ebbéli tervéről tudunk, Székely Istvánnak azonban már kiadatnia is sikerült — a héber szöveg figyelembevételével készített — zsoltárfordításait (Krakkó, 1548).

Tetemes mennyiséget fordított le a Bibliából Heltai Gáspár, aki egész munkaközösséget szervezett a nagy cél megvalósítására. Még a Kolozsvártól messze eső Tolnából is küldtek neki kéziratot. Végül is hét kötet hagyta el a kolozsvári nyomdát, a teljes Újszövetség és a majdnem teljes Ószövetség. A hiányzó ótestamentumi könyveket Méliusz Juhász Péter fordításai igyekeztek pótolni, Károlyi Péter is tervbe vette a Heltai által ki nem adott részek magyarítását, Félegyházi Tamás, majd halála után a munkát befejező Gönci György pedig ismételten lefordította az Újszövetséget. Tudunk róla, hogy Bornemisza Péter a teljes magyar Bibliát szerette volna kiadni.

A nagy mű, a teljes magyar Biblia azonban csak 1590-ben jelent meg Vizsolyban, a református Károlyi Gáspár (1530 k. —1591) fordító- és szervezőmunkájaként. Hatalmas vállalkozás volt ez, nem valósulhatott volna meg a bibliafordítás-előzmények, továbbá szellemi és anyagi segítőtársak nélkül.

A teljes magyar Biblia kiadásának gondolata 1585 körül merülhetett fel. A szükséges pénzt az ország keleti felének református főúrai biztosították. Nincs okunk kételkedni Károlyinak abban a megállapításában, hogy ez idáig azért nem jelent meg a teljes Biblia, mert nem akadt mecénása a vállalkozásnak. Mágócsy András és Mágócsy Gáspár volt a munkálatok kezdeményezője, haláluk után pedig Rákóczi Zsigmond pártfogolta Károlyit. E vallásos gondolkozású főúraknak, továbbá feltehetőleg még nyíri Báthori Istvánnak és Homonnai Drugeth Istvánnak köszönhetően, a Vizsolyban berendezett nyomda az ország legnagyobb teljesítményű és legkorszerűbb

SZENT

BIBLIA

AZ AZ:

ISTENNEC Ô ES WY

TESTAMENTVMANAC

PROPHE'TA'C ES APOSTOLOC

által meg iratott ſient könyuei.

MAGYAR NYELWRE FORDITTA

tott egéſſen és wajonnan, Az Iſtennec Magyar

orſiágban való Anya ſient Egyházá-

nac epüléſére.

LVC. XVI., vers. 19.

¶ *Vagyon Moſeſec és Prophétáioc, halgaſſác azokat, &c.*

VISOLBAN

NYOMTATTATOTT MANTSKOVIT BALINT ALTAL.

M D X C. Bódog aſſony hauanac 10. napián.

196

196. A Vizsolyi Biblia fedőlapja, 1590

műhelye lett. A nyomtatási munkákat Mantskovit Bálint végezte.

A fordítás oroszlánrésze Károlyi Gáspárra hárulhatott. Rendkívüli biblikus felkészültségéről már első — s a bibljakiadáson kívül az egyetlen — művében, a *Két könyv (...)* (Debrecen, 1563) című ben is tanúbizonyságot tett. Ebben prózában foglalta össze a lutheri—melanchtoni történelemszemléletet, illetve megjósolta a közeli világvégét; mindezt úgy, hogy írásának legalább a fele szabadon fordított bibliai idézet.

Károlyi az elöljáró beszédben elmondja, hogy többen is segítettek neki a fordításban, hallgat azonban arról, hogy név szerint kik voltak ezek. Valószínűleg a szöveg egyes részleteit Székely Istvánnak, Heltai Gáspárnak, Bornemisza Péternek és talán még sok más művelt prédikátornak kell tulajdonítanunk; a megszerkesztés, a jegyzetelés, a végleges formába öntés azonban e textusok esetében is bizonnyal Károlyi Gáspár munkája.

Érdekes megfigyelni, hogy az Újszövetség szövege nem más, mint Sylvester 1541-es kiadásának átstilizált, magyarosabbá tett változata. A korábbi hagyomány érvényesülését láthatjuk abban is, hogy a Vizsolyi Biblia tartalmazza azokat az ószövetségi könyveket, amelyeket a protestáns bibliakritika — mivel nem találhatók meg a kanonizált héber szövegben — már a XVI. században sem tartott hitelesnek.

A Vizsolyi Biblia századának nemcsak teológiai és műveltségi, hanem nyelvi szempontból is kiemelkedő alkotása. Nagy hatású mű, amelyet évszázadokon át használtak, adtak ki újra meg újra: beléívódott a magyar nyelvbe. Döntő szerepe lehetett abban, hogy az i-ző helyett az e-ző nyelvhasználat vált Magyarországon irodalmi nyelvvé.

A Szentírás azonban közel sem volt olyan népszerű, mint az énekelt vers. Ez utóbbi mindenekelőtt azért válhatott a korszak vezető műfajává, mivel az emberek döntő többsége nem tudott olvasni. A szöveghez párosult dallam a befogadó esetében a memóriát segítette, dallamban gondolkozott a versszerző is, a melódia nélküli formát alig néhányan ha ismerték.

Ennek az énekelt irodalomnak sajátossága továbbá az alkalomhoz kötöttség. Az élet nagy sorsfordulói (születés, menyegző, temetés), az ünnepek, leggyakrabban pedig az istentiszteletek nyújtottak lehetőséget az éneklésre. A magánolvasás szélesebb körökben ismeretlen volt, s ha akadt néhány különös férfiú, ki magányában versekkel múlatta idejét, ő is hangosan olvasott.

A protestantizmus vallásos énekeinek leggyakoribb fajtái a graduál és a gyülekezeti ének, továbbá a bibliai história. Szép számmal íródtak ezeken kívül olyan énekek, amelyeknek a témáját lehetetlen a teljesség igényével felsorolni. Gondolunk itt a katolikus papokat és hittételeiket gúnyoló énekekre, a didaktikus tanító költeményekre, a megverselt hittanokra, prédikációkra stb. A világi énekköltészet csak a század utolsó három évtizedében válik jelentőssé.

A protestáns liturgia szövegeinek gyűjteményét graduálnak nevezték, ebben egyaránt volt próza és vers. Az utóbbiak a középkori latin himnuszok nyomán íródtak, ezek a reformáció énekköltészetének legkorábbi alkotásai. Az első protestáns graduálokat Székely István (1538?) és Kálmáncsehi Sánta Márton (1550?) adta ki. A reformáció jellegzetes irodalmi termékei a gyülekezeti énekek. Ezek is a latin himnuszok, továbbá a liturgikus betétek, a zsoltárok, a neves külföldi protestáns szerzők műveinek parafrázisai és önálló alkotások, „isteni dicséretek". A graduál énekeket a pap vagy a kántor, a gyülekezeti énekeket, mint az elnevezésből is kitetszik, a gyülekezet énekelte. A negyvenes évektől a gyülekezeti énekeknek valóságos tömegtermelése kezdődött. Batizi András, Sztárai Mihály, Kecskeméti Vég Mihály, Szegedi Gergely tartozik a legjelentősebb szerzők közé, főleg zsoltárátköltéseik bizonyultak maradandónak. A legegyénibb hangú költészetet mindőjük közül talán Szkhárosi Horvát András művelte. Az egykori ferences barátban elkeseredett düh dolgozott a régi hit és a gazdagok ellen. Az antitrinitáriusok radikális szárnyához tartozott Bogáti Fazakas Miklós. Ő volt századában az egyetlen, aki a teljes zsoltároskönyvet lefordította, felhasználva a korabeli magyar verselés majd valamennyi versformáját.

Verseinek csak töredéke jelent meg nyomtatásban, s azok is halála után.

Az énekek kéziratban és nyomtatásban egyaránt terjedtek. Gálszécsi István iskolamesternek 1536-ban, még Krakkóban kiadott énekeskönyvét a század második felében számos, immár Magyarországon készült nyomtatvány követi. Jól mutatja az énekek népszerűségét két adat: egyrészt aránylag sok énekeskönyv jelenik meg a században — mintegy húsz, jóval több, mint például Biblia-fordítás —, másrészt gyakori használatukra vall pusztulásuk is: teljesen ép példányok kizárólag a történelmi Magyarország határain kívül maradtak fent.

A históriás énekek, hasonlóan a gyülekezeti énekekhez, igen kedveltek voltak. A kor nem ismerte el az irodalmat önmagáért: csak az igaz történetek, a „lött dolgok" számíthattak sikerre, a „fabula", a fikció nem. Elvárták továbbá a nevelő célzatot: a históriáknak hasznos tanulságot kellett tartalmazniuk. Ez a két szempont nagymértékben meghatározta a históriás énekeket, legalábbis azok átlagtermését. Históriás ének: igen tág fogalom a korban. Jelenthetett bibliai históriákat, ezek általában az Ószövetség egy-egy történetét verselték meg; regényes eseményeket, ezen belül szerelmi vagy inkább házassági eseménysort; tudósító éneket, amely szinte az újságírást helyettesítette; a régebbi eseményeket megörökítő történeti éneket. E négy alaptípus sokszor egymással, sokszor más műfajokkal — ballada, hegedűsének — keveredett.

A reformáció korában a bibliai históriákra legalább olyan szükség volt, mint magára a Bibliára. Ez természetes, hiszen nagyon kevesen tudtak csak olvasni, sokan tudtak és szerettek viszont énekelni. A protestantizmus pártos népművelése számára is célravezető volt, ha a gyülekezet a bibliai históriákból — amelyekbe gondosan beleszőtték a szükséges tanulságot — ismeri meg a Szentírást. A már említett Farkas András 1538-ban szerzett históriája *Az zsidó és magyar nemzetről* csak némi megszorítással sorolható a bibliai históriák közé. Nem egy adott ószövetségi történetet verselt meg, hanem az ótestamentumi zsidó nép és a magyar nemzet sorsát állította párhuzamba: egy rész szól a zsidókról, egy a magyarokról. Volt már

szó róla, de nem árt megismételni: a mű biblikus történelemfelfogása évszázadokon keresztül lesz jellemzője a magyar történelmi tudatnak. Batizi András egyik históriájában (1544) már az egész világtörténelmet bibliai kontextusba helyezi. Az ő munkái a sok vala-vala és az utolsó szakaszokban óhatatlanul meglévő oktató hang ellenére sokkal élvezhetőbb alkotások, mint a szokásos bibliai históriák. A pajkosabb témáktól sem riadt vissza (*Az istenfélő Zsuzsanna asszonynak históriája*), naiv sorai pedig esetenként — „Sára mosolyodék, az gyermek születék" — kétségtelenül költőiek. Már a témaválasztása is kivételes Baranyai Pálnak: nem ószövetségi, hanem újszövetségi történetet — a tékozló fiúét — dolgozott fel (1545) igen jó ritmusú költeményében. Nemigen moralizál, célja inkább a szórakoztatás. A műfaj sikerültebb alkotásai közé tartozik a sokoldalú Sztárai Mihály *Az Holofernes és Judit asszony históriája* (1552) című műve.

Formálisan bibliai históriás ének Bogáti Fazakas Miklós (1548?—1600 k.) *Jób-könyve* és *Énekek Éneke* parafrázisa is, hiszen bibliai szöveget tolmácsoló énekelt versek, amelyek többé-kevésbé epikus szálat követnek. Ugyanakkor Bogátit világok választják el a reformáció énekszerzőitől. Ő nem népművelői, hitterjesztői céllal ír, számára maga a Biblia is költészet. Felfogása a humanistáké. Salutati írja egyhelyütt: „Ugyan mi lehetne költőibb és — csak a kifejezést tekintve — erotikusabb és bujább az Énekek énekénél? Miféle nagyobb rejtély, miféle emelkedettebb költészet létezhetne Jób könyveinél és történeténél? Az egész Szentírásnak van egyfajta misztikus értelme, bárhol nézed, sokféle titokban bővelkedik, ez pedig a költőkre jellemző dolog..." Ez Bogáti költői hitvallása is, ő „szinén" virágéneknek fordítja le az *Énekek Énekét* (1584); ő filozofikusan és líraian elmélkedik Isten és az ember viszonyáról a *Jób-könyve* parafrázisában (1586). A maga korában mindkét mű kéziratban maradt.

Keresettek voltak a bibliai históriák, 1556-ban egy antológia is megjelent belőlük, az úgynevezett *Hoffgreff-énekeskönyv* (Kolozsvár). Virágkoruk a magyarországi protestantizmus kezdeti időszaka volt, viszonylagos határkőnek az 1560-

as év tekinthető. Ezután már elsősorban nem a bibliai históriáknak és a velük nemegyszer keveredő prédikációs énekeknek kellett a vallási eszméket közvetíteniük, hanem az olvasmányoknak is szánt posztilláskötetteknek, vitairatoknak.

Az olvasóközönség számának gyarapodására ebből csak óvatosan következtethetünk. Igaz, a reformáció elősegítette az írni-olvasni tudás terjedését, az iskolázottság általánosabbá válását (az iskolák mintegy nyolcvan százaléka protestáns volt), s a reformáció magyarországi kezdeteitől számítva már eltelt annyi év, hogy egy új, műveltebb generáció felnőjön. Egyre többen végeztek külföldi egyetemet, egy művelt főúri réteg is kialakult, Kolozsvárott és Debrecenben pedig — a két legtermékenyebb nyomda székhelyén — megerősödött a magyar polgárság. Óvatosságra int viszont, hogy maga az énekelt vers nem szorult vissza — ez mutatná valójában az olvasás rohamos terjedését —, csak a vallásos témák.

Az 1560 előttről fentmaradt hetvenkét históriás éneknek mintegy hatvan százaléka (negyvenegy) bibliai história, három pedig más vallásos témáról szól. 1560 és 1600 között körülbelül ugyanannyi (hetvenöt) históriás énekről tudunk, mint korábbról, ezeknek azonban mindössze huszonhat százaléka vallásos jellegű! A világi témák előretörése nemcsak a históriás énekeknél tapasztalható jelenség: a század utolsó három évtizedében a Magyarországon kiadott, magyar nyelvű nyomtatványok többsége világi mű.

A világi témák kedvelésének és a vallásos irodalmon belüli műfajváltásnak, a már említetteken kívül, egymással szorosan összefüggő okai voltak: a nyomdászat nagymérvű fejlődése, a nyomdák státusának néminemű megváltozása (a mecenatúrarendszer időleges és esetenkénti felcserélése a vállalkozó formával), a vallási forrongások csitulása. Ezekhez kapcsolódik, okként és okozatként egyaránt, az olvasni tudás nehezen megállapítható mérvű, de kétségtelen növekedése.

A nemzeti öntudatot erősítették a törökellenes harcok hőstetteit zengő tudósító históriás énekek. E műfaj első és legnevesebb képviselője Tinódi Sebestyén (1510—1515 k.—1556). Írt bibliai és regényes históriás énekeket is, alkotásainak zöme

Az bort Iſten nagy io végre nekünc terömté
Mertekletöſſeguel vele elnenc engedé
Iozanſagual minden ötet ſzépön dichyerne.
Bator igyunc az io borban io keduet vegyünc
Iſtenünknec nemzetünknec chyac mi ne vechyünc
Ha külömben cheleködünc lelkünkben veſünc.
Az ki ſzörzé neue Sebeſtien ſomehſagaba
Nijrbatorba ezör öt ſzaz es negyuen nyolczba
Vduar Bijrác bort nem adnac vannac atkiaban.

Finis.

BVDA VESZESE-
RÖL ES TEREC BALINT
fogſagarol.

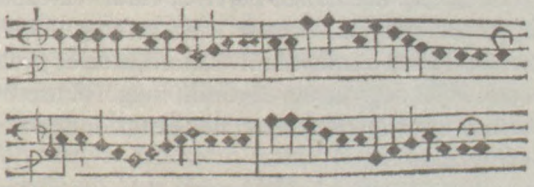

SIralom adatec ſoc rendbeli nepnec
Ki hireuel leſzön föld keregſegenec
Mert vege l'n immar mi vigeletünknec
Eſztteuē fogſaga kegyös vezerünknec.
Eſztökben vegyetöc ez vrnac fogſagat
Io Terec Balintnac tölünc igy el valtát
Lam minden ertötte iamborul ſzolgaltat
Mindenic vranac mindönben hiju voltát.
Ben Er-

197

197. Tinódi Lantos Sebestyén Cronica című művének egy lapja, 1554

azonban — tizenhét vers — beszámoló valamilyen korabeli eseményről. Korának híres és megbecsült embere, munkásságának elismeréseképpen nemességet kap, verseit latinra fordítják, az egyetlen költő, akinek századában gyűjteményes kötete jelenik meg (Kolozsvár, 1554).

Keresztül-kasul bejárja az országot, ahogy tudomást szerez egy nagyobb ütközetről vagy várvívásról, azonnal a helyszínre siet, és szenvedélyes riporterként faggatja az események átélőit. Jólértesültsége néha bámulatos. Pontos tudósításaiért tisztelték kortársai, ezért használhatták forrásukul a XVI—XVII. század latinul író tudós történetírói, ezért hivatkoznak énekeire még XVII. századi levelek is, ezért, hogy még a török Ibrahim Pecsevi is merít belőle.

Többnyire a magyar vitézekről ír, a célba vett hallgatóság pedig mindig „az hadakozó, bajvívó, várak-városok rontó és várban szorult magyar vitézök". Ez a réteg nem függött a felekezetektől és az osztályoktól. Katolikusok és protestánsok, főnemesek és jobbágysarjak egyaránt megörökíttettek Tinódi verseiben, és egyaránt élvezettel hallgatták önnön hőstetteiket vagy bajtársaikét.

Már említett kötete — a *Cronica* — koncepciózusan összeállított énekgyűjtemény. A versek sugallta és az előszóban kifejtett cél világos: hősi példákkal buzdítani a törökellenes harcra, a törökellenes összefogásra. Ez az első magyarországi nyomtatvány, amelyben kották is vannak. A dallamok — bár esetenkét korábbi melódiák szolgálnak mintájukul — Tinódi saját szerzeményei. Hamar népszerűvé váltak, némelyik népdalszövegekkel máig él.

Tinódi előtt nem ismerünk magyar tudósító éneket, s bár akadt néhány követője, halálával a műfaj is lehanyatlik. Tizenháromezer sort hagyott ránk, a kor legtermékenyebb énekszerzője volt. Kitűnő tudósító, jó zeneszerző, elég közepes költő, nem túl mély politikai gondolkodó. XVI. századi irodalmi közízlésünk megértéséhez Tinódi adja a kulcsot a kezünkbe: ma borzaszt provincialitása, kortársa, a tudós történetíró, Istvánffy Miklós Homérosszal állította párhuzamba.

Történeti históriás éneket már korábban is írtak, szélesebb

rétegekben azonban csak a hatvanas-hetvenes évektől kezdett némi kíváncsiság felébredni a magyar múlt iránt. De mélyebb történelmi érdeklődésről a históriás énekek olvasói-hallgatói körében nem beszélhetünk. Az igaznak hitt történet érdekessége vonzotta elsősorban a közönséget, ezzel magyarázható, hogy a történeti énekek többsége nem magyar tárgyú, hanem antik. Ezek egy része átmenet a szűkebb értelemben vett történelmi és a regényes históriák között, máskor az énekek közelítenek az eposz vagy a lovagregény műfajához. Az előbbire példa Csáktornyai Mátyás Ajaxról és Ulissesről szóló históriája (1592), az utóbbira Ilosvai Péter legnépszerűbb munkája, *Az híres Tholdi Miklós jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való história.*

Istvánfi Pál (†1553) *Voltér király* (1539) című éneke nyitja meg a regényes históriák sorát. A történet Boccaccio *Decameron*jának utolsó elbeszélésén alapszik, amelyet a szerző Petrarca latin fordításából ismert. Istvánfi kilenc évig tanult Padovában, így bőven volt alkalma megismerni az olasz reneszánsz irodalmát. Ennek ellenére, amikor anyanyelvén ír, a fejletlenebb magyar irodalom ismérvei jellemzik művét. Az alkalom — valószínűleg János király (1526—1540) és Izabella esküvője — teszi költővé, aki olvasókra nem, csak hallgatókra számíthat, ezért énekbe fordítja a prózát. Verselése nem jobb, nem rosszabb, mint a korabeli átlagé, a versben írás nála is, többnyire a későbbi históriaszerzőknél is, csupán az elénekelhetőség szükségszerű velejárója.

A regényes históriák témája kezdetben a házasság, később már inkább a szerelem. Az előbbiek közé tartozik Ráskai Gáspár *Vitéz Franciskó*ja (1552), az utóbbiakhoz az ismeretlen szerzőjű, balladás hangvételű *Szilágyi és Hajmási* története (1560); erotikus csattanója van a *Béla királyról és Bankó leányáról* (1570) szóló, ugyancsak anonym szerzőjű éneknek.

A hetvenes évek a szerelmi történetek fénykora. Ez időben íródik az *Eurialus és Lucretia* és az *Árgirus királyfi*, a műfaj két kiemelkedő alkotása; s hogy a közönség mennyire igényelte a hasonló történeteket, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Debrecen és Kolozsvár nyomdája szinte versengett a kézira-

tokért, a „nyomdai átfutási idő" pedig rohamosan csökkent. *Eurialus és Lucretia* történetét Aenea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa írta meg egy latin nyelvű novellában. Ezt fordítja le valaki (talán Balassi Bálint) 1577-ben Patakon. A mű irodalomtörténeti jelentősége — akárcsak az *Árgirusé* — kettős: egyrészt a XVI. századi magyar nyelvű epikus költészet csúcsteljesítménye, másrészt utat nyit a magyar lírai-szerelmi költészet felé. Verselése a Balassi-strófa előképe. A 19-es sorokat még nem rímek, csupán metszetek szabják 6/6/7-es osztásúra. Az ének öt egységre oszlik, a másodikban szerelmes leveleket olvashatunk. Ezek a levelek — s általában a szerelmi históriák lírai betétei — fontos állomások az udvari líra kialakulásának útján.

Az *Árgirus királyfi* írójáról még annyit sem tudunk, mint a Pataki Névtelenről. A 4 × 12-esekben megverselt tündérmese az első olyan alkotás, amely leszámol a hitelesség XVI. századi követelményeivel. Bevallottan nem „lött dolgot" ad elő, hanem fikciót, mesés, csodás történetet. Olyan világba kalauzol el minket, ahol Vénusz istennőnek van temploma. Szokatlan, hogy teljességgel hiányoznak a moralizáló részletek; a történet megmagyarázását, tanulságokkal való ellátását még az *Eurialus és Lucretia* írója sem mellőzte. Tiltott gyümölcs lehetett az *Árgirus királyfi*, nemcsak a maga korában, de még — mint Faludi Ferenctől megtudhatjuk — a XVIII. században is. Tiltott, de ronggyá olvasott, a korai nyomtatványokból nem is maradt fent ép példány.

Az énekvers eddig nem említett típusainak többsége nem, vagy csak esetlegesen került be az írásbeliségbe. Néhány csúfolóról, hegedűs, vitézi, búcsú és házasénekről, versegyvelegről stb. van mindössze tudomásunk, továbbá virágénekekről. A világi lírai költészet sem mennyiségileg sem minőségileg nem túl jelentős átlagából magaslik ki a korszak nagy költőegyénisége: Balassi Bálint (1554—1594).

Zólyom várában, főrangú szülők gyermekeként látta meg a napvilágot. Változatos, esetenként már-már botrányos életének Esztergom ostromakor egy török ágyúgolyó vetett véget. A „Hungarus sed impius", azaz istentelen magyar, ahogy a

198

198. Balassi Bálint

német jegyző az elesett Balassit minősítette, egyedülálló életművet hagyott az utókorra: jobbadán világi versekből álló versciklusokat, egyéni vallásosságú istenes énekeket, szerelmi témájú komédiát és két vallásos — egy protestáns és egy katolikus — kegyességi iratot, németből, illetve latinból készült fordításokat. Írt még mást is, tudunk például egy *Jefte* című bibliai drámájáról, ezek az írásai azonban elvesztek.

Balassi Bálint erősen kötődik a korábbi magyar irodalmi hagyományokhoz, így nyelvhasználata a kódexirodalom paraliturgikus verseinek nyelvéhez van közel, képeinek, stílusfordulatainak nagy részét pedig a liturgikus-graduál-gyülekezeti énekekből, a XVI. századra már rögzült magyar udvariassági és levélformulákból, továbbá a korábbi, jórészt csak szóbeliségben élő szerelmes-udvarló énekekből meríti, azaz egy megelőző fejlődési szakasz betetőzője. Ugyanakkor újító és kezdeményező volta is tagadhatatlan: „új forma" gyanánt honosította meg a szerelmi komédiát, ő az első olyan magyar nyelven verselő költő, akinek a költészetről alkotott felfogása humanista poétikákban gyökerezik; az első, aki ciklusokba szerkeszt; az első, akinek vallásos verseiben a személyiség nem szorul a felekezeti korlátok közé. És megújítója Balassi a verselési technikának is.

Verseit két gyűjteménybe rendezte. Az egyikben, az úgynevezett *maga kezével írt könyv*ben főképp világi versek: az „ékes énekek" és a szerelmében megtörtént dolgokról szóló „szerelmes levelek" kaptak helyet. E rendkívüli tudatossággal megszerkesztett versciklus kétszer harminchárom verset tartalmazó lírai szerelmi önéletrajz.

A másik versgyűjteményébe istenes énekeit írta. Nem lenne azonban helyes éles határt vonni Balassi istenes és világi versei között, hiszen némely vallásos versét maga a költő helyezte a „maga kezével írt könyv" világi versekből álló ciklusainak a végére, s így a ciklus kontextusában ezek nem *csak* istenes énekek; Balassinál a három legfőbb érték — verseinek három főtémája — az Isten, a szerelem és a vitézség lényegében egységet alkotott. E középkori eredetű és teológiai vonatkozású felfogás szép példája a Szentháromsághoz írt

himnuszsorozata. Amiképpen csak egy Isten van, de három személyben, azonképpen az egy legfőbb érték is három formában jelenik meg; a Szentháromság első személye az Atyaisten, a mindenekfölött álló Úr, aki Balassi összes istenes versének — ha a másik két Szentháromság-himnuszt leszámítjuk — megszólítottja; a második személy Jézus Krisztus, ő a vitézi erények példája, a vitézek legfőbb vezére; a harmadik személy pedig, a Szentlélek, „Szerelemnek Isten szerént gerjesztője" (szerelem = szeretet, a mai jelentésmegoszlás a korban még nem létezett). Ez adja eszmei magyarázatát annak, hogy miért használja fel olyan gátlástalanul szerelmes verseiben az istenes költészet kialakította frazeológiakészletet, és viszont, hogy miért játszanak még kezdősorukkal is egymásra némely szerelmes és istenes versei, hogy miért van olyan szerelmes és istenes éneke, ahol a megszólított felcserélésével, Júlia helyett Istent avagy Isten helyett Júliát írva, a szerelmes versből istenes, az istenesből szerelmes vers készíthető.

Költeményeinek egyik leglényegibb — és a korabeli Európában némileg archaikusnak mondható — vonása ez: akárcsak a lovagi szerelmi lírában, azonos az Istenhez és a szeretett nőhöz való viszony.

Ugyanakkor jó egynéhány verse, az *inventio poetica* — Balassi magyarításában: *versszerző találmány* — terminus használata, a *Szép magyar komédia* ajánlásában és prologusában kifejtett nézetek egyértelműen bizonyítják, hogy ismert és alkalmazott egy lényegében bocacciói típusú humanista poétikát. Továbbá ismerte és fordította a XV—XVI. századi divatos neolatin költészetet is, Marullus, Angerianus, Johannes Secundus voltak legfőbb irodalmi mintái. Nála ötvöződik az archaikusabb, középkorias magyar hagyomány és a korabeli-közelmúltbeli petrarkizáló európai költészet. De nemcsak az európai: németből, latinból, olaszból fordított versei mellett igen erősen hatott Balassira a török költészet is.

Szép magyar komédiáját egy másodrangú olasz szerzőnek, C. Castellettinek *Amarilli* című pásztorjátéka nyomán írta. A forrásában is meglévő kettősséget Balassi megőrzi és kitűnően kiaknázza: a *Szép magyar komédia* egyrészt tassói mintákon

haladó érzelmes szerelmi történet, önéletrajzi utalásokkal, másrészt nevettető, a vaskos tréfáktól sem visszariadó vérbeli komédia. E kettősség következetes végigvitele lehetetlen lett volna csupán a cselekménysor magyarra fordításával, ehhez egy olyan nyelvezet, a comedia dell'arte Olaszországban, Franciaországban és másutt Európában már régóta kialakult eufemisztikus képnyelve szükségeltetett, amelynek láthatóan Balassi is, a korabeli közönség is, következésképpen a magyar irodalmi nyelv is tökéletesen a birtokában volt.

A Balassi kialakította szerelmi líra, mint magas műköltészet, lényegében folytathatatlannak bizonyult. Voltak szép számmal epigonjai, sokan voltak, akikre szövegszerűen is hatott, az általa használt képek, stílusfordulatok elárasztják a XVII—XVIII. századi magyar szerelmi költészetet — ez utóbbi oka azonban nem elsősorban Balassi páratlanul mély hatása, hanem sokkal inkább a közös költői nyelvből merítés —, de magyar hagyományt ily módon egyeztetni európaisággal Balassi után már nem sikerült. A magyar versnyelv megújítói — Rimay János, Nyéki Vörös Mátyás stb. — már más irányba tájékozódtak.

A magyar világi próza kialakításáért — Bornemisza Péter mellett — Heltai Gáspár (?—1574) tett a legtöbbet. Lelkész, író, könyvnyomtató, gazdasági vállalkozó volt, pályáját katolikusként kezdte, antitrinitáriusként végezte. Az első polgári szemléletű írónk, s mint ilyen, sokáig az egyetlen. Egész életében anyanyelvén, németül prédikált, de utolsó huszonhárom évében szinte csak magyarul írt.

Könyvnyomtatóként, nyomdatulajdonosként huszonkét magyar, ugyanennyi latin és egy görög munkát adott ki; magyar nyelvű nyomtatványainak lapszáma több, mint a korabeli összes magyarországi nyomdáé együttvéve. Elsőként ismerte fel a magyar nyelvű nyomtatványok iránti igényt, és mindent megtett — kulturális eszményeit és gazdasági érdekeit okosan egyeztetve —, hogy kielégítse azt. Küzdött az egységes nyelvért és a következetes helyesírásért, ezért sokat módosított a kiadandó szövegen.

Nem kizárólag vallásos célt szolgáló munkái mind latinból

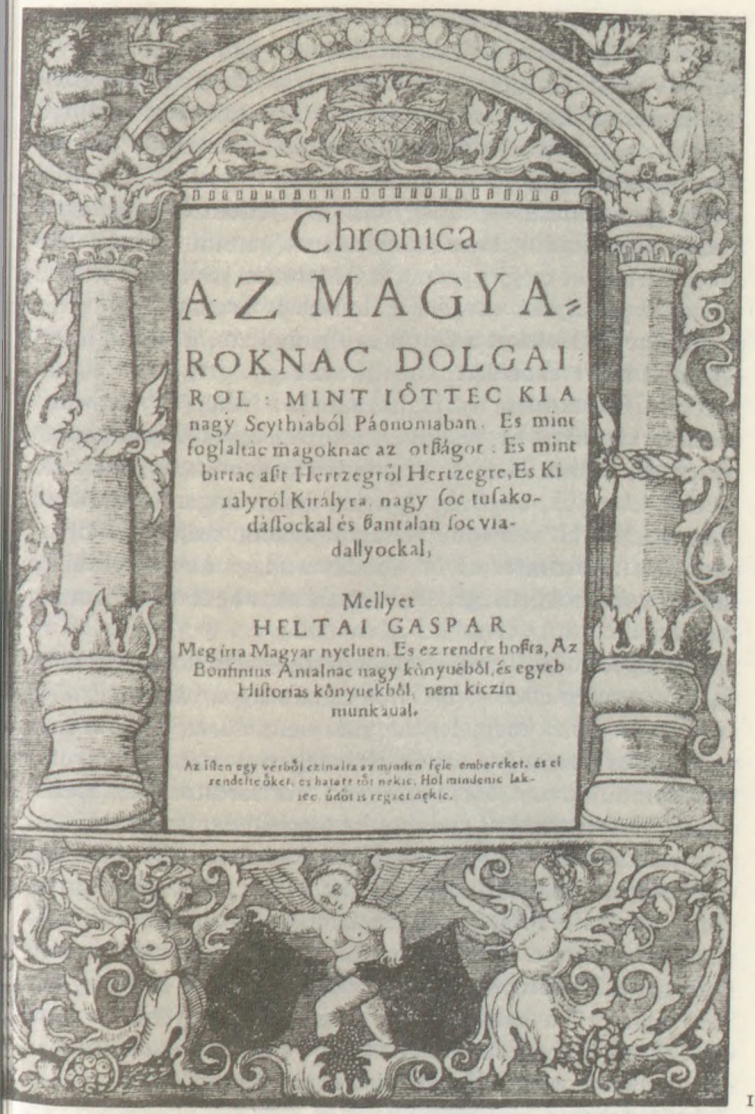

Chronica
AZ MAGYA-
ROKNAC DOLGAI
ROL : MINT IÔTTEC KIA
nagy Scythiaból Pánoniaban. Es mint
foglaltác magoknac az otßágot : Es mint
birtac aßt Hertzegrôl Hertzegre, Es Ki
ralyról Királyra, nagy ſoc tuſako-
dáſſockal és ßantalan ſoc via-
dallyockal,

Mellyet
HELTAI GASPAR
Meg irta Magyar nyeluen. Es ez rendre hoßta, Az
Bonfinius Antalnac nagy kônyuéból, és egyeb
Hiſtorias kônyuekbôl, nem kiczin
munkaual.

Az Iſten egy vérbôl czinalta az minden fęle embereket, és el
rendelte ôket, es hatatt tôt nekic, Hol mindenic lak-
iec, ûdôt is regzet nękic.

199

199. Heltai Gáspár Chronicájának fedőlapja, 1575

vagy németből készült fordítások vagy nemegyszer inkább alapos átdolgozások. A *Száz fabula*... (1566) hihetőleg egyike a XVI. század legnépszerűbb kiadványainak. Heltai Ezópus meséit tolmácsolta, a protestáns követelmények szerint, a mesékhez a reformáció szellemét sugárzó „értelmeket" fűzve. A 99. mesét lényegében saját alkotásának tekinthetjük: témája a valóságos földesúr—jobbágy viszony. Jellemző, hogy értelmezését így kezdi: „Ennek a fabulának semmi szükség igen hosszú értelmet megjegyzenünk." Nyomon követhető itt az a folyamat, amelynek során a példázat és értelmezése száraz kettősségéből kialakul a kettőt egybeolvasztó, a szerző mondandóját írói eszközökkel sugalló szöveg.

Az antitrinitáriussá lett Heltai adta ki a *Hálót* (1570), századának a katolikus egyház ellen intézett egyik legmerészebb hangú támadását. Ha csak az inkvizíció rémtettein elborzadó Heltait tekintjük, a szöveg ügyesen összeválogatott részleteit akár egy XVIII. századi szabadgondolkodó szájába is adhatnánk. Az antitrinitárius okoskodás a maga hevességével és sajátos szűklátókörűségével azonban nem kevésbé jellemzi a szerzőt.

Legnagyobb írói-kiadói vállalkozása — a már említett Biblia-fordítások mellett — a *Chronica az magyaroknac dolgairol* (1575), amelynek megjelenését már nem élhette meg. A magyarországi humanista történetírás legszínvonalasabb alkotását, Bonfini *Rerum Ungaricarum*...-át fordította le. Heltai műve mint történelmi szakmunka forrásához, Bonfinihez képest visszalépés. A humanista újításokat biztos kézzel kiirtva, egy középkorias szemléletű alkotást hozott létre, amely azonban a magyarországi protestantizmus magyar nyelvű történetírásában így is a legértékesebb munka. Mint író viszont felülmúlja Bonfinit. Könyve elbeszélésfüzér, az eseményeket nem egyszerűen leírja, hanem megjeleníti. Egyébként nemcsak történelmietlenek lennénk, ha a reformáció századában Bonfini történelemfelfogását kérnénk számon Heltaitól, de üzleti érdekeivel sem számolnánk. A históriás énekekhez szokott közönség számára a *Chronica* is újdonság volt, tudománynépszerűsítő szerepét nem lehet eléggé értékelni.

Legvilágiasabb munkája a *Ponciánus*... történetek. Heltai tollán az eredetileg inkább lovagi ízlésű írásokból sokkal polgáriasabb szemléletű, esetenként a magyar viszonyok közé helyezett novellacsokor lett. Boccaccióra emlékeztető erotikától sem mentes történeteiben az író mintha időlegesen megfeledkezett volna a szigorú protestáns erölcsről. (Itt jegyezzük meg: nem száz százalékig bizonyos Heltai szerzősége!) Teljesen egyértelmű, hogy a *Ponciánus* nem oktatni, moralizálni, hanem kizárólag szórakoztatni akar.

A magyar prózairodalom s különösen annak a didaktikusságot levetkőzött, nyíltan gyönyörködtetni, szórakoztatni merő fajtája ezen ígéretes kezdet után nemigen, illetve más irányban fejlődött. Művészi szintű prózát írnak majd a XVII. században is, az általános irány azonban addigra már reménytelenül elkanyarodik az európai modelltől: az önmagáért való irodalomtól.

A szórakoztató prózához hasonlóan alakult a magyar nyelvű dráma sorsa is. Bornemisza Péter még bécsi tanulóévei alatt dolgozta át Szophoklész *Elektráját* magyar prózára. Műve Bécsben 1558-ban jelent meg. Elhagyja a mitológiai vonatkozásokat, átalakítja a dráma szerkezetét, csak a cselekmény fő szála marad azonos a görög tragédiájával. A zsarnok egy korabeli magyar főúrra, a helyszín egy főúri udvarra emlékeztet, ahonnan a protestáns prédikátor — az író szócsöve — sem hiányozhat. A szereplők nemritkán mintha imát, keresztény könyörgést mondanának, máskor a zsoltárok nyelvén szólalnak meg. Bornemisza erkölcsi ítélete szerint a zsarnokra lesújt a bosszúálló Isten, s a zsarnokot megölő Orestes is csak akkor lesz jó uralkodó, ha igazságosan, kegyesen és főképp istenfélően uralkodik. Bornemiszáéhoz hasonló, moralizáló tragédiát majd a XIX. században írnak legközelebb Magyarországon.

Szatirikus munka a *Komédia Balassa Menyhárt árultatásáról*... (Abrudbánya, 1569). A főszereplők a század híres-hírhedett személyiségei, akiket a komédia (színmű? párbeszédes politikai röpirat?) ismeretlen szerzője ügyesen és kíméletlenül parodizál. A mű éles társadalomkritikai hangja és tö-

mény katolikusellenessége valószínűvé teszi, hogy írója egy jó irodalmi érzékű protestáns prédikátor lehetett.

A XVI. században a dráma is bekerült a hitterjesztést propagandisztikus módon szolgáló műfajok közé. Az első ilyen magyar nyelvű munkák Sztárai Mihály nevéhez fűződnek. Az övéinél jobban sikerült írás a Válaszúti György munkájának tartott *Debreceni disputa* (1572), amely valós eseményen, az 1569-ben Debrecenben megrendezett antitrinitárius—református, Dávid Ferenc kontra Méliusz Juhász Péter hitvitán alapul.

Voltak a XVI. században teológusaink, nyelvészkedő fordítóink, történetíróink, de a szellemi élet egyéb területein a három részre szakadt ország magyarjai nemigen jeleskedtek. A tudományokban európai mércével mérve is maradandót csak azok a magyarországiak alkottak, akik életük java részét külföldön töltötték. Ilyen volt a filológiának nemzetközileg is elismert művelője, Zsámboky János (1531—1584), aki orvosként, a Habsburgok udvari történetírójaként és költőként egyaránt hírnevet szerzett. A korban páratlan könyvtárat, kézirat- és régiséggyűjteményt mondhatott magáénak; széles körű filológiai tevékenységéből kiemelkedik Janus Pannonius műveinek kiadása (1569). Mint természettudós, filológus és orvos is jelentős, mindenekelőtt azonban a humanista levélírás művészeként és toleráns, filozofikus gondokodóként tarthat számot az utókor figyelmére Dudith András (1533—1589). Flandriai származású, de filológiai munkásságának nagy részét Magyarországon fejtette ki, a magyar egyházi méltóságot is kapott Nicasius Ellebodius Casletanus (1535—1577). Radéczy István pozsonyi humanista körének tagjaként dolgozott fő művén, Arisztotelész *Poétikájának* latinra fordításán és kommentálásán. Ő az objektív szövegkritika egyik legjelesebb XVI. századi művelője. Polihisztor voltával tűnt ki Verancsics Faustus (1550—1617). Szerkesztett egy ötnyelvű szótárat, írt filozófiai és műszaki könyvet. A megbecsült magyar orvosok közé tartozott Balsaráti Vitus János (1529—1575), aki a pestisről és a sebészetről — ez a munkája elveszett — írt latin nyelvű értekezést. Terjedelmes, magyar nyelvű

orvosi könyv Lencsés György műve. Tudományos igénnyel készült Beythe István (1532—1612) nyomtatásban is megjelent latin—magyar növényjegyzéke. A népművelő irodalom két sikerült alkotása: Méliusz Juhász Péter *Herbariuma* (Kolozsvár, 1578), amely a magyar flóra több mint ezerkétszáz növénynevét örökítette meg és az ismeretlen szerzőjű, Debrecenben kiadott *Aritmetica*... (1577).

A reformáció tanai elterjesztésének egyik fő eszközét látta az iskolákban, s ahol csak lehetett, szorgalmazta újabb s újabb tanintézetek létesítését. Reformátorok veszik birtokukba a régi káptalani és plébániai, továbbá a kolostori iskolákat, és számos új, alap- (ritkábban közép-) fokú képzést nyújtó intézményt hoznak létre. Ezek minden városban, mezővárosban és számos kisebb faluban megtalálhatók voltak, a Hódoltság területét is ideértve. A legjobb iskolák Sárospatakon, Debrecenben, Tolnán, Kolozsvárott és Gyulafehérvárott működtek, továbbá a német többségű felföldi és erdélyi városokban. Magas szintű képzésre csak külföldön volt lehetőség (János Zsigmond egyetemalapítási terve sajnos nem valósult meg); a magyar ifjak az 1540-es évekig főleg Krakkó — kisebb mértékben Bécs — egyetemét látogatták, később a melanchtoni szellemű Wittenberg vált az evangélikus és református magyar diákok egyetemévé, amíg az utóbbiakat ki nem tiltották onnan. A fentmaradt néhány katolikus iskola (Nagyszombat, Pozsony) ahhoz elég volt, hogy e tömegbázisát vesztett vallást az országban fenntartsa, ahhoz azonban, hogy jelentékeny mértékben hasson, egyelőre kevés.

A XVI. századi magyar műveltségi állapotokat nemcsak az iskolai viszonyok jellemzik jól, de a nyomdászat és a könyvkultúra helyzete is. A hódoltságban az általános lét- és vagyonbiztonság hiánya miatt nem volt nyomdászat. Az első nyomdák Erdélyben jöttek létre (Szeben, 1529, Brassó, 1539), a legjelentősebb, magyar nyelvű munkákat is kiadó műhely az 1550-ben alapított kolozsvári volt; ezt, a kiadványok számát tekintve, a debreceni követte. Az erdélyi nyomdászat felülmúlta a királyi Magyarországét, ebből a tényből azonban tévedés lenne azt a következtetést levonni, hogy

Erdély ez időben kulturálisan is fejlettebb. Az okok mások: Erdélyt a török kevésbé fenyegette, ugyanakkor elszigeteltebb volt; János Zsigmond protestáns fejedelemsége is kedvezett a nyomdászatnak. Ezzel szemben a királyi Magyarországra jóval nagyobb számban érkeztek az aránylag olcsó külföldi nyomtatványok, kevésbé volt igény a helyi műhelyekre.

Ha nemcsak a kiadványok számát, hanem ívterjedelmét is vizsgáljuk, a kolozsvári nyomdát Coresi cirill betűs műhelye követi, ezt a Bornemisza—Mantskovits-féle vállalkozás, s csak ezek után következik Debrecen és Nagyszombat nyomdája. Az átlagos példányszám néhány száz lehetett, a papírhiány miatt — ez elsősorban Debrecent sújtotta — sokszor egyszerűbb volt egy kiadványt újranyomni, mint esetleg túl sokat készíteni belőle. A nyomtatványok nagy része nem társadalmi igénynek köszönhette megjelenését, hanem az író vagy mecénás anyagi helyzetének. A XVI. század folyamán mintegy ezer magyarországi nyomtatványról tudunk. Ez a szám eltörpül a fejlettebb nyugat-európai országok kiadványszámai mellett. A nyomdatermékek kétharmad része vallásos-egyházi mű volt. Összehasonlításképp: egy évszázaddal korábban Németországban ez az arány ugyanez, Franciaországban egyketted, Itáliában egyharmad.

A fentmaradt magyarországi többtételes könyvjegyzékekből egyértelműen az derül ki, hogy a könyvgyűjtők tulajdonában mindig több külföldi, mint idehaza nyomtatott könyv volt. A magyarországi könyvműveltség általános képét tehát nem szabad csupán a magyarországi nyomtatványok alapján megrajzolni; a külföldről behozott könyvek számban és minőségben a XVI. században bizonyosan felülmúlták a hazaiakat; s még igen sokáig jelentős maradhatott a kéziratos könyvek szerepe is.

Nagyjából Balassi halálával (1594) zárult le a magyar irodalom egy korszaka. Szokták ezt az időszakot — fő ideológiájáról — a reformáció korának nevezni, stílusjegyei alapján pedig, inkább az utóbbi évtizedekben, reneszánsznak. Ha a Balassi költészetében kétségtelenül meglévő harmónia- és

szépségeszményre gondolunk, avagy a humanista poétikák tudatos alkalmazására, a reneszánsz minősítés jogosnak látszik. De vajon Tinódi is reneszánsz költő? Méliusz Juhász Péter reneszánsz prózát írt? Szembe kell néznünk egy nem lebecsülhető nehézséggel: a reneszánsz — avagy korábban a romanika és a gótika, később a manierizmus és a barokk — olyan stíluskategória, amelyet eredetileg a művészettörténet számára dolgoztak ki, alkalmazása az irodalomtudományban nem mindig problémamentes, s különösen nem az egy elmaradottabb irodalom esetén. Kétségtelen, hogy ezek a fogalmak némelykor jól használhatók az irodalom jelenségeinek leírására is, a régi magyar irodalom esetében azonban csak ritkán és kellő óvatossággal alkalmazhatók. Mint ahogy a XVI. századi magyar irodalom egészére sem húzhatjuk rá — lévén annál sokkal archaikusabb jelenség — a reneszánsz jelzőt, úgy XVII. századi irodalmunk egy adott korszakát sem lehet summásan manieristának, illetve barokknak tekinteni.

A XVI. század legvégétől mintegy a Rákóczi-szabadságharc bukásáig terjedő bő egy évszázad irodalma több vonatkozásban *nem* az előzmények szerves folytatása. A leglényegesebb: a XVI. századi kezdeményeket nem — vagy alig — követi folytatás a világi, szórakoztató-gyönyörködtető próza terén. Jellemző az is, hogy míg a XVI. század utolsó három évtizedének magyar nyelvű nyomdatermése többségében világi mű, addig a XVII. század első harmadában — ha a kalendáriumokat nem számítjuk — alig-alig jelenik meg világi munka, s ezek jó része is még a XVI. században íródott. A vallásos irodalom újbóli — Európában másutt is megfigyelhető — előretörése nálunk oly mérvű, hogy egy normatív szemléletű irodalomtörténet csak azt állapíthatná meg: a magyar irodalom összetétele, közel másfél évszázadon át, igencsak korszerűtlen volt; itt nem írtak regényeket, novellákat, nem jött létre a hivatásos színjátszás, nem épültek ki az irodalom intézményei. Ha azonban nem egy nyugat-európai fejlődési modellt követő koncepciónak akarjuk alárendelni mondandónkat, azt is látnunk kell: épp ez a már-már reménytelen korszerűtlenség, a vallásosnak és hasznosnak önértékké eme-

lése páratlan értékeket teremtett a vallásos, az elmélkedő és az agitációs próza terén.

Megfáradtság, kiúttalanság; a magas irodalomban a sztoicizmus eszméi (az egyik legkedveltebb hasonlat a „labirintus"), a közköltészetben a jajongás, a jeremiádok s nemegyszer a dühödt lázadás hangja: mindennek korábban legfeljebb ha a nyomait találjuk meg irodalmunkban. A világ is változott — a tizenöt éves, majd a harmincéves háború, a koncepciós perek, a század második felében a tűzzel-vassal folyó rekatolizáció, a Habsburg abszolutizmus mind-mind hozzájárult a kiábrándultsághoz —, de még inkább változott az emberek világszemlélete. Hiszen történelmi sorscsapásokban bővelkedett a XVI. század is, csakhogy akkor még a létbizonytalanságot elviselhetővé tette egy majdani, biztosabb jövőbe vetett hit — ez már nemigen van meg a XVII. században.

A szellemi arculatot nagymértékben a jezsuiták, a neoskolasztikus tanok határozták meg, ám az is tény, hogy az ellenreformáció mindig csak részleges győzelmeket tudott aratni, a protestáns ortodoxiának, főként Erdélyben, szilárd bástyái voltak. Ekkor alakul ki először és a XX. század első évtizedéig utoljára Magyarországon filozófiai iskola, amely, igaz, provinciális és eklektikus.

A „romlás századában" — ahogy Zrínyi nevezte korát — a nagy alkotók, kevés kivételtől eltekintve, két nagy generáció tagjai, s a XVI. század szellemi örökösei. Mintha a születési dátumok egy folyamat lecsengését jeleznék: a XVI. század — e boldogabb kor — hetvenes éveiben született Rimay János, Czobor Mihály, Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter, Káldy György, Nyéki Vörös Mátyás, Lépes Bálint, Hajnal Mátyás, Alvinczi Péter, Pécsi Simon, hogy csak a legjelentősebb szerzőkből említsünk néhányat, s az 1620-as években Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Liszti László, az epikus költészet megújítói. Később, a század második felétől, noha ekkor is volt egy-egy kiemelkedő szerző, a szellemi-művészi életre egyre inkább a provincialitás nyomta rá a bélyegét.

Voltak költők, mint a szép vitézi éneket író Homonnai Drugeth István (1543—1598) vagy a török fogságban poétává

lett, s annak nem is tehetségtelen Wathay Ferenc (1568—1606 u.), akik szorosan kapcsolódtak a Balassi-hagyományhoz; részben — de csak részben! — Balassi követői közé sorolható néhány főrangú lírikus, mint Illésházy István (1541—1609) vagy Petki János (1572—1612), továbbá néhány prédikátor költő, mint Kanizsai Pálfi János (1585 k.—1641) vagy az inkább útikönyvéről ismert Szepsi Csomor Márton és pályája kezdetén a korszak legtehetségesebb versszerzője is, Balassi költő-tanítványa, Rimay János.

A Balassi-hagyomány legmarkánsabb vonala, az udvari szerelmi költészet azonban, legalábbis a XVII. század első évtizedeiben, a magas műköltészet régióiból — jobbadán alkalmilag felhasználható klisékké merevedve — leszállt a közköltészetbe. Az ez időből ránk maradt kéziratos énekeskönyvek ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy az írásbeliségbe bekerülnek eleddig csak a szóbeliségben élt műfajok. A legfelső és legalsó kultúrrétegek ellentétes irányú mozgásának találkozási pontján számos vers születik, sokukban a későbbi népköltészet közköltészeti előképét láthatjuk.

Rimay János (1570 k.—1632) Forgách Mihállyal (1569—1603) együtt első magyarországi követői közé tartozott Justus Lipsiusnak, az újsztoicizmus tanait rendszerező híres németalföldi humanistának, s az elsők között fogalmazta meg — prózában és versben egyaránt — a „csendes szív és elme" vágyát, korának általános életérzését. „Okosan kell azért ez rossz időben ért állapotunkat élni" — vallotta és „Ha az időnek igen viszálkodó felháborodott állapatja miatt kedvünk szerint való életet nem viselhetünk is, mindazáltal szívünk keservével ne bágyasszuk az elménket, s ne hajtsuk is bánattal meg az lelkünket [. . .]".

Költészetét legjobban úgy jellemezhetjük, ha ifjúkori mesterének, Balassinak verseihez viszonyítjuk. Balassi számára a szerelem is állandó harc, istennel való vívódó viszonya is harcra emlékeztet, Rimay a békevágy poétája. A kiküzdött szépség és harmónia Balassi eszménye; a diszharmónia Rimayé, az undort keltő képeket-szavakat pedig különösen kedveli. Balassi bibliás szavakkal perlekedik az Istennel, Rimay

— ugyancsak a Biblia nyelvéből merítve — szinte élvezettel tobzódik az önostorozásban, hangsúlyozva az ember mélységes bűnösségét, veszendő és jelentéktelen voltát. Nála sokkal lazább a szerkezet, néhány verse a XVI. századi prédikátor költők strófát strófára hányó gyakorlatára emlékeztet.

Mindeme vonások, továbbá a különleges, bizarr szóképek, a keresett rímek egy Balassiétól lényeges pontokon eltérő, bonyolultabb és intellektuálisabb költészetet hoztak létre, amely néhány sorával — de sohasem a versègész szintjén! — a XX. századig mutat előre. Példának okáért egyik versének első strófája még a Balassi-epigont idézi, ámde a második szakasz így kezdődik: „Emelj te is zászlót, ne legyen rémült hólt szívemben lengő hitem."

Úttörője Rimay a magyar nyelvű emblematikus költészetnek is; mint irodalomtörténész — akinek a „tudós poézis" az eszménye —, mint irodalomszervező, mint tudatos nyelvművelő, s mint a magyar manierista prózastílus egyik meghonosítója, ugyancsak számot tarthat az érdeklődésünkre.

A megütközést keltő, önostorozó versnyelv előzményeit nem is annyira a korábbi magyar költészetben, mint inkább az elmélkedő prózában, némileg már Pécsi Lukácsnál s kiváltképp a mélyen vallásos, református ecsedi Báthori István (1555—1605) országbíró meditációiban lelhetjük fel, aki igen nagy mértékben hathatott (a szolgálatában is állt) Rimayra. Az országbírótól fentmaradt néhány istenes vers, noha „Éjjel-nappal vívódván lelki ellenséggel" íródott, közelebb áll a gyülekezeti énekekhez, a mélységes önmegalázás személyes képei kevésbé hatják át, mint a szerző prózáját-prózaversét, amelyben ilyen, teljességgel Rimayt (végső soron persze az Ószövetséget) idéző sorokat olvashatunk: „Olyan az igazságom, mint az havi kórságos asszonynak rút ruhája", „Éltem, mint dög", „Az ebekkel sem érdemlenék, uram, én kenyeret" „bélpoklos lévén bűneimmel", „én büdös dög", „féreg vagyok és nem ember" stb. Ez a mentalitás a református vallásosság egyik alaptételéből táplálkozik: az embernek nincsenek érdemei Isten előtt; az üdvözülés egyedül az isteni kegyelem, Jézus Krisztus megváltó funkciója révén, csak hitünk és nem

jó cselekedeteink által lehetséges. Igen jól harmonizált mindez a sztoikus szemlélettel, s noha gyökereiben feltétlenül protestáns volt, a XVII. században tért hódított a katolikusok között is.

Korai, legszínvonalasabb verseiben e nyelven ír Pécseli Király Imre (1580 k.—1640 k.) református prédikátor, s megérint ez az új stílus számos névtelen poétát is. Azt, hogy a katolikusoktól sem maradt idegen az ecsedi Báthori—Rimay-féle nyelvezet s a hozzá kötődő sztoikus-vallásos világkép, a Nyéki Vörös Mátyás (1575—1645) katolikus papköltőnek tulajdonított bűnbánózsoltár-fordítások bizonyítják ékesen. Más verseiben Nyéki Vörös az istenes versek alapvetően protestáns, lassan százados hagyománnyal rendelkező frazeológiáját oly módon újítja meg, hogy feleleveníti a középkori magyar Mária-himnuszok nyelvét. Vásárhelyi András után ő az első név szerint is ismert szerző, aki Mária-éneket ír. A magyar barokk költészet első alkotásai elmélkedő-oktató költeményei, a *Dialogus*... (Prága, 1623) és a *Tintinnabulum* ... (Pozsony, 1636). A katolikus szerzőnek a protestantizmus százada előtti témák a kedvesek; a középkori tematika továbbélésére példa a *Siralom az halandóságról* is, amelynek stíluseszközei azonban korántsem középkoriasak. Nyéki Vörös Mátyás verseit még a protestáns kiadók is érdemesnek ítélték a megjelentetésre, századának és a következő századnak is ő volt egyik legnépszerűbb költője.

A gyülekezeti énekek elkülönülése az egyéni ájtatosságra szánt énekektől már a XVI. században megkezdődött, s a folyamat a XVII. század első felében le is zárult. A református énekhagyományt mintegy konzerválta Újfalvi Imrének 1602-ben Debrecenben megjelent énekeskönyve, az erdélyiek számára pedig Geleji Katona István (1589—1649) adta ki 1636-ban azt az *Öreg graduál*t, amely már kifejezetten a repertoárrögzítés, a végérvényes mintaadás szándékával készült. A korábbi századtól örökölt feladatot, a zsoltárok pontos, a Biblia szövegéhez hű fordítását is elvégezte Szenci Molnár Albert (1574—1634), a század első évtizedeiben a reformátusok szellemi vezére. Théodore de Bèze és Clément

Marot genfi zsoltárainak német — Lobwasser-féle — átíratából dolgozott, ügyesen magyarítva a sokféle és bonyolult versformát. Műfordítói teljesítményének jelentősége mindenekelőtt utóéletében van. A puritanizmus hatására népszerűvé váló szövegeket és a hozzájuk kötődő, jórészt francia reneszánsz dallamokat, esetenként módosítva ugyan, de a reformátusok máig éneklik. Egyetlen más protestáns énekgyűjtemény sem dicsekedhet hasonló népszerűséggel. E zsoltárfordítások műköltészetünkre is hatottak.

A sajátos, egy adott felekezetre többé-kevésbé jellemző énekrepertoár más hitvallásúaknál is kialakult — bár később. Az evangélikus énekköltés új hatásokat fogadott magába; német és cseh verseket fordítottak — leginkább e felekezet énekeiben bukkannak fel Rimay költői újításai. Nagy fontosságú énekgyűjtemény az *Eperjesi graduál* kézirata, amelyet 1632—1652 között másolhattak.

Az unitárius szerzők közül Thordai János (?—1636) nemcsak sajtó alá rendezte az unitárius énekeskönyvek újabb kiadását (1627 k.), de megalkotta a teljes magyar psaltériumot is, felváltva ezzel Bogáti Fazakas — ez időben már inkább csak a szombatosok körében használatos — zsoltárfordításait. Thordai esetenként bravúrosan verselt, vállalkozása legalábbis méltó párja Szenciének. (Valószínűleg Thordai nevéhez köthető Epiktétosz magyarítása is.)

Egyre nagyobb számban íródtak magyar nyelvű, katolikus egyházi énekek. Az első nagy gyűjteményes kiadás a *Cantus catholici*... (1651), a jezsuita Szőllősi Benedek (1609—1656) munkája. Az erdélyi katolikusok számára Kájoni János (1629—1687) ferences rendi szerzetes állította össze és nyomtatta ki a *Cantione catholicum* ...-ot (Csíksomlyó, 1676), amelyben igen sokat vesz át a *Cantus* énekeiből, de korábban ki nem adott énekekkel is bővíti könyvét. Nyugat-Magyarországon Illyés István (1650—1711) esztergomi kanonok *Soltári énekek és halottas énekek* (Nagyszombat, 1693) című könyve segítette a katolikus népénekek terjedését.

A katolikusok egyrészt visszanyúltak a középkori énekhagyományhoz, a protestantizmus előtti, jobbára csak a szájha-

gyomány fenntartotta énekekhez — az archaikus, közköltészeti jellegű alkotások kivált Kájoni gyűjteményében gyakoriak —, másrészt bőven merítettek protestáns szerzők — Szenci Molnár Albert, Pécseli Király Imre, Sztárai Mihály stb. — műveiből, többnyire zsoltárfordításaikból. Egy harmadik csoportot alkottak az új katolikus énekek, ezek közé sorolhatjuk például Nyéki Vörös említett barokkos verseit.

Ha a katolikus népéneknek nem a protestánsokkal közös, hanem az attól megkülönböztető jegyeire figyelünk, elsősorban a középkor végi misztikához, mindenekelőtt a Mária- és Jézus-himnuszokhoz kötődése tűnhet fel. Ennek az eredménye egy bensőségesebb, líraibb, Balassi szerelmi költészetére és a XVII. század szerelmi közköltészetének frazeológiájára emlékeztető erotikus-misztikus nyelvezet újjáéledése. Azután a szentek — leggyakrabban az Istenanya, Szűz Mária — emberhez közelibb alakja lehetővé tette olyan vallásos versek írását, amelyeket már nem az Isten és az ember közötti mélységes szakadék jellemez. És végül: a felfokozott zeneiség is sajátja ezeknek az énekeknek.

Míg az előző század vezető irodalmi formája az énekelt vers volt, a XVII. században ez a cím már a prózát illeti. Az értelmiség társadalmi összetétele és a prózai műfajok között — kivételekkel tarkított — összefüggés figyelhető meg. A kegyességi és hitvitázó irodalom legjobb alkotásait a katolikusok — szinte kivétel nélkül a jezsuiták — írták, a moralizáló, részben udvari jellegű, a „szólásban való cifrára" törekvő, részben puritánus fordításirodalomban a protestánsok, elsősorban a reformátusok jeleskedtek; az erősen retorikus indíttatású levél- és közéleti irodalom — a kettő sokszor nem választható el — legjobbjai a világi arisztokráciából kerültek ki; többnyire ugyancsak főurak a szerzői a magas esztétikai értékű önéletírásoknak.

A század prózairodalmának nyitánya Magyari István (?—1605 k.) evangélikus prédikátornak *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602) című könyve, amelyben, ha nem is teljes sikerrel, de mindenesetre igen hatásosan igyekezett egyesíteni a politikai-katonai és valláspolitikai-

teológiai kérdéseket. Művének hitvitázó részeiben még nemigen szakad el a XVI. századi protestáns szerzők megszokott modorától és érvelésétől; ott azonban, ahol a hazáját féltő, felelős gondolkodó szól Magyariból, a kor legjelentősebb politikusainak előképe.

Az előretörő, győzelmei kezdetén álló ellenreformáció nem késett a válasszal; Magyari könyve ellen a vitairatot Pázmány Péter (1570—1637), a későbbi főideológus írta meg. (*Felelet* ... — Nagyszombat, 1603)

Pázmány Péter jezsuita volt, a rend kiemelkedően művelt és tehetséges tagja. Külföldön, Grácban, egyetemen tanított, és latin nyelvű, a maga korában kéziratban maradt egyetemi előadásokat írt a fizika, a filozófia, a teológia tárgyköréből. Itthon más feladatok vártak rá. Hazai használatra hitvitázó és kegyességi műveket alkotott, továbbá prédikációs kötetet, az első magyar nyelvű, átfogó teológiát; egy személyben volt író, egyházszervező és politikus. Nevéhez fűződik a bécsi magyar papnevelde, a *Pázmáneum* megalapítása (1623), és ő emelte egyetemi rangra a nagyszombati jezsuita kollégiumot (1635), a jelenlegi ELTE jogelődjét.

Pázmány *Felelet*e nagy hatással volt a közvéleményre. A reformáció magyarországi fellépése óta ez volt az első eset, hogy a katolikus fél került egyértelmű fölénybe. Későbbi írásait már fokozottan jellemzi az élcelődő, ironikus stílus. Ebben íródott *Az keresztyéni felelet*... (Grác, 1607) és különösen az ...*öt szép levél* (Pozsony, 1609). Ez utóbbi, amely pellengérre állítja ellenfelét, Alvinczi Pétert (1570—1634), Pázmány egyik írói remeke.

Legnagyobb figyelmet — és felháborodást — *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene* ... (Nagyszombat, 1609) című írása keltette. E könyvéért az országgyűlésen a protestáns rendek Pázmány perbe fogását követelték. Mesterien él itt mindazokkal a hitvitázó fogásokkal, amelyek korábban inkább a protestáns szerzők eszköztárába tartoztak: ellenfele nézeteit a végletekig sarkítja, összefüggésükből kiragadott idézetekkel dobálódzik; amit cáfol, annak kevés köze van Kálvin tényleges nézeteihez, ám ha az olvasó nem mélyed el

200

200. Pázmány Péter esztergomi érsek

kellően a protestáns teológiában, óhatatlanul Pázmány érzelmi és értelmi érvözönének hatása alá kerül. „Az igazság árulója, valaki az igazságot hazugsággal oltalmazza" — tanítja Pázmány egy bölcs latin mondás nyomán majd a *Kalaúz*ban, e művében azonban nem látszik önmaga hű tanítványának lenni.

Későbbi vitairatainak egy része a reformátusok által többször is támadott teológiai fő művét, az *Isteni igazságra vezérlő kalaúz*t (Pozsony, 1613) védelmezi. Az antik auktorokban, a patrisztikában, a skolasztikában, a kortárs irodalomban, sőt a protestáns teológiában való nem mindennapi jártasság; logikus szerkesztés, szenvedélyes hang, nemegyszer az élőbeszédből merített stílusfordulatok, durva mocskolódás helyett csillogó szellemességű irónia, szarkazmus: leginkább ezek az összetevők magyarázzák Pázmány vitairatainak egyedülálló hatását. A *Kalaúz*, ez az igényes újskolasztikus teológiai szintézis a hitviták leggyakoribb kérdéseit tárgyalja; ennek következtében sok szempontból akár a vitairatok közé sorolhatjuk. Mint maga Pázmány írja az *elöljáró beszéd*ben: „...mivel nékünk, a Krisztus juhai oltalmára rendelt személyeknek nem bőrünkben, hanem lelkünkben jár, hogy az igazság mellett kitámadjunk, az isteni tudományért bajt álljunk, a báránybőrrel béllett farkasok ellen mind nyelvünkkel, mind szeges írásunkkal vitézkedjünk: én is, egyházi hivatalomnak hívségéhez illendő kötelességemet szemem előtt viselvén, noha sem elmémben, sem csekély és fogyatkozott tudományomban nem bizakodom, de az igazságnak győzhetetlen oszlopához és a jó igynek mozdíthatatlan erősségéhez támaszkodván, az igazság oltalmáért kiszállok: hogy az ellenünk támasztott sok hamis fondorlásokat és káromló nyelveskedéseket, amennyire Isten tudnom adja, megfojtsam, és a régi igazságtól elszakadott találmányok alkalmatlanságit szem és világ eleibe terjesszem." Ezt a mondatot nemcsak azért idéztük, mert belőle világosan kiderül, hogy Pázmány mennyire az ellenreformációs céloknak rendelte alá a teológiát, hanem azért is, hogy példával illusztráljuk a szenvedélyes hangú, szemléletes képekben dúskáló, ám mindig világos szerkezetű pázmányi

nyelvet. A nyelvi-stilisztikai értékeknél is fontosabb azonban a mű gondolati strukturáltsága: a mondandó ilyen logikus építkezése rajta kívül legfeljebb ha Zrínyi prózájában figyelhető meg. Igen jelentősek Pázmánynak a magyar filozófiai és teológiai műnyelv megteremtésére irányuló törekvései is, amelyeknek a *Kalaúz* ugyancsak sikerült példája.

Nemcsak a protestánsokat akarta megtéríteni, változtatni akart a katolikusok vallásosságán is. Egy mélyebb és individuálisabb hit az ő — és általában a jezsuiták — eszménye. Ezt a célt és mindenekelőtt a sürgető gyakorlati igények kielégítését szolgálta a *Keresztyéni imádságos könyv* (Grác, 1606). Ezenkívül még egy ájtatatossági mű fűződik Pázmány nevéhez: T. Kempis *Imitatio Christi*jének magyarítása, a *...Krisztus követésérül...* (Bécs, 1624). Az előszóban így foglalja össze fordítói elveit: „...ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folynék a szó, mintha először magyar embertől, magyarul hallatott volna." Hasonlóan nyilatkozik a puritánus Medgyesi Pál is. A század első felének némely szerzője máig érvényes fordítási elveket vallott magáénak.

Pázmány Kempis-magyarítása mintha azt bizonyítaná: más szavai voltak a protestánsok s más az övéi számára. Minden műve — az imádságos könyv kivételével — „szeges írás" a *Krisztus követésé*hez képest, ebben — mint eredetije is — lírai és lágy, de sohasem érzelgős.

Élete végén jelentette meg (Pozsony, 1636) mintegy negyven év prédikációs gyakorlatának gyümölcsét, összegyűjtött prédikációinak vaskos kötetét. Az irodalomtörténet-írás többnyire ezeket tartja Pázmány művészi szempontból legsikeresebb írásainak. A prédikáció, a műfajból következően, előszóban való előadásra szánt szöveg, így felépítése, megszerkesztettsége lényegileg különbözik — legalábbis egy retorikailag olyan kitűnően képzett szerző, mint Pázmány esetében — a csak olvasásra szánt textustól. Pázmány, tudván tudva ezt, mint prédikátor szinte egyszemélyes színdarabot ad elő, nemegyszer dramatizálja mondandóját. Mindezt úgy — s ezért fontos a hallgatóság összetételének a figyelembevé-

tele —, hogy mindenki értse, mindeki tudja követni. Az olvasásra szánt műveknél inkább lehetett a befogadó műveltségére, előzetesen megszerzett tudására alapozni, a prédikációkban csak a teológiában jórészt járatlan, vegyes összetételű, ámde érzelmekkel bizonyosan befolyásolható közönségre számíthatott. A ma olvasója is ilyen közönség, s Pázmány olyan monodrámái, mint például Szűz Mária töprengése-félelmeöröme, hogy miképp viselkedjék Jézus Krisztussal, ki fia is és Istene is, s Pázmány képzelőerejének hála ily szókra fakad: „Oh áldott Gyermek! Oh felséges Isten! Oh édes fiam! Oh én mennyei szent atyám! Oh Uram teremtőm! Ki vagyok én, hogy alázatos szolgálódat ily nagy jóval látogatod? Szoptassalak-e téged, mint fiamat, vagy imádjalak, mint Istenemet? Bétakarjalak-é, mint anyád, vagy tiszteljelek, mint szolgálód?" — bizonnyal jobban lenyűgözik a XX. század emberét, mint az elvontabb teológiai fejtegetések.

Pázmány korszakos hatással volt a magyar prózára. Nemcsak a XVII—XVIII. századi teológiai írások, prédikációk egy vonulata elképzelhetetlen az ő nyelvi-stiláris leleményei nélkül, de hasznosítja ezeket Faludi, Batsányi és Kazinczy is. A XX. században pedig számos író — többek közt Kosztolányi és Móricz — programszerűen vállalta Pázmányhoz kötődését.

Az ellenreformációt tollal is szolgáló jezsuiták közül említést érdemel még Dobokay Sándor (1565—1621), aki befejezte és kiadta Balassi Campianus-fordítását (Bécs, 1607) és kivált Káldi György (1572—1634), aki elkészítette a Biblia első teljes, katolikus fordítását. Forrásául a Vulgatát használta — feltételezhető, hogy középkori eredetű részleteket is átemelt munkájába —, a mű Pázmány támogatásával jelent meg (Bécs, 1626). Számos prédikációt is írt és adott ki (Pozsony, 1631).

Szintén a Jézus-atyák közé tartozott Hajnal Mátyás, (1578—1644) Esterházy Miklós nádor udvari papja. Hitvitázó iratokat is készített, ám legszínvonalasabb munkája egy imádságoskönyv (Bécs, 1629). Metszetek, emblematikus versikék, majd a tanulságot kifejtő elmélkedés és végül könyör-

gés: így épül fel a könyv. Akárcsak egyes katolikus népénekekben, Hajnal Mátyásnál is ott kísért a középkori misztikától örökölt szent erotika, szerelmi frazelógia.

A katolikus prózairodalom kiemelkedő, esetenként Pázmánnyal összemérhető alakja Lépes Bálint (1570—1623). Ő nem a hitvitázó irodalomban jeleskedett, munkái a katolikus hívek számára készült olvasmányok. Kétkötetes fő műve (*...emberi nemzetnek fényes tüköre* és *Pokoltól rettentő és mennyei bódogságra édesgető tükör* — Prága, 1616—1617) Gabriele Inchino olasz szerzetes munkája nyomán íródott, s magán viseli a korban divatos olasz barokk stílus jegyeit. A téma — mint a XVII. századi katolikus szerzőknél oly sokszor — alapvetően középkori: a négy végső dolog. Különösen a haláltánc motívumok felhasználásának miként je stilisztikai-retorikai remeklés.

Veresmarti Mihály (1572—1645) nemcsak hogy nem volt jezsuita, de a református egyházat szolgálta. Idővel azonban katolizált, s megírta — ez a munkája a maga korában kéziratban maradt — a *Megtérése históriáját*. Bár voltak más, nyomtatásban is közzétett írásai, irodalomtörténeti becse főképp ennek a nehezen műfajba sorolható, az emlékirat, a hitvitázó írás és a teológia határán mozgó művének van. Feltűnő — s a korra nemigen jellemző — vonása Veresmartinak néminemű ökumenizmus.

Antonio de Guevara nevezetes munkája, a *Libro aureo del emperador Marco Aurelio* (Valladolid, 1529) két évszázadon át volt Európa-szerte népszerű olvasmány. A sztoikus gondolkodónak, Marcus Aurelius császárnak fiktív életrajza, amelyet Guevara a humanista retorika minden ékítményét felhasználva írt meg, nálunk a XVII. század elején, Draskovith János († 1613) személyében talált először fordítóra. Ő a könyv második részét magyarította (*A fejedelmek órájának könyve* — Grác, 1610), a hiányzó első és harmadik részt Prágai András (1590 k.—1636) fordította le, s az immár teljes művet *Fejedelmek serkentő órája* (Bártfa, 1628) címmel jelentette meg. A magyar változat mind Draskovith, mind Prágai tollán stilisztikailag is méltó az eredetihez. A szerzők biztosan tájékozód-

nak a bonyolult összetett mondatok labirintusában, halmozzák a jelzőket, kiélvezik az ellentétek festésének lehetőségét. Az udvariság és egyben humanista udvarellenesség eme furcsa, fejedelmi tükrében beszéd- és levélbetétek, mesék, anekdoták, elbeszélések teszik élvezetessé az erkölcsnemesítő, néha az az érzésünk: képmutatóan erkölcsnemesítő szöveget. Nem a céltudatos gondolkodó fegyelme, hanem az asszociatív gondolatugrások színessége, az ismétlések, a kérdések sorozata, a képek gazdagsága jellemzi a művet. A cél, akárcsak Rimaynál — aki egyébként igen jó véleménnyel volt a munkáról — s bizonyos fokig I. Rákóczi Györgynél (1630—1648): a méltó udvari stílus kialakítása. Rimay szerint vannak emberek — írja kritikájában a könyv mecénásának, I. Rákóczi Györgynek —, akik igénylik a „méltóságos díszes böcsös írás természetit". Azt a stíluseszményt, amelyet Draskovith, Prágai, I. Rákóczi György és még néhányan vallottak, Rimay János így összegezi: „Így hát bizonnyal mestersége vagyon az írás épületének falai, ablakai és szegletei, oldalai, ajtajai, grádicsai héjazati felállatásának és minden egyéb részeinek, s abban való ékességi megadássának is, s nem nyúlnak az íráshoz azok, akik a mesterséget idegenétik, hidegétik, lopogatják s fosztogatják is tőle, azt vélvén s ítélvén felőle, hogy ne kívántassék semmi mesterséges dolog hozzá."

A „mesterséges dolog" ugyancsak megtaláltatik a református nemesembernek, ifj. Darholcz Kristófnak *Novissima tuba, azaz ítéletre serkentő utolsó trombitaszó* (Kassa, 1639) című művében, amely latinból készült, az eredetijéhez igen hű fordítás. Az ars moriendik közé sorolható, költői szépsége a XVII. századi próza egyik értékes alkotásává teszi. Az allegorikus szereplők dialógusaiban az udvari szerelmi költészet képei és a bibliás frazeológia ötvöződik; kiemelkedő művészi értékű Isten és a Lélek szerelmének és túlvilági beteljesülésének ábrázolása.

A protestáns fordításirodalom egy másik elágazását — és megújulását — a puritánus szerzők munkái képviselik — a *Novissima tuba* mintegy átmenet e felé. Ilyen mű Medgyesi Pál (1605—1663) *Praxis pietatis*a (Debrecen, 1636), amely az

angol Lewis Bayly hasoncímű művének magyarítása. Sajátos ellentmondás, hogy bár néhol Medgyesi könyvében is felfelbukkan a Rimay—Prágai-féle stílus, ő elítéli az „udvari piperét". Munkáját majd számos puritán szellemű kegyességi, illetve népnevelő szándékú református irat követi.

Azok közül az arisztokraták közül, akik fiatalon Esterházy Miklós nádor köréhez tartoztak, a század közepétől pedig már országos méltóságokba emelkedtek, kétségtelenül Zrínyi Miklós volt a legnagyobb, egészen kiemelkedő tehetség. Az is kétségtelen azonban, hogy az érdekes iratokat gyűjtő Batthány Ádám, aki a XVI. század talán legműveltebb magyarját, Batthány Boldizsárt vallhatta ősének, az ugyancsak intellektuális érdeklődésű főúr, Nádasdy Ferenc, akinek egy Nádasdy Tamás volt a dédapja, az 1655-ben nádorrá választott Wesselényi Ferenc, akinek rokonsági kötelékei behálózták az erdélyi arisztokráciát vagy Esterházy Miklós legkisebb fia, Esterházy Pál, akinek ismert zeneszerzői és költői tevékenysége mellett csak most kezdi felfedezni irodalomtörténet-írásunk színvonalas prózaírói munkásságát, avagy Rákóczi Zsigmond, Pázmány Miklós — s a névsort még folytathatnánk —: nemcsak a születési, de a szellemi arisztokráciának is teljes jogú tagjai voltak, s továbbörökítették a XVI. századi ősök intellektuális értékeit. Többségük otthonosan mozgott abban a retorikus stílusban, amely ez időben a színvonalas politikai próza jellemzője, azé a műfajé, amelynek legnagyobb mestere ugyan Zrínyi Miklós volt, de egy *íróként számon sem tartott* főúr, Wesselényi Ferenc nádor is ilyen mondatokat kanyarított levelében: „...kiterjesztett karjainkkal, kinyílt öblőimmel hívunk mindent, nincs oly veszedelem, kire mint egy leppentyű, hazánk égő tüze oltására ne kévánjam magamat vetni, s ti édes nemzetünk (kik ezt az szót érdemlik), hazánk haszontalan heréitől és szaladó népétől vesztek-é példát? És senki hazánk sátoros táborát nem szaporítja-é? Így szoptad vala-é édesanyád tejét? Így esküdtél vala-é édes feleségednek, gyermekednek oltalmára? Ily félénkséget öntött-é az természet beléd? Hogy magad magadnak oltalmot ne nyújts, így köll-é igaz patriótának magának s felebarátjának oltalmot nyújtani?

Hova szaladsz? Hova féléken nyúlszívű? Megtart-é az hegyes kőszikla, megtart-é sűrő tövisses hegyeknek oldaloknak kegyetlensége? Melyik ország szegeleti bujtat el? [...]" (1663. aug. 23-án Liptó vármegyéhez intézett levél.)

A verses epika XVI. századi termésének legjobbjai és a XVII. század jelentős alkotásai (Zrínyi eposza, Gyöngyösi művei) között teremt közvetlen kapcsolatot a *Chariclia* című verses regénytöredék. Héliodórosz kalandregényének (magyarra később *Sorsüldözött szerelmesek* címmel fordították) verses német változatából készült fordítás-átdolgozás ez, Czobor Mihály (1572 k.—1616) munkája. Sohasem készült el teljesen, a ránk maradt kézirat pedig a befejezetlen műnek csak egy töredéke, azonban így is több mint ötezer sor. Az antik témaválasztás, a terjengősség, az epikus száltól szinte függetlenedő lírai betétek inkább a XVI. századi költői gyakorlatot, a verselés-rímelés mikéntje, a merész költői képek már a Rimay és mások megújította, a XVI. században ismeretlen versnyelvet idézik; azokat a poétikai elveket pedig, amelyek a *Chariclia* szerzőjének sajátjai, majd csak Gyöngyösi István fogalmazza meg elvi igénnyel. A lírai betétek a magyar szerző önálló versei, ezek esztétikai színvonala vetekszik a XVI—XVII. század legjobb alkotásaival. A *Chariclia* a kor főurainak kedvelt olvasmánya volt, szövegszerűen is hatott Zrínyi eposzára, Gyöngyösi pedig átdolgozta és továbbírta.

Zrínyi Miklós (1620—1664) familiájának vagyonát és hírnevét a szigetvári hős alapozta meg. Dédunokája e kettős örökséggel és nem mindennapi tehetségével jól sáfárkodott: Európa hírű hadvezér és politikus, századának legnagyobb magyar írója és költője lett.

„Ifjú elmével" „édes verseket" írt a szerelemről, az olasz madrigálok és canzonetták ismeretében új formákat honosítva meg. Másképp és más minták nyomán, de ő is — mint Balassi — kötetbe szerkesztette verseit, amelyek az *Adriai tengernek Syrenaia, Groff Zrini Miklos* címmel (Bécs, 1651) jelentek meg. Lírai versek keretezik ebben eposzát, amely a magyar epikus költészet egyik csúcsteljesítménye, de ugyanakkor

201

201. Zrínyi Miklós művének címlapja, 1651

olyannyira szubjektív és sok vonatkozásban lírai mű, hogy semmiképp sem helytelen a kötetkompozíció lírai vonulatába tartozónak *is* tekinteni. Zrínyi fő kérdése szintén — akárcsak Balassinak — a szerelem—vitézség—Isten háromság, ám nála ehhez még egy negyedik járul: a halál, amely állandó és központi témája. A szerelem, a harc és az Isten sem azonos jelentésű fogalmak a két költőnél. Zrínyi a motívumok szintjén nemegyszer követője Balassinak, de a versszerkezet és a hősies, sztoikus világkép — emberfeletti erőfeszítéseket is vállalnunk kell céljainkért, noha az eredmény nem rajtunk múlik — idegenek a Balassi-hagyománytól, Zrínyinek pedig legfőbb sajátjai.

Szigeti veszedelem című eposzában Szigetvár 1566. évi ostromát beszéli el, amelynek során a vár — védőinek és kapitányának, Zrínyi Miklósnak hősies helytállása ellenére — török kézre került. Zrínyi homéroszi szimmetriával szerkeszt: bemutatja a magyar és a török sereget; a főbb szereplőknek a másik táborban mindig megvan a maguk nem kevésbé kiemelkedő párja; a magyarok javára a morális és esetenként a katonai értékek billentik a mérleg nyelvét, s nem az ellenfél jelentéktelen volta. Az eposz azonban — s a szerkesztésnek ez a mikéntje érdemli meg a zseniális jelzőt — sokkal több két sereg hősies harcának elbeszélésénél. Zrínyi a középkori, bibliikus történelemszemléletben gyökerező, a protestánsok által felelevenített, ám a katolikusok között is népszerű tételből — a pogány Isten ostora, bűneinkért bocsátotta ránk a törököt az Úr — indul ki, s abból a logikus következményből, hogy ha az Isten már kellően megvert a vétkeinkért, a büntetésnek el kell múlnia: a töröknek le kell győzetnie a keresztények által. Egyrészt tűrni kell tehát Isten akaratát, másrészt — s ez nem Isten szándékainak a keresztezése, hanem az Úr engesztelése — jó cselekedeteinkkel, keresztényi életünkkel megrövidíthetjük a büntetést; a tiszták, a tulajdonképpeni szentek, Isten kiválasztottjai mintegy megválthatják a bűnösöket, vagy legalábbis közbenjárhatnak az Úrnál — ezek már merőben katolikus gondolatok.

Nem az a fontos tehát, hogy a magyarok győzzenek —

győzelem vagy vereség: ezt Isten (fátum, végzet, sors stb.) dönti el —, hanem hogy lényegében a krisztusi megváltás példájára, athleta Christiként, harcos mártír szentként föláldozzák magukat népükért, s így az egyszeri győzelem helyett a teljes felszabadulás lehetőségét teremtsék meg.

Isten magatartása is ezzel a logikával érthető. Büntetésül küldi a magyarokra a törököt, ámde megadja a lehetőséget a megváltásra, amelynek sikerét — s az Úr immár megváltozott magatartását — bizonyítja az eposz utolsó harca: itt már nem csupán magyarok és törökök csapnak össze, hanem Gábriel arkangyal vezetésével Isten erői a pokolbeliekkel, s éppen ezért az utóbbiaknak szükségszerűen vereséget kell szenvedniük; ami az evilági síkon a törökök fizikai győzelmét, s ezáltal a magyarok felmagasztosulását jelenti. Más szóval a „tiszták"-tól Isten elfogadja az áldozatot: az ő akarata, hogy noha a törökök már elhatározták az ostrom abbahagyását, egy véletlen (sors = Isten) folytán (az elfogott galambpostából a törökök megtudják, hogy a várvédők helyzete reménytelen) mégiscsak „legyőzhessék" — a mártíromsághoz segíthessék — a magyarokat.

Látható: egy protestáns színezetű, gondolati magból kibomló, ám döntő vonásaiban a katolikus teológia rendszerébe illeszkedő szerkezetet alkot Zrínyi, s mindezt úgy, hogy az eposz vallásos frazeológiája — Zrínyi imája például — a protestáns énekeké; katolikus gondolati és protestáns stilisztikai hagyomány legszervesebb együttese valósul így meg.

Zrínyi számára az események menete nem úgy történelem s nem úgy eposzi téma, mint más eposzszerzőknél. Ő nemegyszer azonosítja magát hősével, amit egyéb okok mellett már csak azért is megtehet, mivel a dédunoka ugyanazon ellenség ellen küzd, mint dédapja. A szerző arra is utal, hogy az áldozatok éppen a mű megírásának korára kell hogy meghozzák a megváltást, az ország török alóli fölszabadulását. Zrínyi és műve ilyetén viszonyának is köszönhető, hogy a *Szigeti veszedelem*ben az epika gyakran lírába csap át.

Nagyobb prózai művei közül a *Tábori kis tracta* katonai kézikönyv; a *Vitéz hadnagy*ban is katonai kérdésekre keresi a

választ, hol elmélkedések, hol kommentárok, hol tömör tanácsok formájában. Történeti kommentár a *Mátyás király életéről való elmélkedés,* a nemzeti király, a nemzeti abszolutizmus machiavellista ihletésű ideáljának megrajzolása — ez a magyar államraison-irodalom legszínvonalasabb terméke.

Publicisztikai munka a *Török áfium ellen való orvosság,* amelyben először az ország helyzetét elemzi, majd az ajánlott teendőket veszi sorra. Nagy retorikai tudással megszerkesztett, szenvedélyes, pátosszal teli írás, amelynek a maga korában és később is igen nagy hatása volt. Zrínyinek ez az egyetlen olyan prózában írt munkája, amely a régebbi századokban is megjelent nyomtatásban; 1705-ben Forgách Simon, II. Rákóczi Ferenc tábornoka adatta ki Kolozsvárott. A történelem nem úgy alakult, hogy egy fél évszázad alatt az ilyen sorok vesztettek volna aktualitásukból: „Ne bántsd a magyart! Szegény magyar nemzet, annyira jutott-é ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? hogy senkinek ne keseredjék meg szíve romlásodon? hogy senki utolsó, halállal való küszködéseden egy bíztató szót ne mondjon? Egyedül legyek-é én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem a veszedelmedet? Nehéz ugyan ez a hivatal nekem, de ha az Isten a hazámhoz való szeretetet reám tette, ímé kiáltok, ímé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!"

„Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá, Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbrevitte" — így Arany János.

A legvitatottabb költői életművek egyike Gyöngyösi Istváné (1629—1704). Saját kora s a XVIII. század mint a legnagyobb magyar költőre nézett föl rá; a későbbi nemzedékek hol igen sokra, hol igen kevésre értékelték. Mivel óhatatlanul Zrínyivel mérték össze, a romantika óta többnyire könnyűnek találtatott.

Igaz, Gyöngyösi valóban nem Zrínyi nagyságrendű költő. Nincs meg benne a *Szigeti veszedelem* szerzőjének gigászi heroizmusa, intellektuális mélysége, szerkeszteni tudása. A négyes rímű tizenkettesek pedig — legkedveltebb, de nem kizárólagos versformája — költészetét gyakorta bőbeszédűvé, kedves fecsegéssé teszik. Vagy legalábbis mi, mai olvasók,

nem fölfejtve a rejtett, sokszor a mitológiai apparátusba burkolt politikai és művészi utalások sűrű hálózatát, ekként értékeljük. Láthatunk-e hát többet, mást is a másfél évszázados Gyöngyösi-kultuszban, mint egy provinciális ízlés hosszú idejű uralmát? Talán igen.

Gyöngyösi hivatásos költő, s e nemben alig-alig volt elődje. A XVI. század kiemelkedő alkotója, Balassi Bálint ugyanúgy műkedvelő — a szó eredeti értelmében az —, mint a XVII. század legnagyobbja, Zrínyi. Főurak, akik számára a poézis — lett légyen az bármilyen fontos is, vezérelje bár őket az önkifejezés vágya avagy gyakorlati cél — az elme magasrendű tevékenysége, de nem „professio". Élete során Gyöngyösi több nagyúrnak a titkára, idővel megyei hivatalt is vállal, mégis elsősorban versszerző. Őt nem lírai mondandó feszíti, nem a körülmények — rabság, érzelmi törés, sorscsapások — teszik alkotóvá, mint számos kortársát, néki szakmája az írás.

Ebből a szempontból még leginkább Tinódihoz, a kevés hivatásos előd egyikéhez hasonlítható. Munkáik azonban mélységesen különböznek, erről érdemes magát Gyöngyösit meghallgatni. „...a poézist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, ezért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közben vetésével, akik nélkül is a história és abban levő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódi Sebestyén módjára csupáncsak a dolog valóságát fejeznem ki a versek egyőgyűségével." (Kemény János emlékezete, utószó.)

Ez az egyik, amiért költészete megbecsülést érdemel: a „fabulás dolgok" és a „másféle leleményes toldalékok" közbevetése a históriába, többek közt azon lírai betéteké, amelyek alapján Arany János inkább lírai költőnek tartotta Gyöngyösit. Föllelhetők ezek bármelyik elbeszélő költeményében, a *Márssal társalkodó Murányi Venus*ban éppúgy, mint a *Porábul megéledett Phoenix, avagy ... Kemény János ... emlékeze-*

*té*ben vagy a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságá*ban. (Nem egészen helyesen szokták e műveket eposznak nevezni, hiszen egészen más műfaji szabályokat követnek: a Claudianus-féle panegyricusnak és az epithalamiumnak sajátos keverékei.)

Itt kereshetjük eme bravúrosan verselő, a *Kemény János emlékezete* utószavában a magyar verselés gyakorlatát elméleti igénnyel tárgyaló poéta művészi hiányosságának az okát: az „alapjában lírai költő" (Arany János) sohasem saját sorsát, saját érzéseit önti versbe, kötelességszerűen a másokkal történteket írja meg, holott „alkotni, jellemezni nem tud, csupán a leírásokra van éles szeme" (Arany János). Mondhatjuk: kora elvárásainak akart megfelelni, alkata és tehetsége ellenére. De ez is csak féligazság, hiszen tagadhatatlan, hogy Gyöngyösi — mint korábban a *Chariclia* szerzője is — mestere a szép bőbeszédűségnek, a szaporításnak-nagyításnak, s a romantika előtti közízlés épp ezekért a poétikai eszközökért lelkesedett; ebben egymásra talált költő és közönsége.

Az életmű még egy vonatkozása feltétlenül figyelmet érdemel, és ez a szórakoztatás igénye. A *Csalárd cupido* vagy a *Florentina* (az utóbbinál Gyöngyösi szerzősége csak feltételezés) komikus részletei, a vaskos erotika ma is vonzzák az olvasókat; ilyen jellegű írásai a XVII. század irodalmából olyannyira hiányzó világi literatúra egyik jelentős képviselőjévé avatják Gyöngyösit.

Mindazt az értéket hasznosítva, amelyet a fordítások, a hitvitázó és ájtatossági munkák, a közéleti retorika, továbbá a humanista történetírás meghonosított, a XVII. század második felében, a XVIII. század első évtizedeiben születnek meg — nem előzmények nélkül, hiszen önéletírások már korábban is voltak — a magyar memoárirodalom legrangosabb alkotásai.

Az önéletírások-emlékiratok közül leginkább Kemény Jánosé (1607—1662) — aki élete végén Erdély fejedelme (1661-től) lett — és Bethlen Miklósé (1642—1716) — aki Erdély kancellárja volt — emelkedik ki. Mindketten nagy formátumú államférfiak, mindketten, különösen Bethlen

Miklós, széles körű és mély műveltséggel rendelkeztek, s mindketten fogságban — nem túlzás: a halál árnyékában —, mintegy életük lezárásaképpen írták meg fő művüket, emlékiratukat.

Kemény János a tatárok rabjaként „szomorú, de igazságos" módon rajzolta meg a „háborús időket" s bennük önmagát. Akár magáról, akár másokról ír: józan, hideg, pontos; idegenek tőle a stíluscikornyák. Pedig tudott ő retorizáltabban is fogalmazni, azt azonban, hogy biztonsággal kezelte a stilisztika alakzatait, inkább egyéb munkái — levelei, imádsága, manifesztuma — bizonyítják. Visszafojtottabb, dísztelenebb emezeknél memoárja, s mert az: hitelesebb. Célja is ez lehetett, a hitelesség; önéletírását nem kiadásra szánta, nem a kortársaknak, hanem az utókornak. De bármilyen tárgyilagos is, azért nem teljesen elfogulatlan: ha gúnyolódik, kiderül, hogy korának egyik legszellemesebb írója ő: „. . . éjjel meghágatá az várat Veselényivel (s ki tudja, ha nem magát is)" — írja a Gyöngyösi által „Murányi Venus"-nak titulált Széchy Máriáról.

Világlátott férfiú volt Bethlen Miklós, a század második felének talán legműveltebb erdélyi főura. Kortársa, Kapy György így jellemezte: „Francia minden öltözete, magaviselete, módja." Legjelentősebb műveit — imádságoskönyvét és emlékiratát — nagyjából egy időben, egymással párhuzamosan írta. Témájuk azonos: legfőbb politikai, vallási és erkölcsi elvei, saját életének eseményei. Döntő azonban a műfaj mássága. Az ima Istennek szól, az emlékirat a kortársaknak, a családjának, az utókornak. Az imádságoskönyv lírai és tömör, „Élete leírása magától" jóval hosszabb, epikus jellegű. Az ima: soliloquium, generalis confessio, a puritán Bethlen Istennel folytatott magányos párbeszéde, a legnagyobb Úrnak tett életgyónás. Az emlékirat: kiadásra szánt hatalmas apológia, „fegyver" és „pajzs", egy nagyúr visszaemlékezései. Mindkét írás Szent Ágoston-i fogantatású, különösen az az emlékiratot bevezető erkölcsfilozófiai elmélkedés, ugyanakkor az emlékirat a montaigne-i önelemző esszé magyar változata is.

Ha az emlékiratot olvassuk előbb, ismerünk már minden konkrétumot, értjük az imák minden odavetett utalását; ha az olvasás sorrendje fordított: az imádságok az eseményekből építkező emberi lét lírai vázát rajzolják ki, amelyre majd az emlékirat fűzi fel a történéseket, a részleteket. A két különálló mű egyben összetartozó egész, s tán Bethlen szándéka szerint is az. (Jegyezzük meg: ha nem is azonos, de hasonló a viszony II. Rákóczi Ferenc *Mémoires*-ja és *Confessió*ja között.)

A művészi szempontból kiemelkedő önéletírások közé tartozik a költőként és kiváltképp zeneszerzőként is számon tartott Esterházy Pálé (1635—1712). A szerző — szemben Keménnyel és Bethlennel — császárhű katolikus volt, aki nem rabságban s nem is élete alkonyán írta meg visszaemlékezéseit. Műve derűs olvasmány, amely valószínűleg a közeljövőben fog először megjelenni nyomtatásban.

Szórakoztató prózát alig írtak a korabeli Magyarországon, az a nagyon kevés munka is, amit ide sorolhatunk, mind fordítás és mind középkori eredetű. A miértre az elsődleges válasz feltétlenül mentalitástörténeti: nem a XVII. századi irodalmi nyelv volt alkalmatlan kalandos barokk regény avagy franciás típusú szerelmi történetek írására; megvoltak az irodalmi eszközök, ámde a mélyen vallásos magyar közfelfogás erkölcsisége ellensége volt a világi témáknak, a maradi ízlés a fikciónak. Igen jellemző, hogy külföldön, német és francia nyelven, idegen szerzőktől jelennek meg olyan munkák, amelyek magyar indíttatásúak: Jean de Labour *Histoire des Amours du Comte et de la Comtesse Vesselényi* címmel 1646-ban írta meg, állítólag magának Wesselényinek az elmondása alapján, a magyar főúr szerelmének történetét, a „század szerelmének" nevezve az esetet. Ez a szórakoztató elbeszélés két évre rá egy útikönyvben nyomtatásban is megjelent. Dominique Révérend 1736-ban adatta ki *Mémoires historiques du Comte Betlem-Niklos, contenant l'histoire des derniers troubles de Transylvaniae* című művét, Bethlen Miklósról írt regényes, szentimentális szerelmi jelenetekkel megtűzdelt, a valósághoz kevéssé kötődő életrajzát, amelyet önéletírásnak próbált feltüntetni. Daniel Speer pedig Grim-

melshausen *Simplicissimus*ának mintájára megírta az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*t (1683), egy kalandos pikareszk regényt a magyarországi és erdélyi állapotokról.

Nálunk azonban a világi prózai elbeszélések (*Az Fortunatusról íratott igen szép nyájas beszédű könyvecske* — Lőcse, 1651; *Kedves és nyájas história az szép Magelonáról* — Lőcse, 1676 stb.) még egy tőről fakadtak a históriás énekekkel, a lényeges különbség csupán annyi, hogy nem versben, hanem prózában íródtak, mintegy illusztrálva azt a folyamatot, amelynek során az énekelt história prózai olvasmánnyá fejlődött.

Némileg figyelemre méltó prózai mű mindössze Rosnyai Dávid (1641—1718) és Haller János (1626—1697) nevéhez fűződik. Rosnyai Apafi fejedelem török diákja volt, és a régi indiai irodalom egyik fő művének, a *Pancsatantrá*nak török változatát — amely tulajdonképp mesegyűjtemény — ültette át magyarra. Meglehetősen kusza nyelven írt munkája inkább átdolgozás, mintsem fordítás.

Haller János fogsága idején (1678—1682) fordított le három középkori szöveget: a Pszeudo-Kalliszthenész-féle *Nagy Sándor-történet*et, a *Gesta Romanorum*ot és a Guido da Columna szerkesztette *Trója-história*t. Kiszabadulása után *Hármas história* (Kolozsvár, 1695) címmel egy könyvben jelentette meg őket. Műve igen hamar népszerűvé vált, s századokon át az is maradt, még a XX. század elején is volt újabb kiadása. Jelentékeny hatása volt mind a XVIII—XIX. századi népies elbeszélő prózára, mind a magyar folklórra.

A nagy alkotók — Balassi Bálint, Rimay János, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István — kialakította költészettípushoz számos, többé-kevésbé epigon költő csatlakozott (Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, gróf Liszti László, Koháry István, Kőszeghy Pál és mások).

Esterházy Pál, akinek nevét fölöttébb érdekes emlékirata kapcsán már említettük, költőként sem volt jelentéktelen. Kétségtelenül Zrínyi követője, de nem egyszerűen epigonja: legsikerültebb versei a XVIII. századi költészet megújítójának, Faludi Ferencnek a költeményei felé mutatnak előre.

A versszerzés divatja az arisztokrata hölgyek körében is elterjedt. Kivált vallásos, pietista verseket költött Petrőczi Kata Szidónia (1662—1708), akinek legjobb művei azonban a házastársi szenvedélynek, a megbántottságnak-féltékenységnek hangot adó, önmarcangoló írások.

A szerzőhöz köthető költeményeknél e korban gyakorta fontosabbak a névtelenek művei. Nem tudjuk például, ki írta azt a kevéssel 1660 után keletkezhetett eposzt, amely II. Rákóczi György (1648—1660) balul sikerült s végzetes következményekkel járó lengyelországi hadjáratának állít emléket, s amelynek teljes szövege — hosszú lappangás után — a közelmúltban került elő. Ez, az ún. *Rákóczi-eposz*, az egyik legsikerültebb példája a históriás epikából kinövő, nagyobb kompozíciónak, s egyúttal bizonyság amellett, hogy az epikus költemény megújítására Zrínyin és Gyöngyösin kívül is történtek igényes kísérletek.

Az 1660—1670-es évek verstermésének jelentős hányadát adják a török- és főleg a németellenes énekek, íródnak verses röpiratok is, általában szorosan összefonódik a lírai és az agitatív mondandó. Jellemző lesz a jogászi típusú érvelés, a protestáns színezetű patriotizmus, a régi dicsőség szembeállítása a sivár jelennel, Mátyás király emlegetése stb. Ezt a közköltészeti jellegű irodalmat — amelyet kuruc költészetnek szoktak nevezni — társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül számosan művelték, leggyakrabban a köznemesek és a protestáns papok. A históriás énektípus keveredik a keserves versekkel, olyan líriko-epikus alkotások születnek, például a „jajos" énekek, amelyekben az epikus vázra a nemzeti-vallásos sérelmeket felpanaszló, sztereotip, jeremiádszerű lírai elemek rakódnak. A halotti búcsúztatók műfaja ugyancsak beépül a históriás énekhagyományba (például Cserei Mihály *Thököly búcsúéneke*, 1692 k.). Egyre több bújdosó- és győzelemének, továbbá táncdal íródik, s kialakul egy sajátos, beszélgető formájú költészet is *(Mit búsulsz, kenyeres...)*. E közköltészeti alkotásokat tekinthetjük sok későbbi népdal, népballada, katonanóta ősének. Jegyezzük meg, hogy a „kuruc költészettel" azonos frazeológiával és érvelésmóddal ter-

mészetesen labancok is írtak verseket (*Ó, megnyomorodott hazánk fogyatékja...*).

Bár korábban is népszerűek voltak — főként Erdélyben — a paszkvillusok, a műfaj fénykora a XVII. század második felében kezdődött. Legjobb művelője Szentpáli Ferenc (1651—1713) erdélyi nemes volt, akinek versei kétségtelenül meglehetősen gorombák, de egyben erőteljesek és nem szellemtelenek. Az utóbbi jellemzők aligha mondhatók el a Rákóczi-szabadságharc alatt született trágár és személyeskedő paszkvillusokról.

A XVII. század utolsó harmadában, a XVIII. század elején a hazafias érzelmek jó néhány műben összefonódnak a „nájmódi", az újdonságok elleni dühödt támadással. Ez az az időszak, amikor az egyébként tiszteletre méltó eszmék egyre inkább a támadólag fellépő provincializmus eszköztárába kerülnek.

A szerelmi közköltészet — amelynek legtöbb alkotása a XVI. századi, Balassi-típusú udvari költészet popularizált változata — igen népszerű volt. Noha a versek nyomtatásban a sajátosnak mondható magyarországi erkölcsi közfelfogás miatt nem jelenhettek meg, ezen énekek kedveltségét bizonyítja egyrészt néhány máig fentmaradt kéziratos daloskönyv, másrészt a korabeli gyónótükrök kérdésfeltevése, mely szerint „szerelmes könyv" van-é a delikvens birtokában.

Többnyire névtelenség takarja a kor színdarabjainak szerzőit is. A XVII. században és a XVIII. első felében némely főúri udvarban ugyan adtak elő szerelmi tárgyú darabokat, rendszeres színielőadások azonban csak az iskolákban voltak.

Az iskoladráma legnagyobb hatású művelői, a jezsuiták, szükségképpen nem támaszkodhattak XVI. századi magyarországi előzményekre. Elsődleges volt számukra a térítő-oktató szándék és emellett — a nemzeti hősök magasztos példájával — a hazafiúságra nevelés. A drámák nyelve a latin volt, de az egyházi év nagy ünnepköreihez (karácsony, húsvét stb.) kötődő propagandisztikus célú előadások-liturgikus játékok magyarul folytak. Az iskoladrámák témái közül természetesen kizáratott a szerelem, kiváltképp kedvelték viszont a

szentek élettörténeteit. Előszeretettel léptettek föl mitológiai alakokat, gyakori volt az allegorikus értelmű cselekmény. A darabok általában három vagy öt felvonásra tagolódtak, a felvonások közti időt zenés-táncos közjátékok töltötték ki. Fejlett volt a színpadi technika, szerették a látványos díszleteket. A rend majd kétszáz éves magyarországi működése alatt közel ötezer darabot vitt színre, szövegét azonban csak mintegy hetvennek ismerjük, ezek többsége is XVIII. századi.

A XVII. század első felében a ferencesek általában a Jézusatyák darabjait játszották. Előadásaik kevésbé voltak reprezentatívak, s a térítő szándék is kevésbé érvényesült. Az anyanyelvű előadásra aránylag korán áttértek: az obszervánsok játszották a *Lepidae aliquot comediae Hungaricae* (1630 k.) című, tulajdonképpen két darabot tartalmazó művet, amely a fentmaradt legkorábbi magyar nyelvű iskoladrámák közé tartozik, s amelynek közjátékai meglehetősen profának (egy szökött diák viszontagságai, részeges asszony szerepeltetése stb.). A jórészt diákszereplők színre vitte passiójátékokat pedig mindig magyarul adták elő. A ferences színjátszás központja a csíksomlyói rendház volt, de figyelemreméltó a kantai (kézdivásárhelyi) minoriták (1696—1799) színi tevékenysége is.

A jezsuiták után a legtöbb színdarabot a piaristák játszották, kezdetben — a ferencesekhez hasonlóan — jezsuita darabokat. Önálló színműveik inkább csak az anyanyelvű tanításra való áttérés (1757) után íródtak. Hasonló volt a helyzet a pálosoknál.

A protestánsok közül a reformátusok — az ortodoxok és a puritanizmus hívei egyaránt — a XVII. század első évtizedeiben elítélték a színjátszást, csupán a külföldi professzorok, Gyulafehérvárott elsősorban Bisterfeld, Sárospatakon Comenius voltak gyökeresen más véleményen. A későbbiek során azonban számos, jórészt magyar nyelvű darabot írtak és adtak elő. A témát többnyire a Biblia szolgáltatta, de az események menetébe gyakorta szűrődtek be erdélyi szokások, sajátságok.

Evangélikus színjátszásról főleg a Felföldön beszélhetünk. A drámák nyelve általában a latin volt, német, esetenként

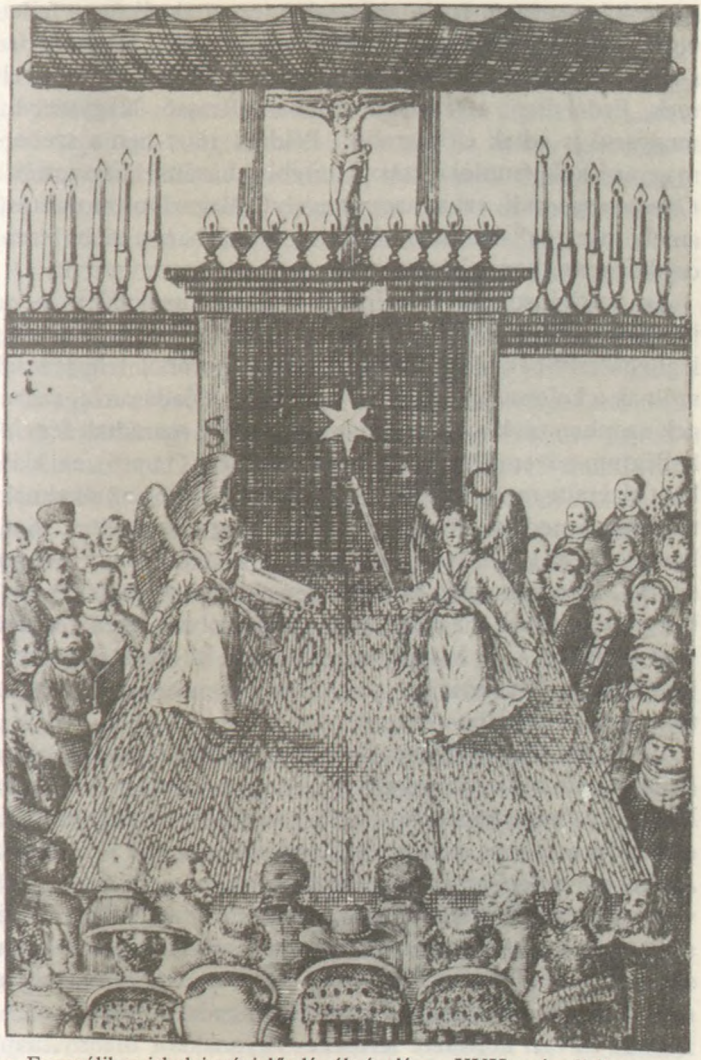

202

202. Evangélikus iskolai színielőadás ábrázolása a XVII. századból

szlovák betétekkel. Itt is, akárcsak a jezsuitáknál, igen fejlett volt a színpadi technika. A XVII. század utolsó harmadában a darabokban sokszor kaptak hangot a politikai-vallási sérelmek. Erdélyben, a szász városokban (Brassó, Nagyszeben) magyarul is adtak elő darabot. Például 1697-ben a szebeni magyar iskola tanulói a szász királybíró házánál eljátszották a *Comicotragoediát*, azt a magyar nyelvű allegorikus moralitást, amely már 1648-ban megjelent nyomtatásban, s talán ferences környezetben íródott.

Az unitáriusoknál — mint az evangélikusoknál is — az iskoladrámák a XVII—XVIII. század fordulóján voltak a legnépszerűbbek. Már Bethlen Gábor korából feljegyzések szólnak a kolozsvári unitárius kollégium előadásairól, szövegek azonban csak a század második feléből maradtak fent. A kollégium növendéke volt Felvinczi György (†1716), aki elsőként kísérelte meg a polgári típusú, az iskoláktól, az alkalmaktól függetlenedő színház létrehozását Magyarországon. 1696-ban nyerte el Lipót császártól kiváltságlevelét, amely feljogosította „költeményeket és rímes verseket szerkeszteni és egybegyűjteni, mind magyar, mind latin nyelven, ezeket kiadni vagy előadni; ... komikotragédiáknak és vígjátékoknak a jeleneteit és fölvonásait ... mindenütt színrevinni, előadatni..." (az eredetiben latinul).

Világi tárgyú, nyilvánvalóan nem iskolai előadásra szánt darabot nem sokat ismerünk. A két legjobb mű egyértelműen Balassi kezdeményezéséhez, a *Szép magyar komédiá*hoz kötődik, noha más-más módon. A *Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekről írott komédia* (1600 k.) következetesen a Balassi-féle udvari szerelmi frazeológiával készült, minden vonásában, esetenként motívumaiban is balassias mű. A versben írt *Florentina* (1670-es évek?) — amelyet nem alaptalanul tulajdonítanak Gyöngyösi munkájának — nem az udvari költészet terméke, ugyanakkor bizonyítható, hogy a szerzőre szövegszerűen is hatott Balassi darabja, csakhogy annak egy másik szintje: a kétértelmű tréfáké.

A XVII. század szellemi-tudományos életének jellemző sajátossága, hogy az értelmiség összetétele még most is közép-

korias: a tudomány szinte kizárólag az egyházi alkalmazásban lévők sajátja, tudományos műveknek és tankönyveknek az írása nem válik el egymástól, a legszínvonalasabb munkák pedig külföldön jelennek meg. A század első felében változatlanul a teológia a legfontosabb diszciplína, amely egyrészről Pázmány és általában a jezsuiták, másrészről Szenci Molnár Albert és köre jóvoltából még lépést tartott az európai fejlődéssel, a későbbi időszakról ez már nem mondható el.

Az ellenreformáció időszaka a XVII. század Magyarországon, jóllehet nem úgy és olyan mértékben, mint a környező kelet-közép-európai országok közül például Cseh- vagy Lengyelországban. A magyarországi arisztokraták jórészt visszatértek ugyan a katolikus egyházba, de az ellenreformáció nem tudott feltétlen győzelmet aratni. A rendek jobbára protestánsok maradtak, Erdélyben uralkodóvá lett a református hit; a század első felében még törvények biztosítják a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. A katolikusok elsősorban olasz és délnémet, a protestánsok északnémet, holland és angol, a XVII. század végétől francia-svájci orientációja színesebbé, többsíkúvá tette az ország műveltségét.

Katolikus részről a legnagyobb hatású iskolahálózat a jezsuitáké volt, a tudományokban is ők képviselték az élvonalat. Korábbi kudarcok után a XVI. század legvégén tudtak az országban megtelepedni, 1600 körül Vágsellyén már négyszáz diákot tanítottak. A bécsi békéig (1606) Kolozsvárott ismét volt gimnáziumuk, 1615-ben Nagyszombaton alapított számukra új kollégiumot Forgách Ferenc (1564—1615) érsek, a század folyamán a királyi Magyarország számos városában lett rendházuk és kollégiumuk. A XVII. században a rendnek mintegy húsz, feloszlatásakor (1773) pedig negyvenegy gimnáziuma volt.

Az 1635-ben Pázmány Péter által egyetemi rangra emelt nagyszombati iskolának kezdetben teológiai és filozófiai, 1667-től jogi fakultása volt. Bár hamarosan az ellenreformáció központjává lett, országos jelentőségű szellemi centrummá majd csak a következő században, Budára, aztán Pestre helyezésével válik.

A magyarországi jezsuiták, akik osztrák és horvát rendtársaikkal együtt a Provincia Austria rendtartományba tartoztak, a jezsuiták nemzetközi érvényű tantervét, a *Ratio Studiorum*ot követték az oktatásban. Különösen nagy gondot fordítottak a latin nyelv elsajátítására és az ókori auktorok tanulmányozására.

A jezsuitákéhoz képest méreteiben jelentéktelen és színvonalában alacsonyabb volt a ferencesek oktató tevékenysége, a piaristák pedig csak a XVII. század végétől voltak jelen nagyobb súllyal a magyar szellemi életben.

A katolikusok akadémiákat is alapítottak, ezek mintegy átmenetet képeztek a gimnáziumok és az egyetem között (Kassa, 1657; Buda, 1687).

Protestáns részről a legjelentősebb oktatási intézmény a reformátusok Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári főiskolája volt (1622), amelyet evangélikusok is látogattak. 1658-ban a tatárok a főiskolát is elpusztították, de 1662-től, most már Nagyenyeden, I. Apafi Mihály fejedelem (1661—1690) támogatásával, ismét működött; a század végére Erdély szellemi központjává lett. Az oktatás színvonalát jelentősen emelte a harmincas évektől itt tanító három herborni professzor: Alsted, Bisterfeld és Piscator. A gyulafehérvári nyomdában megjelentetett műveik némelyikét a századfordulóig használták tankönyvként.

A reformátusoké volt a sárospataki kollégium (főiskola) is, amelyet főleg a Rákócziak patronáltak. A vallásüldözések idején, 1670-ben megszűnik, majd 1672-ben Gyulafehérvárott alakul újra. Később az iskola egy része Marosvásárhelyt, egy másik része ismét Sárospatakon (1705) folytatja munkáját. 1650—1654 között Comenius is a kollégium tanárai közé tartozott. Itteni működésének egyik emléke iskoladrámáinak kiadása (*Schola ludus seu encyclopedia viva* — Sárospatak, 1656).

A debreceni református főiskola inkább csak a század hatvanas éveitől válik fontos iskolázási központtá; az evangélikusoknak 1667-től Eperjesen volt főiskolájuk.

A főiskolák célja mindenekelőtt a papi és tanári utánpótlás

203

204

203. A nagyszombati egyetem allegóriája, XVII. század

204. A debreceni református kollégium a XVII—XVIII. században

nevelése volt, világiasabb tendenciák csak a XVII. század végétől fedezhetők fel. Középfokú képzés (latin iskolák, gimnáziumok) számos városban és mezővárosban volt.

Katolikusok és protestánsok egyaránt csak külföldön tehettek szert igazán magas szintű tudásra. A katolikus papnövendékek képzését a bécsi Pázmáneum és a római Germanicum-Hungaricum volt hivatva szolgálni. Az evangélikusok a wittenbergi egyetemet látogatták, a református peregrinusok, amíg a harmincéves háború során el nem pusztult, Heidelbergben, később a holland egyetemeken tanultak. A protestánsok döntő többsége is teológiai fakultásra járt.

A külföldi egyetemet végzettek némelyike itthon sajátos helyzetbe került: doktorátussal, nemritkán a klasszikus nyelveken kívül több nyugati nyelv ismeretével, különösebb iskolázottságot nem kívánó állást volt kénytelen elvállalni.

A protestáns főiskoláknak, a jezsuita kollégiumoknak és kivált a nagyszombati egyetemnek igen jelentős, esetenként több ezer kötetes könyvtára volt. Az iskolák székhelyein nyomdák is működtek.

A protestáns főiskolákon Petrus Ramus dialektikája és retorikája, továbbá a már említett gyulafehérvári német vendégtanárok munkái, Comenius írásai szolgáltak tankönyvül, de ezek mellett magyar szerzők műveiből is tanítottak. Hazai viszonylatban korszerűnek mondható retorikát és logikát írt például Buzinkai Mihály, aránylag korszerű természetfilozófiát hirdetett Pósaházi János (1628—1686).

A zsoltárfordításai kapcsán már említett Szenci Molnár Albert mindent megtett azért, hogy a magyar reformátusok kulturális, pedagógiai és vallási igényét kielégítse. Kora nyelvészeti színvonalán álló latin—magyar és magyar—latin szótárat szerkesztett, javított kiadásban bocsátotta ki a Károlyi-Bibliát, a Sylvester János-féle kezdeményezések betetőzéseként nagy hatású magyar nyelvtant írt, fordított posztillákat, erkölcsfilozófiai értekezést, adott ki imádságoskönyvet. Tudományos fő műve Kálvin *Institutió*jának magyarítása. Hitsorsosai közül a legtöbbet értette meg Európából. Úttörő pedagógiai nézeteket vallott, és küzdött az ortodoxián túllépő

MAGYAR
ENCYCLOPÆDIA
Az az,
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Bõltſeſégnek ſzep rendbe foglalá-
ſa és Magyar nyelven világra botſátaſa.

APATZAI TSERE JANOS
altal.

SENEC. 64. EPIST.

Etſi omnia à veteribus inventa eſſent: hoc tamen ſemper novum erit, uſus & inventorum ab aliis ſcientia & diſpoſitio.

ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOANNIS à WAESBERGE, clɔ Iɔ C LIII.

205

205. Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájának címlapja, 1653

egyéni vallásosságért. Mint író és költő sem volt jelentéktelen. Rimay mellett elsőként nála tűnnek fel az irodalomtörténeti és esztétikai szempontokat érvényesítő gondolkozás csírái. Az életmű legfőbb értékeit azonban a teológus-művelődéspolitikus-nyelvész Szenci Molnár Albert adta nemzetének.

Az első magyar nyelvű, nyomtatásban is megjelent útleírás szerzője Szepsi Csombor Márton (1595—1622). *Europica varietás*ában (Kassa, 1620) színes képet festett a korabeli Európáról, egy-egy fejezetet szentelve az általa meglátogatott országoknak. Bár példának okáért földrajzi fejtegetései sem érdektelenek, a legvonzóbb szakaszok mégis azok, ahol személyes élményeit meséli el. Talán világlátottsága miatt: magyar kortársaihoz képest tiszteletreméltóan kevés benne a felekezeti elfogultság.

A puritanus-presbiterianus tanok az 1630-as évektől terjedtek el. Az ortodox református egyház átszervezése, a korszerűbb iskolák létrehozása volt a célja a mozgalom első jelentős egyéniségeinek, Medgyesi Pálnak és Tolnai Dali Jánosnak (1606—1660). De a református ortodoxia ellenében, elsősorban a nagy hatalmú és nagy tudású Geleji Katona Istvánnal szemben egy ideig csak részeredményeket tudtak elérni.

Descartes filozófiája — főképp az erdélyi református lelkészek között — a XVII. század közepén már ismert volt. Néhány évtized alatt a kolozsvári református kollégium vált a karteziánus eszmék legfőbb hazai terjesztőjévé. Bacon nézetei Mautner János kassai evangélikus rektor *Tabellae logicae* (Lőcse, 1640) című művében bukkantak fel elsőként. Spinoza nem hatott a XVII. századi Magyarországon. A protestáns eklekticizmust felváltó új filozófiai irány majd Christian Wolff recepciójával kezdődik, már a tárgyalt korszak után.

A magyarországi karteziánusok jeles képviselője a puritánus elveket is valló Apáczai Csere János (1625—1659), aki fő műveit, a *Magyar Encyclopaediát* (Utrecht, 1653) és a *Magyar logikácskát* (Gyulafehérvár, 1654) magyarul írta. Az előbbinek fő forrása Alsted *Encyclopedaeiája*, de bőven merít Descartes-ból is, az utóbbiban Ramust követi. Kéziratban maradt *Philosophia naturalis*a szintén descartes-i gondolato-

kon alapul. Apáczainak nagy része volt a magyar tudományos szaknyelv megteremtésében.

Fölöttébb tanulságos az iskolai viszonyokról alkotott véleménye: a középiskola felsőbb osztályainak tanárai „a matematikáról, fizikáról, asztronómiáról, filológiáról, etikáról, politikáról és a többi tudományról még hírnévből sem hallottak, azért még csak álmukban sem juthat eszükbe e tárgyak tanításának meghonosítása". (*De summa scholarum necessitate*, 1656; az eredetiben latinul.) Apáczai kiemelkedő pedagógus volt; az ő nevéhez fűződik az úgynevezett akadémiai tervezet, ebben egy négy fakultásos egyetem minden részletre kiterjedő tervét fogalmazta meg. Modern elképzelései éppúgy nem számíthattak sikerre, mint ahogy a korabeli Erdélyben egyéni élete is kudarcra ítéltetett.

Descartes eszméit tették magukévá a debreceni kollégium tanárai, Szilágyi Tönkő Márton (1642—1700) és Apáti Miklós (1662—1724) is. Az utóbbi egy magyar viszonylatban jelentős morálfilozófiát írt (*Vita triumphans* — Amsterdam, 1688). A keresztény sztoicizmus legnagyobb hatású képviselőjének, Justus Lipsiusnak fő műveit Laskai János (1605—?) fordította le (*A polgári társaság tudományáról* — Bártfa, 1640; *Az állhatatosságról* — Debrecen, 1641). Az eredeti latin nyelvű munkákat a nagyszombati jezsuita nyomda népszerűsítette. A morális teológiának — amelynek távolabbi forrásai ugyancsak Lipsius írásai voltak — első magyar nyelvű terméke a ferences Kéri Sámuelnek *Keresztény Seneca* (Bécs, 1654) című fordítása, amely egy német jezsuita kiadvány nyomán készült.

A humanista történetírói hagyományok a XVII. században is továbbéltek, a koncepciózus művelődéspolitikát folytató Bethlen Gábor fejedelem környezetében egész történetírói iskola jött létre. Háportoni Forró Pál (†1623 k.) Curtius Rufusnak Nagy Sándor-életrajzát ültette át magyar nyelvre; anyanyelvén valósítva meg a cicerói—liviusi stíluseszményt (Debrecen, 1619).

Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korát dolgozta fel Szalárdi János (1601—1666) *Siralmas magyar krónikájában*.

A puritánus szimpátiájú, szélsőségesen transzilvanista szerző az erdélyi fejedelem ideálját festi meg Bethlen Gábor, de legkivált I. Rákóczi György személyében. Szalárdi már abban is különbözik a többi historikustól, hogy magyarul írta művét, s eltér a megszokottól abban is, hogy a kor mindennapjaiba az ő műve enged a leginkább bepillantást.

Az erdélyi szász történetírásban ekkor, a XVIII. század első felében keletkezett az a szász körökben gyorsan népszerűsödő elmélet, amely szerint ők nem betelepült németek, hanem a géták utódai, s mint ilyenek, Erdély legősibb lakói.

A királyi Magyarországon a pozsonyi Schödel Márton, egy német anyanyelvű evangélikus férfiú írt apológiát a magyarságról (*Disquisitio historico-politico de regno Hungariae* — Strassburg, 1629), amelyben sok adatot felhasználva, széles látókörrel cáfolta a magyarok barbárságáról elterjedt külföldi nézeteket. Munkájában kamatoztatta Lipsius, Bernegger, Bodin és Campanella ismeretét. Az abszolutizmus igényeit is kielégítendő a művet majd Behamb János dolgozza át (*Notilia Hungariae*... — Strassburg, 1676).

A Bécsben élő Tállyai Pál 1628—1633 között sajtókészre lefordította Istvánffy hatalmas történelmi munkáját, a szöveg azonban — holott, mint az előszóból kiderül, Tállyai mindenképp kiadásra szánta művét — kéziratban maradt: nem kis kárára a magyar nyelvű, szélesebb körökben is hatni tudó történetírásnak.

Jelentős történészi teljesítmények fűződnek a jezsuiták nevéhez. Inchoffer Menyhért a század közepén kezdte el a magyarországi katolikus egyház annaleseit összeállítani. 1692 tájt Hevenesi Gábor (1656—1715) felhívást tett közzé, amelyben javasolta az egyháztörténeti dokumentumok összegyűjtését. Az eredmény egy országmonográfia csírája; száznegyven, levéltári forrásokon alapuló kéziratos kötet! Történészi munkássága sem jelentéktelen a polihisztor Szentiványi Mártonnak (1633—1705), akinek roppant eklektikus fő művébe (*Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea* — Nagyszombat, 1689) viszonylag modern természettudományos is-

206

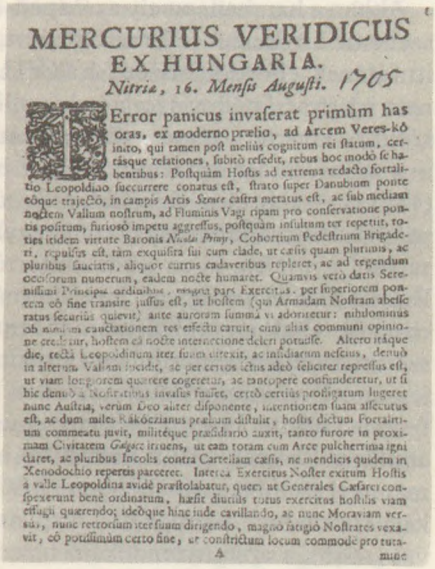

MERCURIUS VERIDICUS
EX HUNGARIA.
Nitriæ, 16. Mensis Augusti. 1705

TError panicus invaserat primùm has oras, ex moderno prælio, ad Arcem Veres-kô inito, qui tamen post meliùs cognitum rei statum, certásque relationes, subitò resedit, rebus hoc modò se habentibus: Postquàm Hostis ad extrema redacto fortalitio Leopoldino succurrere conatus est, strato super Danubium ponte eôque trajectô, in campis Arcis *Szence* castra metatus est, ac sub mediam noctem Vallum nostrum, ad Fluminis Vagi ripam pro conservatione pontis positum, furiosô impetu aggressus, postquàm insultum ter repetiit, totiés itidem virtute Baronis *Nicolai Prinyi*, Cohortium Pedestrium Brigaderi, repulsus est, tàm exquisita sui cum clade, ut cæsis quam plurimis, ac pluribus sauciatis, aliquot currus cadaveribus repleret, ac ad tegendum occisorum numerum, eadem nocte humaret. Quamvis verò datis Serenissimi Principis ordinibus, magna pars Exercitus, per superiorem pontem eô fine transire jussus est, ut hostem (qui Armadam Nostram abesse ratus securiùs quievit) ante auroram summâ vi adoriretur: nihilominùs ob nimium cauctationem res effectu caruit, cùm aliàs communi opinione creditur, hostem eâ nocte internecione deleri potuisse. Altero itáque die, rectâ Leopoldinum iter suum direxit, ac insidiarum nescius, denuò in alterum Vallum incidit, ac per certos ictus adeò feliciter repressus est, ut viam longiorem quærere cogeretur, ac tantopere confunderetur, ut si hic denuò à Nostratibus invasus fuisset, certò certiùs profligatum lugeret nunc Austria, verùm Deo aliter disponente, intentionem suam assecutus est, ac dum miles Rákóczianus prælium distulit, hostis dictum Fortalitium commeatu juvit, militéque præsidiario auxit, tanto furore in proximam Civitatem *Galgocz* irruens, ut eam totam cum Arce pulcherrima igni daret, ac pluribus Incolis contra Cartellam cæsis, ne mendicis quidem in Xenodochio repertis parceret. Interea Exercitus Noster exitum Hostis à valle Leopoldina avidè præstolabatur, quem ut Generales Cæsarei conspexerunt benè ordinatum, hæsit diutiùs totus exercitus hostilis viam effugii quærendo; ideòque hinc inde cavillando, ac nunc Moraviam versus, nunc retrorsum iter suum dirigendo, magno fatigiô Nostrates vexavit, eô potissimùm certo fine, ut constrictum locum commodè pro tuta-

A mine

207

206. Pápai Páriz Ferenc

207. Az első magyar újság, a Mercurius Veridicus, 1705

meretek zsúfolódtak. A rend első nagy formátumú történetírója Timon Sámuel (1675—1736). Írt várostörténetet és kronológiát.

A részben történetírói eszközöket is felhasználó politikai-diplomáciai röpirat-irodalom jelentős — többek közt Zrínyi Miklós és Bethlen Miklós nevével fémjelezhető — kezdetek után a Rákóczi-szabadságharc idején vált népszerű műfajjá.

Szenci Molnár Albert kezdeményezéseihez kapcsolódott az első magyar református egyháztörténet, amelyet az erdélyi polihisztor, Pápai Páriz Ferenc (1649—1716) írt (*Rudus redivivum* — Nagyszeben, 1684), majd *Romlott fal építése* címmel maga fordított magyarra (1685); az utóbbi azonban kéziratban maradt. A XVIII. század elején Debreceni Ember Pál (1660—1710) folytatta a munkát, művét 1706-ban fejezte be. Az egyháztörténetet veje, Paksi Szathmári Mihály írta tovább, 1725-ig követve az eseményeket. A Németországba került kéziratot Fridrich Adolf Lampe utrechti egyetemi tanár jelentette meg 1728-ban, a saját nevén, a szerzőket nem is említve.

Abban a harcban, amely az Árpád-kortól folyt a magyarság szellemi értékeinek elismertetéséért, esetenként létének és itt-létének elfogadtatásáért, a XVII. század magyarországi nem magyar értelmisége, a már említett Schödel Mártonon kívül is kivette a részét; akarva-akaratlanul is megteremtve a magyarországi irodalomtörténet-írást. Ifj. Burius János (†1712) — aki, mint Schödel, magyarországi német — apjának, id. Burius Jánosnak (†1688) egyháztörténetéből-emlékiratából gyűjtötte ki az irodalomtörténeti adatokat, testvére, Burius Dániel pedig egy levél formájú vitairatot készített a témáról. Csak az utóbbi maradt fent, ez néhány helyen szó szerint azonos a német Johann Friedrich Cramernak a francia jezsuita Dominique Bouhours ellen írt (1694) vitairatával; a francia tagadta, hogy német ember „szellemdús" lehet. Nos, amiképp Cramer védi a németeket a lebecsülő francia véleménnyel szemben, azonképpen vitázik id. Burius János munkája Hermann Conringnak a magyar kultúrát fitymáló iratával (1666), s apja nyomdokain haladva ezt a szellemet viszi

tovább Burius Dániel is. A Burius familiával kapcsolatban álló Czvittenger Dávid (1680 k.—1743) 1711-ben pedig Jakob Friedrich Reiman német polihisztor nézeteit (1707) megcáfolandó — aki szerint a magyaroknak nincsen irodalmuk — szerkeszti meg az első, magyarországi írókból álló lexikont (*Specimen Hungariae literae* — Frankfurt—Lipcse, 1711), amely kétszázötvennél több literátor adatait tartalmazza. Könyvében Czvittinger nyelvművelő és kulturális programot is ad.

Már említett munkáján kívül Pápai Páriz Ferenc kegyességi műveket is alkotott, mint a léleknek vagy a közéleti-udvari embernek békéjéről való értekezés (*Pax animae* — Kolozsvár, 1680; *Pax aulae* — Kolozsvár, 1696). A galantéria immár felekezeti szempontokat nem érvényesítő eszménye azonban majd csak a következő században lesz igazán népszerű Magyarországon. A test békéjéről, azaz a betegségek elleni védekezésről szól orvosi munkája (*Pax corporis* — Kolozsvár, 1690), amelynek görög fordítása is készült. Megírta még az első nyomtatásban is megjelent magyar címertant (*Ars heraldica* — Kolozsvár, 1694), foglalkozott az államraison elméletével, készített iskoladrámát, gyűjtötte a római feliratokat. Igen sokirányú munkásságának legkiemelkedőbb alkotása latin—magyar és magyar—latin szótára, amelyet az iskolai oktatásban még a XIX. században is használtak. 1705-ben jelent meg először, latin nyelvű előszavában Pápai Páriz élesen kritizálta kora társadalmát. A szótár későbbi kiadásaiban Csécsi János (1650—1708) sárospataki tanár helyesírási vázlata is helyet kapott.

Nagy hatású nyelvész, teológus, fordító volt Komáromi Csipkés György (1628—1678). Latin nyelven írt magyar nyelvtana (*Hungaria illustrata* — Utrecht, 1655), továbbá héber nyelvtana (*Schola hebraica* — Utrecht, 1654) képzett nyelvtudósra vall. Írt angol nyelvkönyvet is (Debrecen, 1664), és lefordította a teljes Bibliát; filológiailag-stilisztikailag fölülmúlva Károlyi Gáspárt. Nem rajta múlt, hogy eme nagyszabású munkája csak jóval halála után, 1718-ban jelent meg Leydenben, s hogy a példányok többségét az egri püspök

elkoboztatta és elégettette. Mindez magyarázza, hogy a Bibliafordítás, értékei ellenére, miért nem terjedt el.

A természettudományoknak igazán magas szintű képviselője nem akadt a XVII. századi Magyarországon. A kertkultúrát a jezsuita Lippai János választotta könyve tárgyául (*Pozsonyi kert I—III.* — Nagyszombat, 1664—1667), testvérének, Lippai György (1600—1666) esztergomi érseknek a kertjéről írt művében. Erdélyben Nadányi János adta ki a franciából fordított *Kerti dolgoknak leírását* (Kolozsvár, 1669).

Kopernikusz legelső magyar követői közé tartozott Fröchlich Dávid († 1648). Főfoglalkozása a naptárírás volt, de emellett készített geográfiai munkát, gyakorlati célú útikönyvet, értekezést a magyarországi németek eredetéről, a csillagászatról. Spindler Pál pozsonyi orvos a hazai természeti jelenségeket figyelte meg, s szentelt nekik egy kötetet (*Observationum medicinatium auturia* — Frankfurt, 1691).

Fizika- és földrajzoktatás a hazai protestáns főiskolákon a XVIII. század elején kezdődött.

A nyomdászat, bár természetesen a XVI. századhoz képest a kiadványok száma gyarapodott, csak kevéssé fejlődött. A műveltebbeknek, a külföldi egyetemet végzetteknek, a kultúrakedvelő főuraknak a könyvtára még mindig döntő többségében külhoni könyvekből állt. A legjelentősebb nyomdák közé tartozott a nagyszombati, amely a jezsuiták kezében volt, a két felföldi magánvállalkozás, a bártfai Klösz-nyomda, amely 1664-ig működött, és a lőcsei Brewer-műhely, amely 1747-ig állt fent. Az utóbbiak elsősorban evangélikus jellegű munkákat adtak ki, de esetenként világi művek megjelentetésére is vállalkoztak. A főiskolák székhelyein működő nyomdák közül, mind a nyomtatványok szellemi becsét, mind kiállítását tekintve kiemelkedett a Szenci Kertész Ábrahám († 1667) vezette váradi factura (1640—1660) és a kolozsvári református egyház 1670 tájt alapított nyomdája, az utóbbinak 1693—1702 között Misztótfalusi Kis Miklós volt az élén. Szenci Kertész Ábrahám a puritánus szerzők művei, protestáns énekeskönyvek és a Károlyi-Biblia mellett Balassi és

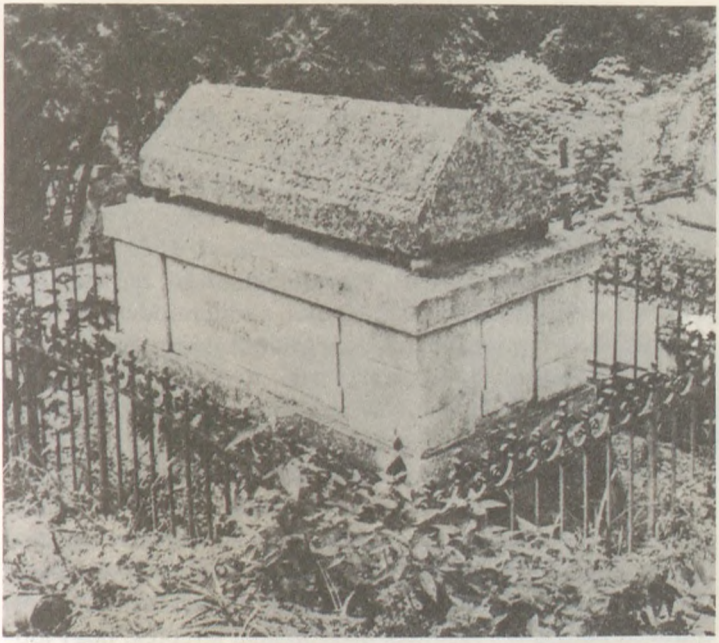

208

209

208. Misztótfalusi Kis Miklós sírja a kolozsvári temetőben, 1702

209. Az ötszögű bástyájú nagyváradi vár, 1598 körül

Rimay istenes énekeit is kiadta, elsőként választva szét a két költő az idáig csak keverten, mindig Balassi neve alatt megjelent verseit.

Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702) Hollandiában tanulta ki a mesterségét; mint nagy hírű betűmetsző egyaránt dolgozott angol, olasz, svéd megrendelőknek, metszett örmény, héber, grúz betűket is, és ő alkotta meg az úgynevezett Janson-betűtípust. Még Amsterdamban, a saját költségén adott ki egy kisebb méretű, a gyakorlatban jól használható, javított szövegű Bibliát (1685), itthon pedig mindent megtett közművelődési programjának megvalósításáért: tankönyveket, nyelvkönyveket, szótárakat stb. nyomtatott; jellemző, hogy Szőnyi Nagy István *Magyar oskola* című ábécéskönyvét ingyen adta az emberek kezébe.

A református ortodoxia elleni harc azonban felőrölte erejét. Lenevezetesebb írása, *Maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége...* (1698) is a konzervatív egyházi funcionáriusok ellen irányuló, sajátos önéletírás-apológia-vádirat, amelyben a retorikus érvek és módszerek indulatos, túlfűtött hanggal párosulnak. „A tollamat kitépték, hogy jobban repülhessek..." — így látta önnön itthoni sorsát Misztótfalusi.

Az ország három részre szakadása az építészetben és a képzőművészetben is alapvetően változtatta meg azt a korábbi helyzetet, amikor még az újabb stílusok, a kultúra felső rétege az ország központjából, a királyi udvarból terjedt szét más területekre. Az uralkodó stílus — a gótikát végképp felváltva, hozzávetőleg a XVII. század közepéig — a reneszánsz volt; a királyi Magyarországon is, Erdélyben is — itt szinte nemzeti-helyi sajátosságként élve tovább — és némiképp, persze legkevésbé az építészetben, a hódoltsági területeken is. Noha a királyi Magyarország ez időben a Habsburg Birodalom része, Bécs építészeti-művészettörténeti jellegű befolyása majd csak később, az ellenreformáció XVII—XVIII. századi korszakában lesz jelentős.

A korszerű haditechnika alaposan átformálta a várak képét. Kapuvédművek (barbakánok) épültek, bástyarendszerek,

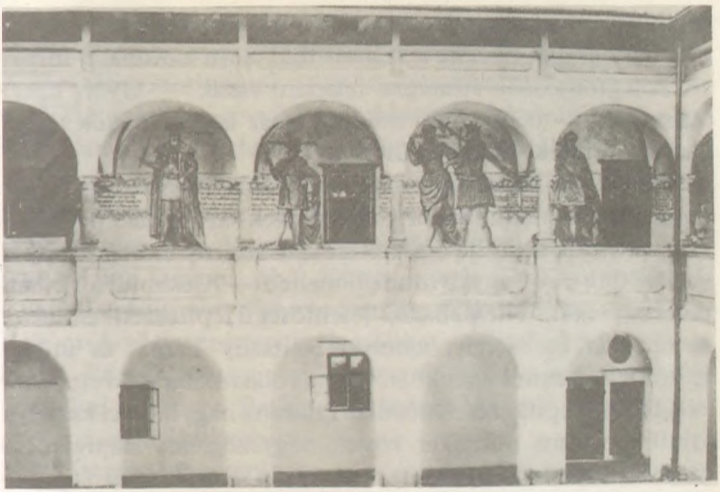

210

211

210. A nagybiccsei Thurzó-kastély mitológiai témájú freskókkal díszített udvari loggiája, XVII. század

211. A XVI. század második felében épült lőcsei Thurzó-ház

rondellák; az alaprajzot többnyire ötszögűre tervezték. A védők biztonságát növelte a számos föld alatti kazamata, folyosó. A legfontosabb stratégiai feladatú várak — Győr, Eger, Várad stb. — már a fenti módon, olasz hadmérnökök tervei alapján épültek, illetve épültek át.

A palota- és kastélyépítészetben is elsősorban az olasz mesterek alkottak maradandót. A Perényiek sárospataki palotájának reneszánsz díszbe öltöztetése, lakószárny és olaszbástyás védmű dicséri — egyéb munkái mellett — Alessandro Vedani tevékenységét. Kiemelkedő jelentőségű építészeti emlék a sárvári vár és kastély, amelyet Nádasdy Tamás és utódai építtettek. A munkálatokban számos olasz kőfaragó vett részt.

A felföldi építkezések közül a Thurzók nagybiccsei kastélya szintén olaszos mintákat követ: négyszögletes alaprajzú, a sarkokon kerek tornyokkal, reneszánsz díszítésekkel (1571—1605), az épülettömeg udvart vesz körbe. Hasonló ehhez, ám udvar nélküli a bethlenfalvi (1564), a márkusfalvai (1643) és a fricsi (1623—1630) kastély. A Bethlen—Rákóczi—Apafi korszakban Erdély és a keleti Felföld (és általában Kelet-Magyarország) építészete, a birtokosok személyén keresztül, nagymértékben összefonódik — erről majd Erdély építészete kapcsán ejtünk szót.

A díszítőmotívumok közül a legjellemzőbb — olyannyira, hogy régebben „felföldi pártázatos reneszánszról" is beszéltek — a kastélyokon, templomokon, harangtornyokon, polgárházakon egyaránt fellelhető homlokzatdíszítő pártázat, amely azonban más területeken, így Lengyelországban is gyakori, és amely nyilván a várfalakról került át más épületekre. Alkalmazták a sgraffitós díszítést és — sokkal ritkábban — a geometrikus festést is.

A városi házak legszebbjeit a XVI. században és a következő század elején a főurak építtették (Eperjesen a Rákóczi-ház, a Thurzó-ház Besztercebányán és Lőcsén), később már inkább a gazdag polgárok (az Ebner-ház Besztercebányán, a lőcsei Spillenberg-ház). Máig megmaradt a XVI—XVII. századi polgárházak együttese Kőszegen (a Jurisich tér több épülete).

A reneszánsz építészet késői virágzása leginkább Erdélyre jellemző (az úgynevezett „erdélyi virágos reneszánsz"), ahol a reneszánsz motívumok a népi építészetbe is bekerültek, s ott a XVIII. század végéig fel-felbukkantak. A kulturálisan meglehetősen elzárt fejedelemség elsősorban a korábbi hagyományokat ápolta; korszerűbb építészeti megoldásokat inkább csak az olasz mesterek alkalmaztak.

Domenico da Bologna építette fel Szamosújvár várát, Szapolyai János megbízásából. Olasz hadmérnökök korszerűsítik a váradi erődítményt, amely Bethlen Gábor idején — ő és I. Rákóczi György építtetett a legtöbbet — ötszögű belső várral bővül. Ez sajnos ugyanúgy elpusztult, mint a gyulafehérvári fejedelmi palota, a Bethlen—Rákóczi korszak egyik legnagyobb mérvű építkezése.

A Nyugat-Magyarországon is elterjedt négy sarokbástyás várkastélytípus (például Sopronkeresztúron a Nádasdy-kastély) egyik szép erdélyi példája a XVI. század második felében emelt fogarasi várkastély; reneszánsz faragványai a kolozsvári kőfaragóműhelyben készültek. Bethlen idején épült a törzsvári és a küküllővári várkastély, mindkettőn megtalálható az elsősorban díszítő funkciójú védőpártázat. I. Rákóczi György várépítkezései közül kiemelkedett a munkácsi, ahol többszörös védőövezetet alakítottak ki. A gyulafehérvári és a dési palotaépítkezéseknél is jelentősebb a sárospataki várkastély átépítése. Ekkor húznak fel emeletet a Perényi-szárnyra, 1646—1647 között pedig fedett lépcsős loggiát építenek, amely az úgynevezett Vörös toronnyal köti össze. Felépül a Lórántffy-szárny (Lórántffy Zsuzsanna I. Rákóczi György felesége volt, az ő révén lett Patak Rákóczi birtok), erkélyén az 1643-as évszámmal. A források tanúsága szerint az építkezések kivitelezését nem építőműhelyek, hanem az uradalmak mesterei végezték. A Lórántffy-szárny építése, a loggia tervezése például nem valami olasz mérnök, még csak nem is egyetemet végzett építész, hanem „fundáló" Mátyás, gyulafehérvári kőműves nevéhez fűződik.

Erdély és Kelet-Magyarország építészetének ilyetén összefonódását példázhatja a keresdi Bethlen-kastély 1668—1675 kö-

zött történt átalakítása is, itt a sárospataki loggiához igen hasonló fedett lépcsős udvari tornácot építettek.

Vidéken számos tornácos kúria épül, a városokban pedig, elsősorban Kolozsvárott, Gyulafehérvárott és a szászok lakta területeken olyan lakóházak, amelyeket a helyi céhes ipar kivitelezte reneszánsz stílusú ablak- és ajtókeretek díszítenek.

Az egyházi építészetnek aránylag kevés emléke maradt ránk. A luganói Petrus Italus reneszánsz jellegel, felső-itáliai mintákat követve építi át a besztercei evangélikus templomot. A XVI. századból és a XVII. század első feléből, főleg erdélyi területeken, jó néhány fa harangláb is megőrződött. Jellemzőjük a mélyen lenyúló „szoknya", a tornác és a hegyes, vékony toronysisak, amelyet esetenként négy fiatorony díszít. Erdélyben az 1570-ben épült mezőcsávási, Tiszántúlon az 1640 körül készülhetett nyírbátori fa harangtorony szép példája az országszerte magas szintre jutott ácsmesterségnek. Részben téglából, részben fából épült a miskolci avasi templom különálló harangtornya (1557).

A hódoltságban elsősorban az iszlám vallási előírások megkövetelte templomok és fürdők épültek, illetve a már meglévő épületeket ilyen célokra alakították át. Jellemző, hogy a világi építészeti emlékekből mindössze egy, talán karavánszerájnak használt házikót (Szigetvár) ismerünk, s a hadi építészet célja is inkább a már meglévő erődítmények erősítése, kijavítása volt; csupán Szigetvárott és Budán folytak nagyobb mérvű, katonai jellegű építtetések.

A dzsámikat többnyire az épen maradt keresztény templomokból alakították ki. A toronyra — mintegy a minaretet pótlandó — fagallért készítettek, innen hangzott el a müezzin imára szóló felhívása. A szobrokat ledöntötték vagy legalább levágták a fejüket, a freskókat levakolták vagy lefestették.

Az iszlám meghatározta török építőkultúra nem volt különösebben változatos; a hódoltság területein egymáshoz fölöttébb hasonlító dzsámik, minaretek, fürdők, türbék épültek, egy kétségtelenül magas szintű építészet provinciális termékei.

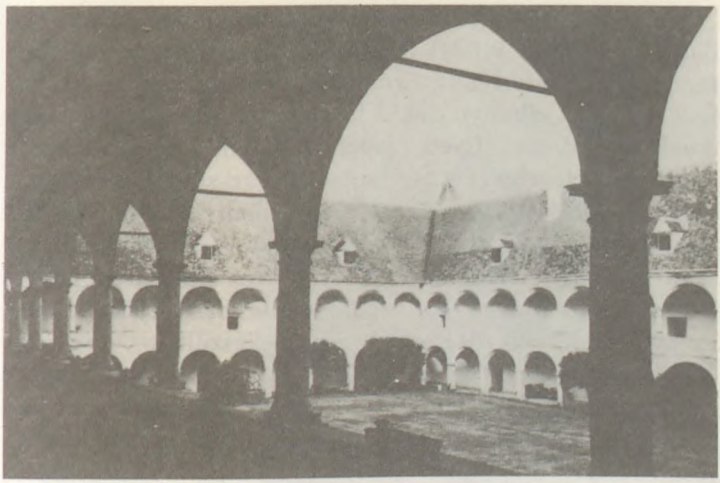

212

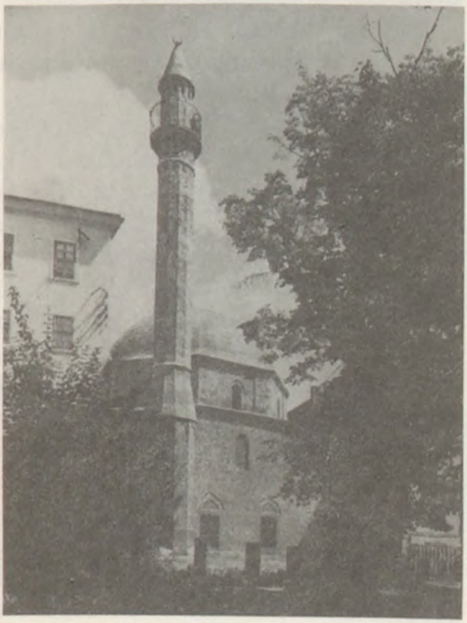

213

212. A sopronkeresztúri Nádasdy-kastély, 1625

213. Jakováli Hasszán dzsámija Pécsett, XVI. század második fele

A szobrászat — az épületszobrászaton kívül — mind Erdélyben, mind a királyi Magyarországon főleg síremlékek faragására korlátozódott. Erdélyben gyakori, hogy a sírládák fedőlapján az elhunyt alakja fekszik, az elülső lapot pedig dombormű díszíti. Ilyen Izabella királynő (1559) és János Zsigmond fejedelem (1571) gyulafehérvári síremléke, s ilyen, csak az előbbieknél szövevényesebb, burjánzóbb faragású Apafi György — Mihály fejedelem apja — sírládája (1635), amelyet Elias Nicolai faragott (egykor az almakeréki templomban, ma a Magyar Nemzeti Múzeumban). Hasonló emlékművek a királyi Magyarországon is készültek.

Német hatásra vall számos epitáfium, mint például Thurzó Eleké: ezen a feszület előtt térdeplő Thurzót felesége és három lánya társaságában ábrázolta a művész (Lőcse, Szent Jakab-templom, 1543). Illésházy Gáspár síremlékének (Trencsén, 1649) központjában az elhunyt egészalakos, álló szobra látható, mellette kétoldalt egy-egy kisebb allegorikus szobor.

Bár vannak késői emlékei is, a szárnyasoltár-faragás és -festés — nem kis mértékben a reformáció hatására — egyre inkább a múlté.

A falfestészetnek a XVI. századból és a XVII. század első feléből alig maradtak fent emlékei. A kevés, nem csak leírásokból ismert alkotás egyike a sárospataki vár Sub Rosa-erkélyének falait díszítő festés (XVII. század). Egy vándorfestő műve lehet, valószínű, hogy az elpusztult festmények sem neves művészek alkotásai. Többnyire szintén vándor „képírók" festették meg az elhunytak képmását, az úgynevezett ravatalképet, az ő feladatuk volt a temetéseknél használatos halotti zászlók kifestése is (címer és felirat, általában vers). De nemcsak a halottakról készültek festmények: a XVI—XVII. századi leltárak tanúsága szerint a főúri és gazdag polgár családok számos tagjának örökíttettek meg — táblaképeken és metszeteken egyaránt — még életében vonásai.

Országszerte, de legkivált Erdélyben igen elterjedt volt a díszítő festés. Helyi mester készítette, virágmintás falfestmények találhatók többek közt Csíkkozmáson, továbbá Sza-

214

215

214. A győri karmelita templom, 1717—1725

215. A székesfehérvári jezsuita templom belseje. A szószék Bebó Károly műve, 1749

bolcsban (Csaroda, 1642; Vámosatya, 1643; Ófehértó, 1648), ahová is Erdélyből kerülhetett e populáris stílus divatja. A hasonlóan naiv festészet a Dunántúlon is ismert volt, mint azt Csempeszkopács templomának festményei (1658) bizonyítják.

A dekoratív festészet legszínvonalasabb és legnagyobb számban készült alkotásai a festett famennyezetek, amelyek ugyancsak az ország minden részén fellelhetők, mégis leginkább Erdélyre jellemzők. Korai emlékünk a gogánváraljai templom negyvennyolc kazettás famennyezete (1503—1520), amely ma a Magyar Nemzeti Galériában látható. A gótikus figurális ábrázolás keveredik rajta a reneszánsz ornamentikával. Festett famennyezetekkel nemcsak templomokat, hanem világi épületeket is díszítettek, mint — leírásokból tudható — a gyulafehérvári palota ebédlőtermét vagy az ennek mintájára készült sárospataki várkastélyt.

Az iparművészetben az ötvösség járt az élen, különösen az erdélyi mesterek új színskálájú, zománcdíszes munkái igen szépek. Külföldön is keresettek voltak a XVII. század első felében hazánkba települt anabaptista habánok reneszánsz virágmintás, ónmázas kerámiái. Az egyre inkább sajátosan magyarrá váló „úri hímzés" motívumai részben az olasz reneszánsz, részben a török textíliák hatását mutatják.

A puritán-protestáns ízlés tagadásaként is felfogható, kivált az ellenreformációs eszméket szolgálni hivatott barokk stílus az építészetben (a belsőépítészetet is ideértve), ezen belül is az egyházi építészetben kezdett elterjedni, elsőként az ország katolikus többségű területein: Nyugat- és Észak-Magyarországon. A korai barokk stílus Nyugat-Magyarországon a művészet minden ágában sok szállal kötődött Bécshez és Stájerországhoz, áttételesebben Olaszországhoz; Észak-Magyarország inkább cseh-sziléziai hatás alatt állt.

A magyarországi ellenreformáció fővárosában, Nagyszombatban épült az első barokk templom, a jezsuitáké. Tervezője egy jelentős olasz építész, talán a Carlone család valamelyik tagja. Az építkezés, amelyet Esterházy Miklós nádor kezdeményezett, 1629—1637 között folyt. A templom külső megje-

216

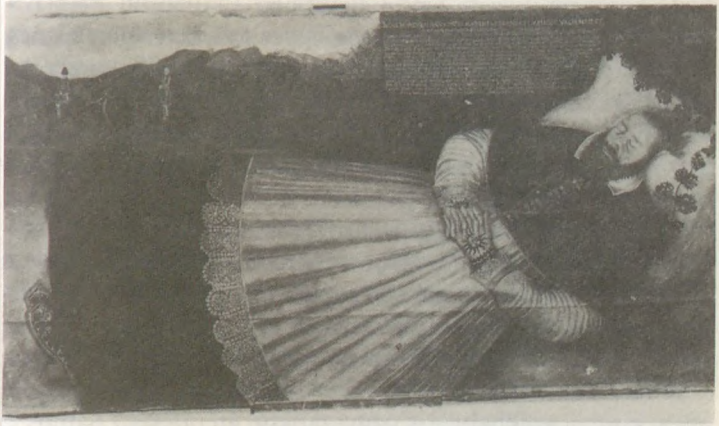

217

216. A bethlenszentmiklósi kastély, 1668—1684

217. Tarnóczy Mátyás ravatalképe, 1655

lenése, két alacsony tornyával, az épület tömegét egyenletesen tagoló ablakaival, homlokzatának főbb jellemzőivel a bécsi jezsuita templomhoz (1627—1631) igazodik. E nyugalmat sugárzó külsőhöz képest igen mozgalmas a belső elrendezés-kiképzés; ez a római *Gesùt* követi, az első jezsuita templomot. A mennyezetet — a főhajóban és a kápolnákban egyaránt — roppant gazdag stukkódísz borítja, amelybe festmények is ágyazódnak. E gazdagságot és pompát sugárzó, lenyűgöző összhatást biztosító belsőépítészeti megoldások a kor többi barokk templomának is jellemzői, így a jezsuiták győri Szent Ignác-templomának (1633—1641) vagy a soproni, gótikusból átépített Szent György-templomnak.

A katolikus és aulikus főurak a szerzetesrendeket támogatandó építtetnek új, a jezsuiták elterjesztette barokk stílusú épületeket: Nádasdy Ferenc Lékán az Ágoston-rendieknek (1655—1656), Lorettóban a szervitáknak (1659) emeltet templomot és kolostort, Esterházy Pál Fraknón és Boldogasszonyban a ferenceseknek.

Ily módon az ország protestáns és katolikus részének építészete-képzőművészete egyre élesebben elkülönült. Míg Erdélyben és Észak-Magyarország egyes keleti területein még egy sajátos, késő reneszánsz formavilág élt tovább, amely, ha az erdélyi virágos reneszánszot nagyra értékeljük is, provincializmusba torkollt, addig Nyugat- és Észak-Magyarországon már hódított az Európa-szerte korszerű, rendkívül reprezentatív új stílus: a barokk.

Erdélyben a világi építészet a XVII. század második felében kevés maradandót alkotott, értékes emlékként csak a Bethlen Miklós által, saját elképzelései szerint építtetett bethlenszentmiklósi, olaszos kastélyt említhetjük. Annál gazdagabb volt ez időben a Habsburg országrész világi építészete.

Királyi rendeletre 1635-ben kezdik el a pozsonyi várpalota — a királyi székhely — nagyszabású átépítését. Sajnos a munkálatok eredménye mára majd mind elpusztult. A vezető mesterek olaszok és németek voltak, az uralkodói lakosztályt Paul Juvenel nürnbergi festő irányításával készült festmények díszítették.

A XVII. század közepétől épülő-újjáépülő főúri várkastélyok külső tömegalakítása még a korábbi reneszánsz jellegű várkastély-építészet hagyományát folytatta: katonai-védelmi célokat is szolgáló zárt épülettömb, kevés tagolással, saroktornyokkal. Sokkal változatosabb, részletezőbb, esetenként barokk hatásokat érvényesítő volt a belső kiképzés. Ez utóbbiról azonban, az épületek pusztulása miatt, jóval kevesebbet tudunk (Sopronkeresztúr, Kistapolcsány, Alsómicsinye, Vöröskő várkastélya).

Épségben maradt ránk a sárvári kastély díszterme, amelynek alapján az elpusztult kastélyok belsőépítészeti kiképzéséről is némi fogalmat alkothatunk. E XVI. században emelt épület a XVII. század közepén — Nádasdy Ferenc átépíttetése révén — nyerte el ma is látható alakját. Díszterme teknőboltozatos mennyezetét a Nádasdyak dicsőségét hirdető festménysorozat borítja, valószínűleg Hans Rudolf Miller bécsi festő képei.

Már kifejezetten reprezentatív építmény a kismartoni Esterházy-kastély, amelyet Esterházy Pál építtetett az 1660-as években. Négyzet alakú, kétemeletes épület, a szélein sarokrizalitokkal, a várjellegre csak ez utóbbiak emlékeztetnek. Főemeletének ablaksora fölött magyar vezéreket ábrázoló mellszobrok találhatók (Hans Matthias Mayer munkái), homlokzata sokkal díszesebb, tagoltabb az eddig említett kastélyokénál, belső homlokzatára pedig még inkább a nyugtalan, tört formák a jellemzőek. Dísztermének festményein a középkori Magyarország tartományainak allegorikus alakjai, továbbá mitológiai jelenetek és az uralkodók arcképe látható. E fényűző, a maga korában Magyarországon egyedülálló kastély felépítéséhez Esterházy Pál számos olasz és osztrák építészt, pallért, stukkátort, festőt foglalkoztatott, többek közt a Habsburg-területek ez időben legjelentősebb freskófestőjét, Carpoforo Tencalót, tervezőként pedig Carlo Martino Carlonét. A már említett falfestmények — amelyek sorát például a fraknói Esterházy-kastély vagy a mára teljesen elpusztult csáktornyai várkastély képeivel (1690 után, illetve 1680 k.) egészíthetnénk ki — általában a nemzet és a család dicsőségét,

a neves ősöket hivatottak megörökíteni. Hasonló feladata volt az olaj- és vízfestményeknek, metszeteknek, amelyek száma főképp azután szaporodik meg, hogy Nádasdy Ferenc 1664-ben kiadja a *Mausoleum* című, magyar uralkodókat ábrázoló metszetsorozatot — ez mintegy mintakönyvévé vált a különböző „ősök galériájának". Készült néhány csendélet és csatakép is, és továbbra is szokásban maradt a valósághű, általában alacsony művészi színvonalú ravatalképek festetése.

A barokk építészettel mindenekelőtt az egyházi vonatkozású képzőművészet fejlődik szoros egységben. A templomok belső kellékei: az oltárok, szószékek, az egyre népszerűbbé váló epitáfiumok stílusukban szervesen illeszkednek a barokkos belsőépítészeti kiképzéshez. Mint a késmárki vár evangélikus kápolnájának főoltára bizonyítja, az új stílust a század közepétől az evangélikusok is megkedvelik. Erdélyben a XVII. század során az oltárok még középkori vagy reneszánsz mintákat követnek, a század utolsó két évtizedében azonban már itt is hódít a barokk, s ebben a Felföldnek Erdélyre gyakorolt művészi hatását is kell látnunk. Az egyik legszebb magyarországi barokk oltárt, a segesvárit, 1680—1690 körül faragta a bártfai Vest János, festője, Stranover Jeremiás is felföldi származású. Az ellenreformáció feleleventette „Magyarország Mária országa" (Regnum Marianum)-gondolat jegyében számos Mária-kegykép és fogadalmi oltár készült. Az epitáfiumok főleg Nyugat- és Észak-Magyarországon gyakoriak, a műfajt a katolikusok és a protestánsok egyaránt kedvelték. Általában, akárcsak az oltárok esetében, a szobrok színvonalasabbak a festményeknél. A fafaragás fejlettségét bizonyítják a szószékek is, mint a század elejéről a lőcsei Szent Jakab-templomé (1616—1626, Kollnitz Kristóf alkotása) vagy a század végéről a soproni Szent György-templomé (1693).

A katolicizmus — s a vele összefonódott Habsburg abszolutizmus — dicsőségét és győzelmét immár köztéri egyházi emlékek hirdetik: Győrött 1686-ban állítják fel a Mária-oszlopot, 1695—1701 között készül el a soproni Szentháromság-emlék.

218

218. Bakfark Bálint arcképe lanttabulatúrájának címlapján, 1565 körül

Nem hagyhatjuk említés nélkül a szász származású Hann Sebestyént (1644—1713), a XVII. század második felének nagy hírű ötvösmesterét, akinek munkássága révén az erdélyi ötvösség a legmagasabb szintet érte el. A magyar mesterek főleg az aranyművességben szereztek maguknak — az ország határain is túlterjedő — hírnevet.

A fejlődést, miként a képzőművészetben, a zenei életben is megszakította az ország zilált politikai helyzete; az egykor oly virágzó egyházi zenekultúrát pedig az előretörő reformáció semmisítette meg, illetve alakította a maga ízléséhez. Az a magas műzenei kultúra, amelynek Buda még a Jagellók korában is otthona volt, ha szerényebb szinten is, az erdélyi fejedelmi udvarban folytatódott. A világi zenének ezen kívül legfeljebb néhány főúr környezetében és a leggazdagabb városokban volt művelője.

Izabella királynő és fia, János Zsigmond egyaránt kedvelte a zenét, udvarukban számos olasz és lengyel énekes, hangszeres zenész volt. A XVI. század folyamán azonban az erdélyi fejedelemségben a zenei élet fénykora kétségtelenül a Báthoriak uralkodása. Különösen Báthori Zsigmond volt nagy mecénása a zenének; más olasz muzsikusok társaságában az ő szolgálatában állt a kitűnő velencei madrigálszerző, Giovanni Battista Mosto, az ugyancsak velencei orgonista és zeneszerző Antonetto Venetus, a bresciai Pietro Busto. A Báthoriak zenepártolásának közismert voltát mutatja, hogy Palestrina Báthori András bíborosnak ajánlotta motettáinak ötödik kötetét, Girolamo Diruta pedig 1593-ban Báthori Zsigmondnak az *Il Transilvano* című művét. Báthori Zsigmond maga is írt zenedarabokat, Báthori Andrásról pedig feljegyezték, hogy azon az éjszakai órán is épp a virginált verte, amikor Mihály vajda támadását jelentették neki. Igen valószínű, hogy ebben a zeneszerető környezetben, a magasan képzett olasz zenészek jóvoltából a nagy kóruskompozíciók éppúgy ismertek és előadottak voltak, mint a hangszeres magasművészet.

Erdély egy híres lantművészt is adott korának, a szász származású Bakfark Bálintot (†1576), aki zenei képzettségét még az egykori budai királyi udvarban nyerte, s ez több, mint

egyszerű életrajzi adat: rávilágít a legmagasabb szintű hazai hangszeres zene gyökereire. Mint ahogy az sem csak Bakfark nyugtalan, vándorló temészetével magyarázható, hogy élete nagy részét külföldön töltötte, művei külföldön jelentek meg: egy Európa hírű zeneszerző, aki képes volt a hangszerszerűség és a polifonikus nagyformák egységét megteremteni, a három részre szakadt Magyarországon nem találhatta meg értő közönségét.

A Báthoriak kora után, a XVII. századi Erdélyben a zenei élet fokozatos hanyatlása következik be. Igaz, Bethlen Gábor nagy gonddal keres udvari zenészeket, igaz, Apafi Mihály maga is kedveli a zenét, ám végképp megakadni látszik az a folyamat, amelynek végpontján megszületnék az önálló koncertmuzsika. Erdélyben ehelyett konzerválódik a funkcionális zene.

A főurak kedvelte muzsika sem lehetett más, magasabb szintű, mint a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvaré. Bár a forrásokból csak az derül ki, hogy milyen hangszereken — leggyakrabban trombitán, dobon, hegedűn, lanton, kürtön, sípon, cimbalmon, dudán és orgonán — játszottak, s az nem, hogy mit, bizonnyal igaza van Szabolcsi Bencének, aki szerint „Tulajdonképpeni függetlenségre ez a zenei gyakorlat nem emelkedett. Mindvégig alkalmi jellegű, alárendelt, mulattató szerepre szorított jelenség."

Aránylag fejlett volt a zenei élet az evangélikus, illetve a katolikusnak megmaradt, általában német többségű városokban (Sopron, Brassó, Bártfa, Lőcse, Nagyszombat, Pozsony). Majd két és félszáz többszólamú mű található abban a pozsonyi *vesperále*-kötetben, amelynek számos tétele íródott a reneszánsz imitációs motetták stílusában, s amelyet 1571-ben adományozott Anna Hannsen Schuman a társaskáptalani templomnak. Gazdag kottagyűjteménye — főleg a reneszánsz egyházi kórusmuzsika köréből — volt Bártfának és Lőcsének. E városokban a XVII. század közepe táján már barokk szellemű zeneszerzők is működtek. A szomszédos Ausztria városaival egyenrangú és jellegében is hasonló zenei élete volt Sopronnak.

A püspökségek közül, lévén csak rövid ideig török uralom alatt, kivételes volt Győr helyzete. A székesegyházban az orgonista mellett más hangszeres zenészek és hivatásos énekesek is működtek, a káptalani iskola pedig a gregorián zenéhez nélkülözhetetlen szervezett énekoktatást biztosította. A zenészek javadalmazását külön e célra lekötött birtokok fedezték, majd, 1684-től Széchenyi György győri püspök alapítványa, amelyből a szombathelyi és soproni zenészek is részesültek.

A gregorián zene sem a XVI., sem a XVII. században nem merült feledésbe, jóllehet a megváltozott körülmények nem kedveztek e tradíció továbbélésének. A káptalani és püspöki városok többsége török kézre került, a XVI. század hatvanas éveinek végére az ország jelentős részén győzött a reformáció helvét iránya; mindezek eredményeképp a korábbi katolikus intézmények és iskolák nagy része elpusztult, illetve elsorvadt. Az esztergomi liturgikus tradíciót a nagyobb városok közül csak Nagyszombat és Pozsony őrizte; a magyar gregorián um még leginkább egyes kisebb katolikus városok és falvak plébániái, továbbá a pálosok révén élt tovább. Jellemző, hogy a missalék hangjegyes bejegyzései — amelyek száma a XVII. század közepéig nem csökken — már gyakrabban metzi vagy cseh notációjúak, mint magyarok. Gregorián zene — magyarra fordított szöveggel — szolgáltatta a protestáns graduáléneklés dallamvilágát is. (Huszár Gál 1560-as és 1574-es énekeskönyve, a *Batthyány-*, *Óvári-* és *Ráday-graduál*). A magyar gregorián hagyományt belülről, a katolikusok részéről is fenyegette veszély: a győzelemre éhes ellenreformáció egyik kétes értékű lépéseként a nagyszombati zsinat (1629) — elsősorban Pázmány akaratának téve eleget — a magyar liturgia helyett a tridentit tette kötelezővé, ezzel is kinyilvánítva a Rómával való egységet.

Ettől kezdve az esztergomi liturgia s a tőle elválaszthatatlan magyar gregoriánum, akárcsak a magyaros notáció — még ha a pálosok meg is kísérlik a római liturgiát a magyarországi gregorián dallamokkal egyeztetni — egyre szűkebb területek-

re szorul vissza, hogy aztán a XVIII. században végképp megszűnjön élő gyakorlat lenni.

A protestáns énekkultúrában a már említett graduál-énekeknél — amelyeket csak az egyháziak, nem pedig a hívők énekeltek — fontosabb szerepe volt a gyülekezeti énekeknek. Ezeknek dallamai — némi egyszerűsítéssel — három csoportba sorolhatók: egy részüknél a középkori kanciók élnek tovább, más részük humanista, metrikus eredetű, végül a harmadik csoport a históriás énekek dallamvilága, amely utóbbi valószínűleg a késő középkori énekmondás hagyományait folytatta. Már ebből is kiderül, de nem árt hangsúlyozni, hogy a világi énekek igen gyakran ugyanazokra a nótákra íródtak, mint a templomban énekeltek, és fordítva. Hasonlóan volt ez más országokban is. Az már azonban magyar sajátosság, vagy legalábbis a nyugat-európai zenei fejlődéstől merőben elütő jelenség, hogy a XVI. század végére, egy aránylag szűk katolikus és evangélikus réteg kivételével, egyeduralkodóvá válik az egyszólamúság, sőt a reformátusoknál a kottaolvasás is nagymértékben elfelejtődik — mindez az európai vokálpolifónia fénykorában.

A XVII. század első felére rögzült protestáns gyülekezeti és katolikus népének repertoár egy része máig hallható a templomokban, más részüket azonban még a XVII. század folyamán kiszorították a többnyire idegen eredetű dallamok, mint az evangélikusoknál a német (és kisebb részben cseh) korálok, a reformátusoknál a bonyolult, a nép ajkán majd fokozatosan egyszerűsödő-magyarosodó Goudimel-dallamok, amelyeket Szenci Molnár Albert említett zsoltárkiadása (1607) terjesztett el, a katolikusoknál a korabarokkos, némileg édeskés „ellenreformációs kanció".

A világi zene emlékei közül viszonylag jól ismerjük a históriás énekek melódiáit — hála az úgynevezett *Hofgreff-énekeskönyv*nek és Tinódi *Cronicá*jának, e két nyomtatvány összesen negyvenkét dallamot őrzött meg. A korabeli előadói technikához hozzátartozhatott, hogy az énekes a metszet- és szótagszámhibákat — aprózással, nyújtással, hangismétléssel —

ügyesen kiigazította, mint ahogy erre a népi éneklésben ma is találunk példát.

Kevésbé pontos ismereteink vannak a lírai énekek dallamairól. A XVI. század legnagyobb költőjének, Balassi Bálintnak a versei igen különböző jellegű és származású — horvát, török, román, olasz, német, lengyel — dallamokra íródtak. Az itthon csak egy szűkebb réteg által ismert melódiákat valószínűleg szántszándékkal kereső, formaújító Balassi dallamválasztásait természetesen nem tekinthetjük jellemzőnek a XVII. század szerelmi közköltészetének dallamkincsére, a dallamoknak azt a vándorlását, nagy fokú mentességüket a konnotációs kötöttségektől, amely a históriás ének, zsoltár, táncnóta dallamot egyaránt alkalmazó Balassinál is megfigyelhető, azonban igen.

Világi zenei forrásunk sajnos nagyon kevés maradt fent a korból, mindössze a *Kájoni-kódex* (1634—1671), a *Vietorisz-kódex* (1680 k.), továbbá az egykor a soproni Stark János tulajdonában volt *virginál-könyv* (1689) és a magasabb zenei képzettséget tükröző *Lőcsei virginál-könyv* (1670 k.) — valamennyi hangszeres gyűjtemény. Többnyire a legkülönbözőbb vokális művek és táncdallamok átiratát tartalmazzák, nem egy olyan darabot is, amely ma a népzenében él.

Mintha ez időben alakulnának ki-rögzülnének a népzenében ma oly gyakori négysoros, izoszillabikus strófafajták, másrészt egy ellenkező tendencia is megfigyelhető: a bonyolultabb, összetett formákra való törekvés. A „psalmodizáló" stílus melodikusabbá válik, a laza formálású dallamok — sokszor a kedvelt kanásztánc ritmussal párosulva — egyre inkább megszilárdulnak. Általános hazai gyakorlatot tükrözhet, hogy a *Vietorisz-kódex* és a *Lőcsei virginál-könyv* egyaránt közli a páros ütemű tánc mellett annak páratlan ütemű változatát is.

A magyar barokk zene első — és lényegében utolsó — figyelemreméltó képviselője Esterházy Pál. Nem először említjük nevét: e Habsburg-párti főúr tevékenysége nélkül a XVII. századi magyar kultúra egésze lenne sokkal szegényebb. Kismartoni kastélyában 1674-ben zenekart és kórust

alapított, s ez idő tájt, a század utolsó évtizedeiben írhatta ötvenöt kantátát tartalmazó egyházi művét, a *Harmonia Caelestist*, amelynek latin verseit is valószínűleg ő szerezte. Nyomtatásban 1711-ben jelent meg Bécsben.

Esterházy műve — noha megtalálhatók benne a XVII. századi magyar egyházi énekek motívumai — nem tekinthető a magyar, belső fejlődésű zene egyfajta csúcsteljesítményének. Az elmaradottabb hazai zenekari muzsikától idegen a *Harmonia Caelestis* változatos hangszerösszeállítása, a velencei és délnémet zene hatásának — Esterházyra jellemző — kamatoztatása. A kora barokk nyugat-európai zene — Heinrich Schütz szintjén persze másodosztályú — terméke a *Harmonia Caelestis*, olyan mű, amellyel a másfélszázados török uralom alól felszabadult, s most a felszabadító csapatok garázdálkodásait tűrni kénytelen Magyarország, mint már annyiszor, ismét megkísérli, hogy felzárkózzék az európai magas kultúrához.

BIBLIOGRÁFIA

Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958.
Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I—II. k. Bp. 1966.
Berkovits Ilona: Magyar kódexek a XI—XVI. században. Bp. 1965.
Bónis György: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972.
Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521—1945. Bp. 1985.
Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967.
Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Bp. 1941.
Dobszay László: Magyar zenetörténet. Bp. 1984.
Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I—II. k. Bp. 1959, 1967.
Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962.
Gerő László: Magyar várak. Bp. 1955.
Györffy György: István király és műve. Bp. 1977.
Hanák Tibor: Az elmaradt reneszánsz. München—Bern, 1979.
Hanák Tibor: Az elfelejtett reneszánsz. Bern, 1981.
Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.
Horváth Iván: Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben. Bp. 1982.
Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig. Bp. 1931.
Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935.
Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1953.
Horváth János: (ifj.): Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.
Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest, 1976.
Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.

Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1961.
Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. 2. átdolg. kiad. Bp. 1964.
Klaniczay Tibor—Szauder József—Szabolcsi Miklós: Kis magyar irodalomtörténet. Bp. 1961.
Kovács Éva—Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980.
Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I—II. k. Szerk. Kovács Máté. Bp. 1963, 1970.
László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.
A magyar irodalom története. I—VI. k. Főszerk. Sőtér István. Bp. 1964—1966. I. k. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964; II. k. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.
A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. Varga Kálmán—V. Windisch Éva. I. k. Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972.
A magyar kritika évszázadai. Szerk. Sőtér István. I. k. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig. Írta és összeáll. Tarnai Andor—Csetri Lajos. Bp. 1981.
Magyar művelődéstörténet. I—V. k. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1939—1942.
Magyarország zenetörténete. I. k. Középkor. Szerk. Rajeczky Benjamin. Bp. 1988.
A magyarországi művészet története. I—II. k. Főszerk. Fülep Lajos. Szerk. Dercsényi Dezső—Zádor Anna. 5. átdolg. kiad. Bp. 1973.
A magyarországi művészet története. Főszerk. Aradi Nóra. 2. k. Magyarországi művészet 1300—1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. I—II. k. Bp. 1987.
A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1942.
Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984.
Mátyás király emlékkönyv, születésének ötszáz éves évfordulójára. I—II. k. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1940.
Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között. Bp. 1981.
Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979.
B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970.
Pázmány Péter emlékezete. Szerk. Lukács László—Szabó Ferenc. Róma, 1987.
Rados Jenő: Magyar építészettörténet. Bp. 1975[3].
Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla—Hopp Lajos—R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980.
Schulek Tibor: Bornemisza Péter. 1535—1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből. Sopron—Bp.—Győr. 1939.
Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. I—II. k. Bp. 1959—1961.

Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. 3. átdolg. kiad. 9.
Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1982[7].
Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1974.
Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik." Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.
Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom. Bp. 1982.
Voit Pál: Régi magyar otthonok. Bp. 1943.
Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp. 1977.
Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. 3. jav. bőv. kiad. Bp. 1977.

V.

IRODALOM ÉS MŰVÉSZETEK A XVIII. SZÁZAD ELEJÉTŐL NAPJAINKIG

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

A BAROKKTÓL A FELVILÁGOSODÁSIG (1711—1790)

A XVIII. század Magyarországnak nemcsak anyagi fejlődésében, de művelődésében is alapvető fordulatot hozott. Jelképes értelme van annak, hogy ebben az időszakban, amikor Európa lakossága mintegy kétharmadával gyarapodott, a Kárpát-medencéé egyenesen több mint kétszeresére nőtt. Nemcsak a földrész legfejlettebb országaihoz, de a Habsburg Birodalom nyugati feléhez képest is csökkent az elmaradottság. Ennek oka tulajdonképpen igen egyszerű: a másfél évszázadig három részre szakadt ország a XVII. század végére nyerte vissza tulajdonképpeni — ha nem is közigazgatási — egységét, s a Habsburg Birodalomhoz tartozván, Közép-Európa részévé vált.

A földrész keleti felétől megkülönböztette, hogy lakosai többségét a nyugati kereszténységhez kapcsolta a hagyomány, amely egyfelől a latin ábécé használatát, másrészt az egyházi és világi hatalom határozottabb szétválását is jelentette. Sőt, a reformáció öröksége is elhatárolta a Kárpátoktól keletre s délre fekvő térségtől, ami bizonyos mértékig megkönnyíthette a polgári fejlődést. Ugyanakkor azt sem lehet tagadni, hogy Magyarország Nyugat-Európával, pontosabban annak legfejlettebb országaival szembe is állítható, mégpedig társadalmának hűbéribb jellege miatt. Az egy-kétszáz főrangú családnak összehasonlíthatatlanul jobb lehetőségei voltak a művelődésre, mint a nemességnek, nem is beszélve a lakosság túlnyomó többségéről. Igaz, nem szabad elfelednünk, hogy a nemesség aránya viszonylag magas volt. Mintegy öt százalékát alkotta a népességnek — csakis Lengyelországban tartozott több lakos

ehhez az osztályhoz. Az is tagadhatatlan, hogy a fő- és köznemességet elválasztó határ mind elmosódottabbá vált a XVIII. század során — főként a köznemesség felső rétegének megerősödésével —, az öt-hat százalékot kitevő polgárság pedig mind nagyobb szerephez jutott.

Az egységes polgári kultúra kialakulását azonban nemcsak a hűbéri viszonyok, hanem a nyelvi megosztottság is gátolta. A mezővárosok civis társadalmát leszámítva a polgárság tekintélyes része német ajkú volt, s a felső-magyarországi bánya-, a szepességi, valamint az erdélyi szász városok lakossága szinte teljesen zárt, egyre jobban befelé forduló kultúrája nem kapcsolódott szervesen a magyarságéhoz.

A II. József uralkodása idején végzett első népszámlálás a Horvátország nélkül számított országban mintegy negyvennegyvennégy százalékos magyar lakosságot mutatott ki a másfél millió románnal és 1,25 milliós szlovákkal, valamint egy sor kisebb nemzetiséggel szemben. Mivel teljes társadalmi szerkezet a magyarokon kívül talán csak a horvátokat jellemezte, a hűbéri korlátok, illetve azok fokozatos, viszonylagos megszűnése állandó társadalmi feszültség forrása volt.

Még egy tényező fékezte a kultúra fejlődését: az intézmények hiánya. A félig magyar, félig szlovák származású, magát „hungarus"-nak valló Bél Mátyás (1684—1749) már 1718-ban fölvetette, hogy szükség lenne egy tudós társaság létrehozására, egy évszázadnál is tovább kellett azonban várni a terv megvalósítására. Az még teljesen érthető, hogy a formálódó magyar értelmiség utánpótlása sokszor külföldi egyetemekről került ki — a század folyamán legalább kétszáz magyar orvos külhonban, többek között az orvosképzéséről híres Leidenben, sok protestáns ifjú pedig német, svájci, holland, sőt angol egyetemeken tanult —, de az már kimondottan veszteséget jelentett az ország számára, hogy kész tudósai gyakran idegen földön kényszerültek állást vállalni. Az oldalnyomás reakcióereje által hajtott s utóbb készítőjéről elnevezett kerék föltalálója, Segner András (1704—1777) például Göttingában lett a fizika tanára, a Sárospatakról indult Keresztúri Ferenc

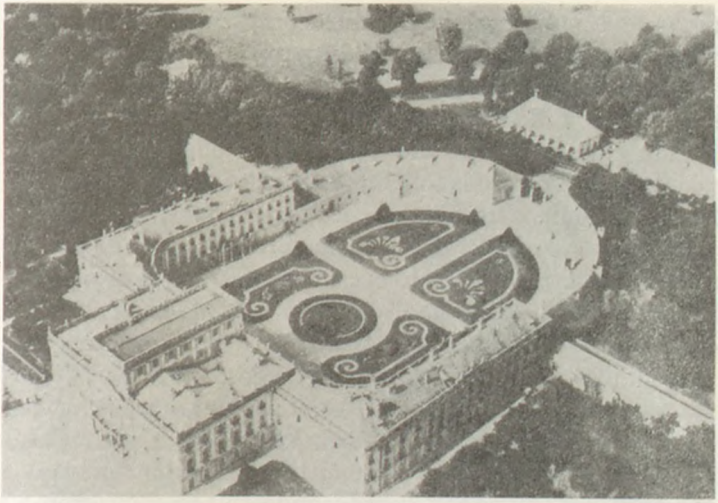

219

220

219. A fertődi Esterházy-kastély látképe

220. Bél Mátyás

(1735—1811) sebész az első porosz orvosegyesület megszervezőjeként szerzett nemzetközi hírnevet.

A kulturális intézmények létrehozását kétségkívül befolyásolta, hogy a XVIII. század első felében Magyarországon inkább vallásos embert, mintsem hasznos állampolgárt akartak nevelni. Az oktatás föllendülésére a század közepéig kellett várni, amikor ugyanis egy sor intézményt alapítottak — 1749-ben a kőszegi árvaház s ugyanebben az évben az előkelő magyar nemesifjakat nevelő bécsi Theresianum is megkezdte működését. Különösen az alsó fokú oktatás indult gyors fejlődésnek Mária Terézia uralkodása alatt, 1770 körül már csaknem minden második faluban volt kisiskola. A középiskoláknál azonban nemcsak egyoldalúságot, de hátrányt is jelentett, hogy a mennyiségi növekedést nem követte azonnal minőségi emelkedés. Az 1717-ben indult pesti gimnázium például a század végére már ötszáz diákot mondhatott magáénak, ám az iskolatípus értékét meglehetősen csökkentette, hogy hat osztályában sokáig a latin nyelv oktatása volt a legfőbb cél. Mikes Kelemen egy 1725-ben írott törökországi levelében, majd Orczy Lőrinc báró *Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről* (1760) című versében már elavultnak minősítette ezt a nevelési eszményt, változás azonban csak nagyon lassan következett be.

Nem kétséges, hogy e maradiságban jelentékeny szerepe volt az egyházi befolyásnak. Nemcsak a katolikus egyházra kell itt gondolnunk, hiszen a sárospataki és debreceni református kollégium is tiltotta a magyar szó használatát az iskola épületén belül. A protestáns iskolák viszonylagos bezárkózását természetesen az üldözések vagy legalábbis azok emlékei is indokolhatták. A tizennégy évfolyamos debreceni kollégium 1760 diákját még a XVIII. század végén is mindössze négy professzor oktatta. A három erdélyi kollégiumban sem lehetett lényegesen jobb a helyzet, bár a marosvásárhelyinél és kolozsvárinál magasabb színvonalú, Bethlen Gábor alapította, Apafi által Gyulafehérvárról Nagyenyedre áthelyezett s Pápai Páriz Ferenc (1649—1716) karteziánus fizikus, orvos és szótáríró által újraszervezett iskola jelentőségét nehéz megí-

221

222

221. Falusi tanító és tanítványa a XVIII. században

222. A debreceni református Nagytemplom, 1805—1821

télni, hiszen okmánytára 1849-ben, a román betöréskor megsemmisült. Ezt a kollégiumot nem számítva, valószínűnek látszik, hogy a XVIII. században mindössze egy középiskola felelt meg minden tekintetben a korszerű igényeknek: a pozsonyi evangélikus líceum, melyet 1714 és 1719 között Bél Mátyás vezetett, s melynek 1764-ben 502 diákja volt.

Ha egy szóval akarjuk jelezni a fejlődés irányát a XVIII. században, a világiasodásra kell hivatkoznunk. III. Károly még gyakran külföldieknek adományozott egyházi méltóságokat. Mária Terézia 1741-ben megígérte a rendeknek, hogy a főpapi javadalmakat csak magyar honosoknak adja. Talán ez az egyik első lépés afelé, hogy a vallási érdekeket világi — sőt nemzeti — érdekeknek rendeljék alá. A továbbiakban már arra is akadt példa, hogy az egyház érdeklődést mutatott a vallás szerepét elvileg csökkentő szellemi értékek iránt — a parasztszármazású pécsi püspök, Klimó György 1751 után már tudománypártoló tevékenységet fejtett ki.

A hit központi szerepét idővel az ismereteké vette át. Ezt igazolja első pillanatra az is, hogy a jezsuitákat a piaristák váltották föl a katolikus szellemi élet irányításában. Sok érv hozható föl a piaristák természettudományos érdeklődése mellett — Horányi Elek (1736—1809) például ennek a rendnek tagjaként hirdette Newton, sőt Franklin fizikáját. Az eklektikus piaristák a fiziko-teológia hirdetésével mintegy vallás és tudomány kibékítésén fáradoztak, s így próbálták átmenteni vallásukat a tudomány korszakába. Megérezték az új idők gyakorlatiasabb szellemét, és kiszorították a megváltozott körülmények iránt értetlenebb jezsuitákat.

A valóság azonban bonyolultabb ennél. A jezsuiták létszáma a rend megszüntetése előtt sem volt magas; 1750 körül 884-en tevékenykedtek Magyarországon. Rendkívüli hatásukat részben műveltségük magas színvonala indokolhatta. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy volt olyan terület — elsősorban a társadalomtudományoké, különösen pedig a történetírásé —, ahol a következő korszak nemhogy fölülmúlni, de utolérni sem tudta teljesítményüket. Szokás nemzetietlenséggel vádolni őket, ez is túlzott egyszerűsítés azonban: az Attila-

kultusz terjesztésével, latin nyelvű honfoglalási eposzaikkal döntően hozzájárultak ahhoz a képhez, amely a XIX. században is élt a magyarok eredetéről. Gazsó István jezsuita szerző *Bellica Hungarorum fortitudo* (1745) című könyvét a fölvilágosult Batsányi János fordította le *Magyarok vitézsége* (1783) címmel, és Vörösmarty, de még Arany epikáján is érezhető a jezsuita örökség közvetett hatása.

A protestánsüldözésben természetesen egyértelmű szerepet játszottak a jezsuiták. II. Rákóczi Ferenc vallási türelmét az általa vezetett Habsburg-ellenes fölkelés elbukása után ismét az erőszakos visszatérítésre tett kísérletek követték. Az 1714—1715. évi országgyűlésen a katolikus többség és a protestáns kisebbség ellenségeskedése föloldatlan maradt, és a felekezeti gyűlölködés mindaddig nem csillapodott, míg az udvar 1731-ben a *Carolina Resolutió*val nem szabályozta a vallás ügyét. A protestánsok helyzetét egyházuk központosítatlansága is nehezítette — ezért küldtek 1713-tól kezdve „ágenst", azaz jogi képviselőt Bécsbe.

Ha figyelembe vesszük az ország felekezeti megoszlását, azonnal föltűnik, hogy a XVIII. században az evangélikusok több szóhoz jutottak a kultúrában, mint amennyit számarányuk indokolt volna. Bél Mátyás után a későbbi évtizedek kimagasló eredményeket elérő értelmiségéből a jakobinus Hajnóczy József és a mezőgazdász Tessedik Sámuel éppúgy lutheránus volt, mint a fölvilágosult nemesség egyik legkiválóbb tagja, Berzeviczy Gergely. Nemcsak Bél korszakalkotó országleírása, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735—1742) bizonyítja az evangélikusok szellemi kezdeményezését, de például Torkos József győri lelkész *Schediasma geographica-historicum* (1747) című értekezése is, mely a magyar és vogul nyelvből vett párhuzamok fölállításával alighanem elsőként sejtette a magyar nyelv finnugor rokonságát. Mi indokolhatta, hogy az evangélikus felekezetűek meghatározó szerepet játszottak az értelmiség kialakulásában? Talán a pietizmus kisugárzására gondolhatunk, amely tagadhatatlanul érvényesült a pozsonyi iskolában. Ismeretes, hogy a vallási megújulásnak ez a formája milyen döntően hozzájárult a né-

met romantika kialakulásához. Magyarországon e mozgalom átmenetibb volt, föltehetően azért, mert a protestáns magyarok túlnyomó többsége a református egyházhoz tartozott, ezt pedig tartósan nem járta át a pietizmus szelleme.

Noha az evangélikusok zöme nem volt magyar anyanyelvű, egyházuk sokkal kevésbé adott helyt a nemzeti törekvéseknek, mint a többi kisebb egyház. Az 1699-ben létrehozott unitus, azaz a görög katolikus egyház, hamarosan a románság célkitűzéseit szolgálta. Inochentie Micu-Klein püspök 1737-ben megszerezte a balázsfalvi uradalmat, majd iskolákat hozott ott létre, ahol nem sokkal később a dák-román folytonosság eszméjét hirdették. A szerb görögkeleti egyház fejei pedig már orosz segítséghez folyamodtak különállásuk biztosításáért: 1733-ban a kijevi akadémiáról hívtak hat tanárt Karlócára az ottani iskola megszervezésére. Mivel a későbbiekben egyre szaporodtak a hasonló jelenségek, igen valószínű, hogy a XVIII. században az egyházak egy része a nemzetiségi kultúrák öntudatosodását segítette elő.

Milyen irányzatok összjátékával kell számolni a XVIII. század kultúrájában? Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a gondolkodástörténet szintjén a barokktól a fölvilágosodás, a művészetekben pedig a barokktól a klasszicizmus irányába mutatott a fejlődés. Mivel a történetiség elve szerint az irányzat nem értékfogalom, hiba lenne a reneszánszot egyértelműen a polgárosodás kezdetével, a barokkot a visszahűbéresedéssel kapcsolni össze, mint ahogyan a barokk és a fölvilágosodás viszonyát sem szabad egyoldalúan megítélnünk. A magyar művészetben egyenesen meghatározó jelentősége van a barokknak, hiszen a kultúra egészét átjárta — a Kis-Kárpátoktól Erdély keleti határáig, a főnemességtől a parasztságig. A barokk építészet a XVII. század végétől fokozatosan terjedt Kelet, illetve az alacsonyabb néposztályok felé. Az idegen építőket lassanként magyarok váltották föl, s a XVIII. század közepére a stílus egyszerre adott módot nagyszabású városformáló vállalkozásokra — példa rá Esterházy Károly gróf püspöki tevékenysége Egerben — és a megannyi falu képét meghatározó templom megépítésére.

223

223. Bogdány Jakab: Csendélet madarakkal, XVIII. század eleje

Túlzás lenne mindazonáltal azt állítani, hogy a magyar barokk minden műfajnak helyt adott volna, a hiányokért azonban a magyar társadalom viszonylagos polgárosulatlansága, nem pedig a stílus okolható. Templombeli falfestményre és emlékműszoborra már szükség volt — ezért dolgozott az osztrák Franz Anton Maulbertsch (1724—1796) tizenhat magyarországi templomban és nyolc kastélyban, és ezért működött a szintén osztrák Georg Rafael Donner (1693—1741) Pozsonyban 1727 és 1739 között. Csendéletre és arcképre viszont még nem alakult ki társadalmi igény — ezért költözött Bogdány Jakab (1660 k.—1724) Hollandiába s Angliába, Mányoki Ádám (1673—1757) pedig Németországba.

Tudott dolog, hogy a magas kultúra elemei általában késve származnak át a népi kultúrába, ezért a barokk hatását valószínűleg jelentékeny időbeli eltolódással kell keresnünk a paraszti művészetben. A XVIII. századi parasztság művészetéről egyébként is meglehetősen bizonytalan ismereteink vannak, bár hihetően ekkorra lehet tenni a cifra ködmön, a vöröskék hímvarrás, a kalotaszegi hímzés és a festett láda elterjedését.

A zenében is inkább csak a magas kultúráról van megbízható tájékozottságunk. Esterházy Pál herceg (1635—1713) ötvenöt egytételes kantátát magában foglaló gyűjteménye, a *Harmonia caelestis* (1711) a nemzetközi barokk zene másodvonalának figyelemreméltó terméke, egyúttal nemzeti jelleget is elárul, amennyiben népies motívumokat éppúgy találhatunk benne, mint magyar korálföldolgozást. Ilyen szintű művet ugyan többet nem ismerünk, mégis kétségkívül a XVIII. századtól számíthatjuk a zenei élet intézményesülését. 1727-ben már zeneiskola, 1743-ban orgonakészítő működött Pest-Budán, 1740-ben Maróthy György (1715—1744), a debreceni kollégium tanára, a többszólamú éneklés szorgalmazója magyar zeneelméleti munkát jelentetett meg, s ugyanebben az évben *Castor és Pollux* címmel operát mutattak be Pozsonyban. Az olasz daljáték egyre kedveltebb lett; a zene a hazai színjátszást is átjárta: az iskoladrámák hetven-nyolcvan százalékát kísérettel adták elő.

Fokozatosan létrejöttek az intézmények, s ez a kultúra különböző területeinek önállósodását vonta maga után. A nagyszombati jezsuita, Bartakovics József még latin hexameterekben írta meg kohászattanát, a *Metallurgicont* (1748), Bél Mátyás kiadványa, az 1721-ben indult *Nova Posoniensia* afféle átmenet volt hírlap s folyóirat között, a század közepétől azonban mindjobban elkülönültek egymástól az írott kultúra műfajai. Addig egyenlő súlyú lehetőségek között döntött a fejlődés, és az irodalom öntudatosulásának első jelei is észrevehetővé váltak. A két fő nyelvjárás, a dunántúli s az északkeleti közül ez utóbbi vált irányadóvá. A vagyontalan, székely nemesi családból származó lelkipásztor, Bod Péter (1712—1769) ötszáznál több szerző életéről s munkásságáról számolt be *Magyar Athenas* (1766) című könyvében. A barokkból a klasszicizmusba vezető átmenet együtt járt a latin nyelvűség háttérbe szorulásával — e két folyamat általános érvényét mi sem bizonyítja ékesebben, mint az, hogy a magas és népi kultúra határán elhelyezhető iskoladrámákban is megfigyelhető —, sőt az énekelt költészet súlyának csökkenésével — talán Amade László báró (1703—1764) gáláns lírája képviselte utoljára magas szinten vers és zene szükségszerű ötvözetét.

Nem szabad természetesen felednünk, hogy a fejlődés soha nem ugrásszerű. Faludi Ferenc (1704—1779) késő barokk életképe, a *Szakács-Ének* vagy *A pipárul* írt szonettje némileg előre vetíti a következő évtizedek népiességét, illetve az érzékenység kultuszát; Voltaire neveltje, Orczy Lőrinc báró (1718—1789) az 1760-as évek elejétől írt verseiben még jórészt barokk nyelven hirdette a világi örömök kultuszát; s a barokk stílusú népszerű kultúrát képviselő kollégiumi versírás, sőt az énekelt barokk líra ösztönzése még Csokonai költészetében is érezhető. Hiba volna azt képzelnünk, hogy e fokozatos hangsúlyeltolódás kizárólag értékgyarapodással járt. Veszendőbe is mehettek értékek. Az irodalmi műfajok 1710, illetve 1790 körül érvényes rendszerét célszerűbb az egyoldalú értékelést mellőzve összehasonlítanunk. A későbbi szakasz kétségkívül nagyobb változatosságot kínált, de a

klasszicizmus ki is szorított lehetőségeket a nyelvből — talán mindenekelőtt tájnyelvek s általában a szóbeliség metaforikus lehetőségeinek egy része iktatódott ki az irodalomból. Sőt, műfajok is háttérbe szorulhattak. Vesztett például jelentőségéből a vallomásszerű önéletírás, melynek gazdag hagyományát a Bethlen család két tagja, Miklós gróf (1642—1716) és Kata grófnő (1700—1759) is fémjelezte, vagy a kitalált címzetthez írott levél, mint amilyenek zágoni Mikes Kelemen (1690—1761) törökországi száműzetésben írott, félig értekező, félig vallomásos írásai, és általában hanyatlott a vallásos irodalom, melyre Bethlen Kata *Védelmező erős pais* (1759) című imagyűjteményét említhetjük jellemző példaként. Anélkül, hogy igazat adnánk azoknak, akik a XVIII. századi magyar irodalom elszegényedéséről beszélnek, talán elismerhetjük, hogy az ész és az értelem kultusza olykor szűkíthette a kifejezendő lelkiállapotok körét, illetve az egyéni kifejezésmód lehetőségeit.

Mikortól számítható a magyar felvilágosodás? Ha választ próbálunk keresni erre a nehéz kérdésre, mindenekelőtt cáfolnunk kell azt a hiedelmet, mely szerint kizárólag külső ösztönzésre indult meg ez az irányzat. A felvilágosodásnak voltak előzményei a magyar kultúrában: gondoljunk például Bethlen Miklós erdélyi kancellár karteziánus műveltségére, II. Rákóczi Ferenc janzenizmusára vagy éppenséggel a könyvtárgyűjtő Bethlen Kata pietista hajlamára. Egyetlen író személyéhez sem kapcsolhatjuk az irányzat kezdeteit, mert bármily központi helyet foglalt is el Bessenyei György (1747?—1811) az első szakaszban, Orczy kezdeményező szerepét ő is elismerte, s a főnemesség körében mások is léteztek, akik az általa elindított mozgalomtól lényegében függetlenül kerültek kapcsolatba az új eszmékkel: az erdélyi Lázár János gróf (1703—1772) Marburgban Christian Wolff tanítványa volt, s később latinra fordította Voltaire-t; a *Candide* szerzőjével levelező Fekete János gróf (1741—1803) vallástalan szellemben írta francia verseit; Teleki József gróf (1738—1796) pedig Rousseau-t kereste föl. Valamikor a hatvanas évekre tehető mégis a fordulópont: 1765-ben lett társuralkodó

II. József, és ugyanebben az évben került a bécsi testőrségbe Bessenyei.

A nyugati eszmék hazai értelmezésének mérlegelésekor azt sem feledhetjük, hogy a fölvilágosodásnak különböző változatai léteztek. Sőt, arra sem árt emlékeztetni, hogy az irányzat fő képviselői különbözőképpen ítélték meg Közép-Európa helyzetét. Voltaire ellenszenvvel nézte a lengyel nemesek szövetkezését a porosz és orosz hatalommal szemben, mert a hűbériség és a vallási elvakultság megnyilvánulását látta abban, míg a másik oldalt a felvilágosult abszolutizmussal azonosította, így 1772-ben — Diderot-val együtt — a haladás érdekében tett lépésnek tartotta és helyeselte Lengyelország első fölosztását. Rousseau egészen másként foglalt állást. Amikor a lengyel urak alkotmánytervezetet kértek tőle, kísérletet tett a helyzet megértésére, s *Considérations sur le gouvernement de Pologne* című értekezésével válaszolt a kérésre.

Magyarországon előbb az eszmék egyetemes érvényét hirdető Voltaire derűlátóbb, haszonelvűbb, materialistább, világias fölfogása hatott erősebben, hosszabb távon azonban a helyi viszonyokat és az emberi lélek belső törvényeit figyelembe vevő Rousseau ellentmondásosabb szemlélete foglalkoztatta a vezető elméket. Noha a mechanikus materializmus tanai iránt sem maradtak érzéketlenek a fölvilágosodás magyar szószólói, a következő nemzedékek szempontjából fontosabbnak bizonyult a kulturális hagyományok különféleségét hirdető történelembölcselők üzenete — így Rousseau mellett Montesquieu tanítása, aki *A törvények szelleméről* (1748) szóló nagyszabású munkájában nemcsak azt állította: nem létezik államforma, mely minden országnak megfelelne, de 1728-ban tett magyarországi utazására is utalt, és azt ajánlotta a bécsi udvarnak, vegye jobban figyelembe a magyarok szempontjait.

Azt hihetnők, hogy a kései XVIII. század szellemi életében a polgárosodást kezdeményezők és a nemesi ellenállás egységes tábora állt szemben egymással, s 1790-ben II. József halálával, illetve 1794-ben a jakobinus összeesküvés fölszámolásával a rendi-nemesi szellem került fölénybe. Valójában

nem ilyen egyszerű a helyzet. A fölvilágosodás Nyugaton is önmaga hívta életre saját ellenhatását — már a francia forradalom előtt. Nemcsak II. József bármelyik híve, de a „kalapos királyt" versben gúnyoló Ányos Pál (1756—1784), a nemzeti hagyományok védelmezője is joggal érezhette magát Rousseau tanítványának.

Csupán két részletet idézünk ezen állítás igazolására. Az első *A genfi Jean-Jacques Rousseau utolsó válasza* (1752) című szövegből származik, melyet szerzője a tudományokkal és művészetekkel foglalkozó értekezését követő vita során írt, a második pedig *A társadalmi szerződésről* (1762) szóló, alighanem legnagyobb hatású művéből: „Ha Négerföld valamelyik népének lennék a vezetője, kijelentem, hogy bitófát állíttatnék föl az ország határán, és könyörtelenül fölakasztatnám az első európait, aki be merészelne jönni s az első bennszülöttet, aki ki próbálna menni."

„Péter utánzó tehetség volt, nem igazi lángelme, aki semmiből mindent teremt. [...] Látta, hogy barbár a népe, de nem vette észre, hogy még éretlen a kiművelésre. Németeket, angolokat akart faragni belőlük, holott előbb oroszokká kellett volna nevelnie őket. Azáltal, hogy elhitette alattvalóival, hogy mások, mint amik, megakadályozta, hogy azzá legyenek, amivé válhattak volna."

Talán ennyi is elég annak sejtetéséhez, hogy már a romantika előtt fölvetődött a helyi hagyományok meghatározó szerepének, sőt a nemzetjellemnek a gondolata. A fenyegetettség érzete — mely utóbb a nemzethalál látomásának megfogalmazására késztetett politikusokat és költőket — nem írható egyszerűen a II. Józseffel szemben álló parlagiság rovására, de a fölvilágosodás belső válságával is közvetlen összefüggésbe hozható. Az is valószínű, hogy Mária Terézia nemcsak fölemelt, pallérozott, de a hagyományos életmódot is fölszámolta a magyar testőrség létrehozásával. Uralkodása nem kizárólag a rendiség háttérbe szorításának óvatos nyitányaként jellemezhető, hiszen környezetének fölvilágosult társadalmi átalakítói között olyan is akadt, akinek működése nemcsak a nemesség, de némileg a magyarság érdekeit is keresztezte. A

nem nemes, trencséni szlovák születésű A. F. Kollár szlávnak vallotta magát, s Oláh Miklós *Hungariáját* 1763-ban olyan jegyzettel tette közzé, melyben a magyar nyelv esetleges elenyészéséről írt. A. L. Schlözer göttingai tanár idézte e szavakat *Allgemeine nordische Geschichte* (1771) című munkájában, s alighanem tőle vette át ezt a gondolatot Herder *Eszmék az emberiség történetének bölcseletéről* (1791) című főművének abban a részletében, amely azután — mint a „herderi jóslat" — hosszú évtizedekre rányomta bélyegét a magyarság önszemléletére. A jozefinisták mozgalmának is volt szerepe a magyarsággal szembe kerülő nemzetiségi mozgalmak kialakulásában: Anton Bernolák (1762—1813), aki a nyugati nyelvjárást alapul véve törekedett a szlovák irodalmi nyelv megteremtésére, például az általuk fölállított pozsonyi katolikus papneveldében tanult. Természetesen durva hiba volna azt állítani, hogy a fölvilágosodás szembekerült a magyar nemzeti törekvésekkel, inkább csak arról lehet szó, hogy az emberiség egyetemes haladásának és a nemzeti önrendelkezésnek az összeegyeztethetősége már a nyugat-európai fölvilágosodásban is nehéz kérdésnek számított, Magyarországon pedig különösen egyértelmű volt, hogy a két cél nem okvetlenül esik egybe. Amikor 1784-ben II. József a holt latin helyett a németet akarta megtenni közös nyelvnek, hogy megkönnyítse az érintkezést birodalma különböző ajkú lakosai között, még a legigényesebb értelmiségi is úgy érezhette, hogy a vidékies hazafiság és a nemzetietlen haladás között kell választania.

Annyi bizonyos tehát, hogy a nemzeti mozgalmak kibontakozása semmiképpen sem tekinthető a fölvilágosodás ellenhatásának. Megkockáztatható az a föltevés, hogy a magyar és a vele szemben kibontakozó román, szlovák, illetve szerb nemzeti törekvés feszültsége még csak nem is közép-európai sajátosság. Szokás úgy fogalmazni, hogy míg Nyugat-Európában nemzetállamok jöttek létre, addig Közép-Európában ideigóráig az államnemzet ábrándját tartották fönn. Nem egészen találó az efféle érvelés, hiszen a viszonyítási pontul szolgáló két ország közül Nagy-Britannia a mai napig nem tekinthető

nemzetállamnak, Franciaország egysége pedig az erőszakos beolvasztás hosszú folyamatának eredménye: noha a villers-cotterêts-i rendelettel már I. Ferenc előírta, hogy a hivatalos okmányok nyelve a latin helyett csakis a francia lehet, még a XVIII. század végén is csak a lakosság fele tudott franciául. Grégoire apát 1793. július 30-án a Konventnek tett jelentésében elismerte, hogy körülbelül hatmilliónyian egyáltalán nem beszélik az államnyelvet, s ugyanennyien csak törve tudnak franciául. A francia forradalom egy vonatkozásban, a franciásításban teljes folytonosságot jelentett az őt megelőző, illetve követő időszakhoz képest: 1794-ben például a még jórészt nem francia Elzászban is száműzte a németet a hivatalos nyelvhasználatból. Francia nemzetállamról tehát a XVIII. század végén még nem lehetett beszélni, legföljebb másfél évszázaddal később, nagyon is számottevő arányeltolódások után — a XIX. század végén még egymillió háromszázezren beszéltek bretonul, száz év múlva már csak feleannyian.

A nyelvi megosztottság tehát önmagában aligha indokolta volna, hogy a Kárpát-medence nemzeti mozgalmai idővel — elsősorban az 1848-as forradalom során — egymás ellen forduljanak. Talán inkább okolható ezért a nemzetek fölötti eszményt hirdető római katolikus egyház háttérbe szorulása s a nemzeti elkötelezettségű egyházak megerősödése, ami kétségkívül a felvilágosodás következménye volt.

Ez a folyamat néhány évtized alatt döntő változást hozott a kultúrában. Megsemmisített minden ellenkező előjelű kezdeményezést, így például halálra ítélte Esterházy Károly gróf tulajdonképpen figyelemreméltó kísérletét, hogy 1765-ben négyfakultású egyházi egyetemet létesítsen püspöki székhelyén, Egerben. A világiasodás egyértelműen a gyakorlati hasznosság érvényesülését hozta magával. 1771-ben Székely Ádám gróf lefordította Locke művét a nevelésről, s hamarosan az udvar is az új eszménytől vezettetve hozta rendelkezéseit. 1773-ban Mária Terézia föloszlatta a jezsuita rendet, a katolicizmus nemzetközi élcsapatát, majd megbízta az udvari kancellária tanácsosát, Ürményi Józsefet (1741—1825) az oktatás átszervezésével. Ürményinek s munkatársainak a terve-

RATIO
EDUCATIONIS
TOTIUSQUE
REI LITERARIÆ
PER
REGNUM HUNGARIÆ
ET
PROVINCIAS
EIDEM ADNEXAS.
JUSTITIA ET CLEMENTIA
TOMUS I.
VINDOBONÆ,
TYPIS JOAN. THOM. NOB. DE TRATTNERN,
SAC. CÆS. REG. MAJ. TYPOGR. ET BIBL.
MDCCLXXVII.

224

225

224. A Ratio Educationis

225. Az egri Líceum könyvtárterme Johann Lucas Kracker A tridenti zsinat című falképével, 1778

zete, a *Ratio Educationis* (1777) a vallásos ember helyett a hasznos állampolgárban jelölte meg a nevelési célt. Hét nemzet számára írta elő, hogy saját népiskolát állítson föl. Elvileg bármiféle származású egyénnek lehetőséget biztosított az összes iskolatípus elvégzésére, s a magyar történelem és a testnevelés bevezetésével, sőt a szabadidő fölhasználására tett javaslataival korszerű programot fogalmazott meg. A felülről jött utasítást közép- és felsőfokon helyi kezdeményezés is kiegészítette. Az 1735-ben alapított selmecbányai bányatisztképző iskola például 1763 és 1770 között főiskolai szintű akadémia lett, s egyszerre szolgálta a polgárosodást és a szakmai igényességet. Növendékeinek mintegy nyolcvan százaléka nem a nemesség köréből verbuválódott, színvonala pedig olyan magas volt, hogy 1794-ben a franciák is követendő mintának tekintették az École Polytechnique fölállításakor. Nem is volt egészen egyedüli e példa, hiszen hasonlóan eredeti vállalkozásnak bizonyult Tessedik Sámuel (1742—1820) 1780-ban Szarvason indított mezőgazdasági mintaiskolája.

Ismeretes, hogy II. József erősen meggyorsította az anyja által elindított folyamatot. Az 1781-ben kibocsátott *Edictum tolerantiale* nemcsak a kötelező reverzálist törölte el, s tette lehetővé a protestánsok és görögkeletiek hivatalviselését, hanem széles rétegek előtt nyitotta meg a tanulás lehetőségeit. Hatékonyságát az is emelte, hogy 1781 és 1786 között az uralkodó fölosztotta azoknak a szerzetesrendeknek a vagyonát, amelyek nem foglalkoztak betegápolással vagy tudománnyal. 1781 és 1784 között 1015 új protestáns egyházközség jött létre, illetve szerveződött újjá. 1785-től már bárhol állíthattak a protestánsok iskolát, s 1788-ban már mindenütt iskolát kellett indítani, ahol egy óra járásnyira száz gyerek élt. Bár a maradi szellem nyomot hagyott a korábban alapított református intézményekben, aligha vonható kétségbe, hogy az ő helyzetüket — így az 1790 körül mintegy 2300 diákot oktató debreceni kollégium sorsát — is előnyösen befolyásolta az új szellem. Vitathatatlan, hogy a jozefinista évtized nemcsak a zsidók asszimilációját, de a románok önállósulását is segítette. Az előbbiek német nevet kaptak, bekapcsolódhat-

tak a mezőgazdaságba, több szabad királyi városban is letelepedhettek, 1782-ben Nagymartonban iskolát nyithattak, a következő évtől pedig már gimnáziumot is szervezhettek, s így megkezdődött közeledésük a magyar szellemi élethez. Az utóbbiak viszont a balázsfalvi iskola 1782-es alapításával és az unitus, sőt a görögkeleti egyház megerősödésével a különválás útján indultak el.

Az alsó- s középfokú oktatás megváltozása természetesen az egyetem átalakítását is szükségessé tette. Noha 1767 és 1808 között még mindig kétszáznyolcvanöt magyar hallgatója volt a göttingai egyetemnek — mely akkoriban úgyszólván párját ritkította a világon mind a természettudományokban, mind a *Biblia* új értelmezésében, történeti magyarázatában —, időközben a magyar egyetem is jelentősen korszerűsödött. Mária Terézia már 1753-ban kiadta rendelkezéseit a nagyszombati filozófiai és teológiai kar átalakításáról, mely 1768 és 1770 között végre is hajtatott. 1769-ben kezdett működni az orvosi kar, 1777-ben pedig Budára helyezték át az érsekiből királyivá lett egyetemet. Természettudományokat is oktató bölcsész-, jogi, hittudományi s immáron ötéves orvosi karán a négy igazgatót nem számítva harminckét rendes tanár oktatott ez időben négyszázhuszonhárom hallgatót, s a fejlődés további állomását jelentette a Mérnöki Intézet megnyitása 1782-ben, majd az állatorvosi képzés megindulása 1784-ben. A polgárosodást előmozdító intézkedések a hallgatók összetételét is befolyásolták: a jozefinista évtizedben például már zsidó vallású orvos is szerzett oklevelet.

Az oktatás fejlődésének szintén szerepe lehetett abban, hogy II. József uralkodásának végére már mintegy húszezer főnyi független értelmiségről lehet beszélni Magyarországon. Zömük jozefinistának vallotta magát, más részük pedig az uralkodó halála után a jakobinus mozgalom támogatója lett. Az értelmiség kialakulásához a szabadkőművesség is döntően hozzájárult. 1749-ben Brassóban, 1764-ben Nagyszebenben alakult páholy, 1780 körül már mintegy harmincra emelkedett a számuk az országban, s körülbelül ezren tartoztak a szervezethez. A találkozók egyenlőségre neveltek, hiszen —

legalábbis a szabadkőművességen belül — sem a vallás, sem a rang nem számított. Politikailag rendkívül merész fordulatot vett mozgalmuk, amikor II. József halála után a Habsburgoktól elszakadás gondolatával foglalkoztak — mint azt Berzeviczy Gergely *De dominio Austriae* (1790) című írása is tanúsítja.

Nem vitás, hogy a felvilágosodás eszméinek terjedésében a cenzúra enyhülésének is része volt. Míg 1774-ben még 4476, addig 1784-ben már csak kilencszáz tétel szerepelt a tiltott művek jegyzékében. A szigor lazulása a könyvkiadásra is élénkítően hatott. 1760 és 1790 között tizenhétről ötvenegyre emelkedett a nyomdák száma, s csak Pest-Budán kettőről nyolcra a könyvkereskedéseké a jozefinista korszak tíz éve alatt. Mind több könyvtár nyitotta meg kapuját. Az Egyetemi már 1777-ben működött, és a továbbiakban egy sor főnemes ajánlotta föl gyűjteményét a közönségnek — többek között Teleki Sándor gróf, akinek marosvásárhelyi tizenháromezer kötetes tékája 1797-ben vált nyilvánossá. 1802-ben mintegy húszezer kötetet számlált a Széchényi Ferenc gróf alapította gyűjtemény, mely máig az ő nevét viseli, s az ország első könyvtára. Sőt, a mágnások példájára a polgárság is hasonló vállalkozásokba fogott: a francia forradalom évében kölcsönkönyvtár nyílt Pozsonyban.

A sajtó megteremtésével már korábban is próbálkoztak, a polgári értelmiség fejlődésére kellett várni azonban ahhoz, hogy többféle műfaj is megjelenhessék ezen a területen. Rát Mátyás (1749—1810), a Göttingában járt és németből tudatosan magyarrá lett polgárfiú 1780-ban Pozsonyban indította meg hetente kétszeri olvasnivalót kínáló újságát, az első évben háromszázhúsz előfizetőt számláló *Magyar Hírmondót*, néhány év múlva pedig már folyóiratokat is szerkesztettek: Baróti Szabó Dávid, Batsányi János és Kazinczy Ferenc a kassai *Magyar Museumot* (1788—1793), Kazinczy egyedül az *Orpheust* (1789—1790), később Kármán József az *Urániát* (1794).

A szellemi élet különböző területeinek elkülönülése gyorsan, ámbár nem minden irányban egyenletesen ment végbe. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a fölvilágosodás Ma-

BIBLIOTHECAE
SAMUELIS S.R.I. Com. TELEKI
de Szék
Pars Prima
Auctores Classicos Graecos et Latinos
ex optimis editionibus ordine chronologico
dispositos eorumque Opera et Fragmenta
coniunctim edita.
Patres denique et Scriptores Ecclesiasticos
Veteres complexa.

VIENNAE
in Typographeo Baumeister
MDCCXCVI

226

MAGYAR
MUSEUM.
ELSŐ KÖTET.
1788. és 1789.
ESZTENDŐBEN.
PESTEN,
Trattner Mátyás' betűivel

227

226. A marosvásárhelyi Teleki Téka nyomtatott katalógusának címlapja, 1796

227. Az első magyar nyelvű folyóirat, 1788—1789

gyarországon előbb a természettudományok fejlődését serkentette. Az 1776-ban létrehozott egri csillagvizsgáló ösztönzően hatott a tudósokra, Makó Pál (1723—1793) az integrál- és differenciálszámításban ért el figyelemreméltó eredményt, az erdélyi szász családból származó Born Ignác báró (1742—1791) nemzetközi tekintélyt szerzett a kohászat s az ásványtan terén — Schikaneder róla mintázta Sarastro alakját *A varázsfuvola* szövegkönyvének megírásakor —, a szintén szász Müller Ferenc József (1740—1825), akit II. József az erdélyi bányászat irányításával bízott meg, a tellur fölfedezésével lett világhírű.

A szakértelmiség mindazonáltal még nem jellemző a XVIII. századi Magyarországra, egyelőre inkább polihisztorokkal találkozunk — Földi János (1755—1801) debreceni orvos például egyszerre foglalkozott növény- és verstannal, igaz, nem éppen műkedvelő fokon. Bár születtek szakszerű művek, szerzőik azonban nem vállalkoztak magyar nyelvű kifejtésre, hiszen az értekező nyelv még eléggé fejletlen volt. Nemcsak a nemzetközileg is jelentős művek — mint például Tessedik *Der Landmann in Ungarn* (1784) című nemzetgazdászati tanulmánya vagy Kempelen Farkasnak (1734—1804), a beszélőgép megalkotójának *Mechanismus der menschlichen Sprache* (1791) című elméleti munkája — készültek idegen nyelven, hanem a magyar jakobinusok politikai iratai is. Igaz, a pesti szerb családból származó s a jakobinusokhoz az udvari titkos szolgálatból menesztése után csatlakozó Martinovics Ignác (1755—1795) *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* (1787) című írása még nem is egyéb, mint Holbach, Helvétius és La Mettrie mechanikus materializmusának átvétele, Hajnóczy József (1750—1795) értekezései azonban már a magyar szabadelvű gondolkodás kezdeményező erejű megnyilvánulásai: a *Gedanken* (1790) a felekezeti egyenlőségen és a nem nemesek hivatalviselési jogán kívül az örökváltságot is a társadalom átalakításának föltételeként tárgyalja, a *Ration* (1790) a jobbágyot a nemzet tagjának nevezi, a *De comitiis regni Hungariae, deque organisatione eorundem* (1791) a rendi országgyűlésnek afféle polgári népképviseleti szervvé alakítását javasolja, a *De*

diversis subsidiis publicis dissertatio (1792) pedig köztehervise-lést, vagyis nemesi adózást sürget.

Ezektől az írásoktól eltekintve viszonylag kevés valóban eredeti teljesítményt lehet találni a magyar felvilágosodás első szakaszának társadalomtudományi munkái közt. A tankönyvírás és általában a népszerűsítés terén ugyan vitathatatlanok a századvég érdemei, de — talán Révai Miklósnak (1750—1807) a történeti nyelvészet megteremtését célzó fáradozásait leszámítva — kevés az önálló eredmény. Különösen a történetírásban föltűnő a hiány — mi több, itt akár még hanyatlásról is lehetne beszélni a jezsuiták olyan teljesítményeihez képest, mint Katona István (1732—1811) *Historia critica regum Hungariae* (1779—1817) című nagyszabású forráskiadványa vagy a *Halotti Beszéd* fölfedezőjének, Pray Györgynek (1723—1801) történetírói fő műve, az *Annales regum Hungariae* (1763—1770). Jellemző, hogy a tudománytörténet — a már említett előzménytől eltekintve — a finnugor nyelvrokonság fölismerését is a jezsuita Sajnovics János (1735—1785) *Demonstratio Ungarorum et Lapporum idem esse* (1770) című értekezésétől számítja. Más kérdés, hogy az ellenvéleményt hangoztató Szekér Joakimnak (1752—1810) a *Magyarok eredetéről* (1791) szóló könyvét legújabban talán ismét kissé elnézőbben ítélhetjük meg. Magyar nyelvűsége s megjelenésének ideje már önmagában is sejteti, hogy nem annyira a magas tudomány, mint inkább a közvélekedés megfogalmazását és II. József ellenzékének végső soron szintén a fölvilágosodásból levezethető álláspontját kell keresnünk benne. A hun—magyar leszármazás hirdetésével végül is olyan hagyományhoz kapcsolódott ez a ferences szerző, melyet háromnegyed évszázaddal később Arany János is magáénak vallott. Amennyiben az a hit, mely szerint Árpád Attila örököseként vezette a honfoglaló magyarokat a Kárpát-medencébe, a magyarság folytonosságérzetét erősítette, s talán némileg hasonlít a Magna Moraviába vagy a dák-román leszármazásba vetett meggyőződéshez, illetve amennyiben a magyarok eredetének törökös magyarázatával hozható összefüggésbe, úgy egy máig nem teljesen lezárt vita

részének tekinthető, vagyis ahhoz a tudományosan még nem maradéktalanul megválaszolt kérdéshez vezet el, mennyiben igaz, hogy a jórészt finnugor nyelvű régi magyarságot etnikai összetétele — legalábbis részben — a török népekhez kapcsolja.

Pray vagy Sajnovics munkássága úgy viszonylik Szekér Joakiméhez, ahogyan a magas kultúra a népszerű kultúrához. Hasonló feszültséget figyelhetünk meg Bessenyeinek, illetve a felvilágosodás — önmaga által is teremtett — ellenzékéhez tartozó íróknak, a dalmát eredetű, szegedi polgárcsaládból származó Dugonics Andrásnak (1740—1818) vagy Gvadányi József grófnak (1725—1801) irodalmi tevékenysége között. Bessenyei óriási fejlődéstörténeti értékéhez nem férhet kétség. Művei közül a *Magyarság* (1778) a nyelv, az 1781-ben írt, de csak 1790-ben kiadott *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* a tudományos élet megszervezésének ügye szempontjából vetíti előre a következő évtizedek legjelentősebb törekvéseit, *A holmi* (1779) című, vegyes műfajú gyűjtemény pedig a felvilágosodás különböző irányzatainak rendkívül mély értéséről tanúskodik. Nem mondható azonban ennyi dicséret munkáiról művészi tekintetben. A nyelvi megformálás szempontjából Bessenyei mint versíró semmiképpen sem árult el jelentős tehetséget, prózája pedig a jozefinista korszak, sőt egészen a század végéig kizárólag értekező jellegű. Ezért is volt csekélyebb hatással a következő évtizedek szépirodalmára, mint Dugonics — elsősorban a honfoglalás korában játszódó áltörténeti regénye, az *Etelka* (1788) — s még inkább mint Gvadányi — kiváltképp *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (1790) című elbeszélő költeménye.

A konzervatív Gvadányit még a forradalmár Petőfi is közel érezte magához, s ez ismét a fejlődés bonyolultságának figyelembevételére int. A XVIII. század vége ugyanis nemcsak a fölvilágosodást, de a klasszicizmust is magával hozta. Az Isidore Amandus Canevale építette váci székesegyház (1761—1774) az építészetben jelezte az új stílus kezdetét, az irodalomban pedig majd Kazinczy Ferenc (1759—1831) tevékenysége hoz hasonló ízlésváltást. A klasszicizmus általában sza-

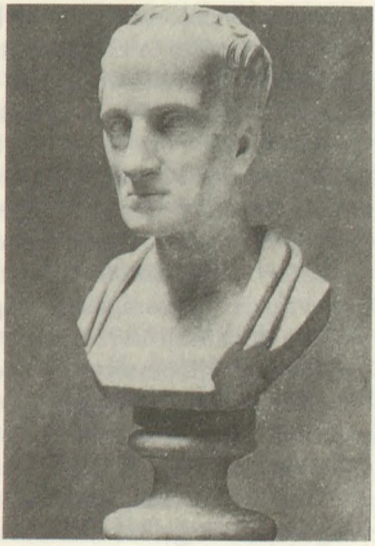

228

229

228. Kazinczy Ferenc

229. Bihari János
zeneszerző,
hegedűvirtuóz

bályozni, rendszerezni, sőt korlátozni igyekszik a kifejezésmódot. Dugonics és Gvadányi tájnyelvi elemektől színes stílusát majd egy választékosabb, de kevésbé tarka, antikizáló versbeszéd váltja föl, melyet a legmagasabb szinten talán Ungvárnémeti Tóth László (1788—1820) fog képviselni. Az új ízlés szószólói a korábbi műveket is saját igényeikhez idomítják: Kazinczy „kijavítja" a szubjektív érzékenység fiatalon elhunyt költőjének, Dayka Gábornak (1769—1796) a verseit, s a székely Baróti Szabó Dávidot (1739—1819) éppúgy a helyi nyelvszokás furcsaságainak kigyomlálására biztatja, mint utóbb a dunántúli Berzsenyit.

Kazinczy fejlődéstörténeti szerepét mindazonáltal éppúgy hiba volna kisebbíteni, mint Bessenyeiét. Nemcsak irodalomszervező tevékenysége miatt — mely a következő időszakban válik majd igazán jelentőssé —, nem is kizárólag azért, mert munkásságának talán legmaradandóbb része valójában a felvilágosodást megelőző időszakokhoz kötődik — kései műve, a *Fogságom naplója* (1828) az erdélyi emlékiratírók hagyományának méltó folytatása —, hanem fordításai miatt is. A magyar felvilágosodás első szakaszában sokan az átköltést tekintették elsődleges célnak: Bessenyei testőrtársának, az erdélyi köznemes Báróczy Sándornak (1735—1809) életműve majdnem kizárólag fordításokból áll, akár Péczeli Józsefé (1750—1792), a komáromi református lelkészé, ki Voltaire, Young s Hervey műveit költötte át magyarra. Kármán József (1769—1795) programja, mely szerint a magyar írónak eredeti alkotásra kell törekednie, voltaképpen megelőzte a korát; *A nemzet csinosodásá*ban (1794) megfogalmazott célkitűzést majd csak a romantika fogja következetesen vállalni.

Nemcsak az irodalom, de a zene fejlődése is azt sugallja, hogy a fölvilágosodás első szakaszában viszonylag még kevés eredeti művészeti értéket hozott létre Magyarországon. II. József megszüntette a gregoriánt, és a református egyház puritán szelleme, valamint a felvilágosodás racionalizmusa egyaránt szűkített a zenélés hagyományos keretein. Sok helyütt előfordult, hogy a nép akart volna énekelni passiót, de az elöljárók tiltó szavával került szembe. Az újabb kutatások

mindazonáltal azt igazolják, hogy a főúri kastélyokon kívül is folyt zenei tevékenység. A régi szabad királyi városokban rendszeresen megszólaltatott toronyzenén kívül státusokkal rendelkező zenekarokról is tudni lehet a mezővárosokban s főként a Dunántúlon; Kassa környékéről pedig majdnem húsz motetta került elő, tanúsítva a többszólamú polgári zene létezését. Az *Apponyi-kézirat* (1730) már jelzi annak a zenének a kialakulását, mely majd a verbunkos nevet kapja, hiszen legtöbbször a toborzás alkalmához kapcsolódik. Ismeretes, hogy német, olasz, balkáni, közel-keleti s lengyel elemek is fölfedezhetők benne. Gyakran cigányok szólaltatják meg — gyors elterjedésére jellemző, hogy a II. József alatt végzett népszámlálás szerint a Magyarországon élő 43 700 cigányból már 1582 muzsikálással foglalkozott —, de korai mesterei közül csak Bihari János (1764—1827) volt cigány származású, Lavotta János (1764—1820) nemesi családban született, Csermák Antal (1777—1822) pedig a Habsburg Birodalomban később is oly fontos szerepet játszó cseh muzsikusok közül került ki.

Aligha vitatható, hogy a verbunkos szerves kapcsolatot teremtett az európai műzene legjava s a magyar kultúra között. Nemcsak az 1761-ben a kismartoni zenekarhoz került Joseph Haydn, hanem az 1762-ben Pozsonyban, 1768-ban Győrben föllépett Wolfgang Amadeus Mozart tevékenységére is döntő hatással volt a verbunkos. A magyar kultúra hozzájárulása azonban az európai műzenéhez egyelőre alig több annál, mint hogy nyersanyagot szállít a zenei klasszicizmus kialakulásához. A népszerű kultúra terén vannak ugyan kezdeményezések: a dunántúli nemes papfiú, Pálóczi Horváth Ádám (1760—1820) *Ó és új, mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam tsinálmánya, ki másé* (1813) című kéziratos gyűjteménye a kor népszerű énekeiből ad válogatást, és 1793-ban már magyar nyelvű daljátékot is bemutatnak *Pikko hertzeg* címmel. A magas kultúra szintjén azonban a magyar zene még egyértelműen behozatalra szorult — mint ahogyan a színjátszás is, melynek történetét szintén erősen befolyásolta az 1762-ben Kismartonban, majd 1768-ban Eszterházán nyitott

színház, melyet 1785-ben Erdődy Nepomuk János gróf pozsonyi kastélyszínházának felavatása követett. Igaz, a XVIII. század utolsó negyedében már polgári kezdeményezés is történt a színházi élet föllendítésére, de az 1774-től működő pesti német színház, illetve az 1787-ben induló budai Várszínház inkább már a következő időszak nyitányát jelzi.

A FELVILÁGOSODÁSTÓL A ROMANTIKÁIG (1790—1849)

II. József 1790-ben s főként II. Lipót 1792-ben bekövetkezett halála után a bécsi udvar — részben a francia forradalom fenyegető hatására — lényegében szembefordult a felvilágosodással. 1794-ben a jakobinus összeesküvés fölszámolása látszólag a megújulás magyarországi végét jelentette, valójában inkább csak késleltette a fejlődést. Bizonyára a napóleoni háborúk idejének gazdasági föllendülése is serkentette azt a folyamatot, melynek során a már létező polgárság megerősödött, és mind a nemesi, mind a paraszti rétegekből erős utánpótlást kapott. E társadalmi mozgást részben a reformmozgalom tette lehetővé, melynek képviselői egy sor országgyűlésen jelentős szerepet játszottak. A Széchenyi István gróf (1791—1860) alapította Casino (1827) példát mutatott a társas érintkezés föllendítésére, első jelentős könyve, a *Hitel* (1830) pedig programot adott a gazdasági és a szellemi fejlődéshez. Noha az 1832—1836-os országgyűlés alatt a szabadelvű ellenzéket súlyos csapások érték — vezetői közül az erdélyi Wesselényi Miklós bárót pörbe fogták, Kölcsey Ferencet, Szatmár vármegye követét Pozsony elhagyására kényszerítették —, a szabadelvűség terjedését nem lehetett megállítani. Az 1839—1840-es országgyűlésen már a zsidók emancipációjának ügye is napirendre került, s a Wesselényi, valamint a dunántúli birtokos köznemes, Deák Ferenc, továbbá a vagyontalan északkelet-magyarországi nemes családból származó Kossuth Lajos vezette politikai ellenzék kidolgozta az osztályok közötti érdekegyesítés programját. Az egyén jogainak fölismerése a művelődésben is alapvető változást eredmé-

tebbé vált. Nemcsak a magas kultúra különült el a népszerűtől, de az intézményes is a nem intézményestől. Nőtt a távolság a tudós literatúra és a szóbeliség, az újítás és a hagyományőrzés, a kultúra s az ellenkultúra között. Kármán naplóformában írt elbeszélő prózáját, a *Fanni hagyományai*t (1795) stílusa és világképe szerint egyaránt óriási távolság választja el Dugonics kulcsregényének, az *Etelká*nak barokk retorikájától. Dugonics a kissé földhözragadt, vidéki köznemesség értékrendjét fogalmazta meg, és igencsak leegyszerűsítő válaszokat adott bonyolult társadalmi kérdésekre, Kármán viszont a megerősödő polgárság eszméit fordította le az elbeszélő próza nyelvére; a művében központba állított értékek — az egyén jogai s a érzelmek öntörvényűsége — Dugonics számára teljesen ismeretlenek.

Megengedhető a következtetés, hogy a századforduló műfajait a kultúra különböző szintjein érvényes szokásrendszerekként (konvenciókként) értelmezhetjük. Az áltörténeti kulcsregényeket főként a köznemesek olvashatták, s e művek többsége — nemcsak a X. században játszódó *Etelka*, hanem már a XVII. századi eseményeket elbeszélő, idegen nyelvből magyarított *Kártigám* (1772), a csallóközi nemességhez tartozó Mészáros Ignác (1721—1800) munkája is — a lovagkor s a hűbériség értékrendjét tünteti föl előnyös színben. Noha Bessenyei álpéldázata, a *Tariménes utazása* (1804) szintén elbeszélő mozzanatokat ötvöz értekezéssel, ez a műfaj mégis az értelmiségi kör belső kételyeit fejezi ki. Azért lehet álpéldázatnak nevezni, mert e könyv értekező-elbeszélője nem ad választ a saját maga által föltett kérdésekre, lényegében föloldatlanul hagyja a vad és a civilizált, a hazafi s a világpolgár, a gazdag s a boldog ellentétét. A hazafiak vidékiesen földhözragadtak, a felvilágosult világpolgárok lenézik a hagyományokat, a tudósok pedig szomorúak. Ilyesféle végeredményre jut Kirakades, a vadember, miután tapasztalatokat szerzett Totoposz fölvilágosult abszolutista államában. Ha visszagondolunk Rousseau korábban idézett fejtegetéseire, láthatjuk, hogy érvelése legalább kétszer hatott a magyar irodalomban: midőn Ányos *A régi magyar viseletről* (1782) címmel verses és

prózai levélben fordult „a nagyszombati nemes ifjúsághoz", és amidőn Bessenyei bihari remeteségében megírta a *Tariménest*.

A *Kártigám* s az *Etelka* néhány év alatt több kiadást is megért, a *Tariménes* ezzel szemben csak 1930-ban jelent meg. Ez is jelzi, hogy Bessenyei műve a maga korában nem számíthatott közönségsikerre. Meglehetősen szűk értelmiségi kör dilemmáját fogalmazta meg, fölvetvén a kérdést, hogy összeegyeztethető-e a haladás ügye a nemzetével. Ez a kérdés hosszabb távon egyre többeknek okozott fejtörést, különösen azután, hogy Széchenyi István gróf (1791—1860), a magyar romantika legjelentősebb értekezője, rendkívül éles formában fogalmazta újra — immáron 1814-től kezdve.

Az egykor népszerű *Etelkát* ma már a korszak tanulmányozói is alig olvassák, míg a *Tariménes* legalább fejlődéstörténeti szempontból jelentős műnek számít — még a középiskolai tankönyvek is szót ejtenek róla. A *Fanni hagyományait* szerzője női olvasóknak szánta, föltehetően azért, mert a gyengébb nem helyzete bizonytalan volt a korabeli társadalmi ranglétrán, és így kevésbé lehetett alávetve a hűbéri szellemből fakadó előítéleteknek. A levélregény mintegy a polgári szabadelvűség eszköze lett Kármán kezében. Retorikátlan stílusa ugyanakkor maradandó művészi értékűvé is tette a *Fanni*t. Míg a *Tariménes*nek inkább csak a művelődéstörténész számára van jelentősége, addig Kármán esztétikai értelemben is újítónak bizonyult: a lelkiállapotok kifejezésére szolgáló nyelv megteremtésével előkészítette a belső monológ megjelenését a magyar irodalomban.

A *Fanni hagyományai* a lélektani s társadalmi elidegenedés regénye. Végeredményben Csokonai *A csókok* című prózai idilljének is hasonló a témája. Ha a nyelvi megfontolás fölszínibb rétegeit vesszük alapul, meglehetősen különbözik egymástól a két szöveg: *A csókok* erősen stilizált, s a benne elmondott történet egy legendára vezethető vissza, a *Fanni* viszont végeredményben egy népmese átköltése. Csokonai az aranykort idézi föl nosztalgikusan, Kármán Hamupipőke esetét alakítja át azáltal, hogy szerencsétlen fordulattal zárja le a

történetet. Az egyik mű harmadik, a másik első személyű elbeszélés. Mindezen különbségek ellenére nyilvánvaló, hogy mindkét írót a lelki folyamatok ábrázolása és az emberek egyenlőségének eszménye foglalkoztatta. Ezért mellékes a külső cselekmény, s a leírások ezért válnak a szereplők életének jelképes kifejezéseivé.

Bessenyei az értekezésnek, Kármán és Csokonai a lírának rendelte alá a történetmondást. Maga az értekezés a felvilágosodásnak Európa-szerte igen kedvelt műfaja volt, s e tekintetben Magyarország sem kivétel. Csokonai orvos barátja, a növénytannal s költészettel egyaránt foglalatoskodó Földi János már maradandó értéket teremtett ezen a területen. *A magyar versekről* című, 1787-ben megjelent, *A Versírásról* szóló, 1962-ig kéziratban maradt, valamint *Elmélkedés a Sidó Vers-írásról* címmel 1792-ben közölt tanulmánya nemcsak a mondattani párhuzamosságoknak Robert Lowth hatását mutató korszerű jellemzését, de a magyar verselmélet megalapozását is adta, Csokonait és Batsányit, sőt a XIX. század közepének elméletíróit, Erdélyi Jánost és Aranyt is megelőzvén. Míg a XVIII. században az értekezők elsősorban csak népszerűsítésre használták a magyar nyelvet, önálló tudományos eredményeiket viszont általában latinul vagy németül, vagy esetleg franciául adták közre, a századforduló ebben fordulatot hozott.

Többek között talán ezzel magyarázható, hogy a szakszerű értekezés fokozatosan kirekesztődött az irodalomból. Már Ányos, Bessenyei s Kármán személyes hangot ütött meg értekező műveiben, s az érzékenység kultuszának erősödése a prózában is lehetővé tette a líraiságot. 1800-ban Csokonai afféle prózai költeményt küldött a magányról Festetich György grófnak (1755—1819), Széchenyi nagybátyjának, aki 1797-ben Georgikon néven gazdatisztképző tanintézetet hozott létre. A szellemileg egyenrangúak levelezését egyre jobban áthatotta az élményszerűség — olyannyira, hogy a XIX. század első évtizedeiben a levél szinte a szépirodalmi műfaj rangjára emelkedett, gondoljunk csak Kölcseynek barátaihoz, főként Kállay Ferenchez és Szemere Pálhoz írt leveleire —, és

a Kölcsey s mások által művelt személyes, vallomásos esszével, valamint a Széchenyi által fémjelzett bensőséges naplóval együtt mintegy segítette annak a reformkori prózaversnek a kialakulását, amelyre talán Vajda Péter (1808—1846) *A nap szakaszai* (1834) című sorozatát említhetjük jellegzetes példaként.

Ha az irodalom fejlődéséből sem hiányzik a folytonosság, még inkább érvényes ez a kultúra olyan területeire, amelyeket kevésbé érintett a Ferenc-korszak elejére jellemző eszmei szigorodás. A zenében például szinte megtorpanást sem lehet érezni, legalábbis a népszerű kultúrában nem, ahol a korai verbunkosból szervesen nőtt ki annak a XIX. század elején indult nemzedéknek a munkássága, amelynek különösen három tagja érdemel említést: a bécsi születésű, de Kolozsvárt megtelepedő s ott a tízes években alapított Musikai Conservatoriumot 1837-ben átszervező Ruzitska György (1788—1869), továbbá névrokona, Ruzitska József, a *Béla futása* (1822) című, első fönnmaradt magyar opera szerzője, valamint a zsidó származású Rózsavölgyi Márk (1787 vagy 1789—1848), a palotás, a körmagyar és a szaloncsárdás egyik kialakítója.

A folytonos előrehaladás csak hosszabb idő elteltével vezetett minőségi ugráshoz. A magas kultúrában a zenei élet még a századfordulón is behozatalra szorult. Haydn 1800-ban Budán vezényelte *A teremtés*t, Beethoven számos alkalommal látogatott Magyarországra — így 1800-ban a budai Várszínházban hangversenyezett és ugyanekkor, valamint a következő évben Brunsvik grófék martonvásári kastélyában vendégeskedett, 1807-ben pedig a *C-dúr mise* bemutatása alkalmából Kismartonban tartózkodott. A klasszikus stílus nagyjai közül a legfiatalabb, Schubert hosszabb időt is töltött az országban: az Esterházyak grófi ágánál volt zenetanár, a Bars megyei Zselizen 1818 s 1824 nyarán. Ismeretes, hogy mindegyikük szerves kapcsolatba került a magyar zene bizonyos rétegeivel, itt-tartózkodásuk tehát nem tekinthető merőben formálisnak, véletlenszerűnek.

Aligha lehet tagadni, hogy e szoros kapcsolat a német nyelvterület zenéjével előkészítette azt a minőségi változást,

amelyet Liszt Ferenc (1811—1886) munkássága jelentett az országnak. Nyilvánvalóan nem arra kell elsősorban gondolni, hogy — noha nyugat-magyarországi német családból született, és nem tanult meg magyarul — magyarnak vallotta magát, hanem arra, hogy rendszeresen visszajárt hangversenyezni az országba — 1840-ben, illetve 1846-ban Pesten, Szekszárdon és Kolozsvárt lépett föl —, hogy munkásságán mindvégig érezhető a rokonság a magyar zenével, illetve hogy példája ösztönözte a zenei nevelés megszervezését. 1819-ben Kolozsvárt, 1830-ban Aradon jött létre konzervatórium, s a hét nemzeti — tanítókat is képző — iskolában, a debreceni kollégiumban és több evangélikus iskolában is tanítottak kottaismeretet. A színházi karmesterek közül is sokan szereztek zenét: Klein Henrik (1756—1832) Pozsonyban, Fusz János (1777—1819) szintén ott, majd majd Pest-Budán, Arnold György (1781—1848) pedig Szabadkán munkálkodott. Többségük német polgári családból származott, de éppúgy megmagyarosodtak, mint az országba került cseh katonakarmesterek, akik letelepedés után előadóként, tanárként s zeneszerzőként működtek — mint például a Prágától délre fekvő Nechvalicéből Nagyenyedre költözött Jan Masak (?—1837), előbb a gyulafehérvári székesegyház orgonistája, majd a kolozsvári zenede tanára. Kolozsvárt már 1822-ben megalakult a Muzsika Egylet, 1829-ben Sopronban hoztak létre hasonló Zeneegyletet, és magánkezdeményezések is megpróbálták föllendíteni a zenei képzést: 1830 és 1835 között Fáy István gróf (1809 vagy 1810—1862), a jeles zongorista, Liszt barátja, zenei író, verbunkos művek kiadója és szerzője évente háromszor „muzsikai Akadémiát" rendezett az Abaúj megyei Fáj községben. A verbunkos történetében új szakasz kezdődött, amidőn Erkel Ferenc (1810—1893) az olasz—francia opera formanyelvével ötvözve a magas kultúra szintjére emelte a *Hunyadi László*ban (1844), abban a daljátékában, amelyet a *Himnusz* megzenésítésének évében mutattak be.

Az 1840-es évekre, amikor az irodalomban a népiesség vált uralkodó irányzattá, a zenében is erősödött a népszerű kultúra hatása. A parasztság körében megjelent az új stílusú népdal,

235. Liszt Ferenc

236. Brocky Károly: Medgyasszai István fiai

235

236

mely az ötfokúságot hétfokúsággal váltotta fel, a régi stílushoz képest kötöttebb ritmust, kevesebb díszítést és több ismétlést hozott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar parasztság zenéje ezáltal közelebb került az európai népekéhez. Az új stílusú népdal a városi polgárság kultúráját sem hagyta érintetlenül: a németes-olaszos városi műdalt és olykor verbunkos elemeket egybe olvasztva alakult ki az az ötvözet, melyet népies műdalként szokás emlegetni. Két színész, Szerdahelyi József (1804—1851) és a *Szózat* megzenésítésére 1843-ban kitűzött pályázat nyertese, Egressy Béni (1814—1851) tekinthető e műfaj kialakítójának.

Hasonló kölcsönhatást a negyvenes évek képzőművészetében is meg lehet figyelni, ám ezen a területen erősen fékezte a fejlődést az országon belüli oktatás — sőt, a szobrászat esetében még az anyag — hiánya is. Ferenczy István (1792—1856) Thorwaldsennél és Canovánál tanult, hazatérve azonban nehézségekkel találta szemben magát, mert elgondolásai, tervei nem voltak összhangban a hazai társadalom igényeivel. Tulajdonképpen a kor festészetében ugyanilyen feszültség érezhető. Az előző korszakban oly gyakori művészi vándorlás tovább folytatódott. Markó Károly (1791—1860), a lőcsei születésű tájképfestő Bécsben tanult, s 1832-ben Olaszországban telepedett le; a Temesvárt született Brocky Károly (1807—1855) bécsi tanulmányai után Olasz- és Franciaországban fejlesztette tovább tudását, majd 1838-tól az angol udvar arcképmegrendeléseit teljesítette. A székely köznemesi családból származó Barabás Miklós (1810—1898) volt jószerivel az első jelentősebb festő, aki Bécs és Olaszország után hazatért, ám az ő kezdeményezésére is rányomta bélyegét a kereslet egyoldalúsága: míg a harmincas évek közepén készített olaszországi vízfestményein kivételes, rendkívüli színhatásra törekedett, közelítvén a romantikához, a későbbiekben — a negyvenes évek néhány életképétől eltekintve — egyre inkább a nyárspolgári szellemtől nem egészen mentes biedermeier kedvelt műfajainak, az arcképnek s az almanachokban, hírlapokban közölt könyomatnak rendkívül termékeny művelőjévé vált.

Nem vitás, hogy képzőművészetünk hátramaradottsága —

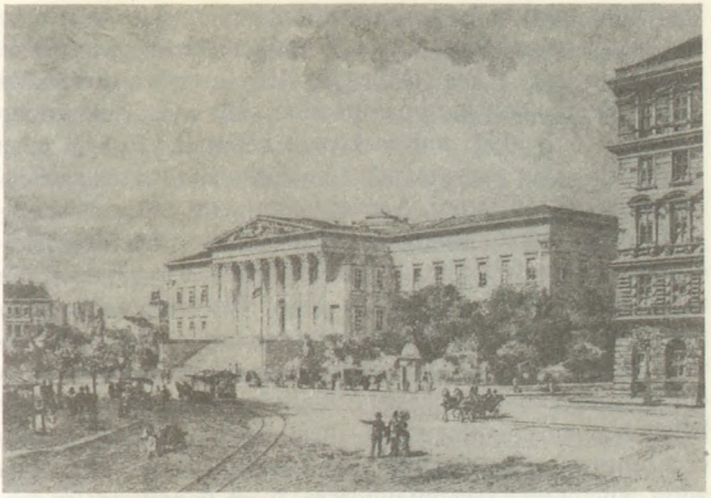

237

238

237. A Nemzeti Múzeum homlokzata

238. Divatrajz a Honművész című lapból, 1839

legalábbis részben — a megfelelő intézmények, a művészeti élet hiányára vezethető vissza. A műkereskedelem jóformán csak 1840-ben, a Pesti Műegylet létrehozásával kezdődött meg, s eleinte jórészt csupán bécsi áru állt a vásárlók rendelkezésére. A belföldi művészképzés kezdetét 1846-tól lehet számítani, ekkor nyitotta meg magániskoláját Pesten a velencei születésű Marastoni. A társadalmi igény, a hirtelen meggazdagodott városi polgárság ízlése bizonyos mértékig féloldalassá tette a fejlődést: hiába lett volna Barabásnak több tehetsége a tájképfestéshez, ha elsősorban arcképet, miniatűrt, quodlibetet vagy éppen cégért rendeltek tőle. A szobrászat alakulását is meghatározta, hogy főként síremlékre és épületszoborra volt szükség. A klasszicizmus néhány elemét helyenként a romantika egyes jellemzőivel ötvöző biedermeier a bútorművészeten kívül talán csak az életkép műfajában adott lehetőséget továbbfejlődésre. Nem vonatkozik ez természetesen az építészetre, mely mintegy külön úton járt, s mivel lényegében a XIX. század közepéig a klasszicizmus hagyományát követte, a többi művészethez képest megkésett. A fejlődés mibenlétének bonyolultságát mutatja, hogy e megkésettség nem mindig jelentett szükségszerűen igénytelenséget. Fülep Lajos, a XX. század első felének kiváló művészettörténésze, az elmulasztott nagy lehetőségek közé sorolta a Bécsből Pestre települt Hild János 1805-ben készített tervét a főváros rendezésére. Ez az építész fiával, Hild Józseffel (1789—1867) együtt sokat tett a városkép átalakításáért — példa rá a mai Október 6. utca 5-ös számú, 1843-ban emelt bérháza —, de ugyanez mondható el a másik bécsi eredetű mesterről, Pollack Mihályról (1773—1855), akinek viszonylag korai alkotása, a Deák téri evangélikus templom (1799—1811) ékesen bizonyította, hogy a magyar klasszicizmus legjobb mesterei valóban rendeltetésszerű középületet is tudtak tervezni.

Talán a magyar nyelvűség, valamint az irodalom és a politika ügyének összefonódása okozta, hogy a XIX. század első felében az irodalom élénkebben fejlődött, mint a kultúra legtöbb más összetevője. Valószínűleg a sajtó gyors föllendü-

lése is ezzel magyarázható. 1786-ban indult a hetente kétszer Bécsben megjelenő *Magyar Kurir*, melyet eleinte Szacsvay Sándor, 1793-tól pedig Decsy Sámuel szerkesztett; 1806-ban látott napvilágot a *Hazai Tudósítások* című hetilap Kultsár István szerkesztésében. 1808-tól már a *Hazai és Külföldi Tudósítások* címet viselte, s mellékletei közül a *Gazdaságbeli Gyűjtemény* 1811-től, a *Hasznos Mulatságok* 1817-től szolgált olvasnivalóval. Ugyanebben az évtizedben két jelentős folyóiratot is alapítottak: Döbrentei Gábor *Erdélyi Muzeum*a hatszázharminc előfizetővel ugyan csak 1814 és 1818 között tudta fönntartani magát, a hatszáz—nyolcszáz előfizetős *Tudományos Gyűjtemény* azonban 1817 és 1841 közt már döntő szerepet játszott az ország szellemi életében. A vegyes műfajú, elsősorban szépirodalmi almanachok sorát 1822-ben az *Aurora* nyitotta meg. Ez az évkönyv eleinte Kisfaludy Károly, majd halála után Bajza József szerkesztésében a legújabb ízlésre nevelte közönségét. A negyvenes évekre azután már olyannyira differenciálódott a sajtó, hogy a vezető politikai irányzatok mindegyike saját lapot mondhatott magáénak. A szabadelvűek az 1841 és 1844 között Kossuth, 1844—1845-ben Szalay László, majd Csengery Antal szerkesztette *Pesti Hírlap*ban, a maradiak a *Világ*ba írtak, míg a *Nemzeti Újság* a katolikus egyház szócsöve volt. A szépirodalmi lapok is sajátos, egyedi arculatot öltöttek. Vahot Imre *Regélő Pesti Divatlap*ja, Petrichevich Horváth Lázár *Honderű*je s a Frankenburg Adolf szerkesztett *Életképek* egymással versengve közölték a kor vezető íróinak műveit, ezáltal is serkentve a közgondolkodást.

A sajtó mellett nyilvánvalóan az oktatás fejlődése is elősegítette a polgári értelmiség térhódítását, bár a képzésben 1848-ig talán kevesebb látványos változás történt, mint az előző időszakban. A felsőoktatásban alig létesült új intézmény. Állami ellenőrzés alá vonták a pesti egyetemet, másik hasonló intézmény fölállítására azonban nem került sor. 1846-ban hat magyar, egy román s egy illir (horvát) tanítóképző nyitotta meg kapuit; ugyanekkor alapították a József Ipartanodát Pesten; 1848-ban Budán, Győrött, Pozsonyban, Kassán, Nagy-

váradon és Zágrábban királyi jogakadémia, Egerben, Pécsett és Temesvárott katonai líceum jött létre. A megelőző fél évszázadban a középszintű oktatásban következett be a legdöntőbb fordulat. 1806-ban a második *Ratio Educationis* előírta a hat és tizenkét év közötti iskolakötelezettséget, s így megteremtette a hatosztályos gimnázium elvi föltételét. 1846-ban már százkét ilyen iskola működött a szűkebb értelemben vett Magyarországon és húsz Erdélyben, nem számítva a huszonhét, illetve egy négyosztályos gimnáziumot. A protestáns oktatási intézmények köre is bővült: a debreceni, sárospataki és pápai mellé 1831-ben Kecskeméten, 1837-ben pedig Máramarosszigeten református, a pozsonyi mellé 1815-ben Eperjesen evangélikus kollégiumot hoztak létre.

A magyar nyelvűség egyszerre jelentett előnyt s hátrányt a tudományok számára. Nagyobb közönséget érhettek el az ismeretek, s ez gyakorlatias szellemre, népszerűsítésre, fordításra kötelezte az értelmiség javát, ugyanakkor a magyar nyelv elszigeteltsége csak fokozta az országon belüli tudományos közélet hiányából fakadó hátrányt: tudósaink nem számíthattak nemzetközi visszhangra. Nemcsak Bolyai Farkas (1775—1856) és János matematikai fölismeréseire, de Jedlik Ányosnak (1800—1895) 1828-ban megfogalmazott, az elektromagnetikus forgómozgások mibenlétére vonatkozó észrevételeire sem figyeltek föl külföldön. Kizárólag azok az eredmények kerültek be a nemzetközi tudományos köztudatba, amelyeket idegen nyelven közöltek: a növénytan kiváló művelőjének, Kitaibel Pálnak (1757—1817) Magyarország flórájáról írt háromkötetes munkája 1799 és 1812 között latinul jelent meg Bécsben; az orvos Lenhossék Mihály ötkötetes élettana 1816 és 1818 között ugyanezen a nyelven Pesten; Irinyi János (1819—1895) vegytana pedig 1838-ban németül s Berlinben. Ellenpéldaként nemcsak az ásványtan nyelvének magyarításával próbálkozó kísérletek kudarcára lehet hivatkozni, de akár Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály *Magyar füvészkönyvére* (1807), melynek értéke jórészt nyelvtörténeti.

A társadalomtudományokat — legalábbis ebben az időszakban — kevésbé érintette a nyelvi kérdés. Talán ezért is

fejlődtek egyenletesebben. A felvilágosodás első szakaszához képest mindenesetre nagy lendületet kapott a történetírás. Nemcsak a forráskiadás mutatott föl jelentős eredményeket — Kemény József gróf (1795—1855) például 1836 és 1845 között három latin, két német s egy magyar nyelvű kötetben adta közre Erdély történetének kútfőit —, de Horváth Mihály (1809—1878) korai fő műve, *A magyarok története* (1842—1846) már új szakaszt is jelzett, hiszen négy kötetben teljes áttekintést adott a kezdetektől 1792-ig. A történettudomány serkentő hatásával is magyarázható a rokon diszciplínák viszonylag gyors megjelenése. Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846—1848) című gyűjteménye már a folklór kutatásának európai szintjét tanúsítja, s noha a következő nemzedék már pontatlannak, sőt megbízhatatlannak tekinti majd Fényes Elek (1807—1876) *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben* (1836—1840) című hatkötetes művét, tudománytörténetileg az ő munkássága kezdeményező erejűnek tekinthető.

Az irodalomtörténet szintén túljutott a krónika- vagy lexikonszerű puszta számbavétel fokán, a magyar költészetnek azzal az áttekintésével, melyet Schedel (utóbb Toldy) Ferenc írt *Handbuch der ungarischen Poesie* (1828) című kétkötetes gyűjteményéhez. A kritika pedig még ennél is magasabb szintre jutott el. Kölcsey már a tízes évek közepétől rendkívül szakszerű bírálatokat írt. A *Tudományos Gyűjtemény* 1817-i évfolyamában Berzsenyiről közölt tanulmánya a megbíráltat arra ösztönözte, hogy válaszoljon, s az *Észrevételek Kölcsey Recensiójára* (1825), illetve a *Poétai harmonistika* (1832) némely megállapítása ugyanúgy a romantikus költészettant előlegezi, mint magának Kölcseynek a tanulmányai. Bajza József (1804—1858) azután kisebb-nagyobb időközökben megjelenő, de önálló folyóiratot alapított a bírálat föllendítésére *Kritikai Lapok* (1830—1836) címmel, mely csupán akkor szűnt meg, amikor 1837-ben Vörösmartyval és Toldyval együtt hetenként kétszer jelentkező ismeretterjesztő és szépirodalmi lapot indított az *Aurora* helyébe, *Athenaeum* címmel. Ez

előbb külön kritikai mellékletében, a *Figyelmező*ben, majd 1841-től 1843-ig, vagyis megszűnéséig saját oldalain közölt bírálatokat.

A kultúra különböző területeit sorra véve, óhatatlanul felvetődik az a kérdés: volt-e bölcselet a korai XIX. század Magyarországában? Nehéz volna igennel válaszolni. A korabeli Európát foglalkoztató gondolatokhoz talán Széchenyi járt a legközelebb — sokoldalúsága révén. Mások inkább csak a filozófia részterületei iránt árultak el vonzódást. Az új közgazdaságtan szelleme — a *Hitel* szerzőjét leszámítva — alighanem Balásházy Jánost (1797—1857) érintette meg a legkorábban, akinek a húszas évek végén, illetve a rákövetkező évtizedben jelentek meg művei. A negyvenes években azután a centralistáknak voltak figyelemreméltó kezdeményezései az értekező próza területén. Trefort Ágoston (1817—1888) közgazdasági dolgozataival hívta föl magára a figyelmet, Lukács Móric (1812—1881) a műfordítástól fordult hasonló irányba, majd politikai tárgyú vizsgálódásokat folytatott, a szépíróként induló Szalay Lászlónál (1813—1864) pedig a jog iránti vonzalmat hamarosan a történelem iránti elkötelezettség váltotta föl. Hasonló fejlődési pályát járt be Kemény Zsigmond báró (1814—1875), aki az *Erdélyi Híradó*ban közölt jogtörténeti, történelembölcseleti s politikai cikksorozataival vált az erdélyi szabadelvűek vezető újságírójává.

Mindezek a teljesítmények szándékaikat tekintve sem nevezhetők bölcseleti igényűeknek, legföljebb érintkeznek a filozófia némely részterületével. A nagy bölcselők nem maradtak visszhangtalanok Magyarországon. Kant műveinek például nemcsak Kölcsey volt értő olvasója, de a nagyenyedi református kollégium tanára, Köteles Sámuel (1770—1831) is, aki Jénában Fichtét hallgatta. Tarczy Lajos (1807—1881) természettudós, aki a harmincas évek elején Berlinben tanult s utóbb a pápai református kollégium tanára lett, már hegeliánusnak vallotta magát, megelőzve ebben Erdélyi Jánost. A sárospataki kollégium növendékei közül még olyan is akadt, aki református lelkész létére az utópista szocializmust hirdette a szószékről és nyomtatásban: Tóth Péter (1813—1878)

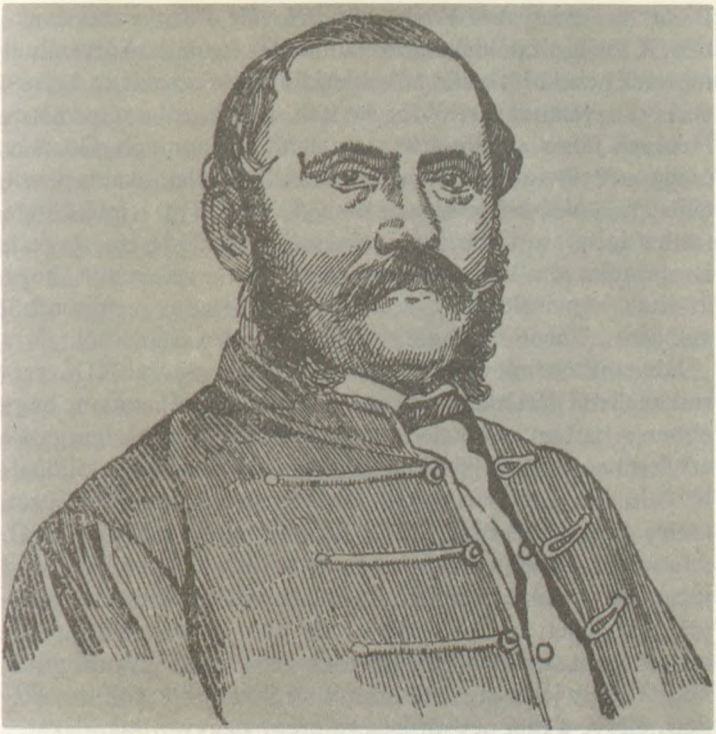

239

239. Kemény Zsigmond

Az alsón kívül a közép- és felsőfokú oktatást is számítva, mindössze Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed és Székelyudvarhely számíthatott ezerdiákos városnak. Idősb Szász Károly (1798—1853), az erdélyi szabadelvűek egyik vezetője, az enyedi kollégiumban Kemény Zsigmond tanára, ötvenezerre tette az értelmiség számát — ide sorolva a nemességet, a hivatalnokokat, a törvényhozás embereit s az oktatókat —, szemben a több mint kétmilliós népesség földmíves és iparos többségével.

A belső feltételeken kívül külső okokra is visszavezethető, hogy a XIX. század elején Erdély elmaradt a fejlődésben. A reformkori föllendülés elvont bizonyos szellemi erőket Erdélytől. Kulturális kezdeményezésekben egyáltalán nem volt hiány. Ruzitska György a kolozsvári konzervatórium átszervezése után például olyan hangversenyeket rendezett, melyeken polgárok és mágnások együtt játszották a bécsi klasszikusokat; a legkorábbi állandó színház — mint már említettük — Kolozsvárt nyílt meg 1821-ben, s itt aratott először sikert a *Bánk bán*, Katona József színműve. Az unitárius polihisztor, Brassai Sámuel (1800—1897) szerkesztette *Vasárnapi Újság* és a diákélet is a polgárosodást ösztönözte; Kőváry László (1820—1907) pedig eredményesen kísérletezett mind a mármár művészi igényű, mind az adatszerű országleírás megújításával *Székelyhonról* (1842), illetve *Erdélyország statisztikája* (1847) című könyvében. E törekvéseket azonban keresztezte Pest növekvő vonzereje. Nemcsak Barabás költözött át szülőhazájából, de később Kemény Zsigmond és ifjabb Szász Károly, a következő évtizedek vállalkozó szellemű fordítója is. Kolozsvár ugyan a harmadik helyen állt a könyvkiadásban, de óriási hátrányban volt Pest-Budához képest: míg a fővárosban 260 kiadvány hagyta el a nyomdát 1844-ben, addig Erdély központjában mindössze 22.

Nagyrészt politikai okokkal magyarázható, hogy Erdélyben viszonylag kevéssé érvényesült a reformkorra általában jellemző kulturális föllendülés. A szabadelvű ellenzék itt korántsem volt egységes, s a megosztottságot erősen kihasználta a bécsi udvar. Az 1834—1835-ben tartott diétán a szabadel-

vűek sérelmi ellenzékként tüntették föl magukat. „Nagyon helytelenül neveznek liberálisoknak — mondta Kemény Dénes báró —, nem ott állunk mi, hogy liberálisok lehessünk: azt kell nekünk akarnunk [...], hogy a fennálló törvény teljesüljön." Az óvatosság azonban célját tévesztette. A király követe félbeszakíttatta az örökváltságos érdekegyesítést sürgető Wesselényi Miklós bárónak (1796—1850) a törvénytelenségeket kifogásoló beszédét, három évvel később pedig az új uralkodó, V. Ferdinánd az udvarhű szász városba, Nagyszebenbe hívta össze a rendeket, s a Bethlen János gróf, illetve idősb Szász Károly vezette mérsékeltekkel kötött megállapodást.

Az erdélyi szabadelvű nemesség kétségkívül nehéz helyzetbe, két tűz közé került: nemcsak az udvarral, de a nemzetiségekkel is szemben találta magát. A kiegyezést a legszámosabb nemzetiséggel — melyre pedig Wesselényi is, Kemény Zsigmond is hajlott — meghiúsította az a tény, hogy a román nemzeti mozgalomban a Nicolae Maniu nagyszebeni főespere vezette irányzat győzött, mely történeti jogra hivatkozva egész Erdélyt követelte. Tovább súlyosbította a válságot, hogy az 1841—1843-as diéta idejére a szászok is szembefordultak a magyar szabadelvűekkel — nem ismervén föl saját érdekeiket. Míg a magyarok a szász—magyar ellentétet Bécs és a magyarság szembenállásaként értelmezték, addig a német kisebbség a szász polgár, magyar nemes, oláh jobbágy hármasságra hivatkozott. Kronstadt (Brassó) sajtója — legalábbis közvetve — a román önállósulási törekvést támogatta.

A nemzetiségi kérdés bonyolultságával is összefüggésbe lehet hozni, hogy az erdélyi liberalizmus általában mérsékeltebbnek mondható a magyarországinál. Egyéb okra is lehet azonban hivatkozni. Erdélyben a társadalom szerkezete más volt, mint Magyarországon. A parasztság középső rétege bizonyult a legerősebbnek, és a mágnások jövedelme közelebb állt a magyarországi közép-, mint a nagybirtokosokéhoz. Az első ténnyel függ össze, hogy az önellátó paraszti kézműipar olyan meghatározó elemmé vált Erdély életében, mint a Királyhágó másik oldalán soha. A második tény indokolja, hogy

kelni: egyfelől magyarázhatjuk azzal, hogy e gazdasági szempontú liberalizmusnak Magyarországon még hiányoztak a föltételei, másfelől viszont Széchenyi szemléletének egyes összetevőit — így a személyiség önmegvalósításába vetett hitét — már a szabadelvűség romantikus változatával is összefüggésbe hozhatjuk, s ennyiben a *Hitel* szerzőjét a John Stuart Mill által megfogalmazott erkölcsi indíttatású liberalizmus korai képviselőjének is nevezhetjük.

Annyi bizonyos, hogy a romantika tágabb fogalom, mint a klasszicizmus. A klasszicizmusra következő romantikus ellenhatás nemcsak a művészeteket, de a világképet is érintette. Így volt ez például Angliában, német földön s Franciaországban, a kérdés tehát csupán az, mennyiben érvényesült a romantika a magyar szellemi életben.

Kiindulópontként az 1848-as forradalom előtti évek legjelentősebb magyar festőjének, Barabásnak sorait idézzük 1843-ban tett londoni útjáról: „Egy alkalommal az akadémia tárlatán láttam két urat, a mint két képet összehasonlítgatnak. Az egyik kép Stanfieldtől, a másik Turnertől való. Az egyik így szólal meg: »Nézd Turnert, milyen szép meleg színei vannak és Stanfield milyen hideg.« — Meg nem állhattam, hogy oda ne szóljak: »A Stanfield alkotása gyönyörű szép kép, a Turneré pedig nem is kép, csak egy darab vászonnak a színekkel való betarkítása ész, értelem és gondolat nélkül. De másutt nincs olyan tárlat a világon, a hol ezt a képet tárlatra fogadnák. . .«"

Stanfieldet Ruskin is értékelte, s ma is számon tartják a művészettörténészek, de tengeri képein nyoma sincs azoknak az újításoknak, melyek Turner-t a romantika legnagyobb festői közé emelik. Mi több, Barabás kifogása tökéletesen összhangban van a romantika maradi bírálóinak véleményével: az értelemre hivatkozva utasítja el a képzelet szertelenségeit.

Milyen mértékben is beszélhetünk magyar romantikáról? A kérdést már csak azért sem egészen értelmetlen föltenni, mert a romantikáról szóló legfontosabb műveket külföldön írták, s a fogalom meghatározásakor nem vették figyelembe a

magyar kultúrát. Ezért két lehetőség közül választhatunk: vagy azt a fölfogást tesszük magunkévá, mely szerint romantika nincs, csakis romantikák léteznek, avagy egy nagy vonalakban készen kapott meghatározást próbálunk összhangba hozni bizonyos magyar jelenségekkel. Ha az első megoldást választanók, azzal érvelhetnénk, hogy a magyar nemzeti romantikának főleg olyan jellegzetességei vannak, amelyek elkülönítik más romantikáktól. Ez azonban lényegében fölöslegessé tenné magának a fogalomnak a használatát.

Noha természetesen lehet a forma klasszikus tagolásának romantikus megszüntetéséről beszélni a festészetben, az alaphang és az ötödik fok (domináns) közötti feszültségen és annak föloldásán alapuló szonáta-forma fölbontásáról a zenében, sőt általában a rendiség kereteit tagadó, öntörvényű, magát szerves képzéssel („Bildung") megvalósító személyiségnek, az én pátoszának („egotistical sublime") romantikus kultuszáról, a romantika meghatározásakor legtöbbször mégis az irodalomból szokás kiindulni. Magyarországon is létezett romantika a többi területen. Liszt messzire jutott a hangnemiség (tonalitás) megtagadásában, Széchenyi egyénisége megmagyarázhatatlan lenne a romantika fogalmának bevezetése nélkül, és még Barabás is elárult némi vonzalmat a festőiség romantikus fölfogása iránt, amikor a *Lago Maggiorét* (1834), a *Velence alkonyatkor*t (1834), a *Vezúv kitörését* (1835) vagy *A Kék barlang*ot (1835) festette. E jelenségekből azonban bajosan lehet a magyar kultúra egészére általánosítani. Liszt tevékenysége csak részben kapcsolható Magyarországhoz, Barabás arcképfestészetének már vajmi kevés köze van a Friedrich, Turner vagy Delacroix képviselte irányzathoz, a reformkor szellemi mozgalmait pedig aligha lehetne a romantikából származtatni. Magyar vonatkozásban tehát különösen indokolt, hogy az irodalmat tekintsük irányadónak a romantika szerepének, súlyának mérlegelésekor.

Az összehasonlító kutatás tekintélyes művelője, René Wellek szerint a képzelet, a természet és a jelkép (szimbólum), illetve a mítosz fogalma segíthet a romantika megértésében. Az alkotó, sőt jövendőmondó (profetikus) képzelet eszménye

ellentmond az utánzás (imitáció) klasszicista elveinek. Hasonló eltávolodást jelent a korábbiaktól az „alany és tárgy, én s nem én, tudatos és tudattalan kettősségének meghaladása", a „művészet és természet, nyelv és valóság kibékítése". A romantikus költő szerint „a természet nyelv is, jelképek rendszere". A mitikus világmagyarázat egyenesen következik abból, hogy a romantikus művész látnoknak, prófétának tekinti magát.

Nyilvánvaló, hogy a megnevezett tényezők közül mindegyik szerves előzményekre vezethető vissza, s így különkülön nem, csak összességükben, kölcsönhatásukban bizonyíthatják a romantika meglétét. Tekintettel arra, hogy ebben a formában is megtalálhatók a magyar kultúrában, úgy sejthetnők, hogy teljes az összhang az irányzat nyugat-európai formáival.

Elképzelhető azonban, hogy ha közelebbről vesszük szemügyre az angol, német, sőt francia romantikát, olyan elidegeníthetetlennek számító minőségeit is megtaláljuk az irányzatnak, amelyek egyáltalán nem vagy legalábbis sokkal csekélyebb mértékben s hangsúllyal fedezhetők föl a magyar kultúrában. Négy jelenségkört emelünk ki a kései XVIII. s a korai XIX. század művelődéstörténetéből.

Közülük az első mindjárt azt a meglehetősen fogas kérdést érinti, hogy mennyire írhatók a magyar romantika esetleges hiányosságai vagy legalábbis sajátszerűsége a gazdasági elmaradottság rovására. A fölvilágosult klasszicizmus általában a városi élet elkötelezettje volt, a romantika viszont a civilizálatlan vidékben kereste a festőit („picturesque"), a helyi szint („couleur locale"). A romantikára jellemző vallásos megújulás Isten teremtményeként ünnepelte a természetet, és emberi alkotásként bírálta a várost. Az *Émile* szerzője nyomán elidegenedéssel és egyformasággal azonosította a nagyvárosi életformát, miközben a vidékben látta az emberiség sokszínűségét adó helyi értékek sőt nemzetjellemek zálogát.

Bár valóban visszhangra találtak Magyarországon a genfi bölcselő némely eszméi, kultúrkritikájának fogadtatását óhatatlanul is módosította a nagyvárosi élet hiánya. Igaz ugyan,

hogy az 1810-es években Berzsenyi — bizonyos mértékig talán a klasszicistább hajlamú Kazinczy ösztönzésére — némileg szembefordult korábbi elégiáinak értékrendjével, aligha vonható azonban kétségbe, hogy a városi élet zajának s a közösségnek dicsérete őszintén vágyott célként szerepel a *Vitkovics Mihályhoz* (1815) írt episztolában. Ami a nyugat-európai romantikusok számára már elutasított valóság, a magyar költőnek még vágyálom. Wordsworth elidegenedésélményének megfelelőjét, a városban gyökerét vesztett lény nosztalgiáját az elvesztett bensőség iránt inkább majd a következő időszakban, a *Kertben* (1851) költőjénél, Aranynál kereshetjük.

Elképzelhető, hogy a városi élet megkésettségének is része volt abban, hogy a magyar romantika lassan és részlegesen bontakozott ki, és a népiesség, mely Wordsworth vagy Herder hazájában a romantika belső fejlődésének egyik — bár korántsem lényegtelen — összetevője volt, Magyarországon bizonyos mértékig a romantika ellenhatásaként, tehát később, az 1840-es években jelentkezett, és önálló irányzattá kívánt szerveződni. Akár jogos ez a föltevés, akár nem, a magyar romantika egy vonatkozásban szembeállítható a nyugat-európaival: majdnem teljesen hiányzik belőle a polgárellenes magatartás. Az átlagember színtelenségének bírálata ugyan nemcsak Petőfinél, de talán már Csokonainál is érzékelhető, ám *Az apostol* (1848) szelleme egyáltalán nem individualista: Szilveszter jövőbeli közösség érdekeiért száll síkra, ezért különbözik a jelenben élő átlagemberektől. A magyar irodalomban kevéssé ismert az a fajta anarchizmus, amely Rousseautól Thoreau-ig oly döntő szerepet játszott a nyugati romantikában.

A második kérdéskör is összefügg a magyar társadalom viszonylagos fejletlenségével, noha ezúttal már csakis közvetettebb kapcsolatról lehet szó. A romantika megjelenése általában bölcselet és szépirodalom rendkívüli közeledésével járt együtt. Mivel Magyarországon a XVIII—XIX. század fordulóján aligha beszélhetünk önálló filozófiáról, érthető, hogy a magyar kultúrából hiányzott a romantika egyik, ha nem

éppen legfontosabb ösztönzője. Talán ezzel is magyarázható Széchenyi életművének már-már központi szerepe a XIX. század első felének magyar művelődésében s egyben többarcúsága is: noha elsősorban politikai gondolkodó volt, lehetetlen kihagyni a romantikus irodalom történetéből, mint ahogyan azt sem hallgathatjuk el, hogy a korszak magyar értekezői közül talán ő jutott legközelebb ahhoz, hogy a romantikusokat nyugtalanító bölcseleti kérdésekkel foglalkozzék, anélkül, hogy valaha is eszébe jutott volna, hogy filozófiai rendszert próbáljon alkotni.

Harmadik helyen a lélektan féltudományos előzményeit lehet említeni. A fölvilágosodás két fontos irányzata: az angolszász empirizmus és a francia mechanikus materializmus viszonylag keveset tudott az emberi tudat működéséről, mivel a külvilág s a lélek viszonyát lényegében az előbbinek az utóbbira tett hatásával azonosította. E kifelé forduló érdeklődés egyoldalúságát próbálta ellensúlyozni az alkattan s a mesmerizmus.

Mesmernek a tudattalan mibenlétére vonatkozó föltevései a romantika kialakulásának fontos ösztönzői. Magyarországon Kölcsey ellenszenvvel viseltetett a svájci születésű orvosnak a mélylélektant megelőző tanai iránt. Noha túlzás lenne azt állítani, hogy két idevágó tanulmánya, a *Levelek a mesmerismusról* (1823) és *Az állati magnetismus nyomairól a régiségben* (1828) általában a romantika elutasítását képviseli, valószínű, hogy Kölcsey még az 1820-as években sem adta föl a XVIII. századtól örökölt racionalizmusát, s ebből a szempontból szembeállítható a német, angol s francia romantikusokkal, akiknél a képzelet újrafölfedezése az ösztönélet, a fantasztikum, a „surnaturel" kultuszával is együtt járt, s a lélek és a test karteziánus szétválasztását monista vitalizmus váltotta föl. Sőt, egy általánosabb föltevést is meg lehet kockáztatni. Míg a romantika jellegét meghatározó irodalmakban az irányzat képviselői sokat merítettek a misztikus hagyományokból — s ezúttal nemcsak Nyugat-Európára gondolhatunk, de még Oroszországra is —, magyar vonatkozásban alig lehet számolni ilyesfélével.

Ez a tény vezet el bennünket a nyugat-európai s a magyar romantika között fennálló negyedik alapvető különbséghez. Ahol korán jelent meg a romantika, általában vallásos megújulást is hozott magával. Magyarországon a XIX. század inkább mélypontot jelentett ezen a területen. A XVIII. századi előzmények ugyan ösztönzést adhattak volna a vallásos élmény újraértékeléséhez, ám a továbbiakban kevés jel mutatott hasonló irányba. Feltűnő különbség ez, hiszen olyannyira különböző szerzőknek a munkássága kapcsolódott a vallás átértelmezéséhez, mint Blake, Novalis vagy akár Hugo — hogy csak néhányat említsünk a nagyok közül.

A magyar hittudomány meglehetősen alacsony szintű volt a XIX. században, és az irodalom is kevés nyomát mutatta a vallásos ihlet újrafölfedezésének. Hivatkozhatnánk ugyan arra, hogy az írók jelentős része protestáns volt, ám ez sánta érv lenne, hiszen egyfelől az angolszászok, sőt a németek többsége sem volt katolikus, másrészt nehéz lenne mély vallásos élményt kimutatni a katolikus Vörösmartynál. Talán egyedül Széchenyi jöhet számításba, de az ő gondolatai a vallásról rendkívül ellentmondóak: hol mélyen hívőnek mutatta magát, hol pusztán a szokással azonosította a vallást, a felvilágosodás észelvű s gyakorlatias gondolkodóival egyetértésben — mint például a Metternichnek 1825-ben írt s „meine Beichte"-nek nevezett emlékiratában, amelyben azt állította: ha töröknek születik, éppoly lelkiismeretesen mossa meg ötször napjában a lábát, mint amilyen pontosan jár vasárnaponként a templomba.

Lehet természetesen azzal érvelni, hogy e megjegyzés a romantika történetiség-kultuszával, a kulturális viszonylagosságnak azzal a gondolatával is összefüggésbe hozható, melyet Herder oly hatásosan fogalmazott meg, s mely Kölcsey legjelentősebb tanulmányától, a *Nemzeti hagyományok*tól Erdélyin, a népiességet a harmincas évek végétől népdalok közreadásával és utánzásával kezdeményező Kriza Jánoson (1812—1875), majd e stílusirányt magas szintre emelő Petőfin át a magyarok naiv eposzát kereső Arany Jánosig, sőt még később is oly gyakran vált a nemzeti kultúra függetlenségét

más és a regény műfaját társító korai műve, *A karthausi* (1839—1841) után Eötvös József báró (1813—1871) már eltávolodott a romantikától, s az 1847-ben kiadott *Gyulai Pál*t, Kemény Zsigmond első teljes egészében ránk maradt elbeszélő prózai alkotását megelőzően hiába keresnénk olyan művet, mely kísérletet tenne arra, hogy a különböző nyelvek párbeszédét magában foglaló költői műfaj rangjára emelje a regényt — a Friedrich Schlegel által megfogalmazott új eszmény jegyében. A Solger és mások munkáiban elméletileg is kidolgozott romantikus iróniának — amely nem a védekezés eszköze, de végtelen s teljes tagadólagosság — ugyanezt a regényt nem számítva leginkább Széchenyi naplójában vannak nyomai, például azokban a részekben, melyek egymást kizáró szerepekként láttatják életét.

Nem sokkal mondható tágabb érvényűnek a romantika a verses költészetben. Vörösmarty fejlődéstörténeti jelentősége nemcsak életművének súlya miatt nagyobb Csokonaiénál avagy Berzsenyiénél. Míg a XVIII—XIX. század fordulóján a két legfontosabb költőt egy sor kisebb tehetség vette körül — akik ha szerényebb mértékben is, de éppoly egyértelműen mutattak a romantika irányába, mint *A magánossághoz* költője, ki a *Szentivánéji álm*ot idézvén a semmiből világokat teremtő képzeletet azonosította a költői tevékenységgel vagy *A közelítő tél* s a *Levéltöredék barátnémhoz* szerzője, ki olykor már inkább megalkotta, mintsem alkalmazta a metaforát —, addig Czuczor Gergely (1800—1866), Garay János (1812—1853) vagy akár Bajza versei nem egyszerűen kisebb tehetségről vallanak, mint Vörösmarty, sőt Kisfaludy Sándor vagy akár Dayka költészete, de stílusukat is egy világ választja el *A Délsziget* (1826) című epikus töredék vagy *Az emberek* (1846) című lírai vers eredetiségétől.

Talán úgy is fogalmazhatnánk: a reformkor közköltészetét nehéz lenne romantikusnak nevezni. Garaytól s Czuczortól éppoly távol állt a romantikus történelembölcselet, mint a látomásos szerkesztés. Említettük, hogy nemigen lehet mélyebb vallásos ösztönzésről tanúskodó művet találni Vörösmartynál — *A szegény asszony könyve* (1847) végül is nem

tekinthető jellemző alkotásnak —, hiba lenne viszont elhallgatni, hogy az *Előszó*ban (1850) éppúgy biblikus a nyelv, mint Madách némely lírai kísérletében, a *Magyarvár* (1830) című, szintén töredékben maradt elbeszélő költemény pedig alighanem egy föltételezett magyar ősvallás keresésének az emléke. A kisebb költőknél viszont nyomát sem igen lelhetjük hasonlónak, nyelvük sokkal inkább a korábbi stíluseszményhez igazodik. Talán a nyugat-európai romantika hiányos befogadásával függ össze e tény. Széchenyit s Keményt leszámítva nehéz találni olyan szerzőt, aki érzékelte volna a német romantika igazi jelentőségét. Nemcsak Blake, de Wordsworth és Coleridge ugyanúgy visszhangtalan maradt, mint Turner. Az angol romantikát a köztudatban jobbára Scott és Byron képviselte, vagyis két olyan szerző, aki nem egészen alaptalanul érezte magát közelebb Drydenhez és Pope-hoz, mint a romantikához.

Ha történeti magyarázatot keresünk erre az egyoldalúságra, talán érdemes fölidéznünk, hogy a rendet, tekintélyt, szabályosságot, érthetőséget, időtlen egyetemességet hirdető klaszszicizmust 1800 körül a hódító Franciaország kultúrájával lehetett társítani. Mi több, az előítéletek ellen küzdő fölvilágosodás a legfejlettebb országokban nagy s jól ismert középkori kultúra ellen fordulhatott, nálunk viszont nemigen létezett ilyen megtagadható hagyomány. Azért is jelenhetett meg Magyarországon viszonylag korán, már a XVIII. század végén nosztalgia a múlt iránt — például Ányosnál — vagy az eredetiség igénye — Kármánnál —, mert e romantikát előkészítő vonások egybefonódtak a nemzeti önállóság ügyével. A Kazinczy által olykor elvben hirdetett klasszicizmus a gyakorlatban kevéssé valósult meg: ő maga nem volt kiemelkedő versíró tehetség, Virág Benedek (1754—1830) ódaköltészete Berzsenyiéhez képest inkább csak fejlődéstörténeti jelentőségű, Vitkovics Mihály (1778—1829) munkássága jórészt a szerb és a magyar nyelvű költészet közötti kapcsolat biztosítására korlátozódott, Ungvárnémeti Tóth László 1816-ban megjelent magyar nyelvű verseskötete pedig meglehetősen visszhangtalan maradt. Berzsenyi 1808 után írt episztoláinak

eszmetörténeti súlya aligha kárpótol az előző évekből származó elégiák művészi erényeiért — ezek világképe pedig nem egészen felel meg a fölvilágosodás szellemének.

Míg Angliában s Franciaországban a XVII—XVIII. században egységes stílusként valósult meg a klasszicizmus, addig Magyarországon inkább visszatérő hiányérzetként hagyományozódott a XIX. századra. Talán ennek is része lehetett abban, hogy Vörösmarty újításai viszonylag elszigeteltek maradtak. Mesedrámája, a *Csongor és Tünde* (1831) lényegében magányos remekmű, évtizedekig nem akadt folytatóra, legnagyobb lírai versei közül *Az emberek* (1846) az *Előszó* s *A vén cigány* (1854) már azután készült, hogy a közköltészet a népiességhez igazodott.

Ebben a negyvenes években uralkodó stílusban a romantika egyes elemei ötvöződtek a történeti értelemben vett realizmussal. Mivel jellegzetes műfaja az életkép, lehetetlen kizárnunk a festészet és a sokszorosított kőnyomat (litográfia) hatását — *Vándorélet* című, viszonylag korai, 1844-es versét Petőfi Sándor (1823—1849) bevallottan Barabás rajzának sugallatára írta. Az ő életművének persze csak egy része tartozik ide; az elveszett idő visszasóvárgásának s az önkeresésnek költeménye, a *Tündérálom* (1846) például egyértelműen Vörösmarty méltó folytatójának, a *Felhők* (1846) a töredékszerű romantikus epigramma rendkívül eredeti művészének mutatja, a *János vitéz* (1844) is sokat köszönhet a romantika mesekultuszának, *A puszta télen* (1848) látomása is a zord szépség eszményének jegyében fogant, sőt még olyan leíró költeményében is érezhető a romantikus nosztalgia, mint a *Kis-Kunság* (1848). Ami pedig Arany Jánost (1817—1882) illeti — ki az 1836-ban megalakult Kisfaludy Társaság pályázatát nyerte el első hosszabb művével —, noha a reformkor politikai küzdelmeinek szatírája, *Az elveszett alkotmány* (1845) sok életképszerű részletet tartalmaz, a *Toldi* (1846) pedig az érdekegyesítés jegyében írt népies elbeszélő költemény, már a következő művek némelyikében érezni lehet, hogy a népiesség számára sem volt több fejlődési szakasznál. *A rab gólya* (1847) s a *Toldi estéje* (1848) előre vetíti azt az elégikus késő

240

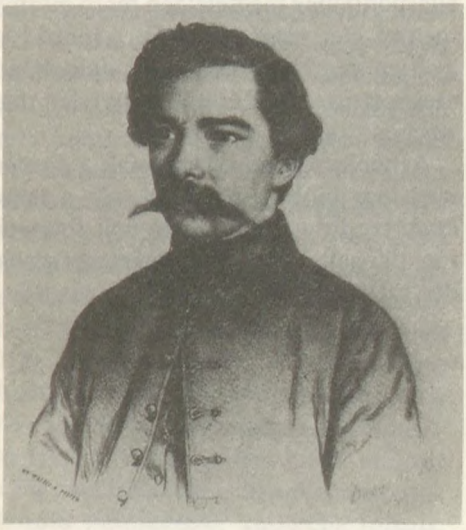

241

240. Petőfi Sándor

241. Arany János

romantikát, mely a következő időszakban hamisítatlanul egyéni hangnemet ad majd Arany lírájának.

A népiesség tehát az 1840-es években írt műveknek is csak egy részére jellemző. Előzményei közismerten messze ágaznak a magyar kultúrában. Faludi kezdeményezése után a népies életképszerűség fontos szerepet játszott a késő barokkban, a XVIII. század végének értékőrző íróinál, így Gvadányinál s Dugonicsnál, Csokonai s barátja, Fazekas Mihály (1766—1828) pedig népies helyzetdallal is kísérletezett, sőt hosszabb költeményben — a *Dorottyá*ban, illetve a *Lúdas Matyi*ban (1804) — is juttatott szerepet az életképnek. Kölcsey, sőt Vörösmarty is írt népdalutánzatot, és Kisfaludy Károly (1788—1830) is, aki egyúttal vígjátékaiban és szatirikus-humoros novelláiban is érvényre juttatta az életképszerűséget. Az 1840-es évtized népiessége nem egyéb, mint korábban elszórtabban jelentkezett törekvések irányzattá szerveződése. A határozott föllépést az érdekegyesítés szabadelvű programja indokolta. E politikai célkitűzés hatására távolodott el Eötvös a romantikától, s közeledett az életképszerű betétekkel társított példázat műfajához, amikor centralista álláspontjának megfelelően maró gúnnyal készített körképet a megyei élet visszaéléseiről, a jobbágyok nyomoráról, a kegyetlen végrehajtásról, a hivatalnokok önkényeskedéséről, a megvesztegetésről és a törvénytelen tisztújításról *A falu jegyzőjé*ben (1845).

A népiesség tehát nemcsak a verses költészetben, de az irodalom többi műfajában, sőt a kultúra más területein is érvényre jutott. Egyszerre volt folytatása s ellenhatása a romantikának, s ennyiben lezárt egy szakaszt a magyar művelődés történetében.

A ROMANTIKÁTÓL A POZITIVIZMUSON ÁT AZ AVANTGARDE-IG (1849—1919)

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA (1849—1867)

A polgári forradalom leveretése 1849-ben kétségkívül választóvonalat jelent a magyar történelemben. Kérdés, elmondhatjuk-e ugyanezt a kultúráról. Annyiban igen, hogy az értelmiség fejlődése megtorpant. Nagy volt a veszteség: sokan külső vagy belső száműzetésbe kényszerültek, az intézmények adta keretek pedig lényegesen szűkebbé váltak. Másfelől viszont az is igaz, hogy a reformkorban alkotni kezdő nagy egyéniségek közül Eötvös, Kemény Zsigmond, Arany János és Madách ekkor alkotta legjelentősebb műveit, és a pozitivizmus hatására gyors fejlődésnek indultak a természettudományok. A korszakra jellemző szemle jellegű folyóirat még szerves egységben tartotta a humán és reál értelmiséget, vagyis ekkor még nem beszélhetünk a két kultúra szembenállásáról, mely később — s úgyszólván napjainkig — a szellemi élet kerékkötője lett. Csengery Antal 1857-ben megindított *Budapesti Szemléje* rendkívül magas szintű esszéírást teremtett. Igaz, e folyóirat csupán viszonylag szűk értelmiségi kör igényeit szolgálta, s bajosan leplezhette a kultúra rétegszerű megosztottságát. Az ország lakosságának többségét még aligha lehetett szellemileg felnőttnek tekinteni. Amikor Ferenc József császár Ausztria 1859-es olaszországi veresége után kénytelen volt lazítani az önkényuralmon, az intézmények viszonylagos fölszabadulása hamar megmutatta a magas és a népszerű kultúra feszültségét. Az országos lelkesedés hatására Nagykőrösről Pestre költöző Arany János hiába indított 1860-ban *Szépirodalmi Figyelő*, majd 1863-ban *Koszorú* címmel folyóiratot, vállalkozása mindkétszer kudarcba fulladt,

mert a korszerű szellemi tájékoztatásra még nem volt tömeges igény. Miközben egyesek — Eötvöstől a politikus és Balkán-szakértő Kállay Béniig — John Stuart Mill önfejlesztést és parlamenti demokráciát sürgető, erkölcsi indíttatású szabadelvűségét hirdették, mások — a nemzeti önrendelkezés semmibevételét tapasztalva a Világos utáni évtizedben — az értékőrzést tartották az egyedüli célnak, és csakis a nemzeti hagyományok fönntartásán fáradoztak.

A befelé forduló s a múltra figyelő értékőrzés indokoltsága az 1867-es kiegyezés után ha nem is szűnt meg, mindenesetre erősen csökkent, ám a körülmények javulásával egy időben súlyos veszteséggel is számolni kell a kultúrában: a reformkori nemzedék lassanként kihalt, az önkényuralom mostoha időszakának hatása pedig ekkorra vált kézzelfoghatóvá a szellemi utánpótlásban. Sok területen a századvégig, vagyis a következő nemzedékig kellett várni jelentős kezdeményezésekre. Ez is indokolja, hogy az 1849 és 1919 közötti hét évtizedet legalább három szakaszra osszuk.

Közülük az elsőt, a forradalom leveretését követő másfél évtizedet feltűnő ellentmondás jellemzi: egyfelől zord körülményekről, másfelől viszont nagy szellemi teljesítményekről kell tudomást vennünk. A sanyarú föltételeket elsősorban az intézmények kényszerű korlátozottsága okozta. Az Akadémia tagjainak sorából törölték az elítélteket és a száműzetésben élőket. 1858-ig nagygyűlésre sem kerülhetett sor, csakis zárt körű vagy osztályülésekre, ahol összesen nyolc főnyi hallgatóság jelenhetett meg. 1854-ben a kormányzat bekérte az alapszabályokat, de csak négy év múlva döntött módosításukról. Az elnök kinevezését az uralkodónak, a tisztviselőkét a polgári s katonai kormányzónak tartotta fönn, s a követelmények közül törölte a tudományoknak magyar nyelven művelését. Deák hiába tiltakozott e határozat ellen, Széchenyi hasztalan fenyegetőzött azzal, hogy megvonja alapítványa kamatainak folyósítását. Dessewffy Emil gróf, a maradi elnök még az igazgatótanács ülésén sem merte fölolvasni az Akadémia alapítójának levelét, és elfogadta a módosítást. Az 1858 végén tartott közgyűléssel mégis olyan folyamat vette kezdetét,

amely a szabadelvűeknek kedvezett. 1861-ben az irodalmár Toldy Ferenc helyett a száműzetésből 1855-ben hazatért kiváló történész, a centralista Szalay László, majd az ő halála után, 1864-ben Arany János lett a titkár. Folyóiratok kiadása, emlékünnepségek szervezése, pályázatok kiírása és gyűjtések elindítása jelezte, hogy a magyar tudományos élet vezető intézménye fokozatosan újra visszatért sokoldalú tevékenységéhez.

A társadalomtudományok másik szervezete, az 1836-ban alapított Kisfaludy Társaság szintén 1858-ban kezdte újra a munkát. 1860-ban az elnök, Eötvös mellé Arany került titkárnak. Ez a kinevezés tette lehetővé, hogy a költő föladja nagykőrösi tanári állását, és a fővárosba költözzék. Noha Arany kezdeményezése nem járt sikerrel — folyóirata, a *Szépirodalmi Figyelő*, az igazat megvallva még nyugat-európai mércével mérve is túlzottan magas színvonala miatt bizonyult rövid életűnek —, a fordítói munka föllendítésében a Társaság már folytonosságot tudott teremteni: az 1864-ben indított Shakespeare-kiadás például maradéktalan siker lett.

Harmadik intézmény is szolgálta a társadalomtudományok fejlődését: az 1848-ban alapított katolikus könyvkiadó, amely 1852-től Szent István Társulat néven bocsátotta ki termékeit, igen nagy példányszámban. Sőt, az évtized végére Erdélyben is megkezdődött a tudományos törekvések központosítása. Mikó Imre gróf (1805—1876), a kiváló történész, aki 1855 és 1858 között *Erdélyi történelmi adatok* címmel háromkötetes forráskiadványt jelentetett meg Kolozsvárt, 1859-ben saját elnöklevétel létrehozta az Erdélyi Múzeum Egyletet.

A látszat tehát azt mutatja, hogy az 1850-es évek végére helyreállt a magyar társadalomtudományok tevékenysége. A valóságban az évtizedes késés úgyszólván behozhatatlan hátrányt jelentett a természettudományokhoz képest. A légkör egyébként sem kedvezett a társadalomtudományoknak. A levert forradalmak után Európa-szerte uralkodó irányzattá vált a korábban csak időről időre s inkább helyi érvényű törekvésként jelentkező pozitivizmus. A metafizikaellenesség terjedésével kétségessé vált, hogy létezik különbség jelenség és lé-

nyeg között, sőt az általános elvonatkoztatások iránt is nőtt a bizalmatlanság. A pontosnak vagy keménynek tekintett természettudományok váltak mércévé. Elterjedt a föltevés, hogy minden tudománynak ugyanaz a módszere, illetve hogy az értékítéleteket vagy normatív állításokat nem lehet elfogadni ismereteknek. E korszellemet is föl tudták használni a Bach-korszak hivatalos politikusai, amikor a nemzeti ellenállás megtörésére — érthető módon — elsősorban a társadalomtudósok munkáját igyekeztek megakadályozni. Az empirikus vizsgálódást sokkal kevésbé érezték veszélyesnek az önkényuralom fönntartói — ezért folytathatta az 1841-ben alakult Természettudományi Társulat már 1850-től tevékenységét, s válhatott Semmelweiss Ignác (1818—1865), a gyermekágyi láz okának földerítője 1855-ben a szülészet tanárává a pesti egyetemen. Más kérdés, hogy a technikai haladás lassú üteme határt szabott a kutatásnak. Jellemző, hogy Jedlik Ányos ugyan 1861-ben elkészítette a világ első dinamóját, de a pesti egyetem fizikai szertárában helyezte el találmányát, mivel a hazai ipar elmaradottsága miatt nem gondolhatott alkalmazására. Egyes esetekben azonban a föltaláló szerencsére tőkés vállalkozásba is fogott, s az elvi kezdeményezés így közvetlenül megvalósulhatott a gyakorlatban. A Svájcból Magyarországra került vasöntő, Ganz Ábrahám (1815—1867) 1854-ben kéregöntésű vasúti kerekeket készített, és ezek olyan jól beváltak, hogy öntőműhelyét kitűnően jövedelmező, sőt nemzetközi hírű gyárrá tudta fejleszteni.

Ha tekintetbe vesszük a mostoha intézményes kereteket, különösen meglepő, hogy az ötvenes évek több szempontból is gazdagabb kultúrát teremtett, mint a következő évtizedek. Csengery Antal tizenkét politikai jellemrajzból álló kötetet adott ki *Magyar szónokok és statusférfiak* (1851) címmel, mely Kossuthot leszámítva a reformkor összes jelentős szónokát fölidézte. Ebben a gyűjteményben jelent meg az a két portré, amely máig a műfaj hazai csúcsának számít: *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchenyi István* — mindkettő Kemény Zsigmond tollából. Eötvös 1851-ben és 1854-ben jelentette meg *Der Einfluß der herrschenden Ideen des XIX. Jahrhunderts auf*

242. Semmelweis Ignác

243. A korszak egyik legkedveltebb sajtótermékének, a Vasárnapi Ujságnak a fejléce 1883-ból

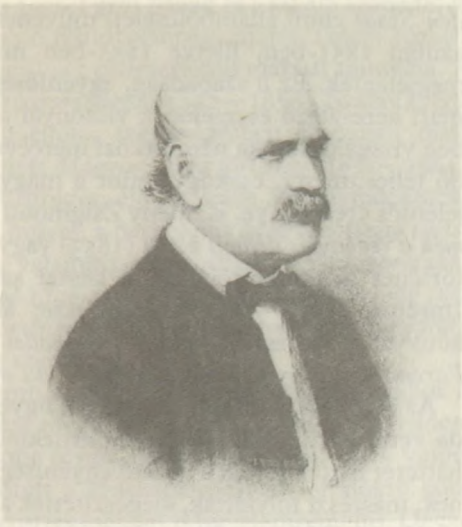

242

243

den Staat című államtudományi műnek két kötetét, melyek azután 1851-ben, illetve 1855-ben magyar fordításban is megjelentek. Ez a szabadság, egyenlőség és nemzetiség egymást keresztező eszméjének viszonyát a maga összetettségében vizsgáló munka nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő teljesítmény, csakúgy, mint a magyar műfajelmélet első jelentős eredménye, Kemény Zsigmond cikksorozata, az *Eszmék a regény és dráma körül* (1853) vagy a magyar művészettörténet megteremtőjének, a kassai születésű Henszlmann Imrének (1813—1888) az építészet alaptörvényeit taglaló könyve, a Párizsban kiadott *Méthodes des proportions dans l'architecture égyptienne, dorique et du moyen-âge* (1860).

Az élvonalat a kisebb tehetségek figyelemreméltó derékhada vette körül, akik sokoldalú érdeklődésük révén egyrészt hátteret biztosítottak a vezető egyéniségek kezdeményezéseinek, másrészt folytatták, kiegészítették azokat. A dési születésű Jánosi Ferenc (1819—1879), Nagykőrösön Arany tanártársa, például már 1860-ban írt *A fajok eredetéről* a Csengery szerkesztette *Budapesti Szemlé*ben, a kiegyezés évében pedig lefordította John Stuart Mill könyvét, *A képviseleti kormány*t, sőt, nemzetközi politikai dokumentumokat is közreadott *Alkotmányok gyűjteménye* címmel. Hozzá hasonlóan az enyedi kollégium neveltje és 1848-as honvéd volt Barabás Miklós későbbi veje, Szegedy-Maszák Hugó (1831—1916), az 1850-ben indított, 1855 és 1869 között egyetlen kisebb megszakítással Kemény Zsigmond szerkesztette *Pesti Napló* és az 1854-ben alapított képes hetilap, a *Vasárnapi Újság* munkatársa, ki 1864-ben *Magyar Képzőművész*, majd 1868-ban *Műcsarnok* címmel indított szaklapot, 1880-ban pedig Egyesy Gézával a Magyar Távirati Irodát alapította.

A forradalom leverését követő önkényuralom kétségbe vonta a magyar kultúra folytonosságát. A közérdeklődés ezért érthetően a hagyományőrzés felé fordult. Nagy történetírói vállalkozások születtek ennek az eszménynek a jegyében: egy sor forráskiadvány — köztük a jórészt XVII. századi Erdély emlékiratíróinak Szalay László, Kemény Zsigmond és mások által sajtó alá rendezett munkáinak közrebocsátása —, a fölvi-

lágosodás kori Teleki József gróf fiának és a kiváló szabadelvű politikus, Teleki László féltestvérének, ifjabb Teleki Józsefnek (1790—1855) végül is befejezetlenül maradt munkája, *A Hunyadiak kora Magyarországon* (1852—1856), Szalay Lászlónak Rákóczi koráig eljutó, száműzetésben elkezdett, majd 1855-től Pesten folytatott *Magyarország története* (1851—1864), sőt még az 1867-ig külföldön élő Horváth Mihálynak szabadelvű szellemben írt művei, a hatkötetes *Magyarország történelme* (1860—1863), valamint a *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig* (1864) és a *Magyarország függetlenségi harcának története* (1865) című egyenként háromkötetnyi munkái is ide számíthatók.

A magyar irodalomtudomány története szempontjából is sorsdöntő a kiegyezést megelőző másfél évtized. Alighanem ekkor alakult ki először olyan erős másodvonal, mely valódi folytonosságot teremtett a kritikában. Olyan bírálókra gondolhatunk itt, mint a történészként is figyelemreméltó, Déván született Salamon Ferenc (1825—1892), Enyeden idősb Szász Károly tanítványa, 1848-ban honvéd, majd Nagykőrösön Arany tanártársa, aki a *Pesti Napló*ban, a *Budapesti Szemlé*ben, valamint Arany folyóirataiban közölte tanulmányait, s főként a népiesség elméletírójaként vált ismertté, vagy az eperjesi német polgárságból származó Greguss Ágost (1825—1882), akinek *A balladáról* (1865) írt könyve máig alapmunkának számít.

Való igaz, hogy az élvonal egyes képviselőinél az értékek egymás rovására érvényesültek — a remek stílusérzékű és (legalábbis pályája első évtizedeiben) kérlelhetetlenül szigorú Gyulai Pál (1826—1909) erőssége inkább a gyakorlati kritika volt, idősebb pályatársainak, Erdélyi Jánosnak viszont az elméleti igény érvényesítése —, a két legnagyobbnál azonban az elemző készség tökéletes összangban volt a fogalomteremtéssel. Arany János bírálataiban mintaszerű szövegelemzőnek bizonyult, *A magyar nemzeti vers-idomról* (1856) írt tanulmányával a generatív verstan fejlődését segítette elő, *Zrínyi és Tasso* (1859) viszonyáról fölolvasott akadémiai székfoglalójával az összehasonlító irodalomtudomány magyar hagyomá-

nyát teremtette meg. Kemény Zsigmond pedig nemcsak a műfajelméletnek, de a Kisfaludy Társaság számára készített, *Vörösmarty emlékezete* (1864) című előadásával a tragikum értelmezésének, sőt *Élet és irodalom* (1852—1853) című cikksorozatával — a pozitivizmus ösztönzésére — a művek és a közönség kapcsolatát elemző irodalomszociológiai kutatásnak is alapvető kezdeményezője volt.

A romantika és a pozitivizmus viszonyát ahhoz hasonlóan lehet elképzelnünk, ahogy az előző korszaknál a fölvilágosodás és a romantika kapcsolatát. A pozitivisták olykor kemény bírálatban részesítették a romantika örököseit. Tulajdonképpen így is értelmezhető az, ahogyan Ipolyi Arnold (1823—1886) *Magyar mythologiá*ról (1854) szóló könyvét Csengery Antal (1822—1880) ízeire szedte *A magyar mythologia kérdésének bíráló fejtegetése, tekintettel Ipolyi munkájára* (1855) című dolgozatában. Hasonló szembenállást a szépirodalomban is lehet találni. Ha korábban három szakaszt próbáltunk megkülönböztetni a magyar romantika fejlődésében: az előzményeket, a kibontakozását és a népiességét, negyedik állomásként kifejezetten a romantika s a pozitivizmus küzdelméről beszélhetünk. Madách Imre (1823—1864) fő műve, *Az ember tragédiája* (1859—1860) egyfelől a romantikus drámai költemény betetőzése, másrészt Ádám és Lucifer párharcával a romantikus liberalizmus és a pozitivista determinizmus közötti feszültséget is kifejezi. Madách enciklopédikus műve mellett a romantika két jelentős továbbfejlesztési kísérletével is számolhatunk. Egyiket sem könnyű minősíteni; mindkettő erősen összetett. Kemény Zsigmond előbb eldöntetlen vagylagosságként állította szembe a romantika voluntarizmusát a szabad akarat pozitivista tagadásával *Két boldog* (1852) című példázatos novellájában. Az *Alhikmet, a vén törpe* (1853) című, hasonló terjedelmű történetében Hoffmann hagyományához kapcsolódott, és a fantasztikus, meseszerű álmot a tudattalan kifejezésére használta. *Ködképek a kedély láthatárán* (1853) című beszélyfüzérében pedig a romantikus kísérletezés szellemében bontotta föl az időrendet. Ezután felerősödött a pozitivista ösztönzés szépírói tevékenységében.

244

244. Zichy Mihály: Az ember tragédiája. Illusztráció Madách Imre drámájához, 1880-as évek vége

Megőrizve a romantika neurofiziológiai érdeklődését, úgy fejlődött a realizmus irányában, hogy egyszersmind a lélektani regény megteremtőjévé vált. A *Ködképek*ben az erőszakos népboldogítónak, az *Özvegy és leányá*ban (1855—1857) a vakbuzgónak, *A rajongók*ban (1855—1859) a fanatizált tömegnek, végül a *Zord idő*ben (1857—1862) annak a hódítónak az észjárásáról adott félelmetes látleletet, aki azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy a meghódított érdekét szolgálja a leigázással. E mélyen politikai regények az alkotó művész válaszai az önkényuralom által fölszínre hozott kérdésekre, egyben kísérletek a prózaírás két, XIX. századi irányzatának egyeztetésére. A szenvedély egyszerre számít értéknek és fogyatékosságnak az ő világában, olyan látószögnek megfelelően, amelyből nézve mind a romantika, mind a realizmus önmagában fogyatékosnak látszik, s amely szerint Sterne s Hoffmann számít követendő példának és a *Kopár ház* szerzője, nem pedig a fiatal Boz-Dickens, a színvonalas mulattató.

Arany János vállalkozása is egyszerre mutat vissza s előre. Klasszicizál, amennyiben a szó legnemesebb értelmében újrakölt, pontosabban rájátszásszerűen idézi korábbi költők szövegeit. *A lejtőn* (1852—1857) című lírai versét például Kisfaludy Sándor *Gyula szerelme* című regéjéből vett szövegfoszlánnyal kezdi s a *Hamlet*ből kölcsönzött másik töredékkel fejezi be. Ferenc József 1857-es budai látogatásakor elhárítja az ünneplő vers megírását, helyette Thomas Gray XVIII. századi angol költőnek egy szövegét költi át *A walesi bárdok* címmel. A minta követését azonban mindig a múlt megteremtésének romantikus célja keresztezi — ennek a kettős szándéknak megvalósítása a *Buda halála* (1864), a tervezett hun trilógia elkészült része. Keményhez hasonlóan őt is vonzzák a romantika által előtérbe állított esztétikai minőségek. *A nagyidai cigányok* (1851) című négyénekes hőskölteményében a vígeposz megszokott hangnemét a groteszk elem módosítja: olyan torzképet kapunk az 1848—1849-es küzdelemről, melyre a keserűség nyomja rá bélyegét. Arany gyakran folyamodik a lételméleti értelemben vett, azaz nemcsak kifelé, de befelé is irányuló romantikus iróniához — *Bolond Istók* című,

befejezetlenül maradt önéletrajzi költeménye is ezt tanúsítja, melynek első éneke 1850-ben, a második 1873-ban készült. Az irónia voltaképpen eszköz a tárgyiasság elérésére, amely Aranynak a lírában is fő törekvése. Ezért újítja föl a ballada kissé már avult, de epikai, sőt drámai összetevői miatt az élményköltészetnél tárgyiasabb műfaját. Az *Ágnes asszony* (1853) vagy *Zács Klára* (1855) története ugyanúgy a szabad akarat s a determinizmus nagy kérdését veti föl, mint Kemény regényei. A tárgyiasság azonban nemcsak vissza, de előre is mutat: a kimondatlan hangsúlyozásával némileg már a szimbolizmust előlegezi, a drámai monológ megteremtésével pedig a fejlődés új irányát mutatta meg — például egyik legszebb versében, *Az örök zsidó*ban (1860).

Igaz, a három legnagyobb műveit leszámítva kevés elsőrangú alkotással dicsekedhet az ötvenes—hatvanas évek szépirodalma. Talán csak Gyulai Pál kisregénye, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857) kivétel, mely az öregedő Radnóthy Elek sorsával arról ad megindító képet, hogy mennyire idegennek érzi magát a reformkorban liberálisnak indult magyar köznemes az ötvenes évek osztrák önkényuralmában. Ettől a nem nagyigényű, de szépen megformált, bensőséges atmoszférájú alkotástól eltekintve inkább csak néhány olyan próbálkozásról adhatunk számot, mely majd az 1870-es években teljesedik ki. Vajda János (1827—1897) ekkor írt lírai ciklusai — a *Sirámok* (1854), a *Szerelem átka* (1855) s a *Gina emléke* (1856) — még igen egyenetlenek, s csak egyes részleteikkel előlegzik meg később írt legszebb verseit. Röpiratai, az *Önbírálat* s a *Polgárosodás* (mindkettő Arisztidesz néven jelent meg 1862-ben) ugyan nem érdektelenek, de szerzőjük későbbi, hevesen Bécs-ellenes függetlenségi magatartásával ellentétes álláspontot tükröznek: a nemesség parlagiságára hivatkozva, a korszerű művelődés érdekében megegyezést sürgetnek Ausztriával.

Egészében véve elit- s tömegirodalom feszültsége jellemző a kiegyezés előtti korszak irodalmára. Madách történelemből-cseleti ihletésű fő műve a népszínművel, e zenés műfaj mesterkélt életképszerűségével áll szemben, Arany iróniával és

elégikummal telített utóromantikus lírája a Petőfi-utánérzők — így például Ferenc József 1857-es budai látogatásakor a fölkérésnek eleget tevő Lisznyai Kálmán — olcsó népiességével vagy legalábbis Tompa Mihály (1817—1868) biedermeier hangnemű, románcos vagy allegorizáló verseivel. A szépprózában pedig Kemény összetett lélekrajza és tragikumfölfogása a rendkívüli tehetségű, de nem eléggé nagy belső kultúrájú Jókai Mór (1825—1904) meseszerű formulákból építkező, egysíkú jellemzésével, jónak és rossznak bonyolítatlanul egyszerű szembeállításával.

Jókai egyszerre tekinthető a népiesség és a romantika örökösének. Anekdotikus regényeinek — így mindenekelőtt az *Egy magyar nábob*nak (1853) — bensőségesen életképszerű betétei mellett alighanem az önkényuralom elején, még Sajó álnéven kiadott látomásos novelláival, így a *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* (1850) és az *Egy bujdosó naplója* (1851) című gyűjteménnyel alkotta művészete legjavát. Hosszabb terjedelmű művei közül talán csak *Az arany ember* (1872) szerves egész, mert az életkép itt tökéletes összhangban van a látomásos leírással. A kalmárvilágtól elidegenedett s a természetbe visszavonult ember e Rousseau szellemében fogant, vallomásos megjelenítését leszámítva, rendkívül terjedelmes életműve a XIX. századi magyar kultúra legföltűnőbb hiányosságairól árulkodik. Egy-egy elem, pontosabban formula romantikus eredete ugyan tagadhatatlan, hiányzanak azonban a romantikus poétika leglényegesebb jellemzői: a tudat világának gazdag kifejezése, a képtelenség lélektani hitele, s ami a legfontosabb — a szerves forma. A kalandregény külsőségei gépiesen ismétlődnek, s a történet sokszor mintegy ürügyként szolgál a tézis szemléltetésére, akár azokban az irányregényekben, amelyekkel szemben a romantika a kimondatlan, a többértelmű üzenet igényét hirdette meg. Más szóval: regényeinek többsége állóképszerűnek s nem fejlődőnek mutatja a személyiséget, az eseménysort pedig — a romantikát megelőző fölfogásnak megfelelően — tanító célzattal az elvont szabály egyik esetévé fokozza le.

245

245. Székely Bertalan: Egri nők, 1867

Hasonló fogyatékosságok jellemezték a kiegyezés előtti évek festészetét. Lehet persze arra hivatkozni, hogy a társadalmi igény kényszerítette Székely Bertalant (1835—1910) arra, hogy nagy méretű történelmi festményeket készítsen, melyek közül talán a *II. Lajos holttestének megtalálása* (1860) a legkorábbi, mint ahogyan abban is lehet némi igazság, hogy többek közt az elmaradt közízlés gátolta Madarász Viktor (1830—1917) kibontakozását. Madarász esetében különösen kárhoztatható a magyar közönség, hiszen a festő — aki külföldön olyan figyelemreméltó, ha nem is remekműveket alkotott, mint a *Hunyadi László siratása* (1859), a *Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben* (1864) vagy a *Dózsa György* (1867) — 1870-es hazatérte után nem kapott megrendelést, mert még az ő megkésett romantikája is túlzottan újszerű volt közízlésünknek. A történelmi ösztönzés vagy általában az uralkodó ízlés azonban nem lehetett egyedüli oka a kudarcoknak. Maguk a művészek is felelősek érte: idegenül néztek szembe a század festői föladataival, és a múlt örökségéből sem az elsőrangú mestereket tekintették példaképnek. A nemzeti történelem szemléltetésére vállalkoztak, a kép egyes részeinek elrendezését oktató célnak rendelték alá.

Azt mondottuk, a Világos és a kiegyezés közötti szakasz kultúrája több vonatkozásban is igényesebb volt a rákövetkező évtizedekénél. Talán csak a zenére nem áll ez a jellemzés, hiszen Liszt ekkor írta legfeszesebben megszerkesztett zongoraművét, a *H-moll szonátát* (1853), szimfonikus költeményei zömét a népszerű *Les Préludes*-től (1849—1850) a *Mazeppáig* (1850), a három kötetből s huszonhat zongoradarabból álló *Les années de pélerinage* (1835—1881) javát, a *Dante*- (1856) s *Faust-szimfóniát* (1857), sőt kapcsolata a magyar zeneélettel is szorosabbá vált az *Esztergomi* (1856) és *Koronázási mise* (1867), valamint a *Szent Erzsébet legendája* (1865) bemutatása révén. Ám ezt az eredményekben gazdag időszakot mégsem lehet fölébe helyezni a későbbinek, amikor merészen előremutató műveit írta, s az év egy részet Pesten töltötte.

Bizonyos megszorítással alkalmazható viszont ez az értékelés az építészetre s a szobrászatra. Azért bizonyos megszorí-

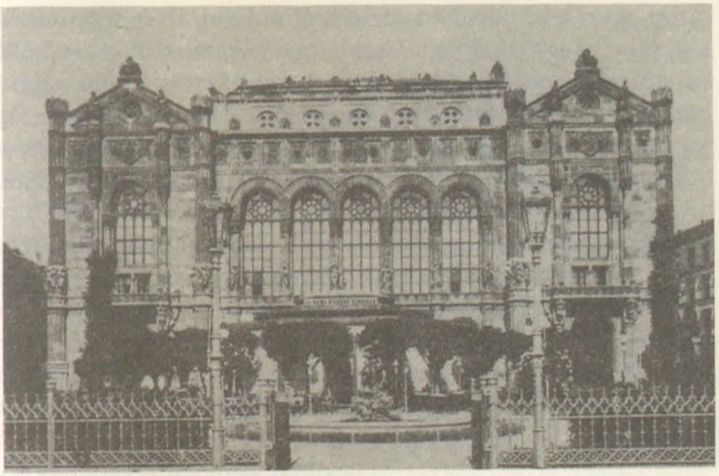

246

247

246. Az 1865-ben megnyitott Pesti Vigadó

247. Izsó Miklós: Táncoló paraszt, 1871

tással, mert e két területen nem teremtődött olyan folytonosság, mint az irodalomban. Csakis egyéni kezdeményezésekről adhatunk számot, amelyek mindazonáltal értékesebbek s jobban megfelelnek e művészeti ágak belső törvényeinek, mint a hetvenes-nyolcvanas évek nagy vállalkozásai. Feszl Frigyes (1821—1884) pesti *Vigadója* (1859—1864) a romantika kései megvalósítására tett érdekes kísérlet, Izsó Miklós (1831—1875) *Táncoló paraszt* című apró szobrának változatai (1864—1867) pedig már mintegy átmenetet jelentenek a nemzetjellemtan szellemében fogant, népies romantikából az impresszionizmushoz. E példák azonban elszigeteltek maradtak, s a következő évtizedek ünnepelt mestereitől távol állt az az anyagszerűség és a szerkezeti igény, mely Feszl és Izsó művészetét jellemezte.

A DUALIZMUS VIRÁGKORA
(1867—1890)

Az 1867-es kiegyezést az osztrákok a magyaroknak tett túlzott engedménynek tekintették, a magyarok viszont nemzeti függetlenségük korlátozását látták benne. A csehekben elégedetlenséget keltett, hogy a kettős monarchia nem ismerte el őket harmadik egyenrangú félnek, és a kisebb nemzetiségek is bizalmatlansággal fogadták az új államalakulatot. 1868-ban nemzetiségi törvényt hoztak, amelynek megalkotásában Deák és Eötvös is részt vett, ez azonban egyik félnek sem felelt meg: mivel nem a többségét tette meg a helyi közélet nyelvének, de húsz százaléknyi kisebbség kérésére második, harmadik, sőt negyedik nyelv használatát is engedélyezte, sem az önállósulni akaró nemzetiségek, sem a magyarok — a reformkori nemzedéket fölváltó maradibb nemzedék szószólói — nem fogadták rokonszenvvel.

A kényes egyensúly a szellemi életben is kifejeződött. Az önkényuralom szabta korlátok megszűnésével a tőkés fejlődés lendületet adott a városiasodásnak. 1873-ban egyesült Pest, Buda s Óbuda. Ugyanebben az évben befejezték a Margit

hidat, 1876-ban pedig a Belvárost a Városligettel összekötő Sugárutat. Míg 1867-ben még csak kétezer kilométer vasútvonal volt az országban — Erdély és a Felföld még nem látott gőzmozdonyt —, 1873-ra már több mint hatezer kilométernyi vonalon közlekedtek a szerelvények. A vasút átalakította az emberek életmódját, és csökkentette az egyes vidékek közötti különbségeket. Gyorsan fejlődött a polgárság, és felső rétegében hamarosan fontos szerephez jutottak a zsidó származásúak, akik sajátos színt hoztak az ország szellemi életébe. Gyors meggazdagodásuknak is része volt az antiszemitizmus föltűnésében, amely azonban Magyarországon korántsem vált olyan erőteljessé, mint a Monarchia más területein. Az 1883-as tiszaeszlári pörben a liberálisok végül is egyértelmű győzelmet arattak azok felett, akik Solymosi Eszter meggyilkolásával vádolták a helybéli zsidókat.

A polgárosodás e szakaszát mégis bizonyos kétarcúság jellemezte. A száműzöttek jelentős része visszatért ugyan a kiegyezést közvetlenül megelőző vagy követő években, és többen közülük maradandó műveket is írtak, ám tevékenységük inkább az előző korszak szemléletét tükrözte. Orbán Balázs (1829—1890) például nagyon gazdag anyagot tárt a közönség elé *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból* (1868—1873) címmel, de átfogó igénye s szenvedélyes hangneme miatt e hatkötetes munka a szaktudományosság előtti romantika kései alkotásai közé sorolható. A hetvenes évek elején már a szellemi, sőt a politikai életben is egy szakosodottabb, haszonelvűbb vagy legalábbis kevésbé idealista nemzedék jelent meg. A reformkori liberálisokat a tőkésekkel és az egyáltalán nem polgári gondolkodású elszegényedett nemesi réteggel, a „gentry"-vel egyaránt megértésre törekvő Tisza Kálmán váltotta föl, akinek hosszú miniszterelnöksége alatt, 1875-től 1890-ig az ország erőteljes gazdasági föllendülésnek indult, a lakosság jelentős része azonban megélhetés nélkül maradt. Ez volt a munkanélküliség első hulláma, melynek eredményeként azután az első világháború kitöréséig másfél milliónyian vándoroltak el Magyarországról.

Ha röviden akarjuk jellemezni a kiegyezés utáni évtizedek magyar kultúráját, elsősorban mennyiségi gyarapodásra hivatkozhatunk. A gyors gazdasági növekedés rengeteg hivatásos értelmiséget követelt. Még a reformkori szabadelvűség szellemének köszönhető, hogy az állam elébe ment az átalakulásnak az intézményes keretek megteremtésével.

Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikket tekinthetjük a fejlődés elindítójának, ez ugyanis kimondja, hogy minden olyan község népiskolát köteles fölállítani, ahol nincs működő felekezeti iskola, noha legalább harminc 6—12 éves gyerek él. Ezt a törvényt az 1867-ben (a forradalom után másodszor is) vallás- és közoktatásügyi tárcát vállalt Eötvös hozta, hogy fölszámolja az írástudatlanságot. 1869-ben ugyanis a hat évnél idősebb férfiaknak még csak 40,8, a nőknek mindössze 25,01 százaléka tudott írni-olvasni. A miniszter előírta, hogy mindenütt a község anyanyelvén folyjék az oktatás — ami a legfejlettebb európai országban, Nagy-Britanniában követettnél is liberálisabb alapelv volt. A törvény jelentékeny gyarapodáshoz vezetett, hiszen míg 1869-ben az iskolák száma még 13 788, a tanítóké 17 794 volt, és az iskolakötelezetteknek mindössze körülbelül fele járt iskolába, addig 1890-re az iskolák száma már elérte a 16 805-öt, a tanítóké a 24 908-at, az iskolaköteleseknek pedig 81,51 százaléka részesült oktatásban, s így a férfiaknak már 66,2 a nőknek pedig 46,49 százaléke lett írástudó. A változásnak azonban menet közben némileg vitatható irányt adott az Eötvös halála után egy esztendővel, 1872-ben miniszterré lett Trefort Ágoston 1879. évi XXXVIII. törvénycikke, mely előírta a magyar államnyelv tanítását.

A középfokú oktatás rendezése kissé váratott magára. Az 1883. évi XXX. törvénycikk éles különbséget tett humán jellegű gimnázium és főként természettudományokat oktató reáliskola között. Noha e két típus utóbb közeledett egymáshoz — 1887-től a reálban is megjelent választható tárgyként a latin, 1890-ben pedig a gimnáziumban az addig kötelező görögöt fölváltotta a „görögpótló" —, nem vitás, hogy kettősségük több nemzedék gondolkodását meghatározta. Az általá-

248

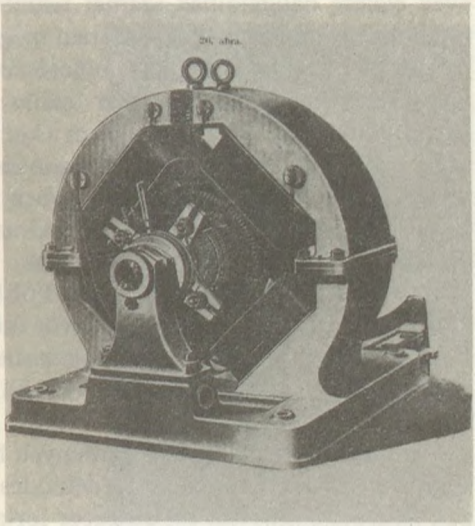

249

248. A Zeneakadémia homlokzata, 1904—1907

249. A Ganz-gyár köpenytranszformátora, 1885

nos műveltség követelményeit a gimnázium szabta meg; egyfelől a magas kultúra, a görög—latin ókor és a nemzeti hagyományok gyakorlatias szempontoktól független tiszteletére nevelt, másfelől viszont óhatatlanul is feszültséget teremtett a társadalom- és természettudományok között. A kultúra tehát kettészakadt, és ezen a végül harmadikként bevezetett nyolcosztályos középiskola-típus sem változtatott, hiszen a népiskolára épült polgáriból és a reálnál egy évvel rövidebb kereskedelmiből 1885-ben kialakított felsőkereskedelmi tananyagát a gimnázium képviselte művelődési s társadalmi eszményhez közelítették, azzal a különbséggel, hogy nem érvényesítették benne az egyetemre képesítő tudományos előképzés szempontjait.

A felsőoktatásban már érezni lehetett, hogy a pozitivizmus uralkodó irányzattá vált. A pesti egyetemnek ugyan mindhárom karán jöttek létre új tanszékek, de az orvosi kar lendületesebben fejlődött a joginál, a bölcsészeten belül pedig a természettudományok kerültek előtérbe. 1871-ben az addig politechnikumnak nevezett műszaki főiskolát egyetemmé fejlesztették, mely hamarosan nemzetközi hírű lett, és a kilencvenes évek elejére hallgatóinak számát tekintve a világ harmadik műszaki egyetemévé vált. 1872-ben még egy tudományegyetem létesült, Kolozsvárt, jogi, bölcsészeti, orvosi és — az új igényeknek megfelelően — már önálló természettudományi karral. A művészeti képzést viszont a kor gyakorlatias felfogása kevésbé tartotta fontosnak, így az intézmények fölállítása is nehézkesebben folyt. Csak az 1875-ben Liszt elnökletével és Erkel igazgatásával megszervezett Országos Zeneakadémia nevezhető egyértelmű gyarapodásnak, hiszen az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola csak 1908-ban kezdhette el működését, noha Eötvös már 1871-ben gondolt a megalapítására, mikor is ideiglenesnek szánt intézményt indított útjára Országos Magyar Királyi Mintarajziskola néven.

Némileg a tudományos intézmények fejlődését is befolyásolta a természettudományos érdeklődés erősödése. A Nemzeti Múzeum 1867-től évi százezer forint állami támogatás-

250

251

250. Puskás Tivadar

251. Az Orvosi Hetilap címlapja, 1889

ban részesült, a Széchényi Könyvtár pedig a nyolcvanas évek végére már közel félmillió kötetet tartalmazott. 1874-ben megnyílt az Országos Levéltár, és egy sor új kezdeményezés bővítette a szaksajtót. Az 1866-ban létesült Országos Erdészeti Egylet 1868-tól *Erdészeti Lapok*, a kiegyezés évében megalakult Történelmi Társulat rögtön létrejövetele után *Századok*, az ugyanekkor megszervezett Magyar Mérnök és Építész Egylet 1872-től a nevét viselő *Közlöny*, a már 1841 óta működő Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1869-től *Természettudományi Közlöny*, az 1850-ben elindított Magyarhoni Földtani Társulat 1873-tól *Földrajzi Közlemények*, az 1876-tól ülésező Budapesti Philológiai Társaság a következő évtől *Egyetemes Philológiai Közlöny*, az ugyanekkor alapított Országos Régészeti és Embertani Társulat 1879-től *Archeológiai Értesítő*, végül az először 1889-ben összehívott Magyar Néprajzi Társaság 1890-től *Ethnographia* címmel indított folyóiratot.

Nemcsak egyes kutatóhelyek — mint az 1869-ben megteremtett Földtani vagy az egy évvel később alapított Meteorológiai Intézet — fölállítása tükrözi a korszak gazdasági érdeklődését, de a találmányok is, melyek közül a legszámottevőbbek ipari vállalkozásokhoz kapcsolódtak. A bajor születésű Mechwart András (1834—1907) a Ganz-gyár igazgatójaként 1874-ben kezdte meg az általa tökéletesített hengerszékek gyártását, melyek a liszt finomabb őrlését tették lehetővé, s éppúgy a cég nemzetközi hírnevét gyarapították, mint az ugyanitt 1884—1886-ban kikísérletezett váltóáramú transzformátor, három mérnök: Bláthy Ottó, Déri Miksa és Zipernowsky Károly munkája. A műszaki haladás egyébként észrevehetően átalakította a városi életmódot — Puskás Tivadar 1882-ben fölállította Budapest első telefonközpontját, öt év múlva pedig megindult az első villamos a kiépülő Nagykörúton —, mint ahogyan a tudomány kiemelkedő eredményei a közegészségügy s az oktatás föllendülésével jártak együtt. Két példát említve: Hőgyes Endre (1847—1906), 1875-től a kolozsvári, 1883-tól pedig a budapesti egyetemen a kór- és gyógytan tanára *Az associált szemmozgások idegmechanismu-*

sáról (1880—1881) címmel nemzetközi vonatkozásban is jelentős tanulmányt írt, ugyanekkor szerkesztője volt az *Orvosi Hetilap*nak, mely irányító szerepet játszott az ország egészségügyében. Eötvös Loránd báró (1848—1919) pedig egyrészt európai hírnevet szerzett azzal, hogy 1889-ben meghatározta a nehézkedési erő állandóját, másrészt 1895-ben az ő tervei szerint állították föl az apja nevét viselő Eötvös József Kollégiumot, a francia École Normale Supérieure magyar megfelelőjét, mely a XX. század első évtizedeiben az egyetemre járó középiskolai tanárjelöltek legjavának magas színvonalú tudományos és erkölcsi nevelését látta el.

Az Eötvös-kollégium a reformkori szabadelvűség szellemének folytatására próbált vállalkozni, a társadalomtudományokban azonban korántsem érvényesült zavartalanul a polgári liberalizmus hagyománya. Elsősorban a reformkor nevelte vezető értelmiség még élő tagjai tudtak fölmutatni olyan munkákat, amelyekben a nemzeti szempont szerves egységet alkotott az európai korszerűséggel — Henszlmann kétkötetes műve, a *Magyarország románkori és csúcsíves stylű műemlékei* (1880) például az egyetemes művészettörténetírásnak is szakszerű terméke. Az újabb nemzedéknél viszont már érezhető volt némi bezárkózás. Az 1872-től 1895-ig Szarvas Gábor (1832—1895) által szerkesztett *Magyar Nyelvőr* kissé korlátolt, vidékies szellemben indított hadjáratot a nyelvújítás öröksége s az idegen szavak ellen, az őstörténetben pedig már megcáfoltnak hitt föltevést fogalmazott újra Vámbéry Ármin (1832—1913) *A magyarok eredete* (1882) című könyvében. Noha Vámbéry keleti utazásaival s orientalista tevékenységével nemzetközi tekintélyt szerzett magának, a magyarság török eredetére vonatkozó nézeteit elutasították azok, akik Reguly Antal örökségét átvéve alapozták meg a finnugor nyelvek összehasonlító vizsgálatát. Reguly még 1839 és 1846 között látogatta meg a finnugor népeket, de betegsége miatt hatalmas anyagának csak kis részét tudta földolgozni, így e munkát részben a németországi születésű Budenz Józsefnek (1836—1892), a háromkötetes *Magyar—ugor összehasonlító szótár* (1873—1881) szerzőjének kellett elvégeznie. Vámbéry cáfolatára is ő

vállalkozott, ugyanúgy pozitivista szellemben, mint ahogyan idősebb kortársa, a szepességi német származású Hunfalvy Pál (1810—1891), akinek nemcsak nyelvészeti, de néptörténeti munkásságában, így *Magyarország etnographiája* (1876) című, kiemelkedően jelentős könyvében is érvényesült a pozitivista forráskritika és evolucionizmus szelleme.

Vámbéry könyve egy éven belül megérte a második kiadását, és sokkal több olvasóra talált, mint Budenz vagy akár Hunfalvy munkái. A szépirodalmat is hasonló megosztottság jellemezte. Okát politikai fejleményekkel is magyarázhatjuk. 1861-ben öngyilkos lett Teleki László gróf, Deák ellenzékének, a Határozati Pártnak a vezetője. Helyébe rokona, Tisza Kálmán került, aki 1875-ben a két szembenálló erőt egyesítő Szabadelvű Párt feje lett. A többpártrendszer így elveszítette jelentőségét, hiszen a kormánypárt olyannyira a többséget képviselte az országházban, hogy évtizedekig háborítatlanul ellenőrzése alatt tarthatta az országot. Az írók egy része csalódottan ellenzékbe vonult. Asbóth János (1845—1911) *Magyar conservativ politika* (1875) címmel hirdette meg a maga által elképzelt másik lehetőséget. Átlátva, hogy a nemzetiségek Magyarországon kívül keresnek szövetségest, az ország történelmi határainak megtartására a birodalom szorosabb egységesítését javasolta. *Irodalmi és politikai arcképek* (1876) című gyűjteményében Kemény Zsigmond hagyományához kapcsolódott, *Három nemzedék* (1873) című könyvében a szabadelvűség kiüresedésének Szekfű Gyula azonos című könyvéből ismert konzervatív elemzését előzte meg, *Álmok álmodója* (1876) című regényében pedig a kiábrándulás lélektanát fogalmazta meg.

Arany László (1844—1898), a nagy költő fia, aki *Eredeti népmesék* (1862) című kitűnő gyűjteményével és a *Magyar népmesékről* (1867) a Kisfaludy Társaságban tartott előadásával tűnt fel, *Magyar konzervatív politika* (1875) című bírálatában igen élesen kikelt Asbóth politikai programja ellen, ám verses regénye, *A délibábok hőse* (1873) hasonló kiábrándultságot fejez ki. Értekezőként pedig ő is az álliberalizmus sekélyességét bírálta: cikkei közül a *Nagy férfiaink, Legújabb fény-*

és árnyképek (1875) a Kákay Aranyos néven szatírikus politikai karcolatokat író Kecskeméthy Aurél cinizmusát, a *Porzó tárcalevelei* (1879) Ágai Adolf személyében a polgári újságíró gátlástalan sikerhajhászását, a *Gróf Andrássy Gyula* (1879) a költő Ábrányi Emil megtestesítette negyvennyolcas ellezékiség üres pátoszát támadta. Nyilvánvaló, hogy Asbóthhoz hasonlóan ő is a minőség hanyatlását látta a hetvenes években. Ugyanígy gondolkodott Grünwald Béla (1839—1891) is, noha ő a nemességet tette felelőssé a hibákért *A régi Magyarország 1711—1825* (1888) lapjain. Arany László őt is megrótta *A Felvidék*ről (1878) írott „politikai tanulmányáért" egy ugyanilyen címmel, egy évvel később megjelent bírálatában.

Kettejük vitája szemléletesen mutatja, hogy a nemzetiségi kérdés még az értelmiség legjobbjait is megosztotta: Grünwald a szlovákok önállósulási törekvésében fenyegető veszélyt látott, Arany László viszont követeléseik létjogosultságát vitatta, és saját szabadelvűségével is ellentmondásba keveredve, azt javasolta, ne adjanak kibontakozási lehetőséget az alsóbb osztálynak, ahol sok az idegen ajkú. Pedig a megbírált és a bíráló egyaránt a maradi irányba forduló hivatalos politika helytelenítői közé tartozott — szemben Beöthy Zsolttal (1848—1922), sőt bizonyos mértékig még a középutas Riedl Frigyessel (1856—1921) is, akik a volt nemesség és a polgárság igényeinek egyeztetésével inkább az uralkodó ízlést szentesítették, mintsem elébe mentek az új föltételeknek.

A két tábor szembenállása világosan kiderült, amikor Beöthy hatszázlapos könyvét jelentette meg *A tragikum*ról (1885). Azt állította, hogy a tragikus hős vétket követ el, amiért bűnhődnie kell, tehát a tragikum végső soron az erkölcsi világrend helyreállását tételezi föl. Péterfy Jenő (1856—1899) *A tragikum* (1885), *A tragédiáról* (1887) és *A költői igazságszolgáltatás a tragédiában* (1891) című tanulmányaiban elutasította az efféle moralizáló fölfogást, és a tragikumot önelvű esztétikai minőségként határozta meg. Rákosi Jenő (1842—1929) hasonlóan élesen bírálta Beöthy értelmezését. Később ugyan a konzervatív eszme hirdetője lett, de ekkor még kifejezetten polgári nézeteket vallott. *A tragikum*

(1886) című kétszázlapos könyvében az egzisztencializmust előlegezve, ontológiai értelmezést adott, a kiegyenlítődés helyett a tragikumot tekintvén az ember létét meghatározó minőségnek.

A kiegyezés utáni évtizedek szellemi ellenzékének nem volt lehetősége a kibontakozásra. Arany László visszavonult a közélettől és elmagányosodott, Asbóth tevékenysége visszhangtalan maradt. Péterfy a tragikumról írt három eszmefuttatása közül csak a másodikat tudta megjelentetni, *Báró Eötvös József, mint regényíró, Jókai Mór* és *Báró Kemény Zsigmond, mint regényíró* (mindhárom 1881) című tanulmányai pedig népszerűtlenné tették, hiszen a három író közül csak a kevesek által olvasott Keményt tekintette nagy művésznek, Eötvös regényalakjait eszmék szócsöveinek, Jókai emberképét egyenesen gyermekdednek tartotta. A kornak nem volt szüksége szigorú kritikai mércéjére, s ezért egyre kilátástalanabbnak látta saját helyzetét, mígnem öngyilkosságot követett el — akár évekkel korábban Grünwald.

Az utókornak az lehet a benyomása, hogy a századvég kissé az előző nemzedékek teljesítményét is békaperspektívából látta. Berzsenyit a hazafias ódák, Vörösmartyt a *Zalán futása*, Petőfit a népdalok költőjeként csodálta, Keményt pedig tisztelendő, de olvashatatlanul bonyolult szerzőnek vélte. Arany életművét is a közízléshez idomították. Noha többéves hallgatás után, élete utolsó éveiben ismét jelentős — az ötvenes évekéhez képest egyenletesebb, bár egyneműbb — lírát teremtett, közöttük olyan remekműveket, mint a *Mindvégig* című önmegszólító vers vagy a két többszólamú ballada, a *Tengeri-hántás* és a *Vörös Rébék* (mindhárom 1877), a róla készült első könyv, Riedl *Arany János*a (1887) jószerivel éppúgy figyelmen kívül hagyta líráját, mint értekező prózáját, személyiségét pedig úgyszólván „a magyar faj sajátságainak" szemléltetésévé fokozta le.

Mondhatnók, e beszűkülést a kor szépirodalma is okozhatta, hiszen — az önkényuralom éveivel ellentétben — inkább csak kismesterekben bővelkedett. Még *A falu jegyzője* szellemét követő Tolnai Lajost (1837—1902) is közéjük sorolhat-

juk, akinek regényeiben a társadalmi szatíra a fölszínes rémromantika formuláival keveredik. A kor jellemző műfaja azonban korántsem a regény, hanem a novella. Ebben a műfajban egy sor figyelemreméltó tehetség lépett föl a nyolcvanas évektől kezdve, ám szinte mindegyikük tevékenységében volt némi vidékiesség vagy felemásság. Még Gozsdu Elek (1849—1919) munkásságára is igaz ez a megszorítás: egyfelől Turgenyev személyes előadásmódja s a pozitivisták nagy kérdései, az átöröklés, a determinizmus, az élet- s a lélektan összefüggései, sőt a szocialista eszmék is foglalkoztatták, másrészt viszont olykor csupán egy erőszakolt tétel szemléltetésévé csupaszította az elbeszélt történetet.

Gozsdu kevert eredetű polgárcsalád sarja volt; elődei között éppúgy akadt macedón és örmény, mint román s magyar. Nemcsak származásában, de művészetében is hasonló volt a tehetős örmény kereskedőcsaládból származó Petelei István (1852—1910), jóllehet sorsszerűséget sugalló novelláiban a szereplők belső monológjai makulátlanul szerves egységet alkotnak a szimbolikus természetábrázolással. Művészileg csakis Mikszáth Kálmánt (1847—1910) lehet fölébe helyezni, pontosabban azt a két gyűjteményt, amellyel a következő évtizedek legkiemelkedőbb magyar prózaírója először szerzett országos hírnevet. A szóbeliséget utánzó, rendkívül erős atmoszférateremtő előadásmódja már a *Tót atyafiak* (1881) négy közepes hosszúságú történetében megtalálható, de a tömörítés, a balladaszerű elhallgatás inkább már *A jó palócok* (1882) rövidebb történeteiben vált művészete jellemző sajátjává. Szerzőjük más kiváló művet is írt a későbbiekben, e két gyűjtemény azonban a maga nemében fölülmúlhatatlannak bizonyult.

Mikszáth viszonylag lassan találta meg saját hangját. Még jellemzőbb ez Vajda Jánosra (1827—1897), aki voltaképpen csak a hetvenes években vált az Aranyt követő időszak legszámottevőbb magyar lírikusává. Szenvedélyes hangnemében ugyan mindvégig ott kísért a romantikus én-kultusz, de már a pozitivizmus híveinek s tagadóinak kérdéseivel: a determinizmussal és a vitalista életfölfogással, a mechanikus materia-

lizmussal és az anyag örök körforgásának a tételével is viaskodott. Egy budai cseh borbély lánya iránt érzett reménytelen szerelmét az évek során a kielégítetlenségnek, a lét beteljesületlenségének jelképévé emelte — mint legismertebb, *Húsz év múlva* (1876) című versében —, a szimbolizmushoz azonban csak ritkán — mindenekelőtt az idill vágyát kifejező, *A vaáli erdőben* (1875) című dalában — jutott közel; sokszor inkább korábbi, allegorizáló stílusához tért vissza.

Hasonló egyenetlenség jellemezte az egy nemzedékkel fiatalabb Reviczky Gyula (1855—1889) korán félbeszakadt pályafutását. Ő is ellentétes felfogások között hányódott; egyszerre élt Schopenhauer és a pozitivisták vonzáskörében. Elveit tanulmányokban is megfogalmazta. Úgy vélte, hogy az embernek önmagával szemben a humort, másokkal viszont a részvétet kell irányadónak tekintenie. Magatartását személyes ok is indokolta: abban a tudatban töltötte gyerekkorát, hogy előkelő származású, mígnem apja halálakor ki nem derült, hogy törvénytelen fiú. Felesleges embernek érezte magát, és nagyrészt saját élményei alapján írta meg *Apai örökség* (1884) című kisregényét. Vállalva a kirekesztettség tudatát, szembefordult a népiesség megkésett képviselőivel, és nyitást sürgetett a külföld irodalma felé. Baudelaire korai fordítói közé tartozott, ám saját költészetében gyakran visszaesett a biedermeier modorába, s legjobb verseiben is inkább Verlaine érzelmességére, mintsem Mallarmé szimbolizmusára emlékeztető stílushoz közeledett. A hangnem állt érdeklődése középpontjában, mint azt a halála előtt nem sokkal írt *Számlálgatom...* (1889) kezdetű s talán legjobb verse is bizonyítja.

Ha az önkényuralomra a néhány nagy szellem s a közízlés közötti feszültség volt a jellemző, akkor a hetvenes-nyolcvanas évekre nézve a tömegkultúra előretörését állapíthatjuk meg. 1881-ben 504 lap — közülük 334 magyar nyelvű —, 1892-ben viszont már 734 lap — magyarul 526 — jelent meg, s közülük 103 számíthatott politikai, 224 helyi, 81 szépirodalmi, 310 szak-, végül 16 élclapnak. Bizonyára ennek a gyors és óriási növekedésnek is része lehetett a színvonal süllyedésében. Természetesen a valóban nagy alkotók viszonylagos hiá-

252. Jászai Mari Madách Imre Az ember tragédiája című művének főszerepében

253. Az 1875-ben megnyitott pesti Népszínház, a későbbi Nemzeti Színház

252

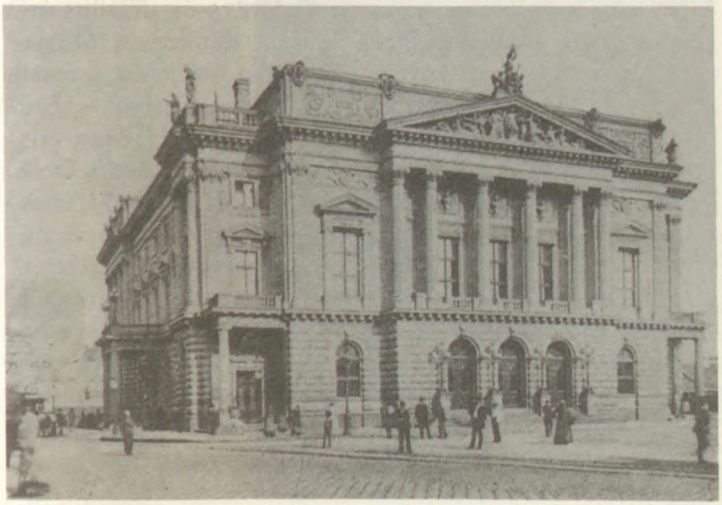

253

nya is okozhatta e változást, ami különösen föltűnő, ha tekintetbe vesszük a fordításirodalom és az előadóművészet virágzását. A Jászai Mari (1849—1926) nevével fémjelezhető színházművészet alighanem európai mértékkel is figyelemreméltó színvonalat ért el a kiegyezés utáni évtizedekben, miközben igazán nagy dráma nem keletkezett. A kiváló színészek sokszor olcsó népszínművekben vagy francia szalondrámák mintájára írt sikerdarabokban léptek föl — ez utóbbiakat az örmény származású Csiky Gergely (1842—1891) többnyire szatirikus, de melodrámaként befejezett polgári színművei képviselték a legigényesebben.

Tulajdonképpen a zenéről is ugyanez állapítható meg. A magas színvonalú külföldi kapcsolatok ekkor is folytatódtak. Brahms — aki egész életében szívesen használt magyaros alapanyagot — második, op. 83. jelzetű *B-dúr zongoraversenyét* Budapesten mutatta be 1881-ben, az 1884-ben megnyitott Magyar Királyi Operaháznak pedig 1888 és 1891 között Mahler volt a zenei irányítója. Zeneszerzőben sem volt hiány, azonban senki sem közelítette meg Liszt jelentőségét, vagyis egyikük sem járult lényegesen hozzá az európai fejlődéshez. Magának Lisztnek viszont az évek során erősödött kapcsolata Magyarországgal, a Zeneakadémia 1875-ös fölállításától kezdve pedig a téli hónapokat Pesten töltötte. A *Magyar rapszódiák* 1840-ben kezdett s 1880-ban befejezett sorozata után is többször írt magyar jellegűnek szánt darabot — közülük a *Csárdás macabre* (1882), a *Csárdás obstiné* (1884), valamint a Széchenyi, Eötvös, Vörösmarty, Teleki László, Deák, Petőfi s a zeneszerző Mosonyi Mihály alakját fölidéző *Historische ungarische Bildnisse* (1884—1886) a legfontosabb. E művek nemzeti jellegéről természetesen kár volna vitatkozni, hiszen a lényeg az, hogy azt a kései Liszt-stílust képviselik, amely talán a *Weihnachtsbaum* (1879) szvithez hasonló sorozatától a *Nuages gris* (1881) című darabon át a *Bagatelle sans tonalitéig* (1885) terjed, s amely a hangnemiség megszüntetésével kiindulópontot adott a XX. század legnagyobb magyar zeneszerzőjének.

254

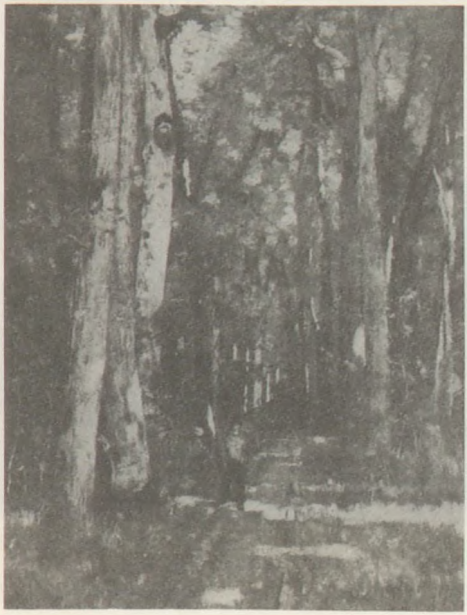

255

254. Az Operaház királylépcsője (ma elnöki lépcső), 1884

255. Paál László: Út a fontainebleau-i erdőben, XIX. század vége

Liszt kései műveit a kor értetlenül fogadta. Kezdeményezéseinek eredetisége nemcsak akkor válik nyilvánvalóvá, ha alkotásait a többi magyar zeneszerző munkáihoz mérjük, hanem akkor is, ha széttekintünk a többi művészeti ágban. A válság talán az építészetben volt a legerősebb. Ybl Miklós (1814—1891), aki az Operaház épületét is tervezte, akkor is reneszánsz palotát épített, ha polgári bérházat rendeltek tőle, mivel csakis minta után tudott dolgozni. Úgy tért vissza korábbi irányzatokhoz, hogy a közbülső korszakokat átugrotta, mintegy meg nem történtnek próbálta föltüntetni. A közízlés rabja volt, akár ünnepelt festő kortársa, Munkácsy Mihály (1844—1900), aki alkotó évei legjavát Franciaországban töltötte, barátjával, Paál Lászlóval (1846—1879). Paál lényegében jól fölismerte tehetségének korlátait, és erdőrészleteivel igényesen folytatta a barbizoni iskola két-három évtizeddel korábbi festésmódját. Munkácsy azonban inkább csak mellékesen festette azokat a naturalista tájképeket, amelyek időtállóbbaknak bizonyultak, mint sokalakos kompozíciói, melyekkel a maga idejében az akadémizmus élvonalába került. A *Siralomház* (1870) ugyanannak a párizsi Salonnak az elismerését vívta ki, mely elutasította az impresszionistákat, a *Milton* (1877) pedig a párizsi Világkiállítás nagydíját nyerte el. Munkácsy meggazdagodott, nagy házat vitt a francia fővárosban, hazájában magyar nemességet kapott, miközben az őt ünneplő közönség oly mértékig ellenségesen fogadta a naturalizmustól az impresszionizmus irányába haladó Szinyei Merse Pál (1845—1920) *Majális*át (1872—1873), hogy a művész elkedvetlenedett, visszavonult Sáros megyei birtokára, s hosszabb időre fölhagyott a festéssel. Csak a kilencvenes évek közepén kapcsolódott ismét be a művészeti életbe — látván, hogy a fiatalabb nemzedék az ő kísérletezését igazolta —, ekkor azonban már nem tudott újra kezdeményező szerepet játszani.

256

257

256. Munkácsy Mihály: Siralomház, 1869—1872

257. Szinyei Merse Pál: Majális, 1872—1873

A DUALIZMUS VÁLSÁGÁTÓL A FORRADALMAKIG (1890—1919)

A fejlődés egyenetlenségei láttán, fölvethető a kérdés: megfeleltek-e a századfordulón a magyarországi művelődés keretei a polgári kultúra követelményeinek?

Erre a kérdésre bajosan lehet egyértelmű választ adni. Talán kiindulhatunk abból, hogy míg Nagy-Britanniában — durván leegyszerűsítve — a nevelést, Franciaországban viszont az oktatást tartották elsődlegesnek, Magyarországon a német mintát vették irányadónak. A Schiller, Fichte, Wilhelm von Humboldt és Herbart képviselte hagyomány a magas és tömegkultúra kettéválását vonta maga után. A klasszikus műveltséget középpontba állító gimnázium rétegmeghatározó tényezővé vált a társadalomban. A Herbartot követő Kármán Mór 1879-es tanterve 62,2 százalékban állapította meg a humán tárgyak arányát, és inkább az elméleti, mint a gyakorlati ismeretek elsajátítására bátorított. A gimnáziumi oktatás szellemét Linné növény- s állat-, valamint Mengyelejev ásványtani rendszere, továbbá a latin nyelvtan határozta meg. Ez a mérsékelten szabadelvű eszmény társadalmi egyensúlyt sugallt.

Nehéz volna elvitatni, hogy az oktatási rendszer egyenletesen fejlődött a századfordulón. 1908-ban ingyenessé vált az elemi iskola, s az írástudatlanság 1890 és 1910 között 46,8 százalékról 31,3 százalékra csökkent, ami annyit jelentett, hogy Magyarország ebből a szempontból körülbelül az európai középmezőnyhöz tartozott. Az alsó fokú szakoktatás és a tanonciskolák rendszere is fejlődött, a polgári kultúra terjedését pedig igazából nem túlzottan gátolta, hogy a népiskolák többsége — 1890-ben a 16 805 ilyen intézményből 82, 1912—1913-ban viszont a 16 861-ből már csak 70,47 százalék — egyházi kézben volt. Az egyházi s állami intézmények aránya kissé megtévesztő, ugyanis 1905—1906-ban 171 gimnáziumból 118 volt felekezeti, 38 állami, 15 magán- vagy társulati tulajdonban, ám a tanulók száma más arányt muta-

tott: csak 38 242 tanuló járt felekezeti, míg 25 551 világi iskolába.

A női egyenjogúsítás mérsékelt ütemben haladt. 1895-ben vezették be a lányok nyilvános középiskolai oktatását, és ugyanekkor nyíltak meg a tanári, orvosi s gyógyszerészeti karok a nők előtt. A lányoktatás, valamint a reáliskola és a hivatalnokképzést biztosító vagy gyakorlati ismereteket adó polgári, kereskedelmi s ipari szakiskola egyértelműen a polgárok fölemelkedését hozta. Budapesten rendkívüli mértékben fölgyorsult az izraelita felekezetűek művelődése: 1911—1912-ben a reáliskolai tanulók 48,9, a lánygimnazisták 49,9, a kereskedelmibe járó fiúk 59, a lányok 44,5 százaléka tartozott közéjük.

A felsőoktatás is tovább bővült. 1899-ben Állatorvosi, 1893-ban Színművészeti, 1908-ban Képzőművészeti Főiskola nyílt, 1912-ben kezdte működését a debreceni és a pozsonyi tudományegyetem. Az egyetemi s főiskolai hallgatók száma ennek megfelelően emelkedett: az 1891—1892-es tanévtől az utolsó békeévig 8 203-ról 17 777-re. A tudományegyetemeken egyértelműen a tudósképzés volt a cél: az 1895-ben alapított Eötvös-kollégium is határozottan az élgárda nevelésére törekedett. A magyar egyetem szerkezetében igen, önállóságában azonban egyáltalán nem hasonlított német megfelelőjére: a rendes és rendkívüli tanárokat az uralkodó nevezte ki, csak a magántanári címet adományozta az egyetem. Ha viszont egyszer már kinevezték, meglehetős szabadsága volt a tanárnak, amennyiben maga választhatta ki előadásainak anyagát. A felsőoktatás távolról sem volt demokratikus: a munkásságból kevesen jutottak be intézményeibe, viszont az egyetemi s főiskolai hallgatóknak körülbelül egynegyede parasztszármazású volt.

1890-ben megbukott Tisza Kálmán, de e változás nem befolyásolta az ország fejlődését. 1892-ben a polgári származású Wekerle Sándor került a kormány élére, aki jelentős pénzügyi átalakításokat hajtott végre: az ezüstfedezetű forintot a szilárdabb, aranyfedezetű koronával cserélte ki. Ugyanebben az évben megváltozott az állam és az egyház viszonya

is. Bevezették az állami anyakönyvvezetést, kötelező lett a polgári házasságkötés, és így megkönnyítették a válást, végül a zsidó vallást is egyenjogúsították. Ezek az intézkedések kétségkívül a liberalizmus jegyében fogantak. 1893 és 1897 között tizenhat kötetben jelent meg a *Pallas Nagy Lexikona*. A világ legkorszerűbb enciklopédiáival is kiállta a versenyt, sőt magyar vonatkozásban máig a legmegbízhatóbb ilyen jellegű vállalkozás. 1895 és 1898 között tízkötetes *Magyarország történetét* adtak ki. Megindult a *Filozófiai Írók Tára* című fordításgyűjtemény.

Az ország ezeréves fönnállását 1896-ban nagy pompával ünnepelték meg. A kiállítás maradandó hatással volt a fővárosra. Ekkorra fejezték be a Nagykörút kiépítését. A Belvárost és a kiállítás helyszínét, a Városligetet földalatti villamossal kötötték össze, mely a londoni után a második volt Európában. Ferenc József fölavatta a róla elnevezett hidat. Az Országos Képtárból, a Nemzeti Múzeum idevágó anyagából és a Magyar Történeti Képcsarnokból ekkor alapították a Szépművészeti Múzeumot.

A következő években sem lankadt a fejlődés. A század végére 12 000 kilométerre rúgott a vasútvonalak hossza — jóval meghaladva a földrész átlagát. 1904-ben nyitották meg az Erzsébet hidat, 1906-ban új épületébe költözött a Szépművészeti Múzeum. Tagadhatatlan előnyök származtak abból, hogy Magyarország Európának területben második, lakosságát tekintve harmadik legnagyobb államához tartozott. Sőt, a birodalmon belül is gyorsabban fejlődött a magyar, mint az osztrák rész. A kiegyezés és a világháború között másfélszeresére nőtt a szántóterület és közel megháromszorozódott a termények mennyisége. Az ipari fejlődés Európa élvonalába emelte az országot. A századfordulóra a mezőgazdaság termelése ugyan több mint kétszer nagyobb lett, mint a kiegyezés korában volt, ám az iparé nyolcszorosára nőtt ugyanebben az időszakban. 1900-ban az ipar részaránya már huszonöt százalék volt a nemzeti jövedelem megtermelésében — ami óhatatlanul az ország jellegének fokozatos megváltozásához vezetett.

258

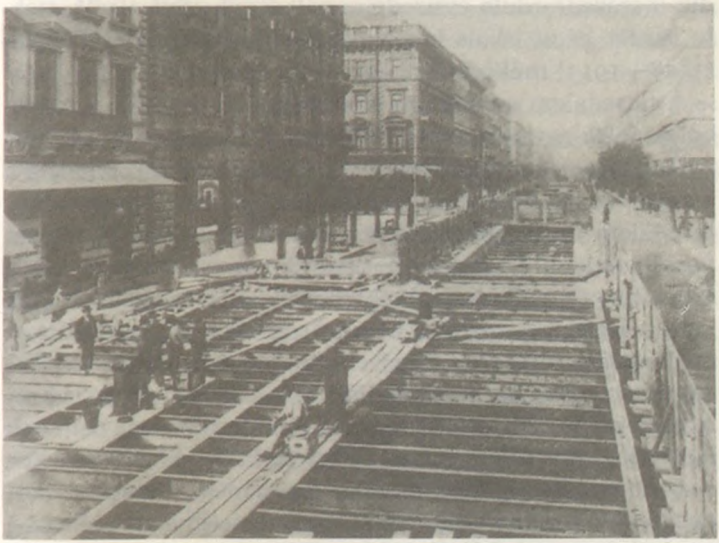

259

258. A millenniumi emlékmű, 1891—1898

259. A budapesti földalatti vasút építése, 1890-es évek

Az iparosodásnak és a pozitivizmus térhódításának egyaránt volt része abban, hogy a természettudományok továbbra is erőteljesebben fejlődtek, mint a humán diszciplínák. Mindenekelőtt a gyakorlatiasság szempontjai érvényesültek. A földtan kiváló művelője, Lóczy Lajos (1849—1920) 1891-ben elindított Balaton-kutatása során földgázt talált. A Ganz-gyár kezdeményezései is folytatódtak: Bánki Donát (1859—1922) Csonka János közreműködésével 1898-ban kidolgozta a benzinporlasztót, Kandó Kálmán pedig megoldotta a vasutak váltóáramú villamosítását. Eötvös Loránd 1901-ben a föld vonzerejét mérő ingát szerkesztett. A magyar sebészet nemzetközi hírét többek között Verebély Tibor, Manninger Vilmos és a Szent István Kórházban agyműtéteket végző Winternitz Arnold gyarapította, a klinikai belgyógyászatban pedig a századforduló évtizedeire vált érezhetővé a világszerte ismert bécsi iskola kisugárzása, főként Korányi Frigyes (1828—1913) működése révén.

A társadalom s a kultúra látszólagos összhangját azonban baljós jelek zavarták meg. 1889-ben Rudolf trónörökös öngyilkossága, 1898-ban Erzsébet királyné erőszakos halála a magyar közvéleményt is megrázta, kételyeket ébresztvén a birodalom jövője iránt. Noha a mérsékelt ütemű beolvadás tagadhatatlanul javította a magyarok arányát — 1910-ben a Horvátország nélküli „szűkebb haza" lakosságának már csak 45,5 százaléka tartozott a nemzetiségekhez —, erősödött az önállósulási törekvés. Nemzetiségi bankok jöttek létre, s 1892-ben a Román Nemzeti Párt már az uralkodónál is próbálkozott egy emlékirattal. Ferenc József ekkor még nem volt hajlandó szóba állni a nemzetiségi politikusokkal. 1905-ben viszont, amidőn — 1867 óta először — a magyar kormánypárt megbukott a választáson, és a Függetlenségi Párt az ország gazdasági megerősödésében bízva fölül akarta vizsgálni a kiegyezést, a király az általános választójog bevezetésével fenyegette meg a magyarokat, ami a nemzetiségek térhódítását idézte volna elő. Célját elérte, amennyiben a Függetlenségi Párt elállt szándékától.

A nemzetiségi feszültségeken kívül a társadalmi súrlódások

is fokozódtak. 1867-ben még csak négyszázezer volt a munkásság létszáma a tizenöt millió lakosú országban, 1900 körül ellenben már hétszázötvenezer ember dolgozott munkásként, és családtagjaikkal már hárommilliós közösséget jelentettek. Az 1868-ban alakult önsegélyező Buda-Pesti és a politizálóbb Általános Munkásegylet 1871-ben egyesült. 1878-ban létrejött a Nemválasztók Pártja, amely 1880-ban Magyarországi Általános Munkáspárt néven már a szocialista eszmék jegyében szerveződött újjá. Talán az 1890-ben tartott május 1-ji fölvonulás ébresztette rá először a közvéleményt a munkásmozgalom jelenlétére. Még ugyanezen év decemberében megalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. 1903-ban kiadott programja nem hagyott kétséget afelől, hogy a mozgalom alapjaiban tagadja a létező társadalmi berendezkedést, rávilágított viszont a magyarországi szociáldemokrácia fogyatékosságaira is. A marxizmust nevezte ideológiájának, és a magántulajdon megszüntetésére törekedett, de nem foglalkozott a nemzetiségi, sőt a földkérdéssel sem. Az aratók 1897-es és a vasutasok 1904-es munkabeszüntetése azután az egész országgal megéreztette, hogy a szocialista eszmék politikai cselekvést is eredményezhetnek.

A nemzetiségi és társadalmi feszültség kettős gondja az eszmei tájékozódásban is éreztette hatását. A nemesi szabadelvűséget az újkonzervativizmus és a polgári radikálisok újliberalizmusa váltotta föl. Ez utóbbiak az általános és titkos választójog bevezetésére törekedtek, ami nyilvánvalóan ürügyet szolgáltatott a jobboldali radikálisoknak, hogy a történelmi Magyarország határainak megőrzésére hivatkozva ellenezzék a társadalmi átalakulást. Nemzet és haladás ügye némileg ismét szembekerült egymással. Az újkonzervatívok megszépítették a régmúltat, és kétségbe vonták az elmúlt félszázad eredményeit. Az *Aranybullát* a *Magna Charta* mellett a legrégibb alkotmánnyá, Werbőczy *Tripartitumát* társadalmi szerződéssé probálták előléptetni, a jobbágyfölszabadítást pedig elhamarkodottnak nevezték, arra hivatkozva, hogy a tőkés fejlődés fölkészületlenül érte a nemességet és a parasztságot. Timon Ákos (1850—1925), 1890-től a budapesti egyetem

alkotmány- s jogtörténeti tanszékének vezetője, historizáló közjogi érveléssel erényt csinált az elmaradottságból, amennyiben előnyként könyvelte el, hogy Magyarországon hiányzott a hűbéri széttagoltság. A múltnak efféle konzervatív átértékelése azután könnyen vezetett a magyar központú monarchia eszményéhez, ahhoz a gondolathoz, mely szerint a magyarságnak a germánok és a szlávok közötti kiegyenlítés a föladata — mint azt Beksics Gusztávtól Hoitsy Pálig, Rákosi Jenőtől Réz Mihályig több közíró is hangoztatta. Az értékőrző irányzat színvonala némileg emelkedett, amikor 1911-ben Tisza István gróf *Magyar Figyelő* címmel folyóiratot indított saját politikájának támogatására, önmaga s Herczeg Ferenc szerkesztésében. Horváth János (1878—1961), a következő időszak legjelentősebb irodalomtörténésze itt közölte *Forradalom után* (1912) című tanulmányát, amelyben maradi szemszögből, de érdekes részletmegállapításokat téve bírálta a legújabb szépirodalmat, a *Nyugat* című folyóirat legjelentősebb költőit.

A *Magyar Figyelő* azonban már elkésett kísérlet volt a konzervativizmus korszerűsítésére. A jobboldali radikálisok az Árpádok, az Anjou-ház s a két Hunyadi korát eszményítették, az irodalmárból eszmehirdetővé előlépett Beöthy Zsolt pedig egyenesen a volgai lovas jórészt kitalált alakját tette meg a nemzetjellem megtestesítőjévé *A magyar irodalom kis-tükre* (1896) című, középiskolákban használt és így rendkívül nagy hatású könyvében. A műkedvelő történethamisítás és hazafiaskodás könnyű céltáblája lett annak az ellenzéknek, amelynek tagjai részint a szabadkőműves mozgalomba, részint az 1900-ban megindított és Jászi Oszkár (1875—1957) irányította folyóirat, a *Huszadik Század* köré, illetve az egy évvel később polgári radikálisok és szociáldemokraták által létrehozott Társadalomtudományi Társaságba, majd az 1908-tól működött Galilei-körbe tömörültek.

A Társaság konzervatív liberális és radikális szárnya között már 1903-ban szakadás történt. Jászi s köre kezdetben Herbert Spencer tanításaihoz kapcsolódott. Az angol pozitivista szociológus katonai és kereskedő társadalmat különböztetett

meg. Az újliberálisok egy része Európa-szerte az előbbihez sorolta a feudális és az imperialista, míg az utóbbihoz a szabadversenyes kapitalista rendszereket. Spanyolországban a 98-as nemzedék, Angliában a Fabian Society, Ausztriában Karl Kraus, Németországban a Verein für Sozialpolitik köre, Max Weber, Friedrich Naumann, sőt Thomas Mann képviselt a magyar polgári radikálisokéhoz némileg hasonló fölfogást. Naumann 1915-ben megjelent *Mitteleuropa* című könyve — melyben Németország és a Monarchia egyesítésével a közép-európai államszövetség tervét vázolta föl — közvetlenül is hatott Jászi háború alatti nézeteire. Volt azonban néhány lényeges vonás, amely a *Huszadik Század* körét elválasztotta a rokon törekvések egy részétől. A 98-as nemzedék például a birodalmi ábránd helyett a spanyol középkor paraszti kultúrájára hivatkozott. A magyarországi polgári radikálisok — legalábbis a világháború előtt — nem állítottak másfajta folytonosságot a nemzeti hagyomány konzervatív eszménye helyébe. Jászi ugyan Eötvösre, Keményre, Széchenyire, sőt Kossuthra is utalt *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* (1912) című, közel 550 lapos könyvében, de hivatkozásai futólagosak voltak. Elsősorban a magyar sovinizmus bírálatát tartotta föladatának, nem tételezvén föl, hogy a nemzetiségek el akarnának szakadni az országtól. Azzal sem számolt, hogy a környező országok olyan polgári radikális politikusai, mint például a csehszlovák állam létrehozásán munkálkodó Masarýk, a társadalom átalakítását másodlagosnak tartották a nemzeti szempont érvényesítéséhez képest. Helyesen látta, hogy 1848 és 1867 többé már nem jelenthet érvényes választási lehetőségeket, végső soron azonban ugyanúgy tévedett, mint Kossuth rendíthetetlen híve, az agg Mocsáry Lajos (1826—1916) vagy a Függetlenségi Pártnak a polgári radikálisokhoz közeledő balszárnya, midőn azt hitte, a nemzetiségek elsősorban Bécset tekintik elnyomójuknak.

Noha haláláig kormánypárti képviselő maradt, tökéletesen tisztában volt a nemzeti kérdés bonyolultságával a századforduló legjelentősebb magyar prózaírója, Mikszáth Kálmán.

Club és folyosó (1887) című politikai karcolatgyűjteményének *Hunyák Pál* című részében megdöbbentő szemléletességgel ábrázolta a nagyhatalmi érdekeltséget a nemzetiségek sorsában. Mikszáth munkássága egyébként maradéktalanul kifejezte a kor kétarcúságát. Mulatságos anekdotákat írt arról, hogy az elszegényedett köznemes, a „gentry" a látszatok világában él. Sikeres műveket alkotott, ha az anekdota vége egyúttal a mű végét is jelentette, mint *A gavallérok* (1897) című kisregényben, de szétesőregényt, ha egyik anekdotához másikat fűzött, mint *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (1908) írásakor. Ugyanakkor a lélektani mélység iránti érzékéről is tanúságot tett, amikor a szembenálló felek mindegyikét kétféle színben mutatta meg. A *Beszterce ostromá*nak (1895) hőse a hűbériség világában él, s a magyar főnemesség eszelős maradiságát is példázza, de ugyanakkor a körülötte zajló életre jellemző kicsinyes számítás fölött áll. Hasonló kettősség érezhető utolsó regényében, *A fekete város*ban (1910), ahol Görgey Pál szepesi alispán önkényessége és érzelemgazdag, belső ellentmondásokkal, vívódásokkal telített személyisége áll szemben a lőcsei polgárok színtelen, személytelen puritanizmusával.

Mikszáth regényei epizodikusak; igazi ereje novelláiban van, értékvilágának árnyaltsága mégis messze kiemeli a századforduló kismesterei közül. Jó anekdotákat más szerzőknél is találhatunk, de a tragikumnak s az elégikumnak rá jellemző gazdag felhangjai nélkül. Eötvös Károly (1842—1916) — aki a tiszaeszlári pörben oly bátran képviselte a védelmet — *Utazás a Balaton körül* (1899) című könyvében a szóbeszédből átemelt adomák a józan lokálpatriotizmus megnyilvánulásainak látszanak, ha összevetjük őket Mikszáth hosszú novellájával, a *Fili*vel (1902), a kisszerű életrevalóságtól idegen, befelé élő felesleges ember hol tragikus, hol elégikus hangnemű történetével.

Mikszáth legjobb novelláinak bensőséges világához legföljebb Gárdonyi Géza (1863—1922) gyűjteménye, *Az én falum* (1898) fogható. Ez a lélektani realizmust személyes vallomással ötvöző mű azonban szinte egyedülálló Gárdonyi munkás-

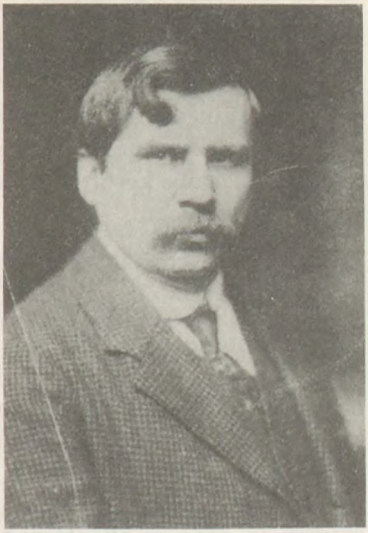

260

261

260. Móricz Zsigmond

261. Krúdy Gyula

ságában. Regényei tele vannak félig megemésztett bölcseleti eszmékkel, amelyek szervetlenül kapcsolódnak a történethez. Méltán népszerű gyermekkönyve, az *Egri csillagok* (1901) az egyik ritka kivétel, ahol hiányoznak a moralizáló fejtegetések, valamint egy kisregény, *Az öreg tekintetes* (1905), a város fölszínes világába került mélyen érző öregember elmagányosodásának története.

Gárdonyi túlontúl sokat írt, s ugyanez jellemző Tömörkény Istvánra (1866—1917), aki a szegedi tanyavilágról készített novelláiban a személytelenül tárgyias leírást a szociográfiához közelítette, sőt Bródy Sándorra (1863—1924) is, aki már tudatosan kapcsolódott a pozitivizmus igényeinek legjobban megfelelő művészeti irányzathoz, a naturalizmushoz. Gárdonyihoz hasonlóan sokféle műfajban írt, de tulajdonképpen csak azok a novellái mondhatók teljesen sikerültnek, amelyekben az öreg és kitaszított Rembrandt sorsába élte bele magát, amikor az 1920-as ellenforradalom zsidó származása miatt külföldre száműzte. Korábbi alkotásaiban inkább az újat akarás a figyelemre méltó, semmint a kivitel. Művészi következetlenségei elárulják, hogy noha egyáltalán nem hiányzott belőle az ellenzékiség, a sikerről sem tudott lemondani. *A tanítónő* (1908) című színdarabjához két végkifejletet készített: egy tragikusat és egy kiengesztelőt.

Bródy mellett Justh Zsigmond (1863—1894) volt a naturalizmus legjelentősebb kezdeményezője. Párizsban megismerkedett Taine-nel, a pozitivista tanulmányíróval, Békés megyei birtokán pedig nemes szándékú intézkedéseket vezetett be a parasztok fölemelésére. A biológiai determinizmus jegyében a főnemességet paraszti vérrel tervezte fölfrissíteni, s e naiv elképzelés *A kiválás genezise* (1893—1894) című regénysorozatának tervét is befolyásolta. E műből azonban korai halála miatt csak három kötetnyit tudott megírni, így kezdeményezése inkább csak ígéret maradt.

Egyetlen vitathatatlanul nagy tehetség került a naturalizmus vonzáskörébe: Móricz Zsigmond (1879—1942). Legjobb műveit azonban már a következő időszakban és nem ebben a stílusban írta. Mi több: leginkább naturalistának

mondható első regényében, a *Sárarany*ban (1910) is az expresszionizmus felé tájékozódott. A naturalizmusra inkább csak azért volt szüksége, hogy elrugaszkodhassék a parasztábrázolás addigi hagyományától, és kísérletet tegyen az ösztönélet ábrázolására. Környezet és regényhős feszültsége foglalkoztatta — nemcsak a paraszt Turi Dani, de a második és jobban megformált regény, az *Isten háta mögött* (1911) kisvárosi hősnőjének, Veres tanító fiatal feleségének a sorsa is ezt bizonyítja —, s a determinizmus tagadása már magában rejtette a szembefordulást a naturalizmus állóképszerűségével.

Ezt a fordulatot eredendően azok kezdeményezték, akik a szecessziónak nevezhető stílusirányhoz kapcsolódva, az újromantikus stilizálás jegyében tagadták meg a pozitivizmust. Törekvésük első jelei messze vezetnek, talán egészen az 1884-ben alapított *Magyar Salon* című képes havi folyóiratig, amelynek Reviczky is munkatársa volt, de legalábbis *A Hét* című folyóiratig, melyet az Arany balladastílusának hatása alól csak igen lassan fölszabaduló, zsidó születésű költő, Kiss József (1843—1921) szerkesztett, s melyben a legkorábbi magyar szabadversek írója, a francia dekadensek előkelő származású, különc híve, Czóbel Minka (1855—1947) is közölte műveit. Nemcsak a naturalizmus, de a szecesszió elkötelezettjei is a szellemi ellenzékhez tartoztak, azaz szemben álltak a konzervatív ízléssel, melyet a folyóiratok közül főként az *Új Idők* képviselt. Ezt a szintén képes hetilapot 1895-től, megalapításától 1945-ig, megszűnéséig Herczeg Ferenc (1863—1954) szerkesztette.

Herczeg pályafutását tanulságos összevetni a magyar szecesszió legjelentősebb prózaírójának, Krúdy Gyulának (1878—1933) a fejlődésével. Herczeg a délvidéki német polgárságból származott, és korán föltűnt az irodalmi életben. *Mutamur* (1892) című novelláskötete a nemesi gondolkozásmód fanyar bírálójának, a maga korlátait jól ismerő, kitűnő formaérzékű, kevéssel atmoszférát teremtő kismesternek mutatta. Krúdy törvénytelen gyerek volt, ám sokat örökölt nemességére büszke apjának fölfogásából, s tömérdek korai kötete szerkesztetlenségről és utánérzésről árulkodott. A később-

biekben azonban Herczeg elveszítette önfegyelmét. Nagyszabású történeti regény írására is vállalkozott, s jellemalkotásának és világképének fölszínessége együtt járt azzal, hogy a „gentry" életszemléletéhez közeledett. Krúdy ezzel szemben *Szindbád ifjúsága* (1911) című kötetétől kezdve a novella megújítója lett, *Napraforgó* (1918) című könyvével pedig a XX. századi magyar regényírás egyik legjelentősebb alkotójának, egyúttal — jellem és történet széttördelésével — a műfaj kezdeményező erejű továbbfejlesztőjének bizonyult. A szecessziós ösztönzésű prózaírók közül csakis neki sikerült maradandó értékű hosszabb műveket írnia, a többiek hozzá képest mind kismesterek. A szecesszió dekadencia- s misztikumkultuszától áthatott fantasztikus történetek szerzője, Cholnoky Viktor (1868—1912) is az, sőt, még Csáth Géza (1887—1919), Kosztolányi Dezső unokatestvére sem kivétel, hiszen az ő tehetsége is meglehetősen szétszórt. Zenekritikusi tevékenysége figyelemre méltó, mivel hamar észrevette az új kezdeményezések értékeit. *Anyagyilkosság* (1908) című novellája a rejtett nemiségnek alighanem legkorábbi magyar nyelvű ábrázolása, későbbi novellái azonban olykor már inkább szemléltetik, mintsem kifejezik a komplexusokat — amelyeknek a mélylélektan nemzetközi fejlődése szempontjából is számottevő leírását adta *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* (1911) című könyvében.

Krúdyt s Móriczot leszámítva a XX. század első két évtizedének prózaírói inkább tekinthetők kezdeményezőknek, mint megvalósítóknak. Más a helyzet a drámában, ahol joggal beszélhetünk sikeres szórakoztatóiparról vagy kiváló előadókról, nagy művekről azonban nem. Jászai Mari mellett Márkus Emília volt a Nemzeti Színház nagy tragikája, a férfiak közül Pethes Imre (1864—1924) a legjelentősebb Shakespeare-színész, majd később Ódry Árpád, aki már az új költők verseit is szívesen szavalta. A főváros fejlődése egy sor új színház létesítését tette szükségessé. 1896-ban nyílt meg a Vígszínház, 1897-ben a Magyar és a Kisfaludy, 1903-ban a Király Színház. Többségük a könnyedebb szórakoztatást tekintette elsődleges céljának. Fedák Sári, az ünnepelt operettszínésznő

262. Ady Endre

263. Kosztolányi Dezső

262

263

a Király Színházban aratta sikereit, az újabb nemzedékhez tartozó Csortos Gyula pedig előbb a Magyar, majd a Vígszínház porondján bizonyította be kivételes érzékét a komikum s a groteszk iránt. Ez utóbbi helyen játszották a két legsikeresebb szerző: Herczeg s Molnár Ferenc (1878—1952) darabjait, amelyek kitűnő színpadi érzékről tanúskodtak, de arról is, hogy a magyar drámaírásban hiába keresnénk annak a mély stílusfordulatnak a párját, amely a lírában tulajdonképpen már Komjáthy Jenő (1858—1895) egyetlen kötetével, különösen pedig *A homályból* (1895) címadó versével kezdetét vette.

Komjáthy Nietzsche hatására fogalmazta át a romantika én-kultuszát, így kinyilatkoztató látomásaiban a bölcseleti igény érvényesült. Nehéz megmondani, hol is a vízválasztó a legmesszebb általa jutó századvégi kísérletezés és az 1908-ban megindult *Nyugat* költészete között. Ismeretes, hogy Ady Endre (1877—1919) első két kötete még a tétova átmenet fejlődési szakaszához tartozik, Kosztolányi Dezső (1885—1936) első versgyűjteménye pedig még Reviczkynek és nemzedéktársainak a stílusát idézi föl. Egyedül Babits Mihály (1883—1941) esetében igaz, hogy már első könyve, a *Levelek Iris koszorújából* (1909) teljesen kész költőt mutat. Hármukon kívül Füst Milán (1888—1967) — kinek *Változtatnod nem lehet* (1912) címmel jelent meg első verseskötete — bizonyult továbbfejlődni képes alkotónak. Juhász Gyula (1883—1937) és Tóth Árpád (1886—1928) viszont keveset változtatott stílusán, s mindvégig sokat megőrzött a szecessziós indulásból. Babits már az első, Kosztolányi *A szegény kisgyermek panaszai* (1910) című második kötetében az expresszionizmus irányában fejlődött. Adynál a Brüll Adélhoz, azaz Lédához írt szerelmes versek szándékolt mesterkéltségét *Az eltévedt lovas* (1914) szimbolizmusa, majd az expresszionizmushoz hasonló hangnem váltotta föl, sőt, némelyik kései verse — mint a *Krónikás ének 1918-ból* már a háború utáni korszak régiesítő írásmódját is megelőlegezte.

Ady meghatározó egyénisége kikerülhetetlenné tette, hogy jelentősebb pályatársai más utat keressenek maguknak. Ba-

264

264. Babits Mihály

bits a tárgyias és bölcseleti igényű líra, Kosztolányi az egységes versciklus, a gyerek álarcát felöltő, szerepjátszó költészet megteremtésére törekedett, Füst pedig a drámai monológ műfajához fordult. Már ekkor megtalálták saját hangjukat, holott e korszakra kétségkívül Ady nyomta rá bélyegét az *Új versek*től (1906) *A halottak élén*ig (1918) megjelent kilenc kötetével. Nemcsak megszerkesztettségük, egységet alkotó jelképrendszerük, de a bennük található szerelmi, nemzetostorozó, politikai s istenes versek változatainak széles köre révén is a századelő magyar irodalmának kiemelkedő teljesítményét képviselik. Haláláig vitathatatlanul ő állt a *Nyugat* képviselte törekvések élén — jellemző, hogy a mozgalom önmaga rajzolta torzképe, Karinthy Frigyes (1887—1938) *Így írtok ti* (1912) című gyűjteménye is az ő alakjának fölidézésével kezdődik.

Csakis az értekező prózában tekinthető Babits a századelő legjelentősebb kezdeményezőjének. Korai éveiben Kölcseyre, a *Nemzeti hagyományok*ra emlékeztető szembeállításhoz folyamodott: *Arany mint arisztokrata* (1904) című befejezetlen és sokáig kéziratban maradt szakdolgozatában az idegen hatások utánzását fölszínesnek ítélte, a fogarasi gimnázium értesítőjében megjelent *Irodalmi nevelés*ben (1909) pedig a nemzeti nyelven és közös emlékezeten alapuló hagyománytudatot nevezte a mélység zálogának. Bonyolult viszonyt tételezett föl európaiság és magyarság között; *Magyar irodalom* (1913) című hosszabb értekezése szenvedélyes és végső soron lezáratlan vita a kétféle eszmény között.

Ady erősen politizáló alkat volt, és rendkívüli érzékenységet árult el a társadalmi kérdések iránt. A munkások 1912-es megmozdulása Babitsot is elkötelezettségre ösztönözte. *Május huszonhárom Rákospalotán* (1912) címmel gyászdalt írt a tüntetés halottairól. Az új olasz költészetről, a *Futurizmus*ról (1910) szóló cikkében még naiv lelkesedéssel értekezett a háborúról, az 1914-ben kitört világháborút azonban már versben ítélte el. Ekkorra Ady a sajtóhadjárat céltáblája lett, így Babitscsal szemben is fölléptek a hatóságok: 1916-ban fölfüggesztették tanári állásából, röviddel azelőtt, hogy a Ze-

neakadémián expresszionisztikus verset olvasott föl *Húsvét előtt* (1916) címmel, amelyben föltétel nélkül hirdette a béke eszméjét.

A háború értekező prózájának irányán is módosított. Hűen korábbi meggyőződéséhez — mely szerint a kultúra folytonosság, sőt, öröklés kérdése is — 1915-ben, amikor a Cambridge-i King's College-ból hazatért s azonnal bevonult, Békássy Ferenc haláláról írt, még a köznemességet tekintette nemzetfönntartó elemnek. Két évvel később, *Ágoston*ról (1917) szóló tanulmányában viszont már az európai kultúra egységét hangsúlyozta, az antikvitást és a kereszténységet nevezvén folytonosságot biztosító tényezőnek. Míg a *Bergson filozófiája* (1910) szerzője még a pozitivizmust tekintette leküzdendő veszélynek, és a metafizikát akarta visszaállítani régi jogaiba, *A veszedelmes világnézet* (1918) már nemcsak „a XVIII. század lapos racionalizmusát" ítélte el, de a háborúért felelős irracionalizmussal szemben is kételyeket támasztott. Mély világnézeti válságából Kant segítette ki Babitsot, akinek rövid művét, *Az örök béké*t 1918-ban fordította le, hangsúlyozván az előszóban, hogy csakis akkor elfogadható a politika, ha érvényesülni hagyja az erkölcsöt.

A *Nyugat*nak igen nagy szerepe volt a szellemi ellenzék tevékenységében, amely az első világháború előtti évektől a kultúra szinte minden területén megélénkült. A századvéghez képest sokkal erőteljesebb fejlődés indult meg a társadalomtudományokban. Egyre több bírálat érte az üres hazafiaskodást. 1913-ban az irodalomtörténész Riedl Frigyes és a nyelvész Tolnai Vilmos bebizonyította, hogy azok a kuruc kori dalok, amelyeket Thaly Kálmán, a nemesi szemléletű történetírás képviselője közölt a kiegyezés utáni évtizedben — legalábbis részben — hamisítványok. Ugyanebben az évben jelent meg Szekfű Gyula (1883—1955) *A száműzött Rákóczi* című könyve, mely erősen eltért a téma korábbi földolgozásaitól, s bár lényegében konzervatív szemszögből minősített ábrándnak hazafias érzelmeket, a baloldal egy részének rokonszenvét is kivívta.

Új tudományágak jelentek meg. Pulszky Ágost (1846—1901)

még csak a jogbölcselet keretein belül élt a pozitivista szociológia tanulságaival a természetjog fogalmának cáfolatában, Somló Bódog (1873—1920) és a *Huszadik Század* köre viszont már önálló szaktudományként művelte a szociológiát. Ők még jórészt Spencer szellemében dolgoztak, mások azonban hamarosan fönntartással kezdték kezelni a pozitivizmust. Csáth Géza mellett Ferenczi Sándor (1873—1933) kapcsolódott Freud tanításaihoz, az 1891-ben alapított *Irodalomtörténeti Közlemények* anyaggyűjtő filologizálására pedig a *Nyugat* körének impresszionista kritikája hozott ellenhatást. Sőt, ez utóbbi folyóirat köréből Babits Mihály már a bölcseleti tanulmányírásra is kísérletet tett. Hasonló kezdeményezései voltak a fiatalon meghalt Popper Leónak (1886—1911), aki a Zeneakadémiára is járt és Nagybányán is megfordult, ahol festéssel próbálkozott, míg végül művészetelméleti tanulmányokat közölt Karl Kraus folyóiratában, a *Die Fackel*ben. Néhány írásnyi munkássága azért jelentős, mert a művészi szándék, a megvalósulás és a befogadói megértés közötti rés hangsúlyozásával megelőzte a német Gadamer befogadóközpontú hermeneutikáját.

Popper Lukács György (1887—1971) barátja volt, aki már 1902-től közölt cikkeket, többször is írt *A Hét*be, a *Nyugat*ba, sőt — Popperhez hasonlóan — a *Huszadik Század*ba is. A Vasárnapi Kör nevű önálló csoportosuláshoz tartozott, melynek a költő Balázs Béla (1884—1949), a művészettörténész Fülep Lajos (1885—1970) és Tolnay Károly (1899—1981), a tanulmány- s regényíró Ritoók Emma (1868—1945), a művészetszociológus Hauser Arnold (1872—1978) és a szociológus Mannheim Károly (1893—1947) is tagja volt. A kör rövid életű folyóiratát, *A Szellem*et 1911-ben Fülep szerkesztette. Zalai Béla (1882—1915), aki a világháborúban, szibériai hadifogságban halt meg, is közölt benne. Babits és Kosztolányi barátja volt, és — Lukács szavaival — az 1918 előtti korszak „egyetlen eredeti magyar gondolkodó"-ja. Sokáig kéziratban maradt munkája, az *Allgemeine Theorie der System* (1913—1914) nemcsak Husserl fenomenológiájának mély értéséről tanúskodik, de annak nyelvbölcseleti irányú továbbfejlesztése is.

265. Bartók Béla

266. Kodály Zoltán

265

266

Maga Lukács később azt állította, hogy „jobboldali módszer, de baloldali etika" jellemezte e korai pályaszakaszában. Első kötete, *A lélek és a formák* (1910) a bölcseleti igényű esszéírás eredeti művelőjének mutatta, *A Szellem*ben közölt nagyon jelentős tanulmánya, *A tragédia metafizikája* (1911) pedig a korai egzisztencializmussal rokon. Bármennyire megváltozott is fölfogása a későbbiekben, tagadhatatlan, hogy első munkái szerves részét alkották annak a szellemi megújulásnak, amely a XX. század elején az egész magyar kultúrát áthatotta.

A művészetek közül a zenében érték el a legnagyobb eredményeket. 1906-ban Bartók Béla (1881—1945) és Kodály Zoltán (1882—1967) kiadta a *Magyar népdalok* című gyűjteményt. A következő másfél évtizedben Bartók a népzene ösztönzésére jelentékenyen gazdagította az európai zene ritmikáját. Olyan művekkel, mint az *I.* és *II. vonósnégyes* (1908, 1916), az *Allegro barbaro* (1911) és az op. 14-es *Szvit* (1916) zongorára, egyfelvonásos operája, *A kékszakállú herceg vára* (1911), valamint táncjátékai, *A fából faragott királyfi* (1917) és *A csodálatos mandarin* (1919) a késő romantikus stílustól az expresszionizmus irányában fejlődött, és Schönberg, illetve Sztravinszkij mellett a zenei nyelv legjelentősebb megújítója lett.

A képzőművészetben nem lehet ilyen súlyú teljesítményről beszélni. Szinyei Merse korábbi s elszigetelt kezdeményezésétől eltekintve csak Hollósy Simontól (1857—1918) számíthatjuk az akadémizmus megtagadását. *Tengerihántás*a (1885) korai példa arra a magyar naturalizmusra, melynek azután az ő müncheni magániskolája, majd 1896-tól, Magyarországra visszatértével a nagybányai művésztelepen dolgozó festők közössége — közülük is főként Ferenczy Károly (1862—1917) — lett a megvalósítója. A francia fejlődés nálunk csak később talált visszhangra, tulajdonképpen Rippl-Rónai Józseffel (1861—1927), aki 1887-ben kiutazott Párizsba, és ott Munkácsy tanítványa lett, ám 1890 körül megtagadta mesterét, és a Les nabis elnevezésű francia posztimpresszionista körhöz csatlakozott. E csoport törekvései eleve közel álltak a

267. Rippl-Rónai József: Rózsát tartó nő. Gobelin, 1898

268. Csontváry Kosztka Tivadar: Magányos cédrus, 1907

267

268

szecesszióhoz, Rippl-Rónai pedig különösen vonzódott a síkszerű, dekoratív, stilizáló ábrázoláshoz, s ezzel a magyar szecessziós festészet legjelentősebb megteremtője lett. Ez a stílustörekvés bizonyos mértékig a naturalizmus ellenhatása volt — így jelentkezett például Vaszary Jánosnak (1867—1939) a századforduló éveiben festett képein. A magyar szecesszió hamarosan mozgalommá szerveződött, ám az 1902-ben alapított gödöllői művésztelep tevékenységében sok volt az utánérzés. Még programszerű újnépiességük is sokat köszönhetett a preraffaeliták példájának. Kevés olyan sikeres művet alkottak, mint Körösfői Kriesch Aladár (1863—1920) falfestménye, *Az életkeresők a művészet vizéből isznak* (1907), mely az akkoriban épült új Zeneakadémia belsejét díszíti. A magyar szecesszió két legjelentősebb képzőművésze magányosan alkotott. Gulácsy Lajos (1882—1932) jórészt Olaszországban festette stilizált látomásait az általa Naconxypannak nevezett álombeli országról. Csontváry Kosztka Mihály Tivadar (1853—1919) lényegesen sokoldalúbb művészetében viszont inkább csak közbülső állomásnak tekinthetjük a szecessziót. A kisméretű *Naplemente a nápolyi öbölben* (1901), sőt, talán még egyik fő művének, a misztikus ösztönzésű, szimbolisztikus önarcképnek, a *Magányos cédrus*nak (1907) kígyózóan dekoratív vonalvezetése is elárul némi rokonságot a szecesszióra jellemző aszimmetrikus formaeszménnyel, többi kiemelkedő alkotása azonban más irányokra is emlékeztet. *A Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben* (1904) inkább az expresszionizmus felé mutat, legnagyobb méretű vászna, a *Baalbek* (1906) keményen megszerkesztett alkotás, a *Mária kútja Názáretben* (1908) pedig egyenesen az aranymetszés törvényeit mutató festmény. Kései, 1910 után készített vázlatai és utolsó műve, *A magyarok bejövetele* című, hihetőleg 1914 és 1919 között készített szénkarton már a szürrealizmust előlegezik.

Mint sok helyütt, Magyarországon is az építészet lett a szecesszió legmegfelelőbb területe. Az anyagszerűtlenül és a szerkezetet elsikkasztva épített bérpalotákhoz képest nagyon egészséges ellenhatásnak bizonyult Lechner Ödön (1845—1914) „magyar stílusa", melyben a keleties elemek népies

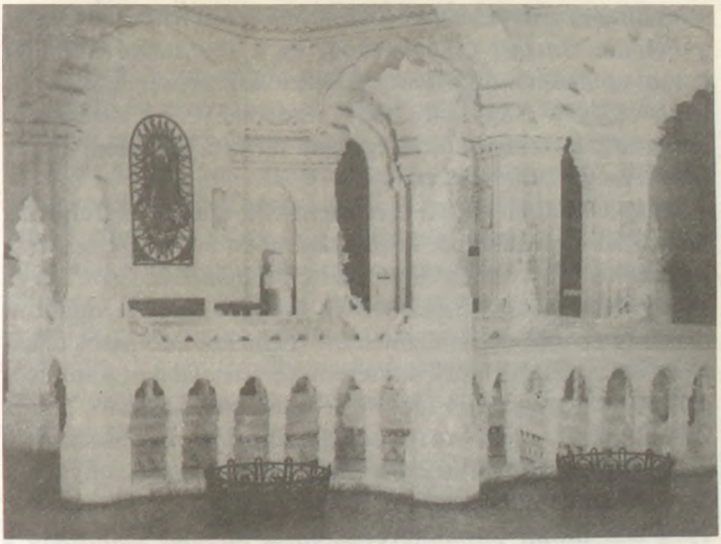

269

270

269. Az Iparművészeti Múzeum belseje, 1890—1896

270. Dohnányi Ernő

motívumokkal keveredtek. Az *Iparművészeti Múzeum* (1896), a *Földtani Intézet* (1897—1899) és a *Postatakarékpénztár* (1900) épületén a díszítések mellett a síkszerűség adja meg a stílus jellegét. Nagy kár, hogy kezdeményezése nem akadt folytatóra, s kortársai többsége sem tartotta úgy szem előtt a célszerűség eszményét, mint ő.

Az építészetben éppen ezért nem volt igazán folytonosság szecesszió és avantgarde között; szemben a festészettel, ahol lényegesen több volt az előremutató próbálkozás. Csontváryn kívül Mednyánszky László báró (1852—1919) is mutatott hajlamot az expresszionizmusra — nemcsak látomásos tájképein, de a világháború csataterein készített alakos kompozícióin is, a Kosztolányi által fölfedezett munkásfestő, Nagy-Balogh János (1874—1919) pedig csendéletein s önarcképein a kubizmussal rokon szerkesztőművészetről tett bizonyságot. E magányos művészektől eltekintve a Nyolcak elnevezésű, 1909-ben indult posztimpresszionista társulás tekinthető a magyar avantgarde előzményének.

E mozgalom magyarországi történetét már erősen befolyásolta az 1914-ben kitört világháború. A következő évben jelent meg Kassák Lajos (1887—1967) első verseskötete, az *Eposz Wagner maszkjában* és folyóirata, *A Tett*. Az irányzat vezéralakja aktivizmusnak nevezte az általa elindított mozgalmat, így jelezvén, hogy a munkásosztály társadalmi forradalmával egy időben és azzal kölcsönhatásban akar végrehajtani művészi forradalmat. Szocialista elkötelezettségű expresszionista művészet megteremtésére törekedett, melynek a festészetben Nemes Lampérth József (1891—1924), a költészetben ő maga lett legjelentősebb képviselője. Már *Mesteremberek* (1914) című költeménye azt bizonyította, hogy tudatosan rugaszkodott el a *Nyugat* líraeszményétől, amennyiben a közösség nevében szólt és szabadverset írt. Nemzetköziséget, társadalmi utópiát hirdetett, és nyíltan szembefordult a háborúval. Amikor 1916 októberének elején ezért betiltották *A Tett*et, már a következő hónap első napjaiban új folyóiratot indított *Ma* címmel. Ennek a folyóiratnak azután jelentős

szerepe lett a világháborút követő kettős forradalom előkészítésében.

Az 1918 októberében kitört polgári forradalomnak és a következő év március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaságnak nem volt elég ideje ahhoz, hogy megvalósítsa az egész kultúra gyökeres átalakítását. 1919 tavaszán mégis alapvető változásokra került sor. A Tanácsköztársaság államosította az iskolákat, és kimondta állam és egyház szétválasztását. Az iskolai hitoktatás eltörlését a helyi tanácsokra bízta. A fővárosban és jó néhány vidéki iskolában lényegében megszűnt a hitoktatás — ami érthető, hiszen az új politikai rendszer nyíltan vallásellenes volt, de némileg elhamarkodottnak nevezhető, ha figyelembe vesszük, hogy ez az intézkedés sokak szemében népszerűtlenné tette a kommunistákat.

A magas kultúra átszervezését megkönnyítette, hogy a Vasárnapi Kör két tagja, Balázs Béla s Lukács György belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába, mely az őszirózsás forradalom hírére, 1918. november 4-én Moszkvában alakult meg, olyan magyar, román, szlovák és délszláv résztvevőkkel, akik orosz hadifogságba estek, majd csatlakoztak az októberi szocialista forradalomhoz. A Magyar Tanácsköztársaság azután megnyitotta az egyetemeket a nők előtt, és olyan kiváló elméket juttatott katedrához, mint Babits, Ferenczi, Fülep, Jászi, Mannheim vagy Szekfű. A hirtelen feltárult lehetőség többeket eredeti kezdeményezésre ösztönzött — Babits például az irodalom elméletéről tartotta előadásait, melyek a fönnmaradt és azóta kiadott lejegyzések alapján kiemelkedő jelentőségűnek tarthatók.

Az új kultúrpolitika alapelvei közé tartozott, hogy az általa maradinak minősített intézmények — így a Magyar Tudományos Akadémia — működését átmenetileg föl kell függeszteni, és széles körű ismeretterjesztésre kell törekedni. A magángyűjtemények köztulajdonba kerültek, a képzőművészek pedig segélyt kaptak. Az agg Mihalovich Ödön helyére a világhírű zongoraművész, Dohnányi Ernő (1877—1960) került a Zeneakadémia élére, a zenei élet irányítására hivatott direktóriumba pedig Bartók, Dohnányi, Kodály és Reinitz Béla. A

filmgyárakat is államosították, és rövid idő alatt harmincötnegyven játékfilmet készítettek. Lefordították és kiadták a szocializmus elméletíróinak műveit.

Az avantgarde mozgalom eleinte döntő szerepet játszott a kultúrpolitikában, később azonban feszültségbe került a hatalommal. Kun Béla az Országos Pártgyűlésen „a burzsoá dekandencia terméké"-nek nevezte a *Ma* képviselte irányzatot. Nyilatkozata a *Vörös Újság* 1919. június 14-i számában jelent meg. Kassák a *Ma* július 1-ji számába válaszolt, *Levél Kun Bélához a Művészet nevében* címmel. Nagyrabecsülését fejezte ki Kun politikai felkészültsége iránt, de kétségbe vonta művészi tájékozottságát. Tagadta, hogy a művészetnek pártosnak, osztályjellegűnek kell lennie. Pogány József helyettes népbiztos a következő szám után megvonta a lap engedélyét.

A nem szocialista írók már korábban szembekerültek a politikai vezetéssel. Noha az 1918. december 1-jén megalakult Vörösmarty Akadémia még jórészt a *Nyugat* munkatársainak szándékai szerint jött létre a maradi Kisfaludy Társaság ellensúlyozására, a Tanácsköztársasággal már többségük nem tudott azonosulni. Móricz azért távolodott el a kommunista forradalomtól, mert nem hozott földosztást, Babits pedig annyit vállalt a társadalmi átalakulásból, amennyit a polgári szabadelvűség híveként elfogadhatott belőle: tevékenyen részt vállalt a népszerűsítésben, de az erőszaktól idegenkedett, s a Tanácsköztársaság utolsó két hónapjában ezért teljesen visszavonult a közélettől. Mélyen kiábrándult lett: ő, aki Lukács György első könyvét, *A lélek és a formák*at 1910-ben még a magyar kultúrától való idegenséggel vádolta, 1918-ban Jászival és Szabó Ervinnel a „nacionalizmus minden formája ellen" Európa Lovagjai néven szerveződő társaság kiáltványát fogalmazta meg, már 1919. február 15-én, *Az igazi haza* címmel megjelent eszmefuttatásában jelezte távolodását a nemzetek fölötti eszmétől.

Külső erők verték le Magyarország szocialista forradalmát, ám a rákövetkező korszak kultúrpolitikusai kihasználhatták, hogy nem teremtődött folytonosság a magyar szabadelvűség és a szocializmus között. Talán azért nem, mert a szocialista

eszmék elkötelezettjei nem kapcsolódtak eléggé a múlt eredményeihez. A szindikalista Szabó Ervin (1877—1918) például *Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban* címmel írt, halála után kiadott munkájában még hűbérinek, azaz polgári forradalom előttinek tekintette a XX. század elejének magyar társadalmát, vagyis némileg lebecsülte azt a fejlődést, amelyet az ország a XX. század közepétől az első világháborúig tett meg.

„HÁROM MAGYARORSZÁG" KULTÚRÁJA (1919—1944)

1919—1920-ban rendkívül súlyos veszteségek érték a magyar kultúrát. Az 1919. augusztus 1-jére román segítséggel levert Tanácsköztársaság megszűntével a polgári radikálisok, a Vasárnapi Kör és az avantgarde művészek túlnyomó többsége elhagyta az országot. Az 1920. június 4-én megkötött trianoni béke az ország területének kétharmad részével nemcsak több mint hárommillió magyart szakított el, de a művelődésnek is jelentős tartalékait tette hozzáférhetetlenné. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemet Szegedre, az Erzsébet királyné nevét viselő hasonló pozsonyi intézményt Pécsre kellett áthelyezni. A történeti tudat szerves részét alkotó emlékek sora veszett el, és az előző évtized kiemelkedően jelentős tudósai s művészei külföldi országok szellemi életébe kapcsolódtak be. Lukács legnagyobb hatású korai munkája, a *Die Theorie des Romans* (1920) és első, s talán legeredetibb hozzájárulása a marxista elmélethez, a *Geschichte und Klassenbewußtsein* (1923) Berlinben jelent meg, Kassák pedig Bécsben hozta létre életműve legjelentősebb darabjait: számozott szabadverseit, képarchitektúráknak nevezett konstruktivista festményeit és *A ló meghal, a madarak kirepülnek* (1922) című, tömbszerűen, vágásokkal megszerkesztett költeményét, amelyben saját 1909-es nyugat-európai útjának eseményei az orosz forradalom látomásaival keverednek. E két példa is jelezheti, mekkora szakadás állt be a szellemi életben.

Igen kevés jele maradt a folytonosságnak. Talán egyedül Fülep Lajos 1916-ban megkezdett, teljesen újszerű fejlődésrajzát, a *Magyar művészet*et lehetne említeni, melynek részle-

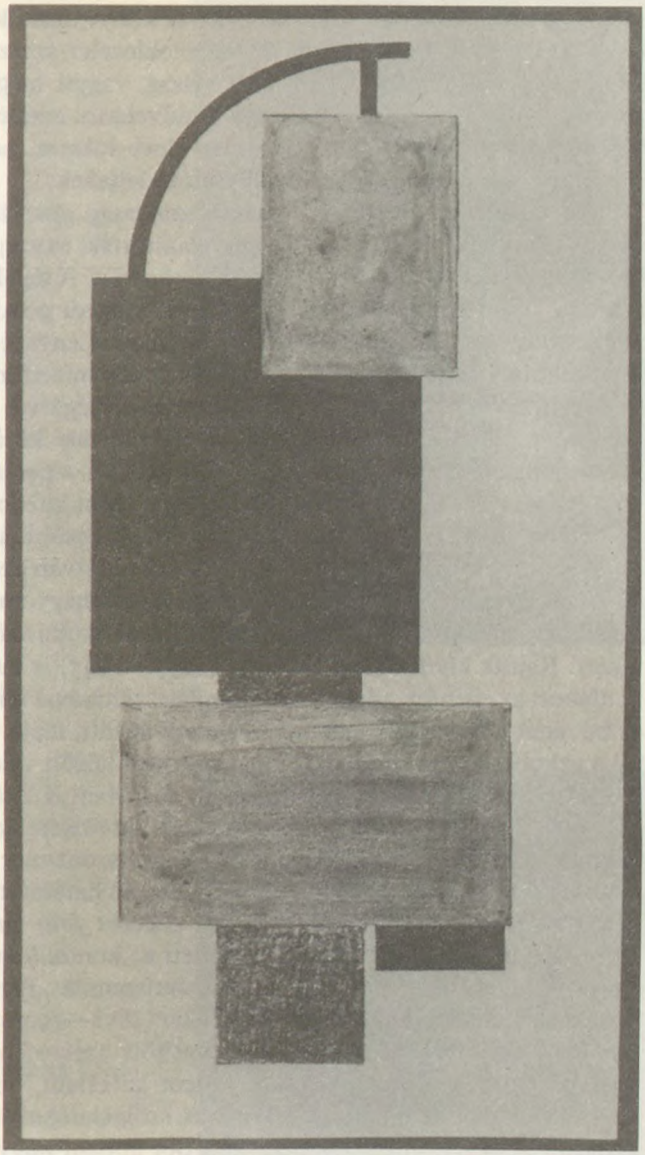

271

271. Kassák Lajos: Képarchitektúra V. 1922—1923

tei a *Nyugat*ban jelentek meg, az 1923-as könyv alakú kiadás előtt. Igaz, 1920-ban szerzője lelkészi oklevelet szerzett, s azután egy vidéki parókiára vonult vissza, vagyis még az ő sorsa sem mond ellent annak, hogy a művelődés eszményeinek hirtelen s alapvető megváltozása eleve kizárta, hogy a megelőző évek kezdeményezési folytatóra leljenek.

1919. augusztus 10-én a Tanácsköztársaság alatt hozott összes közoktatási intézkedést hatálytalanították, és szeptember 15-én újra bevezették a kötelező hitoktatást. A legalábbis részben Gömbös Gyula által fémjelzett „szegedi gondolat" „keresztény-nemzeti kurzust" hirdetett meg. Lényegében a történelminek tekintett osztályokat fogadta el nemzetfönntartó elemnek. Vezető közíróinak álláspontját kétségkívül befolyásolta a trianoni veszteség. Milotay István, aki korábban háborúellenes, a nemzetközi nagytőkét elítélő és a parasztság érdekeit mérlegelő cikkeiről volt nevezetes, most kifejezetten a liberális örökség ellenségeként lépett föl. A később antifasiszta Zsilinszky Endre a zsidó sajtót, Lendvai István pedig az általa nemzetinek és forradalminak nevezett hagyományra hivatkozva általában a városi s idegen kultúrát okolta a történtekért. Rajtuk kívül Szabó Dezsőre (1879—1945) is támaszkodhatott az ellenforradalom, aki szemléletváltásával mintegy elébe ment a történelemnek: nyelvésznek indult, majd 1911-től a szimbolizmus korának francia költőiről közölt választékos ízlésre valló esszéket a *Nyugat*ban, 1915-ben *A Tett* első számának beköszöntőjében rokonszenvvel üdvözölte az aktivizmust, a Tanácsköztársaság végóráiban viszont már a parasztság ősi erejét ünneplő s a várost züllesztő hatásáért megbélyegző regényt jelentetett meg *Az elsodort falu* címmel. Átmenetileg még Kosztolányi is engedett a „korszellemnek", amennyiben elvállalta az *Új Nemzedék* antiszemita „Pardon"-rovatának szerkesztését. Prohászka Ottokár (1858—1927), a korábban a Szentszék által is rendreutasított székesfehérvári püspök pedig szinte pálfordulóson ment keresztül: liberális nézeteit föladva az újkonzervativizmus szolgálatába állította nem mindennapi szónoki képességét. Sőt abban, hogy a római katolikus egyház támogatta az ellenforradalmat, legalább

272

273

272. Németh László

273. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter

olyan fontos szerepet játszott, mint Bangha Béla jezsuita atya, aki *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* (1920) című könyvében a szabadelvű és a szocialista hagyomány ellenében a keresztény-nemzeti társadalom megteremtését és a zsidóság keresztény átnevelését javasolta.

Bármennyire rövid ideig tartott a nyílt ellenforradalom, így is személyiségromboló volt. Móricz *Légy jó mindhalálig* (1920) című bensőséges gyerekregényében tárgyiasította kiszolgáltatottságát. Babits — noha röviddel a Tanácsköztársaság bukása után *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjében őszintén kifejezte ellenérzését a forradalmi erőszakkal szemben — meghurcoltatáson ment keresztül. Egyetemi tanári címétől már 1919. augusztus 17-én megfosztották. Szabó Dezső és Lendvai István is megtámadta a sajtóban. Mivel a középiskolai tanárok igazoló bizottsága elmarasztalta, 1920. április 1-jétől megvonták a nyugdíját. Még a toloncházat is megjárta. Rendőri felügyelet alá helyezték, mint „a fennálló társadalmi rendre veszélyes egyént", s ezt csak 1922 elején oldották föl.

A szellemi élet újraszerveződésére tulajdonképpen azután kerülhetett sor, hogy 1921. április 14-én Bethlen István gróf lett a miniszterelnök. Ettől kezdve háromféle kultúra létezett Magyarországon — ahogyan azt a kor legsokoldalúbb írója, Németh László (1901—1975) először *Ember és szerep* (1934) című önéletrajzi művében, majd *Interjú az írói vállalkozásról* (1969) című visszaemlékező nyilatkozatában megállapította.

Mielőtt jellemeznénk őket, óvakodnunk kell attól, hogy már kiinduláskor egyértelműen kedvező vagy kedvezőtlen színben tüntessük föl bármelyiket. Szerencsésebb talán, ha előljáróban csak annyit szögezünk le, hogy a magyar kultúra fölfogásának egymástól merőben különböző változatairól van szó. Mindhárom jelentékeny mértékben változott az 1944-ig terjedő korszak során, de leginkább az, amelyiket a hivatalos kultúrpolitika függvényeként jellemezhetünk.

Ezt az első változatot sem lehet a múlt egyszerű folytatásának tekinteni. A világháború előtti korszakból ugyan sok

minden továbbélt, de vezető szerephez már nem juthatott. A pozitivista anyaggyűjtésnek például különösen erős hagyománya maradt fönn az irodalomtörténet-írásban, ám Voinovich Géza, Császár Elemér vagy akár Pintér Jenő munkássága már esetlegesnek számított abban az új helyzetben, amely Bethlen Istvánnak 1921 decemberében „A kivételes sajtórendészeti ellenőrzés megszüntetéséről" hozott rendeletével, illetve Klebelsberg Kunó gróf (1875—1932) 1922. június 16-án kezdődött vallás- és közoktatásügyi miniszterségével alakult ki.

Klebelsberg neonacionalizmus néven hirdette meg programját. A múltbeli veszteségekért Magyarország elszigeteltségét tette felelőssé, ezért hangsúlyozta a világtörténeti távlat fontosságát, és óvott a vidékies bezárkózástól. Elítélte a múlt visszasóvárgását, és türelemre intett az utódállamokkal szemben. Közmegegyezést óhajtott a múlt értelmezésében, egyszersmind el akarta kerülni azt a látszatot, hogy az általa hirdetett értékőrzés azonos az 1914 előtti konzervativizmussal. Fönntartással élt a kiegyezéssel szemben, és egyszerre próbált Kossuthra és Tisza Istvánra hivatkozni: az előbbire azért, mert jó hírünket terjesztette külföldön, s előre látta a kiegyezés fonákját, továbbá egységben gondolta el nemzet és haladás ügyét, az utóbbira pedig azért, mert ellenezte a háborút. Trianonért s az ország elmaradottságáért Ausztriát tette felelőssé. Nemcsak a kettős forradalomtól, de attól is elhatárolta magát, ami közvetlenül utána történt.

Abból kiindulva, hogy Trianon új fejezetet nyitott, és érvénytelenítette 48 és 67 ellentétét, gyakorlatiasságra igyekezett ösztönözni. 1924-ben reálgimnáziumnak nevezett új középiskola-típust vezetett be a modern nyelvek és a természettudomány oktatásának föllendítésére. 1927 januárjában pedig a nyolcosztályos iskola megteremtéséért, az általános tankötelezettségért, az európai központokban Collegium Hungaricum nevű intézmény fölállításáért, a vidék fejlesztéséért, a fővárosban egyetemi város létesítéséért, végül külföldi ösztöndíjak adományozásáért szállt síkra. Nevelési célokat is megfogalmazott: elítélte a felekezeti háborúskodást; a családi

életre, a szellemi és testi képzettség összhangjára akarta fölkészíteni a fiatalságot.

Kulturális milieu-t akart teremteni, vagyis a minőség szempontja vezette, mert úgy gondolta, a magyarság kulturális fölénnyel kárpótolhatja, amit elvesztett. Az egyetemeken a szellemi teljesítmény uralmát kívánta biztosítani a társadalmi kapcsolatéval szemben. Még nyugdíjazással is megfenyegette azokat a tanárokat, akik nem végeztek kutatómunkát. Nem egészen alaptalanul érte a vád, hogy egyoldalúan a magas műveltséget támogatta. Tény, hogy kissé önmagában szemlélte a szellemi tevékenységet. Politikamentes történettudományt sürgetett, s még a marxizmussal szemben is türelmesebb volt, mint legtöbb kortársa. Főleg a középosztály egységesítése foglalkoztatta, elsősorban a közalkalmazottak gyerekeire gondolt; nemzetközileg versenyképes vezető értelmiséget akart létrehozni, de azért nem hallgatható el, hogy tanyai népiskolákat is építtetett, mert föl akarta számolni az írástudatlanságot.

Terveiből sok mindent nem tudott megvalósítani, mert olykor kifejezetten elrugaszkodott a valóságtól: például amidőn népkönyvtárakról ábrándozott, vagy — tekintetel arra, hogy miniszterségé alatt, 1925. december 1-jén kezdte meg adását a Magyar Rádió — rádiót, sőt vetítőgépet akart adni minden tanyai iskolának. Az sem tagadható, hogy maradi ízlése volt. Nemzeti irányú művészetet várt az alkotóktól, de igen naiv elképzelései voltak erről, a nemzetközi jazzt magyar népzenével akarta kiszorítani, s fogalma sem volt saját kora művészetéről. A szegedi Dóm tér és orvosi egyetem vagy az Országos Levéltár épülete azt bizonyítja, hogy szelleme döntően hozzájárult, hogy az újklasszicizmus és a stílustalan eklektika vált hivatalos művészetté a húszas években. Azt mindazonáltal nehéz volna kétségbe vonni, hogy volt elképzelése a magyar művelődés átfogó rendezéséről. Ezért támogatta elgondolásait a korszak két nagy hatású értekezője, Szekfű Gyula s Horváth János.

Szekfű mintegy elébe ment az új helyzetnek. *Három nemzedék* (1920) című könyvében előre körvonalazta a Bethlen

rendszerét támogató eszmeiséget, időszerűsítette azt a konzervatív szemléletet, amely már *Der Staat Ungarn* (1917) című, Németországban kiadott könyvét is jellemezte. Nemzeti önvizsgálatra intett, s az okozatból az okra próbált visszakövetkeztetni, azaz a megelőző három nemzedék tevékenységében kereste az 1920 végére kialakult helyzetre a magyarázatot. Tagadván, hogy Jászinak lett volna igaza, aki az utolsó százharminc év összes politikai, nemzeti s kulturális törekvését a városoktól eredeztette, két fogyatékosságot is tulajdonított a reformkori szabadelvűségnek: Széchenyi híres akadémiai beszédére hivatkozva súlyos vételnek nevezte az önáltatást, az idegen meg nem értéséből fakadó elfogultságot, és Kölcsey *Országgyűlési Naplóját* idézve hiányolta a belső, lelki fejlődést. Részigazságai ellenére rendkívül árnyalatlan képet festett a szabadelvűség nemzetközi hagyományáról; Voltaire, Helvétius, Montesquieu s Rousseau egyformán a „racionalizmus apostolai" voltak konzervatív felfogása szerint, a természetjog fogalma „a középnemességtől emlegetett és divatbajött szólamok" egyike lett, a nemzeti s a szabadelvű eszme kapcsolata pedig a véletlen művének minősült, vagyis elsikkadt az összefüggés a nemzeti önrendelkezés eszméje s a liberalizmus között.

A magyar fejlődés is átrajzolódott e fölfogásban. Abban még ugyan lehetett némi igazság, hogy Kossuth a történeti jog szellemében vallotta 1842-ben, hogy „Magyarhonban a közigazgatás, vagyis közélet nyelve, élő nyelvek közül más soha nem lehet, mint magyar", de Kölcseyből már csakis torzítással válhatott a lelki megigazulás maradi-romantikus híve, a szabadelvű Bajza ellenképe, s a magyar liberalizmus értelmezésében kísértett Széchenyi egykori ábrándja: a *Hitel* szerzője a józan ész s az értelem, Kossuth viszont a szenvedély megtestesítőjének látszott. Talán több igazság rejlett a második liberális nemzedék érékelésében. Nem volt alaptalan a szembeállítás, mely szerint az első nemzedék emancipációt és bevándorlási törvényt akart, míg a tőkés fejlődést megvalósító utódaik engedtek a sovinizmus kísértésének. Sőt, konzervatív szemszögből még annak hangoztatása is érthető, hogy Ma-

gyarországnak Ausztriához tartozása világpolitikai szükségszerűség, mert a történelmi határokat csakis így lehetett fönntartani. A Szekfű által fölhozott érvek mégis csupán arra voltak elégségesek, hogy a második nemzedéket értéktelenebbnek tartsa az elsőnél, arra viszont nem, hogy általában Magyarország XIX. századi hanyatlásáról beszéljen, akkor sem, ha a fejlődés utolsó szakaszának jellemzésében is volt figyelemreméltó mozzanat: Szekfű arra hivatkozott, hogy a harmadik nemzedék Kossuth és Deák szellemétől egyaránt távol állt, amikor engedte, hogy a trializmus hívei háborúba vigyék a Monarchiát.

A *Három nemzedék* szerzője forradalomellenes ideológiát fogalmazott meg. Azzal érvelt, hogy csakis lassú folyamat hozhat lényeges változást. Rendkívüli hatására jellemző, hogy Móricz Zsigmond legjelentősebb regényén, a *Tündérkert*en (1922) is érezni lehet. E könyv erényei ugyan jórészt abból a feszültségből vezethetők le, ahogy az író szembeállítja a látomásokban gondolkodó, ábrándos Báthory Gábor s a hozzá képest kicsinyesen, fontolva tervezgető Bethlen Gábor értékrendjét; ám e kétértelműséget az indokolja, hogy ezúttal szépprózáról s nem értekezésről van szó. Az Erdély-trilógia további — és művészileg kevésbé maradéktalanul megoldott — kötetei, *A nagy fejedelem* (1934) s *A nap árnyéka* (1939) már világosan jelzik a célzatosságot: józan számításra akarnak nevelni.

Szekfű következő munkája, a *Történetpolitikai tanulmányok* (1924) gyűjteménye egyértelműen értésére adta olvasóinak, hogy a szerző célja: a múlt időszerűsítése. A korábbi szembeállítást mintegy újrafogalmazta. Érvelése szerint az 1848-ig számítható rendi korszakban az állam egy volt a nemzettel, a szabadelvűség viszont zűrzavart támasztott, feszültséget idézett elő az államfönntartó osztályok és a nemzetfönntartó értelmiség között. A következő évtizedben — a Németh Lászlóval folytatott vita előzményeként — Szekfű a vidékiesség ostorozásáért csaknem példamutatónak nevezte azt a Kazinczyt, akit bírálója majd a nemzeti hagyomány elsikkasztásáért vádol. A *Három nemzedék* írója egyébként

újabb könyvében is korábbi módszeréhez folyamodott, amennyiben ellentmondásokat igyekezett kimutatni a konzervatívokkal szemben álló gondolkodóknál. Petőfi világforradalmárságáról írva elismerte, hogy a nemzetközi távlat előnyt jelentett a költő számára, hiszen megtanította kívülről szemlélni a magyarságot. Majd fanyarul megjegyezte, hogy a körülmények rákényszerítették *Az apostol* íróját, hogy világforradalom helyett nemzeti önvédelmi harcban gondolkodjék; sőt, egyenesen azt állította, a Kárpát-medencéhez való történelmi jog eszméje még Petőfitől sem volt idegen. Egy szempontból a *Történetpolitikai tanulmányok* szerzője mégis közelebb került a liberalizmushoz: leszögezte, hogy a nemzet nem azonos a fajjal, s a magyarság éppúgy kevert fajú, mint a zsidóság — noha ez utóbbi hosszú elzártsága miatt némileg különleges sorsot mondhat magáénak.

A magyarság ázsiai jellegéről kár beszélni, mert e nemzet történeti képződmény. Ezzel a hátsó gondolattal indította Szekfű 1927-ben a *Magyar Szemle* című folyóiratot, mely 1944-es megszűnéséig híven tükrözte a politikai helyzethez igazodó fölfogását. Sőt, tulajdonképpen hasonló szellem jellemezte a *Nyugat* ellensúlyozására 1923-ban útjára indított *Napkelet*et, melyet a szecessziós novellistából konzervatív regényíróvá lett Tormay Cécile (1876—1937) szerkesztett. Szépirodalmi rovata ugyan korántsem vetekedhetett a liberális ellenzék nagyszerű örökségű folyóiratával, de tanulmányírói magas színvonalon támogatták Klebelsberg kultúrpolitikáját. Maga Szekfű is részt vett irányításában — a *Történetpolitikai tanulmányok* is a *Napkelet* kiadásában jelent meg —, kritikai rovatát pedig Horváth János ellenőrizte, aki *Petőfi Sándor* (1922) című, életrajz helyett a költő műveit rendszerező, s ennyiben határozottan jelentős könyvének megjelenése után, 1923-ban lett a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára, ahol 1948-ig több nemzedéket is nevelt. Hamarosan egy újabb korosztály is publikálni kezdett a folyóiratban, újkonzervatív szellemben — innen indult például Halász Gábor (1901—1945) pályafutása, aki a harmincas években a konzervatív nemzedék képviselőjeként vitatkozott Babitscsal.

A húszas években egyébként olyannyira hatásosnak tetszett a hivatalos Magyarország újkonzervativizmusa, hogy a szabadelvűség szellemét őrző második kultúra olykor védekezésbe szorult. Maga Babits *Tanulmány Adyról* (1920) című fejtegetésében Arany folytatójaként emlegette egy éve halott barátját, megértést árult el a tőle lényegében idegen protestantizmus iránt, és a magyarság keleti jellegére hivatkozott, vagyis a konzervatív hagyománynak olyan összetevőjét látszott elfogadni, melyet Szekfű elutasított. Igaz, megengedő álláspontját részben a liberális örökség népszerűtlensége és saját kiszolgáltatottsága indokolta. Amikor megerősödött helyzete, lényegesen merészebb lett. 1927-ben Baumgarten Ferenc esztéta végrendeletével irodalmi alapítványt hozott létre, s Babitsot kérte föl, hogy művészi szempontból eldöntse, kinek adják az évente odaítélhető díjat, 1929-ben pedig, Osvát Ernő öngyilkossága után megnyílt előtte a lehetőség, hogy a *Nyugat* szerkesztője legyen. E két változás komoly terhet is jelentett számára, egyúttal azonban több beleszólást is az ország kulturális életébe. Ennek egyik jele, hogy fölemelte szavát az erőszak ellen, és megismételte az irracionalizmussal szembeni kifogásait *Az írástudók árulása* (1928) című, a *Nyugat*ban megjelent röpiratában.

A harmincas évekre azután már az első Magyarország helyzete is megváltozott, sőt kifejezetten meggyengült. Addig viszont inkább csak áttételes vitát folytathattak vele a háború előtti liberalizmus neveltjei. Voltak szépírók, akik viszonylag kis sérülésekkel vészelték át az 1920-as évet. Mindenekelőtt Krúdy, aki nem mutatott különösebb érzékenységet a korszellem iránt. Igaz, az újkonzervativizmusnak talán volt némi szerepe abban, hogy olyan történeti trilógiát írt, amelyben két Habsburg — II. Lajos felesége, Mária és I. Ferdinánd — állt a középpontban, a *Három király* (1927—1930) azonban nem igazán jellemző, s nem is nagyon sikerült műve. Ami e korszak számtalan alkotása közül maradandó, az egyenes folytatása az előző évtizedben megkezdett kísérletezésnek. Különösen azok a munkái kiemelkedő teljesítmények, amelyek ugyanannak a történetnek két nézőpontból megírt vál-

tozatai, mint az *Utolsó szivar az Arabs szürkénél*, illetve *A hírlapíró és a halál* (mindkettő 1928), valamint a késleltetést már-már groteszk módon fokozó *Boldogult urfikoromban* (1930).

A húszas évek gyakorlatias szelleme meglehetősen ellentétben állt Krúdy múltba forduló alkatával. Ezért is veszíthette el népszerűségét. A nála kisebb elkötelezetlen írók még kenyérhez is alig jutottak. Cholnoky Lászlót (1879—1929) például — aki ebben az évtizedben vetette papírra alkoholmámoros látomásokat megjelenítő elbeszélései s kisregényei javát — öngyilkosságba kényszerítette a nyomor.

Egyetlen írónak sikerült maradéktalanul érvényre juttatni a liberális örökséget. Az *Új Nemzedék* rövid és teljesen epizódszerű támogatása után Kosztolányi a polgári életforma s az alkotói önállóság legmagasabb szintű összeegyeztetője lett. Ekkoriban írta regényeit. A *Nero, a véres költő* (1922) három hősének megformálásakor arra a kérdésre keresett választ, milyen szerepet is játszhat a sorsban az ellenőrizhetetlen irracionalitás, a természetfölötti iránti igény s a sztoikus magatartás; a *Pacsirta* (1924) lélektani regény a szeretetről, amely gyűlöletet álcáz; az *Aranysárkány* (1925) torzítóan leegyszerűsítőnek mutatja a pozitivizmust s általában az értelem kizárólagos tiszteletét; végül az *Édes Anna* (1926) úr és szolga viszonyáról szól, mely mindkét fél számára elembertelenítő hatású.

A húszas években föllépett új nemzedékből viszonylag kevesen támogatták a liberális ellenzéket. Még Erdélyben is olyan író vált ennek az örökségnek a letéteményesévé, aki már a háború előtt közölt értekező prózát a *Nyugat*ban. Az 1928-ban megindított *Erdélyi Helikon* szerkesztését a következő évben Kuncz Aladár (1886—1931) vette át a költő Áprily Lajostól. Kuncz utolsó műve, a *Fekete kolostor* (1931) ékes tanúságtétel a polgári liberalizmus mellett, beszámoló arról az öt évről, melyet a háború kitörésekor éppen Franciaországban tartózkodó szerző kényszerű fogságban töltött, s egyben azokról a megaláztatásokról, melyeket a francia sovinizmus ezerféle megnyilvánulása miatt kellett elszenvednie.

Az újkonzervativizmus hatékonyságával is magyarázható, hogy a fiatalabb nemzedék kiemelkedően tehetséges tagjai közül indulásukkor viszonylag kevesen csatlakoztak a *Nyugat*-mozgalomhoz. Tulajdonképpen csak Szabó Lőrinc számítható ide, ki Babits közvetlen tanítványaként kezdte pályafutását, és mesteréhez hasonlóan föladatának tekintette a külföldi költők fordítását. Néhány év múlva azonban ő is önálló útra tért, az expresszionizmus hatása alá került, *Pandora* (1927) címmel saját folyóiratot alapított, és a szabadelvű eszményektől is mind távolabb került.

A liberális örökség inkább a tudományokban érvényesült, ahol ez idő tájt is születtek nemzetközi viszonylatban is jelentős eredmények. Fejér Lipót már ekkor világhírt szerzett a függvénytan művelőjeként, Róheim Géza (1891—1953) pedig az etnológiát lélekelemző magyarázattal párosította. Mindketten még annak a XIX. századi szabadelvűségnek a neveltjei voltak, amely a pozitivizmusra leghatározottabb ellenhatást hozó nemzetközi irányzat, a szellemtörténet magyar képviselőinek is eszmei s művelődéstörténeti hátteréül szolgált. Ez a mozgalom egyébként sokat köszönhetett Klebelsberg központosítást fékező intézkedéseinek s annak a szándékának, hogy jelleget, önálló arculatot adjon a vidéki egyetemeknek. A szellemtörténetnek a pécsi Erzsébet Tudományegyetem lett a fellegvára. Itt szerkesztette a Német Tanszék vezetője, Thienemann Tivadar 1922-től a *Minerva* című folyóiratot, amely a magyar esszéírás megújítója lett.

Az újkonzervativizmussal és liberális ellenzékével egyaránt szemben álló kultúra lehetőségét Németh László vetette föl. Szokás e harmadik irányzatot a népi írók mozgalmával azonosítani, de ez kissé torzító leegyszerűsítés. Induló éveiben Németh László teljesen önálló értékszempontokat próbált érvényesíteni, amelyek sem a létező két kultúra, sem az éppen csak kibontakozóban levő népi mozgalom tájékozódásával nem vágtak egybe. A *Protestáns Szemlé*ben *Móricz Zsigmond*ról (1926) közölt tanulmányában „a szellemi ruganyosság veleszületett hiányá"-ért, „kispolgáriasságért" s általában az értelem igényeinek lebecsüléséért marasztalta el a *Tündérkert*

szerzőjét. Erdélyi Józsefnek (1896—1978) — ki első verseskötetével, az *Ibolyalevél*lel (1922) a népiek mozgalmát tulajdonképpen elindította — egy évvel később ugyanebben a folyóiratban önismétlést és bezárkózást vetett a szemére. E két értékelésben hasonló szempontok vezették, mint az első világháború előtt Babitsot. Ő is a nemzeti jelleg és korszerűség kettős követelményét hangoztatta, noha a közös kiindulópont utóbb egészen más következtetéshez vezetett.

A nemzeti jelleg fontosságának emlegetésekor nagy vonalakban Széchenyi hagyományához kapcsolódott — akiről egyébként 1942-ben könyvet, 1946-ban drámát is írt. Azt a romantikus eredetű föltevést tette magáévá, mely szerint minden nemzetnek adva van a lehetőség, hogy a kultúrának hamisítatlanul eredeti változatát teremtse meg. E lehetőség megvalósításához azonban szerves fejlődésre van szükség. Bármilyen színvonalas legyen is az értelmiségi réteg, ha nem fokozatosan emelkedik ki a néptömegekből, akkor elmulasztha tja ezt a lehetőséget. Németh László szervetlennek ítélte a magyar polgárosodást, és ez a véleménye adott módot arra, hogy közeledjék a népi írók mozgalmához.

Egyelőre azonban önálló utakat keresett. Noha a magyar középosztályt halottnak ítélte, a parasztértelmiség gyors kialakulását illetően is erős kételyei voltak. „A paraszt ezerszer inkább önzés, alacsonyság és pszichopatológia, mint a középosztály" — írta az *Erdélyi Helikon*ban *Szabó Dezső*ről (1928) szóló tanulmányában. Érezte, hogy a magyar polgári értelmiség egy része visszasóvárogja a paraszti hagyományokat — ezért lelkesedik *Az elsodort falu*ért és Erdélyi verseinek dalszerűségéért. A népi mozgalmat előkészítő, 1925-ben alakult Bartha Miklós Társaságban, *Nép és irodalom* (1929) címmel tartott előadásában arra figyelmeztetett, hogy a régi falu életének fölbomlása történetileg szükségszerű.

Ez az előadása a *Napkelet*ben jelent meg, akárcsak a *Kritikai napló* sorozata, melyben olyan külföldi művek mérlegelése közben próbálta pontosabban meghatározni a korszerűség mibenlétét, amelyek mind kívül estek az induló népi írók érdeklődési körén. Alig két évvel később viszont már a

*Nyugat*ban közölte cikkeit saját korosztályáról. A két szemben álló folyóirat közötti habozása is jelzi magányát. „A Harmadik Magyarország íróit nem találtam sehol" — írta visszatekintve erre az időszakra az *Ember és szerep*ben, akkor, midőn a politikai s vele a kulturális élet már megváltozott, s az új helyzetben már a népi mozgalomhoz közeledett.

1929. október 24-én a New York-i tőzsdén kezdődött az a gazdasági világválság, melynek hatását hamarosan Magyarországon is érezni lehetett. 1931. augusztus 18-án lemondott a Bethlen-kormány. Klebelsberg tervei részben megvalósulatlanok maradtak. 1932. október 1-jén Gömbös Gyula lett a miniszterelnök, 1933. január 30-án pedig uralomra jutott Hitler. A hivatalos magyar kultúrpolitika is alapvetően megváltozott.

Bizonyos területeken persze hiba lenne tagadni a folytonosságot — akár rossz, akár jó értelemben. Nagy drámákat ugyan továbbra sem írtak, a színjátszásban azonban zavartalanul érvényesült a hagyomány. A Nemzeti Színházban Bajor Gizi lépett Shakespeare, Tasnádi Ilona Ibsen, Uray Tivadar Molière korábbi nagy alakítóinak örökébe, s a Vígszínházban rendezett igénytelen művek igényes előadóinak sora is folytatódott Rajnai Gáborral. A népszerű kultúrában a húszas és a harmincas években egyaránt talált közönséget a sláger, a magyar nóta, az operett, sőt a jazz is, s a magas kultúrában sem történt változás a zeneélet vonatkozásában. Raveltől Sztravinszkijig egy sor kiváló zeneszerző érezte szükségét, hogy személyesen is bemutatkozzék a magyar fővárosban. Aligha nem a Filharmóniai Társaságot vezető Dohnányinak is köszönhető, hogy Furtwänglertől Mengelbergig a legnagyobb karmesterek, Edwin Fischertől Cortot-ig, Giesekingtől Rahmanyinovig a legeredetibb zongoristák, Hubermanntól Casalsig az élen járó vonósok, Lotte Lehmanntól Galli-Curciig, Elisabeth Schumanntól Saljapinig a legismertebb énekesek fölléptek Budapesten. Hazai művészekben sem volt hiány: a fővárosi zeneéletben évtizedeken át vezető szerepet játszó Waldbauer-vonósnégyessel színvonalban vetekedett a világot járó Léner, majd a Magyar kvartett. Németh Mária s Pataky

Kálmán világszerte ünnepelt énekesnek számított, maga Dohnányi s Bartók pedig a legkülönbözőbb országokban vendégszereplő előadók közé tartozott, akárcsak a hegedűs Szigeti József.

Bartók alkotó tevékenységének ezek voltak a legtüneményesebb évtizedei. Az erősen kromatikus *I.* és *II. hegedűzongoraszonáta* (1921, 1922), a Kodály *Psalmus Hungaricus*ához hasonlóan hivatalos fölkérésre, Pest, Buda és Óbuda egyesülésének fél évszázados évfordulójára írt *Táncszvit* (1923) és a *Szabadban* (1926) zongorára komponált sorozata után a *II. zongoraversenyben* (1930—1931) ugyan érezhető talán a korszak nemzetközi divatjának, az újklasszicizmusnak némi nyoma, ettől a kitérőtől eltekintve azonban teljesen szerves és önálló volt művészi fejlődése. Az egyetlen csíratémából építkező *III. vonósnégyes* (1927) a kései Beethoven olyan alkotó átértelmezését kezdeményezte, mely nagyszerűen folytatódott a hídformájú *IV.* és *V. vonósnégyes*ben (1928, 1934). Az új évtizedben keletkeztek a fejlődés csúcspontját jelző művek is, az ellenpontot a legtökéletesebben kiaknázó *Zene húros-, ütőhangszerekre és cselesztára* (1936) és a zongorát ütőhangszerként használó *Szonáta két zongorára és ütőkre* (1937).

Ha a magyar zenének ezt a virágkorát összevetjük a korabeli képzőművészettel, úgyszólván elszomorító a kép. Miközben az avantgarde nemzetközi rangú képviselői — a festő Moholy-Nagy Lászlótól az építész Breuer Marcellig — külföldre kényszerültek, az országon belül az akadémizmus, az Aba-Novák Vilmos és Molnár C. Pál fémjelezte római iskola újklasszicizmusa vagy legjobb esetben a megkésett posztimpresszionizmus, a Szőnyi István vagy Bernáth Aurél nevével összekapcsolható nagybányai hagyomány uralkodott a művészeti életben. Határozott ellenzéket eleinte csak Derkovits Gyula (1894—1934) expresszionizmusa jelentett, majd a harmincas évektől a Szentendrei Iskola, s azon belül is elsősorban Vajda Lajos (1908—1941) és Korniss Dezső (1908—1984) részben népművészeti ösztönzésű iránya, melyet létrehozói „szürreális konstruktivizmusnak" kereszteltek el.

Miközben a képzőművészetre lényegében a hivatalos és a céhen kívüli kultúra szembenállása volt jellemző, ugyanez nem mondható el a tudományos életről. Horváth János és Szekfű Gyula a budapesti, a nemzetközi rangú biokémikus, az 1937-es orvosi Nobel-díj későbbi nyertese, Szent-Györgyi Albert (1893—1986) 1931-től a szegedi, a Temesváron született, tanulmányait 1918 óta folyamatosan közlő ókortudós, Kerényi Károly (1897—1976) 1934 és 1941 között a pécsi, majd 1943-ig a szegedi tudományegyetem tanára volt, Fülep Lajos pedig — miközben 1927-től egészen 1947-ig Zengővárkonyon lelkészkedett — ugyancsak a pécsi egyetemen adott elő magántanárként a harmincas évek második felében. Pais Dezső s Bárczi Géza lényegében folytatta a pozitivista szellemű történeti nyelvészet hagyományát, ám a Gombocz Zoltán megalapozta általános nyelvtudomány követőre akadt Laziczius Gyula személyében. Schöpflin Aladár, Hatvany Lajos, sőt némileg még Horváth János is ragaszkodott Gyulai Pál örökségéhez, s kevéssé hagyta magát befolyásolni az újabb nemzetközi irányoktól, habár Horváth kezdeményezett is: lépéseket tett az irodalomszociológia irányába, főként *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) című könyvében. Mellettük, sőt velük szemben egyre nagyobb teret követeltek a szellemtörténet neveltjei. Kerényi szembehelyezkedett a klasszikafilológia pozitivista művelőivel, Szerb Antal (1901—1945) rendkívül nagy hatású *Magyar irodalomtörténet*e (1934) nemzedékek irodalomfölfogását befolyásolta, Prohászka Lajos (1897—1963) könyve, *A vándor és a bújdosó* (1934) pedig viták sorát indította el a nemzetjellem fogalmáról.

Jó néhány átfogó vállalkozás is megjelent a harmincas évek elején. A hétkötetes *Magyar történet*et (1929—1933) Hóman Bálint és Szekfű Gyula írta, a *Magyar Szemle* kiadásában közrebocsátott *Egyetemes történet* (1935—1937) négy kötetének szerkesztését azonban már az új nemzedék tagjaira, Kerényi Károlyra, a középkorral foglalkozó Váczy Péterre, az újkort Max Weber szellemében földolgozó Hajnal Istvánra s Iványi-Gründwald Bélára bízták. Az utóbbi korábban kétszázötven lapnál terjedelmesebb bevezetőjével hívta föl ma-

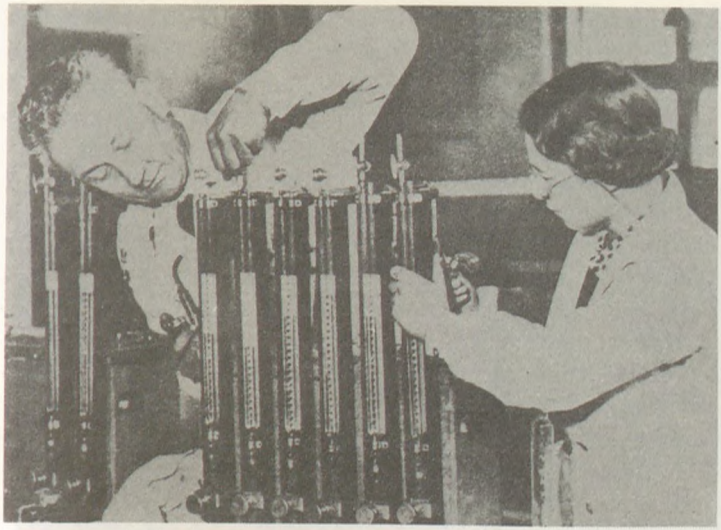

274

274. Szent-Györgyi Albert kísérletezik

gára a figyelmet, melyet a *Hitel* általa készített kritikai kiadása elé írt. Ezt az 1930-ban megjelent kötetet Széchenyi több művének hasonlóan igényes közzététele előzte meg, illetve követte, jelezvén, hogy a történeti források kiadása magas színvonalon állt e korszakban.

Maga Szekfű új fejezettel toldotta meg korábbi művét. A *Három nemzedék és ami utána következik* (1934) záradéka szerint a Bethlen-korszak nem válaszolta meg a dualizmus idején fölvetődött kérdéseket. Nem oldotta meg a földkérdést, és így úrhatnám, „neobarokk" társadalmat hozott létre. E végkövetkeztetés világosan tükrözi, hogy Szekfű érzékelte a politikai légkör megváltozását, és távolodni kezdett a hivatalos Magyarországtól. Erre bizonyos fokig az is rákényszerítette, hogy más szaktudományos álláspontok is éreztették hatásukat, kétségbe vonva némely következtetésének megalapozottságát. Mályusz Elemér például a köznemesi történetszemlélet és az újabb német történetírás módszereit egyeztetve cáfolta, hogy igaza lenne a *Három nemzedék* szerzőjének, amikor a magyarság hanyatlásáról beszél a XIX. században. Eckhart Ferenc jog- s gazdaság-, Domanovszky Sándor művelődéstörténeti kutatásai új eredményeket hoztak. Az egymástól eltérő felfogások együttélése, illetve a folyóiratok különböző iránya a magyar kultúra élénkségét bizonyítja. A szellemi élet elevensége némileg még a vallásos életre is kiterjedt. A rendkívül sokoldalú s nagy műveltségű református püspök, Ravasz László (1882—1975) Karl Barth-ot követve óvatos, de határozott kísérletet tett arra, hogy egyházát kivezesse az eleve elrendelés merev értelmezésének és a liberális teológia hosszú s a hitéletet megbénító hatása alól.

Volt azonban e korszak szellemi életének néhány igen gyenge oldala is. Hiányzott a bölcseleti és általában az elméleti kultúra, s alig létezett közgazdaságtudomány. A tízes évek nagy kezdeményezései teljesen feledésbe merültek, és a viszonylagos türelem ellen hamarosan fölléptek a szélsőjobb közírói. Milotay István 1934-től az *Új Magyarság*, Oláh György 1938-tól az *Egyedül Vagyunk* szerkesztője lett. A törvényesen megjelenő kommunista folyóiratokat időről idő-

275

275. József Attila

re betiltották, így csak a szociáldemokrata *Szocializmus* ért meg némi folytonosságot. 1934-től Mónus Illés szerkesztette — magas szinten. Az 1918—1919-es forradalmak száműzöttjei ekkoriban már alig hatottak a magyar szellemi életre. Jászi már a húszas évek elején sokak bizalmát elvesztette, amikor tiszta szándékkal, de kissé naiv módon tárgyalni próbált a környező államok őszintétlen, nemzeti elfogultságtól nem éppen mentes vezetőivel, utóbb pedig a Szovjetunió megítélésében összekülönbözött Károlyival, majd 1925-ben az Egyesült Államokba költözött, ahol csalódottságát is kifejezte *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (1929) című munkájában. Ami pedig a Moszkvában élő kommunistákat illeti, ők nem mindig jól tájékozódtak a magyarországi életben. Az általuk szerkesztett *Sarló és Kalapács* egy ízben a fasizmus irányában tájékozódó költők közé sorolta József Attilát, és mindaddig bizonytalanul ítélték meg a népi írók mozgalmát, amíg Révai József meg nem írta *Marxizmus és népiesség* (1938) című értekezését.

Az előző évtizedhez hasonlóan a harmincas években is Kosztolányi Dezső bizonyult a legfüggetlenebb polgári írónak. A legkülönbözőbb lapokba írt; elsősorban nem azért, mert kívül állt a vitákon, inkább azért, mert saját elkötelezettsége keresztezte másokét. *Lenni, vagy nem lenni* (1930) című esszéjében Széchenyi romantikus szabadelvűségét vallotta meggyőződésének, *A magyar nyelv helye a földgolyón* (1930) címmel Antoine Meillet-hez, a híres francia nyelvészhez intézett nyílt levelében pedig a nyelvi viszonylagosságnak Herder és Wilhelm von Humboldt által kifejtett gondolatához kapcsolódott. Minden nyelv saját világot teremt, így a magyarság nemzeti jelleme is nyelvének fölépítéséből olvasható ki. Röviden így lehet összegezni Kosztolányi ez időben megfogalmazott alapföltevését. A mélylélektani érdeklődést fokozatosan háttérbe szorította a nyelvészeti. Az *Esti Kornél* (1933), illetve a *Tengerszem* (1936) című novellásкötet *Esti Kornél kalandjai* föliratot viselő része egyfelől a nyelvjátékok iránti szenvedélyes vonzalmat, másrészt tudatosan vállalt töredékességet mutatnak, megtagadják a történetmondás folytonosságát.

Utolsó éveiben Kosztolányi nemcsak a prózát, de a lírai verset is megújította. *Számadás* (1935) című kötetében a címadó szonettfüzér a részvétet emeli a legmagasabb rendű emberi értékké, az utolsó két vers, a *Hajnali részegség* és az *Ének a semmiről* pedig eldöntetlen vagylagosságként fogalmazza meg az ember sóvárgását a természetfölötti után, illetve világba taszítottságát. A rövidebb költemények közül a mindössze háromsoros *Októberi táj* tömörségére jószerivel csak mintegy két évtized múlva figyeltek föl, az expresszionista *Vörös hervadás* és *Őszi reggeli* pedig József Attila (1905—1937) számára adott ösztönzést.

E fiatalon elhunyt költő néhány év alatt hihetetlenül nagy utat tett meg a művészi fejlődésben. Már a *Medáliák* (1927—1928) sorozatában rendkívül eredeti módon társította az expresszionista stílust a vágással. Freud és Marx egyeztetésére törekedett, kinyilatkoztató, közéleti jellegű politikai verseket is írt, de már az *Eszmélet*ben (1934) erősen gondolati igénnyel lépett föl. Csatlakozott az illegális kommunista párthoz, ám később nézeteltérései támadtak annak vezetőivel. Esztétikai írásaiban Croce hatása is érzékelhető, egyes versei — így a *Reménytelenül* (1933) — az egzisztencializmussal is mutatnak rokonságot. Nem sokkal öngyilkossága előtt írt nagy költeményei közül a *Karóval jöttél*... vagy a *Tudod, hogy nincs bocsánat*... (mindkettő 1937) az önmegszólító, a *Talán eltűnök hirtelen*... (1937) a különböző időket szembesítő verstípus legszebb és rendkívüli tömörségű példái közé tartoznak, míg *A Dunánál* (1936) az óda műfajának eredeti változata.

E legutóbbi vers az 1936-ban indult *Szép Szó* az évi különszámában jelent meg. Kezdetben Ignotus Pál és József Attila, majd Fejtő Ferenc szerkesztette ezt a folyóiratot, amelynek *Mai magyarok régi magyarokról* című különszámában másmás meggyőződésű írók — nemcsak szocialisták — is szót kaptak. *Széchenyi*ről Babits írt. Megismételte több mint két évtizeddel korábban már hangoztatott véleményét, azt ugyanis, hogy a magyarságnak egyszerre kell belülről s kívülről szemlélnie magát. Egyén, nemzet és emberiség hármasságára utalt, burkolt formában bírálva a népi írókat, akik szerin-

te csak a nemzet szempontjait fogadták el érvényesnek. Álláspontja ugyanakkor megváltozott költészetfölfogását is tükrözte. Míg fiatal éveiben volt köze a romantika individualizmusához, *Versenyt az esztendőkkel* (1934) című kötetében — így például a *Csak posta voltál* című költeményben — már egyértelműen a hagyománynak rendelte alá az egyént, a közvetítésben és a folytatásban jelölte meg hivatását. Leghosszabb értekező művét, *Az európai irodalom történetét* (1936) nyilvánvalóan azzal a szándékkal készítette el, hogy a nemzetek fölötti közös örökség ápolására neveljen. Utolsó nagy versei közül a *Balázsolás* (1937) talán azért is int a halál egyszerű tudomásulvételére, mert az egyéni sorsnak már nem tulajdonít igazán nagy jelentőséget. Annyi bizonyos, hogy másik halálverse, az *Ősz és tavasz között* (1937) különböző hangnemeket idéz föl a múltból, mert szerzője már nem tartja egyéni lényegűnek a kifejezést. A klasszicizáló szándék rendkívül következetes végigvitele a *Jónás könyve* (1939), mely végül is nem más, mint a bibliai szöveg átköltése.

Az újklasszicizmusnak kétségkívül volt köze a húszas évek újkonzervatív szelleméhez, de nemzetközileg is döntő hatású irányzat volt. Kassák 1926-os hazatérése után néhány évvel már kötött formájú verseket jelentetett meg. Úgy látszott, az avantgarde kifulladt, s ezért megnőtt az igény a tényirodalom iránt. Egy sor jelentős önéletrajz keletkezett ebben az időben, közöttük például Kassák nyolckötetes munkája, az *Egy ember élete* (1927—1935), azután a kassai német („Zipser") családból származó Márai Sándor (1900—1989) tollából az *Egy polgár vallomásai* (1934—1935) és Bánffy Miklós gróf (1873—1950) háromrészes *Erdélyi története* (1934—1940). Mindegyik más társadalmi réteg életmódjáról ad számot, de közös bennük, hogy mindegyik szerző kívülről is szemléli saját közösségét. Kassák groteszk humorral tekint arra a munkáskörnyezetre, amelyből kiemelkedett, Márai öntudatos polgár, de tökéletesen tisztában van a polgári lét fonákjával, Bánffy egész élete szabálytalan volt: egyfelől az egyik leggazdagabb erdélyi mágnáscsaládból származott és politikai pályát is befutott, így 1922—1923-ban külügyminiszter volt, másrészt *Naplegenda*

(1906) című drámájáról Ady írt lelkesen, a Magyar Királyi Operaház művészeti vezetőjeként Bartók elismertetéséért szállt síkra, és főszerkesztője volt az *Erdélyi Helikon*nak.

Az a távolodás az avantgarde-tól, mely mind nyelvi, mind műfaji tekintetben jellemző a harmincas évek irodalmára, némileg még Szabó Lőrinc költészetében is érezhető. A *Különbéke* (1936) című kötet szerzője is vonzódott az átköltéshez, csak őt — korábbi mesterével, Babitscsal ellentétben — nem nyugati, hanem keleti minták ösztönözték, mint a *Dsuang Dszi álma* (1935) című verse esetében. Szabó Lőrinc egyébként az avantgarde-tól eltávolodva valamelyest a népi írók táborához is közeledett. E csoportosulás tevékenysége esztétikai értelemben összefüggésbe hozható az újrealizmus iránt ébredő igénnyel, ám e mozgalom végül is elsődlegesen politikai s nem művészi célzatú volt, társadalmi feszültség hívta életre.

Áttörését a harmincas években a vele rokon törekvések szaporodása is megkönnyítette. Az irodalomban mindenekelőtt Móricz Zsigmond műveire hivatkozhatunk, a *Barbárok* (1931) című balladás kihagyásokkal megírt nagyszerű novellára s *A boldog emberre* (1935), mely átmenetet képvisel a tényirodalomhoz. Az első világháború után induló erdélyi írók közül nyilvánvalóan Tamási Áron (1897—1966) vallott a népiekével rokon szemléletet. Népmesei s balladai sugallatú elbeszéléseivel s *Ábel a rengetegben* (1932) című regényével keltett föltűnést. Eszmei tanítómesterként állt a népi írók előtt Szabó Dezső. Különösen azután, hogy a *Ludas Mátyás füzetek* 1934-től napvilágot látó sorozatában a magyar kultúra s közélet átfogó bírálatára vállalkozott. A társművészetek néhány művelője is adhatott ösztönzést a mozgalomnak; főként a zenei oktatást a paraszti kultúra jegyében átalakító Kodály, valamint Medgyessy Ferenc (1881—1958), az 1937-es párizsi világkiállításon nagydíjat nyert kiváló szobrász, aki részt vett a népiek rendezvényein. Sőt, a szaktudományok egyes ágai is hátteret adtak a mozgalomnak. A történetírók közül a parasztság társadalomtörténetét kutató Szabó István, továbbá a népiségtörténet létrehozója, Mályusz Elemér, a néprajz művelői

pedig úgyszólván kivétel nélkül említhetők itt, hiszen Magyarországon ekkoriban inkább leíró népismeret („Volkskunde") létezett, semmint elméleti s rendszerező igényű szociálantropológia. A négykötetes összefoglalás, *A magyarság néprajza* (1933—1937), különösen pedig Györffy István (1884—1939), az anyagi kultúra emlékeinek gyűjtője s leírója tudományos hitelt adott a népi mozgalomnak. Györffy könyvei közül *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* (1939) még a paraszti s magas kultúra viszonyának meghatározására is vállalkozott.

Szépirodalom és néprajzi leírás közeledésének ékes bizonyítéka, hogy a szociográfia lett a népi írók legkedveltebb műfaja. A kezdeményezést Nagy Lajosnak (1883—1954) tulajdoníthatjuk. Szigorúan szerkesztett, műalkotásként olvasandó *Kiskunhalom* (1934) című könyvét Veres Péter (1897—1970) tényfeltáró munkája, *Az Alföld parasztsága* (1935) követte. A sort Illyés Gyula (1902—1983) vallomásszerű, az uradalmi cselédek szegénységének az olvasó lelkiismeretét fölborzoló leírását a gyerekkort visszasóvárgó hangnemmel párosító, nyelvileg remekül megformált műve, a *Puszták népe* (1936), Darvas József (1912—1973) Orosházát megelevenítő *A legnagyobb magyar falu* (1937), Kovács Imre (1913—1980) *Néma forradalom* (1937), Szabó Zoltán (1912—1984) *Cifra nyomorúság* (1938) majd Mikecs László (1917—1944) tudományos igényű *Csángók* (1941) című történeti kötete és Kodolányi János (1899—1969) *Baranyai utazás* (1941) című könyve folytatta. Közben Sárközi György, az újkonzervativizmustól a népiekhez közeledő költő *Magyarország felfedezése* címmel sorozatot tervezett, s ennek részeként jelent meg Féja Géza (1900—1978) *Viharsarok* (1937), Erdei Ferenc (1910—1971) *Futóhomok* (1937) és *Parasztok* (1938) című szociográfiája, melyek egyre inkább a tárgyszerűség igényének szereztek érvényt.

A népi mozgalom kibontakozását a harmincas években új ellenzéki mozgalmak megjelenése is segítette. A még 1909-ben Nagyatádi Szabó István alapította Kisgazdapárt új formát öltött Nagy Ferenc és Szabó Pál bekapcsolódásával, de Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa és az ország

függetlenségéért síkra szálló irányzata is közeledett a népiekhez. A rendszeresen megjelenő sajtótermékek, illetve a különféle szervezetek támogatása is sokat jelentett. 1932 és 1937 között Németh László saját maga írta *Tanú* című folyóiratát, 1934-ben indult meg a *Válasz* a debreceni költő, Gulyás Pál, valamint Fülep Lajos és Németh László szerkesztésében. A szintén régebben, 1902-ben létesült Bethlen Gábor Kör néhány tagjának ösztönzésére 1930-ban alakult meg a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, melynek munkájában nemcsak a szociológus Erdei Ferenc, de a népiektől szemléletben több szempontból különböző Radnóti Miklós is részt vett. 1935-ben már folyóirata is lett e csoportosulásnak: *Magyarságtudomány* néven, a folklorista Ortutay Gyula szerkesztésében. A népiek szűkebb köre alakította 1939-ben a *Tücsök* nevű irodalmi és művészeti szövetkezetet, itt viszont már képzőművészek is szóhoz jutottak.

Ezekben az években bontakozott ki az a vita, melyet általában a népi—urbánus szembenállással szokás összekapcsolni. Főként az 1935-ben alapított, eleinte Barsi Dénes, Sinka István és Szabó Pál, majd 1938-tól Féja Géza, 1939-től Móricz Zsigmond szerkesztette *Kelet Népe* került szópárbajba az 1919 óta Zsolt Béla irányította s *A Toll* címet viselő hetilappal, illetve a *Szép Szó*val, amelynek szerkesztőségéből József Attila korábban maga is tagja volt a népiek szellemét egy ideig követő Bartha Miklós Társaságnak.

A vitára részben az adott okot, hogy a népiek politikai szempontból korántsem voltak egységesek, s az Erdei Ferenc és Darvas József képviselte szocialista baloldallal szemben jobboldali radikálisok is akadtak közöttük, akiktől az antiszemitizmus sem állt távol. Erdélyin és a fiatalon meghalt Sértő Kálmánon kívül Sinka István (1897—1969) is ide tartozott, aki *Himnuszok Kelet kapujában* (1933) című kötetétől kezdve a balladai hangvétel és a képalkotás kezdeményező erejű művészének bizonyult. Mi több, a népiek más jobboldali radikálisok műveiből — például Oláh György *Három millió koldus* (1928) című könyvéből — is merítettek ösztönzést. Az is támadási felületet adott, hogy 1935. április 16-án Móricz,

Féja, Illyés, Németh László, Szabó Lőrinc és Tamási Áron a sikeres polgári író, Zilahy Lajos Áfonya utcai házában találkozott Gömbös Gyula miniszterelnökkel. Noha e beszélgetés során az írók szemrehányó módon ecsetelték az ország szegényeinek nyomorát, maga a tény, hogy szóba álltak a hatalommal, alkalmat adott a szocialista közíróknak, hogy hevesen bírálják őket. Ignotus Pál *Frigiai sapkából tányérsapka* címmel az *Esti Kurír*ban, Bálint György *Támogató ének vagy farkasok dala?* címmel a *Pesti Napló*ban, József Attila *Új Szellemi Front* címmel a *Szocializmus*ban vádolta árulással a népieket.

Tény, hogy Gömbös jobboldali radikalizmusa megtévesztette a vele tárgyalókat. Ábrándjuk azonban márcsak azért is hamarosan szertefoszlott, mert a miniszterelnök másfél év múlva, 1936. október 6-án meghalt. 1937-ben a népi mozgalom már a baloldallal kereste a kapcsolatot; a Márciusi Frontban a kommunista Donáth Ferenc is részt vett. A március 15-i ünnepségen Kovács Imre olvasta föl azt a tizenkét pontot, amely az ország demokratikus átalakítását követelte. A feszültség ennek ellenére nem szűnt meg az urbánus értelmiséggel — Bóka László például a Nyugattól való elzárkózást vetette ellenfelei szemére, *Az Ország Útja* című folyóirat 1938. évfolyamában, *Népi kultúra és irodalmi népiesség a háború után* címmel közölt esszéjében.

Magától értetődően erősen beleszólt a magyar kultúra sorsába a második világháború kitörése. Rendeletet vezettek be az előzetes cenzúráról. Az 1938-ban hozott első zsidótörvényt 1939-ben követte a második, majd 1941-ben a harmadik. E legutóbbi már megtiltotta a nem zsidóknak zsidókkal kötendő házasságát, zsidónak nyilvánítva azokat, akiknek legalább két nagyszülője izraelita hitűnek született. E törvények a szellemi életre is bénítólag hatottak. Az oktatás lehetőségei szűkültek, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter 1938-as tantervében a természettudományokat háttérbe szorította a „nemzetismeret" rovására, s Klebelsberg egykori szándékával ellentétben központosításra törekedett, 1939-ben pedig a 12 és 23 év közötti fiúknak évi tíz hónapban heti négy órára emelte a

leventeképzést. 1938-ban Teleki Pál gróf miniszterelnök bezáratta „A földbirtok helyzete Magyarországon" elnevezésű kiállítást, melyet az Országos Táj- és Népkutató Intézet rendezett Magyary Zoltán közgazdász egyetemi tanár irányításával. Hiába sürgette a földreformot az 1939-ben megalakult Nemzeti Parasztpárt, sőt még az ugyanebben az évben ülésező Országos Református Presbiteri Szövetség VIII. kongresszusa is — mely Ravasz László vezetésével Horthy kormányzóhoz küldött fölterjesztést ebben az ügyben —, a szélsőjobb a nagybirtok mellett szállt síkra, hiszen Németország érdeke is így kívánta. A háború kiélezte a különbségeket. Az 1939-es választásokon kilencszázezer szavazatot kapott a Nyilaskeresztes Párt, ám ugyanebben az évben jelent meg Lajos Iván könyve, a *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében,* mely a Harmadik Birodalom azonnali vereségét jósolta.

A német fenyegetés és a zsidótörvények együttes hatásával is magyarázható, hogy fölélénkült az érdeklődés a magyarság mibenléte, sőt eredete iránt. A Magyar Közösség nevű titkos szervezet 1936 őszétől átvette a *Magyar Élet* folyóiratot, és cikkeket jelentetett meg a törzsökös magyarság védelmében. 1938. november 15-én jött létre a Törzsökös Magyarok Tömörülése. Folyóirata, a *Sárkány* kifogásolta, hogy a kormányzat csak a „baloldali zsidók" ellen lépett föl, és nem szorítja háttérbe a „jobboldali árja" idegeneket, a magyar parasztság helyzetének javítására pedig 1939 elején hárommillió holdra kiterjedő földreformot követelt. Egyes népiek kapcsolata a jobboldallal ebben az időszakban sem szűnt meg. A népi törzsökösség eszméjét hirdető Rongyos Gárda folyóiratába, az 1939 februárjától megjelenő *Sorakozó*ba eleinte nemcsak Erdélyi vagy Sértő, de Féja, sőt Szabó Pál és Kovács Imre is írt, s közben a hatalom is próbált közeledni a mozgalomhoz. Imrédy Béla volt miniszterelnök 1940 június—júliusában az *Új Nemzedék* hasábjain közölte *Az új Európa irányító eszméi*t taglaló cikksorozatát, s ebben „a népi kultúra feltárását, tudatosítását, megbecsülését és a magas kultúrának ezekhez a népi gyökerekhez való kapcsolását" sürgette. A

teljes igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a baloldalhoz hasonlóan a jobboldal sem volt egységes. A „turáni" vagy „euráziai" rokonság hirdetői szemben álltak a nyilasokkal, és a jobboldali Turul Szövetség teremtette meg 1940-ben a negyven parasztgyereknek helyt adó Bolyai-kollégiumot, mely csak 1942-ben szakadt el alapítójától és változtatta meg a nevét Györffy István Kollégiumra.

A népiek a magyarság eredetéről folytatott eszmecserén kívül más vitákban is kezdeményező szerepet játszottak. Németh László már régebben kifogásolta, hogy a polgári liberális hagyomány szószólói nem vettek tudomást a Kárpát-medence kisebb népeiről, csakis a Nyugatot tekintették irányadónak. Szabó Zoltán a *Kelet Népe* 1939 augusztusi számában *Magyarország és Középeurópa* viszonyáról értekezett, körülbelül egy időben azzal, hogy az ellenzékbe szorult Bethlen István tervezetet nyújtott be a külügyminisztériumba Magyarország, Erdély, Románia és Lengyelország konföderációjáról. A német veszély és a nemzetiségi kérdés bonyolultsága együtt okozhatta, hogy a királyság iránti vágyakozás is megszólalt a vitában: Ferdinandy Mihály azzal érvelt *Középeurópa* (1940) című könyvében, hogy a köztársaság nem, csakis a Szentkorona volt képes egybefoglalni a „soklelkű dunai táj"-at. Sokáig azonban nem volt mód töprengeni az önálló Közép-Európáról, mert a németek ellenük irányuló megnyilvánulásnak értelmezték a téma hirtelen támadt népszerűségét. Bajcsy-Zsilinszky *Helyünk és sorsunk Európában* (1941) című könyvét az ő kérésükre tiltották be.

A magyarság mibenlétéről folytatott vitát egy Szekfű szerkesztette esszékötet indította el, mely arra a kérdésre kereste a választ: *Mi a magyar?* (1939). *A magyar jellemről* szólva Babits Szekfű korábbi véleményét visszhangozta, mely szerint a magyarság nem faji, de — eredetére nézve sokféle — történeti jelenség. Elutasítván a népi magyarságra vonatkozó elképzeléseket, a Szent István-i eszményre hivatkozott, s általában véve igen tétova meghatározást adott a magyar jellemről, inkább csak védekező igénnyel a józanságban és a kiszolgáltatottságban jelölte meg fő sajátosságait.

Felfogásának két olyan mű is ellentmondott, amelyek ugyan különböző szempontok szerint készültek, mégis sok volt bennük a közös mozzanat. A származást és a helyi, sőt táji meghatározottságot hangsúlyozó újabb német irodalomtörténetírás hatására írta Farkas Gyula *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867—1914* (1939) című könyvét és kifejezetten németellenes éllel Németh László a *Kisebbségben* (1939) című röpiratát, ám lényegében mindkét szerző a magyar polgárosodás és az asszimiláció szervetlenségét állította. Németh László egyenesen a „híg magyarok" érvényesülését és a „mély magyarok" kudarcát látta a múltban, s ez heves tiltakozást váltott ki a liberálisokból. Joó Tibor *Öncsonkítás* című, a *Protestáns Szemlé*ben közölt cikkében ismét a Szent István-i államra hivatkozott, amely befogadta az idegeneket, a *Magyar nemzeteszmé*ről (1939) írt könyvében pedig állam és nemzet fogalmának szétválasztását javasolta. Babits a *Nyugat* hasábjain, két folytatásban közölte *Pajzzsal és dárdával* (1939) című eszmefuttatását, s nyugat-európainak és nemesi lényegűnek nevezte a magyar kultúrát.

A fölfokozott szenvedélyek nem mindig tették lehetővé a tárgyszerű érvelést. Nemcsak abban érezhető némi műkedvelő jelleg, ahogyan Szabó Dezső a nihilizmust emlegette a magyarság fő jellemvonásaként *A bánya mélye felé* (1939) című röpiratában, de még Illyés Gyula politikailag tiszta szándékú, ám tudományos szempontból tarthatatlan eredetmagyarázatában is, amelyet *Ki a magyar?* (1939) című könyvecskéjében adott. Higgadtságot inkább csak az előbb Pécs, majd Szeged egyetemén bölcseletet oktató Halasy-Nagy József nem éppen eredeti, de józan „politikai olvasókönyvében", a *Magyar önismeret*ben (1939), illetve a Magyarságtudományi Intézetben készült *Úr és paraszt a magyar élet egységében* (1940) című tanulmánygyűjteményben lehet találni, melyet a budapesti tudományegyetem francia tanszékének vezetője, Eckhardt Sándor szerkesztett. A délibábosságnak egy árnyalata még a sokoldalú református értekező, az 1934-től Debrecenben magántanárként működő Karácsony Sándor (1891—1952) idevágó könyvéből sem hiányzik, noha vitatha-

tatlanul igaz, hogy *A magyar észjárás és közoktatásunk reformja* (1939) kifejezetten németellenes szándékkal emelte ki a magyarság ázsiai jellegét, passzív rezisztenciára való hajlamát és azt, hogy az számít magyarnak, „aki megosztja velünk a magyar sorsközösséget".

Németh László tovább folytatta vitáját *Szekfű Gyuláról* (1940) írt könyvében. Nem alaptalanul vetette ellenfelének a szemére, hogy esszét ír, ahelyett hogy szaktudományt művelne, sőt „történetbe burkolt propagandát" folytat „a Habsburg-restauráció érdekében". Még abban is igaza lehetett, hogy az „összehasonlító keleteurópai" szemléletet és a paraszti kultúra figyelembevételét hiányolta nála, saját állításai viszont erősen vitathatók. Hihetőleg félrevezető arra hivatkozni, hogy a magyarság arányszáma „rohamosabban romlott" a Habsburg, mint a török uralom alatt, és a kiegyezés mérlegelésekor sem ajánlatos felednünk, hogy a történelmi országhatárokat bajosan lehetett volna fönntartani, ha Magyarország függetlenedik Ausztriától.

Hasonlóan kétarcú volt Németh László fölszólalása a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége és a népi írókat kiadó Püski Sándor szervezésében 1943. augusztus 23-án Balatonszárszón rendezett konferencián. A nyugati tőkés és a szovjet szocialista rendszerrel szemben egy harmadik út mellett szállt síkra. Veszélyesnek érezte, hogy az ország állapotát nem ismerő „megváltókat" kényszeríthetnek a magyarságra, figyelmeztette az értelmiséget, ne engedje, hogy „másodrendű munkásosztály"-ként bánjanak vele, ám helyzetmegítélésének hitelét rontotta az a föltevése, mely szerint a második világháború végét a magyarság „sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét", mert „háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész". A találkozón mindazonáltal az ő szavai adták a leglényegesebb vita kiindulópontját. Hozzájuk kapcsolódott Veres Péter, amikor tagadta a harmadik oldal lehetőségét, és azt állította, hogy egyedül a megmaradás a cél, és az értelmiség csak akkor szolgálhat, ha „alázatos lesz". Őt igyekezett mentegetni Erdei Ferenc, aki a harmadik utat az alkotó író vagy tudós kiváltsá-

276

276. Weöres Sándor

gának nevezte. Végül az ő védelmére kelt Gombos Gyula, „elsősorban és döntően politikum"-nak minősítve a harmadik oldalt. A jobboldal mindenesetre látta, hogy nem kezdhet sokat a népi írókkal. Ezért vonta le azt a következtetést Milotay István a *Népi válság — népi Magyarország* (1944) című könyvében, hogy a mozgalom célját téveszti, ha nem fordul szembe a zsidósággal.

Bár erősödött a politikai nyomás, az értelmiség egy része még igyekezett fönntartani a szellemi élet önállóságát. Babits halála után, 1941-ben Illyés új folyóiratot indított *Magyar Csillag* címmel, mely folytatta a *Nyugat* hagyományát. A *Népszava* 1941-es karácsonyi számában Bajcsy-Zsilinszkytől Szekfűig különböző pártállású szerzők keresték a közös nevezőt, és hamarosan megalakult a Magyar Történelmi Emlékbizottság, mely tüntetést szervezett 1942. március 15-re. Újabb szerzők bírálták a népiek nézeteit. Márai is hitet tett a Szent István-i állameszme mellett *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* (1942) címmel, a Magyarságtudományi Intézet pedig előadás-sorozatban cáfolta a műkedvelő eredetmagyarázatokat, majd Ligeti Lajos szerkesztésében közzé is tette saját eredményeit *A magyarság őstörténete* címen (1943).

Fölvethető a kérdés, miért nem állt ellen egy emberként a magyar értelmiség a német befolyással szemben, érdemesebb azonban arra az emlékiratra hivatkozni, melyet 1943 nyarán a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője juttatott el Londonba. Megfogalmazója, Szegedy-Maszák Aladár talán nem minden alap nélkül állította, hogy egy esetleges német megszállás fölszámolná azt az értelmiséget, amely a háború után újraszervezhetné az országot.

A veszteség azonban így is nagyon súlyos lett. Nemcsak a zsidó származásúak hagyták el az országot vagy lelték halálukat a táborokban, de sokan mások is külföldre költöztek. 1940-ben Bartók utazott el Amerikába, 1943-ban Kerényi Károly Svájcba. Szinte csodával határos, hogy műalkotások is jöttek létre e zord időkben. Füst Milán ekkor írta legjelentősebb regényét, *A feleségem történetét* (1942), és az eperjesi német családból származó Hamvas Bélának (1897—1968) is

ez idő tájt jelent meg esszékötete, *A láthatatlan történet* (1943), szerény ízelítőt adva egy olyan értekező addigi életművéből, aki már 1919-től közölt cikkeket, és különös érzékenységgel írt a keleti bölcseletről és az avantgarde képzőművészetről. A *Nyugat* harmadik nemzedéke is ezekben az években bontakozott ki. Weöres Sándor (1913—1989) — aki csodagyerekként indult, már tizennégy éves korában közölt verset, később Fülep Lajos tanítványa lett a pécsi egyetemen, majd Hamvas vonzáskörébe került — talán éppen a *Meduza* (1944) című kötetével jutott a legmagasabb szintre. A benne olvasható *Dalok Naconxypanból* húsz szakasza mindenesetre mintha a jórészt elmaradt magyar szürrealizmust pótolta volna álomszerűségével és igen eredeti képalkotásával. Az expresszionizmustól és szürrealizmustól a klasszicizálódás felé haladó Radnóti Miklós (1908—1944) már elhurcoltatása alatt írta legjelentősebb verseit. A *Tajtékos ég* (1946) így csak halála után jelenhetett meg, szomorúan pontot téve egy irányokban oly gazdag korszak végére.

Valahol utat tévesztettünk. A *Magyar Nemzet*ben Szekfűtől 1943—1944-ben közölt cikksorozatnak e címe jelképévé vált annak a lelkiismeret-vizsgálatnak, amely már a háború befejeződése előtt megkezdődött. Mint már korábban, a *Három nemzedék* szerzője most ismét módosította korábbi fölfogását: megtért ugyan a szabadelvűekhez, pontosabban a centralistákhoz, de fönntartotta tételét a XIX. század folyamán bekövetkezett hanyatlásról, ott keresvén a későbbi tragédia okát, „ahol a demokratikus intézmények lélektelen rutinná" váltak.

Hiba volna tagadni, hogy az egyre reménytelenebbé váló helyzetben már akadtak olyan kezdeményezések, amelyeket a háború utáni korszak előkészítéseként lehet értelmezni. 1943 nyarán megalakult a Független Kisgazdapárt polgári tagozata, melyben kommunisták is részt vettek, szeptemberben pedig — az olasz fegyverletétel hírére — szövetség jött létre a Kisgazda- s a Szociáldemokrata Párt között. Nagy Ferenc elkészítette *Közoktatásunk népi reformját*, melyet a *Kis Újság* 1944 februárjában közölt. Kötelező nyolcosztályos elemit ter-

vezett, a gimnáziumon kívül mezőgazdasági középiskolával, kereskedelmivel és ipariskolával számolt, végül előírta, hogy csakis a tehetség alapján lehessen bejutni az egyetemekre. Elgondolása azonban már a következő időknek szólt. A március 19-én végrehajtott német megszállás nemcsak az ország függetlenségének vetett véget, de a szellemi életet is megbénította.

RÖVID KITEKINTÉS A KÖZELMÚLTRA (1945—)

Amikor egy évig tartó kényszerű némaság után fokozatosan magához tért az ország, csak lassanként derült fény arra, mekkora veszteséget is okozott a szellemi életnek a háború, a zsidóüldözés és a főváros ostroma. Radnóti Miklós, Szerb Antal, Halász Gábor, Sárközi György, Bálint György és mások a „fajvédelemnek" estek áldozatul, mások végleg külföldre szakadtak. A Nyugaton élő zenészek száma tovább növekedett, s nehéz eldönteni, melyiküket tartotta távol a német veszély, melyiküket a háború utáni bizonytalanságérzet, a kultúra lehetőségeinek beszűkülése. Reiner Frigyes, Széll György, Ormándy Jenő és Solti György, Szigeti József és az ifjú csellista, Starker János után a kiváló karmaster, Fricsay Ferenc, a zongorista Anda Géza s a basszista Koréh Endre is elhagyta az országot. Róheim Géza 1937-től New Yorkba tért vissza afrikai, ausztráliai s amerikai terepmunkájáról, és ott írta *Psychoanalysis and Anthropology* (1950) című, világszerte híressé vált könyvét. Neumann János is az Egyesült Államokban dolgozta ki a programot tároló számítógépet 1947-ben. Békésy György (1899—1972), aki 1939-től a budapesti egyetemen oktatott kísérleti fizikát, 1946-ban utazott Nyugatra, s már a Harvard Egyetem tanáraként kapott Nobel-díjat 1961-ben a fül csigájában létrejövő ingerületek fizikai mechanizmusának fölfedezéséért. A példákat még tovább lehetne sorolni, de ezután már csak néhány jelzésre szorítkozunk, hiszen a közelmúlt még tele van lezáratlan folyamatokkal s életművekkel.

A veszteségek ellenére életbe léptek a kibontakozást ígérő

első intézkedések, amelyek az ország közoktatásának átszervezését célozták. 1945 nyarán végre bevezették a nyolcosztályos általános iskolát. A Pedagógus Szakszervezet elindította az oktatók átképzését, és egységes állami tankönyvek kerültek forgalomba. 1947-ben a száznál több népi kollégiumba mintegy hatezer tanuló járt, köztük ezerkétszáz egyetemi s főiskolai hallgató, s ez utóbbiak száma egy év alatt kétezernél is többre emelkedett. 1947 elején már száztizenöt dolgozók iskolája, ebből negyvenhat gimnázium, kilenc ipari s három mezőgazdasági középiskola, hét tanító- s egy óvónőképző működött. Az Esti Műszaki Főiskola előkészítő tagozatára kétszázhuszonöt, az első évfolyamra háromszáznegyvenhat munkás járt. Az 1947—1948-as tanévben másutt is létrejött az esti tagozat, és így meggyorsult az új értelmiség képzése.

Újra megindultak a folyóiratok. Sorukat 1945 áprilisában a *Magyarok* nyitotta meg, mely a *Magyar Csillag* irányának folytatására vállalkozott. 1946 őszétől jelent meg a *Válasz*, a népi írók szerkesztésében, és Kassák is újraindította mozgalmát. 1947—1948-ban *Alkotás*, 1948—1949-ben *Kortárs* címmel adott ki folyóiratot. Központi intézkedés eredményeként jött létre 1947-ben a havonta megjelenő *Csillag*, majd 1950-ben hetilapként az *Irodalmi Újság*.

Az új helyzet Bibó Istvánban (1911—1979), Ravasz László jogi végzettségű vejében talált a legigényesebb elemzőre. *A magyar demokrácia válságá*ról (1945) értekezvén, „megegyezéses forradalomra" buzdított, és azt ajánlotta az új politikai vezetők figyelmébe, hogy tegyenek különbséget fasizmus és reakció között, hirdessenek üldözést az elsővel és harcot a másodikkal szemben. A jelen magyarázatát ő is a múltban kereste, akár Szekfű negyedszázaddal korábban. Az ő történelemértelmezésében is akadtak vitatható tételek, de ezek inkább Németh László, mint Szekfű elfogultságaira emlékeztettek. *A kelet-európai kisállamok nyomorúságá*ban (1946) „gyökértelen", szervetlen államszervezetnek nevezte a Habsburg Birodalmat, s azt állította, hogy az zavarta össze „az állam- és nemzetalakulás útját Közép- és Kelet-Európában". A kiegyezést kissé egyoldalúan értékelte, amennyiben a hűbé-

277

278

277. Bibó István

278. Medgyessy Ferenc: Táncosnő, 1923

ri, rendi társadalom zálogát látta benne, s némileg naiv egyszerűsítéssel szükségszerűen elbukásra ítélt politikai hazugságként, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (1948) végső előidézőjeként jellemezte. Szándékának nemes tisztaságához azonban nem férhet kétség. *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (1948) című esszéjében felelőssé tette az ország lakosságát, amiért a többség tétlenül nézte a zsidók elhurcolását, egyszersmind arra is figyelmeztetett: „Nem az az antiszemita állítás, hogy az antiszemitizmus okai között a zsidók is szerepelnek, hanem az, hogy az antiszemitizmus és reakciói *jogos* és *indokolt* válasz a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatokra."

Az ország nehéz anyagi helyzetét ismerve, meglepő, milyen jelentős eredmények jöttek létre a német megszállás után föllélegző szellemi életben. A korszerű képzőművészet újrateremtésére már 1945 őszén megalakult az Európai Iskola. Még a *Nyugat* első nemzedékének egyetlen nagy élő képviselője, a keveset író Füst Milán is elsőrendű alkotással gyarapította életművét: 1947-ben keletkezett *Öregség* című verse. Ugyanebben az évben jelent meg Németh László legkiemelkedőbb szépírói műve, az *Iszony* (1947), a magyar lélektani regény nagyszerű megvalósulása. Weöres Sándor fejlődése is új szakaszhoz ért: *A fogak tornáca* (1947) című kötetében jelentette meg egysoros verseit. 1947—1950-ben a Magyar Állami Operaház vendégkarmestere volt Otto Klemperer, s ez óriási nyereséget jelentett a magyar zeneéletnek. A két háború között készített szórakoztató igényű filmekhez képest összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalat képviselt Radványi Gézának (1907—1986), Márai Sándor öccsének alkotása, a *Valahol Európában* (1947).

Utólag visszatekintve természetesen könnyű megállapítani, hogy már ekkor keletkeztek olyan feszültségek, amelyeket utóbb nem sikerült föloldani. Mindszenty József hercegprímás 1947 márciusában pásztorlevélben hívta föl híveit, hogy tiltakozzanak a kötelező vallásos oktatás megszüntetése ellen. Néhány nappal a két munkáspárt egyesülési kongresszusa után, 1948. június 16-án a XXXIII. törvénycikkely 6 505

279

280

279. Márai Sándor portréja

280. Páger Antal

oktatási intézményt — többek közt 5 437 általános és népiskolát, 98 tanítóképzőt és líceumot, valamint 113 gimnáziumot — államosítottak. Közel 18 000 felekezeti oktató került át állami szolgálatba. Ugyanebben az évben a könyvkiadásban, a filmek gyártásában és forgalmazásában is megszüntették a magánvállalkozást.

A központosítással és a tőkés rendszer fölszámolásával egy időben kétségkívül nagyobb tömegek számára vált hozzáférhetővé a kultúra, mint korábban. 1945—1950-ben a munkás- és parasztszármazású gyerekek aránya a középiskolában elérte, a felsőoktatásban megközelítette az ötven százalékot. 1953—1954-ben az 1937—1938-as létszám két és félszerese, 120 769 diák tanult a középiskolák nappali tagozatán, az egyetemi s főiskolai hallgatók száma pedig 3,3 szeresére, 11 740-ről 38 383-ra emelkedett. A felsőoktatásban egyre fontosabb szerephez jutott az esti és levelező tagozat: 1948—1949-ben még csak 1 384-en, 1953—1954-ben viszont már 15 000-nél is többen látogatták. A vidéki fiatalok oktatását a kollégiumok könnyítették meg. Az ötvenes évek elején a középiskolások egynegyede, a felsőoktatásban részesülők 46,6 százaléka lakott diákotthonban. A könyvtárak köre is erőlteljesen bővült. 1950-ben 4 333 tanácsi és szakszervezeti könyvtár, 1953-ban már tízezernél is több közművelődési gyűjtemény látta el az olvasók igényeit, és a távol eső településeket autóbuszokon berendezett mozgókönyvtárak látogatták. Mivel szinte gombamód szaporodtak a műkedvelő együttesek, népi tánccsoportok, színjátszó s bábozó társulatok, kórusok, dalkörök és zenekarok, irányításukra 1951-ben Népművelési Intézetet hoztak létre. Nemcsak a kiadott könyvek mennyisége nőtt 1953-ra az 1938. évinek 2,3-szeresére s a példányszám a háromszorosára, de a színházak száma is 17-ről 30-ra emelkedett 1950 és 1953 között. Ekkor vált Magyarországon tömegszórakozássá a mozi. 1949 s 1953 között 31 magyar film készült, és 862-ről 2 752-re szaporodott a mozik száma.

A mennyiségi szempont azonban a minőség rovására érvényesült. Sőt, néha a számok mögött más magyarázat is sejthető, nemcsak a fejlődés. A magyar sportolók rendkívül jól

szerepeltek a világban — az efölött érzett öröm jegyében avatták föl 1953-ban a budapesti Népstadiont —, ám az eredményekre részben az ösztönözte a versenyzőket, hogy csakis úgy juthattak túl az ország határain, ha kikerültek nemzetközi viadalokra. Az intézmények átszervezésében is észrevehető volt a szűklátókörűség. Az 1949 novemberében újjáalakult Magyar Tudományos Akadémia történetében szerencsés fejlemény volt, hogy új kutatóintézeteket alapítottak, ez azonban hasonló intézmények indokolatlan megszüntetésével esett egybe. Az 1950-ben megszervezett Tudományos Minősítő Bizottság nem járt el nagyvonalúan az új fokozatrendszer bevezetésével; jelentős tudósok vesztették el rangjukat azon a címen, hogy nem marxisták.

1946 és 1948 között kétszázezer német anyanyelvű lakosnak kellett elhagynia az országot. 1948 áprilisáig 73 273 szlovák települt át Csehszlovákiába, ahonnét viszont 68 407 magyart telepítettek ki, nem számítva azt a hatezer főt, aki „önként" távozott. 400 000 magyart szlováknak nyilvánítottak az északi szomszédállamban, s ez hosszabb távon feszültséget okozott a két ország között. Végeredményben 1949-ben 376 173 olyan személy élt Magyarországon, aki 1938 előtt külföldön született. Az országok közötti lakoscserét belső kitelepítés is követte; 1950—1951-ben „a volt kizsákmányolókat" költöztették el a fővárosból. Állam és egyház szembekerülése is fokozta a lakosság nyugtalanságérzését. 1949-ben életfogytiglani fegyházra ítélték a hercegprímást, 1951 júniusában pedig Grősz József kalocsai érseket, az állam és egyház között éppen folyó tárgyalások egyházi vezetőjét is letartóztatták. A megfélemlített püspöki kar a következő hónapban tette le az esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára.

Rákosi Mátyás és más politikai vezetők az osztályharc éleződésére hivatkozva még az őket támogató erőket is megtizedelték. Bezáratták a népi kollégiumokat, és 1949-ben kivégeztették Rajk Lászlót. A légkör szigorodása a polgári értelmiség egy részét az ország elhagyására késztette. Márai Sándor és Szent-Györgyi Albert már 1947-ben, Radványi Géza 1949-ben távozott el.

A politikai önkény a szellemi életet is eltorzította. Kassák belső száműzetésbe kényszerült. Az új költőnemzedék folyóirata, az *Újhold* már 1946-ban is csak hét számot tudott megérni, pedig itt tűnt föl a következő évtizedek nagy lírikusa, Pilinszky János (1921—1981), aki *Trapéz és korlát* (1946) című kötetében József Attila méltó folytatójának bizonyult, és egzisztencialista tragikumértelmezéssé tárgyiasította a második világháború táborainak megrázó élményét. Az 1941-ben Kolozsvárra, majd 1946-ban ismét Budapestre visszatelepült Jékely Zoltán (1913—1982) *Álom* (1948) című, már kinyomtatott kötetének megjelenését nem engedélyezték, s a következő években ő éppúgy kizárólag fordítással foglalkozhatott, mint apja, Áprily Lajos vagy Kálnoky László (1912—1985), Németh László, az *Újhold* nemzedékéből a prózaíró Ottlik Géza (1912—1990) vagy a lírikus Nemes Nagy Ágnes (1922). A neveléstudományi professzorságától 1948-ban megfosztott Prohászka Lajos zongoraleckékkel kereste a kenyerét, Hamvas Béla 1951-ben az inotai erőműépítkezésen lett raktáros. Erről az időszakról írta Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* (1950) című versét, mely 1956-ban, majd 1986-ban jelent meg.

A nyomtatásban ekkor kiadott művek többsége magán viselte a hivatal előírásainak nyomát, mint Veres Péter félig dokumentumszerű könyve, a *Pályamunkások* (1951) vagy az avantgarde egykori hívének, Déry Tibornak (1894—1977) *Felelet* (1950, 1952) című, csonkán maradt regénysorozata, melyet Révai József azzal vádolt, hogy eltorzította a harmincas évek munkásmozgalmát, és elhallgatta a kommunisták sikereit. A kultúrpolitika szocialista realizmust kért a művészektől, ez a stílus azonban inkább óhaj maradt; az építészetben például aligha jelentett mást, mint klasszicizáló eklektikát. A türelmetlenség szelleme még jelentős alkotókat is hatalmába kerített. Lukács György *Die Zerstörung der Vernunft* (1955) című munkájában a fasizmus elődeinek bélyegezte azokat a német írókat s gondolkodókat, akiket fiatal éveiben rajongva tisztelt, és a *Probleme des Realismus* (1955) esszéiben Kaffka, Musil, Benn s jószerivel az egész avantgarde művé-

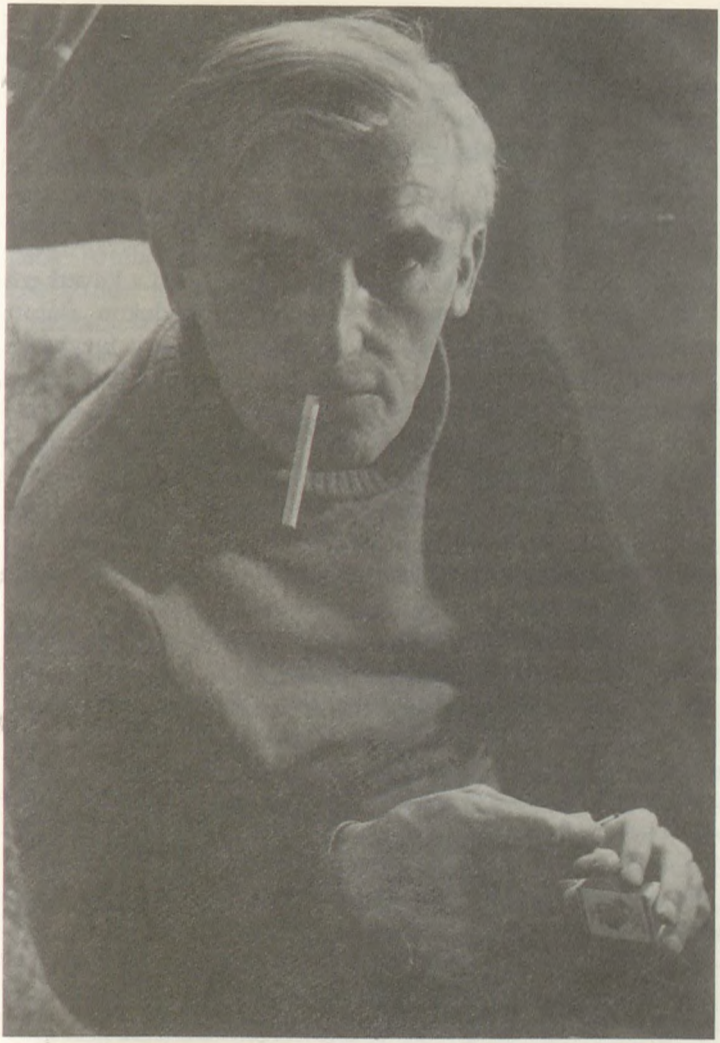

281

281. Pilinszky János

szetét elutasította. Kodály zeneszerző-iskolájától sem állt távol a szűkkeblűség: tagjai csak a néphagyományból táplálkozó zenét fogadták el hitelesnek, és nem vettek tudomást külföldi kortársaik eredményeiről. Az is fokozta a kulturális bezárkózást, hogy az iskolákból majdnem teljesen kiszorult a nyugati nyelvek oktatása.

Nemcsak a politikában, a kultúrában is változást hozott az 1956. év. A légkör enyhülésének hírére költözött haza Argentínából a színész Páger Antal (1899—1986), aki a következő három évtizedben nemcsak a magyar színpadokon aratott emlékezetes sikereket, de 1964-ben Cannes-ban is megkapta a legjobb férialakítás díját a Kosztolányi *Pacsirtá*jából készített filmben játszott szerepéért. 1956 októbere viszont a szellemi életben is mély megrázkódtatást okozott. Bibó István és Déry Tibor börtönbe került, Illyés évekig hallgatott, a legfiatalabb nemzedékből pedig nagyon sokan elhagyták az országot. A zongorista Ciffra Györgytől és Vásáry Tamástól a zeneszerző Ligeti Györgyig (1923) ismét kiváló zenészek költöztek Nyugatra.

Bénultságából nem éppen könnyen tért magához az irodalom. 1957-ben új irodalmi hetilap indult: az *Élet és Irodalom*. Az újjáalakult Írószövetség folyóirata a *Kortárs* nevet kapta. A *Nagyvilág* — melynek első száma még 1956-ban, de a második 1957-ben jelent meg — bő világirodalmi tájékoztatást adott. Megnőtt a szegedi *Tiszatáj* és a debreceni *Alföld* szerepe. 1958-ban indult a pécsi *Jelenkor*, 1961-ben a fővárosi *Új Írás*, 1971-ben pedig a fiatalabb nemzedék folyóirata, a *Mozgó Világ*. Tovább bővült az iskolázottak köre. Míg 1955-ben 16 éves korig a tanulóknak még csak 63, 1957-ben 75,1, 1980-ban már 92,8 százaléka végezte el az általános iskolát. Hasonló emelkedés jellemezte a középfokú oktatást. A hatvanas évek elején az alapfokú nyolcosztályt elvégzetteknek még csak körülbelül 70 százaléka került szakmunkásképzőbe, gimnáziumba, technikumba vagy szakközépiskolába, a hetvenes évekre viszont már 90—92 százalék lett a továbbtanulók aránya. 1975-ben 172 786, 1980-ban 337 570 diák részesült középfokú oktatásban. A középfokú végzettséggel rendelkezők

1949-ben mindössze 5,5 százalékát adták az ország lakosságának. 1960-ra számuk több mint háromszor lett nagyobb, 1980 elején pedig a 18 évet elért lakosok 23,6 százaléka érettségizett volt.

Ezek az adatok kétségkívül az értelmiség súlyának gyarapodását bizonyítják, de néha elfednek bizonyos hiányokat. 1960—1961-ben óriási zsúfoltság jellemezte az általános iskolákat. A tankötelezettek 98,5 százalékát kitevő 1 392 000 diákot 57 000 oktató nevelte. 1979—1980-ra a nem egészen 1 200 000 kisiskolást 70 000-nél többen oktatták, de ez azt jelentette, hogy az osztályok 15 százalékába negyvennél is többen jártak. Sőt, az oktatók számának emelkedése is némi csalódást okoz, ha figyelembe vesszük, hogy 10 százalékuknak nem volt képesítése.

Ennél is súlyosabb fogyatékosságokat kell megállapítanunk a felsőoktatásban. A nők egyetemi és főiskolai képzésének föllendülése önmagában véve nyilvánvalóan kedvező fejlemény. 1950—1951-ben 25,6 1960—1961-ben 37,9, 1978—1979-ben 49,3 százalékát tették ki a nappali tagozatra járó hallgatóknak. Egyenetlen eloszlásuk — melynek következtében 1980-ban az orvosoknak 44, a bíráknak 47, a gyógyszerészeknek viszont 75, sőt az oktatóknak 79 százaléka lett nő — viszont már aligha nevezhető egészséges jelenségnek. A felsőoktatás növekedését nem lehet kétségbe vonni, a teljes igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy e fejlődés üteme nemzetközi viszonylatban egyáltalán nem tekinthető gyorsnak. 1970-ben csak 779, 1977-ben már 1020 egyetemi s főiskolai hallgató jutott százezer lakosra, de e hét év alatt Magyarország még hátrább került az európai mezőnyben: 1970-ben Románián kívül még Portugáliában és Spanyolországban, 1977-ben viszont már csak Romániában volt rosszabb az arány.

Talán az intézményes keretek viszonylag lassabb bővülésének is része lehetett abban, hogy a nyolcvanas évekre nőtt a rés a magas kultúra és nagyközönség között.

Az 1956 utáni évek pedig jelentős fölszabadulást hoztak a szellemi életben. Lukács György *Die Eigenart des Ästhetischen* (1963) című nagyméretű munkája árnyaltabb értelme-

zést hozott a marxista művészetszemléletbe. A *Vagyonom és fegyvertáram*ban (1963) Kassák egykori avantgarde verseinek bizonyos elemeit is fölhasználva fejezte ki tragikus életérzését, szikáran sztoikus magatartását. Újra kiállíthattak avantgarde festők. A fiatalok már szabadabban választhatták meg festésmódjukat, az idősebbek közül pedig többen új irányú kísérletezésbe fogtak — Korniss Dezső például 1957-től kalligrafikus képeket készített.

A korábban kirekesztettek fokozatosan visszatértek az irodalmi életbe. Weöres Sándor egyre gyakrabban folyamodott stílusutánzathoz, *Merülő Saturnus* (1968) című kötetével előrevetítve a hetvenes-nyolcvanas évek posztmodern eklektikáját. Verses regényszerű helyzetdalfüzére, a *Psyché* (1972) már egyenesen ennek a stílusiránynak korai példája: egy elképzelt XIX. század eleji költőnő verseit tartalmazza. Nagy hatású mű, bár mélységben nem éri el Pilinszky legjelentősebb költeményeit. Igaz, az egykori *Újhold* legeredetibb művésze sem ekkor, hanem korábban írta a tékozló fiú alakját fölidéző, apokaliptikus látomást megjelenítő nagy versét. Az *Apokrif* a kényszerű hallgatás éveiben, 1950 és 1954 között készült, de csak a *Harmadnapon*ban (1959) jelent meg, vagyis abban a gyűjteményben, melynek darabjai egyaránt fölruházhatók tragikus és keresztény jelentéssel. Pilinszkyt későbbi fejlődése azután egyértelműen a vallásos lírához vezette; ezt bizonyítják Simone Weil ösztönzését mutató, töredékes, kihallgatott monológokra vagy epigrammákra emlékeztető kései verseinek gyűjteményei, a *Szálkák* (1972), a *Végkifejlet* (1974) s a *Kráter* (1976).

Mivel 1956 után a kultúrpolitika lényegesen több türelmet árult el az értelmiséggel szemben, mint az ötvenes évek elején, bizonyos folytonosság teremtődött a két háború közötti Magyarország polgári liberális, illetve népi ellenzékének örökségével. Ottlik Géza kiemelkedően jelentős példázata a belső függetlenség önmegtartó erejéről az *Iskola a határon* (1959), mely mintegy összekötő láncszemmé vált Kosztolányi s az 1970 körül indult prózaíró nemzedék között. Juhász Ferenc (1928) és Nagy László (1925—1978)

282. Korniss Dezső: Kalligráfia L. Z. A. 3. 1959

283. Az Országos Széchényi Könyvtár megnyitása a Várban, 1985

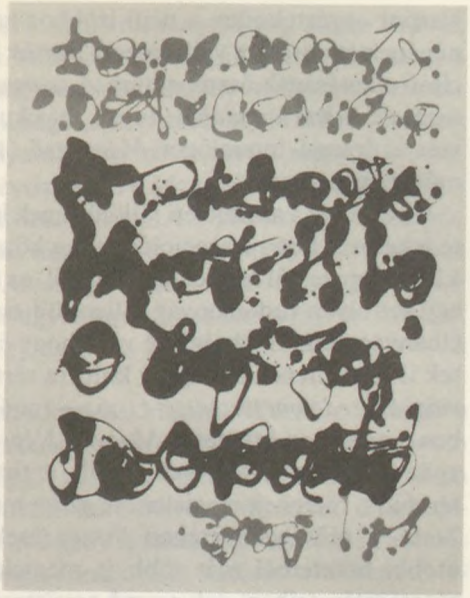

282

283

viszont egyértelműen a népi írókhoz kapcsolódott. Egyikük népének átköltésére vállalkozott Bartók Béla *Cantata profana* című alkotásának ösztönzésére *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából* (1955), másikuk vágásokkal tördelte szét a drámai monológot *Menyegző* (1964) című hosszabb művében.

Ugyancsak a szemléleti különbségek létének elfogadása tette lehetővé, hogy a szociológiától a közgazdaságtudományig, a lélekelemzéstől (pszichoanalízistől) az általános nyelvészetig egy sor olyan tudományág föllendülhessen, melyet korábban elhanyagoltak. Szükségessé vált, hogy összefoglaló áttekintések is készüljenek a magyar kultúra történetéről. Elsőként *A magyar irodalom történetét* (1964—1966) írták meg hat kötetben, melyet az ötkötetes *Magyar Néprajzi Lexikon* (1977—1982) követett. 1976-ban indult a tízrészes *Magyarország története,* melynek megjelenése azóta már végéhez közeledik. Zene- s művészettörténeti összegzések is készülnek — ez utóbbi köteteiből már több is megjelent —, az Akadémia kutatóintézeteiben, sok szerző együttműködésével.

E munkák írói szembekerültek azzal a kérdéssel, mennyiben terjed túl a magyar kultúra az ország határain. Illyés Gyula, majd Csoóri Sándor (1930) több esszében is foglalkozott a más országokban élő magyarokkal, s mindketten kifejezték aggodalmukat sorsuk iránt. A háromkötetes *Erdély története* (1986) tudományos igénnyel rendszerezte a legnagyobb határon túli kisebbség történeti emlékeit. A mezőségi Sütő András (1927) vallomásos prózája, az *Anyám könnyű álmot ígér* (1970), a szintén Erdély hagyományait továbbfejlesztő Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* (1975), valamint a Pozsonyban élő Grendel Lajos (1948) *Éleslövészet* (1980) című regénye Magyarországon is sikert aratott. A Nyugaton élő költők és prózaírók munkái is sorra jelentek meg — igaz, a legjelentősebbnek, Márai Sándornak a közelmúltig hozzáférhetetlenek maradtak az utóbbi évtizedekben írt művei, közöttük a *Napló,* melynek első kötete még Budapesten 1945-ben, a további négy viszont már külföldön, 1958 s 1985 között látott nyomdafestéket.

A legutóbbi évtizedek szellemi irányait még aligha tudnók higgadtan mérlegelni. Annyit talán megállapíthatunk, hogy a növekvő gazdasági nehézségek különösen érzékenyen érintették a humán értelmiséget. A hetvenes években Lukács György volt tanítványainak egy része került szembe a hatalommal, a következő évtizedben a *Mozgó Világ*, majd a *Tiszatáj* szerkesztőségének leváltása jelzett politikai feszültséget. Mind több olyan kiadvány jelent meg, melyet hivatalosan nem engedélyeztek. Az erdélyi magyarok sorsa egyre roszszabbra fordult, s ez ugyanúgy társadalmi elégedetlenséget váltott ki, mint a Nagymaros és Bős között építendő erőmű terve.

Alapvető változáson ment át a kultúra. Előtérbe kerültek a gyakorlatiasság és a gazdaságosság szempontjai, és lényegesen módosult a műveltségről alkotott eszmény. A szépirodalom iránt csökkent, a történelem iránt nőtt az érdeklődés. A társadalomtudományokban a „kemény egzaktságra" törekvő strukturalizmus és jeltudomány (szemiotika) hatását a történeti viszonylagosságot hangsúlyozó hermeneutikáé s a befogadásesztétikáé váltotta föl. A televízió, majd a videomagnetofon terjedésével az írott kultúrát háttérbe szorította a vizuális.

A hatvanas években még döntő szerepet játszott a költészet, később azonban veszített jelentőségéből. A szépprózában műfaji s nyelvi változás következett be. Az 1959 utáni másfél évtizedben a példázat számított a legfontosabb műfajnak. Nemcsak Sánta Ferenc (1927) művei sorolhatók ide, de még Konrád György (1933) regényei is, közöttük *A látogató* (1969), az író legkorábbi s talán legmaradandóbb alkotása. Sőt, Jancsó Miklósnak a hatalom működési formáit megjelenítő filmjeiben, így a *Szegénylegények*ben (1965) sem kevesebb a célzatosság. A fordulat talán Örkény István (1912—1979) *Egyperces novellák* (1968) című gyűjteményében vált érezhetővé, ahol is a tömörítés a közép-európai helyzetek groteszkségét hangsúlyozta, továbbá Mészöly Miklós (1921) műveiben, amelyek már sokban előrevetítették az újabb nemzedék törekvéseit. Novellái közül a *Jelentés öt egérről* (1958) még kifejezetten allegorikus példázat a kiszolgálta-

tottságról, *Saulus* (1968) című regényének hőse pedig másokban üldözi a saját magát emésztő kétséget. A *Film*ben (1976) azonban már sokkal áttételesebb a példázat; a többrétegű szerkezet szinte elfedi a látomást, mely végtelen erőszaksorozatnak mutatja a történelmet. A tanító jelleg hasonló elhomályosítása a legújabb filmművészetben is észrevehető. Makk Károly Déry novellái alapján készített alkotása, a *Szerelem* (1970) még az általános érvényt emeli ki az ötvenes évek nyomasztó önkényéből. A náci mozgalom lélekvásárló veszélyeire figyelmeztetés természetesen Szabó István Oscar-díjas *Mephistó*jából (1980) sem hiányzik, Gothár Péter *Idő van* (1985) című filmje azonban már szándékos töredezettséggel zárja ki a világértelmezés, sőt a műalkotás egységének lehetőségét.

Két út áll az olyan alkotó előtt, aki már nem hisz a metafizikai mélyértelműségben: folytathatja az avantgarde nyelvjátékát az egykor hozzá tartozó társadalmi utópia nélkül, és vállalhatja a posztmodern eklektikát. Tandori Dezső (1938), az 1956 után indult költőnemzedék legtehetségesebb tagja mindkét utat végigjárta. Első kötete, a *Töredék Hamletnek* (1968) még Pilinszky méltó folytatójának mutatta, az *Egy talált tárgy megtisztításá*ban (1973) azonban már a szójátékok és az önértelmezés lehetőségeit próbálta végig, *A mennyezet és a padló* (1976) szonettjeivel pedig kezdetét vette nála az idézésnek az a kultusza, mely azóta hihetetlen termékenységre ösztönözte.

Maradandóbbnak bizonyulhat a posztmodern stílus a prózaírásban. Nádas Péter (1942) *Egy családregény vége* című, 1969 és 1972 között írt, de csak 1977-ben kiadott műve a közép-európai zsidóság sorsán keresztül mérlegelte a hagyomány érvényességét, nagy terjedelmű második regénye, az *Emlékiratok könyve* (1986) viszont már általános érvénnyel, a közelmúlt történelmi tragédiáinak fölidézésével minősítette megváltásra váró világnak Közép-Európát, miközben élet s műalkotás hagyományos kettősségét is kétségbe vonta. Esterházy Péter (1950) is hasonló módon törekszik önéletrajz és fikció ötvözésére. *Termelési-regény*ének (1979) első fele a szo-

284. Illyés Gyula

285. A Liszt Ferenc Kamarazenekar hangversenyt ad a Kongresszusi Központban, 1988

284

285

cialista realizmus előírásszerű műfajának paródiája, második része szerzőjének saját sorsát beszéli el, s a könyv szerkezete az olvasás megszokott rendjét, a vonalszerű előrehaladást bontja föl. Ennél is nagyra törőbb szándékot tükröz a *Bevezetés a szépirodalomba* (1986), mely látszólag össze nem illő szövegek együttesét adja, s éppúgy tartalmaz az ötvenes évekről szóló viccgyűjteményt, mint választékos stílusú példázatot hódítóról és meghódítottról vagy imát az író halott édesanyjáért.

Nádas és Esterházy művei külföldön is sikert arattak, és a magyar irodalom elevenségét tanúsítják olyan időszakban, melyből nem hiányzik a bizonytalanságérzet. Nemzetközi hírnév és nemzeti elkötelezettség hasonló egysége jellemzi Kocsis Zoltán (1952) munkásságát, aki a Kurtág György, majd az Új Zenei Stúdió köréhez tartozó Jeney Zoltán s Vidovszky László által megújított magyar zene hagyományához kapcsolódott. Hadd fejeződjék be ez az áttekintés az ő néhány szavas méltatásával. Liszt s Bartók kiváló tolmácsaként a nemzeti múlt örökösének tekinthető, zongorajátékának eredetisége, az ország határain túli elismertsége, széles körű zenei műveltsége, Bachtól Cage-ig terjedő előadói tapasztalata pedig azt sejteti, hogy a magyar kultúra még a XX. század vége felé, az ország meglehetősen nehéz gazdasági helyzete ellenére is képes olyan megújulásra, mely talán biztosíthatja további fönnmaradását.

BIBLIOGRÁFIA

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I—II. k. Bp. 1966.

Barta János: Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések. Bp. 1981.

Béládi Miklós—Pomogáts Béla—Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után. Bp. 1986.

Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. New York, 1983.

Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom rövid története. Újvidék, 1982.

Dobszay László: Magyar zenetörténet. Bp. 1984.

Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I—II. k. Bp. 1959, 1967.

Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962.

Gombos Gyula: Húsz év után. München, 1970.

Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom. 1945—1980. Bp. 1982.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977.

Horváth Iván: Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben. Bp. 1982.

Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927.

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig. Bp. 1931.

Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935.

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest, 1976.

Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1975.

Kántor Lajos—Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom. 1945—1970. 2. jav. kiad. Bukarest, 1973.

Király István: Ady Endre. I—II. k. Bp. 1970.

Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Bp. 1979.

Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1961.

Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig. 2. átdolg. kiad. Bp. 1980.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.

Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983.
Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I—II. k. Szerk. Kovács Máté. Bp. 1963, 1970.
A magyar irodalom története. I—VI. k. Főszerk. Sőtér István. Bp. 1964—1966. III. k. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. Pándi Pál. Bp. 1965; IV. k. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sőtér István. Bp. 1965; V. k. A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1965; VI. k. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1966.
A magyar irodalom története. 1945—1975. Szerk. bíz. Béládi Miklós—Bodnár György—Sőtér István—Szabolcsi Miklós. I. k. Irodalmi élet és irodalomkritika. Szerk. Béládi Miklós. Bp. 1981; IV. k. A határon túli magyar irodalom. Szerk. Béládi Miklós. Bp. 1982.
A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. Varga Kálmán—V. Windisch Éva. 2. k. Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849. Bp. 1975; 6. k. Botka Ferenc: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. Személyi rész I. A-K. Bp. 1982.
A magyar kritika évszázadai. Szerk. Sőtér István. II—III. k. Irányok. Romantika, népiesség, pozitivizmus. Írta és összeáll. Fenyő István—Németh G. Béla—Sőtér István. Bp. 1981.
Magyar művelődéstörténet. I—V. k. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1939—1942.
Magyarország zenetörténete. I. k. Középkor. Szerk. Rajeczky Benjamin. Bp. 1988.
A magyarországi művészet története. I—II. k. Főszerk. Fülep Lajos. Szerk. Dercsényi Dezső—Zádor Anna. 5. átdolg. kiad. Bp. 1973.
A magyarországi művészet története. Főszerk. Aradi Nóra. 6. k. Magyar művészet. 1890—1919. I—II. k. Szerk. Németh Lajos. Bp. 1981; 7. k. Magyar művészet. 1919—1945. Szerk. Kontha Sándor. I—II. k. Bp. 1985.
Makkai László: Magyar—román közös múlt. Bp. 1947.
Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984.
Mészáros István: A magyar neveléstörténet. 1790—1849. Bp. 1968.
B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970.
Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Irodalmi művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1970.
Németh G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félévszázad. A romantika után. Bp. 1971.
Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig. Bp. 1981.
Németh Lajos: Csontváry Kosztka Tivadar. Bp. 1964.
Rados Jenő: Magyar építészettörténet. Bp. 1975[3].
Rapaics Rajmund: Magyar kertek. Bp. 1940.
Rába György: Babits Mihály. Bp. 1983.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.

Sőtér István: Magyar—francia kapcsolatok. Bp. 1946.
Sőtér István: Nemzet és haladás. (Irodalmunk Világos után.) Bp. 1963.
Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. I—II. k. Bp. 1959—1961.
Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. 3. átdolg. kiad. Bp. 1979.
Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája. 1923—1927. Bp. 1977.
Szauder József: A romantika útján. Bp. 1961.
Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond. Bp. 1989.
Szeli István: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Bp. 1983.
Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1982[7].
Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1974.
Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik." Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.
Turczel Lajos: Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918—1938 között. Pozsony, 1967.
Újfalussy József: Bartók Béla. 3. jav. kiad. Bp. 1976.
R. Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetszemlélet és a magyar történetírás. I—II. k. Bp. 1973.
Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Bp. 1922.
Voit Pál: Régi magyar otthonok. Bp. 1943.

VI.

NÉPRAJZ ÉS FOLKLÓR

KÓSA LÁSZLÓ—SZEMERKÉNYI ÁGNES

A MAGYAR NÉPI KULTÚRA TÖRTÉNETI RÉTEGEI

A népi kultúra történeti képződmény. Azért szükséges ezt a ma már általánosan elismert megállapítást hangsúlyozni, mert a néphagyomány értelmezésében olykor kísértenek még tudományos felfedezésének korából származó tévedések. A romantikában teljesedett ki az a gondolat, hogy a társadalom alsó rétegei — elsősorban a parasztok — szóhagyományukban több-kevesebb változatlansággal őrzik az írásban rögzített történeti eseményeket megelőző korszakok kulturális emlékét. Tehát eredetileg is történeti képződménynek fogták föl a népi kultúrát, bár nem a maga történetiségében, mert a paraszti hagyomány valóban tartalmaz sok száz éves rétegeket, de nem változatlanul és nemcsak azokat, hanem későbbi és kevésbé nagy múltú, átalakult elemeket is. A magyar népi kultúrának is van története, és ennek szintén csupáncsak az egyik összetevője a legkorábbi réteg, melynek szerepe a tudomány történetében koronként változott. Születésekor a magyar néprajz, akár a skandináv és a szláv népek nemzeti néprajzai, a német művelődés szellemi kisugárzásából merített nagyon sokat. Ezért hosszú időn át a fokozott őstörténeti érdeklődés jellemezte. Az őstörténet-központúsághoz hozzájárultak a magyar etnogenezis megoldatlan kérdései. Általános módszertani eljárásnak számított a XIX—XX. század néprajzi jelenségeiből visszakövetkeztetni a magyar honfoglalás korának műveltségére. Az összehasonlító vizsgálatokban pedig messzemenő előnyt élveztek azok a népek, amelyekkel a magyarok az államalapítás előtt valamilyen kapcsolatban álltak vagy állhattak (nyelvrokonság, kulturális érintkezés,

politikai fennhatóság). Csak az utóbbi negyven-ötven esztendőről mondható el, hogy a kutatás igyekezett kitölteni a legkorábbi kulturális fokok és a közelmúlt közötti űrt. Például Györffy István (1884—1939), a budapesti egyetem első néprajzprofesszora, a magyar néprajz legnagyobb hatású XX. századi művelője a magyarság keleti kulturális örökségét keresve arra a meggyőződésre jutott, hogy az Alföldön a szénakaszáláshoz hasonló gabonaaratás és az állatokkal való nyomtatás, velük összefüggésben a kétbeltelkes település (a lakóépület és a gazdasági udvar egy helységen belül külön helyezkedik el), majd a tanya, valamint a rideg állattartás honfoglalás előtti, általa nomádnak nevezett gazdálkodási-települési rendszer. A későbbi kutatások kiderítették, hogy középkor végi és újkori fejleményről van szó.

Ilyen és hasonló előzmények után a mai magyar néprajz jóval óvatosabb és mindinkább figyelembe veszi a szomszéd népek műveltségének összehasonlító tanulságait. Attól azonban még messze állunk, hogy részleteiben ismerjük a magyar népi kultúra történetét. Három nagy korszakát — nem éles határokkal — mégis megkülönböztetjük. Az elsőt gyakorta kapcsolatba hozzák a honfoglalással, holott részint jóval korábbra, részint a közvetlenül következő évszázadokra is kiterjed. Régiségük miatt becsült emlékeit elsősorban a folklór területén mutatták ki (például zene, hitvilág, szokások), ezek azonban az egész magyar népi műveltséget tekintve nem jellegadók. Jellemzőbb, hogy a magyar népi kultúra belesimul környezetébe. Ez természetesen nem jelenti egyedi vonásainak tagadását vagy azt, hogy elfogadjuk azoknak a német és szláv etnográfusoknak a véleményét, akik a germán és a szláv környezet hatásával magyarázzák kialakulását. A magyar népi kultúra, akár bármely másik európai parasztkultúra, szomszédaival természetes kölcsönhatásban fejlődött. Öntörvényűen formálódtak ki azonban sajátságai: beépült mindaz, amit magával hozott, de alakították a környezeti elemek is — nem utolsósorban az elszigetelt nyelvi helyzet. A folyamat a honfoglaláskor megkezdődött, de nagyobb hatékonyságával csak a település és gazdálkodás új rendszerének megszilárdulása és

az egységes jobbágyság kialakulása (XIII—XIV. század) után számolhatunk. Mivel a Nyugat-Európában végbement fordulat, a polgári társadalom kialakulása a XVI—XVII. században nálunk nem következett be, a középkori keretezettségű népi kultúrának a XVIII. század második feléig, a XIX. század derekáig sok vonása állandó maradt. Ez volt a második szakasz. Ám számos jelenség tanúsítja, hogy az időközbeni változások nem kerülték el: a nagy történeti stílusok (gótika, reneszánsz, barokk) lecsapódása a díszítőművészetben (hímzések, faragások, szőttesek, kerámia, öltözködés, zene, tánc stb.), a katolicizmus és a protestantizmus ünnepi szokásokat és mentalitást formáló hatása, a gazdasági és technikai újítások és hasonlók.

A XVIII. század végétől — a harmadik szakaszban — a modern magyarországi urbanizáció lassú kibontakozásának és a jobbágyság számára is kiszélesedő piacnak a hatására jelentősen átalakult a népi kultúra. A korábbiaknál teljesebben és gyorsabb ütemben fogadott be új ízléseket, divatokat, új szemléleteket, munkamódokat, amelyek a jobbágyfelszabadítást követően jellegzetesen tovább bővültek. Nem számolták föl mégsem az addigi kulturális állapotokat, hanem részben háttérbe szorították, részben fölváltották, miáltal a néphagyomány differenciáltabbá lett. A művészeti ágakban különösen szemléletes a régi és az új stílus együttélése. Például a táncban a régi stílusrétegbe tartoznak a körtáncok, a virtuóz férfi szólótáncok és az eszközös táncok, az egyszerű párostáncok, az új réteg központi táncfajtái: a verbunkok és a csárdások; a síkdíszítő művészet motívumai közt a geometrikusak és a naturális minták állnak a két szélső póluson. Voltaképpen az életnek szinte minden területén megragadható az archaikusabb és az újabb parasztos réteg. Parasztosnak azért nevezzük, mert a jobbágyfelszabadítás után bontakozott ki és a kutatók többsége a polgári társadalomban helyét kereső parasztság önkifejezésének tartja, vagy akként értelmezi. E műveltség parasztosodása azonban valójában polgárosodás. A nagy XIX. századi változások — amelyek átnyúlnak századunkba is — e korszakban az egész országot és minden népét

érintő központi kérdéssel: a polgárosulással függnek össze. Ez pedig nem csupán a műveltség, hanem a tudat, a világszemlélet, a viselkedés változásait is jelenti: például a kisárutermelői, piaci érdeklődésű mentalitást és a vállalkozói szellem terjedését, a politizáló hajlam növekedését, a laicizálódás fokozódását, s természetesen a szájhagyomány visszaszorulását, illetve más, hasonló jelenségeket. A magyarországi társadalomfejlődés sajátossága, hogy a paraszti tömegek az osztály fölbomlásáig sem jutottak el oda, hogy klasszikus nyugat-európai értelemben polgárosultnak nevezhessük őket. Következésképpen — bár táji, rétegbeli és időbeli eltolódásokkal és más-más állapotban — eredeti, önálló hagyományaikat is fenntartották. Ezt írta le a XIX—XX. században a magyar néprajztudomány, és ennek képe tükröződik a kor szépirodalmában, valamint századunk szociográfiáiban, azaz a magyar közvélemény tudatában ezzel kell számolnunk. A népi kultúra egészének bemutatása a rövid terjedelem miatt lehetetlen, ezért először az azt hordozó kései paraszttársadalom néhány fő sajátosságát, azután a folklór és az életmód jellemzőbb területeit vázoljuk föl.

A PARASZTTÁRSADALOM

A jobbágyfelszabadítás egy csapásra láthatóvá tette azt a hosszabb ideje létező, valós társadalmi rétegzettséget, melyet a feudális kötöttségek elfedtek. A következő fél évszázadban a magyarországi társadalom olyan gazdagon és mélyen differenciálttá vált, amilyen talán sem korábban, sem azóta nem volt. Ez a tény két alapvető okra vezethető vissza: sok vonatkozásban még évtizedekig hatottak az előző társadalmi rendszer maradványai, másfelől viszont egyre intenzívebben érvényesültek a kibontakozó kapitalizmus új lehetőségei. A jobbágyfelszabadulás után életmódjában és jogaiban egységesnek mutatkozó parasztság a korabeli Magyarország lakosságának mintegy hetvenöt százalékát tette ki, s tagolódásának alapja elsősorban a vagyon lett.

Mivel a jobbágyfelszabadítás csupán a parasztság negyven százalékának juttatott különböző nagyságú földtulajdont, eleve szétvált a birtokosok és a földnélküliek (vagy egészen kis földűek) rétege. A birtokosok között is megkülönböztethető a tehetősebbek csoportja, illetőleg azoké, akiknek földje kisebb volt annál, sem hogy megélhetésüket megfelelően biztosíthatta volna. Sokat számított a termelésben elfoglalt helyük is. Tudtak-e sok állatot tartani, milyen volt a földjük minősége, volt-e szőlejük? A fejlettebb mezőgazdaságú Nyugat-Magyarországon egy húsz katasztrális holdas gazdaság kevés szőlőtartozékkal módos birtoknak számított, míg ugyanannyi az ország közepén már jóval csekélyebb értékű kisbirtok volt.

A birtokos parasztok meglehetősen zárt réteget alkottak. A leggazdagabbakat is éles társadalmi különbségek választották

el a nem paraszti földbirtokosoktól, holott vagyonuk azokénál nemritkán nagyobb volt. Akár háromszáz katasztrális holddal is lehetett még valaki paraszt, de már akár százzal szerényebb úri birtokos. A birtokos parasztság hasonlóan távol állt a hivatalnokrétegtől, az értelmiségtől, sőt az iparosoktól, bár mindhárom réteg utánpótlásában részt vett, miután gyermekeit taníttatta. A gazdagabb parasztok közül kerültek ki a paraszti települések vezetői, akik ilyen módon gyakran érintkeztek a polgári foglalkozásúakkal. Ez kihathatott életmódjuk néhány területére, házuk és lakberendezésük modernizálására, ruházkodásuk városiasodására. Ugyanakkor azonban megülték a régi ünnepeket, tartották a szokásokat. Leginkább a hiedelmeket tagadták és a folklórt igyekeztek elfelejteni, mert nem tartották helyzetükhöz méltónak. Elsősorban ők vásárolták a korszerű munkaeszközöket és alkalmazták elsőként az intenzívebb munkamódokat a termelésben.

A kisebb birtokosokat, akiknek vagyonosabbjait középparasztoknak is mondták, a magyar néprajzban olykor „igazi parasztok"-ként említik. Magatartásukkal, ízlésükkel, értékrendjükkel, szaktudásukkal, konzervatívabb viszonyukkal a hagyományokhoz ők testesítették meg a korszak közvéleményének szemében a tipikus magyar földművest. A múlt század második felében a feudális kötöttségek megszűnésének előnyeit élvezve, joggal gondolhattunk arra, hogy szilárd helyet foglalnak el a társadalomban.

A birtoktalan mezőgazdasági népesség hatalmas tömege igen változatos összetételű és kultúrájú együttest alkotott. Általában az jellemezte, hogy könnyen hajlandó volt vagy hajlandó lett volna — ha engedik — életformát változtatni, továbbá nyitott volt mindenféle műveltségi hatásra. A birtokos rétegekkel ellentétben nem zárkózott endogám házassági körökbe, és alávetett helyzeténél fogva társadalmi elkülönülésre sem törekedett. Tagjai számára a századfordulóig a társadalmi és egyben az anyagi felemelkedést a birtokos parasztság rétegébe kerülés vagy visszakapaszkodás jelentette, ezt azonban ritkán sikerült elérniük. Törekvéseik közt mind nagyobb hangsúlyt kaptak a városi kispolgári foglalkozások,

például a szolgáltatóágazatokban, a vasútnál, a postánál, majd egyre inkább az ipari üzemekben. Mindezek azonban csak korlátozott mértékben nyújthattak munkahelyet a nagy munkaerőkínálat számára.

Az agrárlakosság alsó, óriási rétegét egymás mellé rendelt foglalkozási csoportok sora jellemzi. Ami összekötötte őket, nemcsak a birtokosokkal, hanem többi társukkal, az a föld volt. Végső soron mindnyájan a földművelésből éltek, még ha csak idénymunkát végeztek is, vagy kényszerűségből időről időre fölhagytak vele. Az egymás mellett élő csoportok közötti határ nem volt éles. Egy és ugyanazon személy nemcsak időben egymásután, hanem egyszerre is tartozhatott több csoporthoz. Például télen otthon kézműiparral foglalkozott (faeszközkészítés, fazekasság), nyáron bérért a nagybirtokon aratott. Vagy: néhány évig parasztgazdáknál cselédeskedett, azután kisebb földet bérelt, és önállóan kezdett gazdálkodni.

Más volt a társadalmi helyzete az éves szerződéssel az uradalmakhoz szegődött cselédeknek — az ő életformájuk volt a leginkább kötöttségektől terhes — és más a parasztgazdák cselédjeinek, akik jóval könnyebben változtattak munkahelyet. Társadalmi rangjuk is magasabb volt emezekénél, mert míg az uradalmak cselédei többnyire a falutól távol eső majorokban vagy kastélyok közelében huzódó cselédlakásokban elzártan éltek, addig a gazdacselédek patriarkális formák között együtt laktak, dolgoztak és étkeztek munkaadójukkal.

Jellegzetes csoportokat alkottak a meghatározott munkákra és időtartamra (2—4 hónap) szegődött mezőgazdasági bérmunkások *(summások)*, a már említett háziiparos parasztok, a fuvarosok, a hajóvontatók, az év egy-egy szakaszában termékekkel vagy terményekkel vándorkereskedelmet folytatók. A múlt század második felében épült világvárossá Budapest, ekkor alakult ki a legtöbb magyarországi város modern arculata. Az építőipari idénymunkák évente megismétlődő ciklusokban rengeteg parasztot foglalkoztattak. Sokan voltak az építkezéseket kiszolgáló idénymunkások is: favágók, tutajosok, téglaégetők. Ezekhez a foglalkozásokhoz már szükség

volt bizonyos szakmai fogások ismeretére, de nem számítottak elismert iparosságnak.

Az 1850-es évektől a század végéig a legrendszeresebb elfoglaltságot a földmunkák kínálták. Ezekben az évtizedekben zajlott le a magyarországi folyók végső szabályozása, a vizes területek lecsapolása, továbbá ekkor építették meg a ma is használt vasútvonalak kilencven százalékát.

A szegényebb agrárlakosság anyagi kultúráját az egyszerűség, s a viszonylagos egyformaság jellemezte. A színes paraszti stílusoknak általában nem hódoltak, mert nem voltak kellő anyagi eszközeik. Bár erre is van példa: a hímzéséről és viseletéről híres matyó Mezőkövesd, ahol a divat kényszerítő hatására a legszegényebbek is gazdagon kiállított ünnepi öltözetet hordtak, amelyet nagy nehézségek között, szinte éhezve vásároltak meg. A népköltési gyűjtők sok helyen tapasztalták, hogy a szegényebb parasztok őrizték meg a legelevenebb folklórt. Míg a gazdák elfordultak tőle, ők általában jobban ragaszkodtak a szájhagyományhoz.

A vagyonon, a foglalkozáson és a függőségi helyzeten túl az is tagolta az 1848 utáni polgári korszak magyar parasztságát, hogy az emberek tudatában nem hozott azonnali változást a feudális jogrendszer eltörlése. Nemcsak a volt jobbágyoknak kellett hozzászokniuk ahhoz, hogy többé nem tartoznak ingyenes szolgáltatásokkal földesuruknak — azon csoportok különállása is csak lassan enyészett el, amelyek a jobbágyfelszabadítás előtt életmódjukban ugyan parasztok voltak, jogi kiváltságaik mégis elválasztották őket a jobbágyoktól.

Közép- és Kelet-Magyarországon a rendi társadalomban sajátos helyzetet foglaltak el a szabad paraszti közösségek, illetve ezek területi egységei (legfontosabbak voltak a Jászkunság, a Hajdúság, a székely és a szász székek). Jórészt középkori, eredetében azonban sokféle minőségű és értékű kiváltságaikat leginkább abban lehet összefoglalni, hogy sem jogilag, sem gazdaságilag nem függtek a magánföldesuraktól. A középkorban még katonai szolgálattal váltották meg függetlenségüket, később ennek helyébe különfajta adók léptek, de mindvégig megtartották helyi önkormányzatukat és bírásko-

286

286. Vámosatya református templomának XVIII. század végén épült harangtornya (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), 1979

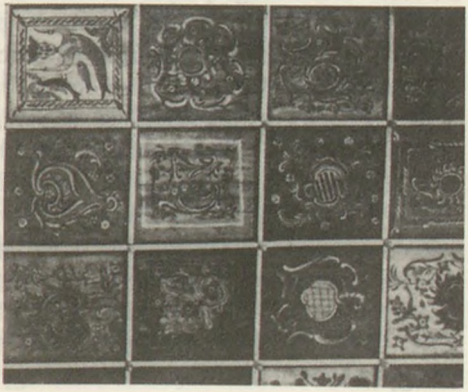

287

287. Drávaiványi református templomának 1792-ben készült mennyezete (Baranya megye)

dásukat, s ez kihatott kulturális állapotukra is. A jobbágyokénál nagyobb lehetőségeikkel élve, különösen felső rétegük mondhatott magáénak fejlett és nyitott paraszti műveltséget.

Külön figyelmet érdemelnek a szegényebb nemesek és utódaik. *Kisnemes*nek, *kurtanemes*nek, *hétszilvafás nemes*nek mondták azokat, akiknek legfeljebb egy jobbágyuk volt, de leginkább jobbágyok nélkül, maguk gazdálkodtak, esetleg iparosok voltak. Jogaik szinte azonosak voltak az arisztokratákéival és a tehetősebb nemesekéivel, a valóságban azonban óriási különbségek választották el őket tőlük, mindenekelőtt az, hogy két kezük munkája után éltek. Ha életmódban nem is, jogilag és tudatilag azonban távol álltak a jobbágyoktól is. A feudalizmus utolsó évtizedeiben becslések szerint a nemesek mintegy félmillióan lehettek, és az ország lakosságának megközelítően öt százalékát tették ki. Ekkora arányban a korabeli Európában csupán Lengyelországban és Spanyolországban található nemesség (mintegy tíz százaléka a lakosságnak), a fejlett nyugat-európai társadalmakban a feudalizmus virágkorában is alacsony (csupán egy százalék) maradt a számuk. A magyarországi kisnemesség kétarcú társadalmi réteg volt: egyfelől konzervatív beállítottságú, az előjogok őrzője, másfelől a kulturális hatásokra és divatokra nyitottabb, mint a jobbágyság. Társadalmi mozgása kevésbé volt korlátozott, ami azt jelentette, hogy ha anyagilag megengedhette, fiait többféle értelmiségi pályán taníthatta. Ebből a helyzetből fakadt két fontos szerepe: közvetlen példájával ez a réteg közvetítette a nemesi kultúrát és mentalitást a parasztság számára (öltözködés, lakberendezés, építkezés, tánc, ízlés, értékrend). Másfelől a XIX. században gyermekei taníttatása révén jelentős része volt a magyar értelmiség utánpótlásában. Sok neves író, költő, tudós került ki kisnemesi családokból (Arany János, Mikszáth Kálmán, Ady Endre és számosan mások) s még több tanító, lelkész és ügyvéd.

Egy másik tényező, amely nem a vagyoni helyzet szerint, hanem horizontálisan tagolta a társadalmat, a vallás volt. A XIX—XX. században a magyar parasztság öt nagy történelmi egyház kötelékébe tartozott, ami egyúttal azt is jelentette,

hogy a korabeli Magyarország Európa vallásilag legtarkább állama volt. A római katolikusok abszolút többséget alkottak, de nagy számmal voltak reformátusok, kisebb csoportnyian az evangélikusok és a görög katolikusok, s egészen csekély számú, de nagyon jellegzetes közösségük volt az unitáriusoknak. Az öt felekezet ötfajta történeti beágyazottságot és kulturális tájékozódást képviselt. A római katolikusok elsősorban az osztrák, délnémet és bajor kapcsolatokhoz kötődtek, a reformátusok Svájc, Hollandia és a nyugati német tartományok, az evangélikusok Észak- és Közép-Németország, az unitáriusok a XIX. század derekától Anglia egyházainak vonzásába tartoztak, a görög katolikusok pedig annak ellenére, hogy Rómával unióra léptek, sok vonatkozásban megmaradtak az ortodoxia körében. Természetesen ezek a hatások elsősorban a papságra érvényesek, de rajtuk keresztül a hívek tömegeire is. Sőt, az egyházi iskolák révén egy másik intézményrendszerben is terjedtek a parasztság között. Minden vallás lehetőleg endogámiát követelt híveitől, ezért a felekezetek többnyire élesen elkülönültek egymástól. Másként szűrődtek le a szellemi áramlatok — például a barokk vallásos kegyesség — a katolikusokhoz és másként a protestánsokhoz. Az utóbbiak azért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert az ellenreformáció után Kelet-Közép-Európában sehol sem maradtak olyan jelentős tömbjeik, mint Magyarországon.

A vallási és nemzetiségi elkülönülés az 1918 előtti Magyarországon nagyon sokszor egybevágott. A reformátusok csekély kivétellel mind magyarok voltak, ezért is nevezték a református vallást — különösen Erdélyben — *magyar vallás*nak, aki viszont ortodox volt, az nem volt magyar nemzetiségű, hanem szerb vagy román. Teljesen magyarok voltak Erdélyben az unitáriusok is. A katolikusok és evangélikusok több nemzetiség között különböző arányban oszlottak meg.

A vallási különbség vagyoni tagolódást is fedhetett, sokszor azt erősítette társadalmilag. Nyugat-Magyarországon, ahol a protestánsok szétszórtan, diaszpóraszerűen éltek, a vegyes vallású falvakban általában a vagyonosabb réteget alkották, s e mögött kisnemesi vagy gazdagabb jobbágyi szár-

mazás állt, szemben a protestáns közösségek településeire bevándorolt katolikusok cseléd-múltjával. A vegyes vallású helységekben a vallások kulturálisan megosztó hatása az eltérő szokásokban, mentalitásban, viseletben, lakáskultúrában is tükröződhetett.

A felekezeti különállás, a tartózkodás vallásilag vegyes házasságoktól, a városi polgárság és a munkásság körében kezdett tömegesen oldódni. A polgárosulással párhuzamosan a XIX. században laicizálódott a parasztság is. Az egyházat és az államot szétválasztó felvilágosult eszmék ekkor érték el a magyar társadalom alsó rétegeit, és általában az egyház társadalmi szerepének háttérbe szorulását hozták. Ezzel együtt vesztett erejéből a mindennapi élet vallásossága is, jóllehet a néptömegeket ekkor még teljesen áthatották a vallásos eszmék, melyek elsősorban az ünnepek megülésében és a közösségi erkölcsi szabályok követésében mutatkoztak meg. A család vallásos nevelésének hatása gyöngült, és a XIX. század első felétől különösen a népesebb helységekben és városokban csökkent a templomba járás gyakorisága.

Társadalmi és kulturális különbséget jelenthetett az az egyszerű településföldrajzi tényező, hogy a parasztok hol éltek: városon, falun vagy tanyán. Más, polgáriasabb vonások jellemezték azokat a földműveseket, akik az ipari és polgárvárosok parasztnegyedeiben éltek és más a mezővárosokban lakókat. A városi paraszt gyakran kezelte lenézéssel a falusit, jóllehet sokszor csak lakásuk helye különböztette meg őket, de még ennél is hátrányosabb volt az állandóan tanyán lakók megítélése, mert társadalmilag hagyományosan alávetettnek számítottak. Nemcsak előítélet mozgatta azonban ezt a vélekedést: kultúrájuk általában valóban szerény keretek között rekedt meg. Helyzetük akkor változik meg, amikor az alföldi tanyák egy részén intenzív kertgazdálkodás indul, s szaktudásuk, vagyonosodásuk lassan tekintélyt szerez számukra (XX. század első fele).

Az etnológia világszerte sokat foglalkozott a családdal és a rokonsági rendszerekkel, a magyar néprajzi kutatásnak azonban ezen a téren nagy adósságai vannak. Voltak olyan föltevé-

288. Fából faragott római katolikus sírjel (Karancsság, Nógrád megye), 1928

289. Közérdekű hirdetmények kidobolása (Decs, Tolna megye), 1929

288

289

sek, amelyek szerint a XIX. században nyomokban még meglévő nagycsaládrendszerben (több kis család, három nemzedék együttélése, gazdasági közössége egy idősebb családfő korlátlan irányítása alatt) a honfoglalás kori nemzetségi társadalom folytatódik. A kutatás mai álláspontja inkább az, hogy a jelenség a kései feudalizmusban kialakult gazdasági szervezet maradványa, és nem is délszláv hatásra formálódott ki, mint némelyik vizsgálat feltételezte. A történeti kutatások tanulsága szerint az írásos forrásokkal dokumentálható századokban a magyarság körében a kiscsalád különböző válfajai uralkodtak. A magyar család apajogú. Az apát illeti meg a családfő tiszte, ami szinte korlátlan hatalmat jelent számára a család többi tagja felett. Ő gondoskodik a családtagok eltartásáról, képviseli őket a külvilág előtt, határoz pénzügyekben, házassági kapcsolatok felvételében és számos más fontos dologban. A hagyományos családszerkezetben élesen elkülönülnek az egyes munkafajták. A családfő és nagyobb fiúgyermekei a szántóvető, betakarító munkákat, a fuvarozást, a nagyobb állatok ellátását végzik. Ezzel szemben a háziasszony dolga a ház, a lakás és a környezet rendben tartása, a kisebb gyermekek nevelése, a ház körüli kert megművelése és az apróbb állatok gondja. Amíg fontak és szőttek — a nyelvterület keleti részén csak századunk közepén hagyták végleg abba —, a nők minden évszakban dolgoztak a vászon előállításán, de mezei munkára csak kivételes esetekben, például szénagyűjtéskor és aratáskor vállalkoztak. A nemek szintén a patriarkális rendet követve különültek el. A férfiakat illette meg a fő hely az asztalnál, sőt akadtak olyan vidékek, ahol az asszonyok és a gyerekek nem is ülhettek le étkezni egy asztalhoz a férfiakkal. Utcán, nyílt helyen bizonyos távolság tartásával mutatkozott egymás társaságában a férj és a feleség. A feleség helyzetét az apajogú társadalomban szemléletesen példázza, hogy házasságkötése után férjének családi és keresztnevét veszi föl mindössze a *né*-szócska hozzátoldásával. A feleség magázza a férjét, az viszont tegezi őt. Általános volt az idősebbek magázása és fiatalabbak tegezése. A megszólítás, a köszönés és az egymással szembeni viselkedés a felsőbb társadalmi

rétegek mintájára a parasztok között is a tekintélytiszteleten alapult.

A magyar parasztok nagy súlyt helyeztek a rokonság számontartására. A vér szerinti rokonságot és a férfi hozzátartozóit ugyan bizonyos előny illette meg a rokonsági rendszerben, de nagyon fontos volt a házassági rokonság is. Sőt, erős kapcsolatnak tartották a választott, úgynevezett műrokonságot, amelynek legelterjedtebb formája a keresztkomaság volt. A rokonságot rendszerint három nemzedéken és ágazaton át számon tartották, egy-egy nagyobb rokonságban olykor több száz személyt is föl tudtak sorolni a parasztemberek. Mind a rokonság, mind a család, mind pedig az egymás mellett lakók szomszédsági kapcsolatai a paraszti közösség egymást kölcsönösen segítő munkakapcsolatait és érdekvédelmét szolgálták. A gyorsan elvégzendő vagy idénymunkák idején őket kérték fel közös munkára *(kaláka)*.

Mint minden társadalomban, a magyarországiban is jelen volt a kulturális folytonosság biztosítója: a tradicionalizmus. A XIX—XX. században a parasztok között azonban nemcsak a folytonosságot fenntartó mechanizmusként működött, hanem a hagyományokhoz való puszta ragaszkodásban is megnyilvánult, kötődtek hozzá csupán azért, mert azok hagyományok. Mindezt a korabeli társadalomban erőteljesen ható konzervatív jelenségek váltották ki, továbbá az, hogy a paraszti sorsot viszonylag kevesek lehetősége volt odahagyni.

A múlt század második felét a jobbágyfelszabadításból fakadó nagy lendület jellemezte. A birtokos parasztság többsége megtalálta számítását a földtulajdonban, a földtelenek nagy részének kenyeret adtak az építkezések, vasútépítések, vízszabályozások, kis hányaduknak a növekvő gyáripar. A század vége felé azonban nemcsak a mezőgazdasági konjunktúra vált differenciáltabbá, nemcsak keresleti válságok mutatkoztak, hanem az alkalmi munkalehetőségek is leszűkültek. Nyilvánvalóvá vált, hogy az ország polgárosulásának üteme nem követi a társadalom igényeit. A parasztságon belül nőttek a vagyoni különbségek és a szociális ellentétek. Az addigi extenzív üzemszervezet és a vele járó eszközkészletek, illetve

munkamódok elégtelennek bizonyultak. Hogyan válaszolt a parasztság a létét veszélyeztető körülményekre? Egy részük, kisebb tömegük városba költözve foglalkozást váltott. Másik, szintén nem jelentős rétegük odahaza maradva arra törekedett, hogy akár kertkultúrákkal, akár állattenyésztéssel intenzívvé tegye gazdálkodását. Sokan kivándoroltak Amerikába, mások pedig születésszabályozással próbáltak sorsukon segíteni. A többség megmaradt a hagyományszerűség keretei között. A legöntudatosabb elemek politikai mozgalmakba tömörültek, mások a történelmi egyházakból kiválva, vallási szektákban kerestek megnyugvást.

Ezek a történelmi jelenségek mind-mind a paraszti osztály általános hanyatlását és hagyományos kultúrájának fölbomlását jelzik. A magyarországi urbanizáció megsokszorozódó hatásait befogadta a népi kultúra, de már nem volt ereje — a korábbi korszakokhoz hasonlóan — magához hasonítani őket. Súlyuk alatt leroskadt, korábbi jellegzetességei fokozatosan megszűntek. Közbeszóltak siettető történeti események is. Nemcsak a többször említett jobbágyfelszabadítás és a földosztás, hanem a két világháború, amely cezúrát jelentett sok népszokás és népviselet életében. Sem ezeket, sem pedig a magyar földműves lakosság sorsában döntő fordulatot hozó termelőszövetkezetesítés bevezetését nem lehet azonban végső oknak tekinteni a paraszti műveltség eltűnésének folyamatában. Csupán sürgették és gyorsították egy állapot kibontakozását, amely nélkülük is bekövetkezett volna, amelyet mindenképpen elhozott volna korunk világjelensége, a tudományos és technikai forradalom.

FOLKLÓR

A MESE

A népköltészeti műfajok között nehéz sorrendet felállítani. Az esztétikai érték mellett sok más szempont is szerepet kap mérlegelésükben. A mese elsőségét a gyűjtött anyag mennyisége és az az érdeklődés indokolja, amely — habár változó mértékben és korosztályi összetételben, mégis — évszázadok óta tart.

A magyar népmesékről szóló első írásos híradás Anonymus krónikájából (XII. század vége — XIII. század eleje) való. „A parasztok hamis meséiről" és a „regősök csacsogó énekéről" szól, de a lenéző hang mellett számunkra az a fontos, hogy a krónikás szerint ezekből tudta meg „az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit". Vagyis elsősorban a magyar nép eredetéről, hőseik vitézi tetteiről szóló történetek voltak a „hamis mesék". Ha meséket nem is ismerünk az írásbeliség kezdeti századaiból, ismerjük magát az elnevezést. A Jókai-kódexben (1450 körül) a *mese* még rejtvény értelemben használatos. Az 1508-ból származó Döbrentei-kódexben a rejtvényt feladó *mesét* mond. A mai „népmese" értelemben először — tudomásunk szerint — 1733-ban bukkan fel. Verestói György halotti búcsúztatójában olvasható a következő: „Nem hiszem, hogy egy nemzetben is volna annyi mese és szófiabeszéd a tündérországról, mint a magyarok között."

A XIX. század fordulóján a mese és a monda szó egymás mellett élt. A monda szó „mese" értelemben még Erdélyi János könyvének, az első jelentős magyar folklórgyűjteménynek a címében is szerepel — *Népdalok és mondák* (1846—

1848). A XIX. század második felétől kezdve azonban fokozatosan elkülönül egymástól a két kifejezés, és a mese csak a „népmesét", illetve a „tündérmesét" jelenti, míg a monda a történeti mondát, eredetmondát és hiedelemmondát jelöli. Az utóbbi száznyolcvan év folyamán gyűjtött mesék összehasonlító vizsgálatai kimutatták, hogy a magyar népmese néhány motívuma a honfoglalás előtti időből eredeztethető. Ilyen például a kacsalábon forgó vár, a vasorrú bába, a táltospárbaj, valamint néhány mesei fordulat: „szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál" vagy „hol jársz, ahol még a madár se jár?".

A magyar mesekincs jelentős rétegét alkotják a XVI. századi — pontosabban a XVI. századra utaló — mesei szövegek. Ezek között első helyen kell megemlíteni a Mátyás királyról szóló történeteket, amelyek nemcsak számuk miatt jelentősek, hanem azért is, mert a környező népek mesekincsében is fontos helyet foglalnak el. Ugyanakkor a kor irodalmi termékeibe is bekerültek, s ma már nehéz eldönteni, hogy mi is volt az áramlás iránya: vajon a szájhagyomány volt-e a megtermékenyítő, avagy fordítva?

Szólni kell még a kódexekben és a prédikációs irodalomban megtalálható mesei történetekről. A reformáció térhódításával, a magyar nyelvű irodalom kiszélesedésével szinte párhuzamosan megnövekszik a magyar mesére — és a mondára, közmondásra stb. — való utalások száma. A XVI—XVII. században fordítások révén a már írásban rögzített európai meseanyag tekintélyes része is forgalomba kerül Magyarországon. Ezek a fordítások nemcsak a kor Európájának divatos olvasmányait továbbítják, hanem számos antik történetet is. A Heltai Gáspár kiadásában megjelenő *Ponciánus* vagy Haller János *Hármas Históriája* csak egy-egy példa. Sorolhatnánk azokat a közkedvelt vagy kevésbé ismert műveket a következő századból is, amelyek eljutottak a korabeli Magyarországra, s valamilyen módon hatásuk a folklórban is fellelhető.

1782 jelentős dátum a magyar folklorisztika történetében. Ekkor jelenik meg a pozsonyi *Magyar Hírmondó* felhívása, amely arra szólítja fel olvasóit, hogy a külföldi példákból

290. Erdélyi János

291. Kukoricafosztás, a mese- és történetmondás kedvelt alkalma (Diósjenő, Nógrád megye), 1937

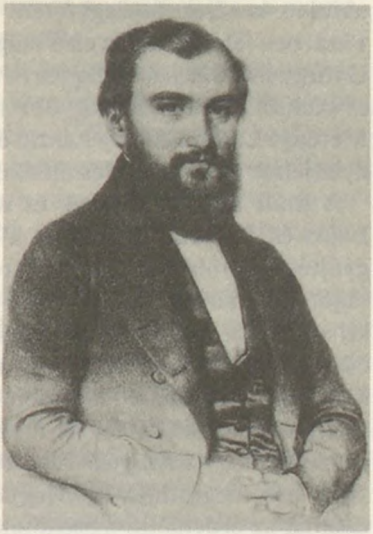

290

291

tanulva kezdjék összegyűjteni a népköltészeti alkotásokat. 1822-ben jelent meg az első magyar mesegyűjtemény — Gaál György *Märchen der Magyaren* címmel — németül. Az 1850-es évektől kezdődően nagyobb lendületet vett a mesegyűjtés. Merényi László, Arany László és Kriza János mesegyűjteményei jelzik az érdeklődés élénkülését.

A múlt század végének és a századfordulónak Kálmány Lajos és Katona Lajos volt a kiemelkedő alakja. Előbbi a gyűjtés — utóbbi az elmélet terén fejtett ki jelentős munkásságot. Kálmány Lajos két kötet népköltési gyűjteményt adott ki, s ezek között találunk egy, korában igen új és szokatlan összeállítású kötetet is: egyetlen mesemondó — az egyházaskéri Borbély Mihály — meséit adta közre. A hely rövidsége miatt nem soroljuk fel az e századi gyűjteményeket. Csak jelezzük, hogy a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*ben, majd az 1940-ben meginduló *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*ben találhat az érdeklődő meseköteteket. Az elmúlt évtizedekben jelentős magyar mesegyűjtés folyt a környező országokban is. Jugoszláviában Penavin Olga, Romániában többekkel egyetemben Nagy Olga, Vöő Gabriella, Faragó József, Szabó Judit — és még sorolhatnánk — áldozatos munkája révén igen tekintélyes népköltészeti anyag gyűlt össze. A burgenlandi magyar hagyományokat Gaál Károly gyűjtötte össze (*Kire marad a kisködmön?*, 1985).

A magyar népmese műfaji megoszlásáról csak megközelítően helyes képet tudunk adni, mivel a lejegyzett meséknek csak mintegy a fele jelent meg nyomtatásban. A legnépszerűbb műfajnak a *tündérmesé*t tekinthetjük. Hősei — a műfaj nevével ellentétben — nem tündérek, hanem emberek, akik rendkívüli ügyességgel, fortéllyal, erővel — esetleg szépséggel — vannak megáldva. Mindig pozitív hősök, a szegényen segítenek, a bajbajutottat kimentik. Izgalmas kalandokon, próbákon megy keresztül a főhős, aki nemcsak testi, hanem lelki tulajdonságokban is bővelkedik. A tündérmesék gazdagon hömpölygő eseményeinek elmondása sokszor két-három óráig is eltart. A hősmese műfaja is képviselve van a magyar népköltészetben, bár nem túl nagy számban. A kutatás felté-

telezi, hogy ez a műfaj akkor alakult ki, amikor még a magyaroknál is létezett a verses nagyepika.

A tündérmesénél lényegesen kevesebb *„novellamesét"* ismerünk ugyan, számuk mégis igen jelentős. A magyar néphagyományba feltehetően a XVI—XVII. századba került be. Európai divatját a reneszánsz terjesztette el. Hősei királyfiak és királykisasszonyok, kalmárok vagy mesterlegények. A csodás elemek ezekben már kisebb szerepet kapnak, mint a tündérmesékben.

Valószínűleg a magyar folklórba is az antik hagyományból kerültek át az *állatmesék,* mégpedig feltehetően itáliai és német közvetítéssel. Az állatmesék legkedveltebb hőse: a medve, a farkas és a róka. Tanmesének beillő történetek ezek: a szereplők közül mindig a butább lesz a vesztes.

A *tréfás mesék* kikapós menyecskékről, megmosolyogni való bírókról, papokról vagy ostoba emberekről szólnak. Külön csoportot alkotnak közöttük a *falucsúfolók,* amelyek egy falu lakóinak különös, nem normálisnak tartott cselekedeteiről számolnak be. A *legendamesék*ként számon tartott történetek főszereplője legtöbbször Krisztus és Szent Péter. A keresztény vallásos irodalomból eredő történetek ponyván terjedtek, s az egész magyar nyelvterületen ismertek és kedveltek voltak.

A magyar népmesék mind prózai szövegek, néhány mesében találunk dalbetétet is. A mesék — főként a tündérmesékre érvényes ez — hagyományos kezdő- és záróformulával indulnak, illetve fejeződnek be. „Egyszer volt, hol nem volt", „Hol volt, hol nem volt", illetve „aki nem hiszi, járjon utána", „még ma is élnek, ha meg nem haltak" és így tovább. A mesében a leíró és párbeszédes részek váltogatják egymást. A párbeszéd mindig szigorúan két személy között zajlik le.

A mese szerkezete műfajonként változó. Alan Dundes szerint a mese nem más, mint egy hiány megszüntetésére irányuló cselekvés. A törzsi társadalomban élő népek meséire ez a séma többé-kevésbé megfelelő. A sokkal fejlettebb, bonyolultabb tündérmesékre azonban csak nagyon átvitt értelemben igaz: a hiány kitöltéséig a mese hőse számtalan kalandon megy

keresztül. A szájhagyományban élő mesék nélkülözhetetlen eleme a *hallgatóság*, amely nagymértékben befolyásolja a mesemondót. Az újabb kutatások ezért is fordítanak nagy figyelmet az előadásra, a mesemondóra és közönségére. Az érdeklődő hallgatóság ösztönzi a mesemondót, gyakran megesik, hogy a mesei törvényszerűségeket nem áthágva, újabb motívumokkal színesíti a mesét. Az előadási mód természetesen egyéniségek szerint változik. Van, aki széles gesztusokkal, mimikával kísérve mondja a mesét, mások szenvedélytől mentesen. A mesei esztétika egyik legfontosabb jellemzője a *csoda*. A hallgató — bár tudja, hogy ez nem a való világ — a mese elkezdésének pillanatától kezdve elfogadja azt valóságnak. A mese a vágyott, remélt világ megtestesítője: itt az igazság törvényei uralkodnak, a jó mindig elnyeri méltó jutalmát, a gonosz pedig a megérdemelt büntetést. Fontos jellemzője a mesének a *fokozás:* a hős egyre nehezebb akadályokat küzd le; a *csodás elemek megléte:* táltos ló, varázsgyűrű, varázsbot, sérthetetlenséget biztosító ing, legyőzhetetlen kard stb.; a *mitikus számok:* a hármas, hetes, kilences. A mese mellőzi a terjedelmes, terjengős leírásokat, hiányoznak belőle az állandósult jelzők. Viszont találunk benne hasonlat értékű leírásokat és számos olyan megfogalmazást, amelynek a mesélő sem tudja az értelmét (például az Óperenciás tenger).

A hagyományos mesemondó alkalmak (a hosszú téli esték, fonó, fosztás stb.) napjainkra teljesen megszűntek. Ma már csak néhány olyan mesemondó él, aki a szájhagyományból ismert meséket mondja tovább, többségük a most megjelenő mesegyűjtemények meséit ismeri és meséli, s ezzel már egy új jelenség — a folklorizmus — megfigyelésére ad alkalmat.

A MONDA

A prózai népköltészet másik nagy műfaja a *monda*. Esztétikai értékeiben messze elmarad a mese mögött, jelentősége inkább abból adódik, hogy főként ebben a műfajban őrződött meg mindaz a tudás, amelyet a hagyományos paraszti kultúrában

élő ember a környező világról, természetről, falujáról, a jelesebb személyekről egybegyűjtött. Terjedelmét tekintve is lényegesen rövidebb, mint a mese. A néhány mondatos hiedelemmondától a hosszabb lélegzetű történeti mondáig a skála nem túl széles.

A monda elnevezés új keletű. Paraszti szóhasználatban nem ismeretes. „Igaz történetet", „históriát" mondanak helyette. Maga a szó a nyelvújítás korában született, és a *mende-monda* ikerszóból származik. Míg az előző szó teljesen kihullt a nyelvhasználat szűrőjén, addig a monda — ha paraszti szóhasználatban nem is terjedt el — a szakirodalomban általánosan elfogadottá vált.

Jellegzetességeinek meghatározásához a kutatás általában a mese műfaji sajátosságaiból indul ki, azzal hasonlítja össze. Lényeges különbség van a mese és a monda között, mégpedig nemcsak terjedelmében — mint jeleztük —, hanem felépítése között is. A mondában nem találjuk meg a kalandoknak, csodáknak azt a változatos egymásutániságát, amely a mesének — különösen a tündérmesének — elengedhetetlen feltétele. Általában egy, esetleg két epizódból áll. Szereplői valóságosabb figurák, mint a mesében. Nem csodák, hanem saját erejük, ügyességük, eszük árán jutnak el valamilyen jelentős tett véghezviteléhez. Természetesen a mondától sem áll távol a csoda, a rendkívüli esemény, itt azonban a mondai szereplő valóságos emberként reagál rá, nem veszi természetesnek, mint a mese hőse. Éppen ezért megrémül tőle — vagy szembeszáll vele — úgy, ahogy egy húsból-vérből való ember reagálna a rendkívüli, nem mindennapi dologra. A mese a vágyott, remélt világot ábrázolja, ahol mindig az igazság diadalmaskodik, azt mutatja meg, amilyennek lennie kellene a világnak. A mondai világábrázolás közelebb van a hétköznapok valóságához, itt a hősnek sokszor nem szolgáltatnak igazságot. Mindezek a különbségek azonban nem azt jelentik, hogy a monda nélkülözné a költői megformáltságot, mégha szegényebbek is esztétikai értékei.

A magyar mondahagyományt a következő nagyobb csoportokra oszthatjuk: 1. *a természetmagyarázó mondák* az embert

körülvevő világ különböző tárgyainak, élőlényeinek, jelenségeinek a létrejöttével foglalkoznak. Hangvételében, szemléletében sokféle történet tartozik ide. Egy részük igen archaikus örökséget hordoz, és főleg a világ, az égitestek keletkezését meséli el. Más részük a Bibliából származtatható, ezek legtöbbje a vízözönnel kapcsolatos. Ismét más darabjaik tréfás vonatkozásokkal vannak tele. Ezek jelentős hányadának a főszereplője Krisztus és Szent Péter. Számos növény, állat keletkezését kettejük földi útjának különböző történeteivel magyarázzák.

2. *A történeti mondák* középpontjában egy-egy kiemelkedő történelmi személyiség, király vagy hadvezér áll. Egy részük csak a középkori krónikákból ismeretes — mint például a fehér ló vagy Botond mondája. Más részük azonban a szájhagyományban szinte napjainkig él. A nép emlékezete nem rögzíti híven az eseményeket, sokszor ugyanazokat a történeteket mesélik Mátyás királyról vagy Kossuth Lajosról. Az azonban igaz, hogy *általában* helyesen őrzi meg egy-egy személyiség legfontosabb vonásait. Mátyás például mindig pozitív hősként szerepel, aki a szegény embernek szolgáltat igazságot és az urakat megleckézteti. A magyar történelem hiteles képe természetesen nem rajzolható meg a történelmi mondákból, de ne is ezt keressük benne, hanem azt, hogy a nép hogyan tipizál, hogyan általánosít, kiket és miért tart meg emlékezetében. A jó uralkodónak milyen tulajdonságait ítéli fontosnak, s azokat hogyan örökíti át a többi mondai hősre. Ha nem is írható meg a magyar történelem ezekből a mondákból, mégis vannak olyan korszakok, események, amelyek különösen mélyen belevésődtek a nép emlékezetébe, s amelyeket szívesen mesél évszázadok óta. Ilyen a török hódoltság és a kuruc kor, ilyen Szent László és Mátyás király alakja, Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos személye, akikhez a legtöbb történet fűződik. Külön csoportot képviselnek a betyármondák. A betyárok ugyanolyan idealizáltan jelennek meg a mondákban, mint a népdalokban. A történeti mondák azonban nemcsak személyekhez, eseményekhez köthetők, hanem sokszor valamilyen földrajzi helyhez vagy természeti képződményhez.

Így például számos monda szól Rákóczi más-más helységben viruló hársfájáról.

3. *A hiedelemmondák* a legélőbbek a mai paraszti kultúrában. Az egy-két mondatos hiedelemközléstől — amelyet a szakirodalom von Sydow nyomán *memorat*nak nevez, s amely az átélt vagy hallott élmény még nem költői formájú, egyszerű továbbmondása — a tudatosan alakított, kerek, már sajátos esztétikai jegyekkel felruházott alakban előadott mondákig — amelyet szintén von Sydow után a *fabulat* névvel illet az európai szakirodalom — sok átmenet lehetséges. Ilyen mondák ma is keletkeznek. A hiedelemmonda a népi kultúra egyik legszívósabban tovább élő műfaja. Csoportosítása nehéz, mert szereplői más típusú mondákban is előbukkannak, a cselekmény szerinti felosztás viszont roppant szerteágazó. Legkedveltebb alakjuk a táltos, a garabonciás, a boszorkány, az ördöngös kocsis — azaz természetfeletti erővel rendelkező emberek. A hiedelemmondák másik csoportja természetfeletti lényekről szól: a lidércről, a házikígyóról, a tüzes emberről, a hazajáró halottakról és kísértetekről, a szépasszonynak nevezett gonosz szellemekről.

Annak ellenére, hogy mondát évtizedek óta sokkal könnyebben lehet gyűjteni, mint mesét, a mondakutatás bizonyos hátrányban van a mesével szemben. A mondák között rengeteg a helyi képződmény, ezért feldolgozásuk, rendszerezésük nehezebb, mint a meséké. A monda a hiedelem elhalása után is tovább él, ám hiedelmek napjainkban is születnek, tehát elvileg és gyakorlatilag a hiedelemmondák továbbélésére a jövőben is számítani lehet.

A BALLADA

Az epikus népköltészettel vagy lírával összehasonlítva a ballada viszonylag fiatal műfaj, a XIV—XV. századtól beszélhetünk jelenlétéről. Jellegzetesen európai műfaj, máshol — például Kínában — a kutatók megpróbálták kimutatni, de eredményük nem meggyőző. A népballada az európai feudalizmus

kései korszakában keletkezett, és virágzása a kapitalizmus kialakulásáig tartott.

A ballada iránti európai érdeklődés kezdetét 1765-től szokás számítani. Ekkor adta ki Angliában Thomas Percy a népköltési gyűjteményét, amelyben balladák is találhatók. 1767-ben Johann Gottfried Herder népdalgyűjteménye jelent meg, s e két mű hatására Európa sok országában — így mint fentebb idéztük Magyarországon is — felhívások láttak napvilágot, népköltészeti alkotások gyűjtésére szólítva fel az olvasókat. Magyarországon a reformkorban fordul a figyelem a ballada felé. Kisebb balladaközlések után Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846—1848) című kötetében már számos balladát találunk, ettől kezdve közreadásuk rendszeressé válik. Írók, költők figyelnek fel esztétikai szépségeire, Arany János, Kemény Zsigmond elragadtatott kijelentéseket tesznek e műfajról. A ballada iránti érdeklődés még élénkebb lesz Kriza János 1863-ban kiadott *Vadrózsák* című könyve után, hiszen szebbnél szebb, a korabeli közönség számára ismeretlen ballada lát abban napvilágot. A román Julián Grozescu azonban megvádolta Krizát, azt állítva, hogy két balladát (a *Kömíves Kelemennét* és a *Molnár Annát*) románból fordított. Vélekedése nagy felháborodást váltott ki, sajtóvita indult, s talán ennek is köszönhető, hogy nemcsak a balladagyűjtés lendült fel, hanem a ballada műfajának elméleti kutatása is. Greguss Ágost 1865-ben megjelent tanulmánya a balladáról hosszú évtizedekre megszabta a kutatás irányát. Balladameghatározása: „Tragédia dalban elbeszélve" — klasszikussá vált.

A legjelentősebb magyar balladakutató Vargyas Lajos, aki impozáns terjedelmű művekben fejtette ki elméletét a magyar népballada kialakulásáról, európai kapcsolatairól, rétegeiről, esztétikai sajátosságairól. Személyében olyan kiemelkedő kutatót tisztelhetünk, aki zenét és szöveget egyaránt komoly képzettséggel vizsgál.

A *ballada* elnevezés a paraszti szóhasználatban ismeretlen, illetve ma már — a tömegtájékoztatási eszközök hatására — talán ismert. Megnevezésére a *hosszú ének, nóta, história* kife-

jezéseket használják. Az írásbeliségben közkeletű ballada elnevezés — valószínűleg — a neolatin *ballata* szóból származik, amely a *ballare* — táncolni — igével áll rokonságban.

A balladát a hagyományos paraszti kultúrán belül szűkebb rétegek ismerik, mint a mesét vagy — s különösen — a népdalt. Műfaját tekintve epikai-lírai alkotás. Epikus jegy a balladában az elbeszélő jelleg és lírai az előadott szöveg formája. A ballada verses formában elhangzó alkotás, amelyhez azonban mindig dallam járul, ahogy Vargyas Lajos tömör megfogalmazása mondja: „A ballada drámai és lírai elemekkel átszőtt elbeszélő költemény." Vargyas Lajos feltárta balladáinkban a honfoglalás kor előtti emlékeket őrző hősepikai elemeket. Vizsgálta a középkori francia-vallon telepesektől eltanult balladák mintájára kialakuló magyar népballadaközpontot és annak kisugárzó hatását. A kutatás a magyar népballada történeti rétegeit is elkülönítette. Néhány motívum eredetéről napjainkban is vita folyik, ez azonban nagy vonalakban nem másítja meg az eddigi eredményeket. Az antikvitás emlékeit mutatták ki a *Virágok vetélkedése* című lírai balladában. Az elsőségért való küzdelemnek régi hagyománya van, sumer adatok — egyébként maga a történet Eurázsia-szerte elterjedt — szerint a kerti szerszámok vetélkednek, melyik a hasznosabb. E balladában a szerelem és a szüzesség a téma. Ókori eredetű lehet a *Szálláskereső Jézus* című ballada fő motívuma is. Vargyas Lajos ezt középkorinak tartja, más kutatók a vendégbarátság ókori előfordulásaira hivatkoznak. Teljes áttekintésre itt nincs lehetőség, ezért csak jelezzük, hogy a *Szívtelen anya* típusú balladánkban keleti hősének elemeit vélik felfedezni, a *Két királygyermek*ről szóló ballada az ókori Hero és Leander történetét eleveníti fel.

A ballada honfoglalás kor előtti elemeit ugyancsak Vargyas Lajos kutatásai tárták fel. Így a *Kerekes Izsák* című balladában az „Egy elémentében gyalogösvényt vága, Visszajövetében szekérutat nyita" formula, a *Molnár Annáb*an a fa alatti jelenet és a fejbenézés motívuma, a *Szálláskereső Jézus* című balladában „A fejinél főlkelt ragyogó napvilág, a lábánál főlkelt tündöklő hódvilág" formula hősepikai eredetű. Úgyszin-

tén hősepikai formula a „Hallottad-e hirét..." kezdet, amely több népballadánkban szerepel.

Középkori, francia-vallon eredetű lehet régi balladáink legnagyobb része (például *A halálra táncoltatott lány*, a *Vitéz és kegyes*). Tekintélyes a magyar eredetű balladák száma, s jóval kevesebb az egyéb nyugat-európai vagy más népektől átvetteké. A reneszánsz hatása is kimutatható néhány szövegen. Például az ókori nyomra visszavezethető *Hero és Leander* számítható ide vagy a *Pogány király leánya*. Ismerünk néhány történeti balladát, amelyek a XVII. századból származhatnak, és feltehetően történeti ének lehetett az alapjuk.

A balladák utolsó nagy történeti rétegét az új stílusú népballadák alkotják. Ezek között szinte külön csoportot jelentenek a *betyárballadák*, amelyek Bogár Imréről, Angyal Bandiról, Zöld Marciról és másokról szólnak. Az új stílusú balladák más darabjai különböző szerencsétlenségekkel, balesetekkel vagy a teherbe esett leány tragikus sorsával foglalkoznak.

A magyar népballada hősei általában mindennapi emberek. A ballada életük egyetlen — többnyire tragikus — epizódját mondja el. Semmit nem tudunk meg addigi életükről — a ballada ugyanis nem jellemez. Az egyetlen epizódon keresztül mégis kirajzolódik a hős — sokszor antihős — egyénisége. Nem tartalmaz hosszú leírásokat, többnyire párbeszédek teszik lüktetővé, élővé stílusát. Mivel az először hallott ballada a közönség által ismert történetet mondott el, nem volt szükség a részletező bemutatásra. Ezért tetszik századokkal később már sokszor homályosnak, nehezen érhetőnek, hiszen az eredeti esemény régen elfelejtődött. A régi stílusú balladák hősei nemesek, polgárok, mesteremberek. Fő témái: a szegény—gazdag ellentétből fakadó szerelmi tragédia, a hűség és hűtlenség örök problémája. Az új stílusú balladákban betyárok, pásztorok, parasztok kerülnek összeütközésbe a világi elöljárókkal; máskor olyan szerencsétlenségekről szólnak, amelyek annak idején erősen foglalkoztatták a szereplők szűkebb hazájának népét.

E helyütt csak nagy vonalakban rajzolhatjuk meg a ballada fő műfaji sajátosságait. Eszerint — a két nagy csoportot véve

alapul — régi stílusú balladáink hosszabbak és mégis tömörebbek, mint az új stílusúak. Ez utóbbiak jobban hasonlítanak a népdalhoz, s hiányzik belőlük az a drámai feszültség, amely a régi stílusú balladák fő jellemzője. A ballada — a vígballadák kivételével — lényegéhez tartozik, hogy a végkifejlet — akár pozitív, akár negatív a hős — mindig tragikus, mert valakinek vagy valaminek az elvesztéséről szól. Még akkor is így van ez, ha mondjuk a férj visszafogadja hűtlen feleségét, a balladában ugyanis a feloldás nem boldog, megmarad a hűtlenség soha meg nem bocsátható vétke. A magyar balladák nagy részéből — a vallásos balladára ez nem vonatkozik — a csodás elemek teljesen hiányoznak. A történet mindig hétköznapi környezetben játszódik, mindennapi — éppen ezért a hallgatóhoz közelálló — emberek sorsa bonyolódik előttünk. Stilisztikai sajátosságai közül a legfontosabb az, hogy viszonylag kevés benne a sorvégi rím s több az alliteráció. Hiányzik belőle a természeti kép és a hasonlat. Előadásmódja tömör, szaggatott, sok a párbeszéd. A ballada nagymértékben tipizál. A hősöknek ugyan van nevük, ezek azonban változhatnak, cserélődhetnek, hiszen az egyéni vonások hiányoznak belőlük, nem személyiséget, csupán típust képviselnek. Jellemző jegye a *stilizálás*. Előadási formái közül a legfontosabb, hogy dallammal együtt él.

A LÍRA

A népi líra fogalma rendkívül sokféle műfajt foglal össze. Korántsem azonos — bár legnagyobb részét kétségkívül ez teszi ki — a népdallal. Beletartozik a bölcsődaloktól kezdve a szerelmi dalon keresztül a verses levelekig és a siratókig mindaz a sokféle alkotás, amely verses formában — általában dallammal kísérve — hangzik el. A népi líra kutatásának jelentékeny akadálya az a nem szerencsés helyzet, amely a magyar folklorisztikában kialakult. Jóllehet — mint említettük — vannak olyan műfajok, amelyek dallam nélkül használatosak, a lírai szövegek döntő többségét azonban éneklik, a

vizsgálat mégis két síkon folyt és folyik ma is. Külön foglalkoznak a dallammal — s külön a szöveggel. Ez a kétségkívül helytelen hagyomány a múlt századból ered, amikor a jó szándékú gyűjtők nagyobb részének nem volt kellő zenei felkészültsége a dallamok lejegyzésére. Amikor pedig képzett zenészek — Lajtha László, Bartók Béla, Kodály Zoltán — fogtak hozzá a zenei anyag lejegyzéséhez, a szövegeket kevéssé vizsgálták.

A népi líra egyik legfontosabb jellemzője tehát, hogy a szöveg és a dallam együtt hangzik el. Előadására számos helyzetben sor kerülhet. Így lehet alkalomszerű, például a gyerek ringatásakor dúdolt altatódal, lehet ünnephez kötött, például Szent János-napkor (június 24-én) este a tűz mellett énekelt, párokat összevarázsló dal, de lehet spontán is, amikor csak önmagának énekel az ember, ilyen például a keserves. A felsoroltakon kívül számos más helyzetben lehet — és volt szokás — énekelni. Jóllehet a műköltészet és a népköltészet között az áramlás kétirányú, mégis nyugodtan állíthatjuk, hogy a folklór a legutóbbi évtizedekig elsősorban a falusi életformában élőkhöz tartozott.

A magyar népdal kialakulásáról a kutatásnak ma még csak homályos elképzelései vannak. Nyelvészeti és zenetörténeti adatokra, összehasonlításokra hagyatkozhat a kutató, hiszen az írásbeliség hiánya eleve gátat szab a vizsgálódásnak. De a későbbi századokra vonatkozóan sem könnyebb a helyzet, hiszen a kéziratos — vagy nyomtatott — anyag alapján sokszor nem lehet egyértelműen eldönteni, mi milyen mértékben volt valójában folklór.

A nyelvtörténet segítségével valószínűsíthetjük, hogy a honfoglalás kor előtt is volt már a magyaroknak valamilyen lírai daluk, erre utal a finnugor eredetű *ének*, az ismeretlen eredetű, de szintén még a honfoglalás előtti korból származó *dal* és *hang* szavunk. Összehasonlító zenetörténeti adatokra támaszkodva joggal feltételezhetjük, hogy a líra bizonyos műfajai éltek már honfoglalás előtt is. Ilyen lehet az altatódal, a sirató, a munkadal és természetesen a bizonyos rítusokhoz kapcsolódó énekek. Az énekelt szövegek feltehetően kétsoros

292

292. Bartók Béla népzenegyűjtő úton

egységekből állhattak, s ismert lehetett az alliteráció, a párhuzam, a hasonlat, a fokozás, az ellentét és az ismétlés. A honfoglaló magyarság kultúrája rendkívüli mértékben átalakult a letelepülést követő néhány században. A népköltészetre is ható tényezők közül elég, ha csak a keresztény kultúrát és a kialakuló írásbeliséget említjük. A középkorban átformálódó kultúránk természetesen a népköltészetben is éreztette hatását. Új műfajok születtek — például a hajnalének, a virágének, az egyházi népének —, s ezekkel párhuzamosan új formák is létrejöttek. Feltehetően ekkor formálódik ki a négysoros versszak és a sorvégi rím.

A könyvnyomtatás, majd a reformáció idején a latin nyelvű kolostori irodalom mellett egyre nagyobb szerepe lesz a magyar nyelvnek. A reformáció a Biblia növekvő hatását is jelenti. Az egyre számosabb diákság pedig a német és az olasz kultúrát közvetíti. A nyomtatott irodalom mellett a kéziratos énekgyűjtemények is megszaporodnak. A főleg diákok által leírt gyűjtemények tartalma nagyon vegyes. Annyi azonban bizonyos, hogy népköltészet *is* került ezekbe a kéziratokba, s ismeretük feltétlenül hasznos segítséget adhat a népköltészet, közköltészet és műköltészet viszonyának, egymásrahatásának vizsgálatához. A kéziratos énekgyűjteményekben található folklórt a kutatás három nagyobb műfaji csoportra osztotta: alkalmi, mulattató és szerelmi dalokra. A XVI. századtól kezdve mind több olyan dal születik, amely valamely történeti eseményhez kapcsolódik. A törökellenes harcokról szólnak a *vitézi énekek*, Rákóczi szabadságharcához kapcsolódnak a kuruc énekek, majd az 1848—1849-es szabadságharcban is számos katonadal született.

A XVIII—XIX. század fordulóján jelentős átalakuláson ment keresztül a népi líránk. Bizonyos fokig háttérbe szorultak a szertartásokhoz, rítusokhoz kapcsolódó énekek, új műfajok alakultak ki (például a 48-as katonadalok), és az érzelmi töltésű líra is egyre kedveltebb lett.

Talán a legnagyobb átalakulás a népdalok dallamvilágában figyelhető meg. A *régi stílus* — amelynek fő jellemzője a nem visszatérő szerkezet, az általában ereszkedő dallamvonal, a kis

és közepes szótagszám — fokozatosan háttérbe szorul, és helyébe az *új stílus*únak nevezett dallamvilág lép. Ennek sajátossága: a visszatérő szerkezet (vagyis a dallam első és utolsó sora azonos), a 3. dallamsor mindig más, mint a visszatérő 1. és 4. sor. Általában egyszakaszosak. Az új stílus természetesen szövegében is más, mint a régi. Ez utóbbiakat bizonyos emelkedettséggel, ünnepélyességgel éneklik, az új stílusú népdalokra pedig a természetesség, a hétköznapiság a jellemző. Az új stílus viharos gyorsasággal terjedt el a múlt században, és a század végére jóformán teljesen kiszorította a régi stílust. Ma már csak a nyelvterület keleti szélén lehet régi stílusú népdalokat gyűjteni. Az új stílusú népdalokra jelentős mértékben hatott a műzene, ennek is a múlt század közepe óta nagy népszerűségnek örvendő fajtája: az úgynevezett magyar nóta.

Jelenleg körülbelül kétszázezerre tehető a lejegyzett magyar népdalszövegek száma. S jóllehet többen foglalkoztak az utóbbi évtizedekben rendszerezésükkel, mind a mai napig nem sikerült azt megnyugtató módon megoldani. Ennek oka talán a fentebb jelzett kettéhasadtság. A számos rendszerezés közül Katona Imréé látszik a legelfogadhatóbbnak. Ő a lírai népköltészetet hat nagyobb csoportra osztotta, ezek közül három közelebb áll egymáshoz: érzelmi-mulattató, alkalmi-szertartásos, életforma-társadalmi helyzet szerinti csoportok.

Az érzelmi dalokhoz tartoznak például a virágénekek, szerelmi dalok, búcsúdalok, keservesek stb. A felsoroltak közül mindenképpen a *szerelmi dalok* a legfontosabbak, ezeket ismerik, éneklik a legtöbben és a leggyakrabban. Személyes hangúak, bár szemérmesek. Általában nem találunk bennük nyílt szerelmi vallomást, inkább csak a távol levő kedvesről, annak hiányáról szólnak. A szerelmi dalok oly nagy mértékben tipizáltak, hogy éppen ezért mindenki magáénak érezheti, személyes vallomásként énekelheti. Valószínűleg régebbi eredetű a *keserves,* amelyben a magányt, a szomorúságot, az elhagyottságot panaszolják el. Míg a szerelmi dalokat közösségben éneklik, a keservest általában egyedül, bár rendszerint úgy, hogy másvalaki mégis hallja. Ma főleg Moldvában, Gyi-

mesben élnek még a keservesek. Kallós Zoltán írja, hogy Gyimesben mindenkinek megvolt a maga keservese. A dallam díszítettsége, a feszes előadásmód, az átélt bánatot sugárzó, őszinte érzésekről tanúskodó szöveg megrendítő keserveseket teremtett.

A *mulattató dalok* csoportját a bordal, a mulatónóta és a táncdal alkotja. Mindegyikük közös mulatozások — főleg lakodalmak, farsangi bálok stb. — alkalmával hangzik el. Elsősorban férfiak éneklik — nekik illik ugyanis mulatni, az asszonyoknak nem.

Az *alkalmi énekek* közé tartoznak a bölcső- és altatódalok, valamint azok, amellyekkel a kisgyermeket járni, hintázni tanítják. De ide sorolja Katona Imre a lakodalmi és munkadalokat, továbbá a siratókat is. A munkadal és a sirató valószínűleg igen régi eredetű. Az a jól ismert adat, amely szerint Szent Gellért püspök egy kézimalmot hajtó lányt hallott énekelni, feltehetően egy munkadalra vonatkozik. Nagyon sok ősi elemet hordoz a sirató is. A halottat búcsúztató fájdalmat fejezi ki, ámbár az újabb időkből már ismerünk katonasiratókat, illetve a férjhez menő leányt elsiratók dalokat is. A siratóban nincs kötött szótagszámú sor, nincsenek versszakok, a tagolást a zaklatott előadás szabja meg, a kifejezett mondanivaló.

A *szertartásos énekek* közé az egyházi népénekek, a virrasztó énekek és a halotti búcsúztatók tartoznak.

A *foglalkozási dalok* csoportját a diákdal, a bakternóta, a koldusének, a mesterdal, a szolgadal, az aratódal és a kubikusdal alkotja. A *történeti-társadalmi énekek* között a kuruc nótákat, a 48-as dalokat, a katona- és betyárdalokat, valamint a rabénekeket kell számba vennünk. A 48-as dalokról külön is szólunk, mert sajátos helyet foglalnak el a magyar népköltészetben. Optimista hangvételűek, nagy közkedveltségnek örvendenek ma is. A dalok zöme Kossuth Lajosról szól, ezért Kossuth-nótáknak is nevezik őket. Számtalan katonadal szól a katonaéletről, olyannyira, hogy kisebb csoportokat különíthetünk el köztük az újoncnótáktól kezdve a menetdalokig.

A gyűjtések egyenetlensége miatt kevés bizonyosat tudunk mondani a műfajok táji elterjedettségéről. A közkedveltség-

nek örvendőek — a szerelmi dal, katonadal, csúfoló — mindenhol ismertek. Néhány műfajt ma már csak a nyelvterület keleti részén találhatunk meg. A nemek szerinti tagozódás ismertetésére itt nincs lehetőségünk. Csupán annyit jegyzünk meg, természetesnek tűnik, hogy bizonyos műfajok nemhez kötődnek. Így a bölcsődalokat, altatókat nők éneklik, a mulattató nótákat, katonadalokat férfiak.

NÉPSZOKÁSOK

A magyar népszokásokat hagyományosan két szempont szerint csoportosítják a kutatók. Egyrészt az emberi élet fontosabb fordulóit követve, a születés, házasság és halál eseményei köré csoportosítják, másrészt az év napjaihoz kapcsolódva tavaszi, nyári, őszi és téli ünnepkörről beszélnek. A hagyományos paraszti életformákban a szántóföldi munkák nagy része tavasztól késő őszig tartott, ezért nem meglepő, hogy a legkevesebb ünnep nyárra esett, viszonylag több van már tavasszal és ősszel, és természetesen a legsűrűbben télen ünnepelnek.

Az emberi élet fordulóit követő szokások közül a leglátványosabb a lakodalom. Mivel ez az egyetlen olyan alkalom, amikor az egyén választásával elvileg befolyásolhatja az elkövetkezendő évek történéseit, ezért a közösség nagy súlyt helyez megünneplésére.

A születendő gyermek egészségére vonatkozó számos előírás, amelyet az anyának kell betartani, voltaképpen a hiedelemvilághoz tartozik. De a népi kultúrában hiedelem- és szokásvilágot élesen szétválasztani nem lehet. A még kereszteletlen gyermeket a boszorkány ártó hatásától megóvó intézkedések egész sora egyformán része a hiedelem- és szokásvilágnak. A gyermekkorból az ifjúkorba való átmenet (például a legényavatás) vagy az ifjúkorból a felnőttkorba (mint a lakodalom) lépés a szokások egész sorát alakította ki. Mennél távolabbi időkig nyúlnak vissza, ezeknek az átmenetet jelentő szokásoknak, rítusoknak a szerepe annál nagyobb lesz.

Az év napjaihoz kötött szokások közül a téli ünnepkör az, amelyhez a legtöbb szokás, hiedelem fűződik. A téli ünnepkör a november végi névnapokkal kezdődik. November 25-én, Katalinkor, illetve 30-án, Andráskor — különösen ez utóbbin — a szerelmi jósló szokások nagy változatosságával találkozhatunk. Fontos jeles nap december 13-a, Luca napja. (Jeles napnak a néprajz azt a napot nevezi, amelyhez valamilyen különleges szokás, hiedelem kapcsolódik, akár pozitív formában, azaz hogy mit kell tenni, akár negatív formában, tehát mi az, amit nem szabad tenni.) Luca az év egyik legsötétebb napja, éppen ezért kedvez a gonosz varázslásoknak. Ezzel magyarázható, hogy a Luca-napi szokások zöme elhárító jellegű. Számos hiedelem tanácsolja, hogyan kell a rontás ellen védekezni. A rontás leggyakrabban az állatok hasznát fenyegeti. A megrontott tehén nem ad tejet, a megrontott tyúkok nem tojnak. Tüskés ágat, gallyat szúrnak az istálló ajtajába, hogy a boszorkány ne tudjon bemenni stb. A boszorkány elleni védekezés hatásosabb, ha tudják, ki az ártó személy. Azért találtak ki sokféle praktikát, hogy megtudakolják kilétét. E célra szolgál például a Luca-szék, amelynek készítését 13 féle fából e napon kellett elkezdeni. A szokások másik fajtája a termékenységvarázslásra vonatkozik. Ezek a *lucázás*nak, *kotyolás*nak nevezett szokások. Időjárásjósló szokások is kapcsolódnak e naphoz.

A *karácsony* legfontosabb eseménye a *betlehemezés*. Két fő típusa van: az egyikben élő emberek személyesítik meg a figurákat, kis betlehemet készítve kopogtatnak be a házakhoz, s ott előadnak egy rövid színjátékot Jézus születéséről. A másik típusban ugyancsak egy kis betlehemet visznek magukkal és abban bábokkal játszatják el a karácsonyi történetet. A betlehemezés középkori egyházi eredetű szokás. Kikerülve a templomokból, évszázadok óta a parasztság hagyományai között él, s vallásos jellegét helyenként majdnem elvesztette. Sok tréfás elemmel bővült, színesedett. A jelesebb szokások közül csak felsoroljuk a *csillagozás*t, a *háromkirály-járás*t és az *aprószentekölés*t. Karácsony másnapján vagy karácsony és újév között jártak *regölni* azokhoz a házakhoz, ahol eladó lány

293. Ünneplőbe öltözött csángó magyar leány húsvéti tojásokkal (Moldva), 1987

294. A római katolikus templom előtt a pap megáldja az ünneplőbe öltözött aratókat (Kazár, Nógrád megye), 1940-es évek

293

294

volt. A szokás Dunántúl nyugati és déli részén, valamint Székelyföldön ismeretes, és sok archaikus vonást őriz.

Szilveszter estéjén a fiatalság ostorpattogtatás, kolompolás közepette űzte ki az óévet, s ezzel együtt a betegséget és a bajt a faluból. Újév napján minden cselekedetnek mágikus hatása volt. Amit csináltak — és ahogyan —, azt fogják csinálni egész évben. Január 6-ával (Vízkereszttel) kezdődik a farsang, és tart hamvazószerdáig. A szokások, hiedelmek többsége azonban farsang három utolsó napjára zsúfolódik össze. Maga a *farsang* egy osztrák-bajor jövevényszóból, a *vaschang*ból származik. Első írásos feljegyzését 1283-ból ismerjük. Magyarországi kialakulása a középkorra tehető, és elsősorban német hatást kell látnunk benne. Elterjedése három szálon történhetett: a királyi udvarban, a városi polgárság és a falusi lakosság körében. Legjellemzőbb eseménye az álarcos-jelmezes alakoskodás, amely majdnem minden farsangi szokásban előfordul. Gyakori az állatalakoskodás, mint például a gólya, kecske, ló, medve. A maszkos alakoskodók dramatikus játékai és a felvonulások mellett fontos esemény az egyéb ünnepeken a szokásosnál is gazdagabb evés-ivás, tánc, mulatozás az ivóban, fonóban vagy más közösségi helyen. A téli ünnepkör változatos szokásai a farsang végével befejeződnek.

A tavaszi ünnepkörből a húsvéthoz kapcsolódó szokásokat, a tojásfestést és a termékenységvarázsló locsolást említhetjük meg. A tavaszi jeles napok közül kiemelkedik még április 24-e, Szent György-nap, az állatok első kihajtásának időpontja. Május elsején szokásos a májusfaállítás. Pünkösdkor legjellegzetesebbek a valószínűleg honfoglalás előtti eredetű ügyességpróbákkal egybekötött pünkösdi királyválasztások, a lányok házról házra járó köszöntése, a *pünkösdölés* és a kislányok köszöntése, amelyet pünkösdi királynéjárásnak is neveznek, s összekapcsolódik egy, a kenderre vonatkozó termékenységvarázslással is.

A nyári ünnepkörből csak a június 24-i Szent János-ünnepet — vagy ahogy szintén nevezik — a Szent Iván-napot említjük. A nyári napfordulót a fiatalok ünneplik meg, a falu szélén rakott nagy tüzet körbeülik, és az egymáshoz illő páro-

kat „összeéneklik", abban a hitben, hogy ezek össze is fognak házasodni. Az aratási ünnep nem volt általános, csak az újabb korban és csak a nagyobb uradalmakban jött szokásba.

Az őszi ünnepkör jeles napjai közül a Szent Mihály- (szeptember 29.) és a Márton-nap (november 11.) emelkedik ki, ezekhez is sok hiedelem és szokás fűződik. Az őszi betakarítási munkák közül a szüret a legszínesebb. A befejeztével rendezett szüreti mulatságnak nincs hosszú múltja, viszont nagy közkedveltségnek örvend napjainkban is.

HITVILÁG

A népi hitvilág fogalma magában foglalja mindazt a hiedelemvilágot, amely a tételes vallások mellett létezett és létezik ma is a magyar népi kultúrában. A néprajztudomány kialakulása előtt ezeket a jelenségeket együttesen általában *babonának* nevezték. A társadalom egyik fele — csaknem úgy fogalmazhatnánk, hogy függetlenül attól, melyik társadalmi réteg tagja volt — elhitte és gyakorolta, másik fele pedig lenézően nyilatkozott róla. A felvilágosodás eszméinek terjedésével ez utóbbiak száma növekedett, de mind a mai napig nem tűnt el az előzőek tábora sem. Sőt, a néphit elemei a népi kultúra legszívósabban tovább élő részéhez tartoznak.

A honfoglaló magyarság világképe (nem mondhatjuk, hogy vallása) a sámánizmus volt, de feltehetően ismertek monoteisztikus vallásokat is. Papjaik — a sámánok — szerepe az áldozatbemutatás és a gyógyítás volt. A sámánok egy részének a neve *táltos* lehetett, szinte a legutóbbi időkig éltek olyan különleges tulajdonságú személyek a magyar falvakban, akiket táltosnak tartottak. Az ősi magyar hitvilág kérdésével számos kutató foglalkozott. A múlt század derekán Ipolyi Arnold állította össze az első nagy összegezést, a *Magyar Mythológiát*. A rendkívül tájékozott szerző könyvében az egész történeti forrásanyagot és kora néphitanyagát feldolgozta. E század elején Róheim Géza folytatta Ipolyi munkásságát. Napjainkban újból megjelenő tanulmányai bizonyítják,

milyen nagy összehasonlító anyag birokában vizsgálta a magyar néphitet. Diószegi Vilmos nevét említjük még meg, aki a jelen néphitgyűjtéseiből kiindulva, a finnugor népek mai folklór tudását és a történeti forrásokat felhasználva foglalkozott a sámánizmussal. Kutatásainak eredményeképpen kirajzolódott az a ma is élő néphitanyag, amely még a honfoglaló magyarság világképét őrzi.

A néphit rendkívül szerteágazó területén az egyik rendszerezési elv a szereplő személyek és a cselekedetek szerinti csoportosítás lehet: 1. emberek, akik természetfeletti erővel vannak felruházva; 2. természetfeletti lények. A cselekedetek pedig lehetnek 1. tiltások és 2. előírások. A természetfeletti erővel felruházott emberek közül említsük meg a fentebb már szereplő *táltos*t, aki bizonyos mértékig feltehetően — bár ez még hitelt érdemlően nincs bizonyítva — az egykori sámán szerepkörét tölti be. Már születésekor kiderül rendkívüli volta: foggal vagy más, felesleges csonttal születik (kezén vagy lábán eggyel több ujj van). Általában úgy növekedik, mint a többi normális gyerek, de tizenhárom éves korában eltűnik, s megvívja első csatáját a többi táltossal. Elhárítja a jégesőt vagy a vihart, meglátja az elásott kincset. Főleg tejet eszik, ezért ha egy vándor tejet kérve köszön be egy házhoz, mindig szívesen kell látni. A *garabonciás diák* is tud vihart támasztani vagy lecsillapítani. Míg a táltos a tudományával születik, a garabonciás könyvből tanul. A mai néphitben alakjuk már nagyon összekeveredett. A *boszorkány* központi figurája a néphitnek. Jelentőségét az évszázadokon keresztül folytatott boszorkányperek nagy száma mutatja. Hiába mondta ki Könyves Kálmán király (1095—1116), hogy bizonyos fajta boszorkányok nincsenek, gyakorlatilag csak a XVIII. században, Mária Terézia uralkodása alatt szűnt meg a boszorkányüldözés. Nincs szabály arra, hogy kiből vált, illetve kire mondták rá azt, hogy boszorkány. Szép vagy csúnya, öreg vagy fiatal, egyaránt lehetett. A boszorkány csak ártani tudott: megrontotta a tehenet, elvette a tejet, megverte szemmel a gyereket, elcserélte a kisbabát stb. stb. Általános az a hiedelem, hogy csak úgy tudott meghalni, ha előtte kézfogással

átadta valakinek a tudományát. Az *ördöngös kocsis* tevékenységi területe lényegesen kisebb. Élő és szellemlovakat képes hajtani vakmerő módon, szinte elképzelhetetlen helyeken (háztetőn, folyón keresztül száguld).

A *természetfeletti lények* közül a legtöbb hiedelem a *lidérc* vagy *ludvérc,* vagy *mit-mitke* néven ismert alakhoz fűződik. Leggyakoribb fajtája éjjel mint kísértet jár áldozatához, úgy viselkedik, mintha szerető lenne, majd tönkreteszi. Férfit vagy nőt egyaránt megronthat. Csak férfiakra veszélyesek a *szépasszonyok,* akik halálra táncoltatják áldozataikat. A sort folytathatnánk még számtalan kisebb jelentőségű alak említésével.

Már jeleztük, hogy a cselekedetek szerinti felosztással is két nagyobb csoporthoz jutunk, mégpedig a tiltásokhoz, illetve az előírásokhoz. A hiedelmek pontosan előírják, hogy a rontás, baj elhárítására mit nem szabad és mit kell tenni. Maguk a rontások is többfélék lehetnek: irányulhatnak emberekre, állatokra, vetésre, a gazdasági élet sok területére, de emberi kapcsolatokra (például a szerelemre) is.

A tiltásokban és az előírásokban egyaránt fontos és kitüntetett szerepe van az *idő*nek és a *hely*nek. A legalkalmasabb időpont általában napfelkelte előtt vagy napnyugta után, de a hónapon belül is meg van szabva, hogy mikor lehet bizonyos cselekedeteket végrehajtani (így például teleholdkor). A hétnek is kialakult menetrendje van. Minden napnak megvan a szerepe, mit, mikor kell — lehet — csinálni. Hasonlók az év napjaihoz fűződő előírások, tiltások. Néhány különösen fontos — már említett — nap a népi hiedelemvilágban: április 24-e, Szent György-, szeptember 29-e, Szent Mihály- és december 13-a, Luca-nap. Fontos december 31-e, az év utolsó és január 1-je, az év első napja. Az *első*nek a néphitben nagy jelentősége van, minden megkülönböztetett hangsúlyt kap, *ami* elsőként és *ahogyan* történik.

A *hely* ugyanilyen fontos szerepet játszik. A keresztút vagy akár az eresz alatti csurgás helye mind lényeges motívum lehet. El nem téveszthető, mert a rosszul megválasztott hely befolyásolja, illetve kétségessé teszi a varázslat sikerét.

Ugyancsak fontos, az egész rítus menetében lényeges szerepet kap a szöveg, amelyet elmondanak. Ezek varázsigék, amelyeket *ráolvasás*nak is nevez a folklorisztika. Feldolgozásukban komoly előnyt jelent, hogy a XVI. századtól kezdve vannak nyomtatásban megjelent magyar ráolvasások, de gyűjtése napjainkban sem okoz különösebb gondot, hiszen a kisebb-nagyobb betegségekre szinte minden hagyománytartó ember tud mondani egy-egy rövidebb-hosszabb szöveget. Ezek formája alig változik, mivel a siker egyik záloga éppen az, hogy mindig egyformán hangozzék el.

ÉLETMÓD

GAZDÁLKODÁS

A honfoglaló magyarságot a történetírás a kritikai szemlélet fölléptéig egyoldalúan állattenyésztő, nomád népnek tartotta. A nyelvészeti, régészeti, történeti kutatások — gyakran a néprajzi értelmezést segítségül híva — utóbb bebizonyították, hogy bármilyen nagy súlya volt is az állattartásnak, a honfoglalást közvetlenül megelőző évszázadokban, elsősorban a bolgártörök érintkezés korában a magyarság megtanulta az ekés földművelés alapvető elemeit. A Kárpát-medencében mindenekelőtt azzal bővültek gazdálkodási ismeretei, hogy itt, ebben a csapadékosabb éghajlatú és gazdagabb növénytakarójú környezetben másféle szerszámokat és munkamódokat kellett elsajátítania, mint az előzőleg lakott szárazabb, fátlanabb síkságon. A közép-európai gazdálkodásba való betagolódás a XIII—XIV. századig, a falurendszer megszilárdulásáig véglegesen megtörtént. Folyamatos irtások következményeként a síkságon és a dombvidékeken egyre nagyobb területeket tettek művelhetővé, sőt a magasabb hegyvidékeken, a folyóvölgyekben és a medencékben is újabb földdarabokat nyertek. Az ország termékenyebb részein meghonosodott a nyomásos gazdálkodás, másutt változatlanul parlagoltak. A legeltető állattartás és a szemtermelés mellett nagy jelentőségük volt a kisegítő ágazatoknak, a halászatnak, vadászatnak, gyűjtögetésnek, méhészetnek, továbbá a különböző háziipari foglalkozásoknak, elsősorban a szövés-fonásnak és a faeszközök készítésének.

A mezőgazdaság történetében akkor következett be alapvető változás, amikor a középkor végén a korábbinál jelentéke-

nyebb árutermelésre nyílott alkalom. A nyugat-európai városok nagyarányú szarvasmarha-kereslete állattartásra ösztönözte a nagybirtokosokat és a szabadabb paraszti közösségeket. Már a török alföldi terjeszkedése előtt megindult a mezővárosi fejlődés: a kis települések népe nagyobb helyekre kezdett összeköltözni. Ezáltal terjedelmes legelők szabadultak föl. A háborúk pusztításai még jobban siettették a népességkoncentrációt. Ugyanakkor a három részre szakadt ország nyugati és északi felén megerősödtek az árutermelő földesúri majorságok. A majorságok és a jobbágygazdaságok eszközkészlete és munkamódjai között a XVIII. század végéig, az okszerű gazdálkodás elterjedéséig kevés különbség mutatkozott. Ettől kezdve azonban egyre több nagybirtok korszerűsödött, a parasztgazdaságok — jóllehet szintén modernizálódtak — ellenben elmaradtak tőlük. A napóleoni háborúktól az 1870-es évekig tartó kisebb-nagyobb visszaesésekkel tarkított, viszonylag kiszámítható mezőgazdasági kereslet (gabona, gyapjú) előnyeit a parasztgazdaságok is élvezték.

Már a XVIII. században újabb, jelentős területeket érintő irtásokhoz fogtak. A vízrendezések és a legelőföltöltések nyomán ismét bővült a szántóterület. Általános lett a háromnyomás, sőt az ugart is kezdték bevetni. Az alföldi, tág határú települések egy részében a nyomáshatáron kívüli, távoli területek ideiglenes földműves vagy állattartó szállásait az állandóan lakott tanyák kezdték fölváltani. A birtokos parasztság már a szabad kapitalista viszonyok előtt jelentékenyebb jövedelemre tett szert, ami a népi kultúra számos területén a szép és értékes tárgyak, az igényesebb lakáskultúra és öltözködés divatjában mutatkozott meg. Mindez azonban jórészt extenzív fejlődés eredménye volt. Amikor ennek lehetőségei beszűkültek, és a piaci kereslet is csökkent, elodázhatatlanná vált a hagyományos paraszti gazdálkodás válsága. A szabad földforgalom a birtokmegoszlás differenciálódását, a népesség növekedése a gyors osztódást vonta maga után. A nem mezőgazdasági munkahelyek továbbra sem tudták alkalmazni a növekvő agrárszegénységből adódó munkaerő-felesleget. Földreformra 1920-ig nem került sor, de akkor sem javult a helyzet, mert

295

296

295. Aratásra készülő legény kaszája élét kalapálja (Gige, Somogy megye), 1932

296. Kézi cséplés (Cserszegtomaj, Zala megye), 1904

az igénylők számához képest elégtelenül kevés volt a fölosztott terület. A vegyes termelésű parasztbirtok a Dunántúl több vidékén (leginkább nyugaton és délen) istállózó szarvasmarhatartásra és tejgazdaságra, az alföldi gazdaságok egy részében pedig kertkultúrákra (szőlő, gyümölcs, zöldség) szakosodott. Bizonyos körzetekben ipari növényeket (például cukorrépát) termesztettek nagyobb mennyiségben. Északon és az Alföld sok vidékén a parasztok áttértek a szabad váltógazdálkodásra, üzemszerkezetük azonban nem alakult át lényegesen, Erdélyben pedig a XX. század elején is jórészt megmaradtak a jobbágyfelszabadulás előtti keretekben.

A termelőszövetkezetek megalakulásáig (1958—1962) a paraszti gazdaságok a Dunántúl nyugati és középső, valamint az Alföld középső és déli területein érték el a legfejlettebb piacgazdálkodást. Ám a szakosodásban lényeges különbségek adódtak, ami végső soron a Dunántúl javára billentette a mérleg nyelvét. A belterjes növénykultúrák rendszerint csak egy-egy ágazat fellendülését jelentették (szegedi paprika, nagykőrösi uborka, kecskeméti barack stb.), az intenzív istállózás viszont takarmánytermesztést és fokozott trágyázást követelt meg, korszerű vetésforgók alkalmazását, gyakran pedig kiegészítő állattartó üzemek (sertéshizlalás) létrehozását igényelte, tehát sokkal inkább átalakította a gazdálkodás szerkezetét, mint az egyoldalú növényi kultúra.

A gazdálkodás eszközkészletében és munkamódjában határozott táji különbségek alakultak ki a XIX. századra. A síkvidéki szemtermelő területeken — elsősorban a tanyás körzetekben — kaszával vágták le a gabonát, és úgy gyűjtötték össze, mint a szénát. Szabadban tárolták és állatokkal nyomtatták. (Ezt nevezte a már említett módon Györffy István nomád gazdálkodásnak.) A domb- és hegyvidéki tájakon többnyire sarlóval arattak, kévébe kötötték a gabonát, csűrbe takarták és kézi cséppel csépelték el. A gépesítés előtt az intenzívebb kaszás aratás és a nyomtatás terjedt el a sarlós aratás és a kézi cséplés rovására. Az aratógépek a nagy munkaerő-kínálat miatt nem honosodhattak meg a magyar mezőgazdaságban, a cséplőgép viszont Erdély kivételével az 1890—

297

298

297. Búzavetés nagygazda birtokán négylovas vetőgéppel (Hódmezővásárhely, Csongrád megye), 1907

298. Halászat a megáradt Bodrogban (Sára, Borsod-Abaúj-Zemplén megye), 1926

1910 közötti években általánossá lett a paraszti használatban is. Párhuzamosan, de időbeli és táji különbségekkel váltotta föl a kézi vetést a vetőgép, a faalkatrészes ekét a vaseke, a kézi kapát az ekekapa. A kapa a középkorban mindenekelőtt a szőlőművelés eszköze volt, az amerikai eredetű kukorica, dohány, burgonya elterjedésével vált csak sokoldalúan és gyakran használt szerszámmá. A kertkultúrákban speciális eszközkészletek alakultak ki. Az állattartás változásai kevesebb új eszköz bevezetésével és kevésbé látványos munkafolyamatmódosításokkal jártak. A szürke magyar marhát jobban tejelő, de érzékenyebb nyugati fajták, a durva gyapjújú rackajuhot merinói birka, a parlagi lovat nemesebb keverékek, a félvad mocsári és erdei sertéseket előbb zsír- majd húsfajták váltották föl. Az új fajták bánásmódja éppúgy nagyobb szakmai tudást igényelt, mint a kertkultúrák új növényféleségeié (étkezési paprika, paradicsom), így ezek is emelték a paraszti szakértelem színvonalát.

TELEPÜLÉS

A gazdálkodás színterei között eddig szó esett a mezővárosról és a tanyáról. Mindkettő jellegzetes magyar településformának nevezhető, habár a magyarországi mezővárosokhoz hasonló képződményekkel Morvaországban, Dél- és Közép-Lengyelországban is találkozunk. A tanyák szórványtelepülések, és ilyen értelemben földrészünk sok táján léteznek hozzájuk hasonló képződmények. A késő feudalizmus kori mezőváros korlátozott városi funkciókat betöltő település: lehet igazgatási, kulturális és egyházi központ is, de elsősorban agrárlakosságának vagy egy-egy uradalomnak a legszükségesebb ipari termékekkel való ellátását biztosítja és a környék mezőgazdasági termékcseréjének piaca. A feudális Magyarországon jogilag kétféle város létezett: az eredetileg falakkal körülvett *civitas*, az értékes előjogokkal rendelkező szabad királyi város, a voltaképpeni város, illetőleg az *oppidum*, a mezőváros. Közvetlenül 1848 előtt már mintegy hétszáz egymástól

299

300

299. Lovakat őrző csikós cifraszűrben (Debrecen—Hortobágy, Hajdú-Bihar megye), 1930-as évek

300. Jellegzetes falusi utcakép (Lendvavásárhely, volt Vas megye), 1904

igen különböző jogokkal bíró és eltérő lakosságszámú mezővárosa volt az országnak. Olyan jellegzetes szabadalmas csoportokat alkottak, mint a jászkun és a hajdú helységek vagy a szepesi városok. A többség földesúri szerződésekkel próbált magának viszonylag nagyobb pénzügyi és bíráskodási függetlenséget szerezni. A kiegyezést követő közigazgatási rendezések során azonban a mezővárosok túlnyomó része éppen azért, mert valójában városi szerepköröket nem töltött be, elvesztette címét és kiváltságait, agrárnépességű községgé lett.

A tanyarendszert éppen az teszi egyedivé az európai szórványtelepülések sorában, hogy szorosan kötődik az alföldi mezővárosokhoz vagy a terjedelmes agrártelepülésekhez, azoknak szerves tartozéka a tanya klasszikus típusa. A gazda lakóháza a zárt településen található, a tanya a munkahelyre kihelyezett tartozék-lakóhely, ahol rendszerint a család fiatalabb nemzedéke tartózkodik huzamosan. Ez a tiszta típus azonban még a tanyarendszer virágkorában is (1880—1950) viszonylag ritkán fordul elő. A tanyán lakás és gazdálkodás több más változatával ellenben bőven találkozunk. A fejlődés fő iránya a nagyüzemi gazdálkodás bevezetése előtt az anyatelepüléstől legnagyobb mértékben függetlenedő farmtanya. A tanya mellett más szórványtelepülés a magyar nyelvterületen kevés akad: az Őrségben a szomszédos stájer és szlovén vidékeken általános szeres településekre, Gyimesben alpi típusú havasi szórványokra lelhetünk.

A hajdani szabad királyi városok egy részének (Szeged, Debrecen, Szabadka) és az őket rangban közvetlenül követő kamarai és püspöki mezővárosoknak (például Miskolc, Eger) is volt jellegzetes földműves lakossága a nagyobb számú ipari és kereskedő népesség szomszédságában. Ezek később, a modern iparosítás idején is megtartották foglalkozásukat, és városnegyedekben elkülönülve az állandó helyi piac ellátására szakosodtak.

Végül a magyarországi települések túlnyomó többsége zárt beépítésű utcás falu volt. Alaprajzi, településszerkezeti különbségek lehettek közöttük, de abban megegyeztek, hogy

301

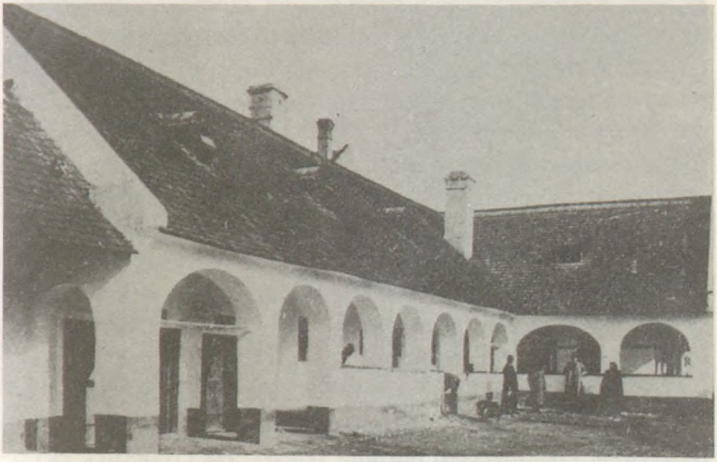

302

301. A bortermelő város szélén utcasort alkotnak a pincék (Szekszárd, Tolna megye), 1970-es évek

302. Gazdagparaszti lakóház udvari homlokzata (Hódmezővásárhely, Csongrád megye), 1907

néhány bányavidék kivételével, lakosságuk parasztokból állt. A paraszti életforma annyira meghatározta létüket, hogy a helyben lakó néhány értelmiségi és iparos is gazdálkodott.

ÉPÍTKEZÉS ÉS LAKÁSKULTÚRA

A magyar lakáskutatás nagy kérdése, hogy a honfoglaló magyarság milyen hajlékban lakott, és az később meddig maradt használatban. Régészeti vizsgálatok nyomán ma már tudott, hogy a tágas sátor (jurtaféle) mellett az egész Európában ismert veremlakást és a szilárd falú, föld feletti építményeket is használták. A későbbi házfejlődés pedig teljes egészében beleilleszkedett a környezet lakóház-kultúrájába. A magyar néprajz a tüzelőberendezést tekinti a háztípusok egyik fő rendezési elvének. A magyar nyelvterületen a XIX—XX. században négy nagyobb, jellegzetes tüzelőberendezésű terület találkozott; mindegyik folytatódott a nyelvhatárokon túl. 1. Az alföldi vagy középmagyar ház szobáját a konyhából (pitvarból) szabad kémény alól fűthető zárt kemence melegítette. 2. A nyugati háztípus szobáját csempés kályha fűtötte, melybe a lepadlásolt, de kéménytelen *füstöskonyhá*ból tüzeltek. Ezért minden helyiségnek külön bejárata nyílt az udvarról. A szabad kémény alatt és a füstöskonyhában, sárból tapasztott tűzhelyen nyílt tűz égett, az utóbbiban szögletes sütőkemence is állt. 3. Az északi vagy palóc háztípus szobájában nagy, lapos kemence foglalt helyet, melynek szája előtt, egy kürtő alatt nyílt tűz lobogott. 4. Végül a keleti vagy erdélyi ház tüzelője a füstfogós, nyílt tűzhelyű kandalló. A lakóépületek között jelentősebb alaprajzi eltérések nem alakultak ki. A tradicionális fejlődés csúcsán az utca felé eső szobát ünnepélyes alkalmakra tartják fenn, s lényegében nem használják *(tisztaszoba, parádés szoba)*. Az eredetileg egyetlen térből álló ház védelmi, fűtéstechnikai okokból, majd az életmód megnövekedett igényeihez igazodva osztódott több helyiségre.

A természeti adottságokhoz alkalmazkodva, vidékenként

303

304

303. A lakóház udvari homlokzatával szemben álló gabonás (Magyarbóly, Baranya megye), 1970-es évek

304. Szegényparaszt család egyetlen lakószobája (Diósjenő, Nógrád megye), 1937

eltérnek az építőanyagok. Míg Magyarország az erdőknek bővében volt, a faépítkezés általános lehetett. Az utóbbi százötven-kétszáz év paraszthá zainak többsége vagy favázas tapasztott sár-, vagy kizárólag földépítmény volt (döngölt, vert, rakott fal). Erdélyben maradt általános a fa, a Dunántúl középső részén elterjedt a kő mint építőanyag. A fedél a vizek közelében nádból, másutt rozsszalmából *(zsúp)*, a hegyvidékeken zsindelyből készült. Az égetett tégla és cserép csupán a XX. században, a városias divatok elterjedése után mondható általánosnak. Számos falusi templom, torony vagy harangláb is épült fából vagy tapasztott sárfallal. A lakóházakon tájanként változatos homlokzatokkal, kevésbé változatos, de sokfelé látványos udvari homlokzatokkal (oszlopos, árkádos tornácok) találkozhatunk. Ugyancsak változatosak a melléképületek: csűrök, pajták, istállók, ólak. A régies és egyszerű formák leginkább pásztorépítményekként maradtak fenn.

Magyarországon is kialakult a földrészünkön ismert kétféle szobaberendezés. A sarkos vagy diagonális az általános és a régebbi is. Az ajtóval szemben, a sarokban áll az asztal, körülötte padok, lócák, székek, mellette láda. A másik sarokban helyezkedik el egy vagy két ágy, míg az asztallal átellenben a tüzelőberendezés. Az asztal és a tüzelő között húzott képzeletbeli vonal egy kultikus és egy munkasarokra osztja a helyiséget. Az előbbiben étkeznek, ott rendezik meg az ünnepi alkalmakat, ott fogadják a vendégeket, az utóbbi a mindennapos szobai munkák helye. A párhuzamosan berendezett szoba: középütt, az ablak előtt az asztal és a székek, két oldalt az ágyak állnak — ez a ritkább és újabb fejlemény.

A legrégibb múltra visszatekintő bútorok a szék — eredetileg trónusféle —, a láda, mely tárolásra szolgált és a bölcső. (Legkorábbi fokon földre terített pokrócokon és bőrökön ültek és aludtak.) A bútorállomány a középkor folyamán az asztallal, a padokkal, az ággyal bővült. A féltett apróságokat befogadó kis faliszekrény, a *téka* később jelent meg, az állószekrény és a fiókos *sublót* pedig a magyaroknál csak a XIX. században kezdett terjedni. Jelentékeny változást hozott a bútorozhatóság szempontjából a szoba füsttelenítése, mely az

305. Az alföldi ház kemencéjének lakószoba felőli része (Szeged, Csongrád megye), 1970-es évek

306. Archaikus díszítésű ácsolt láda vagy szuszék (Dél-Dunántúl), XIX. század

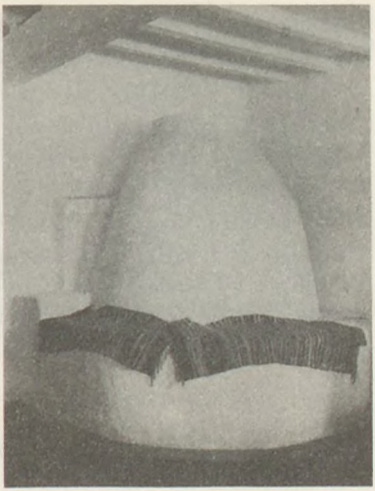

305

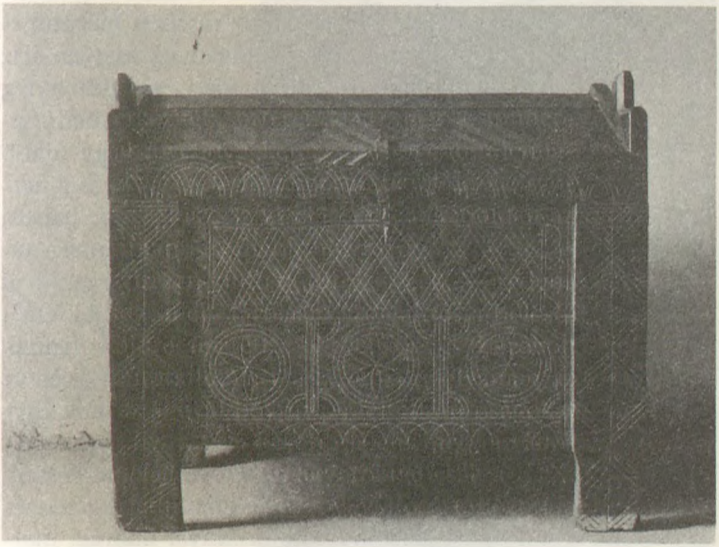

306

ország középső részén a XV—XVI. században válhatott általánossá. Lehetővé tette az ácsolt bútor mellett a festett-faragott asztalos bútor beállítását és a díszítő lakástextil használatát. A falakra később díszedények, majd a XIX. században képek (szentképek, nyomatok) is kerültek. A tisztaszobában általánossá vált a magasra vetett, díszes párnákkal és lepedőkkel megrakott ágy. A konyha vagy az annak megfelelő helyiség bútorzata szerény: használati edényekből, sütő-főző eszközökből, élelmiszer-tárolókból állt. A második szobában a használtabb bútorokat helyezték el. A kamrában élelmiszert tartottak, az északi háztípusban a kamra fűtetlen hálóhely is volt.

VISELET

A viseletet világszerte úgy tartják számon, mint ami a népek, népcsoportok, társadalmi rétegek, különböző alapon szerveződő helyi közösségek összetartozásának egyik jellemző, kulturálisan sok helyen a legfontosabb kifejezője. A magyar népviseletre is érvényes ez a megállapítás. Az a színes kép azonban, amelyet a közvélemény jelentékeny részben idegenforgalmi és reprezentatív népművészeti kiadványok alapján őriz róla, hosszú fejlődés eredménye, és csupán egy viszonylag rövid ideig, néhány évtizedig tartó állapot közelmúltbeli rögzítése. Megkülönböztetünk benne egy régies és egy újabb történeti réteget. Régies vonás az, hogy az ünneplő és a hétköznapló öltözet nem szabásban és összeállításban, hanem minőségben különbözik; a használtabb darabokat veszik magukra munkára, mint a legutóbbi ideig a gyimesi és a moldvai csángók. Ezzel rendszerint együtt jár, hogy az alsó- és felsőruha csak funkciójában tér el egymástól, továbbá vannak olyan ruhadarabok, mint például a Fekete-Körös-völgyén az ujjatlan hímzett ködmön, a *kuzsi*, melyet férfiak és nők egyazon formában hordanak. Az archaikus viselet túlnyomóan háziipari nyersanyagból, és általában saját munkával készül: férfiaknál vászonból a gatya és az ing, a nőknél a pendely és ugyancsak az ing; gyapjúszövetből a szoknya, nadrág, mel-

307. Csontból készült, színezett, karcolással díszített szelence. Id. Kapoli Antal pásztor munkája, XX. század eleje

308. Erdélyi parasztasszony kifésüli a fonni való gyapjút (Daróc, volt Kolozs megye), 1940

307

308

309

309. Leányok templomba járó ünnepi viseletben (Pásztó, Heves megye), 1925

310. Parasztleányok városi divat szerint ünneplőbe öltözve (Pásztó, Heves megye), 1925

310

311

312

311. Ünneplőbe öltözött, kalotaszegi muszujt viselő fiatalasszonyok (Magyarvista, volt Kolozs megye), 1940-es évek első fele

312. Jegyespár. Műtermi felvétel (Kalocsa, Bács-Kiskun megye), 1922

lény. Kisipari gyártmány, de hagyományos szabású a suba, a ködmön, a bunda, a szűr. A viselet lényeges újkori változását jelzi, hogy a régies darabok alsóruhává minősülnek a másféle szabású, színű, anyagú új felsőöltözet alatt; jellegzetesen elválnak az ünnepi és hétköznapi, továbbá a férfi és a női viseletek. A módosulások alapfeltétele, hogy az anyagokban egyre nagyobb teret nyer a gyári kelmék felhasználása, szabásban és elkészítésben pedig a kisipar veszi át a házilagos munka helyét. A XVI—XIX. századból számos olyan rendelkezés ismert, mely szabályozza a társadalmi osztályok és csoportok öltözködését, rendszerint körülírja az alsóbb rétegbelieknek az „illemet". Valójában Magyarországon csak a XVIII. század végére alakult ki — különösen nőknél — a népviselet sokrétűen differenciált jelrendszere. A férfiak öltözködésében sokkal kevesebb változás történt. Inkább rendhagyónak számít, hogy a pásztorok Erdély kivételével, ahol ezzel a jelenséggel nem találkozunk, a régies és feltűnőbb ruhadarabok divatját tovább őrizték, mint környezetük parasztsága. A népviselet legfejlettebb változataiban a világos színektől a sötétebb felé haladva kifejezi az életkor változásait. Párta csak szűzlányt illetett meg, kendőt viszont minden asszonynak föl kellett kötni. Jelölhetett a ruha rendkívüli eseményt, például gyászt, ünnepet (a reformátusok sok helyen nagypénteken is gyászba öltöztek, a lányok rendszerint húsvétkor kaptak új ruhát). Az anyagok minősége és pompája legtöbb helyen a társadalmi helyzet és a mód reprezentálására is szolgált. A Sárközben a módosabbak vasárnap délelőtt és délután másik ruhában mentek templomba, természetesen odahaza is másikat öltöttek. A legismertebb táji eltérések részben a különböző divatok rögzüléséből és sajátos alakításából, részben az országszerte ismert ruhadaraboknak a helyi közösségekre jellemző összeválogatásából és díszítéséből formálódtak ki. A néprajz által virágzásukban tanulmányozott (XIX. század végétől az 1960-as évekig) viseleteknek két nagy, egymással párhuzamosan létező jellegzetes stílusegysége alakult ki. Az egyik két nagy összefüggő vidékre, a Dél-Délkelet-Dunántúlra és a Karancs—Mátra körzetére terjedt

313

314

313. Fiatalasszony templomba járó ünneplőben (Kapuvár, Győr-Sopron megye), 1928

314. Férfi ünneplőben (Sióagárd, Tolna megye), 1929

ki. A gyári anyagok és kisipari termékek túlsúlya, a színes, parasztos hangulat jellemző rájuk. Híven kifejezik a polgári társadalomban a saját arculatát kialakítani kívánó paraszti törekvést. Ide tartozik a sokak által legpompásabbnak tartott sárközi és az északi magyar területek palócnak mondott viselete, továbbá néhány olyan vidéké is, mely földrajzilag kívül esik a körülhatárolt területen, mint például Kalocsa, Mezőkövesd vagy az ellenkező irányban Kapuvár népi öltözködése. A másik nagy stíluscsoport Erdélyt és Moldvát foglalja magában. Alapanyagát és összetételét tekintve az előbbinél jóval régiesebb. Századunk első feléig, fölbomlásáig például számosabb középkori elemet őrzött meg, ugyanakkor befogadott új, polgárias hatásokat is. Találunk ebben a stíluscsoportban díszesebb változatokat (Kalotaszeg, Torockó) és egyszerűbb viseleteket egyaránt (Székelyföld).

A MAGYAR NÉPI KULTÚRA EURÓPAI HELYZETE

A fenntebb említett, Kriza János balladagyűjteményét kísérő szenvedélyes vita, melyet Arany János nevezett el *vadrózsapör*nek, más-más formában sok évtized múltán újra és újra föllángolt. A Grozescu által igaztalanul plágiumnak tartott egyik magyar balladaszöveg, a *Kömíves Kelemenné* Vargyas Lajos 1950-es évekbeli kutatásai szerint nemcsak magyar, hanem a ballada cselekménye maga is a magyar népköltészetben született. Nem sokkal később ugyanennek a balladatípusnak egy görög folklorista a görög, egy román egész könyv terjedelmű tanulmányban a román származását igyekezett bizonyítani. A vita nem dőlt el megfellebezhetetlenül, és bármennyire szeretnénk is a magyar folklór teremtményének tartani az ősváltozatot, tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy ez éppúgy nem bizonyítható véglegesen, mint a görög vagy a román eredet. Magát a balladát nemcsak az említett három, hanem a Balkánon még több nép körében megtalálták a folkloristák. Sőt magja, az építőáldozat hasonló fomában a mordvinoknál, az örményeknél és a grúzoknál is előfordul. A nagy, szinte elérhetetlen dolgokért ajánlott emberáldozatnak pedig szinte az egész világon nyoma van a legrégibb mitológiai emlékek között. Akármennyire hasonlítanak is azonban egymásra a balladák, nyelvenként másként fogalmazták meg őket, eltér a költőiségük. Más mozzanatokra esik a hangsúly ugyanazon történeten belül. A *Kömíves Kelemenné* például a legtöbb klasszikus magyar balladához hasonlóan erőteljes drámaiságával tűnik ki, míg a délszláv és román változatok inkább epikusak.

Példánkkal, mely egyáltalán nem egyedülálló, arra szeretnénk rámutatni, hogy a népi kultúra alkotóelemeinek kötöttsége viszonylagos. Keletkezésük nagyon ritkán köthető helyhez vagy etnikumhoz, ellenben minél régebbiek, annál nagyobb a valószínűsége széles nemzetközi elterjedtségüknek. A nyelv, a természeti környezet és a társadalmi körülmények befolyásolják, milyen szerkezetben, milyen törvények szerint épül föl elemeiből egyedi képződményként egy-egy népi műveltség.

A magyar néphagyomány európai helyzetét csakúgy, mint a magyar nemzeti kultúráét többen is úgy próbálták meghatározni, mint amely kelet és nyugat határán áll. A középkori krónikaírók, majd a humanista történetírók azzal, hogy hangsúlyozták a magyar nép keleti eredetét, megalapozták azt a nagyon szívós és termékeny XVIII—XIX. századi feltevést, hogy a magyar kultúrában minden, amit értékelői sajátosnak vélnek keleti hozadék, és ezeket minél nagyobb számban kell kutatni. Amikor a XVIII. század végén a nemzeti tudat számára fölfedezték a táncot, Csokonai Vitéz Mihály így dicsérte: „ázsiai színben fénylik nemességed" (1799). Egész irodalma támadt rövid időn belül a magyar tánc ősiségét kiemelő méltatásoknak, holott ma már jól tudjuk, hogy a tánc a nemzetközi divatokkal hihetetlenül gyorsan változott és változik, s noha kialakulnak jellegzetes nemzeti egységei, egy-egy nép tánckincse valóságos gyűjteménye lehet korábbi régi és új táncoknak.

Égtájak között nem jogosulatlan a magyar népi kultúra helyének kijelölése, különösen, ha arra gondolunk, hogy a magyar nyelvhatár keleten Európa egyik legrégibb és legélesebb vallási és műveltségi határával, a katolikus—protestáns és az ortodox kultúra elterjedésterületével esik egybe. Következményként a középkorban és a korai újkorban számos nagy szellemi áramlat (lovagi kultúra, reneszánsz, humanizmus, reformáció, ellenreformáció) nem vagy alig, esetleg, mint a felvilágosodás, jókora késéssel jelentkezett innen keletre és délkeletre, ami a népi műveltség alakulásán is tapasztalható és nem kevés nyomot hagyott a társadalomfejlődésen. Nemcsak

a polgárosodás a magyarországihoz mérten is megkésett voltára gondolunk, hanem ezen belül sokkal inkább a jobbágyfelszabadítás elhúzódására. A parasztság újkori életében mélyreható különbségekkel járt, hogy Ausztriában és Csehországban már II. József császár fölszabadította a jobbágyságot, Magyarországon viszont csak 1848-ban, az Orosz Birodalomban 1864-ben szabadultak fel feudális kötöttségeikből. Ám Oroszországban még később is számos olyan társadalmi teher béklyózta a parasztságot, amely Magyarországon már 1848 előtt megszűnt. A társadalmi fejlődés megkésettségének példái figyelmeztetnek a magyar etnikum Kelet—Nyugat közti helyzetének viszonylagosságára. Társadalomfejlődésünk egy-egy vonása szervesebben kapcsolhat „Kelethez", mint a honfoglalás kori műveltség nem egy „ázsiainak" vélt eleme. Ezzel egyidejűleg az is igaz, amit Viski Károly, ha nem is neki szegezve, mégis Györffy Istvánnal szemben fogalmazott meg, hogy „ezer évig Nyugathoz jártunk iskolába". A metaforát értelmezve, de az értelmezést nem befejezve, elmondható, hogy jártunk iskolába, de kérdés, mit tanultunk meg...

A magyar népi kultúrát jellemezve ilyen ellentétekben lehet a Kelet—Nyugat közti helyzetet megragadni. A kutatás azonban még sokban adós. Az összehasonlító néprajz számos részeredményt mutatott föl, de a nagy egységek összevetésére még nem vállalkozott. Ennek okai között kell említenünk a szomszédos nemzeti néprajztudományok múltbeli elzárkózását, amely sokszor mint külön szláv vagy külön germán néprajz öltött testet, továbbá a különböző szempontrendszereket és a kellő összehasonlító anyag hiányát. Mindez nehezíti az érintkezési pontok megtalálását.

A néprajzi kutatás egyik tévútja, ha kizárólag kulturális hatásokban gondolkodik, vagy ha a hatásokat eltúlzottan értékeli. Kétségtelen, hogy minden társadalomra jellemző, hogy koronként milyen kulturális javakat fogad be vagy utasít el. De legalább ennyire jellemzi, hogy amit befogadott, azt mivé formálja. Györffy István azt vallotta, hogy a nyugat-európai népeket nem az érdekli, mit vettek át tőlük a magyarok, hanem mi az, amit hoztak Európába. Ezt a gondolatot a

magyar kultúra teljesítményét a nyugati magas műveltség elsajátításának fokán mérők ellenében fejtette ki. A kérés valószínűleg így hangoznék helyesen: mi az, amit az elemek és jelenségek eredetétől függetlenül a magyar nép több mint ezer éven át a Kárpát-medencében létrehozott? A magyar néphagyomány klasszikusnak nevezhető állapotát a néprajztudomány a modern iparosodás előtti szakaszban rögzítve írta le és elemezte. Innen nyugatra és részben északra ennél többé-kevésbé polgárosodottabb, míg keletre és délre archaikusabb változatai maradtak fenn az európai parasztkultúrának. Ugyanakkor a magyar nyelvterület szélső pontjai között is jelentékeny különbségek mutatkoztak. 1895-ben a rábaközi falvakban a községházán rendszeresen kifüggesztették a bécsi gabonatőzsde árfolyamait. Innen légvonalban hétszáz kilométerre, a Keleti-Kárpátokban, Gyimes havasi tanyáin szinte teljesen önellátó gazdálkodást folytattak. Ez az összetettség és belső tagolódás adta a magyar népi műveltség színeit és gazdagságát.

BIBLIOGRÁFIA

1. KÉZIKÖNYVEK, MONOGRÁFIÁK, LEXIKONOK, BIBLIOGRÁFIÁK

Balassa Iván: A magyar falvak temetői. Bp. 1989.

Balassa Iván—Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Bp. 1979.

Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagy ünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp. 1973.

Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágból. Bp. 1977.

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. I—III. k. Szeged, 1976—1980. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75, 1976/77/2, 1978/79/2.

Barabás Jenő—Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Bp. 1987.

Csilléry Klára: A magyar nép bútorai. Bp. 1972.

Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958.

Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. I—II. k. Bp. 1981.

Dömötör Tekla: Naptári ünnepek — népi színjátszás. Bp. 1964.

Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Bp. 1981.

Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. Bp. 1941.

Faragó József—Nagy Jenő—Vámszer Géza: Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest, 1977.

Fél, Edit—Hofer, Tamás: Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village. Chicago—Bp. 1969.

Fél, Edit—Hofer, Tamás: Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány. Göttingen, 1972.

Fél, Edit—Hofer, Tamás: Geräte der Átányer Bauern. Koppenhagen—Bp. 1974.

Gáborján Alice: Magyar népviseletek. Bp. 1969.

Gunda Béla: Ethnographica Carpathica. Bp. 1966.

Györffy István: Magyar nép — magyar föld. Bp. 1942.

Hofer Tamás—Fél Edit: Magyar népművészet. Bp. 1975.

Kecel története és néprajza. Szerk. Bárth János. Kecel, 1984.

Kiss Lajos: Szegény emberek élete. Bp. 1981.

Kodály Zoltán: A magyar népzene. A példatárat szerk. Vargyas Lajos. Bp. 1952.

Kós Károly—Nagy Jenő—Szentimrei Judit: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972.
Kós Károly—Nagy Jenő—Szentimrei Judit: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981.
Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Bp. 1989.
Kósa László: A Magyar Néprajzi Társaság százéves története. Bp. 1989.
Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975.
Kósa László—Szemerkényi Ágnes: Apáról fiúra. Néprajzi Kalauz. Bp. 1973.
Kunt Ernő: Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Bp. 1987.
A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1979.
Magyar Néprajz. V. k. Népköltészet. Főszerk. Vargyas Lajos. Bp. 1988.
Magyar Néprajzi Atlasz. I—III. k. Főszerk. Barabás Jenő. Bp. 1988.
Magyar Néprajzi Lexikon. I—V. k. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977—1982.
A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1850—1870. Szerk. Sándor István. Bp. 1977; A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1945—1954. Szerk. Sándor István. Bp. 1965; A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1955—1960. Szerk. Sándor István. Bp. 1971.
Magyar néptánchagyományok. Szerk. Lelkes Lajos. Bp. 1980.
A magyar tanyarendszer múltja. Szerk. Pölöskei Ferenc—Szabad György. Bp. 1980.
A magyarság néprajza. I—IV. k. 2-3 átdolg. kiad. Bp. 1941—1943.
Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. I—V. k. Bp. 1907—1922. Teljes reprint: Bp. 1984—1987.
Martin György: Magyar tánctípusok és táncdialektusok. Bp. é.n.
Martin György: A magyar körtánc és európai rokonsága. Bp. 1979.
Morvai Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében. Bp. 1956.
Nagy Olga: A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák. Bp. 1989.
Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természeti s népismereti szempontból. I—VI. k. Pest—Bp. 1868—1873. Teljes reprint: Bp. 1982.
Ortutay Gyula: A nép művészete. Bp. 1981.
Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 1989.
Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon. Szerk. Kurucz Albert—Balassa M. Iván—Kecskés Péter. Bp. 1987.
Szolnok megye népművészete. Szerk. Bellon Tibor—Szabó László. Bp. 1987.
Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981.
R. Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp. 1986.
Ujváry Zoltán: Játék és maszk. I—III. k. Debrecen, 1983.
Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. I—II. Bp. 1976.
Vargyas Lajos: A magyarság népzenéje. Bp. 1981.

Balladák könyve. Gyűjt. Kallós Zoltán. Gond. Szabó T. Attila. Bukarest, 1971.
Hegyet hágék, lőtött lépék. Archaikus népi imádságok. Gyűjt., bev., jegyz. Erdélyi Zsuzsanna. Bp. 1976.
Hold letette, nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok. Közzéteszi: Lábadi Károly. Eszék, 1982.
Lammel Annamária—Nagy Ilona: Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek. Bp. 1985.
Magyar népdalok. I—II. k. Szerk. Ortutay Gyula. Vál. és jegyz. Katona Imre. Bp. 1970.
Magyar Népköltési Gyűjtemény. I—XIV. k. (1872—1924)
A magyar népzene tára. I—VII. k. (1951—1973)
Megy a gyűrű vándorútra. Gyermekjátékok és mondák. I—II. k. Összegyűjt. és feldolg. Gágyor József. Bratislava—Bp. 1982.
O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966.
Romániai magyar népdalok. Vál., szerk., jegyz. Jagamas János Népköltészet jegyz. Faragó József. Bukarest, 1974.
Seres András: Barcasági magyar népköltészet és népszokások. (Sajtó alá rend. Keszeg Vilmos.) Bukarest, 1984.
Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Vál., összeáll., a jegyz. és az utószót írta: Pócs Éva. Bp. 1986.
Széki népmesék. Gyűjt., sajtó alá rend., bev. Nagy Olga. Bukarest, 1976.
Szilágysági magyar népzene. Közzéteszi: Almási István. Bukarest, 1979.
Tegnap a Gyimesben jártam... Gyimes-völgyi lírai dalok. Kallós Zoltán és Martin Gyögy gyűjtése Domonkos Mária szerkesztésében. Bp. 1989.
Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. I—XXII. k. (1940—1988)
Vétessétek ki szóló szívem. Szlovákiai magyar népballadák. Közzéteszi: Ág Tibor és Sima Ferenc. Bratislava—Bp. 1979.
Volly István: Karácsonyi és Mária-énekek. Bp. 1982.

KÉPEK JEGYZÉKE

BTM = Budapesti Történeti Múzeum; Mggy. = Magánygyűjtemény; MNG = Magyar Nemzeti Galéria; MNM = Magyar Nemzeti Múzeum; MTA = Magyar Tudományos Akadémia; MTAKK = Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Kézirattára; MTI = Magyar Távirati Iroda; NMEA = Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára; OL = Magyar Országos Levéltár; OMMIK = Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarországgal foglalkozó kötetei: Bp. 1888—1901; OSZK = Országos Széchényi Könyvtár; PIM = Petőfi Irodalmi Múzeum; TKCS = Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

1. Buda déli része és a várpalota. Michael Wohlgemuth rajza *Schedel* Világkrónikájából, 1493.
2. Bártfa városa a XV. században. Vaclav Mencl rajza után készült makett
3. Töröktől elpusztított falu Esztergom látképén. Acélmetszet. Georg Houfnagel kiadása, 1595. TKCS
4. Kassa látképe a XVII. század elejéről. Egidius van der Rye rajza után készült rézkarc, 1617. TKCS
5. A kőszegi Jurisich tér részlete, XVII. század
6. A fallal körülvett Eperjes a XVII. század derekán. Egykorú metszet, TKCS
7. Nagyszombat látképe, 1705 után. Ismeretlen mester rézmetszete, TKCS
8. A munkácsi vár és környéke, XVIII. század. Ismeretlen mester rézmetszete, TKCS
9. A pozsonyi Duna-part a XVIII. század végén. Rézkarc, TKCS
10. XVIII. századi utcakép Győrből
11. Székesfehérvár barokk része
12. Pápai polgárházak a XVIII. századból
13. A fiumei kikötő az 1830-as években. Rézmetszet, Fillértár, 1843. 14. sz.
14. Kolozsvár főtere a XIX. század közepén. Rézmetszet, TKCS
15. Miskolc látképe a XIX. század közepén. Johann Friedrich Poppel acélmetszete Ludwig Rohbock rajza után. *Hunfalvy János—Ludwig Roh-*

bock: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt, 1856—1864. II. k. 153.

16. Sopron a XIX. század második felében. Philipp von Foltz acélmetszete Ludwig Rohbock rajza után. *Hunfalvy János—Ludwig Rohbock:* Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt, 1856—1864. II. k. 365.
17. A budapesti Sugár út az 1880-as években. Egykorú fénykép, Kiscelli Múzeum
18. A ceglédi templomtér. Fametszet Dörre Tivadar rajza után. OMMIK Magyarország. Bp. 1891. II. k. 201.
19. Az aradi Városház tér. Fametszet Dörre Tivadar rajza után. OMMIK Magyarország. Bp. 1891. II. k. 457.
20. A Losonczy tér Temesvárott. Fametszet Rauscher Lajos rajza után. OMMIK Magyarország. Bp. 1891. II. k. 513.
21. Debrecen főutcája a Nagytemplommal. Dörre Tivadar rajza az 1890-es évekből, TKCS
22. Pécs és környéke a XIX. század végén. Fametszet Cserna Károly rajza után. OMMIK Magyarország. Bp. 1896. IV. k. 325.
23. Abrudbánya piaca. Fametszet Dörre Tivadar rajza után. OMMIK Magyarország. Bp. 1901. VII. k. 521.
24. Salgótarján központja, 1973. MTI
25. Budapesti panoráma az 1980-as évekből. MTI
26. Előkelő harcos a X. századból. Domborítás a nagyszentmiklósi kincs kupáján. Másolat, MNM
27. Ifjú király. Részlet a jáki templom szobordíszeiből, XIII. század közepe
28. Magyar ruhás nyilazó alakok az esztergomi királyi kápolna oszlopfőjéről, XIII. század
29. Lovagok a Képes Krónikából. Meggyesi Miklós miniatúrája, 1370. OSZK
30. Herold szobra a XV—XVI. századból. BTM
31. Pásztor a lőcsei főtemplom betlehemes csoportjából. Lőcsei Pál mester műve, 1500 körül
32. Izabella királyné. Lucas Cranach festménye, XVI. század. Krakkó, Czartoryski-gyűjtemény
33. Magyar viselet a XVI. századból. Részlet Hans Burgmair Triumphzug des Kaisers Maximilian I. című metszetéről
34. Lovasok, XVII. század eleje. Részlet Wilhelm Peter Zimmermann rézmetszetéről, TKCS
35. Debreceni polgárok a XVII. század elején. Rézmetszet. *Szűcs István:* Debrecen város története. Debrecen, 1871. III. k. 875.
36. Paraszt kapával és karddal, XVII. század. Rézmetszet részlete, TKCS
37. Nádasdy Ferenc magyar főúr, 1656. Jean-Baptist Haussard rézmetszete, TKCS

38. Nádasdyné Esterházy Anna Julianna, 1656. Jean-Baptist Haussard rézmetszete, TKCS
39. Szakács Bornemisza Anna szakácskönyvéből, 1680. Ismeretlen mester rajza, OSZK
40. Nemesúr a XVIII. század elején. Rézmetszet, TKCS
41. Nemesasszony a XVIII. század elején. Rézmetszet, TKCS
42. Köznemes. Rézmetszet. *Mathias Bel:* Hungariae antiquae et novae prodromos... Norinbergae, 1723. 203.
43. Úri társaság a XVIII. századból. Festmény, Esztergom, Keresztény Múzeum
44. Kőművesek ábrázolása a sümegi római katolikus plébániatemplom kórusán, 1757—1758. Franz Anton Maulbertsch falképe
45. Református diák a XVIII. századból. Erdélyi Costume-képek, OSZK
46. Református lelkész a XVIII. századból. Erdélyi Costume-képek, OSZK
47. Szerdahelyi György római katolikus főpap, XVIII. század. Ismeretlen mester olajképe, TKCS
48. Az Amade család fogadalmi képe. Pozsony, 1756. Ismeretlen mester műve. Szombathely, Smidt Múzeum
49. Magyar testőr egy bécsi kávéházban. Ismeretlen mester XVIII. századi rézmetszete, TKCS
50. Nemesi felkelő a XIX. század elejéről. Színezett rézkarc, TKCS
51. Numvári Werther Frigyes pesti gyáros, XIX. század közepe. Marastoni Jakab festménye, MNG
52. Pesti gyáros felesége, XIX. század közepe. Marastoni Jakab festménye, MNG
53. Polgári teadélután Pesten a XIX. század közepén. Ismeretlen mester litográfiája. *Nagy Ignác:* Pesti titkok. Pest, 1845. 7. füzet
54. Tehetős jászberényiek a XIX. század közepén. Szeremley Miklós litográfiája. Magyar hajdan és jelen. Pest, 1847.
55. Rózsa Sándor a börtönben, XIX. század közepe. Fametszet, TKCS
56. Fischer Mór, a herendi porcelángyár alapítója, XIX. század második fele. Fametszet, TKCS
57. Hölgyek az 1880-as években. Színezett fametszet a Magyar Salonból, 1882.
58. Vidéki polgárcsalád a századfordulón. Mggy.
59. Alföldi parasztcsalád századunk első éveiben. Mggy.
60. Baka az első világháborúból. MNM
61. Városszéli lakosok a század eleji Budapesten. Hadtörténeti Múzeum
62. Bánki Vilma, világhíres magyar filmsztár az 1920-as évekből. OSZK Színháztörténeti Tár
63. Divat az 1930-as években
64. A budapesti Váci utca az 1980-as években. MTI
65. A honfoglalás ábrázolása (Fehér ló monda). Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában, 1370. OSZK

66. Honfoglalás kori sírban talált ezüstberakásos kengyel. MNM
67. Szent István király képe a koronázási palástón. A Veszprém-völgyi apácakolostorban készült aranyfonál-hímzés, 1031. MNM
68. A Szentkorona. MNM
69. Az esztergomi vár déli része. A hagyomány szerint Szent István király szülőhelye
70. A XI. századi feldebrői alteplom
71. II. Endre képe Aranybulláján. Ismeretlen mester készítette aranypecsét, OL
72. Menekülés a tatárok elől. Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában, 1370. OSZK
73. Az esztergomi latinok pecsétje, XIII. század. MNM
74. Károly Róbert király. Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában, 1370. OSZK
75. Károly Róbert liliomos aranyforintja (elő- és hátlap), 1324. MNM
76. Nagy Lajos király 1364. február 10-i oklevelének függő pecsétje (előlap). (Bécs, Állami Levéltár) OMMIK Magyarország. Bp. 1888. I. k. 97.
77. Nagy Lajos király 1377. évi csatája. Részlet Hans von Tübingen képéről, 1430-as évek eleje. Ausztria, Szent Lambrecht-i apátság sekrestyéje
78. Zsigmond király. Pisanello (Antonio Pisano) festménye. Bécs, Kunsthistorisches Museum
79. Beckó vára, XIV—XVI. század
80. Nándorfehérvár. XVI. századi metszet, TKCS
81. Mátyás király bautzeni szobra, XV. század vége. Eredeti felvétel a századfordulóról
82. Mátyás király egykori visegrádi nyári palotájának részlete
83. A pozsonyi városháza folyosója, XV. század
84. Rézbánya ábrázolása. Részlet a rozsnyói székesegyház oltáráról. L. A. jelű mester, 1513.
85. Dózsa György kivégzése. Ismeretlen mester fametszete, 1519. OSZK
86. Nagy Szulejmán (II. Szolimán) szultán. Tiziano követőjének olajfestménye, TKCS
87. A mohácsi csata. Egykorú török miniatúra, Topkapi Szeráj Múzeum, Isztambul
88. A török kegyetlenkedése. Ismeretlen mester fametszete. *Trauth Veith:* Türkischer Kayser Ankuft ... Augsburg, 1543. OSZK
89. Germánia a töröktől sanyargatott Hungária segítségére siet. Johann Nel fametszete, 1582. OSZK
90. Szapolyai János király. Magyarország története 1526—1686. Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.* Szerk. *R. Várkonyi Ágnes.* Bp. 1985. 3/1. k. 3. kép
91. I. Ferdinánd király. *D. Custos:* Atrium Heroicum. Augsburg, 1600. MTAKK
92. Buda látképe a török alatt. Ismeretlen mester rézkarca. Georg Houfnagel kiadása, 1617. TKCS

93. Az egri vár. Ismeretlen mester rézkarca. Georg Houfnagel kiadása, 1617. TKCS
94. Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király. Jobst Amman rézkarca, 1576. TKCS
95. Komárom ostroma 1594-ben. Ismeretlen mester fametszete, OSZK
96. Bocskai István és a hajdúk. Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca, 1605. TKCS
97. Kolozsvár látképe. Egidius van der Rye rajza után készült rézkarc, 1617. TKCS
98. Marhahajtók egy nürnbergi hídon, XVII. század közepe. *Matthäus Merian:* Topographia Franconiae. Frankfurt, 1648.
99. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Matthäus Merian rézmetszete, XVII. század első fele, TKCS
100. A nemesfémbányászat központja, Selmecbánya a XVII. században. Ismeretlen mester rézmetszete, TKCS
101. Ínségben kocsit húzó jobbágyok a XVII. század második felében. Rézmetszet részlete, 1686. TKCS
102. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér. Rézmetszet, Jakob Sandrart műhelye, 1664. TKCS
103. A Szent Liga hadisikerei. Az 1688-as nagyszombati kalendárium címlapja. Elias Nessethaler rézmetszete, MTAKK
104. II. Rákóczi Ferenc. Mányoki Ádám festménye, 1705. TKCS
105. Kuruc rajtaütés. Georg Philipp Rugendas mezzotintója, XVIII. század eleje, TKCS
106. A majtényi fegyverletétel. Ismeretlen mester rézkarca, TKCS
107. Mária Terézia. Adam Johan Schmutzer rézmetszete de Greux nyomán, 1770. TKCS
108. Gúnykép Mária Teréziának és szövetségeseinek a hétéves háborúban elszenvedett vereségéről. Ismeretlen angol mester rézmetszete, 1757. TKCS
109. A budai vár mint egyetem. Ferdinand Pichler és Johann Ernst Mansfeld rézmetszete, XVIII. század közepe, TKCS
110. Allegória a türelmi rendeletről. Ismeretlen mester olajképe. Komárom, Dunamenti Múzeum
111. A magyar jakobinusok kivégzésének ábrázolása egy korabeli röplapon. Ismeretlen mester gouache-a 1795-ből, TKCS
112. Széchenyi István a Vaskapunál. Schoefft József olajképe Schoefft Ágoston után, 1836. Veszprém, Bakonyi Múzeum
113. Az alsódabasi Halász-kúria
114. Védegyleti bál 1845-ben. Vidéky Károly színezett rézmetszete Medve Imre rajza után. Pesti Divatlap, 1848. I.
115. A jelentősebb magyarországi nemzetiségek az 1840-es évek végén (román, magyar, szlovák, német párok). Litográfia Weber Henrik rajza

után. *Gabriel Freiherr von Pronay:* Skizzen aus dem Volksleben in Ungarn. Pesth, 1855. OSZK

116. Az utolsó rendi országgyűlés alsótáblájának ülésterme Pozsonyban. Fametszet, Ábrázolt Folyóirat, 1848. I. 15.
117. 1848. március 15-én megszületik a sajtószabadság. Ceruzarajz, TKCS
118. Kossuth és a parasztság kézfogásának népies ábrázolása. Ifj. Vidéky János rajza és metszete, korabeli röplap
119. Magyarország első népképviseleti országgyűlésének megnyitása 1848. július 5-én. Borsos József és August Pettenkofen litográfiája, TKCS
120. A tápióbicskei híd-harc. Than Mór vízfestménye, TKCS
121. Batthyány Lajos miniszterelnök kivégzése. Ludwig Noeli litográfiája Kovács Lajos rajza után, TKCS
122. Deák Ferenc a kiegyezés idején. MNM
123. I. Ferenc József koronázási kardvágása. Kollarz Ferenc rajza, TKCS
124. Allegória Eötvös József haláláról. Litográfia, 1871. TKCS
125. Tisza Kálmán tarokkpartija a Szabadelvű Klubban (jobboldalt, középen Tisza Kálmán és Jókai Mór, mögöttük Podmaniczky Frigyes, hátul, jobbszélen Mikszáth Kálmán). Ferraris Arthur olajképe, TKCS
126. A Magyar Királyi Államvasutak gépgyárának ötszázadik mozdonya, 1888. Közlekedési Múzeum
127. A pesti hengermalom az 1890-es években. Kiscelli Múzeum
128. A Láng gyár kiseszterga-műhelye a századfordulón. MNM
129. A millenniumi ünnepségek megnyitása. Kimnach László rajza, 1896. TKCS
130. Újoncok bevonulása 1914. augusztus 1-jén Budapesten. MNM
131. Katonák az első világháborúban. Hadtörténeti Múzeum
132. Károlyi Mihály köztársasági elnökké választása. MNM
133. Plakátok a Tanácsköztársaság idejéből. Mggy.
134. Horthy Miklós bevonulása Budapestre 1919. november 16-án. Az Est. Történelem képekben, 1935.
135. Az első Bethlen-kormány. MNM
136. A korszak legnagyobb munkásmozgalmi megmozdulása, az 1930. szeptember 1-jei tüntetés Budapesten. MNM
137. A Revíziós Liga nagygyűlése 1938-ban. MNM
138. A második világháborúban — harcok a Donnál. Kép a korabeli filmhíradóból
139. Deportálás. MNM
140. Tiltakozás a háború ellen. Plakát az 1940-es évek elejéről. MNM
141. Budapest ostroma. MTI
142. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselői 1944. december 21-én. MTI
143. Földosztás. MTI
144. Rákosi Mátyás beszédet mond a 3 éves terv idején. MTI
145. Nagy Imre 1953-ban beterjeszti a kormányprogramot. MTI
146. Budapest, 1956 októbere. A ledöntött Sztálin-szobor. MTI

147. Tüntetők kivágott címerű zászlókkal. MTI
148. Kádár János 1957. május 1-jén. MTI
149. A Szentkorona hazahozatala 1978-ban. MTI
150. Nagy Imre temetése 1989. június 16-án. MTI
151. A határzár lebontása 1989 őszén. MTI
152. Székely rovásírás. XV. századi lejegyzés
153. Egy mari (cseremisz) temetőből származó honfoglalás kori tarsolylemez rekonstrukciós rajza, IX—X. század. *Dienes István:* A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. 23. ábra
154. XI. században alapított templomok alaprajzai: a) Székesfehérvár, bazilika; b) Zalavár, Szent Adorján-templom; c) Tarnaszentmária, római katolikus templom; d) Pannonhalma, a bencés apátság altemploma; e) a pécsi székesegyház altemploma; f) a tihanyi bencés apátság altemploma. A magyarországi művészet története. I—II. k. Főszerk. *Fülep Lajos.* Szerk. *Dercsényi Dezső—Zádor Anna.* Bp. 1970. 27.
155. A pannonhalmi alapítólevél, 1002. Pannonhalmi Főapátság Levéltára
156. A tihanyi alapítólevél, 1055. Pannonhalmi Főapátság Levéltára
157. A tihanyi bencés apátság altemploma I. Endre sírjával, XI. század közepe
158. Szent Gellért megölésének ábrázolása a Magyar Anjou-legendáriumban, XIV. század első fele. Róma, Vatikáni Könyvtár
159. A pécsi székesegyház altemplomának lejárati domborművei, 1120 körül
160. Királyfej Kalocsáról, XIII. század. MNM
161. Anonymus (P. mester) Gesta Hungarorumának első oldala, 1200 körül. OSZK
162. Az esztergomi várkápolna szentélye, XIII. század eleje
163. Az 1230 körül épített jáki bencés apátság
164. Ülőfülkés kapualj a budai várban (Dísz tér 5.) a XIII. századból
165. Szepesvár, XIII—XIV. század
166. A Halotti Beszéd a Pray-kódexben, 1200 körül. OSZK
167. XIII. századi kódex az első magyar nyelvű verssel, az Ómagyar Mária-siralommal (baloldalt). OSZK
168. Történetíró képe. Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában, 1370. OSZK
169. A diósgyőri vár, XIV. század
170. Kolozsvári Márton és György: Szent György, 1373. Prága, Hradzsin
171. A Szent László-herma, XIV. század második fele. Győr, Székesegyház
172. Szent László cserhalmi csatája a gelencei római katolikus templom falfestményén, XIV. század
173. A Zsigmond király alapította óbudai egyetem címere, XV. század. OSZK
174. Vajdahunyad vára. Háry Gyula rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1901. VII. k. 57.
175. A XIV—XV. században épült kassai Szent Erzsébet-templom. Rauscher Lajos rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1888. I. k. 83.

176. A kolozsvári Szent Mihály-templom, XV. század első fele. Cserna Károly rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1901. VII. k. 81.
177. A Fekete templomnak nevezett brassói evangélikus templom, XV. század közepe. Háry Gyula rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1901. VII. k. 77.
178. Kolozsvári Tamás: A garamszentbenedeki oltár, 1427. Esztergom, Keresztény Múzeum
179. Kehely Suky Benedek címerével a gyulafehérvári székesegyházból, 1440 körül. Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár
180. Az Academia Istropolitana mai képe Pozsonyban. Itt működött a Mátyás király alapította egyetem 1467—1474 között
181. Vitéz János síremléke az esztergomi székesegyház sírboltjában, 1472. Dörre Tivadar rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1896. IV. k. 519.
182. Magyarország térképe Honterus János Rudimenta Cosmographicájában. Brassó, 1542. OSZK
183. Az első Magyarországon nyomtatott könyv: Hess András Budai Krónikája, 1473. (Részlet) OSZK
184. Töredék a budai vár egykori szobordíszéből, XV—XVI. század. BTM
185. A nyírbátori református templom belseje, XVI. század eleje
186. A trencséni vár, XV—XVI. század. Háry Gyula rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1888. I. k. 325.
187. Az esztergomi Bakócz-kápolna, 1506—1519
188. A bártfai városháza, XVI. század. Háry Gyula rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1888. I. k. 152.
189. Egy középkori kórház belseje. Árpád-házi Szent Erzsébet betegeket ápol. Táblakép a kassai Szent Erzsébet-templom főoltáráról, 1474—1477.
190. A lőcsei Szent Jakab-templom főoltára, 1508—1518. Háry Gyula rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1888. I. k. 117.
191. M. S. mester: Mária és Erzsébet találkozása, 1506. MNG
192. Egy lap a Corvina-könyvtárból. Mátyás-graduále. OSZK
193. Istvánffy Miklós történetíró. Martino Rota rézmetszete, 1575. TKCS
194. Sylvester János Újtestamentum-fordítása. Sárvár-Újsziget, 1541. OSZK
195. Szegedi Kis István református prédikátor. Sysang Johanna Dorothea rézmetszete, TKCS
196. A Vizsolyi Biblia fedőlapja, 1590. MTAKK
197. Tinódi Lantos Sebestyén Cronica című művének egy lapja. Kolozsvár, 1554. OSZK
198. Balassi Bálint. Ismeretlen mester olajképe a XVII. századból. Esztergom, Keresztény Múzeum
199. Heltai Gáspár Chronicájának fedőlapja. Kolozsvár, 1575. OSZK
200. Pázmány Péter esztergomi érsek. Szelepcsényi György rézmetszete. *Szelepcsényi György:* Propositiones theologicae... Róma, 1694. Címlap

201. Zrínyi Miklós művének címlapja, 1651. OSZK
202. Evangélikus iskolai színielőadás ábrázolása a XVII. századból. Rézmetszet. *Peter Eisenberg:* Ein zwiefacher poetischer Act... Bártfa, 1652. OSZK
203. A nagyszombati egyetem allegóriája. Franz Leopold Schmitner rézmetszete, XVII. század. TKCS
204. A debreceni református kollégium a XVII—XVIII. században. Kallós Kálmán rajza 1871-ből, egy 1802-ből származó rézmetszet után. *Szűcs István:* Debrecen város története. Debrecen, 1871. II. k.
205. Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájának címlapja. Utrecht, 1653. OSZK
206. Pápai Páriz Ferenc. Ismeretlen mester rézmetszete, Pápai Dictionarium ... című művének címképe. Lőcse, 1708. TKCS
207. Az első magyar újság, a Mercurius Veridicus, 1705. OSZK
208. Misztótfalusi Kis Miklós sírja a kolozsvári temetőben, 1702.
209. Az ötszögű bástyájú nagyváradi vár, 1598 körül. Ismeretlen mester rézmetszetének részlete. Georg Houfnagel kiadása, TKCS
210. A nagybiccsei Thurzó-kastély mitológiai témájú freskókkal díszített udvari loggiája, XVII. század
211. A XVI. század második felében épült lőcsei Thurzó-ház
212. A sopronkeresztúri Nádasdy-kastély, 1625.
213. Jakováli Hasszán dzsámija Pécsett, XVI. század második fele
214. A győri karmelita templom, 1717—1725.
215. A székesfehérvári jezsuita templom belseje. A szószék Bebó Károly műve, 1749.
216. A bethlenszentmiklósi kastély, 1668—1684.
217. Tarnóczy Mátyás ravatalképe, 1655. TKCS
218. Bakfark Bálint arcképe lanttabulatúrájának címlapján, 1565 körül. OSZK
219. A fertődi Esterházy-kastély látképe. Légifelvétel, MTI
220. Bél Mátyás. Rézmetszet, 1736. TKCS
221. Falusi tanító és tanítványa a XVIII. században. MTAKK
222. A debreceni református Nagytemplom, 1805—1821. MTI
223. Bogdány Jakab: Csendélet madarakkal, XVIII. század eleje. MNG
224. A Ratio Educationis. Bécs, 1777. OSZK
225. Az egri Líceum könyvtárterme Johann Lucas Kracker A tridenti zsinat című falképével, 1778.
226. A marosvásárhelyi Teleki Téka nyomtatott katalógusának címlapja. Bécs, 1796. OSZK
227. Az első magyar nyelvű folyóirat. Pest, 1788—1789. OSZK
228. Kazinczy Ferenc. Ferenczy István mellszobra, 1824. MNG
229. Bihari János zeneszerző, hegedűvirtuóz. Donát János festménye, 1820. TKCS

230. Johann Ender: A Magyar Tudományos Akadémia nemtőjének allegorikus ábrázolása, 1834. MTA
231. Széchényi Ferenc az 1800-as években. Rohn Alajos litográfiája Johann Ender festménye után, TKCS
232. Kőrösi Csoma Sándor. Schoefft Ágoston rajza, TKCS
233. A pesti Magyar Színház első előadásának színlapja, 1837. OSZK
234. Csokonai Vitéz Mihály. Ferenczy István mellszobra, XIX. század eleje. Debrecen, Református Kollégium
235. Liszt Ferenc. Barabás Miklós rajza, 1840-es évek. TKCS
236. Brocky Károly: Medgyasszai István fiai, 1833 körül. Mggy.
237. A Nemzeti Múzeum homlokzata. Rauscher Lajos rajza. OMMIK Magyarország. Bp. 1888. I. k. 167.
238. Divatrajz a Honművész című lapból, 1839. Mggy.
239. Kemény Zsigmond. Fametszet, MTI
240. Petőfi Sándor. Dagerrotípia, 1847. PIM
241. Arany János. Barabás Miklós rajza, 1848. TKCS
242. Semmelweis Ignác. Litográfia, XIX. század második fele. TKCS
243. A korszak egyik legkedveltebb sajtótermékének, a Vasárnapi Ujságnak a fejléce 1883-ból
244. Zichy Mihály: Az ember tragédiája. Illusztráció Madách Imre drámájához, 1880-as évek vége. MNG
245. Székely Bertalan: Egri nők, 1867. Részlet a festményből. MNG
246. Az 1865-ben megnyitott Pesti Vigadó. MNM
247. Izsó Miklós: Táncoló paraszt, 1871. MNG
248. A Zeneakadémia homlokzata, 1904—1907
249. A Ganz-gyár köpenytranszformátora, 1885. Műszaki Múzeum
250. Puskás Tivadar. 1890 körül, MNM
251. Az Orvosi Hetilap címlapja, 1889. OSZK
252. Jászai Mari Madách Imre Az ember tragédiája című művének főszerepében. OSZK Színháztörténeti Tár
253. Az 1875-ben megnyitott pesti Népszínház, a későbbi Nemzeti Színház. Egykorú fénykép, Kiscelli Múzeum
254. Az Operaház királylépcsője (ma elnöki lépcső), 1884.
255. Paál László: Út a fontainebleau-i erdőben, XIX. század vége. MNG
256. Munkácsy Mihály: Siralomház, 1869—1872. MNG
257. Szinyei Merse Pál: Majális, 1872—1873. MNG
258. A millenniumi emlékmű, 1891—1898.
259. A budapesti földalatti vasút építése, 1890-es évek. MNM
260. Móricz Zsigmond. Sajtófotó, Tolnai Világlapja, 1934.
261. Krúdy Gyula. MTI
262. Ady Endre. PIM
263. Kosztolányi Dezső. Sajtófotó, Tolnai Világlapja, 1927.
264. Babits Mihály. Sajtófotó, Tolnai Világlapja, 1929.
265. Bartók Béla. MNM

266. Kodály Zoltán. MTI
267. Rippl-Rónai József: Rózsát tartó nő. Gobelin, 1898. Iparművészeti Múzeum
268. Csontváry Kosztka Tivadar: Magányos cédrus, 1907. Gerlóczy-gyűjtemény
269. Az Iparművészeti Múzeum belseje, 1890—1896.
270. Dohnányi Ernő. MTI
271. Kassák Lajos: Képarchitektúra V. 1922—1923. MNG
272. Németh László. 1961. MTI
273. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter. MNM
274. Szent-Györgyi Albert kísérletezik. Sajtófotó, Tolnai Világlapja, 1935.
275. József Attila. PIM
276. Weöres Sándor. 1941. MTI
277. Bibó István. MTI
278. Medgyessy Ferenc: Táncosnő, 1923. Mggy.
279. Márai Sándor portréja
280. Páger Antal. 1960 körül. MTI
281. Pilinszky János. 1980. MTI
282. Korniss Dezső: Kalligráfia L. Z. A. 3. 1959. Mggy.
283. Az Országos Széchényi Könyvtár megnyitása a Várban, 1985. MTI
284. Illyés Gyula. 1970 körül. MTI
285. A Liszt Ferenc Kamarazenekar hangversenyt ad a Kongresszusi Központban, 1988. MTI
286. Vámosatya református templomának XVIII. század végén épült harangtornya (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), 1979. Kútvölgyi Mihály felvétele
287. Drávaiványi református templomának 1792-ben készült mennyezete (Baranya megye). Lantos Miklós felvétele
288. Fából faragott római katolikus sírjel (Karancság, Nógrád megye), 1928. Gönyei Sándor felvétele, NMEA
289. Közérdekű hirdetmények kidobolása (Decs, Tolna megye), 1929. Gönyei Sándor felvétele, NMEA
290. Erdélyi János
291. Kukoricafosztás, a mese- és történetmondás kedvelt alkalma (Diósjenő, Nógrád megye), 1937. Gönyei Sándor felvétele, NMEA
292. Bartók Béla népzenegyűjtő úton
293. Ünneplőbe öltözött csángó magyar leány húsvéti tojásokkal (Moldva), 1987. Csoma Gergely felvétele
294. A római katolikus templom előtt a pap megáldja az ünneplőbe öltözött aratókat (Kazár, Nógrád megye), 1940-es évek. Magyar Fotó Iroda felvétele, NMEA
295. Aratásra készülő legény kaszája élét kalapálja (Gige, Somogy megye), 1932. Gönyei Sándor felvétele, NMEA

296. Kézi cséplés (Cserszegtomaj, Zala megye), 1904. Stégmüller Károly felvétele, NMEA
297. Búzavetés nagygazda birtokán négylovas vetőgéppel (Hódmezővásárhely, Csongrád megye), 1907. Plohn Ferenc felvétele, NMEA
298. Halászat a megáradt Bodrogban (Sára, Borsod-Abaúj-Zemplén megye), 1926. Gönyei Sándor felvétele, NMEA
299. Lovakat őrző csikós cifraszűrben (Debrecen–Hortobágy, Hajdú-Bihar megye), 1930-as évek. Haranghy György felvétele, NMEA
300. Jellegzetes falusi utcakép (Lendvavásárhely, volt Vas megye), 1904. Gönczi Ferenc felvétele, NMEA
301. A bortermelő város szélén utcasort alkotnak a pincék (Szekszárd, Tolna megye), 1970-es évek. Lantos Miklós felvétele
302. Gazdagparaszti lakóház udvari homlokzata (Hódmezővásárhely, Csongrád megye), 1907. Plohn Ferenc felvétele, NMEA
303. A lakóház udvari homlokzatával szemben álló gabonás (Magyarbóly, Baranya megye), 1970-es évek. Lantos Miklós felvétele
304. Szegényparaszt család egyetlen lakószobája (Diósjenő, Nógrád megye), 1937. Gönyei Sándor felvétele
305. Az alföldi ház kemencéjének lakószoba felőli része (Szeged, Csongrád megye), 1970-es évek. Lantos Miklós felvétele
306. Archaikus díszítésű ácsolt láda vagy szuszék (Dél-Dunántúl), XIX. század. Lantos Miklós felvétele
307. Csontból készült, színezett, karcolással díszített szelence. Id. Kapoli Antal pásztor munkája, XX. század eleje. Lantos Miklós felvétele
308. Erdélyi parasztasszony kifésüli a fonni való gyapjút (Daróc, volt Kolozs megye), 1940. Gönyei Sándor felvétele, NMEA
309. Leányok templomba járó ünnepi viseletben (Pásztó, Heves megye), 1925. Kemény György felvétele, NMEA
310. Parasztleányok városi divat szerint ünneplőbe öltözve (Pásztó, Heves megye), 1925. Kemény György felvétele, NMEA
311. Ünneplőbe öltözött, kalotaszegi muszujt viselő fiatalasszonyok (Magyarvista, volt Kolozs megye), 1940-es évek első fele. Magyar Fotó Iroda felvétele, NMEA
312. Jegyespár. Műtermi felvétel (Kalocsa, Bács-Kiskun megye), 1922. László Gyula felvétele, NMEA
313. Fiatalasszony templomba járó ünneplőben (Kapuvár, Győr-Sopron megye), 1928. Gönyei Sándor felvétele, NMEA
314. Férfi ünneplőben (Sióagárd, Tolna megye), 1929. Gönyei Sándor felvétele, NMEA

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

I. A Kárpát-medence és környékének fontosabb magyar történeti-népi tájnevei. Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. *Ortutay Gyula*. Bp. 1982. 5. k. 148—149.

II. A magyar népesség az 1960—1970-es években. Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. *Ortutay Gyula*. Bp. 1980. 3. k. 496—497.

III. Magyarország a XII—XIII. század fordulóján. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. *Székely György*. Szerk. *Bartha Antal*. Bp. 1984. 1/2. k. 1272/1273.

IV. Magyarország közigazgatása a linzi béke korában. Magyarország története 1526—1686. Főszerk. *Pach Zsigmond Pál*. Szerk. *R. Várkonyi Ágnes*. Bp. 1985. 3/1. k. 912/913.

V. A Monarchia országai és tartományai 1913-ban. Magyarország története 1890—1918. Főszerk. *Hanák Péter*. Szerk. *Mucsi Ferenc*. Bp. 1978. 7/1. k. 32.

Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A fedélen: Nagykőrösön előkerült honfoglalás kori ötvösmunkák

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991
Nyomdai táskaszám: 19 141
Felelős szerkesztő: Grozdits Judit — Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
A fedéltervet készítette: Székely Edit
Kiadványszám: 2823
Megjelent: 41,10 (A/5) ív terjedelemben

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

Ára: 420,– Ft